

Gazi
**AKADEMİK
BAKIŞ**

Cilt 14 Sayı 28 Yaz 2021

ISSN 1307-9778

E-ISSN 1309-5137

Gazi
AKADEMİK BAKIŞ

Cilt: 14 • Sayı: 28 • Haziran 2021
ISSN 1307-9778 E-ISSN 1309-5137
Gazi Akademik Bakış Yılda İki Defa Yayınlanır

SAHİBİ

Prof. Dr. Hale ŞİVGİN

EDİTÖRLER

Prof. Dr. Hale ŞİVGİN

Prof. Dr. Mehmet Seyfettin EROL

Prof. Dr. Mustafa ALKAN

Prof. Dr. Nejla GÜNAY

Doç. Dr. Murat ÖNSOY

SORUMLU YAZI İŞLERİ MÜDÜRÜ

Dr. Ahmet ELİBOL

YAZI KURULU

Ferdi GÖKBÜĞA

Gökhan YURTOĞLU

HABERLEŞME

Müge AKINBİNGÖL

YAYIN KURULU

Prof. Dr. Nejla GÜNAY • Gazi Üni.

Prof. Dr. Tayyar Arı • Uludağ Üni.

Prof. Dr. İbrahim S. Canbolat • Uludağ Üni.

Prof. Dr. Haydar Çakmak • Ankara Hacı Bayram Veli Üni.

Prof. Dr. İlhami Durmuş • Ankara Hacı Bayram Veli Üni.

Prof. Dr. Edward Foster • Stevens Teknoloji Enstitüsü

Prof. Dr. Fuat Keyman • Sabancı Üni.

Prof. Dr. Derviş Kılınçkaya • Hacettepe Üni.

Prof. Dr. Hasan Köni • Kültür Üni.

Prof. Dr. Hasan Bülent Paksoy • Texas Tech. Üni.

Prof. Dr. Hale Şıvgın • Ankara Hacı Bayram Veli Üni.

Prof. Dr. Hülya K.Çengel • Ankara Hacı Bayram Veli Üni.

Prof. Dr. Mehmet Seyfettin Erol • Ankara Hacı Bayram

Veli Üni.

Prof. Dr. Mustafa Eravcı • Yıldırım Beyazıt Üni.

Prof. Dr. Mustafa Sıtkı Bilgin • Artvin Çoruh Üni.

Prof. Dr. Mustafa Alkan • Ankara Hacı Bayram Veli Üni.

Doç. Dr. Murat Önsoy • Hacettepe Üni.

Doç. Dr. Aleksandr Sotniçeno • St. Petersburg Devlet Üni.

DANIŞMA KURULU

Prof. Dr. Ramazan Acun • Hacettepe Üni.

Prof. Dr. Gülden Ayman • İstanbul Üni.

Prof. Dr. Cemalettin Taşkiran • Ankara Hacı Bayram Veli Üni.

Prof. Dr. Hikmet Öksüz • Karadeniz Teknik Üni.

Prof. Dr. Ahmet Güneş • Ankara Hacı Bayram Veli Üni.

Prof. Dr. A.Hikmet Eroğlu • Ankara Üni.

Prof. Dr. Cengiz Hakov • Bulgaristan Bilimler Akademisi

Prof. Dr. Şükrü Hanioglu • Princeton Üni.

Prof. Dr. Necdet Hayta • Gazi Üni.

Prof. Dr. Gökhan Koçer • Karadeniz Teknik Üni.

Prof. Dr. Yakup Mahmutov • Azerbaycan Milli İlimler Akademisi

Prof. Dr. Ali Akar • Muğla Üni.

Prof. Dr. Ziya Öniş • Koç Üni.

Prof. Dr. Neşe Özden • Ankara Üni.

Prof. Dr. Maria Pia Pedani • Venedik Ca' Foscari Üni.

Prof. Dr. Yusuf Sarıncay • TOBB ETÜ

Prof. Dr. Zafer Toprak • Boğaziçi Üni.

Prof. Dr. İbrahim Yılmazçelik • Fırat Üni.

Prof. Dr. Ceenbek Alımbayev • Kırgızistan-Türkiye Manas Üni.

Prof. Dr. Uğur Ünal • Devlet Arş. Gnl. Md.

Prof. Dr. Ertan Gökmen • Celal Bayar Üni.

Doç. Dr. Krassimira Mutafova • Veliko Tırnova Üni.

Doç. Dr. Elnur Ağayev • Lefke Avrupa Üni.

Doç. Dr. A. Fahimi Aydın • İnönü Üni.

Dr. Öğr. Üyesi Emre Ozan • Kırklareli Üni.

GENEL DAĞITIM / ABONELİK

Ankara Stratejik Araştırmalar Vakfı

Vakıflar Bankası

Gaziosmanpaşa Şubesi / Ankara

Hesap No: 00158 0072 8750 9151

Fiyatı: 90 TL

YAZIŞMA-HABERLEŞME

Gazi Akademik Bakış Dergisi

Filistin Caddesi Köşem Apartmanı No: 9/5 Gaziosmanpaşa - Çankaya / Ankara

E-Posta: gaziakademikbakis@gmail.com • Web: http://www.gaziakademikbakis.com

GRAFİK TASARIM VE BASKI

Cem Yüksel • Pelin Ofset Tipo Matbaacılık San. ve Tic. Ltd. Şti.

İvedik Organize Sanayi Bölgesi Matbaacılar Sitesi 1514. Cadde No: 28 Yenimahalle/Ankara

Tel:0312 395 25 80 Fax:0312 395 25 84 E-Posta:info@pelinofset.com.tr

YAYIN TÜRÜ

Uluslararası Hakemli Yerel Süreli Yayın

YAYIN TARİHİ

10 Haziran 2021

Journal of Gazi
ACADEMIC VIEW

Volume: 14 • Number: 28 • June 2021
ISSN 1307-9778 E-ISSN 1309-5137

Journal of Gazi Academic View is Published Twice a Year

OWNER

Prof. Dr. Hale ŞİVGİN

EDITORS

Prof. Dr. Hale ŞİVGİN

Prof. Dr. Mehmet Seyfettin EROL

Prof. Dr. Mustafa ALKAN

Prof. Dr. Nejlâ GÜNAY

Assoc. Prof. Dr. Murat ÖNSOY

DESK EDITOR

Dr. Ahmet ELİBOL

PUBLICATION BOARD

Ferdi GÖKBUĞA

Gökhan YURTOĞLU

COMMUNICATION

Müge AKINBİNGÖL

EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. Nejlâ GÜNAY • Gazi Uni.

Prof. Dr. Tayyar An • Uludağ Uni.

Prof. Dr. İbrahim S. Canbolat • Uludağ Uni.

Prof. Dr. Haydar Çakmak • Ankara Hacı Bayram Veli Uni.

Prof. Dr. İlhami Durmuş • Ankara Hacı Bayram Veli Uni.

Prof. Dr. Edward Foster • Stevens Institute of Technology

Prof. Dr. Fuat Keyman • Sabancı Uni.

Prof. Dr. Derviş Kılınçkaya • Hacettepe Uni.

Prof. Dr. Hasan Köni • Kültür Uni.

Prof. Dr. Hasan Bülent Paksoy • Texas Tech. Uni.

Prof. Dr. Hale Şivgin • Ankara Hacı Bayram Veli Uni.

Prof. Dr. Hülya K. Çengel • Ankara Hacı Bayram Veli Uni.

Prof. Dr. Mehmet Seyfettin Erol • Ankara Hacı Bayram
Veli Uni.

Prof. Dr. Mustafa Eravcı • Yıldırım Beyazıt Uni.

Prof. Dr. Mustafa Sıtkı Bilgin • Artvin Çoruh Uni.

Prof. Dr. Mustafa Alkan • Ankara Hacı Bayram Veli Uni.

Assoc. Prof. Dr. Murat Önsöy • Hacettepe Uni.

Assoc. Prof. Dr. Aleksandr Sotniçeno • St. Petersburg
State Uni.

ADVISORY BOARD

Prof. Dr. Ramazan Acun • Hacettepe Uni.

Prof. Dr. Cemalettin Taşkıran • Ankara Hacı Bayram Veli
Uni.

Prof. Dr. Gülden Ayman • İstanbul Uni.

Prof. Dr. Hikmet Öksüz • Karadeniz Teknik Uni.

Prof. Dr. Ahmet Güneş • Ankara Hacı Bayram Veli Uni.

Prof. Dr. A. Hikmet Eroğlu • Ankara Uni.

Prof. Dr. Cengiz Hakov • Bulgarian Academy of Sciences

Prof. Dr. Şükrü Hanioglu • Princeton Uni.

Prof. Dr. Necdet Hayta • Gazi Uni.

Prof. Dr. Gökhan Koçer • Karadeniz Technical Uni.

Prof. Dr. Yakup Mahmutov • Azerbaijan National Academy
of Sciences

Prof. Dr. Ali Akar • Muğla Uni.

Prof. Dr. Ziya Öniş • Koç Uni.

Prof. Dr. Neşe Özden • Ankara Uni.

Prof. Dr. Maria Pia Pedani • Venetian Ca'Foscari Uni.

Prof. Dr. Yusuf Sarıınay • TOBB ETÜ

Prof. Dr. Zafer Toprak • Boğaziçi Uni.

Prof. Dr. İbrahim Yılmazçelik • Fırat Uni.

Prof. Dr. Uğur Ünal • Director of General State

Prof. Dr. Ertan Gökmen • Celal Bayar Uni.

Prof. Dr. Ceenbek Alımbayev • Kyrgyz-Türkiye Manas Uni.

Assoc. Prof. Dr. Krassimira Mutafova • Veliko Turnova Uni.

Assoc. Prof. Dr. Elnur Ağayev • European University of
Lefke

Assoc. Prof. Dr. A. Fahimi Aydın • İnönü Uni

Assist. Prof. Dr. Emre Ozan • Kırklareli Üni.

GENERAL DISTRIBUTION / SUBSCRIPTION

Ankara Strategic Research Foundation

Vakıflar Bank

Gaziosmanpaşa Branch / Ankara

Account No: 00158 0072 8750 9151

Fee: 90 TL

CORRESPONDENCE - COMMUNICATION

Journal of Gazi Academic View

Filistin Caddesi Köşem Apartmanı No: 9/5 Gaziosmanpaşa - Çankaya / Ankara

E-Mail: gaziakademikbakis@gmail.com • Web: http://www.gaziakademikbakis.com

BOOK COVER, PAGE DESIGN and PUBLISHING HOUSE

Cem Yüksel • Pelin Ofset Tipo Matbaacılık San. ve Tic. Ltd. Şti.

İvedik Organize Sanayi Bölgesi Matbaacılar Sitesi 1514. Cadde No: 28 Yenimahalle/Ankara

Tel:0312 395 25 80 Fax:0312 395 25 84 E-mail:info@pelinofset.com.tr

PERIODICAL TYPE

International Peer Reviewed Local Periodical Journal

PUBLISHING DATE

10 June 2021

<p style="text-align: center;">YURTDIŐI TEMSİLCİLERİ</p> <p style="text-align: center;">Almanya</p> <p>Prof. Dr. Barbara Kellner Heinkele • Berlin Freie Üniversitesi</p> <p style="text-align: center;">Amerika Birleşik Devletleri</p> <p>Prof. Dr. M. Hakan Yavuz • Utah Üniversitesi</p> <p style="text-align: center;">Azerbaycan</p> <p>Doç. Dr. Tofig Nacafli • A.A. Bakıhanov Azerbaycan Milli İlimler Akademisi</p> <p style="text-align: center;">Bulgaristan</p> <p>Doç. Dr. İbrahim Yalimof • Sofya İslam Enstitüsü</p> <p style="text-align: center;">İtalya</p> <p>Dr. Vera Costantini • Venedik Ca' Foscari Üni.</p> <p style="text-align: center;">KKTC</p> <p>Doç. Dr. Elnur Ağayev • Lefke Avrupa Üniversitesi</p> <p style="text-align: center;">Kırgızistan</p> <p>Prof. Dr. Döletbek Saparaliyev • Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi</p> <p style="text-align: center;">Rusya</p> <p>Doç. Dr. Aleksander Vasilyev • Rusya Bilimler Akademisi</p> <p style="text-align: center;">Suriye</p> <p>Prof. Dr. Mehmet Yuva • Şam Üniversitesi</p> <p style="text-align: center;">Kuzey Makedonya</p> <p>Prof. Dr. Numan Aruç • Makedonya Bilimler ve Sanatlar Akademisi</p>	<p style="text-align: center;">REPRESENTATIVES ABROAD</p> <p style="text-align: center;">Germany</p> <p>Prof. Barbara Kellner Heinkele • Berlin Freie Uni.</p> <p style="text-align: center;">United States of America</p> <p>Prof. M. Hakan Yavuz • The University of Utah</p> <p style="text-align: center;">Azerbaijan</p> <p>Assoc. Prof. Tofig Nacafli • A.A. Bakıhanov Azerbaijan National Academy of Sciences</p> <p style="text-align: center;">Bulgaria</p> <p>Assoc. Prof. İbrahim Yalimof • Institute of Higher Islamic Studies</p> <p style="text-align: center;">Italy</p> <p>Dr. Vera Costantini • Venetian Ca' Foscari Uni.</p> <p style="text-align: center;">Cyprus</p> <p>Doç. Dr. Elnur Ağayev • European University of Lefke</p> <p style="text-align: center;">Kyrgyzstan</p> <p>Prof. Döletbek Saparaliyev • Kyrgyzstan-Turkey Manas University</p> <p style="text-align: center;">Russia</p> <p>Assoc. Prof. Aleksander Vasilyev • Russian Academy of Sciences Oriental Institute</p> <p style="text-align: center;">Syria</p> <p>Prof. Mehmet Yuva • Damascus University</p> <p style="text-align: center;">North Macedonia</p> <p>Prof. Numan Aruç • Macedonian Academy of Sciences & Arts</p>
---	--

BU SAYININ HAKEMLERİ / REFEREES OF THIS ISSUE

<p>Prof. Dr. Uğur Üçüncü – Karadeniz Teknik Üni.</p> <p>Prof. Dr. Soyalp Tamçelik - Ankara Hacı Bayram Veli Üni.</p> <p>Prof. Dr. Sezai Balcı – Giresun Üni.</p> <p>Prof. Dr. Nejla Günay – Gazi Üni.</p> <p>Prof. Dr. Nasuh Uslu – İstanbul Sabahattin Zaim Üni.</p> <p>Prof. Dr. Mustafa Alkan - Ankara Hacı Bayram Veli Üni.</p> <p>Prof. Dr. Murat Akçakaya - Ankara Hacı Bayram Veli Üni.</p> <p>Prof. Dr. Memet Yetişgin – Kahramanmaraş Sütçü İmam Üni.</p> <p>Prof. Dr. Mehmet Seyfettin Erol - Ankara Hacı Bayram Veli Üni.</p> <p>Prof. Dr. Mehmet Akif Özer - Ankara Hacı Bayram Veli Üni.</p> <p>Prof. Dr. Haluk Selvi – Sakarya Üni.</p> <p>Prof. Dr. Ertan Gökmen – Manisa Celal Bayar Üni.</p> <p>Prof. Dr. Erkan Göksoy – Dokuz Eylül Üni.</p> <p>Prof. Dr. Emine Erdoğan Özünlü – Hacettepe Üni.</p> <p>Prof. Dr. Bilal Karabulut - Ankara Hacı Bayram Veli Üni.</p> <p>Prof. Dr. Alaeddin Yalçınkaya – Marmara Üni.</p>	<p>Prof. Dr. Mustafa Eravcı - Ankara Yıldırım Beyazıt Üni.</p> <p>Doç. Dr. Şarika Berber - Ankara Hacı Bayram Veli Üni.</p> <p>Doç. Dr. Seyfi Yıldırım – Hacettepe Üni.</p> <p>Doç. Dr. Rezzan Ünalp – Ufuk Üni.</p> <p>Doç. Dr. Özkan Keskin – Çanakkale Onsekiz Mart Üni.</p> <p>Doç. Dr. Nasrullah Uzman - Ankara Hacı Bayram Veli Üni.</p> <p>Doç. Dr. Nadir Yurtoğlu – Kastamonu Üni.</p> <p>Doç. Dr. Mustafa Çabuk – Kahramanmaraş Sütçü İmam Üni.</p> <p>Doç. Dr. Mustafa Bostancı – Ankara Hacı Bayram Veli Üni.</p> <p>Doç. Dr. Murat Tuğluca – Ahi Evran Üni.</p> <p>Doç. Dr. Murat Önsoy – Hacettepe Üni.</p> <p>Doç. Dr. Kadir Kasalak – Süleyman demirel Üni.</p> <p>Doç. Dr. Eyyub Şimşek – Aksaray Üni.</p> <p>Doç. Dr. Emin Alp Malkoç – İstanbul Teknik Üni.</p> <p>Dr. Öğr. Üyesi Nuri Salık – Ankara Yıldırım Beyazıt Üni.</p> <p>Dr. Öğr. Üyesi Emre Ozan - Kırklareli Üni.</p> <p>Dr. Muaffak Ömer -</p>
---	---

Dergiye gönderilen yazı ve fotoğraflar iade edilmez.

Bu dergide yayınlanan yazılardaki fikirler yazarlarına aittir

The articles and photos that are sent to the journal for publication may not be returned even if they are not published.

The responsibility of all the ideas in the articles published in this journal belongs to their authors.

Editörden

Değerli “Gazi Akademik Bakış Dergisi” okuyucuları,

14. yılımızda 28. kez sizlerle buluşmanın mutluluğu içerisindeyiz. Pandemi sürecinin yarattığı zorluklar devam ediyor. Bu salgının zorlukları altında 28. sayıyı hazırlayıp ilginize sunuyoruz. Bu sayıya da katkı sağlayan editör kurulu, yazı kurulu, yayın kurulu, danışma kurulu ve dergi temsilcilerimiz ile hakemlik yapma fedakârlığını yapan uzmanlarımız ve yazarlarımıza çok teşekkür ediyoruz. Alanın uzmanlarının inceleyerek “yayımlanabilir” onayı verdiği, kör hakemlik süreçlerinin tamamlanmasının ardından yayın kurulumuzun son kararı ile onaylanmış 14 Türkçe ve İngilizce makale ve 1 de kitap tanıtımı bulunmaktadır. Bu makalelerin 5’i Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler alanında, 9’u tarih alanındadır. Uluslararası ilişkiler ve Siyaset Bilimi alanlarındaki makaleler Dış Politika, Bölgesel Çalışmalar, Askerî İlişkiler ve Hükümetler alanlarındadır. Tarih alanındaki makaleler ise dönem olarak Büyük Selçuklu ve Osmanlı imparatorlukları ile Türkiye Cumhuriyeti devirlerindeki siyasî, iktisadî, askerî ve kültürel konularını kapsamaktadır. Diğer bir makalede ise “Erken Modern Dönemde”, “Kölelik” konusu işlenmiştir.

Doç. Dr. Şafak Oğuz ve Prof. Dr. Mehmet Seyfettin Erol, “INF Sözleşmesinin Sonu: Yeni Bir Soğuk Savaş Dönemine mi Giriyoruz?” başlıklı makalede 1987 yılında ABD ve Rusya arasında imzalanan ve orta menzilli füzelerin geliştirilmesi, denenmesi ve konuşlandırılmasını yasaklayan Orta Menzilli Nükleer Kuvvetler Sözleşmesinin yürürlükten kaldırılmasının muhtemel sonuçlarını analiz etmektedir. Dr. Murat Kasapsaraçoğlu, “Amerikan Belgelerinde Türkiye’nin İç Politikası: Ecevit ve Demirel Hükümetleri Dönemi (1974 - 1980)” başlıklı makalesinde 1973 seçimlerinden 12 Eylül 1980 darbesine kadar geçen süreç “Ortanın Solu” sloganıyla seçimlerden birinci parti olarak çıkan ancak tek başına hükümet kurabilecek meclis çoğunluğuna sahip olmayan Ecevit’in Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) ile Demirel’in Adalet Partisi (AP) arasında kıyasıya bir mücadelelerinin Amerikan belgelerine yansımalarını çalışma konusu yapmıştır. Doktora Öğrencisi Samet Yüce ve Doç. Dr. Philipp O. AMOUR, “Rusya’nın Dengeleme Oyununa Dönüşü” adlı çalışmalarında, Arap Baharı sonrası Suriye ve Libya’da Rusya’nın yürüttüğü “dengeleme oyunu”yla kendi nüfuzunu artırma ve Amerika’nın nüfuzunu dizginleme siyasetini yazmışlardır. Dr. Aydın Yiğit, “Türk Basınına Göre Geçici Irak Hükümet Konseyi’nin Oluşum Sürecinde Irak Türkmenleri ve Türkiye” başlıklı makalesinde, ABD ve Koalisyon Güçleri, 2003 Irak Savaşı’nda, savaşa girmeme kararı alan Türkiye’nin yerine Iraklı muhalif gruplarla birlikte hareket ettiğine vurgu yaparak Türkiye’nin 1

Mart Tezkeresini reddetmesinden sonra Irak'ta kurulan hükümetlerde Türkmenlere yönelik gözardı siyasetini çalışmıştır. Dr. Resul Alkan ise 1925-1939 yılları arasında Türkiye'deki Alman elçiliğindeki görevli askerî ataşenin dışında, 36 Alman subayın Türk Kara ve Deniz Harp Okullarındaki faaliyetlerini, General Hilmar von Mittelberger örneklemini üzerinden incelemiştir. Doç. Dr. Ahmet Köksal, "İttifakın Bedeli: Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Kamuoyunda Rus Karadeniz Filosu Sorunu" başlığı altında Rusya'nın Karadeniz filosunun Almanlar ve müttefikleri için bir ganimet hükmünde oluşunu, tarihsel süreç ve devletler hukuku gibi meseler üzerinden değerlendirmiştir. Doç. Dr. Abdurrahman Bozkurt, "I. Dünya Savaşı'ndan Önce Türk Boğazlarına Yönelik Rus Talepleri"ne karşı dönemin diğer sömürgeci devleti İngiltere'nin 1908-1914 yılları arasındaki siyasetini inceleme konusu yapmıştır. Dr. Igor Josipović ve Öğretim Görevlisi Marko Vujeva, "Erken Modern Dönem Üç Köşeli Ticarete İktisadi Açından Kölelik" başlığı altında, kölelik ve köle emeğinin ve plantasyon ekonomisinin üç köşeli uluslararası ticaretin verimliliği üzerindeki etkisini analiz etmişlerdir. Doç. Dr. Ercan Karakoç ve Doktora Öğrencisi Gökhan Durak, Sultan Abdüzzaziz Dönemi'nin Amerikan Basınına yansımalarını çalışma konusu yapmışlardır. Prof. Dr. Ali Efdal Özkul, Osmanlı döneminde Ermeni Cemaatinden Avakoğlu Serkis Ağa ve ailesinin Fransa, İngiltere ve Hollanda devletlerinin konsoloslarına bağlı olarak tercümanlık görevlerini incelemiştir. Dr. Sinan Tarifçi, Büyük Selçuklu İmparatorluğu devrinde kadınlarının maaşları, gelir kaynakları ve oluşan birikimleri üzerine bir araştırma yapmıştır. Prof. Dr. Mehmet Ak, Batılı Seyyahların, seyahatnâmelerini kullanarak, Ankara Tiftik geçisinin, bütün yönlerini ve yurt dışına çıkarılıp götürüldükleri ülkelerde üretimlerini bütüncül bir yaklaşımla incelemiştir. Dr. Esin Yüzbaşı ve Prof. Dr. Bayram Akça, 1923-1980 yılları arasında gül, gülyağı üreticiliği ve halı dokuma eksenli Isparta Sanayisinin gelişmesi ve Isparta'nın Türk ekonomisine katkılarını ele almışlardır. Dr. İbrahim İrdem ve Asilkan Lenger ise Türkiye Cumhuriyeti devrinde, Türkiye'nin modernleşme çabası bağlamında, şehirlerdeki yeni imar planları, 1923-1950 yılları arasında Ankara örneği üzerinde bir çalışma yapmışlardır. Makalelerimizin ardından bu sayımızda ayrıca Doç. Dr. Yücel Güçlü'nün bir kitap değerlendirmesi yer almaktadır. Güçlü'nün değerlendirmiş olduğu kitap Necla Günay tarafından yazılan "Zoraki İttifaktan Yol Ayrımına İttihat-Terakki ve Ermeniler" başlıklı eserdir. Netice itibarıyla 14 makale ve 1 kitap değerlendirmesinden oluşan dolu dolu bir sayı ile tekrar karşınızdayız.

Gazi Akademik Bakış akademik etik değerlerini benimsemiş ve bu değerleri kendine ilke edinmiş iddialı bir dergidir. Bu sebeple bilimsel araştırma ve yayın etiğine aykırı eylemlerle mücadele etmiş ve bundan sonra da etmeye devam edecektir. Dergimiz Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi'nin (<https://www.yok.gov.tr/Sayfalar/Kurumsal/mevzuat/bilimsel-arastirma-ve-etik-yonetmeligi.aspx>) ikinci Bölümü olan Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiğine Aykırı Eylemler başlığı altında belirtilen kurallara uymaya azami dikkat göstermektedir.

Saygılarımızla...
Gazi Akademik Bakış Dergisi Editörler Heyeti

Editorial

Dear Journal of Gazi Academic View Readers,

We are happy to meet you in our 14th year. The challenges of the Covid-19 continue. Under the challenges of this pandemic, we present the 28th issue to your attention. We would like to thank our editorial board, advisory board, editorial secretariat, referees and of course authors who contributed to this issue. There are 14 articles in Turkish and English and a book review that were approved following the completion of the blind review process by our editorial board. 5 of these articles are in the field of Political Science and International Relations, and 9 of them are in the field of history. Articles in the fields of International Relations and Political Science are in the fields of Foreign Policy, Regional Studies, Military Studies and Government Studies. The articles in the field of history cover the political, economic, military and cultural issues of the Great Seljuk and Ottoman Empires and the Republic of Turkey. One article which is on "Slavery" is on "Early Modern History"

Assoc. Prof. Dr. Şafak Oğuz and Prof. Dr. Mehmet Seyfettin Erol, in their article "The End of the INF Agreement: Are We Entering a New Cold War Era?" analyze the possible consequences of repealing the Medium Range Nuclear Forces Convention signed between the USA and Russia in 1987, which prohibits the development, testing and deployment of medium range missiles. Dr. Murat Kasapsaraçoğlu, in his article titled " Turkey's Domestic Politics in the American Archives: Ecevit and Demirel Governments (1974-1980)" discuss the reflections of Bülent Ecevit's Republican People's Party's struggle against Demirel's Justice Party in the American documents. PhD Student Samet Yüce and Assoc. Prof. Dr. Philipp O. AMOUR, in their work titled " Russia is Back to the Balancing Game", discuss the "balancing game" carried out by Russia in Syria and Libya after the Arab Spring to increase its influence and to restrain US involvement. Dr. Aydın Yiğit, in his article titled "The Iraqi Turkmen and Turkey During the Formation Process of the Interim Iraqi Governing Council According to the Turkish Press", discuss the relations between the US, Coalition Forces and the Iraqi opposition groups in the 2003 Iraq War, after Turkey's refusal to involve in the war. Aydın observed the exclusion policy towards the Turkmens in the governments established in Iraq. Dr. Resul Alkan, in his article titled "Turkish-German Military Relations in the Early Years of the Republic and the Activities of General Hilmar von Mittelberger in Military Academy" examined the activities of 36 German officers in the Turkish Army and Naval Academy through the example of General Hilmar von Mittelberger, who was the military attaché at the German embassy in Turkey between 1925 and 1939. Assoc. Prof. Dr. Ahmet Köksal, in his article titled " The Price of the Alliance:

The effect of the Russian Black Sea Fleet Problem on Ottoman Public Opinion in the First World War”, evaluated the importance of Russia’s Black Sea fleet for the Germans and their allies, through the historical facts and international law. Assoc. Prof. Dr. Abdurrahman Bozkurt, in his article titled “Russian Demands towards the Turkish Straits and Britain’s Attitude Before World War I (1908-1914)”, examines the policies of Britain and other colonial powers, in response to the demands of the Russian Empire on the Turkish Straits between 1908-1914. Dr. Igor Josipović and lecturer Marko Vujeva analyzed the impact of slavery and the plantation economy on the efficiency of three-sided international trade in the Early Modern Period in their article titled “Economic Aspects of Slavery in the Triangular Trade in the Early Modern Period”. Assoc. Prof. Dr. Ercan Karakoç and PhD Student Gökhan Durak in their article titled “The Reign of Sultan Abdülaziz in the American Press discussed the reflection of the Sultan Abdülaziz period on the American Press. Prof. Dr. Ali Efdal Özkul in his article titled “An Armenian Family of Dragomans (Translators) and Activities Led by Sarkis Aga in Cyprus Under the Ottoman Rule” examined the translation activities carried out by Avakoğlu Serkis Ağa a member of the Ottoman Armenian community and his family for the consulates of France, England and the Netherlands. Dr. Sinan Tarifçi, in his article titled “A Study on Salaries, Income Sources, Financial Situations of the Qadis in the Great Seljuq Period” made a research on the salaries, income sources and accumulations of the judges in the period of the Great Seljuq Empire. Prof. Dr. Mahmut Ak in his work titled “Angora Goat Based on the Observations and Evaluations of Western Travellers” explains the story of the Angora goat by using the travel writings of Western travelers. Dr. Esin Kaptan and Prof. Dr. Bayram Akça, in their work titled “Industry in Isparta and Its Contributions to the Economy Between 1923-1980” discussed the development of industry in Isparta city based on rose, rose oil production and carpet weaving between 1923-1980 and the contributions of industry in Isparta to the Turkish economy. Last but not least, Dr. İbrahim İrdem and Asilkan Lenger, in their article titled “Urbanization of Ankara and Its Problems Over the Period of 1923 to 1950” conducted a study on the urbanization of Ankara between 1923-1950 in the context of Turkey’s modernization effort during the period of the Republic of Turkey.

We conclude this issue of the Journal of Gazi Academic View with a book review written by Assoc. Prof. Dr. Yücel Güçlü from the Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Turkey, Güçlü reviewed Nejla Günay’s book “Zoraki İttifaktan Yol Ayrımına İttihat-Terakki ve Ermeniler”. Gazi Academic View is a journal that realizes academic ethical values as one of the core principles of academic life. For this reason, it has struggled for compliance with scientific research and publication ethics and will continue to do so. As stated in the second part of the Higher Education Council (YÖK) Scientific Research and Publication Ethics Directive (<https://www.yok.gov.tr/Sayfalar/Kurumsal/mevzuat/bilimsel-arastirma-ve-etik-yonetmeligi.aspx>), the actions that are contrary to the ethics of scientific research and publication are plagiarism, falsification, distortion, republishing, and unfair authorship. In this context, the Journal of Gazi Academic View is doing what is necessary to combat such actions.

**Sincerely
Editors**

TARANDIĞI İNDEKSLER & VERİ TABANLARI
INDEXES & DATABASES

Gazi Akademik Bakış Dergisi ESCI, EBSCO, CEEOL, DOAJ, INDEX COPERNICUS, INDEX ISLAMICUS, TÜBİTAK-ULAKBİM, IMB, ASOS, PROQUEST, MLA INTERNATIONAL BIBLIOGRAPHY, SERIALS SOLUTIONS ve TÜBİTAK DERĞİ PARK tarafından taranmaktadır.

Journal of Gazi Academic View is indexed in ESCI, EBSCO, CEEOL, DOAJ, INDEX COPERNICUS, INDEX ISLAMICUS TUBITAK-ULAKBİM, IMB, ASOS, PROQUEST, MLA INTERNATIONAL BIBLIOGRAPHY, SERIALS SOLUTIONS and TUBITAK DERĞİ PARK.

Emerging Sources Citation Index
WEB OF SCIENCE™

Central and
Eastern European
Online Library

Modern
Language
Association

TÜBİTAK

ULAKBİM

İçindekiler

INF Sözleşmesinin Sonu: Yeni Bir Soğuk Savaş Dönemine mi Giriyoruz? Şafak Oğuz - Mehmet Seyfettin Erol	1
Amerikan Belgelerinde Türkiye'nin İç Politikası: Ecevit ve Demirel Hükümetleri Dönemi (1974 - 1980) Murat Kasapsaraçoğlu	21
Rusya'nın Dengeleme Oyununa Dönüşü Samet Yüce - Philipp O. Amour	43
Türk Basınına Göre Geçici Irak Hükümet Konseyi'nin Oluşum Sürecinde Irak Türkmenleri ve Türkiye Aydın Yiğit	67
Erken Cumhuriyet Dönemi Türk-Alman Askerî İlişkileri ve General Hilmar von Mittelberger'in Harp Okullarındaki Faaliyetleri Resul Alkan	95
İttifakın Bedeli: Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Kamuoyunda Rus Karadeniz Filosu Sorunu Ahmet Köksal	115
I. Dünya Savaşı'ndan Önce Türk Boğazlarına Yönelik Rus Talepleri ve İngiltere'nin Tutumu (1908-1914) Abdurrahman Bozkurt	147
Erken Modern Dönem Üç Köşeli Ticaretle İktisadi Açından Kölelik Igor Josipović - Marko Vujeva	179
Amerikan Basınında Sultan Abdüzzaziz Dönemi Ercan Karakoç - Gökhan Durak	199
Osmanlı İdaresinde Kıbrıs'ta Serkis Ağa Liderliğindeki Bir Ermeni Tercüman Ailesi ve Faaliyetleri Ali Efdal Özkul	225
Büyük Selçuklular Devrinde Kadıların Maaşları, Gelir Kaynakları ve Maddî Durumları Üzerine Bir Araştırma Sinan Tarifci	249
Batılı Gezginlerin Gözlem ve Değerlendirmelerinde Ankara Keçisi Mehmet Ak	267
1923-1980 Yılları Arasında Isparta Sanayisi ve Ekonomiye Katkıları Esin Yüzbaşı - Bayram Akça	303
1923-1950 Arası Dönemde Ankara Kentleşmesi ve Sorunları İbrahim İrdem - Asilkan Lenger	331
Kitap Değerlendirme - Zoraki İttifaktan Yol Ayrımına İttihat Terakki ve Ermeniler Yücel Güçlü	359

Contents

End of the INF Treaty: Are We Entering a New Cold War Era? Şafak Oğuz - Mehmet Seyfettin Erol	1
Turkey's Domestic Politics in the American Archives: Ecevit and Demirel Governments (1974-1980) Murat Kasapsaraçoğlu	21
Russia is Back to the Balancing Game Samet Yüce - Philipp O. Amour	43
The Iraqi Turkmen and Turkey During the Formation Process of the Interim Iraqi Governing Council According to the Turkish Press Aydın Yiğit	67
Turkish-German Military Relations in the Early Years of the Republic and the Activities of General Hilmar von Mittelberger in Military Academy Resul Alkan	95
The Price of the Alliance: The effect of the Russian Black Sea Fleet Problem on Ottoman Public Opinion in the First World War Ahmet Köksal	115
Russian Demands towards the Turkish Straits and Britain's Attitude Before World War I (1908-1914) Abdurrahman Bozkurt	147
Economic Aspects of Slavery in the Triangular Trade in the Early Modern Period Igor Josipović - Marko Vujeva	179
The Reign of Sultan Abdulaziz in the American Press Ercan Karakoç - Gökhan Durak	199
An Armenian Family of Dragomans (Translators) and Activities Led by Sarkis Aga in Cyprus Under the Ottoman Rule Ali Efdal Özkul	225
A Study on Salaries, Income Sources, Financial Situations of the Qadis in the Great Seljuqs Period Sinan Tarifci	249
Angora Goat Based on the Observations and Evaluations of Western Travellers Mehmet Ak	267
Industry in Isparta and Its Contributions to the Economy Between 1923-1980 Esin Yüzbaşı - Bayram Akça	303
Urbanization of Ankara and Its Problems Over the Period of 1923 to 1950 İbrahim İrdem - Asilkan Lenger	331
Book Review - Zoraki İttifaktan Yol Ayrımına İttihat Terakki ve Ermeniler Yücel Güçlü	359

End of the INF Treaty: Are We Entering a New Cold War Era?

INF Sözleşmesinin Sonu: Yeni Bir Soğuk Savaş Dönemine mi Giriyoruz?

Şafak OĞUZ* - Mehmet Seyfettin EROL**

Abstract

This article analyzes possible consequences of the abolition of the Intermediate-Range Nuclear Forces (INF) Treaty, signed between the US and the USSR in 1987 and banning developing, testing and deploying intermediate-range missiles. The article argues that termination of the treaty would result in a conventional and especially a nuclear arms race as during the Cold War, and might trigger scrapping further agreements, although common sense in both parties enabled extending of the New START Treaty for 5 years. The new environment, with regional and global crises and massive armament by the global powers, including missile defense systems and hypersonic missiles, would endanger possible cooperation.

Key Words: Intermediate Nuclear Forces (INF) Treaty, Nuclear Weapons, New START, Arms Race, Missile Systems.

Öz

Bu makale, 1987 yılında ABD ve Rusya arasında imzalanan ve orta menzilli füzelere geliştirilmesi, denenmesi ve konuşlandırılmasını yasaklayan Orta Menzilli Nükleer Kuvvetler Sözleşmesinin yürürlükten kaldırılmasının muhtemel sonuçlarını analiz etmektedir. Makale, Sözleşmenin yürürlükten kalkmasının aynı Soğuk Savaş döneminde olduğu gibi yeni bir konvansiyonel ve nükleer silahlanma yarışına yol açacağını ve her ne kadar her iki taraftaki akselitim politikacılar Yeni START Sözleşmesinin süresinin 5 yıl daha uzatılmasını sağlamışlarsa da, daha başka sözleşmenin iptal edilmesi ile sonuçlanabileceğini öne sürmektedir. Küresel ve bölgesel krizleri barındıran ve büyük devletler tarafından füze savunma sistemleri ve hipersonik füze sistemleri dâhil yoğun bir silahlanmanın yaşandığı bu yeni ortam ise muhtemel bir işbirliğini engelleyecektir.

Anahtar Kelimeler: Orta Menzilli Nükleer Kuvvetler Anlaşması, Nükleer Silahlar, Yeni START Sözleşmesi, Silahlanma Yarışı, Füze sistemleri.

Introduction

The early post-Cold War era saw the cooperation of the US and Russia on arms control and disarmament issues, focusing on prevention of proliferation of Weapons of Mass Destruction, especially nuclear weapons. Their efforts enhanced hopes for a world without nuclear weapons in the foreseeable future,

Makale Geliş Tarihi: 12.12.2020. Makale Kabul Tarihi: 21.04.2021.

* Doç. Dr. ANKASAM Güvenlik Uzmanı, E-mail: safakoguz76@yahoo.com.tr, ORCID ID: 0000-0001-6758-175X.

** Prof. Dr. Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü Öğretim Üyesi, E-mail: m.erol@hbu.edu.tr, ORCID ID: 0000-0001-8358-7326.

Görüş

Akademik
Bakış

1

Cilt 14
Sayı 28
Yaz 2021

as articulated by former US president Obama in his Prague speech in 2009. Cooperation reached the extent that Europeans who had pleaded with the US during the Cold War to deploy nuclear weapons in Europe for assurance started urging the US to remove the remaining American tactical weapons located in Europe, calling them “relics of the Cold War.”

However, increased tension between the US and Russia over missile defense efforts, an intense arms race, and disagreement over ongoing regional and global crises such as in Ukraine and Syria, seemed to reverse course for the dream of a world without nuclear weapons. The new security environment resulted in the suspension of cooperation between the US and Russia, unleashing new global competition in nuclear weapons. A host of events—the US withdrawal from the 1972 Anti-Ballistic Missile (ABM) Treaty; subsequent American efforts on the National Missile Defense (NMD) system along with its European component, the European Phased Adaptive Approach (EPAA); the Conventional Global Prompt Strike (CPGS); and modernization programs for nuclear capabilities—culminated in reciprocal actions by Russia to introduce a missile defense project and develop a new nuclear-capable weapon system. As a result, the world entered an extensive arms race in which nuclear weapons and missile systems play the main role.

The INF Treaty (signed only by the US and USSR) played a crucial role in establishing arms control norms on nuclear weapons. The main reasons for the US decision to withdraw from the treaty include Russia’s denial of American accusations that Russia has been violating the treaty for a long time, and the failure of American efforts at multilateralisation of the treaty, especially to include other nuclear states such as China or India. Opposition of officials in the US administration to all international arms control and disarmament treaties-led by former National Security Adviser John Bolton-also played an important role in the US decision. Vehemently opposing US accusations, Russia also withdrew from the treaty, opening the way for development, testing, and deployment of intermediate-range missiles and thus launching a new phase in the nuclear arms race.

Abolition of the INF Treaty could seriously affect security in Europe and the Pacific region, where the US and Russia are expected to deploy new nuclear capable missiles banned under the Treaty. This move would tempt regional states to take counter measures such as deploying or developing, if they have not already done so. Disruption of a long-term and firm arms control norm would also induce nuclear proliferation in these regions, creating the kind of arms race cycle that has been feared since the advent of nuclear weapons.

The new mindset against arms control and disarmament treaties could lead to the abolition of more treaties, including treaties concerning strategic nuclear weapons. Although the New START (Strategic Arms Reduction Treaty)

Göz

Akademik
Bakış

2

Cilt 14
Sayı 28
Yaz 2021

has been signed after long discussions, reluctance for cooperation on arms control issues between the US and Russia could trigger a new arms race. In this event, the world would enter an era of improved strategic and nuclear weapons that would almost certainly be far more dangerous than the Cold War. The environment in the international area with regional and global crisis in addition to an intense armament would deepen the competition between the global players.

The INF Treaty

First part of the Cold War experienced an intense nuclear arms race between the US and USSR. However, the 1962 Cuban Crisis, which brought the world dangerously close to nuclear warfare, served as a warning call for both the US and USSR on how close the world is to nuclear confrontation. That warning call prompted both states to negotiate on nuclear weapons, resulting in the Nuclear Test Ban Treaty in 1963. It also opened an era of both sides to engage in détente, in which dialogue and international or bilateral treaties provided a period of relative peace.

Russia's deployment in Eastern Europe in the mid-1970s of SS-20 missiles, with a range of 5,000 km, alarmed Western Europeans, who urged the US to react swiftly to the Russians. Intense debates among NATO members culminated in the "dual track decision" negotiations with the USSR while simultaneously deploying intermediate missiles in Europe. The Americans announced that they would deploy Pershing Missiles in Western Europe if the dialogue part of the dual track decision failed.¹

Negotiations beginning in the early 1980s resulted in the 1987 "Treaty between the USA and USSR on the Elimination of their Intermediate-range and Shorter-Range Missiles", known as the INF Treaty, signed by Ronald Reagan and Mikhail Gorbachev. The treaty led to the elimination of nuclear and non-nuclear ground-launched ballistic and cruise missiles with a range of roughly 500 to 5,500 km, and prohibited production, testing, or launch of these missiles while not covering air- or sea-launched weapons.² The treaty did allow research and development of ground-launched systems, and provided for on-site inspection, while a Special Verification Commission was established to monitor compliance with the treaty.

The most important feature of both short range (between 500-1,000 km) and intermediate range (1,000-5,000 km) missiles are their short timeline between launch and strike, which might trigger nuclear strike between the US and USSR. As Sigal pointed out, in a crisis this pernicious interaction could

1 Peter Vincent Pry, War Scare: Russia and America on the Nuclear Brink, Westport, Praeger, 1999, p.16.

2 For more information see the Treaty Text, https://media.nti.org/documents/inf_treaty.pdf

Gazi

Akademik
Bakış

3

Cilt 14
Sayı 28
Yaz 2021

lead to a war that neither side intended.³ With the Treaty, both the US and USSR planned to eliminate the danger of misunderstanding.

The INF Treaty entered into the force on June 1, 1988. In May 1991, both parties declared elimination of their last missiles covered under the INF Treaty. A total of 2,692 missiles were eliminated after the treaty entered into force.⁴ Thus the INF became the first international treaty that provided elimination of an entire category of nuclear weapons.

As Woodworth put it, “within the world of nuclear arms control, INF itself was in many respects sui generis. Its political dimension was vast and complex. Its military dimension, although not of the scope and size of strategic armaments at the heart of the Cold War superpower nuclear rivalry, has a dynamic quality stimulated by new systems and growing deployments. The US and the USSR as well as other countries with vital interests at stake were wrestling with problems for which there were little precedent.”⁵

Additionally, the treaty started a period of dialogue between the US and USSR. As former Soviet leader Mikhail Gorbachev, and former US secretary of state George Shultz (who helped negotiate the terms of the INF treaty at the 1986 Reykjavik summit between Gorbachev and Reagan), pointed out, “an important result of the agreements was the emergence of mutual trust between the two nations, and a healthier international environment overall which helped to resolve regional issues, facilitated democratic processes and improved the lives of people in many countries.”⁶

The Post-Cold War Era and Abolition of the INF Treaty

The early 1990s witnessed close cooperation between the US and Russia to control and contain the spread of nuclear weapons and materials in the former Soviet states, as well as to provide and ensure non-proliferation of nuclear weapons. However, these efforts failed to prevent emerging of new nuclear states, such as India, Pakistan or North Korea.

The US-Russian cooperation provided an atmosphere of peace in Europe and The NATO-Russia Council was established as a mechanism for consultation, consensus-building, cooperation, joint decision and joint action.

- 3 Leon V. Sigal, “INF Deal Faces Conservative Opposition”, Bulletin of the Atomic Scientists, Vol.43, No.4, (1987), p.15.
- 4 Treaty Between the United States of America and the Union of Soviet Socialist Republics on the Elimination of their Intermediate-Range And Shorter-Range Missiles (INF Treaty), Official website of the US Department of State, retrieved June 06, 2019, from <https://2009-2017.state.gov/t/avc/trty/102360.htm>
- 5 John A. Woodworth, “Dispute Resolution in Bilateral Arms Control: the INF Experience” Julie Dahlitz (ed.), Peaceful Resolution of Major International Disputes, New York and Geneva, United Nations, 1999, p.181.
- 6 Mikhail Gorbachev and George P. Shultz, “We participated in INF negotiations. Abandoning it threatens our very existence”, The Washington Post, December 04, 2018.

But Russia's goal, under Putin's leadership, to become a hegemonic player once again, and US efforts that resulted in the destabilization of Eurasia, began with the US withdrawal from the 1972 ABM Treaty in 2002, US NMD system with EPAA and CPGS, resulted in renewed hegemonic competition between the US and Russia that also involved strategic and tactical nuclear weapons. Both sides have increased their efforts in ballistic missile defense as well as weapon systems to penetrate through possible new missile defense systems. Thus a new fierce Cold-War-type of nuclear arms race has begun in the post-Cold War era, dubbed "the return of Great Power competition."⁷

The US decision to withdraw from the 1987 INF Treaty bolstered the idea of a new Cold War era. The process started in 2011 when the Obama administration informed Congress that Russia was in non-compliance with the Treaty. The US State Department stated in its yearly Compliance Report to Congress in 2014 that Russia was developing and testing missile systems in violation of the Treaty. President Obama also sent a letter to President Putin reiterating the same allegations in July 2014, stating that he wanted to resolve the issue through dialogue so as to preserve the accord.⁸ According to American officials, Russia first began testing cruise missiles as early as 2008, and the Obama administration concluded by the end of 2011 that they were a compliance concern.⁹

The American accusation is based on Russian developing, testing, and deploying (in western Russia after 2017) of the Novator 9M729 (NATO code SSC-8) missiles, which have a range of more than 500 km and target European countries. NSC Senior Director Christopher Ford publicly announced in November 2017 that the Russian 9M729 missile system violates the treaty; US Director of National Intelligence Dan Coats was the first to provide technical specifications of the weapons system in late November 2018, saying that Russia began developing the missile in the mid-2000s.¹⁰ Russia vehemently denied the US allegations, claiming that the range of this missile is 480 km and thus that it falls under the INF Treaty.

These non-compliance allegations are intensified during the Trump administration. In the 2018 NPR of the Trump Administration, the US again accused Russia violating arms control agreements, with the "production, pos-

7 Nuclear Posture Review prepared by Department of Defense, (February 2018), retrieved May 12, 2019 from <https://media.defense.gov/2018/Feb/02/2001872877/-1/-1/1/EXECUTIVE-SUMMARY.PDF>

8 Andrew E. Kramer and Megan Specia, "What is the I.N.F. Treaty and why does it matter?", The New York Times, February 01, 2019.

9 Michael R. Gordon, "U.S. says Russia tested Cruise Missile, violating Treaty", The New York Times, July 28, 2014.

10 Roman Goncharenko, "Russia's controversial 9M729 missile system: A not-so-secret secret", Deutsche Welle, December 05, 2018.

Gazi

Akademik
Bakış

5

Cilt 14
Sayı 28
Yaz 2021

session, and flight testing of a ground-launched cruise missile in violation of the INF Treaty” and argued that “Moscow believes these systems may provide useful options for escalation advantage.”¹¹

On October 20, 2018, President Trump announced that the US plans to exit the INF treaty due to Russian noncompliance. Trump also suggested the US should renegotiate the treaty to include China, which US strategists maintain is the primary long-term challenger to American power.¹² In early December, Secretary of State Mike Pompeo declared that the US has found Russia in material breach of the treaty and will suspend American obligations effective in 60 days, unless Russia returns to full and verifiable compliance.¹³ The US intelligence alleged that Russia has deployed four battalions of the nuclear capable 9M729 cruise missile.¹⁴ In the end, the US government delivered formal notice to Russia on February 2, 2019, that the US will withdraw from the INF Treaty within six months.

On the Russian side, President Putin signed a decree suspending Russia’s participation in the Treaty and ordered the treaty suspended until Washington stops violating the treaty.¹⁵ Russia accused the US of breaching the treaty by testing and deploying the ground-based Aegis anti-missile system in Poland and Romania under the EPAA, arguing that these missiles have offensive characteristics.¹⁶ Foreign Minister Sergey Lavrov claimed that the U.S. started violating the treaty in 1999 by using Unmanned Aerial Vehicles (UAV) that has the same characteristics as land-based cruise missiles banned by the treaty.¹⁷ Putin said Russia would indeed design and build weapons previously banned under the treaty — something the US says Russia is already doing — but would not deploy them unless America did so first. He also stated that Russia would no longer initiate talks with the US on any matters related to nuclear arms control.¹⁸ European members of NATO and other European states have been watching the process closely, out of fear that their continent would become a theater in the nuclear arms race between the US and Russia. Under

- 11 Nuclear Posture Review, February 2018, p.9.
- 12 Chase Winter, “What is the INF nuclear treaty?”, Deutsche Welle, February 01, 2019.
- 13 Julian Borger, “US says it will pull out of INF treaty if Russia does not comply within 60 days”, The Guardian, December 04, 2018.
- 14 Michael R. Gordon, “On Brink of Arms Treaty Exit, U.S. finds more offending Russian Missiles”, Wall Street Journal, January 31, 2019.
- 15 “Putin signs decree suspending INF nuclear pact”, Hurriyet Daily News, March 04, 2019.
- 16 “Russia slams US Aegis Ashore missile deployment in Europe as direct breach of INF Treaty”, TASS News Agency, November 26, 2018, retrieved June 10, 2019 from <https://tass.com/politics/1032585>
- 17 Tom Nellis, “Russia summons US diplomat accusing Washington of breaking collapsed INF Treaty”, Express, February 08, 2019, retrieved May 22, 2019 from <https://www.express.co.uk/news/world/1084658/russia-us-inf-treaty-nuclear-vladimir-putin-donald-trump-kremlin>
- 18 Andrew E. Kramer, “Russia pulls out of I.N.F. Treaty in ‘Symmetrical’ Response to U.S. Move”, The New York Times, February 02, 2019.

American pressure, NATO members expressed support for the US arguments. Leaders declared that the Allies strongly supported the finding of the US that Russia is in material breach of its obligations under the INF Treaty and called upon Russia to quickly return to full and verifiable compliance.¹⁹ However, both member leaders and NATO officials repeatedly called both parties to preserve the Treaty for the security of the Alliance.

The EU also has been working to preserve the Treaty since the beginning of the crisis. High Representative/Vice-President Federica Mogherini stated that Europe has been probably the one that has benefited the most from this Treaty and they wish this Treaty to be preserved with full compliance by both parties.²⁰ European leaders, especially French President Macron and German leader Merkel, repeatedly underlined the importance of the Treaty for the security of Europe and asked both parties to preserve the Treaty. Merkel's appeal and efforts urging China to be part of the Treaty immediately was rejected by China.²¹

However, the US rejected warning calls and withdrew from the Treaty. America's policy on the INF abolition is based on two different approaches. First, American authorities have accused Russia of flouting the Treaty with developing, testing and deploying the Novator 9M729 missile systems. In President Trump's words, "For far too long, Russia has violated the INF Treaty with impunity, covertly developing and fielding a prohibited missile system that poses a direct threat to our allies and troops abroad."²² Mike Pompeo stressed that the US "has raised Russia's noncompliance with Russian officials, including at the highest levels of government, more than 30 times, yet Russia continues to deny that its missile system is noncompliant and violates the treaty," adding that "Russia's violation puts millions of Europeans and Americans at greater risk."²³ After his meeting with Putin, John Bolton renewed U.S. accusa-

19 Statement on Russia's failure to comply with the Intermediate-Range Nuclear Forces (INF) Treaty, Issued by the North Atlantic Council, Brussels, February 01, 2019, retrieved July 16, 2019 from https://www.nato.int/cps/en/natohq/news_162996.htm

20 Remarks by High Representative/Vice-President Federica Mogherini at the Press Conference following the Informal Meeting of the EU Foreign Affairs Ministers, Bucharest, February 01, 2019, Official website of European External Action Service, retrieved July 18, 2019 from https://eeas.europa.eu/headquarters/headquarters-homepage/57529/remarks-high-representativevice-president-federica-mogherini-press-conference-following_en

21 Robin Emmot, "China rebuffs Germany's call for U.S. missile deal with Russia", Reuters, February 16, 2019, retrieved July 22, 2019 from <https://www.reuters.com/article/us-germany-security-china/china-rebuffs-germanys-call-for-u-s-missile-deal-with-russia-idUSKCN1Q50NZ>

22 Statement from the President regarding the Intermediate-Range Nuclear Forces (INF) Treaty, (February 01, 2019), Official website of the White House, retrieved August 02, 2019 from <https://www.whitehouse.gov/briefings-statements/statement-president-regarding-intermediate-range-nuclear-forces-inf-treaty/>

23 David E. Sanger and William J. Broad, "U.S. suspends Nuclear Arms Control Treaty with Rus-

Gazi

Akademik
Bakış

7

Cilt 14
Sayı 28
Yaz 2021

tions that Russia is violating the treaty and suggested it would be a waste of time to try to persuade the Kremlin to comply.²⁴ Thus both sides blamed each the other side's violation for the abolition of the Treaty and could not reach compromise to preserve the Treaty.

America's second approach has been to include other nuclear capable states into the Treaty, especially China. The US has been concerned about China's nuclear-capable missile programs. As indicated by U.S. Navy Commander-in-Chief of the Pacific, "since the mid-1990s, China has built up the world's largest and most diverse arsenal of ground-launched missiles, and China's inventory contains more than 2,000 ballistic and cruise missiles; approximately 95 percent of them would violate the INF Treaty if China were a signatory."²⁵ According to the US, China also likely plans to use conventional ballistic and cruise missiles as a key element in its strategy to forestall or defeat U.S. intervention in a regional conflict.²⁶

The 2018 NPR of the Trump administration did not directly blame China concerning short- or intermediate-range missile systems as defined under the INF Treaty. However, the document states that "direct military conflict between China and the US would have the potential for nuclear escalation, and US-tailored strategy for China is designed to prevent Beijing from mistakenly concluding that it could secure an advantage through the limited use of its theater nuclear capabilities, or that any use of nuclear weapons, however limited, is acceptable"²⁷ implying that any kind of these missiles provides an advantage over the US.

This has been articulated by US authorities for a long time. John Bolton for example alleged that China's missile capabilities meant there was a "new strategic reality out there" and that the INF Treaty had now become a "bilateral treaty in a multipolar ballistic missile world."²⁸ Mike Pompeo said China should be included in the next version of the treaty but signaled how difficult that could be: "it may be that we can't get there, it may be we just end up work-

sia", The New York Times, February 01, 2019.

- 24 Deirdre Shesgreen, "Dismissing Russian concerns, John Bolton says there is no way to salvage nuclear weapons treaty", USA TODAY, October 23, 2018.
- 25 Statement of Admiral Harry B. Harris Jr., U.S. Navy Commander, U.S. Pacific Command before the House Armed Services Committee on U.S. Pacific Command Posture, April 26, 2017, retrieved June 26, 2019 from <https://docs.house.gov/meetings/AS/AS00/20170426/105870/HHRG-115-AS00-Wstate-HarrisH-20170426.PDF>
- 26 Jacob Stokes, "China's Missile Program and U.S. Withdrawal from the Intermediate-Range Nuclear Forces (INF) Treaty", Report prepared by the U.S.-China Economic and Security Review Commission, retrieved July 23, 2019 from https://www.uscc.gov/sites/default/files/Research/China%20and%20INF_0.pdf, p.3.
- 27 Nuclear Posture Review, February 2018, p.32.
- 28 Andrew Roth, "US confirms withdrawal from nuclear arms treaty with Russia", The Guardian, October 23, 2018.

ing with the Russians on this.”²⁹ However, China repeatedly rejected calls by the US and Russia to join the Treaty and thus US’ efforts to include China also failed.

It should be noted that there was a fierce lobby in the US opposing international disarmament and arms control treaties during the Trump Administration that played an important role for the abolition of the INF Treaty in addition to Russian and Chinese factors. John Bolton, who described the Treaty as “outdated and outmoded,”³⁰ was regarded as the main impetus for the abolition of the Treaty. He also opposed extending the New START, arguing that “most Republicans who voted in 2010 on ratifying New START opposed the treaty, primarily because the pact has no provisions or limitations on tactical or non-strategic nuclear weapons, and that flaw remains today” adding that “extending the Treaty extends the basic flaw.”³¹ The US also scrapped the 2015 nuclear agreement with Iran after John Bolton, who was serving as the Under-Secretary for Arms Control when the US withdraw from the ABM Treaty in 2002, took his office. He is well known for his staunch opposition for arms control and disarmament agreements. Bolton is recently ousted by the President because of disagreement on several issues and the US’ stand has changed especially after Biden has won the election.

Biden Administration signed the New START and opened a new page for cooperation with Russia and China about nuclear weapons. Pentagon stated that “failing to swiftly extend New START would weaken America’s understanding of Russia’s long-range nuclear forces” adding that “just as we engage Russia in ways that advance American interests, we in the Department will remain clear-eyed about the challenges Russia poses and committed to defending the nation against their reckless and adversarial actions.”³² In the Interim National Security Strategic Guidance of March 2021, the new administration underlined that “We will head off costly arms races and re-establish our credibility as a leader in arms control. That is why we moved quickly to extend the New START Treaty with Russia. Where possible, we will also pursue new arms control arrangements. We will take steps to reduce the role of nuclear weapons in our national security strategy, while ensuring our strategic deterrent remains safe, secure, and effective and that our extended deterrence commitments to our

29 Paul Sonne and John Hudson, “Trump orders staff to prepare arms-control push with Russia and China”, Washington Post, April 25, 2019.

30 Oliver Carroll, “Defiant John Bolton signals no way back for arms control treaty after Vladimir Putin meeting”, The Independent, October 24, 2018.

31 Bill Gertz, “Bolton: China Continuing Cyberattacks on Government, Private Networks”, The Washington Free Beacon, June 18, 2019, retrieved July 21, 2019 from <https://freebeacon.com/national-security/bolton-china-continuing-cyberattacks-on-government-private-networks/>

32 Statement by John Kirby, Pentagon Press Secretary, on New START, January 21, 2021, retrieved January 29, 2021 from <https://ua.usembassy.gov/statement-by-john-kirby-pentagon-press-secretary-on-new-start/>

Gazi

Akademik
Bakış

9

Cilt 14
Sayı 28
Yaz 2021

allies remain strong and credible. And we will engage in meaningful dialogue with Russia and China on a range of emerging military technological developments that implicate strategic stability.”³³ The Guidance highlighted the US’ willingness for cooperation with Russia and China for nuclear weapons. However, Biden’s comments about President Putin, calling him as killer, and China signaled that the tension will be high enough to prevent an effective cooperation.

Possible Consequences

The INF Treaty expired on August 2, 2019. US last-ditch efforts to reach an agreement with Russia or convince China to join the Treaty did not succeed in saving it.³⁴ In essence, the Treaty came about in the context of competition between Cold War rivals in an adversarial relationship, and negotiations were directed toward the specific arms control task of lessening the risks and dangers of nuclear competition.³⁵ The situation has now completely changed and disagreement on the Treaty is on the verge of unleashing a new phase of nuclear competition, with serious long-term consequences that will potentially reshape the global nuclear threat from Europe to Asia.³⁶ Abolition of the Treaty is expected to severely affect the regional and global security environment in the foreseeable future. With Kibaroğlu’s words: “we might enter a period where we can seriously miss the cold war era.”³⁷

Many politicians and scholars warned of these possible dangers. Mikhail Gorbachev and George Shultz warned that “abandoning the INF Treaty would be a step toward a new arms race, undermining strategic stability and increasing the threat of miscalculation or technical failure leading to an immensely destructive war.”³⁸ US Senator Dianne Feinstein (D-Calif.) argued that the US decision is shortsighted and counterproductive, and a giant step away from the goal of eliminating nuclear weapons, risking a nuclear arms race instead.³⁹ As argued by a report prepared for the British Parliament, “the wider political relationship between the US and Russia, which is arguably at its lowest

-
- 33 Interim National Security Strategic Guidance, March 2021, <https://www.whitehouse.gov/wp-content/uploads/2021/03/NSC-1v2.pdf>
- 34 Peter Baker, “Trump sends Negotiators to Geneva for Nuclear Talks with Russians and also seeks to limit Chinese Warheads”, The New York Times, July 15, 2019.
- 35 Woodworth, “Dispute Resolution in Bilateral Arms Control: the INF Experience”, p.193.
- 36 William. J. Hennigan , “Trump is withdrawing from a Landmark Arms Agreement with Russia. What happens now?”, TIME, February 01, 2019.
- 37 Barçın Yinanç, “End to nuke deal may start ‘era worse than Cold War’: Expert”, Hurriyet Daily News, February 25, 2019.
- 38 Mikhail Gorbachev and George P. Shultz, “We participated in INF negotiations. Abandoning it threatens our very existence”, The Washington Post, December 04, 2018.
- 39 “Feinstein: Abandoning INF Treaty risks Nuclear Arms Race”, Press Release by Dianne Feinstein, February 01, 2019, retrieved June 02, 2019 from <https://www.feinstein.senate.gov/public/index.cfm/press-releases?ID=A01F1AF9-A125-4C3D-B756-991594828C41>

since the end of the Cold War, and the ongoing dispute over alleged Russian noncompliance with the INF treaty, which has been overshadowing the arms control agenda more broadly” is complicating the issue and decreasing hopes for future relations.⁴⁰

First of all, security of Europe would be mostly and severely affected. “The treaty is most consequential in Europe; it’s the place that was protected by the treaty.” Nearly all Europeans have stressed this point since the beginning of the crisis.⁴¹ Following the day of the US withdrawal, Germany’s Foreign Minister stated that “with the end of the Treaty, a piece of Europe’s security has been lost.”⁴² Austrian Foreign Minister Alexander Schallenberg stated that “the end of the INF Treaty means a threat to security in Europe.”⁴³ These concerns were intensified with Russian threats as Vladimir Shamanov, Head of the Defense Committee in Russia’s Parliament, for example, stated that “Russia will have to adjust their plans on the use of all arms and branches of the military and, naturally, Europe will find itself in a sticky situation.”⁴⁴

Some European states have gone so far as to hint at a possible crisis with the US if the Americans decide for deployment of new missiles on the continent. Germany, for example, stated that Berlin would staunchly oppose any efforts to station new medium-range nuclear missiles in Europe after the INF Treaty is scrapped.⁴⁵ After the expiration of the Treaty, both sides would be free to develop, test, and deploy short-range and intermediate-range missiles that have been banned since 1978. Just two weeks later after the withdrawal, the US already started testing missiles which has range more than 500 km.⁴⁶ Just three days later, Putin said he had ordered the military to prepare a “symmetric response” after Washington test⁴⁷ thus heralding an imminent arms

40 Claire Mills, “Prospects for US-Russian Nuclear Arms Control”, retrieved June 22, 2019 from <https://researchbriefings.parliament.uk/ResearchBriefing/Summary/CBP-8421#fullreport>, p.4

41 Hennigan, “Trump is withdrawing from a Landmark Arms Agreement with Russia. What happens now?”

42 “Foreign Minister Maas on the end of the INF Treaty”, Press Release by the German Federal Foreign Office, August 01, 2019, retrieved August 12, 2019 from <https://www.auswaertiges-amt.de/en/newsroom/news/maas-inf-treaty-end/2236964>

43 “Alexander Schallenberg: Europe must not become the scene of a new arms race”, Press Release by Federal Ministry for Europe, Integration and Foreign Affairs, August 02, 2019, retrieved August 12, 2019 from <https://www.bmeia.gv.at/en/the-ministry/press/announcements/2019/08/alexander-schallenberg-europe-must-not-become-the-scene-of-a-new-arms-race/>

44 Andrew E. Kramer and Megan Specia, “What is the I.N.F. Treaty and why does it matter?”, The New York Times, February 01, 2019.

45 “Russia warns U.S. is preparing to use Nuclear Weapons in Europe”, The Moscow Times, May 14, 2019.

46 “Pentagon conducts 1st Test of previously banned Missile”, The New York Times, August 19, 2019.

47 Will Englund, “Putin orders ‘symmetric response’ to U.S. missile test”, The Washington Post, August 23, 2019.

Gazi

Akademik
Bakış

11

Cilt 14
Sayı 28
Yaz 2021

race. It is clear that these moves would accelerate the armament of Europe, which has intensified since the US deployed new missile systems in Europe under the EPAA and stationed new units and troops there under the Readiness Action Plan (RAP), which NATO adopted after the Ukrainian crisis.

As Europe, the new situation would also destabilize security in the Pacific region heightening tension between the US and China. As long pointed out by Trump, Pompeo, Bolton and other US officials, China has been developing and deploying short-range and intermediate-range missiles that fell under the INF Treaty. U.S. military officials have said 95% of China's ballistic and cruise missiles would have violated the treaty.⁴⁸ Therefore, both the US and Russia have been urging China to join the treaty for a long time, but China has been directly opposed to multilateralization of the INF Treaty arguing that "making an issue out of China on withdrawing from the treaty is totally wrong."⁴⁹

According to the US, China plans to threaten or use its conventional missile arsenal against both regional countries and US military assets and bases in Asia in the event of a future regional conflict, including one over Taiwan or islands in the East or South China seas.⁵⁰ The US has been regarding Chinese capabilities as an important disadvantage in the Pacific region and when freed from the INF constraints, it is highly expected to deploy missiles in Guam or in the territories of its allies such as Japan or Korea. The American Defense Secretary, Mark T. Esper, already stated that he was in favor of deploying ground-based missiles to Asia, a day after the US formally pulled out of the Treaty.⁵¹ Such a move would likely cause a counterbalancing maneuver from China and trigger a new arms race in the region. Chinese officials already warned that they would "not stand idly by and will be forced to take countermeasures."⁵²

Therefore, like the Europeans, American allies in the Pacific also strongly oppose the demise of the treaty because of the possible arms race in the region, and they worry that the US may ask them to deploy missiles to redress China's advantage. Japan underlined it would be "undesirable" for the US to withdraw from the INF Treaty despite feel threatened by Chinese missiles.⁵³

48 "US to test new Missile as Arms Treaty with Russia ends", The New York Times, February 01, 2019.

49 "Foreign Ministry Spokesperson Geng Shuang's Remarks on the US Suspending INF Treaty Obligations and Beginning Withdrawal Process", Official website of Ministry of Foreign Affairs of the People's Republic of China, February 02, 2019, retrieved July 03, 2019 from https://www.fmprc.gov.cn/mfa_eng/xwfw_665399/s2510_665401/t1635268.shtml

50 Stokes, "China's Missile Program and U.S. Withdrawal from the Intermediate-Range Nuclear Forces (INF) Treaty", p.4.

51 Thomas Gibbons-Neff, "Pentagon Chief in favor of deploying U.S. Missiles to Asia", The New York Times, August 03, 2019.

52 Alan Yuhas, "China warns U.S. against sending Missiles to Asia amid Fears of an Arms Race", The New York Times, August 03, 2019.

53 "Japan reluctantly endorses 'undesirable' U.S. exit from INF nuclear arms pact with Russia",

The Philippines' defense minister has said Washington's withdrawal from the treaty has "triggered a nuclear arms race" and he fears Beijing might target his country if the US were to use it as a staging post in a future atomic war with China.⁵⁴

Australia, which has been regarded as one of the possible host nations for future US missiles banned by the Treaty, declared tacit support for the US government, stating that they consider Russia to be in persistent non-compliance with the treaty.⁵⁵ However they underlined that they do not have plans to allow the US deploying missiles in their territory.⁵⁶ After the meeting with Esper, South Korea's defense ministry has said there had been no discussion of placing American intermediate-range missiles in the country, and there were no plans to consider the idea.⁵⁷ Both China and North Korea already warned regional states for possible dangerous consequences of deployment of the US missiles for the region.

The new situation is likely to affect Russian-Chinese relations if Russia decides to deploy missiles on the Chinese border to counter Chinese missile capabilities. Many within the Russian government have long considered the INF treaty discriminatory, and one which places a greater burden on Russia which, unlike the US, is surrounded by countries in possession of significant intermediate-range cruise missile capabilities.⁵⁸ Thus freed from the restrictions of the INF, Russia will likely deploy intermediate range missiles that target nuclear-capable states in the region, especially China, Pakistan, and India. China would react by deploying missile systems to target Russia, thus unleashing an arms race between Russia and China and escalating tension in the region.

The collapse of the INF treaty, on the other hand, would undermine confidence in arms control and non-proliferation regimes between the US and

The Japan Times, February 04, 2019, retrieved July 17, 2019 from https://www.japantimes.co.jp/news/2019/02/04/national/politics-diplomacy/japan-reluctantly-endorses-undesirable-u-s-exit-inf-nuclear-arms-pact-russia/#.XTF2R_lzbm4

54 John Reed and Kathrin Hille, "Philippines warns of China threat after US nuclear pact exit", Financial Times, February 21, 2019.

55 Remarks of Department of Foreign Affairs Secretary Frances Adamson in Foreign Affairs, Defense and Trade Legislation Committee, October 25, 2018, retrieved July 14, 2019 from <https://parlinfo.aph.gov.au/parlInfo/search/display/display.w3p;query=Id%3A%22committees%2Festimate%2F726eefc8-0a12-4c57-8016-8d4e4fe45117%2F0002%22;src1=sm1>

56 Trevor Marshallsea, "Australia says it won't be hosting US missile site", Stars and Stripes, August 05, 2019.

57 Josh Smith, "Deploying new U.S. missiles would be 'reckless act': North Korean media", REUTERS, August 14, 2019, retrieved August 18, 2019 from <https://www.reuters.com/article/us-northkorea-missiles-usa/deploying-new-u-s-missiles-would-be-reckless-act-north-korean-media-idUSKCN1V40RZ>

58 Mills, "Prospects for US-Russian Nuclear Arms Control", p.6.

Gazi

Akademik
Bakış

13

Cilt 14
Sayı 28
Yaz 2021

Russia. Following the withdrawal announcement by the U.S., the Russian Foreign Ministry stated, “the denunciation of the INF Treaty confirms that the U.S. has embarked on destroying all international agreements that do not suit them for one reason or another”⁵⁹ underlining that Russia is not expecting possible steps from the US for arms control and disarmament agreements.

The Trump administration, under Bolton’s influence, seemed unwilling to sign the Treaty. In the NPR, the Trump administration argued that Russia violated the new START and stated that “Russia has also rebuffed U.S. efforts to follow New START with another round of negotiated reductions, and to pursue reductions in non-strategic nuclear forces.”⁶⁰ President Trump called the treaty a “bad deal” and “one-sided”.⁶¹ John Bolton, in his article in 2010, described the treaty as “unilateral disarmament,” arguing that dismantling existing long-range delivery systems would cripple the US’s conventional capabilities.⁶² Bolton’s comments in 2010 demonstrates that his approach is not related to the Russian missile deployments, the Ukrainian crisis, or recent developments in Russia, but rather to long-term American projects such as NMD or CPGS, as he mentioned in the article. He recently also underlined that there is no decision on extension of the new START, but extension is unlikely.⁶³

However, the new administration signed the deal just two weeks after they took office. The New START Treaty has been extended for five years. The Biden administration expressed willingness to cooperate with Russia and China on arms control and disarmament issues in the Interim National Security Strategic Guidance. Secretary of State Blinken also stated that “the US is ready to engage Russia in strategic stability discussions on arms control and emerging security issues and they will be clear-eyed about the broader challenges posed by Russia and how our respective nuclear arsenals represent existential threats to each other” and “the US will also demand greater transparency regarding China’s provocative and dangerous weapons development programs, and continue efforts aimed at reducing the dangers posed by their nuclear Arsenal” at the High-Level Segment of the Conference on Disarmament.⁶⁴ His remarks include both cooperation and threat. The new Democrat administration is expected to reverse the Republicans’ inflexible international decisions and focus on cooperation rather than unilateralism. However, Biden’s first com-

59 “US to test New Missile as Arms Treaty with Russia ends”, The New York Times, February 01, 2019.

60 Nuclear Posture Review, February 2018, p.XVII.

61 Kieren Murray, “Highlights of Reuters interview with Trump”, REUTERS, February 24, 2017, retrieved July 03, 2019 from <https://www.reuters.com/article/us-usa-trump-interview-highlights-idUSKBN1622RG>

62 John Bolton, “New START is unilateral disarmament”, Wall Street Journal, September 08, 2010.

63 Gertz, “Bolton: China Continuing Cyberattacks on Government, Private Networks”

64 Secretary of State Antony J. Blinken, “Remarks at the High-Level Segment of the Conference on Disarmament”, February 22, 2021, retrieved February 28, 2021 from <https://geneva.usmission.gov/2021/02/22/secretary-blinken-cd/>

ments on Russian President Putin and China indicate that the cooperation process will not easy.

On the other hand, all parties have continued to develop intensive nuclear weapons, new generation missiles, and missile defense systems which are more capable than existing systems. The US has been enhancing the capabilities of the Ballistic Missile Defense System, which is clearly against Russian and Chinese nuclear missiles, rather than the threat of Iran or North Korea, and continues to work on hypersonic missile systems such as CPGS, which will be able to carry nuclear warheads. Russia has developed new weapons and new nuclear weapons delivery systems, such as the 3M22 Tsirkon hypersonic cruise missile, sea-launched 3M14 Kalibr cruise missiles, Kinzhal air-launched ballistic missiles and MiG-31K Foxhounds. Russia has put Tsirkon into service and has already fielded the Avangard hypersonic boost glide vehicle. China also continues to develop its hypersonic systems, such as the DF-17 hypersonic missile.

Armament and militarization also increased greatly in the last decade. The 2020 US defense budget of \$738 billion⁶⁵ was about a \$100 billion increase over the fiscal year 2017 budget of the Obama administration, and the US DoD requested \$705 billion for fiscal year 2021. According to the US DoD, this budget focuses on NDS priorities of nuclear deterrence recapitalization and homeland missile defense.⁶⁶ The 2021 Chinese defense budget of US\$202 billion represents a 6.8% nominal increase over the core 2020 budget.⁶⁷ Russia now ranks fourth in the world for defense spending, with \$65.1 billion in expenditures in 2019 compared to \$61.4 billion the previous year.⁶⁸ Together, these three budgets account for 55% of worldwide spending (US 38%, China 14% and Russia 3.4%).⁶⁹ Cooperation and mutual understanding will be not easy, considering the crises in Syria, Ukraine, and the Pacific, as well as the speed of armament and research and development activities for more effective weapons to infiltrate existing and future missile defense systems, supersede nuclear weapons, or carry nuclear warheads.

65 Joe Guld, Pentagon finally gets its 2020 budget from Congress, Defense News, December 19, 2019, <https://www.defensenews.com/congress/2019/12/19/pentagon-finally-gets-its-2020-budget-from-congress/>

66 "DOD Releases Fiscal Year 2021 Budget Proposal", US DoD, February 10, 2020, <https://www.defense.gov/Newsroom/Releases/Release/Article/2079489/dod-releases-fiscal-year-2021-budget-proposal/>

67 Jon Grevatt and Andrew MacDonald, China announces 6.8% increase in 2021 defence budget, Janes Defence, March 05, 2021, <https://www.janes.com/defence-news/news-detail/china-announces-68-increase-in-2021-defence-budget-0503>

68 "Russia Returns to Top 5 Defense Spending Countries Worldwide – Think Tank", The Moscow Times, April 27, 2020, <https://www.themoscowtimes.com/2020/04/27/russia-returns-to-top-5-defense-spending-countries-worldwide-think-tank-a70114>

69 "Military Expenditure", Stockholm International Peace Research Institute <https://www.sipri.org/research/armament-and-disarmament/arms-and-military-expenditure/military-expenditure>

Gazi

Akademik
Bakış

15

Cilt 14
Sayı 28
Yaz 2021

Conclusion

Nuclear weapons, a breakthrough weapon in the history of war, evolved into a political tool rather than a military one, and shaped Cold War politics across the world, especially concerning the US and USSR. Deterrence based on nuclear weapons provided a period of relative peace, or at least prevented a major war such as World War I or World War II. Investment in nuclear and conventional armament cost billions of dollars, along with nuclear confrontation based on assured destruction, encouraged states to press for arms control and disarmament treaties, especially in the later phase of the Cold War.

Recent developments, beginning with Putin's Russia challenging American hegemony and especially the withdrawal of the US from the 1972 ABM Treaty in 2002, which has been the main barrier for an arms race in the offensive and defensive missile systems, increased tension between the US and NATO on nuclear issues. US efforts such as NMD with EPAA under the NATO Command, CPGS, under the guise of nuclear threats from Iran and North Korea but targeting in essence Russian and Chinese nuclear and ballistic missile capabilities, launched a new nuclear arms race between the US, Russia, and China, drawing the world into a new nuclear age. Global and regional crises such as the Russian interventions in Georgia and especially in Ukraine, and the enduring crisis and regional competition in Syria, increased the competition between Russia and the West, under American leadership, with China performing the role of silent competitor.

Abolition of the INF Treaty would become another major step in this dangerous competition in that it would trigger a conventional and especially a nuclear arms race. Freed from restrictions, both the US and Russia would develop and deploy missile systems in Europe, Asia, and the Pacific, which would tempt existing nuclear capable states, especially China, Pakistan and India, to deploy more missiles. A new arms race would result in an arms race by other states, who would feel less constrained in the development of their nuclear weapons and ballistic missile programs.

Thus, abolition of the INF Treaty would result in more than just removing restrictions on intermediate-range missiles; it would trigger a new conventional and nuclear arms race at both the tactical and strategic levels. The new environment would be more dangerous than the Cold War because both sides have far more highly technological missile systems, especially hypersonic missile programs that can carry nuclear weapons. Developing short and intermediate nuclear missiles at short notice, backed by increased strategic nuclear missiles, would keep the world continuously on the brink of nuclear war. These possibilities sound as though they are Cold War relics, but abolition of the INF Treaty made them reality. The end of the Trump administration in the

Göz

Akademik
Bakış

16

Cilt 14
Sayı 28
Yaz 2021

US, especially the replacement of John Bolton, who opposed arms control and disarmament treaties, have provided better hope for the world. The new Biden administration has expressed its intent of cooperation however their restrictions sound not easy to handle. Therefore, it seems that the New Cold War we already entered with US' withdrawal from the 1972 ABM Treaty in 2002 will continue in the future.

References

"Alexander Schallenberg: Europe must not become the scene of a new arms race", Press Release by Federal Ministry for Europe, Integration and Foreign Affairs, August 02, 2019, retrieved August 12, 2019 from <https://www.bmeia.gv.at/en/the-ministry/press/announcements/2019/08/alexander-schallenberg-europe-must-not-become-the-scene-of-a-new-arms-race/>

BAKER, Peter "Trump sends Negotiators to Geneva for Nuclear Talks with Russians and also seeks to limit Chinese Warheads", The New York Times, July 15, 2019.

BOLTON, John "New START is unilateral disarmament", Wall Street Journal, September 08, 2010.

BORGER, Julian "US says it will pull out of INF treaty if Russia does not comply within 60 days", The Guardian, December 04, 2018.

CARROLL, Oliver "Defiant John Bolton signals no way back for arms control treaty after Vladimir Putin meeting", The Independent, October 24, 2018.

"DOD Releases Fiscal Year 2021 Budget Proposal", US DoD, February 10, 2020, <https://www.defense.gov/Newsroom/Releases/Release/Article/2079489/dod-releases-fiscal-year-2021-budget-proposal/>

EMMOT, Robin "China rebuffs Germany's call for U.S. missile deal with Russia", Reuters, February 16, 2019, retrieved July 22, 2019 from <https://www.reuters.com/article/us-germany-security-china/china-rebuffs-germanys-call-for-u-s-missile-deal-with-russia-idUSKCN1Q50NZ>

ENGLUND, Will "Putin orders 'symmetric response' to U.S. missile test", The Washington Post, August 23, 2019.

"Feinstein: Abandoning INF Treaty risks Nuclear Arms Race", Press Release by Dianne Feinstein, February 01, 2019, retrieved June 02, 2019 from <https://www.feinstein.senate.gov/public/index.cfm/press-releases?ID=A01F1AF9-A125-4C3D-B756-991594828C41>

"Foreign Minister Maas on the end of the INF Treaty", Press Release by the German Federal Foreign Office, August 01, 2019, retrieved August 12, 2019 from <https://www.auswaertiges-amt.de/en/newsroom/news/maas-inf-treaty-end/2236964>

"Foreign Ministry Spokesperson Geng Shuang's Remarks on the US Suspending INF Treaty Obligations and Beginning Withdrawal Process", Official website of Ministry of Foreign Affairs of the People's Republic of China, February 02, 2019, retrieved July 03, 2019 from https://www.fmprc.gov.cn/mfa_eng/xwfw_665399/s2510_665401/t1635268.shtml

GERTZ, Bill "Bolton: China Continuing Cyberattacks on Government, Private Networks", The Washington Free Beacon, June 18, 2019, retrieved July 21, 2019 from <https://freebeacon.com/national-security/bolton-china-continuing-cyberattacks-on-government-private-networks/>

GIBBONS-NEFF, Thomas "Pentagon Chief in favor of deploying U.S. Missiles to Asia", The New York Times, August 03, 2019.

GONCHARENKO, Roman "Russia's controversial 9M729 missile system: A Not-so-secret secret", Deutsche Welle, December 05, 2018.

GORBACHEV, Mikhail and George P. Shultz, "We participated in INF negotiations. Abandoning it threatens our very existence", The Washington Post, December 04, 2018.

GORDON, Michael R. , "U.S. says Russia tested Cruise Missile, violating Treaty", The New York Times, July 28, 2014

Gazi

Akademik
Bakış

17

Cilt 14
Sayı 28
Yaz 2021

GORDON, Michael R. "On Brink of Arms Treaty Exit, U.S. finds more offending Russian Missiles", Wall Street Journal, January 31, 2019.

GREVATT, Jon and Andrew MacDonald, China announces 6.8% increase in 2021 defence budget, Janes Defence, March 05, 2021, <https://www.janes.com/defence-news/news-detail/china-announces-68-increase-in-2021-defence-budget-0503>

GULD, Joe Pentagon finally gets its 2020 budget from Congress, Defense News, December 19, 2019, <https://www.defensenews.com/congress/2019/12/19/pentagon-finally-gets-its-2020-budget-from-congress/>

HENNIGAN, William. J , "Trump is withdrawing from a Landmark Arms Agreement with Russia. What happens now?", TIME, February 01, 2019.

Interim National Security Strategic Guidance, March 2021, <https://www.whitehouse.gov/wp-content/uploads/2021/03/NSC-1v2.pdf>

"Japan reluctantly endorses 'undesirable' U.S. exit from INF nuclear arms pact with Russia", The Japan Times, February 04, 2019, retrieved July 17, 2019 from https://www.japantimes.co.jp/news/2019/02/04/national/politics-diplomacy/japan-reluctantly-endorses-undesirable-u-s-exit-inf-nuclear-arms-pact-russia/#.XTF2R_lzbn4

KRAMER, Andrew E. and Megan Specia, "What is the I.N.F. Treaty and why does it matter?", The New York Times, February 01, 2019.

KRAMER, Andrew E. , "Russia pulls out of I.N.F. Treaty in 'Symmetrical' Response to U.S. Move", The New York Times, February 02, 2019.

MARSHALLSEA, Trevor "Australia says it won't be hosting US missile site", Stars and Stripes, August 05, 2019.

"Military Expenditure", Stockholm International Peace Research Institute <https://www.sipri.org/research/armament-and-disarmament/arms-and-military-expenditure/military-expenditure>

Mills, Claire "Prospects for US-Russian Nuclear Arms Control", retrieved June 22, 2019 from <https://researchbriefings.parliament.uk/ResearchBriefing/Summary/CBP-8421#fullreport>.

MURRAY, Kieren "Highlights of Reuters interview with Trump", REUTERS, February 24, 2017, retrieved July 03, 2019 from <https://www.reuters.com/article/us-usa-trump-interview-highlights-idUSKBN1622RG>

NELLIS, Tom "Russia summons US diplomat accusing Washington of breaking collapsed INF Treaty", Express, February 08, 2019, retrieved May 22, 2019 from <https://www.express.co.uk/news/world/1084658/russia-us-inf-treaty-nuclear-vladimir-putin-donald-trump-kremlin>

Nuclear Posture Review prepared by Department of Defense, (February 2018), retrieved May 12, 2019 from <https://media.defense.gov/2018/Feb/02/2001872877/-1/-1/1/EXECUTIVE-SUMMARY.PDF>

"Pentagon conducts 1st Test of previously banned Missile", The New York Times, August 19, 2019.

PRY, Peter Vincent War Scare: Russia and America on the Nuclear Brink, Westport, Praeger, 1999.

"Putin signs decree suspending INF nuclear pact", Hurriyet Daily News, March 04, 2019.

REED, John and Kathrin Hille, "Philippines warns of China threat after US nuclear pact exit", Financial Times, February 21, 2019.

Remarks by High Representative/Vice-President Federica Mogherini at the Press Conference following the Informal Meeting of the EU Foreign Affairs Ministers, Bucharest, February 01, 2019, Official website of European External Action Service, retrieved July 18, 2019 from https://eeas.europa.eu/headquarters/headquarters-homepage/57529/remarks-high-representativevice-president-federica-mogherini-press-conference-following_en

Remarks of Department of Foreign Affairs Secretary Frances Adamson in Foreign Affairs, Defense and Trade Legislation Committee, October 25, 2018, retrieved July 14, 2019 from <https://parlinfo.aph.gov.au/parlInfo/search/display/display.w3p;query=Id%3A%22committees%2Festimate%2F726eefc8-0a12-4c57-8016-8d4e4fe45117%2F0002%22;src1=sm1>

ROTH, Andrew "US confirms withdrawal from nuclear arms treaty with Russia", The Guardian, October 23, 2018.

"Russia slams US Aegis Ashore missile deployment in Europe as direct breach of INF Treaty", TASS News Agency, November 26, 2018, retrieved June 10, 2019 from <https://tass.com/politics/1032585>

"Russia warns U.S. is preparing to use Nuclear Weapons in Europe", The Moscow Times, May 14, 2019.

"Russia Returns to Top 5 Defense Spending Countries Worldwide – Think Tank", The Moscow Times, April 27, 2020, <https://www.themoscowtimes.com/2020/04/27/russia-returns-to-top-5-defense-spending-countries-worldwide-think-tank-a70114>

SANGER, David E. and William J. Broad, "U.S. suspends Nuclear Arms Control Treaty with Russia", The New York Times, February 01, 2019.

Secretary of State Antony J. Blinken, "Remarks at the High-Level Segment of the Conference on Disarmament", February 22, 2021, retrieved February 28, 2021 from <https://geneva.usmission.gov/2021/02/22/secretary-blinken-cd/>

SHESGREEN, Deirdre "Dismissing Russian concerns, John Bolton says there is no way to salvage nuclear weapons treaty", USA TODAY, October 23, 2018.

SIGAL, Leon V. "INF Deal Faces Conservative Opposition", Bulletin of the Atomic Scientists, Vol.43, No.4, (1987), pp. 14-16.

SMITH, Josh "Deploying new U.S. missiles would be 'reckless act': North Korean media", REUTERS, August 14, 2019, retrieved August 18, 2019 from <https://www.reuters.com/article/us-northkorea-missiles-usa/deploying-new-u-s-missiles-would-be-reckless-act-north-korean-media-idUSKC-N1V40RZ>

SONNE, Paul and John Hudson, "Trump orders staff to prepare arms-control push with Russia and China", Washington Post, April 25, 2019.

Statement from the President regarding the Intermediate-Range Nuclear Forces (INF) Treaty, (February 01, 2019), Official website of the White House, retrieved August 02, 2019 from <https://www.whitehouse.gov/briefings-statements/statement-president-regarding-intermediate-range-nuclear-forces-inf-treaty/>

Statement on Russia's failure to comply with the Intermediate-Range Nuclear Forces (INF) Treaty, Issued by the North Atlantic Council, Brussels, February 01, 2019, retrieved July 16, 2019 from https://www.nato.int/cps/en/natohq/news_162996.htm

Statement of Admiral Harry B. Harris Jr., U.S. Navy Commander, U.S. Pacific Command before the House Armed Services Committee on U.S. Pacific Command Posture, April 26, 2017, retrieved June 26, 2019 from <https://docs.house.gov/meetings/AS/AS00/20170426/105870/HHRG-115-AS00-Wstate-HarrisH-20170426.PDF>

Statement by John Kirby, Pentagon Press Secretary, on New START, January 21, 2021, retrieved January 29, 2021 from <https://ua.usembassy.gov/statement-by-john-kirby-pentagon-press-secretary-on-new-start/>

Stokes, Jacob "China's Missile Program and U.S. Withdrawal from the Intermediate-Range Nuclear Forces (INF) Treaty", Report prepared by the U.S.-China Economic and Security Review Commission, retrieved July 23, 2019 from https://www.uscc.gov/sites/default/files/Research/China%20and%20INF_0.pdf.

Treaty Between the United States of America and the Union of Soviet Socialist Republics on the Elimination of their Intermediate-Range And Shorter-Range Missiles (INF Treaty), Official website of the US Department of State, retrieved June 06, 2019, from <https://2009-2017.state.gov/t/avc/trty/102360.htm>

"US to test New Missile as Arms Treaty with Russia ends", The New York Times, February 01, 2019.

Winter, Chase "What is the INF nuclear treaty?", Deutsche Welle, February 01, 2019.

WOODWORTH, John A. "Dispute Resolution in Bilateral Arms Control: the INF Experience" Julie

gazi

Akademik
Bakış

19

Cilt 14
Sayı 28
Yaz 2021

Dahlitz (ed.), Peaceful Resolution of Major International Disputes, New York and Geneva, United Nations, 1999, p.181-201.

"US to test new Missile as Arms Treaty with Russia ends", The New York Times, February 01, 2019.

YİNANÇ, Barçın "End to nuke deal may start 'era worse than Cold War': Expert", Hurriyet Daily News, February 25, 2019.

YUHAS, Alan "China warns U.S. against sending Missiles to Asia amid Fears of an Arms Race", The New York Times, August 03, 2019.

Gazi

Akademik
Bakış

20

Cilt 14
Sayı 28
Yaz 2021

Amerikan Belgelerinde Türkiye'nin İç Politikası: Ecevit ve Demirel Hükümetleri Dönemi (1974 - 1980)

Turkey's Domestic Politics in the American Archives: Ecevit and Demirel Governments (1974-1980)

Murat KASAPSARAÇOĞLU*

Öz

1973 seçimlerinden 12 Eylül darbesine kadar geçen süreç Ortanın Solu sloganıyla seçimlerden birinci parti olarak çıkan ancak tek başına hükümet kurabilecek meclis çoğunluğuna sahip olmayan Ecevit'in Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) ile Demirel'in Adalet Partisi (AP) arasında kıyasıya bir mücadele ve birbirini yıpratma çabasıyla geçmiştir. Bu süreçte hükümet ardarda iki lider arasında el değiştirmiş ve ortaya çıkan siyasi istikrarsızlık Türkiye'nin özellikle ekonomik ve sosyal alanlarda tıkanmasına ve 12 Eylül darbesine giden yolun açılmasına neden olmuştur. Türk-Amerikan ilişkileri kapsamında literatürde bu dönemde yaşanan haşhaş ve Kıbrıs sorunlarıyla ilgili pek çok çalışma olmasına rağmen Türkiye'de 1974-1980 yılları arasında yaşanan iç gelişmeler ve Amerika Birleşik Devletleri'nin (ABD) bu gelişmelere bakışı hakkında bir çalışma yapılmamış olması bu çalışmanın odak noktasını oluşturmaktadır. Bahsedilen süreçte ABD'nin Türkiye'deki iç gelişmeler hakkındaki tutumu, Ecevit ve Demirel hükümetleri dönemi olarak iki ayrı bölümde, birincil ve ikincil kaynaklar ışığında incelenmiştir. Bu çalışmada elde edilen en önemli bulgulardan ilki ABD'nin Ecevit ve Demirel'i oldukça rasyonel bir şekilde değerlendirdiği ve her iki liderin politikalarına karşı kendi çıkarları doğrultusunda pozisyon aldığıdır. Çalışmada elde edilen bir diğer bulgu ise ABD'nin özellikle 1979 yılında İran'da meydana gelen Humeyni devriminden sonra İran'la ilişkilerinin bozulmasıyla aynı durumun Türkiye'de de meydana gelebileceği konusunda endişelerinin artmış olduğu ve politikacılar- dan ümidini kesen ABD'nin askeri müdahale beklentisinin raporlarda daha fazla yer işgal ettiği- dir. Bu bağlamda ABD'nin Türk ordusunun üst düzey komuta kademesini daha yakından takip etmesi ve bu komutanlarla ilişkilerini çeşitli kanallardan geliştirmeye çalışması da oldukça dikkat çekici bir noktadır.

Anahtar Kelimeler: Bülent Ecevit, Süleyman Demirel, ABD, Türkiye, 1970'ler

Abstract

The period between 1973 general elections and 12 September (1980) military coup witnessed a political rivalry between the leader of the Republican People's Party (RPP) Bülent Ecevit, who as the forerunner of the Left of the Center ideology was unable to form a single party government due to the lack of parliamentary majority after the elections, and the leader of right-wing Justice Party (JP) Süleyman Demirel. In this period, the power pendulum oscillated between the two leaders who formed successive, but short-lived governments. Their unstable governments were not able to solve Turkey's political, economic and social problems, that ended up with the military intervention in 1980. Despite the existing literature on opium issue and Cyprus crisis and their reflections on Turkish-American relations, studies on the American approach to Turkey's domestic problems do not exist, so this study aims to fill this gap in the literature. The findings in this study are important to understand the policy of the USA toward Turkey's domestic politics. First of all, the USA approached the two leaders rationally and in the light of its national interests. More importantly, the USA was expecting a military intervention in Turkey especially after the Khomeini Revolution in Iran in 1979 that jeopardized its interests in the Gulf because there was no room for the USA to lose Turkey similar

Makale Geliş Tarihi: 28.07.2020. Makale Kabul Tarihi: 29.04.2021.

* Dr. Öğr. Üyesi, Antalya Bilim Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, E-mail: murat.kasapsaracoglu@antalya.edu.tr. ORCID ID: 0000-0003-4786-6592.

görsel

Akademik
Bakış

21

Cilt 14
Sayı 28
Yaz 2021

to Iran. In this context, American officials followed the military leaders closely in order to develop their relations in case of a military intervention.

Key Words: *Bülent Ecevit, Süleyman Demirel, USA, Turkey, 1970s*

Giriş

Türkiye’de 27 Mayıs (1960) darbesiyle başlayıp 12 Eylül (1980) darbesiyle sona eren süreç siyasal, ekonomik, sosyal ve kültürel anlamda pek çok değişimi de beraberinde getirmiştir. Siyasal alanda cumhuriyetin kuruluşundan 1960 yılına kadar Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) ve Demokrat Parti (DP) tarafından yürütülen tek parti iktidarları sona ermiş ve yirmi yıllık süreçte Adalet Partisi (AP)’nin tek parti hükümeti olarak ülkeyi yönettiği yıllar hariç (1965-1971) ülke kısa ömürlü ve istikrarsız koalisyon ve teknokrat hükümetleri tarafından yönetilmiştir. Diğer yandan özellikle haklar ve özgürlükler bakımından liberal bir anayasa olarak nitelendirilebilecek 1961 anayasasının sağladığı ortam sayesinde ülkede hem sağ hem de sol ideoloji bağlamında pek çok parti ortaya çıkmış ve siyaset ortamındaki bu çeşitlilik bir yandan ülke siyasetini zenginleştirirken özellikle 1960’ların sonundan itibaren meydana gelen kutuplaşma uzun vadede siyasette ve toplumda sağ-sol çatışmasını beraberinde getirmiştir. Özellikle 1965 seçimlerinde Türkiye İşçi Partisi (TİP)’in milli bakiye sistemi sayesinde düşük oy oranına rağmen meclise girmesi ve yine aynı seçimlerden önce CHP’nin içinde Bülent Ecevit’in başını çektiği yenilikçi kanadın etkisi ve çabalarıyla partinin Ortanın Solu siyasetini benimsemesi Türkiye’de sol ideolojinin etki alanının genişlemesine neden olmuştur. Öte yandan 1965 seçimlerinde bir sağ mozaik olarak Süleyman Demirel liderliğinde iktidara gelen AP’nin kendi iç çekişmeleri ve ideolojik bölünmesi sonucunda 1969 yılında Necmettin Erbakan’ın Milli Nizam Partisi (MNP)’ni kurması ve yine aynı yıl 1965 yılında Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi (CKMP)’nin başkanı seçilen Alparslan Türkeş’in partisini Milliyetçi Hareket Partisi (MHP)’ne dönüştürerek solun karşısında konumlandırması ve politikalarının temelini komünizmle mücadeleyi oturtması sağ siyaseti şekillendiren önemli gelişmeler olmuştur.

1960’lı yılların sonunda her iki siyasal ideolojide meydana gelen dönüşümler aynı dönemde meydana gelen sağ-sol çatışmasının önünün alınması amacıyla ordu tarafından 12 Mart 1971’de Demirel hükümetine verilen muhtırayla hükümetin istifasına neden olmuştur. 12 Mart 1971’de başlayan istikrarsız süreç Türkiye’nin 1973 seçimlerine teknokrat hükümetleriyle yönetilmesini de beraberinde getirmiştir. Bu süreçte İnönü liderliğindeki CHP ilk olarak muhtıraya karşı çıksa da sonrasında muhtırayı desteklemiş ve eski CHP’li Nihat Erim tarafından kurulan teknokrat hükümetlerine destek vermiştir. CHP’nin bu tavrı sonucunda muhtıranın Demirel hükümetinden ziyade kendisini ve Ortanın Solu siyasetini hedef aldığını iddia eden Bülent Ecevit’in İnönü’ye karşı başlattığı hareket Ecevit’in 1972 yılında CHP’nin lideri seçilmesi ile sona ermiştir. 1973 seçimlerinden 12 Eylül darbesine kadar geçen süreç Ecevit’in

Görüş

CHP'si ile Demirel'in AP'si arasında kıyasıya bir mücadele ve birbirini yıpratma çabasıyla geçmiştir. Bu süreçte hükümet ardarda bu iki lider arasında el değiştirmiş ve ortaya çıkan siyasal istikrarsızlık Türkiye'nin özellikle ekonomik ve sosyal alanlarda tıkanmasına ve 12 Eylül darbesine giden sürecin açılmasına neden olmuştur.

Bu çalışmanın amacı; Türkiye'nin her alanda krizlerle dolu bu döneminde Türkiye'nin iç siyasetinde yaşanan gelişmeleri Amerikan belgeleri ışığında inceleyerek Amerika Birleşik Devletleri (ABD)'nin Türkiye'ye ve bu iki lidere bakışını somutlaştırmak ve bu sayede literatüre bir katkı sunmaktır. Bugüne kadar bu dönem ve liderlerle ilgili olduğu kadar ABD'nin Türkiye'ye bakışının Kıbrıs müdahalesi, haşhaş sorunu, ortak savunma anlaşması gibi dış politikayı ilgilendiren konular çerçevesinde ele alındığı pek çok çalışma yapılmıştır. Fakat Türkiye'de meydana gelen darbelerde rol oynadığı öne sürülen fakat bu konuyla ilgili arşiv belgelerinin erişime açık olmaması nedeniyle somutlaştırılmayan ABD'nin her iki lidere ve politikalarına karşı tutumunu iç politika çerçevesinden ele alan çalışma bulunmamaktadır. Bu sebeple, ABD'nin Türkiye'nin iç siyasetine ilişkin tutumunun Ecevit ve Demirel hükümetleri bağlamında ve arşiv belgeleri ışığında analiz edilmesinin bu konuda literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Çalışmada esas olarak 1974-1980 dönemine ait arşiv belgelerine odaklanılarak Ecevit ve Demirel hükümetlerinin ülkeyi yönettiği dönemler ikincil kaynakların da katkısıyla ayrı ayrı incelenecektir. Daha sonrasında ise ABD'nin her iki lider ve uyguladıkları politikalar hakkındaki tutum ve düşünceleri ile ilgili bulgulardan bu ülkenin Türkiye'ye bakışı hakkında genel bir çıkarım elde edilmeye çalışılacaktır.

Döneme Genel Bir Bakış: 1970'li Yıllarda Türkiye

1970'li yıllar Türkiye'nin pek çok alanda sorunlarla ve krizlerle dolu bir dönemi olmuştur. 1960'lı yılların sonunda solun yükselişi ve bunun karşısında muhafazakar ve milliyetçi sağın siyasal birer hareket olarak kristalleşmesi 1970'li yılların Türkiye'sini şekillendiren asli unsurlardır.¹ 27 Mayıs darbesi sonrasında ordu gölgesinde de olsa gelişmeye çalışan Türkiye demokrasisi 12 Mart muhtırasıyla bir kez daha kesintiye uğramıştır. Muhtıra her ne kadar Demirel liderliğindeki AP hükümetine verilmişse de ardından kurulan Erim hükümetlerinin sıkıyönetim ilanı gibi özellikle sol örgütleri bastırmaya yönelik uygulamaları-

1 İki darbe arası dönemde solda meydana gelen gelişmeler ve "Ortanın Solu" siyasetinin ayrıntıları için bakınız: Tanıl Bora, Cereyanlar: Türkiye'de Siyasi İdeolojiler, İletişim Yayınları, İstanbul 2017, s. 573-681; Fatih Yaşlı, Halkçı Ecevit: Ecevit, Ortanın Solu, CHP (1960-1980), Yordam Kitap, İstanbul 2020, s. 49-98; Hakkı Uyar, İki Darbe Arasında CHP 1960-1971, Doğan Kitap, İstanbul 2017, s. 179-186; Kemal Karpat, Türkiye'de Siyasal Sistemin Evrimi 1876-1980, İmge Kitabevi, Ankara 2007, s. 247-272. Aynı dönemde milliyetçi ve muhafazakar sağda meydana gelen gelişmeler için bakınız: Bora, a.g.e., s. 297-316, 469-474; Serkan Yorgancılar, Milli Görüş 1969-1980, Pınar Yayınları, İstanbul 2012; Ali Murat Ağırbaş, Milli Görüş Siyaseti: Milli Nizam Partisi'nden Fazilet Partisi'ne, Kopernik Yayınları, İstanbul 2019.

Görüş

Akademik
Bakış

23

Cilt 14
Sayı 28
Yaz 2021

nın yanı sıra Demirel hükümeti tarafından uygulanmayan fakat ABD'nin ısrarla talep ettiği haşhaş ekim yasağını uygulaması ülkede solun ve anti-Amerikancılığın daha da yükselmesine neden olmuştur. Bunun sonucunda özellikle milliyetçi sağ ideoloji de yükselmiş ve bu iki kutup arasında meydana gelen çatışmalar on yılın sonunda ülkeyi yönetilemez hale getiren etkenlerden biri olmuştur. Sağ-sol kutuplaşmasının yanı sıra dönemin sağ ve soldaki büyük partilerinin liderleri Demirel ve Ecevit arasındaki uzlaşmazlık da siyasal istikrarsızlığı artırmıştır.²

Siyasette yaşanan kutuplaşmanın ve istikrarsızlığın yanı sıra özellikle 27 Mayıs darbesinden sonra uygulanmaya başlayan dövize ve petrole bağımlı, planlı ithal ikameci ekonomik model de 1973 yılında Arap-İsrail Savaşı sonrasında meydana gelen OPEC (Organization of Petroleum Exporting Countries – Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü) krizi sonrasında tıkanmıştır. Bu ekonomik krizde 1974 Kıbrıs müdahalesi sonrasında 1975-1978 yılları arasında ABD tarafından uygulanan ambargonun da etkileri bulunmaktadır.³ 1970'li yılların ikinci yarısında yaşanan ekonomik kriz özellikle fabrikalarda meydana gelen grevler ve boykotların da etkisiyle içinden çıkılmaz bir hal almıştır. Toplumdaki kutuplaşma sonucunda da 1 Mayıs (1977) katliamı, Çorum katliamı, Maraş katliamı gibi olaylar yaşanmış, eski başbakan Nihat Erim ve dönemin en ünlü gazetecisi Abdi İpekçi'nin öldürülmesi gibi olaylar da kaosu daha fazla arttırarak 12 Eylül darbesine giden süreci hızlandırmıştır. Bütün bu olaylar 1973 seçimlerinden sonra Ecevit ve Demirel tarafından ardarda kurulan zayıf ve istikrarsız hükümetler döneminde yaşanmıştır. Bahsedilen dönemde meydana gelen gelişmelerin ana hatlarıyla tartışılmasının ardından çalışmanın sonraki bölümlerinde Ecevit ve Demirel hükümetlerinin ABD belgelerindeki yansımaları ayrı ayrı ele alınacaktır.

Ecevit Hükümetleri Dönemi

14 Ekim 1973 tarihinde yapılan genel seçimlerde Ecevit liderliğindeki CHP oyların yüzde 33.3'ünü ve 450 milletvekili bulunan mecliste 185 milletvekilliğini, Demirel liderliğindeki AP oyların yüzde 29.8'ini ve 149 milletvekilliğini ve Erbakan liderliğindeki Milli Selamet Partisi (MSP) oyların yüzde 11.8'ini ve 48 milletvekilliğini kazanmıştır.⁴ Türkiye'de yapılan seçimler ABD'de de geniş yankı bulmuş

2 Bu dönemde kurulan hükümetler sırasıyla şunlardır: CHP-MSP Koalisyonu (26 Ocak 1974-17 Kasım 1974), Teknokrat Hükümeti (17 Kasım 1974-31 Mart 1975), AP-CGP-MSP- MHP (I. Milliyetçi Cephe) (31 Mart 1975-21 Haziran 1977), CHP Azınlık Hükümeti (21 Haziran 1977-21 Temmuz 1977), AP-MSP-MHP Koalisyonu (II. Milliyetçi Cephe) (21 Temmuz 1977-5 Ocak 1978), CHP Azınlık Hükümeti (5 Ocak 1978 – 12 Kasım 1979), AP Azınlık Hükümeti (12 Kasım 1979 – 12 Eylül 1980). Baskın Oran, Türk Dış Politikası, İletişim Yayınları, İstanbul 2006, s. 655-656.

3 Şevket Pamuk, Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014, s. 242-245; Oktay Yenal, Cumhuriyetin İktisat Tarihi, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2013, s. 121-126; Korkut Boratav, Türkiye İktisat Tarihi 1908–2015, İmge Yayınevi, Ankara 2018, s. 136-144; Ahmad, a.g.e, s. 329-351.

4 Suavi Aydın ve Yüksel Taşkın, 1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi, İletişim Yayınları, İstanbul

ve seçim sonuçlarıyla ve olası hükümetlerle ilgili bir rapor hazırlanmıştır. Bu rapora göre seçimlerin bu şekilde sonuçlanmasının nedenleri CHP lideri Bülent Ecevit'in yürüttüğü etkili seçim kampanyası, bunun aksine eski başbakan ve AP lideri Demirel'in sönük seçim kampanyası, AP'nin kendine güveninden ötürü düşük tempoda başlayan fakat ilerleyen süreçte de aynı tempoda devam eden seçim hazırlığı ve yüksek enflasyonun AP'nin aleyhine işlemiş olmasıdır. Aynı raporda seçim sonrasında ait en önemli beklenti istikrarsız bir koalisyon veya azınlık hükümetinin kurulmasıdır. Bu hükümeti Ecevit'in kurması beklenmekte ancak bunun zor bir görev olduğu vurgulanmaktadır. Bu durumun en önemli sebebi Ecevit'in sağdaki küçük partilerle (MSP ve MHP) ideolojik olarak farklı konumda olmasıdır. Demirel'in ise parti içindeki konumunun kaygan bir zeminde bulunduğu ve eğer Ecevit tarafından bir hükümet kurulacaksa bunun küçük partilerin bu duruma katlanması sonucunda meydana gelebileceği öngörülmektedir. Seçim sonuçlarının ABD açısından da değerlendirildiği raporda ABD'nin hangi parti hükümeti kurarsa kursun onunla yakın ve dostane ilişkilerini sürdüreceği ancak istikrarsız bir hükümetin bu durumu zorlaştıracacağı vurgulanmaktadır. Daha da önemlisi CHP içindeki sol kesimlerin ABD'ye bakışının AP kadar dostane olmadığı ve bu durumun özellikle güvenlik alanında Türk-Amerikan ilişkilerini zorlayıcı bir faktör olacağı öngörülmektedir.⁵

Amerikan raporunda da öngörüldüğü üzere meclis aritmetiği hiçbir partinin tek başına hükümet kurmasına izin vermemiş ve koalisyon hükümeti kurulması zorunlu hale gelmiştir. Dönemin cumhurbaşkanı Fahri Korutürk 27 Ekim 1973'te hükümet kurma görevini Ecevit'e vermiş fakat koalisyon görüşmelerinden sonuç alamayan Ecevit görevi iade etmiştir. Bunun üzerine Korutürk hükümet kurma görevini 12 Kasım'da AP lideri Demirel'e vermiş fakat Demirel de başarılı olamamıştır. İkinci kez hükümet kurma görevini alan Ecevit, 12 Ocak 1974'te MSP lideri Erbakan ile anlaşmış ve CHP-MSP koalisyon hükümeti 26 Ocak 1974 tarihinde kurulmuştur. Sol ve laik bir parti ile muhafazakar bir parti arasında kurulan bu koalisyon hükümeti 18 Eylül 1974 tarihinde başbakan Ecevit'in istifasına kadar ülkeyi yönetmiştir.⁶ Partiler arasındaki önemli farklılıklara rağmen yaklaşık sekiz ay ülkeyi yöneten koalisyon hükümeti döneminde meydana gelen en önemli olaylar 15 Mayıs 1974'te yürürlüğe giren genel af kanunu, Haziran ayında kaldırılan haşhaş ekim yasağı, Temmuz ayında meydana gelen Kıbrıs müdahalesi ve sonrasında ABD'nin Türkiye'ye karşı uygulama kararı aldığı ambargodur.⁷ Diğer bir deyişle CHP'nin kurduğu koalisyon

2017, s. 252.

5 Foreign Relations of the United States (FRUS) 1969-1976, c. 30, s. 654-655.

6 Aydın ve Taşkın, a.g.e, s. 265. CHP-MSP koalisyonunun ayrıntılı analizi için bakınız: Feroz Ahmad, Demokrasi Sürecinde Türkiye 1945-1980, Hil Yayın, İstanbul 2010, s. 404-419; Yaşlı, a.g.e, s. 249-266.

7 Aydın ve Taşkın, a.g.e, s. 256-267; Ahmad, a.g.e, s. 416-424; Erik J. Zürcher, Modernleşen Türkiye'nin Tarihi, İletişim Yayınları, İstanbul 2013, s. 377.

hükümeti ve bu hükümetin özellikle dış politikadaki uygulamaları tıpkı Amerikan raporunda belirtildiği üzere Türk-Amerikan ilişkilerinde sorunların ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Fakat süreç ilerledikçe koalisyon ortakları arasında meydana gelen anlaşmazlıklar ve Kıbrıs Barış Harekatı sonrasında popülaritesi artan Başbakan Ecevit'in erken seçime giderek tek başına iktidara gelme beklentisiyle başbakanlıktan istifa etmesi sonrasında dağılan koalisyon hükümeti Ecevit'in 1978 seçimlerine kadar başbakanlıktan uzak kalmasına neden olan süreci başlatmıştır. Ecevit'in meclisin erken seçime gitme kararı alacağı varsayımı AP lideri Demirel'in meclisteki sağ partilerle Milliyetçi Cephe (MC) hükümetini kurmasıyla hayal kırıklığına dönüşmüştür.⁸ Ecevit liderliğinde kurulan CHP-MSP koalisyonu ABD tarafından da dikkatle takip edilmiştir. İç politikada yaşanan gelişmelerin yanı sıra ABD'nin önem verdiği olaylardan biri de Kıbrıs müdahalesi ve sonrasında uygulanan Amerikan ambargosudur. ABD Başkanı Ford'un Ulusal Güvenlik'ten Sorumlu Yardımcısı Scowcroft'tan başkana gönderilen bir raporda ABD Dışişleri Bakanı Henry Kissinger'ın Türk liderlerle yaptığı görüşmelerin bir değerlendirmesi yapılmıştır. Bu rapora göre Amerikan ambargosu başta Ecevit olmak üzere Türk liderler üzerinde bir rahatsızlık yaratmış ve Türklerin milli gururunu incitmiştir. Tüm liderlerin bakana sorduğu soru: "Türkiye ABD'ye ne yaptı?" dır. Türk liderler Türkiye'nin ABD'ye sadakatle bağlı bir müttefik olduğunu ve kesilen Amerikan yardımının Türk-Amerikan ilişkilerine büyük zarar vereceğini belirtmişlerdir. Bakana göre liderler toplumda yükselen anti-Amerikancı dalganın körüklenmesinden olabildiğince kaçınmaktadır. Raporda yer alan dikkat çekici ifadelerden biri o dönemde istifa etmiş ve koalisyonu dağılmış olan Ecevit'in yeniden iş başına geldiğinde Kıbrıs sorununa bir çözüm bulabileceğini Kissinger'a ifade ettiğinin ve bu konuda Ecevit'in desteklenmesi gerektiğinin vurgulanmasıdır. Burada bir parantez açmak ve Ecevit ile Kissinger arasındaki ilişkiye dair bazı detayları paylaşmak yararlı olacaktır. Kissinger'ın Ecevit'ten bu denli umutlu olmasının nedeni Ecevit'in Rockefeller bursuyla eğitim almak için gittiği Harvard Üniversitesi'nde Kissinger'ın öğrencisi olması ve o dönemden itibaren aralarında bir ilişki kurulmasıdır. Bu raporda belirtilen esas sorun Türkiye'ye uygulanan ABD ambargosu ve bu ambargonun Türk liderler üzerinde yarattığı etkidir.⁹

Amerikalı yetkililerle Türk yetkililer arasında yapılan bir görüşmede belirtilen hususlar da bu ifadeleri destekler niteliktedir. Amerikan Dışişleri Bakanı Kissinger ile istifa eden başbakan ve CHP lideri Ecevit'in başkanlık ettiği iki ülke delegasyonları arasında yapılan görüşmede Kissinger Ecevit'e Rumların Kıbrıs'ta bir çözümden yana olup olmadığını sorduğunda Ecevit'in cevabı koşulların uygun olması durumunda ve diyalog yoluyla Rumları buna ikna

8 Aydın ve Taşkın, a.g.e, s. 265-269.

9 FRUS 1969-1976, c. 30, s. 714-716.

etmenin mümkün olduğu fakat bunu o dönemde ülkeyi yöneten hükümetin başaramayacağıdır. Kissinger'ın eğer Türkiye'de bir seçim olursa seçimi kimin kazanacağı sorusu üzerine Ecevit'in verdiği cevap CHP'nin bu konuda daha önde olduğu ve ülkenin özellikle sosyal ve ekonomik koşulları nedeniyle yakın gelecekte iktidara geleceğidir.¹⁰

Ecevit'in istifasından sonra Türkiye'de yaşanan hükümet krizi ve siyasi olaylarla ilgili hazırlanan bir raporda tüm olasılıklar ve özellikle ordunun durumu değerlendirilmiştir. Rapora göre Ecevit'in istifasından sonra gösterilen hükümet kurma çabaları sonuçsuz kalmıştır ve cumhurbaşkanı Korutürk ile ordu siyasi liderlerin aralarındaki farklılıkları aşarak bir hükümet kuramamasından oldukça rahatsızdır. Aynı zamanda ordunun alt kademeleri komutanların bu pasif durumundan rahatsızdır fakat komutanlar siyasi liderler üzerinde bir baskı oluşturmak için işlerin daha kötüye gitmesini beklemektedir. Rapora göre ordu daha istikrarlı bir hükümet kurulabilmesi için erken seçimlerin yapılmasını desteklemekte ve bu konuda erken seçim isteyen Ecevit'e daha olumlu bakmaktadır. Seçim öncesinde ise ulusal bir koalisyon hükümetini veya Ecevit'in istifasından sonra Sadi İrmak'ın kurduğu teknokrat hükümetinin daha gelişmiş bir versiyonunu desteklemektedir. Ordudaki üst düzey komutanlar ise Demirel'den hoşlanmamaktadır ve komutanların cumhurbaşkanı Korutürk'ün Demirel'den bir sağcı hükümet kurmasını istemesini geciktirme çabası içinde olmaları güçlü bir olasılıktır. Raporda yer alan alternatif hükümet senaryoları ise Demirel'in liderliğinde muhafazakar Demokratik Parti (DP)'nin de katılımıyla bir Milliyetçi Cephe (MC) koalisyonu veya DP ile CHP arasında bir koalisyondur. Fakat her iki senaryonun da zorlukları bulunmaktadır. MC koalisyonunun zorluğu meclisten güvenoyu alabilecek çoğunluğu yakalama şansının düşüklüğü, DP-CHP koalisyonunun zorluğu ise DP içinde CHP'ye karşı olanların varlığı ve bu karşıtların meclisten güvenoyu almayı zorlaştırabilecek olmasıdır.¹¹ Demirel'in çabalarıyla birinci senaryo gerçekleşmiş ve I. MC hükümeti kurularak 1977 seçimlerine kadar ülkeyi yönetmiştir.

CHP lideri Ecevit ise 1977 seçimlerinde de partisini sandıktan birinci parti olarak çıkarmayı başarmış ancak 1973 seçimlerine göre artan oy oranı ve milletvekili sayısına rağmen yine tek başına hükümet kurabilecek çoğunluğu sağlayamamıştır. Seçimlerin ardından cumhurbaşkanı Korutürk hükümet kurma görevini Ecevit'e vermiş ve 21 Haziran'da azınlık hükümeti kurmasına rağmen bu hükümet meclisten güvenoyu alamamıştır. Ecevit hükümetinin meclisten güvenoyu alamamasının ardından AP lideri Demirel II. Milliyetçi Cephe hükümetini kurmuş fakat bu hükümet de uzun süreli olmamıştır. 31 Aralık'ta düşürülen II. Milliyetçi Cephe hükümetinin ardından Ecevit tarihe Güneş Motel Olayı olarak geçen skandalın ardından AP'den transfer edilen 11 milletve-

10 A.g.e, s. 826.

11 A.g.e, s. 699-701.

kilinin desteğiyle 5 Ocak 1978'de azınlık hükümeti kurmuş ve bu hükümet 12 Kasım 1979'a kadar ülkeyi yönetmiştir.¹² Bu dönemde Türkiye'de ortaya çıkan ekonomik sıkıntılar daha da artmış ve kıtlık, karaborsa gibi sorunlar hükümetin çözmesi gereken fakat çözemediği meseleler olarak ortaya çıkmıştır.¹³ Diğer yandan şiddetlenen sağ sol çatışmasının sonucunda Bahçelievler Katliamı, Maraş Katliamı gibi olaylar meydana gelmiş ve ülkenin Abdi İpekçi gibi önde gelen isimlerine suikastler düzenlenmiştir. Bu olaylar sonucunda da ülkenin bazı bölgelerinde sıkıyönetim uygulanmaya başlanmıştır.¹⁴ Yaşanan olaylar sonucunda Ecevit'in liderliğindeki CHP'nin 1979 yılında yapılan ara seçimleri de AP'ye karşı kaybetmesiyle Ecevit dönemi sona ermiş ve ülkeyi 12 Eylül darbesine kadar yönetecek olan Demirel azınlık hükümeti 12 Kasım 1979'da kurulmuştur.¹⁵

1977 seçimleriyle başlayıp 12 Eylül darbesiyle sona eren süreçte CHP lideri Ecevit iki hükümet kurmuş, bu hükümetlerin ilki meclisten güvenoyu alamamış ve diğer hükümet de kısa süre yönettiği ülkenin sorunlarına çare bulabilmekten uzak bir görüntü çizmiştir. Ecevit tarafından kurulan hükümetler ABD tarafından da dikkatle izlenmiş ve bu hükümetlerin performansları ve geleceği ile ilgili kapsamlı raporlar hazırlanmıştır. Ecevit yeniden iktidara geldiğinde ABD Ulusal Güvenlik Konseyi üyesi Paul Henze'nin Ecevit hakkında hazırladığı raporda yer alan ifadeler oldukça dikkat çekicidir. Henze ilk olarak Ecevit'in geniş bir tasvirini yaparak başladığı raporunda Türkiye'nin iç ve dış siyaseti ile ilgili önemli ayrıntılara yer vermiştir. Henze'ye göre:

Bülent Ecevit yumuşak bir ruha sahip sert mizaçlı bir Türktür. Atatürk'ten sonraki siyasi liderlerin hepsinden daha doğal bir çekiciliğe sahiptir. Fakat yalnızca yedi buçuk ay sürdürdüğü başbakanlık görevinde liderliğini kanıtlayamamıştır... Ecevit iyi İngilizce konuşur, çekici bir kişiliğe sahiptir ve anlaşması oldukça kolay bir liderdir. Keskin zekası kilit meseleleri hızlı bir şekilde kavrar fakat şair kişiliğinden kaynaklanan hayallere de sahiptir. Çarpıcı atamalar yapmayı sever ve onun liderliğindeki bir Türk hükümeti öncesinden çok daha heyecan verici ve renkli olacaktır.¹⁶

Ecevit'in kişiliği hakkında övgü dolu ifadeler kullanan Henze söz konusu Ecevit'in uyguladığı politikalar olunca farklı bir bakış açısına sahiptir. Henze'ye göre Ecevit 1974 yılında oldukça iddialı hedeflerle iktidara gelmiş olmasına rağmen genel af ilanı ve haşhaş yasağının kaldırılması dışında bu hedeflerin hiçbirine ulaşamamıştır. Aynı zamanda genel af ilanı Türkiye'de ortaya çıkan toplumsal kargaşayı iyice körükleyerek sorunları daha da büyütüştür.

12 Aydın ve Taşkın, a.g.e, s. 286-289; Zürcher, a.g.e, s. 378.

13 Aydın ve Taşkın, a.g.e, s. 293-295.

14 A.g.e, s. 295-305.

15 A.g.e, s.307; Ahmad, a.g.e, s. 448-453; Yaşlı, a.g.e, s. 350-410.

16 FRUS 1977-1980, c. 21, s. 307-308.

Henze'ye göre Ecevit ekonomi açısından da zayıf bir liderdir. Ekonomik sorunlarla ise dış politikada krizlerle eş zamanlı olarak mücadele etmek durumunda kalmıştır. Henze Ecevit'in Kıbrıs konusunda müdahaleyi en son çare olarak gören "gönülsüz bir ejderha" olduğunu iddia etmektedir. Son ana kadar müdahalesiz bir çözüm için uğraşmışsa da bunda başarılı olamamıştır. Müdahaleden sonra ise artan popülaritesini koalisyon ortağı Erbakan'dan kurtulmak için kullanmıştır.¹⁷

Aynı raporda Ecevit'in dış politika anlayışını da değerlendiren Henze'ye göre Ecevit'in NATO ve AET'ye bağlılığı konusunda şüphe duymak yersizdir. Henze iyi bir uluslararası imaja sahip olmak ve Avrupalı ve Amerikalı liderlerle yakın ilişkiler kurmak konusunda hevesli olan Ecevit'le anlaşmak konusunda zorluk çekilmeyeceğini düşündüğünü vurgulamaktadır. Kıbrıs ve Yunanistan ile ilişkilerin geliştirilmesi konusunda da Ecevit'in Türkiye'deki diğer liderlerden daha güçlü bir pozisyonda olduğunu düşünen Henze'ye göre Ecevit 1920'li yıllarda Atatürk'ün Venizelos ile yaptığını Karamanlis ile yapmak istemektedir.¹⁸ Ecevit'in ikinci başbakanlık dönemi ise bu rapordaki iyimser beklentilerin aksine Türkiye'nin siyasi, ekonomik ve sosyal sorunlarının daha da büyüdüğü ve çözümsüz hale geldiği bir dönem olmuştur. Ülkede çıkan olaylar sonucunda da ülkenin bazı bölgelerinde sıkıyönetim uygulanmaya başlanmıştır. Diğer bir deyişle ABD açısından büyük beklentilerle başlayan dönem hayal kırıklığıyla sonuçlanmış ve bu durum Amerikan kaynakları tarafından Türkiye hakkında hazırlanan raporlara da yansımıştır.

Başlığı "Ecevit Hükümeti Krizde" olan bir raporda Ecevit'in Ortanın Solu hükümetinin ülkenin gündemden güne kötüleşen iç güvenlik ve ekonomik sorunlarını çözmesine yönelik umutların yavaş yavaş ortadan kalktığı ifade edilmektedir. Ecevit'in siyasi sorunların çözümüne yönelik kararlarının da etkisiz veya geç alınmış olduğu vurgulanmaktadır. Siyasal şiddetin sıkıyönetimden önceki seviyelere ulaştığı ve daha da istikrarsızlaştırıcı bir hal alarak Türklerin ve Amerikalıların bu şiddetin hedefi olduğu belirtilmektedir. Ekonomik durumun da IMF desteğinin yalnızca geçici bir çözüm getireceği bir boyuta ulaştığı ve Türk ekonomisinde acilen yapısal değişikliklerin meydana gelmesi gerektiği ifade edilmektedir. Hükümet içinde de ciddi sorunlar bulunduğu ve hükümetin mecliste yalnızca bir oy farkla ayakta durduğunun altı çizilmekte ve daha önce Ecevit'e destek veren iş çevrelerinin, ordunun ve işçi gruplarının Ecevit'e olan desteklerini çekmekte oldukları isabetli bir şekilde belirtilmekte ve yakın zamanda yapılacak senato seçimlerinde Ecevit'in yenilgiye uğrayacağı öngörülmektedir. Raporda daha da dikkat çekici olan bir nokta da Ecevit'in kişisel popülaritesi ne olursa olsun halkın büyük bir kısmının zayıf hükümetlerden ve siyasi çekişmelerden bıktığı ve bazı kesimlerin ordunun da içinde bulunduğu

17 FRUS 1977-1980, c. 21, s. 307-308.

18 A.g.e.

bir reform sürecini dillendirmeye başladığıdır. Rapora göre Ankara'daki zayıf hükümetler Türkiye'nin müttefikleriyle olan ilişkilerinde sorunlara neden olmakta ve bu durum uzun vadede Türkiye'nin daha da otoriterleşmesi ve özellikle sağ bir otoriter rejim kurulması olasılığını güçlendirmektedir.¹⁹

Ecevit hükümeti döneminde ilan edilen sıkıyönetim ve bu dönemde yaşanan gelişmeler de farklı bir raporda ayrıntılı bir şekilde değerlendirilmiştir. Amerikan istihbarat örgütü CIA (Central Intelligence Agency) tarafından hazırlanan raporda Türkiye'de artan siyasal şiddetin bastırılması amacıyla ilan edilen sıkıyönetimin sosyalist fikirleriyle tanınan Ecevit için siyasi ve ideolojik açıdan acı verici bir karar olduğu belirtilmiş ve sıkıyönetim ilanının işe yaramaması durumunda Ecevit hükümeti için büyük bir tehlike meydana getireceği ve siyasi rakipleri için büyük bir fırsata dönüşeceği öngörülmüştür. Rapora göre sıkıyönetimin başarısı aşırı yanlısı aktörlerin kararlılığı kadar Türk ordusunun yeteneklerine bağlıdır. Ecevit hükümetteki ilk yılında sorunları daha yumuşak tedbirlerle çözmeye çalışmışsa da başarılı olamamıştır. Siyasal şiddetin nedenlerinin de kapsamlı bir şekilde analiz edildiği rapora göre kısa vadede Ecevit hükümetinin ve uzun vadede Türk demokrasisinin kaderi sıkıyönetimin iç savaşı durdurmakta ne kadar başarılı olacağına bağlıdır. Türk ordusu barışı sağlayabilirse bu durum Ecevit'e şiddetin nedenlerini ve bununla bağlantılı olarak Türk ekonomisinin enflasyon, işsizlik vb sorunlarını çözüme fırsatı verebilir fakat aşırı gruplar sıkıyönetimi boşa çıkarırsa Ecevit hükümeti tehlikeye girebilir ve bu durumda Türk ordusu 1971'de yaptığını tekrarlayabilir.²⁰

Ecevit hükümeti tarafından ilan edilen sıkıyönetim sorunların çözümüne katkı sağlamadığı gibi ordunun ülke yönetiminde daha fazla söz hakkına sahip olmasına neden olmuştur. Bu durumun özellikle 1978 yılından itibaren bir askeri darbe olasılığını gündend güne arttırdığı ve bu durumun her ne kadar uzak bir ihtimal gibi ele alınsa da Amerikan raporlarına da yansıdığı görülmektedir. Ankara'da bulunan ABD büyükelçiliğinden Dışişleri Bakanlığı'na gönderilen bir raporda kısa vadede bir askeri müdahale beklenmediği fakat ülkedeki sorunların aynı şekilde devam etmesi durumunda üçüncü bir darbenin olabileceğinden bahsedilmektedir. Raporda kendisini Atatürk'ün Batılılaştırıcı ve modernleştirici reformlarının koruyucusu olarak gören ordunun üst düzey komutanlarının özellikle siyasilerin ülkenin köklü ekonomik ve toplumsal sorunlarına çözüm üretmemesinin yanı sıra İran'da meydana gelen ayrılıkçı hareketlerin, Irak'ta meydana gelen Kürt hareketlerinin ve Türkiye'nin özellikle doğu bölgelerinde meydana gelen Kürt milliyetçiliğiyle bağlantılı gelişmelerin orduda rahatsızlık yarattığı vurgulanmaktadır. Ayrıca üst düzey komutanların kendi aralarında bir müdahaleden bahsettikleri ancak kısa vadede bir askeri darbe olasılığına dair sinyallerin bulunmadığı belirtilmektedir. Daha da önem-

19 A.g.e, s. 345-347, 427-428.

20 FRUS 1977-1980, c. 21, s. 394-396, 399-400.

lisi Türk ordusunun mevcut şartlar dahilinde bir müdahale olasılığının düşük olduğu çünkü ordunun kendi sorunlarıyla uğraştığı ve daha da önemlisi bu tarz bir müdahaleye yönelik halk desteğini sağlayacak bileşenlerin henüz bulunmadığı vurgulanmaktadır. ABD büyükelçiliğine göre ordunun müdahale edebilmesi için güneydoğu Anadolu'da özellikle İran ve Irak'tan meydana gelebilecek sızmalar sonucunda bir Kürt isyanı çıkması, ekonominin tamamen çökmesi, şiddet olaylarının tamamen kontrolden çıkması ve uzun vadeli bir siyasi krizin ortaya çıkması gerekmektedir. Büyükelçiliğe göre bir askeri müdahale için şartlar henüz olgunlaşmamıştır ve kısa vadede bir müdahale beklenmemekle birlikte orta vadede bir askeri müdahale olasılığı bulunmaktadır. Daha da önemlisi Türk seçkinlerinden bazılarında ordunun gelip işleri düzeltmesi konusunda bir istek ortaya çıkmaya başlamıştır.²¹

Bilindiği üzere ABD'nin bir askeri darbenin gerçekleşebilmesi için gerekli koşullarla ilgili tüm öngörülerini tutmuş ve belirtilen durumların günden güne kötüye gitmesi sonucunda da 12 Eylül 1980'de ordu üçüncü kez müdahale etmiştir. Bu durum ABD'nin Türkiye'deki darbelerde rol oynayıp oynamadığı konusunda pek çok tartışmayı da beraberinde getirmiştir. Altı çizilmesi gereken durum ise her darbeden sonra Türkiye'nin ABD çıkarları ile uyumlu hale gelmiş olduğudur. Fakat darbeden önceki raporlardan biri ABD'nin Türkiye'nin kendi yanında kalması konusunda çok hassas olduğu ve özellikle 1979 yılında İran'da meydana gelen Humeyni Devrimi'nden sonra bu konuya daha fazla eğildiğini ve çözüm önerileri üretmeye çalıştığını göstermektedir. ABD Ulusal Güvenlik Konseyi üyesi Paul Henze'den ABD Başkanı Carter'ın Ulusal Güvenlikten Sorumlu Yardımcısı Zbigniew Brzezinski'ye gönderilen raporda yer alan ifadeler ABD'nin Türkiye'deki gelişmeleri ne kadar yakından takip ettiği ve Türkiye'nin ABD yörüngesinde kalması için ne tür çözüm önerileri ürettiğini göstermektedir. Rapor ayrıca bir ABD yetkilisinin ülkesinin politikaları hakkında nasıl bir öz eleştiri yaptığını göstermesi açısından da önemlidir.

Bahsedilen raporda Ecevit hükümeti tarafından ilan edilen sıkıyönetimin olumlu etkilerinin Abdi İpekçi'nin öldürülmesiyle ortadan kalktığı ve sıkıyönetim öncesiyle sonrası arasında gözle görülür bir fark olmadığı ve hatta işlerin günden güne daha da kötüye gittiği belirtilmektedir. Bunun yanı sıra ekonomik krizin de günden güne derinleştiği ve Batı tarafından özellikle Guadeloupe Zirvesi'nde söz verilen fakat yerine getirilmeyen ekonomik destek sözünün Türkiye'de bir hayal kırıklığına yol açtığı vurgulanmaktadır. Ayrıca İran'da meydana gelen gelişmelerin Türkiye'deki yansımalarının göz ardı edilmemesi gerektiği belirtilmektedir. Rapora göre ABD Türkiye'yi yanında tutmak ve Türkiye'nin daha da kötüye gitmesine engel olmak istiyorsa daha fazla çaba sarf etmeli ve daha yüksek bir bedel ödemelidir. O güne kadar ABD sorunu daha ucuza çözme stratejisi izlemiş fakat başarılı olamamıştır. Ayrıca

21 FRUS 1977-1980, c. 21, s. 434-436.

Geri

Akademik
Bakış

31

Cilt 14
Sayı 28
Yaz 2021

Türkiye'ye yapılacak ekonomik ve askeri yardımı NATO üyelerinin sorumluluğuna bırakmış fakat bu durum da işe yaramamıştır. Özellikle ABD ambargosu tam bir "budalalık" olmuştur ve ABD hem Türkiye'yi NATO'da tutmak hem de Türkiye'deki üslerden yararlanmak için daha fazla bedel ödemelidir. ABD bu durumla ne kadar erken yüzleşirse o kadar başarılı olabilir. Henze'ye göre o döneme kadar uygulanan ABD politikası bir ilüzyon ve hayalden ibarettir. Raporun bu değerlendirmelerden sonraki "Ne Yapmalı?" başlıklı bölümünde de Henze Türkiye'ye karşı ekonomik ve askeri yükümlülüklerin açıkça belirtilmesi ve yerine getirilmesi gerektiğini vurgulamaktadır. ABD Türkiye'ye 300 milyonu ekonomik ve 200 milyonu da askeri amaçlarla olmak üzere ve Kıbrıs konusunda ön koşullar eklemeyen 500 milyon dolarlık bir yardım sağlamalıdır. Henze'ye göre bu yardımın Türkiye-ABD ilişkilerindeki psikolojik etkisi oldukça büyük olacaktır. Henze ayrıca Türkiye'nin siyasi, ekonomik ve sosyal yönden diğer bölge ülkelerinden daha güçlü olduğunu ve askeri açıdan da iyi bir müttefik olduğunu belirtmektedir. ABD'nin Türkiye'ye olası bir desteği Türkiye'den daha geniş bir coğrafyayı etkileyecek ve keza Türkiye'nin kaybı ABD'ye Türkiye'den daha büyük bir kayıp getirecektir.²²

ABD tarafında bu gelişmeler yaşanırken Ecevit hükümeti, ekonomik krizin derinleşmesi, sağ-sol çatışmasının ve anarşinin artması gibi sorunlarla baş edememiş ve son olarak 1979 ara seçimlerini kaybetmesi üzerine istifa etmiştir. Ecevit hükümetinin istifa etmesinin ardından Demirel tarafından bir azınlık hükümeti kurulmuş ve 12 Eylül darbesine kadar ülkeyi yönetmiştir. Ara seçimlerden önce CIA tarafından hazırlanan bir rapor ise Türkiye'ye ve siyasi liderlere bakış açısını yansıtmaya açısından oldukça önemlidir. Raporla Türkiye'nin geleceğine dair ümitsizlikle dolu şu ifadeler yer almaktadır: Türkleri uzun bir istikrarsızlık dönemi bekliyor. Hükümetteki sorunlar ve istifalar Ecevit hükümetinin meclis çoğunluğunun yedi sandalye gerisinde kalmasına yol açtı. Adalet Partisi lideri Demirel'in sürüklediği muhalefet de güvenoyu alacak çoğunluğa ulaşmayı başaramadı fakat Demirel'in beş milletvekilliğinden en az dördünü ve çok sayıda senatörlüğü kazanma şansı oldukça yüksek.²³

Yine aynı raporda seçim sonrası hükümet senaryoları da ayrıntılı bir biçimde ele alınmıştır. Rapora göre seçimi kim kazanırsa kazansın Türkiye'yi tek başına yönetecek çoğunluğa sahip olmayacağı için ülkede istikrarlı bir hükümet kurulamayacak ve kurulacak olan hükümet 1981 yılında yapılacak genel seçimlere kadar ülkedeki ekonomik sorunları ve güvenlik sorunlarını çözmek konusunda başarısız olacaktır.²⁴ Aynı raporun ilginç bir yanı da ordunun bu gelişmeler karşısındaki pozisyonuna değinmesi ve siyasilerin sorunlara çözüm üretmemesi durumunda bu çözümleri üretecek bir hükümetin kurulması ko-

22 FRUS 1977-1980, c. 21, s. 402-405.

23 A.g.e

24 A.g.e

nusunda ordunun siyasilere baskı yapabileceğine vurgu yapmasıdır.²⁵

Raporda belirtildiği üzere 1979 ara seçimleri Demirel'in zaferiyle sona ermiş ve seçimden sonra Ecevit'in istifa etmesiyle Demirel bir azınlık hükümeti kurarak ülkeyi 12 Eylül darbesine kadar yönetmiştir. Raporun dikkat çeken kısmı ABD'nin Türkiye'deki liderlerin sorunları çözebileceğine dair inancını yitirmiş ve askeri bir müdahalenin meydana gelme olasılığının güçlenmiş olduğunu görmüş olmasıdır.

Demirel Hükümetleri Dönemi

Kurucusu Ragıp Gümüşpala'nın 1964 yılında hayatını kaybetmesinin ardından AP'nin genel başkanlığına seçilen Demirel 1965 seçimlerinden AP'nin tek başına iktidar olarak çıkması ve 1969 seçimlerinde de güç kaybederek de olsa iktidarını koruması üzerine 12 Mart Muhtırası'na kadar ülkeyi başbakan olarak yönetmiştir. 12 Mart rejiminin sona erdiği 1973 seçimlerinde sandıktan Ecevit CHP'sinin ardından ikinci parti olarak çıkan AP lideri Demirel, 1974-1980 yılları arasında iki kez Milliyetçi Cephe hükümetlerinin bir kez de azınlık hükümetinin başbakanı olarak ülkeyi yönetmiştir. Bu dönemde Demirel'in siyasi kaderi Ecevit ile girdikleri iktidar mücadelesinin izlerini yansıtmış ve iktidar sarkacı sırasıyla bir Ecevit'i bir Demirel'i göstermiştir. Diğer bir deyişle bu dönemde Demirel tarafından kurulan sağcı cephe hükümetlerinin en önemli gündemi Ecevit'in "Ortanın Solu" sloganıyla ve komünizmle mücadele olmuştur. Bu bağlamda, 1960'lı yıllarda daha merkez sağ bir parti olan AP, özellikle 1970'li yılların ikinci yarısında özellikle koalisyon ortağı olduğu aşırı sağcı MHP ile daha da yakınlaşmıştır.²⁶ Ayrıca AP'nin oy deposu olan bölgelerde Ecevit'in Ortanın Solu söyleminin karşılık bulması ve halkın bu bölgelerde CHP'ye oy vermesi de Demirel'in esas hedef olarak Ecevit ve CHP'yi görmesine neden olmuştur. Kendi aralarındaki anlaşmazlıklara rağmen MC üyelerini bir araya getiren komünizmle mücadele stratejisi, 1960'lı yılların ortasından itibaren ilişkileri gergin olan ve nihayetinde 12 Mart muhtırasıyla Demirel hükümetini istifa etmek zorunda bırakan ordu ile AP arasındaki mesafenin de olabildiğince kapanmasına neden olmuştur. Hatta bu dönemde ordudan ayrılan subaylardan bir kısmı AP'den milletvekili seçilmiştir.²⁷

Demirel ilk olarak Ecevit'in istifası ile bozulan CHP-MSP koalisyonunun ardından başlayan ve uzun bir süre devam eden hükümet krizini çözmek amacıyla 1975 yılında MSP, MHP ve Cumhuriyetçi Güven Partisi (CGP)'nin katılımıyla I. MC hükümetini kurmuş ve 1977 seçimlerine kadar ülkeyi yönetmiştir. Burada asıl amaç hükümet krizi sonrasında bir erken seçime gidilerek Ecevit'in

25 A.g.e, s. 440.

26 Tanel Demirel, Adalet Partisi: İdeoloji ve Politika, İletişim Yayınları, İstanbul 2004, s. 66-69; Ahmad, a.g.e, s. 426.

27 Demirel, a.g.e, s. 69-70.

CHP'sinin özellikle Kıbrıs müdahalesi ile yakaladığı ivme sonrasında tek parti iktidarı olarak ülke yönetimine gelmesinin engellenmesi olmuştur.²⁸ MC üyelerini bir araya getiren "Ortanın Solu" ve komünizm karşıtlığı koalisyonun ülkeyi yönetmekten ziyade ülkeyi solun yönetmesine engel olmayı hedeflemesine neden olmuştur. Demirel bu hükümeti "dört lastiği farklı olan bir araba ne kadar gidebilirse o kadar gidebilen bir hükümet" olarak nitelendirmiştir.²⁹ Demirel liderliğindeki I. MC hükümeti; ortakları arasındaki sorunlarla, ülkenin ekonomik sorunlarıyla, giderek artan sağ-sol çatışmasıyla ve MSP ve MHP üyelerinin bu çatışmalarda yer almasıyla, cumhurbaşkanı ve meclis içinde CHP ile meydana gelen sorunlarla uğraşmak zorunda kalmıştır.³⁰

Bu sorunlarla baş etmekte zorlanan I. MC hükümeti 1977 yılında yapılan erken genel seçimlerde çoğunluğu tekrar Ecevit'in CHP'sine kaybetmiş fakat hükümet kurma görevi alan Ecevit'in azınlık hükümetinin meclisten güvenoyu alamaması üzerine Demirel MSP ve MHP ile birlikte güçlkle de olsa II. MC hükümetini kurmuştur.³¹ Kısa bir süre ülkeyi yöneten II. MC hükümeti (Ağustos-Aralık 1977) 11 AP milletvekilinin istifa etmesiyle sonuçlanan Güneş Motel skandalından sonra meclis çoğunluğunu kaybederek düşmüş ve CHP lideri Ecevit tarafından azınlık hükümeti kurulmuştur. Bu skandal sonrası AP lideri Demirel yaptığı konuşmalarda başbakan Ecevit'i "milli irade hırsızlığı" ile suçlayarak Ecevit'ten başbakan olarak değil "hükümetin başı", "eşkıyanın başı" ve "baş bölücü" gibi sıfatlarla bahsetmiştir.³² Bu durum 12 Eylül darbesine giden süreçte sağ ve solun iki partisi arasında düşmanlığın artmasını ve özellikle Demirel'in ordu, işçi ve işveren örgütlerinin yanı sıra basının da telkin ettiği CHP ve AP arasında kurulabilecek büyük koalisyon projelerini reddetmesini de beraberinde getirmiştir.³³

II. MC hükümetinin ardından Ecevit tarafından kurulan azınlık hükümeti, ekonomik krizin derinleşmesi, sağ-sol çatışmasının ve anarşinin artması gibi sorunlarla baş edememiş ve son olarak 1979 ara seçimlerini kaybetmesi üzerine istifa etmiştir. Ecevit hükümetinin istifa etmesinin ardından Demirel tarafından bir azınlık hükümeti kurulmuş ve 12 Eylül darbesine kadar ülkeyi yönetmiştir. Demirel tarafından kurulan azınlık hükümeti döneminde yaşanan en önemli olaylar ülke ekonomisini büyük bir dönüşüme götürecek olan 24 Ocak Kararları, ülke çapında uygulanan sıkıyönetim ve 12 Eylül darbesinin en önemli gerekçelerinden birini teşkil edecek olan başarısız cumhurbaşkanlığı seçimleri olmuştur. Diğer yandan bu dönemde ülkedeki sağ-sol çatışması ve

28 Zürcher, a.g.e, s. 377.

29 Demirel, a.g.e, s. 71; Zürcher, a.g.e, s. 378.

30 Aydın ve Taşkın, a.g.e, s. 269.

31 A.g.e, s. 284.

32 Demirel, a.g.e, s. 75.

33 Demirel, a.g.e, s. 77; Ahmad, a.g.e, s. 447.

anarşi daha da derinleşmiştir.³⁴ 12 Eylül darbesinin hemen öncesinde liderlerin ve partilerin durumunu analiz eden Karpat'ın şu sözleri oldukça önemlidir:

Bir uygarlığın insanların hırsları ve kaptisleri sonucunda nasıl çöktüğünü anlamak isteyen birinin, Roma, Yunan ve hatta Bizans hakkında yazılmış klasik eserleri okumasına hiç gerek yoktu. Başka durumlarda nezaketi elden bırakmayan parti liderlerinin birbirlerini beceriksizlikle, ahlaki çöküşle, yıkıcılıkla ve benzeri kötülüklerle suçladığı, korkunç açıklamaların yer aldığı herhangi bir gazeteyi açmak ya da devlet televizyonunun haberlerini izlemek yeterliydi.³⁵

Ecevit'in kurduğu hükümetler gibi Demirel tarafından kurulan iki MC ve bir azınlık hükümeti de ABD tarafından yakından takip ve analiz edilmiştir. ABD İstihbarat ve Araştırma Bürosu Direktörü'nden ABD Dışişleri Bakanı Kissinger'a gönderilen bir raporda Demirel'in kurduğu birinci MC hükümetinin kırılganlığı ve Demirel'in başarı şansı detaylı bir şekilde incelenmiştir. Rapora göre kılıpayı bir çoğunlukla koalisyon kuran Demirel'in tıpkı 1973 seçimlerinden sonra MSP ile koalisyon kuran Ecevit'in değerlendirildiği raporda belirtildiği gibi ülkeyi yönetmekte ve koalisyonu sürdürmekte sorunlarla karşılaşacağı fakat muhalefetin de Demirel'i iktidardan indirecek çoğunluğu elde etmekte zorlanacağı öngörülmektedir. Fakat Demirel'in 1975 yılında kurduğu MC hükümetinin ülkeyi 1977 seçimlerine kadar yönettiği düşünüldüğünde ise bu beklentinin boşa çıktığı söylenebilir. Raporun devamında Demirel'in meclisi işlevsiz hale getirerek ülkeyi kanun hükmünde kararnemelerle yönetme eğilimine gireceği de iddia edilmektedir. Bunun yanı sıra koalisyon ortaklarının eğilimlerinin de incelendiği raporda bu hükümetin Kıbrıs konusunda daha az esnek bir yapıda olduğu ve başbakan yardımcıları olan Erbakan ile Türkeş'in Kıbrıs Rumlarına karşı daha aşırılık yanlısı tutumlara sahip oldukları belirtilmektedir. Bunun sonucunda da MC hükümeti döneminde Ecevit hükümetinin aksine çözümün daha zor olduğunun altı çizilmektedir. Öte yandan Demirel'in ABD ile ilişkileri düzeltmeye yönelik bir çaba içinde bulunacağı fakat özellikle başbakan yardımcısı Türkeş'in işbirliğine daha az yatkın olması sebebiyle bu düzelmeye gerçekleşmesinin zor olduğu belirtilmektedir. Demirel hükümetinin iç siyasetteki en büyük sorununun ise yeniden iktidara gelmek için sert bir muhalefet yürüten partilerin de dahil olduğu muhalefet cephesi olduğu belirtilmektedir. Ecevit'in kontrol altında tuttuğu başta öğrenciler ve işçiler olmak üzere sol muhalefetin Demirel'in işlerini zorlaştıracağı isabetli bir şekilde öngörülmektedir. Ülkedeki hukuk ve düzeni tehdit eden güçlerin orduyu rahatsız ettiğinden bahsedilen raporda Demirel'in ülkedeki düzeni sağlayamaması durumunda ordunun 1971'deki benzer şekilde hareket geçme eğiliminin artabileceği vurgulanmaktadır. Her şeye rağmen Demirel'in kurduğu koalisyonun, ortakları gözünde bir geçiş hükümeti olmaktan ziyade ülkeyi yöneterek kendi

34 Aydın ve Taşkın, a.g.e, s. 307-321; Zürcher, a.g.e, s. 379.

35 Karpat, a.g.e, s. 278.

Görüş

Akademik
Bakış

35

Cilt 14
Sayı 28
Yaz 2021

durumlarını ve prestijlerini güçlendirmenin bir aracı olacağı değerlendirilmektedir. Raporun sonunda Demirel'in ülkede hukuk ve düzeni sağlayamaması durumunda yönetilebilir ve kabul edilebilir bir hükümet kurulabilmesi amacıyla erken seçimlere gidebileceği belirtilmektedir.³⁶

Koalisyon ortakları arasındaki tüm sorunlara, ülkede günden güne artan siyasi, ekonomik ve sosyal krizlere rağmen Demirel tarafından kurulan MC hükümeti 1977 seçimlerine kadar ülkeyi yönetmeyi başaramıştır. Demirel liderliğindeki koalisyon hükümeti hakkında Ankara'daki ABD büyükelçiliği tarafından hazırlanan diğer bir raporda da bir öncekine benzer ifadeler yer almaktadır. Raporun giriş bölümünde Demirel hükümetinin Kıbrıs konusundaki pozisyonu değerlendirilmekte ve Başbakan Demirel ile Dışişleri Bakanı Çağlayan'ın adada uzlaşma ve çözümden yana olmalarına ve bir arka kapı politikası uygulamalarına rağmen ülkedeki siyasi atmosferin çözümü zorlaştırdığı ve ikilinin hareket alanını daralttığı belirtilmektedir. Sonuç olarak Demirel hükümetinden kısa vadede Kıbrıs konusunda bir çözüm beklenmemesi gerektiği vurgulanmaktadır. Aynı şekilde Türkiye ile ABD arasında yapılması planlanan savunma işbirliği konusunda da Demirel hükümetinden fazla bir beklenti içinde bulunulmaması çünkü Türkiye'nin görüşmelerin başından itibaren yürüttüğü politikanın karşılıklılık ilkesinden ziyade Türkiye'nin çıkarlarına dayalı tek taraflılık ilkesine dayandığı ve bu durumun ilerlemeyi zorlaştırdığı belirtilmektedir. Bu durumun en önemli sebebi olarak da Türk milliyetçiliğinin kısa vadeli çıkarları ve mevcut hükümetin zayıflığı ön plana çıkarılmaktadır. Raporu olası iki sonuçtan bahsedilmektedir: iki ülke arasında savunma işbirliği ile ilgili ortak bir nokta bulunamaması ve işbirliğinin başarısız olması veya ABD'nin güvenliğini güvence altına alacak kısa süreli bir çözümün kabul edilmesi. Türkiye ile ABD arasında yapılması planlanan savunma işbirliği konusunda farklı detayları da içeren raporda Türkiye'nin iç siyasetinde yaşanan gelişmeler de irdelenmektedir. Rapora göre ABD için en önemli sorun Türkiye'nin etkili ve kullanışlı bir müttefik olarak kalıp kalamayacağıdır. Demirel hükümetinin zayıflığı yalnızca Kıbrıs ve ABD'nin güvenliği açısından bir tehdit unsuru olarak değerlendirilmekte, hiçbir hükümetin çözüm üretmediği Türk ekonomisinin içinde bulunduğu durumun yanısıra üniversiteleri felç eden öğrenci olaylarının ülkeyi adım adım bir askeri müdahaleye götürdüğü belirtilmektedir. Rapora göre tüm bu yaşananlara rağmen Türk toplumu istikrarlı ve metanetli bir yaklaşım sergilemektedir ve Batı ittifakının en cesur ve vatansever halklarından biridir. Ayrıca Türkiye coğrafi açıdan Batı ittifakı için değerini ve kuzeyden gelebilecek bir tehlikeye karşı kendini koruma potansiyelini korumaktadır. Tüm bunlara rağmen Türk Amerikan ilişkileri son otuz yılın en önemli dönüm noktasında bulunmaktadır. Her ne kadar yakın gelecekte Türkiye ile ABD'nin yeni ve güçlü ilişkiler kurma olasılığı bulunsa da o günün şartlarında işbirliğine ve fedakarlığa dayalı

36 FRUS 1969-1976, c. 30, s. 722-723.

ilişkilere sahip olma potansiyelinin düşük bulunduğu belirtilmektedir.³⁷

1975 yılında kurulan ve 1977 seçimlerine kadar ülkeyi yöneten birinci MC hükümeti seçimleri kaybetmiş ve Ecevit'in CHP'si seçimleri kazanmasına rağmen tek başına hükümeti kurabilecek çoğunluğu elde edememiştir. 1977 seçimlerinden sonra Ecevit'in kurduğu azınlık hükümeti meclisten güvenoyu alamayınca Demirel liderliğinde ikinci MC hükümeti kurulmuştur. Bu hükümet döneminde de Türkiye'nin kronikleşen ekonomik ve sosyal sorunları devam etmiştir. Bu hükümet döneminde ABD Başkanı Carter'ın Ulusal Güvenlikten Sorumlu Yardımcısı Brzezinski tarafından Türkiye ekonomisi hakkında hazırlanan rapor oldukça dikkat çekicidir. Rapora göre Türkiye'nin döviz rezervleri erimekte ve yabancı bankalar Türkiye Merkez Bankası'na borç vermemektedir. Türk ekonomisini toparlamaya çalışan yetkililer ise dışarıdan alınacak borçlar, stoklardaki tarım ürünlerinin hızlı bir şekilde satılması ve Almanya'daki işçi dövizlerinin ülkeye getirilmesi gibi hızlı çözümler üretmeye çalışmaktadır. Daha önce ekonomiyi yönetme konusunda oldukça başarılı olan Demirel hükümeti ise zorlu bir süreç yaşamaktadır. Türkiye'nin ihtiyacı olan en önemli şey kısa vadeli borçların orta ve uzun vadeye yayılmasıdır ve Türkiye'nin önündeki tek seçenek Batı'daki bankerler ve hükümetlerle işbirliği yapmaktır. Ancak bunun karşılığında Türk hükümeti içeride ekonomik büyümeyi yavaşlatacak, sosyal destekleri ve uzun vadeli yatırımları azaltacak tasarruf tedbirleri almak zorundadır. Rapora göre bu tedbirleri almak için gerekli olan şey ise güçlü bir hükümettir. Gelecek seçimlerde Ecevit veya Demirel tek başına hükümet kurabilirse bu mümkün olur ancak seçimler ikisinden birini tek başına iktidara getirmese Türkiye'nin siyasal ve ekonomik krizleri daha da derinleşebilir.³⁸ Bu rapor incelendiğinde, 12 Eylül darbesi sonrası dönemin tarif edildiği görülmektedir. Diğer bir deyişle Demirel'in darbeden önce kurduğu son hükümet döneminde tam da bu raporda bahsedilen ilkeler doğrultusunda alınan 24 Ocak kararları Demirel hükümeti tarafından uygulanamamış ancak darbe sonrasında ülkeyi demir yumruk olarak yöneten cunta hükümeti tarafından uygulanabilmiştir.

Demirel'in azınlık hükümeti döneminde ve 1980 yılı başlarında CIA tarafından Türkiye hakkında hazırlanan bir başka raporda da Türkiye hakkında karamsar bir tablo çizilmektedir. Rapora göre Demirel'in azınlık hükümeti Türkiye'nin siyasal, ekonomik ve iç güvenlik ile ilgili sorunlarını çözmekten oldukça uzaktır. Siyasal şiddet kontrol edilmediği takdirde adım adım bir iç savaşa dönüşecektir. Dış yardımlardan yoksun olan Türkiye ekonomisi de bir krizdedir ve bu durum siyasal şiddeti de artırmaktadır. Daha da önemlisi siyasal liderler arasındaki yarış ve partizanlık orduyu siyasete daha fazla karışmaya itmektedir. Ordunun siyasete daha fazla müdahil olması siyasileri ülkenin sorunları ile ilgili daha fazla inisiyatif almaya yöneltmekle birlikte kalıcı bir

37 FRUS 1969-1976, c. 30, s. 794-797.

38 FRUS 1977-1980, c. 21, s. 298-299.

Gazi

Akademik
Bakış

37

Cilt 14
Sayı 28
Yaz 2021

çözüm getirmemiştir. Rapora göre ordunun sorunların demokratik yollarla çözülmesi konusunda sabrı tükenmektedir ve üst düzey komutanlar bazı hazırlıklar yapmaktadır. Tüm bu gelişmeler içinde Türkiye ve Batı çıkarları açısından tek olumlu gelişme Batı yanlısı bir yönelime sahip olan Demirel hükümetinin hazırladığı ekonomik stabilizasyon programıdır. Ekonomik programın başarısı halk üzerinde olumsuz etkileri olmakla birlikte programın etkin bir şekilde uygulanması, siyasal ve toplumsal şiddetin kontrol altına alınmasıdır. Belirtilen faktörler Türkiye'deki liderlerin ve müttefiklerin beklentisi olmakla birlikte ordunun ülkenin sorunlarının çözülmesi konusunda daha etkin bir rol oynamaya başladığı belirtilmektedir. Ordunun sorunların çözümü konusunda sabrının tükenmeye başladığı iddiasının dayanağı genelkurmay başkanı Kenan Evren'in 2 Ocak 1980 tarihinde cumhurbaşkanı Korutürk'e verdiği ve birer kopyasını da Ecevit ve Demirel'e verdiği uyarı mektubuna dayandırılmaktadır. Bu mektupta Evren Türkiye'de bir komünist devrim, teokratik veya faşist bir devlet kurulması olasılığından bahsetmekte ve siyasileri uarmaktadır. Mektup ABD haber kaynakları tarafından "son uyarı" başlığıyla yayınlanmıştır.³⁹ Görüldüğü üzere CIA tarafından hazırlanan rapor Türkiye'nin sözü edilen dönemde içinde bulunduğu durumu ayrıntılı bir şekilde ele almakta ve son tahlilde ordunun yönetime el koyabileceği beklentisiyle sona ermektedir. Ocak 1980'de verilen bu uyarının üzerinden yaklaşık dokuz ay sonra meydana gelen 12 Eylül darbesi göz önünde bulundurulduğunda, darbeye rolü olup olmadığı tartışmalarından bağımsız bir şekilde, ABD'nin duruma doğru teşhis koyduğu görülmektedir. Daha da önemlisi askeri darbe ihtimalinin bu kadar görünür hale geldiği bir dönemde siyasi aktörlerin durumu analiz etmekten ne kadar uzak oldukları da gözden kaçırılmamalıdır.

Aynı dönemde Ankara'da bulunan ABD büyükelçiliğinin hazırladığı bir raporda da yine askeri çözüm olasılığından güçlü bir şekilde bahsedilmektedir. Rapora göre sistemin mevcut sorunları çözebileceğine olan inançları gittikçe azalan Türkler askeri bir çözüme gittikçe daha fazla destek vermektedir ve ülkenin içinde bulunduğu durum bazı gelişmelere gebe: şiddetin önüne geçme konusunda başarısız bir sistem, kilitlemiş bir meclis, desteği günden güne eriyen bir azınlık hükümeti, parti liderleri arasındaki bitmek bilmeyen çekişme, ekonomideki çöküşün engellenememesi, ordudaki üst düzey komutanların tekrar tekrar yaptıkları sonuçsuz uyarılar, Türk anayasal sisteminde ordunun oynadığı geleneksel rol ve Menderes'i deviren 1960 darbesi örneği. Rapora göre olası bir askeri çözümün 1960 yılındaki darbeye veya 1971'deki muhtıraya benzeme ihtimali bulunmaktadır ve ABD için önemli olan olası bir askeri darbenin şekliinden çok içeride ve dışarıda alacağı destek ve sahip olacağı saygınlıktır. Öte yandan Amerikan yetkilileri Türkiye'nin dış destekle bu sorunların üstesinden gelebileceğine inanmakta ve her fırsatta bu inancı tekrarlamaktadır. Bu

39 FRUS 1977-1980, c. 21, s. 453-454.

ifadelerin ardından rapor yeniden askeri müdahale olasılığı üzerinde durmakta ve Türkiye'deki siyasi ve askeri liderlere güçlü bir mesaj verilmesi gerekliliğinin altını çizmektedir. Bu bağlamda verilecek mesaj şu ilkeleri içermelidir: ABD yönetimi ne şekilde yapılırsa yapılsın ve meşrulaştırılırsa meşrulaştırılsın hukuk dışı bir müdahaleye tamamen karşıdır. Bu şekilde bir müdahale Türk-Amerikan ilişkilerinde yıkıcı etkiler yaratabilir ve ABD'nin Türkiye'nin ekonomik ve askeri ihtiyaçlarına cevap verebilmesinin önünde bir engel teşkil edebilir. Mevcut koşullar dahi böyle bir çözümün sorunları ortadan kaldırıp kaldırmayacağını garanti etmemektedir. Raporun devamında Türkiye'nin sorunlarını demokratik yollarla çözebileceğine dair inanca vurgu yapılmakta ve ABD hükümetinin bu kapsamda Türkiye'nin ihtiyaçlarını gidermek konusunda istekli olduğu belirtilmektedir. Son olarak raporda belirtilen prensiplerin her fırsatta Türk siyasi ve askeri liderlerle paylaşılmasının yararlı olacağı vurgulanmaktadır.⁴⁰

Ankara'da bulunan ABD büyükelçiliği her ne kadar Türkiye'nin sorunlarının demokratik yollarla çözülmesi gerektiğini vurgulamışsa da ordunun üst düzey komutanlarıyla yakın ilişkiler içinde olduğu da büyükelçilikten ABD Dışişleri Bakanlığı, Savunma Bakanlığı ve Genelkurmay Başkanlığı'na gönderilen bir raporda ortaya çıkmaktadır. Sözü edilen raporda ABD büyükelçisi genelkurmay başkanı Kenan Evren ile buluştuğu bir akşam yemeğinde konuşulan konulara değinmektedir. Büyükelçi Kenan Evren'in Türkiye'nin stratejik konumuyla ilgili bazı endişeleri olduğunu ve ABD'nin Türkiye'yi ekonomik ve askeri alanlarda daha fazla desteklemesi gerektiğini düşündüğünü ifade etmektedir. Büyükelçiye göre 1979 yılında İran'da meydana Humeyni devrimi Türkiye'nin güvenlik planlayıcılarının endişelerini arttırmıştır. Devrimden sonra İran'ın istikrarsızlaşması ve Irak'taki Kürtlerin Sovyetlerin desteğiyle güçlenmesi Türkiye'nin güvenliği üzerinde bir baskı unsuru yaratmaktadır. Aynı zamanda İran'da yaşanan gelişmeler ABD'nin İran Körfezi ile bağlantısını ortadan kaldırmış ve petrolün Batı'ya akışını tehlikeye düşürmüştür. Büyükelçiye göre Evren'in endişeleri yersiz değildir ve Türkiye özellikle askeri alanda ABD desteğine muhtaçtır. Evren'in ABD'den beklentisi Türkiye'nin yanında olduğunu daha güçlü bir şekilde göstermesidir aksi takdirde Türkiye farklı seçenekleri değerlendirmek durumunda kalabilir. Raporun devamında ABD'nin Türkiye'ye sağlayacağı askeri desteğin detayları hakkında görüşler yer almaktadır. Evren ABD'nin Türkiye'ye daha fazla destek olması gerektiği konusunu ısrarla vurgularken ABD büyükelçisi Türkiye'nin ABD'den başka seçeneği olmadığı hususunu ısrarla belirtmektedir.⁴¹

Sözü edilen görüşme genelkurmay başkanı Evren'in ABD gözünde Türkiye'nin önemli bir aktörü haline geldiğini gözler önüne sermektedir. İran Devrimi ve Güneydoğu Anadolu'da meydana gelen terör faaliyetlerinin orduda

40 FRUS 1977-1980, c. 21, s. 454-456.

41 A.g.e, s. 441-444.

hassasiyet yarattığı ve bu bağlamda ABD ile özellikle asker ilişkilerin geliştirilmeye çalışıldığı rapora yansıyan bir gelişmedir. Ayrıca Türkiye’de bir askeri darbe beklentisi içinde olan ABD’nin siyasi liderlerden ziyade askeri liderlerle işbirliği içinde olması da 12 Eylül darbesi sonrasında Türk-Amerikan ilişkilerinin dönüşümü ve bu dönüşümde dönemin devlet başkanı Evren’in rolü düşünüldüğünde oldukça önemli bir detaydır.

Sonuç

Türkiye’de 12 Mart muhtırasıyla başlayan istikrarsız süreç ülkenin 1973 seçimlerine kadar teknokrat hükümetleriyle yönetilmesine neden olmuştur. 1973 seçimlerinden 12 Eylül darbesine kadar geçen süreç ise Ortanın Solu sloganıyla seçimlerden birinci parti olarak çıkan Ecevit’in CHP’si ile Demirel’in AP’si arasında kıyasıya bir mücadele ve birbirini yıpratma çabasıyla geçmiştir. Bu dönemde iktidar sarkacı bir Ecevit’i bir Demirel’i gösterirken birbiri ardına hükümet kuran bu iki lider on yılın sonunda Türkiye’nin siyasi, ekonomik ve sosyal sorunlarını çözmek konusunda aciz kalarak ülkeyi bir iç savaşın eşiğine getirmiş ve 1980 yılında ordu duruma müdahale ederek cumhuriyet tarihinin üçüncü askeri müdahalesini gerçekleştirmiştir.

Türkiye’de bu gelişmeler yaşanırken ABD Ecevit ve Demirel hükümetlerini oldukça rasyonel bir şekilde değerlendirmiş ve her iki liderin politikalarına karşı kendi çıkarları doğrultusunda pozisyon almıştır. Örneğin 1970’li yılların başında ABD baskısıyla konulan haşhaş yasağını kaldıran ve Kıbrıs müdahalesini yapan Ecevit hakkında yazılan övgü dolu yazılar ve Kıbrıs konusunda çözümün yine Ecevit sayesinde gerçekleştirilebileceğine dair görüşler bunun ön önemli kanıtıdır. Ayrıca sol sloganla seçimleri kazanan Ecevit’e, sağcı Demirel’e kıyasla daha olumlu bakılması da bu bulguyu destekler niteliktedir. Ek olarak, Demirel’in de Kıbrıs’ta çözüm konusunda en aza Ecevit kadar istekli olduğunu fakat özellikle MC hükümetleri dönemindeki ortakları Erbakan ve Türkeş yüzünden bu tarz bir çözümü ancak arka kapı diplomasisi yoluyla elde etmeye çalıştığı yönündeki raporlar Ecevit’le benzerlik taşımaktadır.

Burada vurgulanması gereken bir başka nokta da ABD’nin tek parçalı bir yapı olmadığı ve farklı kurumlara ait raporlar arasında da farklılıklar olduğudur. Diğer yandan ABD bu dönemde hükümet kuran her iki liderin de performanslarını zayıf bulmakta ve özellikle 1978 sonrasında iki liderin ülkenin siyasi, ekonomik ve sosyal meselelerini çözebileceğine dair umutlarını gittikçe yitirmekte ve özellikle İran’da yaşanan Humeyni devriminden sonra bir askeri çözüme daha da yaklaşmaktadır. Kısacası, ABD her iki lideri ve bu liderlerin politikalarını kendi çıkarları doğrultusunda değerlendirmekte ve bu doğrultuda siyaset belirlemektedir.

Çalışmadan elde edilen bir başka sonuç, ABD’nin özellikle 1979 yılında İran’da meydana gelen Humeyni devriminden sonra İran’la ilişkilerinin bozul-

Geri

masıyla aynı durumun Türkiye'de de meydana gelebileceği konusunda endişelerinin artmış olduğu ve politikacılardan ümidini kesen ABD'nin askeri müdahale beklentisinin raporlarda daha fazla yer işgal ettiği. Hem CIA hem de Ankara'da bulunan ABD büyükelçiliğinin yaptığı analizlerde bu durum 1970'li yılların ortalarında dahi dile getirilirken özellikle 1979 sonrasında daha da yüksek sesle dillendirilmeye başlanmıştır. Bu bağlamda ABD'nin Türk ordusunun üst düzey komuta kademesini daha yakından takip etmesi ve bu komutanlarla ilişkilerini çeşitli kanallardan geliştirmeye çalışması da oldukça dikkat çekicidir.

Sonuç olarak, Ecevit ve Demirel hükümetleri döneminde ABD Türkiye'yi ve ülkede yaşanan gelişmeleri yakından takip etmiş ve her iki lidere karşı rasyonel ve çıkarıcı politikalar geliştirmiştir.

Kaynaklar

- AĞIRBAŞ, Ali Murat, Milli Görüş Siyaseti: Milli Nizam Partisi'nden Fazilet Partisi'ne, Kopernik Yayınları, İstanbul 2019.
- AHMAD, Feroz, Demokrasi Sürecinde Türkiye 1945-1980, Hil Yayın, İstanbul 2010.
- AYDIN, Suavi - Yüksel Taşkın, 1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi, İletişim Yayınları, İstanbul 2017.
- BORA, Tanıl, Cereyanlar: Türkiye'de Siyasi İdeolojiler, İletişim Yayınları, İstanbul 2017.
- BORATAV, Korkut, Türkiye İktisat Tarihi 1908-2015, İmge Yayınevi, Ankara 2018.
- DEMİREL, Tanel, Adalet Partisi: İdeoloji ve Politika, İletişim Yayınları, İstanbul 2004.
- Foreign Relations of the United States (FRUS). 1969-1976, c. 30 / 1977-1980, c. 21.
- KARPAT, Kemal, Türkiye'de Siyasal Sistemin Evrimi 1876-1980, İmge Yayınevi, Ankara 2007.
- PAMUK, Şevket, Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014.
- UYAR, Hakkı, İki Darbe Arasında CHP 1960-1971, Doğan Kitap, İstanbul 2017.
- YAŞLI, Fatih, Halkçı Ecevit: Ecevit, Ortanın Solu, CHP (1960-1980), Yordam Kitap, İstanbul 2020.
- YENAL, Oktay, Cumhuriyetin İktisat Tarihi, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2013.
- YORGANCILAR, Serkan, Milli Görüş 1969-1980, Pınar Yayınları, İstanbul 2012.
- ZÜRCHER, Erik Jan, Modernleşen Türkiye'nin Tarihi, İletişim Yayınları, İstanbul 2013.

Extended Abstract

The period between 1973 general elections and 12 September (1980) military coup witnessed political rivalry between the leader of the Republican People's Party (RPP) Ecevit, who was the forerunner of the Left of the Center ideology and unable to form a single party government due to the lack of majority in the parliament after the elections, and the leader of right-wing Justice Party (JP) Demirel. In this period, the power pendulum oscillated between the two leaders who formed successive governments. However, their unstable governments were not able to solve Turkey's political, economic and social problems that ended up with the military intervention in 1980. Despite the existing literature on opium issue and Cyprus crisis and their reflections on Turkish-American relations, studies on the American approach to Turkey's domestic problems do not exist, so this study aims to fill this gap in the literature. In this study, periods of these leaders have been analyzed separately within the context of Turkey's domestic politics by using American archives and secondary sources on the subject. The findings of this study are important to understand the policy of the USA toward Turkey's domestic politics. First of all, the USA approached the two leaders rationally and in the light of its national interests. Despite the decisions of Ecevit government to lift the opium poppy ban and the Cyprus intervention in 1974, the USA was hopeful for Ecevit to

Gazi

Akademik
Bakış

41

Cilt 14
Sayı 28
Yaz 2021

solve the Cyprus problem between Turkey and Greece. Similarly, there were several documents on Ecevit which were praising the RPP leader. There was also a positive approach to Demirel regarding the solution of the Cyprus problem by a back door diplomacy. American officials argued that Demirel's coalition partners Erbakan and Türkeş were impeding a solution on the island. On the contrary, for the USA, performances of both leaders in governing the country and finding solutions to political, economic and social problems were weak and it was expecting a military intervention in Turkey especially after the Khoumeini Revolution in Iran in 1979 that jeopardized its interests in the Gulf because there was no room for the USA to lose Turkey similar to Iran. In this context, American officials followed the military leaders closely in order to develop their relations in case of a possible military intervention. All-in-all, the USA did not have personal love or hatred to Ecevit and Demirel despite their policies against the interests of the USA, and the leader of the capitalist bloc tried to adjust its policies in this period rationally.

Gazi

Akademik
Bakış

42

Cilt 14
Sayı 28
Yaz 2021

Russia is Back to the Balancing Game

Rusya'nın Dengeleme Oyununa Dönüşü

Samet YÜCE*- Philipp O. AMOUR**

Abstract

This research mainly aims to show the balancing game of Russia in Syria and Libya after the Arab Spring. Recently Russia has increased its influence in Syria and Libya by its own capabilities and alliances with regional and local actors. Thus, it sought to consolidate its strength and balance its rivals, predominantly the US, in the international system.

After the Arab Spring, Russia deployed its military muscle to Syria to protect its traditional ally the Bashar al-Assad regime, and restrain the US from solely dominating the region. Its attempts achieved to ensure the regime's survival and balance the US in the country. Later, it sought to expand its sphere of influence and balance the rivals in Libya. It primarily used its own capabilities and alliance relations with the Khalifa Haftar group, the UAE, and Egypt. Russia's growing presence in Libya inevitably affected the regional competition and balance of power among the states. However, the clashes among the militias supported by the external powers escalated in the fragmented country. Eventually, the UN-recognized GNA consolidated its power against the Khalifa Haftar forces and seized the control of northwest Libya, but an unstable environment still prevails in the country.

Key Words: Russia, Libya, Arab Spring, Balance of Power, Syria

Öz

Bu araştırma temelde Arap Baharı sonrası Suriye ve Libya'da Rusya'nın yürüttüğü dengeleme oyununu göstermeyi amaçlamaktadır. Son zamanlarda Rusya bölgesel ve lokal aktörlerle ittifak ilişkileri kurarak Suriye ve Libya'daki nüfuzunu arttırmıştır. Böylece başta ABD olmak üzere rakiplerini dengelemeye ve gücünü konsolide etmeye çalışmıştır.

Arap Baharı sonrasında, Rusya ABD'nin tek başına bölgeyi domine etmesini engellemek ve geleneksel müttefiki Beşar Esed rejimini korumak adına askeri gücünü Suriye'ye gönderdi. Rusya çabalarıyla ABD'yi dengelemeyi ve Esed rejiminin hayatta kalmasını sağlamayı başardı. Daha sonra Libya'da nüfuz alanını genişletmek ve rakiplerini dengelemek istedi. Esasen kendi imkanlarının yanısıra Mısır, Birleşik Arab Emirlikleri ve Halife Haftar grubuyla kurduğu ittifak ilişkilerini kullandı. Rusya'nın Libya'da artan varlığı kaçınılmaz olarak devletlerarası güç dengesini ve bölgesel rekabeti etkilemiştir. Ancak, parçalanmış olan ülkede dış güçlerin desteklediği milisler arasındaki çatışmalar kızışmıştır. Sonunda Birleşmiş Milletlerin tanıdığı Libya Ulusal Mutabakat Hükümeti (LUMH), Halife Haftar grubu karşısında gücünü konsolide etmiş ve kuzeybatı Libya'nın kontrolünü ele almışsa da istikrarsız ortam hala ülkede hüküm sürmektedir.

Anahtar Kelimeler: Rusya, Libya, Arap Baharı, Güç Dengesi, Suriye

Makale Geliş Tarihi: 04.10.2020. Makale Kabul Tarihi: 10.03.2021.

* PhD. Candidate, Middle East Institute (ORMER), Sakarya University, Sakarya, Turkey, E-mail: samet.yuce@ogr.sakarya.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-9975-4739.

** Philipp O. Amour is an Associate Professor of International Relations. He is affiliated with Sakarya University (Department of International Relations); with Boğaziçi University, Turkey; and with the GUST University.

E-mail: dr@philipp-amour.ch*dr@philipp-amour.ch, ORCID ID: 0000-0001-6287-4625.

Görüş

Akademik
Bakış

43

Cilt 14
Sayı 28
Yaz 2021

Introduction

After the 9/11 terrorist attacks, the US was still enjoying its unipolar position by launching military operations in Afghanistan and Iraq to counter terrorism. However, the US military interferences beyond its borders gradually weakened it in the international system. Christopher Layne underscores that the decline of the US power due to the emergence of other great powers such as Russia, China, and India and its economic weakness deepened via costly wars in Afghanistan and Iraq meant the windup of the unipolar post-Cold War era and a shift to the multipolar world politics.¹

The US decline, thus emerging multipolarity, encouraged the Russian leadership to re-position their country as a great power in the international system which was manifested in Georgia in 2008 and Crimea in 2014. The international community, especially the USA, couldn't respond to the Russian challenges effectively. More significantly, Russia geopolitically enabled to consolidate its strength in the post-Soviet space and proceeded with its challenges in the Middle East.

The Arab Spring was another episode of the balancing game among the states. While the popular protests pushed the long-seated regimes and their authoritarian leaders in the region for a drastic shift, the international and regional powers attempted to provide regional stability in the volatile region as well as bolstering their own interests.² Russia mostly approached to the regional challenge more differently than its rivals– the US and European countries. It perceived such challenges as a threat to regional stability and its core interests in the region. It primarily sought to back the authoritarian regimes in Libya and Syria, which had been in its sphere of influence since the Soviet Union era.³

In Libya, Russia did not reject the NATO-backed military operations against the Gaddafi regime in 2011; but it abstained from voting the decision of the United Nations Security Council (UNSC). In contrast, Russia constantly vetoed several UN resolutions related to the Bashar al- Assad regime and made prominent efforts to ensure the regime's survival.

Russia significantly increased its military presence in Syria and its cooperation with Iran to carry out military operations to entrench the survival of the Bashar al-Assad regime and balance the US power. Thus, the Russian

- 1 Christopher Layne, "This Time It's Real: The End of Unipolarity and the "Pax Americana"", *International Studies Quarterly*, Vol. 56, No. 1, March 2012, p. 205-210.
- 2 Philipp O. Amour, *The Regional Order in the Gulf Region and the Middle East. Regional Rivalries and Security Alliances*, Palgrave MacMillan, USA 2020. <https://doi.org/10.1007/978-3-030-45465-4>.
- 3 Tobias Schumacher and Cristian Notoiu, "Russia's Foreign Policy Towards North Africa in the Wake of the Arab Spring", *Mediterranean Politics*, 20:1, 2015, p. 99.

aerial muscle and the Iranian-backed ground force helped the al-Assad regime against the anti-regime forces.⁴ Russia's presence in Syria relatively restricted the US's greater freedom of action in the region. As a result, the Kremlin enabled to give a clear message that the US was not an unrivalled and unbalanced superpower in the region.

Just after Russia consolidated its power in Syria, it re-focused on the Libyan crisis to increase its influence, guarantee its own strategic interests, balance its rivals in the region. However, the removal of its allied Gaddafi regime owing to the NATO-led military operation weakened Russia's position in Libya. While western and regional powers became more effective in designing the country in the early years of the transition period, they couldn't provide stability and peace in the country. The clashes among the local militias turned Libya into a fragmented country in which the new power centers emerged. The country has been mainly divided into two seats of governments- General Khalifa Haftar-backed House of Representatives (HoR) in Tobruk and the UN-recognized Government of National Accord (GNA) in Tripoli in the post-Gaddafi period. Both blocs fought against each other to take the control of the country. The fragmented environment in the country led to the external powers' interference, which nourished such domestic rivalry.

This research mainly aims to show the balancing game of Russia in Libya and Syria since the Arab Spring. Recently, Russia has increased its influence in Syria and Libya by its own capabilities and alliances with regional and local actors. Thus, it sought to consolidate its power and balance regional and global powers as well as ensuring its own interests. After its achievement in Syria, Russia headed for another balancing act in Libya. Russia's activity in Libya was an extension of its efforts to bid for power and balance the US. Moreover, Russia's presence in Libya inevitably affected regional competition and the balance of power among the states.

This article is divided into five sections. The first section following the introduction highlights the theoretical framework of this article; the neorealism / the structural theory of International Relations. The second section on Russian foreign policy under the Putin Administration demonstrates the Russian political approaches and international moves until the present time. The third section attempts to reflect on Russia's role in Syria that provided a significant ground for Russia's new ambition to position itself as a great power in the international system again. Hence, Russia started its manoeuvres from its traditional ally Syria to consolidate its power and balance the US. The fourth

4 Julien Barnes-Dacey, "Russia and the 'resistance axis', Nicu Popescu and Stanislav Secieru (Eds.), Russia's return to the Middle East: Building sandcastles?, European Union Institute for Security Studies (ISS), Chaillot Papers, No. 146, July 2018, p. 66.

Gazi

Akademik
Bakış

45

Cilt 14
Sayı 28
Yaz 2021

section analyses the developments in Libya in the post-Arab Spring, which stands at the core of the research. In particular, Russia's balancing and alliance relations with the other actors will be discussed. The final section delivers the output of the research resulting from Russia's manoeuvres in Syria and Libya.

Theoretical Framework: Neorealism/Structural Realism

In the International Relations (IR), neorealism has witnessed a revival since the 9/11 attacks. Hence, neorealism focuses on the structure of the international system and the distribution of power among the states it provides an adequate toolkit for the explanation of great powers behavior in the international system⁵

Neorealists contend that the international political system is anarchic because no supreme authority exists to prevent the use of force or keep peace among the states. In an anarchic system, states ultimately try to survive by using their own capabilities or power (self-help).⁶ However, the anarchic system negatively affects the states' behaviours. They behave cautiously towards each other and primarily care about their national interests due to anarchy and distrust.⁷ From this perspective, a sovereign state struggles with others chiefly to protect its own national interests and/or to ensure its survival.

Neorealism specifically assumes that the distribution of power determines the durability of the system. The system significantly changes if the number of great powers decreases or rises. In other words, the significant shift in the international system depends on the number of great powers.⁸ When the distribution of power changes or the number of great powers changes, the polarity in the system automatically changes accordingly. It turns into a unipolar, bipolar, or multipolar system.

Also, the polarity can affect peace and stability among the states. The bipolar system is regarded to be more stable and less war-prone than the others.⁹ However, competition in the bipolar system is less complicated than it

5 Randall L. Schweller and David Priest, "A Tale of Two Realisms: Expanding the Institutions Debate", *Mershon International Studies Review*, 41, 1997, p. 7; Mustafa Aydın, "Uluslararası İlişkilerin "Gerçekçi" Teorisi: Kökeni, Kapsamı, Kritiği", *Uluslararası İlişkiler*, Cilt: 1, Sayı: 1, Bahar 2004, p. 48.

6 Schweller and Priest, p. 6; Brian C. Schmidt, "Competing Realist Conceptions of Power", *Millennium: Journal of International Studies*, Vol. 33, No. 3, 2005, p. 537.

7 Aydın, p. 39.

8 Kenneth W. Waltz, "Realist Thought and Neorealist Theory", *Journal of International Affairs*, Vol. 4, No. 1, 1990, p. 29-30.

9 Steven E. Lobell, "Structural Realism/Offensive and Defensive Realism", *International Studies*, 2017, p. 7, <https://oxfordre.com/internationalstudies/view/10.1093/acrefore/9780190846626.001.0001/acrefore-9780190846626-e-304?print=pdf>, (Accessed September 14, 2020).

is in the multipolar system. In the bipolar system, each pole can estimate the other's combined capability. During the bipolar Cold War, the global powers -the Soviet Union and the United States- used to check each other closely by acting symmetrically and balancing each other. Their military powers were very close to each other and in balance.¹⁰ In a multipolar system, the states relying on their material capabilities and alliances tend to calculate both the capability of others and the capability of potential coalitions since there are more than two global powers in the system.¹¹

In the unipolar system, there is only one extremely capable state.¹² The US remains an unrivalled power in the system and solely dominate the system with the preeminent material and immaterial capabilities for a long time. Waltz asserts that "international politics abhors unbalanced power". In this sense, rival states attempt to provide a power equilibrium either by increasing their own strength or forming an alliance with others.¹³ In the post-Cold War period, Russia tried to regain its strength and to unite the neighbouring countries including China by fostering organizations for security and economic co-operation. It has attempted to create a multipolar international system to counterbalance the US position. The US decline after the costly wars in the Middle East and elsewhere and the emergence of new rising powers such as Russia, China, and India appears to bring an end to the unipolar post-Cold War era and to bring about the transition to the multipolar international political system.¹⁴ Russia tries to provide a counterweight to the US's preeminence since the Arab Spring. In this context, in 2015 Russia deployed its troops to restrain the US from being a single dominant power in Syria and to protect its traditional ally, the Bashar al-Assad regime. It achieved to balance the US power and maintain its patronage for the Syrian regime in the region.

The neorealists defend that the structure of the international system pressures the sovereign states to seek power. However, the offensive realists and defensive realists, which emerged from the neorealism, mainly depart from each other over the debate of how much power states want. Mearsheimer as an offensive realist contends that the system encourages the great powers for maximizing their respective power *visa-a-vis* other states contrary to the

10 Kenneth N. Waltz, "Structural Realism after the Cold War", *International Security*, Vol. 25, No. 1, Summer 2000, p. 5-46.

11 Kenneth Waltz, "The Emerging Structure of International Politics", *International Security*, Vol. 18, No. 2, Fall 1993, p. 73.

12 G. John Ikenberry et al., "Introduction: unipolarity, state behavior, and systemic consequences", G. John Ikenberry, Michael Mastanduno and William C. Wohlforth (Eds.), *International Relations Theory and the Consequences of Unipolarity*, Cambridge University Press, Cambridge 2011, p. 5.

13 Waltz, 2000, p. 28.

14 Layne, p. 205-210.

assumptions of the defensive realists.¹⁵ Because every major power ultimately seeks to become the hegemon in the system.¹⁶ At this point, they recognize the importance of economic issues and increased interdependence in the world politics. At the same time, they argue that each state inclines to set various policies to maximize its relative power.¹⁷ On the other hand, Waltz and the other defensive realists claim that the systemic structure compels the states with more stimuli to safeguard the balance of power (the status quo) than seek an additional increase of power.¹⁸ He urges that in the self-help international system states are concerned to maintain their position rather than maximize their power.¹⁹ From the perspective of Neorealism/Structural realism (offensive and defensive), Russia has struggled in Syria and Libya to balance the regional and international powers and foster its position in the international system.

Russia's Manoeuvres During the Putin Administration

Russia desired to re-position itself as a great power in the post-Cold War international system during the Putin Administration.²⁰ Given that “the states strive to maintain their positions in the system”,²¹ Russia's foreign policy was shaped by its aim of repositioning itself as a significant international power within the international system. Putin primarily focused on improving the Russian economy and building alliances to establish stability and confidence in the country,²² because “great-power status cannot be maintained without a certain economic capability”.²³ Russia had to develop its economy urgently to rise as a great power in the international system.²⁴ Under the Putin administration, Russia achieved to mobilize its energy resources to revive the economy. The high rise in natural gas and oil prices in the international market as well as revenues from their exports not only helped boost the Russian economy but also provided greater freedom of action for Russian political elites in their foreign policy.²⁵ Thus, Putin managed to make the country much more stable

-
- 15 John J. Mearsheimer, *The Tragedy of Great Power Politics*, W. W. Norton & Company, New York and London 2001, p. 21-29.
- 16 Lobell, p. 6.
- 17 Aydın, p. 49.
- 18 Mearsheimer, p. 21.
- 19 Kenneth N. Waltz, *Theory of International Politics*, Addison-Wesley Publishing Company, Reading, Massachusetts and London 1979, p. 126.
- 20 Schumacher and Notoiu, p. 98.
- 21 Waltz, 1993, p. 49.
- 22 Yahya Kemal Taştan, “Ulusal Ülküden Emperyal Vizyona: Rusya'da Kimlik Arayışları”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XII/1, 2012, p. 125.
- 23 Waltz, 1993, p. 50.
- 24 Robert O. Freedman, “Russia and the Middle East Under Putin”, *Ortadoğu Etütleri*, Vol. 2, No 3, July 2010, p. 14.
- 25 Olga Oliker et al., *Russian Foreign Policy in Historical and Current Context: A Reassessment*, RAND Corporation, 2015, p. 8-9.

Görüş

Akademik
Bakış

48

Cilt 14
Sayı 28
Yaz 2021

economically and politically than former leaders.²⁶ Moreover, Russia tried to use its economic assets to achieve its political goals vis-a-vis the other neighbouring countries such as Ukraine and Georgia.²⁷ As a result, Russia enhanced its influence and political control on the former Soviet republics.²⁸ Also, Putin actively used the “Asian card” strategically against the West.²⁹ He tried to unify Asian powers under the collective security organisations to balance against the USA in the international system.³⁰ In this regard, he relatively strengthened Russia’s position in the system.

The terrorist attacks on September 11, 2001, became a great challenge for the robust position of the USA in the post-Cold War international system. It gave the impression that the USA was not invincible and unchallenged power and even it could be penetrated and hit on its soil. In this regard, the 9/11 attacks launched the international system to turn into a multipolarity. Russia welcomed potential changes in the international system because it had been promoting global multipolarity in its foreign policy.³¹ In other words, the Kremlin defended the multipolar world and anti-US hegemony to withstand the systemic challenges and re-position Russia as a global actor in the international system. After the 9/11 attacks, President Bush targeted terrorist groups including al-Qaeda.³² Moscow initially endorsed the US-led war in Afghanistan by providing intelligence assistance on al-Qaeda and conceding the US military deployment in the Caucasus.³³ However, Putin’s attitude towards the US dramatically changed after the invasion of Iraq.³⁴ Russia opposed the US military intervention in Iraqi soil.

As Waltz predicted that other actors endeavour to balance the US power either by their capabilities or co-operating with others.³⁵ The Kremlin consis-

- 26 Jeronim Perovic, “Russia’s Eurasian Strategy”, Jack Thompson and Oliver Thrant (Eds.), *Strategic Trends 2019 Key Developments in Global Affairs*, Center for Security Studies, ETH Zurich 2019, p. 47.
- 27 Oliker et al., p. 12.
- 28 Stanislav Secrieru, “Russia’s Foreign Policy Under Putin: “CIS Project” Renewed”, UNISCI Discussion Papers, No. 10, January 2006, p. 298.
- 29 A. Sait Sönmez, “Moskova’nın Kutuplaşma Çabaları: Putin Dönemi Rus Dış Politikası”, *Avrupa Etütleri*, 37/1, 2010, p. 41-42.
- 30 Perovic, p. 46.
- 31 Yergeni Primakov, *Politikanın Mayınlı Tarlası* (Çev: Fatma Arıkan), Selis Kitaplar, İstanbul 2008, p. 447.
- 32 Erik W. Goepner, “Learning From Today’s Wars: Measuring the Effectiveness of America’s War on Terror”, *Parameters*, 46 (1), Spring 2016, p. 108.
- 33 Thomas Ambrosia, “The Russo-American Dispute over Invasion of Iraq: International Status and the Role of Positional Goods”, *Europe-Asia Studies*, Vol. 57, No. 8, December 2005, p. 1195; Additionally for the geopolitical and geostrategic importance of Caucasus for Russia see: Alaeddin Yalçınkaya, *Kafkasya’da Siyasi Gelişmeler: Etnik Düğümünden Küreselleşme Kördüğüne*, Lalezar, Ankara 2006.
- 34 Ambrosia, p. 1195.
- 35 Waltz, 1993, p. 53.

Gazi

Akademik
Bakış

49

Cilt 14
Sayı 28
Yaz 2021

tently advocated for a diplomatic/political solution to avoid a war in Iraq. It found two other powerful actors to co-operate against the US. Thus, Russia, Germany, and France stood against the US war plan towards Iraq.³⁶ Eventually, the US's unilateral use of force against Iraq was opposed by other leading UNSC members.³⁷ In this sense, international actors didn't approve the US's desire to invade Saddam Hussein's Iraq. In the international system, global actors were seeking to balance or, at least, restrict US hegemony. In other words, the US efforts to launch a military operation in Iraq under the US counter-terrorism strategy (Global War on Terror) and Russia's strong anti-war position in the Iraqi issue eventually strengthened the prospects of a multipolar system.³⁸ However, Russia was then relatively weak to prevent the US-backed military operations towards Iraq then.

Neorealists assert that dominant actors gradually weaken themselves as they have to take responsibilities beyond their own borders.³⁹ The regional developments such as increasing revolt in Iraq and the revival of the Taliban group in Afghanistan put pressure on the US during its long stay in these countries. Hence, the US position was significantly weakened after the costly wars in Iraq and Afghanistan.⁴⁰ Neorealists also underscore that the state leaders, somehow, realize power politics as a dearly-won game and inessential for interrelations.⁴¹ The Obama administration decided to avoid the costly wars abroad as it could not bear economic and military difficulties and eventually decided to leave Iraq in 2011.⁴²

The US weakness encouraged the Russian ruling elite to change Russia's existing position in the international system. Under the Putin administration, Russia made significant military moves to show its strength in the global arena. Russia's intervention in Georgia in 2008 is an example. In the emerging multipolar new order, the USA is no longer an unbalanced power. New power centres reappeared in world politics.⁴³ The EU, China, Russia, India, and Japan had the high potential to become global leaders and change the international system.⁴⁴ As a result, the US couldn't fully respond to the Russian challenge in Georgia. Moreover, in 2014 Russia's annexation of Crimea substantially

36 Alexander Thompson, *Channels of Power: The UN Security Council and U.S. Statecraft in Iraq*, Cornell University Press, Ithaca and London 2009, p. 151.

37 Benan Kepsutlu, *Amerika'nın Ortadoğu Politikası, İnkılap*, İstanbul 2016, p. 69.

38 Freedman, 2010, p. 18.

39 Waltz, 2000, p. 28.

40 Peter Beinart, "Shrinking the War on Terrorism", *TIME*, Vol. 174, No.23, 2009, p. 25.

41 Waltz, 2000, p. 28.

42 Kepsutlu, p. 237.

43 Hasan Basri Yalçın, "ABD'nin Suriye Stratejileri", Hasan Basri Yalçın and Burhanettin Duran (Eds.), *Küresel ve Bölgesel Aktörlerin Suriye Stratejileri*, SETA, İstanbul 2016, p. 32.

44 Gökhan Özkan, "Unipolar, Bipolar or Multipolar International System? Defense Industry Factor", *Yönetim ve Ekonomik Araştırmaları Dergisi*, 6 (10), 2008, p. 108.

questioned the position of the US in the international system. The US and EU countries tried to avoid a direct military confrontation with Russia; they decided to impose sanctions after the annexation of Crimea. Yet, the EU couldn't fully succeed in their policy decision for sanctions against Russia as the Putin administration played "the energy card" very well. Moscow was quite aware of the EU's energy dependence on Russia. Thus, the manoeuvres to push Moscow to leave Crimea through the sanctions did not avail the purpose. This political behaviour and outcome seemingly demonstrated the US and the EU's collective inability/weakness against Russia as well.⁴⁵ As a result, Russia not only proved its capability in the international system but also consolidated its strength in the Black Sea region.

The Middle East regained priority for Russia under the Putin administration and it forged its presence in the region accordingly.⁴⁶ It utilized the Arab Spring to strengthen its position in the region. In other words, Russian leadership attempted to increase Russia's influence and strategic national interest while guarding its traditional allies in the region.

Russia is Back: Balancing Game in Syria

The Arab Spring, which appeared as a popular democratic movement in Tunisia in 2010, deeply affected the Middle East.⁴⁷ It intensified the anarchic regional system and led to drastic changes in the broader Middle East.⁴⁸ The regional challenge put considerable pressure on the regimes and resulted in the overthrow of long-termed authoritarian leaders.⁴⁹ Although some regional countries in transition successfully managed to respond to the challenge, a persistent chaotic environment prevailed in Libya and Syria.⁵⁰

Syria has geostrategic and geopolitical importance for external actors. Thus, such desired to ensure their influence in the country since the start of the civil war. Syria turned into an arena of regional competition for the external

-
- 45 Ali Konak, "Kırım'ın İlhakı ile Sonuçlanan Ukrayna Krizi ve Ekonomik Etkileri", Uluslararası Afro-Avrasya Araştırmaları Dergisi, Cilt: 4, Sayı: 8, Haziran 2019, p. 86.
- 46 Lisa Watanabe, "Russia's Renaissance in the Arab World", Jack Thompson and Oliver Thrantner (Eds.), Strategic Trends 2019: Key Developments in Global Affairs, Center for Security Studies, ETH Zürich 2019.
- 47 Philipp O. Amour, "Regional Rivalries and Security Alliances in the Gulf Region and the Middle East.", Philipp O. Amour (Ed.), The Regional Order in the Gulf Region and the Middle East. Regional Rivalries and Security Alliances, Palgrave MacMillan, USA 2020. https://doi.org/10.1007/978-3-030-45465-4_14.
- 48 Philipp O. Amour, "Israel, the Arab Spring, and the unfolding regional order in the Middle East: a strategic assessment", British Journal of Middle Eastern Studies, 44:3, 2017, p. 295-297.
- 49 Philip O. Amour, (Ed.) The Middle East Reloaded: Revolutionary Changes, Power Dynamics, and Regional Rivalries since the Arab Spring. St. James's Studies in World Affairs, Academica Press, Washington DC 2018.
- 50 Katerina Dalacoura, "The 2011 uprisings in the Arab Middle East: political change and geopolitical implications", International Affairs, 88:1, 2012, p. 66.

Gazi

Akademik
Bakış

51

Cilt 14
Sayı 28
Yaz 2021

actors. Russia pursued a pragmatic policy towards the Syrian crisis by relying on its historical ties since the Hafez al-Assad era as well as its Tartus naval base in the country. Initially, it chose diplomacy as a principle instrument to utilize its core objectives in the wake of the uprisings.⁵¹ It didn't approve of an international military operation against the Bashar al-Assad regime despite its attacks on Syrian civilians.⁵² More notably, the Kremlin benefited from the Syrian crisis to display the US and its western allies that it could play "a crucial role" for international issues.⁵³

A power void occurred in Syria after the clashes between the regime forces and the anti-regime forces escalated. It opened a window for the non-state armed actors as well as the external actors to intervene in the Syrian crisis. The DEASH terrorist organisation, opened up more areas and increased its regional influence by taking advantage of the power void.⁵⁴ The regional and international actors tried to take a lead and stop the terrorist groups in Syria through their proxy groups or coalition forces.⁵⁵ Remarkably, the US responded reluctantly to the challenge.⁵⁶ The Obama administration didn't seek to involve in the Syrian crisis directly. Weakened and exhausted by the 2003 Iraq war, the US avoided a direct and serious threat to its own security. Hence, the US-led coalition forces preferred airstrikes to stop the DEASH instead of deployment of its land troops. The coalition forces' aerial efforts became inefficient to fight against the DEASH militias. Additionally, the US couldn't pursue an efficient policy against the al- Assad regime. The US leadership desired to change the al-Assad regime but they couldn't offer an alternative option instead of Bashar al-Assad; and they did not put a considerable weight for the change of the Bashar al-Assad regime.⁵⁷ The US likely perceived the DEASH more dangerous than the al-Assad regime.⁵⁸ The US's inability to eliminate the DEASH and develop a strategy for the change of the Bashar al- Assad regime most likely

- 51 Roland Dannreuther, "Russia and the Arab Spring: Supporting the Counter-Revolution", *Journal of European Integration*, 37:1, 2015, p. 84-89.
- 52 Emre Erşen, "Türkiye-Rusya İlişkileri: Jeopolitik Rekabetten Çok Boyutlu Ortaklığa", Özden Zeynep Oktav and Helin Sarı Ertem (Eds), 2000'li Yıllarda Türk Dış Politikası: Fırsatlar, Riskler ve Krizler, Nobel Yayıncılık, İstanbul 2015, p. 218.
- 53 Nikolay Kozhanov, "Russian Policy Across the Middle East: Motivations and Methods", Chatham House, Russia and Eurasia Programme, Research Paper, February 2018, p. 4-6.
- 54 Talha Köse, "Uluslararası Sistemin Suriye Sorunu", Hasan Basri Yalçın and Burhanettin Duran (der.), *Küresel ve Bölgesel Aktörlerin Suriye Stratejileri*, SETA, İstanbul 2016, p. 175.
- 55 See: Mehmet Seyfettin Erol and Kadir Ertaç Çelik, "ABD'nin Suriye Politikasında Vekil Aktör Olarak Terör Örgütleri: YPG Örneği", *Bölgesel Araştırmalar Dergisi*, 2(2), 14-45, 2018.
- 56 Richard Fontaine and Michael Singh, "Rocking the Casbah", *The National Interest*, 2017, 148:12, p. 15.
- 57 Köse, p. 183.
- 58 Sertif Demir and Muzaffer Ercan Yılmaz, "An Analysis of the Impact of the Syrian Crisis on Turkey's Politic-Military, Social and Economic Security", *Gazi Akademik Bakış*, Cilt: 13, Sayı: 26, Yaz 2020, p. 6.

Gazi

Akademik
Bakış

52

Cilt 14
Sayı 28
Yaz 2021

encouraged Russian interference in the Syrian crisis. Russia also benefited from the recent developments including the US-led coalition forces' inefficient military operations. It re-opened the political dialogue with the West, which was interrupted due to the Ukrainian crisis, and called for a new coalition with the regional actors to fight against the DEASH as well.⁵⁹

Russia and Iran formed an alliance on the Syrian crisis both to protect the Bashar al-Assad regime and balance the US and its allies in the region. Iran previously supported Syria with military, political, and economic aids, but its support deepened considerably over time. Additionally, Iran started to send a great number of troops (as militias) to Syria especially just after Russia interfered in the Syrian crisis.⁶⁰ The Syrian regime was backed with the Russian aerial muscle and the Iranian-backed ground force against the anti-regime forces.⁶¹ As a result, the military support of Russia and Iran alliance to the al-Assad regime put a constraint on the US freedom of action in Syria.

Russia openly threw its material and non-material support behind the Bashar al-Assad regime's survival although it maintained its neutrality/non-interference for the public protests in the transition countries.⁶² The survival of the Bashar al-Assad regime was strategically important for Russia. Thus, it challenged to stand against the efforts of the international community to thrust the Bashar al-Assad regime although such policy cooled its relations with the West.⁶³ Russian-Iranian backup also took place to the misfortune of regional powers that had supported anti-regime groups in Syria (e.g. The Kingdom of Saudi Arabia (KSA), and the United Arab Emirates (UAE)). Israel too is against a permanent presence of Iranian militias in Syria; however, contrary to other regional powers, Russia and Israel have coordinated their military efforts in Syria on different occasions.

Russia desired to restore its position in the region because the Arab Spring negatively affected its political ties with its allies in the region. The Bashar al-Assad regime remained Russia's only traditional ally in the sphere of the Soviet influence in the region.⁶⁴ In contrast, the US maintained its unique position as a dominant international power in the Middle East until 2015 when Russia deployed its troops to fight against the anti-regime forces and

59 Emre Erşen, "Rusya'nın Suriye Politikası: Fırsatlar, Riskler ve Tehditler", Hasan Basri Yalçın ve Burhanettin Duran (der.), Küresel ve Bölgesel Aktörlerin Suriye Stratejileri, SETA, İstanbul 2016, p. 16.

60 Abdullah Yeğın, İran'ın Bölgesel Faaliyetleri ve Güç Unsurları, İstanbul SETA, 2017, p. 130-146.

61 Barnes-Dacey, p. 66.

62 Alexander Shumilin, "Russia's Diplomacy in the Middle East: Back to Geopolitics", Russia Center (ifri), No. 93, May 2016, p. 11.

63 Dannreuther, p. 84-86.

64 Alexey Malashenko, "Russia and The Arab Spring", Carnegie Moscow Center, October 2013, p. 8-12.

the DEASH. Later it increasingly sent more troops and military equipment to the war theatre of Syria.⁶⁵ In general, Russia used its armed forces as a tool to become an “independent centre of power” as well as securing its influence in the neighbourhood and other territories.⁶⁶ Thus, it didn’t leave the US with so much power to dominate the Middle East and overthrow the Bashar al-Assad regime.

Russia’s military presence in the Middle East was highly restricted to the Tartus naval base in Syria. However, it gradually increased its military capabilities in the country. Russia sought to consolidate its power in the region in the post-Arab Spring to determine its position in world politics. Syria played a significant role in Russia’s desire to restrain the US’s hegemonic behaviours and re-position itself as a global power in the international system.⁶⁷ Russia seized an opportunity to balance US power. It made political and military manoeuvres in Syria as a balancing act.⁶⁸ In this context, the regional dynamics forced the global and regional actors to re-negotiate their existing alliances and/or to form new alliances to compete against the rivals as well as standing for the challenges. Both Russia and the US respectively co-operated with other actors. Russia, China, Iran, and the Bashar al-Assad regime in alliance competed to balance the US, EU countries, the KSA-led Gulf monarchies in Syria.⁶⁹

Libya: Second Stage of the Balancing Game

in the context of the Arab Spring in Libya in 2011, the UN Security Council (UNSC) proposed to launch a military operation in Libya. Russia behaved strategically in terms of both its regional allies and post-Gaddafi developments in its decision for the UN’s resolutions on the Libyan crisis.⁷⁰ It considered the overthrown of authoritarian regimes as a threat to regional stability.⁷¹ Besides, Russia’s economic interests in Libya became influential in its decision to abstain from voting on using military force in Libya.⁷² The Middle East has been a

65 Anton Lavrov, “Russia in Syria: a military analysis”, Nicu Popescu and Stanislav Secieru (Eds.), “Russia’s return to the Middle East: Building sandcastles?”, European Union Institute for Security Studies (ISS), Chaillot Paper, No: 146, July 2018, p. 47.

66 Lukasz Kulesa, “Russia and the West: Russia’s Recent Assertiveness, Western Response, and What the Future May Hold”, Harvard International Review, Vol. XXXVIII, No. 1, 2016, p. 19.

67 Barnes-Dacey, p. 66.

68 Samet Yüce, “Rusya’nın Suriye’de Varlığının Nedenleri”, Kastamonu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Sayı: 11, 2016, p. 283.

69 Philipp O. Amour, “Introduction: The Regional Order in the Gulf Region and the Middle East.”, Philipp O. Amour (ed.), The Regional Order in the Gulf Region and the Middle East. Regional Rivalries and Security Alliances, 1–25. Palgrave MacMillan, USA 2020. https://doi.org/10.1007/978-3-030-45465-4_1.

70 Cemal Bayat, “Rusya-Libya İlişkileri ve Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi’nde Libya’ya Yönelik Askeri Müdahale Tartışmaları Sırasında Rusya’nın Politik Tutumu”, Uluslararası Kriz ve Siyaset Araştırmaları Dergisi, 2(1), Mayıs 2018, p. 193.

71 Schumacher and Notoiu, p. 99.

72 Stephen Blank and Carol R. Saivetz, “Playing to Lose? Russia and the “Arab Spring”. Prob-

key region where Russia dealt with both energy and arms trades. In the energy sector, Wintershall, which Russian Gazprom had % 49 shares had activities in the exploration and production of Libya's rich proven reserves for over 50 years. Additionally, Gazprom EP made an energy deal with the Libyan National Oil Cooperation (LNOC) in 2007, but it had to stop its operations due to the civil war.⁷³

Moreover, Russia was one of the most important arms suppliers in the region as well. According to the \$ 1.8 billion arms deal signed on January 30, 2010, Russia would be selling war equipment and vehicles including S-300 missiles, fighter jets, tanks, and helicopters. Moreover, the \$ 3.8 billion arms sale agreement agreed with the Gaddafi administration remains uncertain.⁷⁴ In this regard, Russia had substantial economic losses over energy and arms trades due to the regional developments in the post-Gaddafi period. However, Moscow tried to reinstate its giant deals in Libyan oil and gas industries through Russian oil companies in the post-Gaddafi period.⁷⁵

Under the UNSC decision on March 19, 2011, the international community declared a "no-fly zone" to save civilians in the country. NATO members (especially the US, France, and Britain) and Arab countries (e.g., Qatar and the UAE) actively started airstrikes. The airstrikes supported the rebels on the ground in their fighting against the Gaddafi forces. Consequently, the NATO-led military operation and anti-regime forces collectively removed the long-standing Gaddafi regime from Libya.⁷⁶

The US-led hegemony sought to reshape Libya and its domestic institutions via the anti-regime forces during the transition period. However, Russia couldn't position itself at the negotiating table to design the new ruling authority in the post-Gaddafi period. It was not invited to Doha and Rome meetings where the Libyan Contact Group and 40 delegates from the Arab League, United Nations, and African Union attended. But Moscow intentionally rejected Abu Dhabi and Istanbul meetings later.⁷⁷

lems of Post-Communism, 59:1, 2012, p. 4-5.

- 73 Gazprom EP International: <https://www.gazprom-international.com/en/operations/country/libya>.
- 74 Habibe Özdal, "Moskova'nın "Çekimser" Tavri ve Arkasındakiler", 24 Mart 2011, www.habibe-ozdal.com/2011/03/24/moskova'nin-'cekimser'-tavri-ve-arkasindakiler-2/, (Accessed February 19, 2020).
- 75 Yulia Krylov, "Lock-in effect in the Russian-Libyan economic relations in the post-Arab Spring period", *Journal of North African Studies*, 22:4, 2017, p. 588-590.
- 76 Patrick CR Terry, "The Libya intervention (2011): neither lawful, nor successful", *The Comparative and International Law Journal of Southern Africa*, Vol. 48, No. 2, July 2015, p. 165-166.
- 77 Ekaterina Stepanova, "Russia's Approach to the Conflict in Libya, The East-West Dimension and the Role of the OSCE", Andrea Dessi and Ettore Greco (Eds.), *Search for Stability in Libya*, IAI Research Studies, Edizioni Nuova Cultura, Rome, 2018, p. 92.

Gazi

Akademik
Bakış

55

Cilt 14
Sayı 28
Yaz 2021

The National Transition Council (NTC), the political representative of the transition period in Libya, transferred its duty to the General National Congress (GNC) after the first general election in August 2012.⁷⁸ However, it became highly difficult to create a fully stable government in the post-Gaddafi period. The Muslim Brotherhood and the Islamic groups that strove to be active in the new political order and those who were distant to the Islamic groups constituted two sides of the political spectrum in the country. More notably, the two laws adopted in 2013 increased the polarization and intensified the violence in the country.⁷⁹ Moreover, the excessive armament of the armed militia groups including the local tribes fighting against the Gaddafi regime did not allow the establishment of a stable government. The armed militias couldn't be integrated into the state system in the post-Gaddafi period.⁸⁰

The GNC couldn't solve the economic, political, and security problems in the country. General Khalifa Haftar, a former soldier from the Gaddafi era, benefited from the domestic environment and launched a military campaign called 'Libya's Dignity' mainly to fight against the Islamist groups and the Muslim Brotherhood.⁸¹ Consequently, the developments in the country forced the GNC to announce a parliamentary election for June 25, 2014. The Muslim Brotherhood and Islamists -dominated the General National Congress (GNC) could not achieve the desired results from the election and the Tobruk-based House of Representatives (HoR) emerged. However, the 2014 election led to the disputes between the GNC and the HoR, and two councils appeared in the country.⁸² In other words, the 2014 parliamentary election resulted in two cores of power in Libya.

The US-led hegemony sought to end the disputes and the conflicts after the 2014 elections. In other words, they wanted to stop Libya's political crisis in their favour. They proposed a new government model to put an end to the "dual structure" of GNC and HoR through the 2015 Libyan Political Agreement/the 2015 Skhriat Agreement in Morocco. As a result of the UN-led Skhriat Agreement, the Government of National Accord (GNA) emerged as a new Libyan political power in Libya.⁸³ However, the conflictual environment continued in the country. The Khalifa Haftar forces and the GNA struggled politically and

78 Amanda Kadlec, "Libya", Ellen Lust (Ed.), *The Middle East*, SAGE Publications, 13th Edition, Los Angeles and London 2014, p. 644.

79 Burak Güneş, "Libya İç Savaşı ve Kriz Yönetimi", *Güvenlik Bilimleri Dergisi*, 7 (2), Kasım 2018, p. 281.

80 Furkan Polat, "Çok Kutuplu İç Savaş Sarmalında Libya: Aktörler ve İttifaklar" *ORMER Perspektif Serileri*, No: 13, 2015, p. 2.

81 Güneş, p. 281.

82 Wolfram Lacher, "Libya's Local Elites and the Politics of Alliance Building", *Mediterranean Politics*, 21:1, 2016, p. 69, DOI: 10.1080/13629395.2015.1081451.

83 Ramazan Erdağ, *Libya in the Arab Spring From Revolution to Insecurity*, Palgrave Macmillan, New York 2017, p. 57-58.

militarily with each other to increase their control areas in the country. The political and military camps in the country opened a window for international interference and the actors that sought to get involved in the Libyan crisis. Thus, Russia seized a considerable opportunity to increase its political influence in the pro-Gaddafi period due to the clashes between the Khalifa Haftar forces and the GNA. Nikolay Kozhanov claims that Russia's activities in Syria and involvement in the Libyan crisis by throwing its military and diplomatic support to Khalifa Haftar proved Moscow's willingness to dominate the politically and geographically nearby countries in the Middle East. In this context, Moscow's political and military assistance encouraged Khalifa Haftar to disrupt the UN-led 2015 Libyan Political Agreement/The Skhirat Agreement launched to provide "a reconciliation process" for the fighting groups in the country.⁸⁴ Thus, the Khalifa Haftar group gradually increased its weight against the UN-recognized Tripoli government.

Russia and the US competed to strengthen their positions in Libya as two major powers in the Middle East. European actors such as France, Germany, England, Italy, and Greece tried to make room for themselves in the country as well. These external actors provided military, financial, and political support to the detached local governments to ensure their interests. One of the international powers' prime concerns in the Middle East was arms sales. The arms sales to the region have significantly increased by 87 percent recently. The US, Russia, France, Germany, and China became the largest suppliers of arms between 2014 and 2018. Although Russia's share of arms sales decreased by 17 percent when compared to the sales between 2009-13 and 2014-2018, the deliveries to its main recipients Egypt and Iraq highly increased.⁸⁵ Russia also supplied military equipment, military vehicles, and arms to Libya. In other words, Russia has exported arms such as armoured vehicles, engines, ships, aircraft to Libya GNC, and Libya HoR since 2014. The US and Italy exported to Libya GNC while Belarus, Egypt, and the Netherlands exported to Libya HoR. The total price of the arms flow to the Libyan governments reached 64 million US dollars.⁸⁶

The international actors co-operated with both regional actors and local actors to strengthen their positions and ensure their core interests in Libya. Russia, France, the UAE, the KSA, and Egypt supported the Khalifa Haftar-backed Tobruk government with their material powers.⁸⁷ Egypt desired to in-

84 Kozhanov, 2018, p. 7-8.

85 Pieter D. Wezeman et al., "Trends in International Arms Transfers, 2018", Sipri Fact Sheet March 2019, www.sipri-org. (Accessed February 5, 2020).

86 Stockholm International Peace Research Institute (SIPRI), <https://www.sipri.org/databases/armstransfers/sources-and-methods/>. (Accessed February 5, 2020).

87 Sarah Feuer et al., "Libya: A Violent Theater of Regional Rivals", Institute for National Security Studies, 2019, p. 1.

Gazi

Akademik
Bakış

57

Cilt 14
Sayı 28
Yaz 2021

crease its influence in Libya through the Haftar forces to eliminate the threat of the Islamists/Muslim Brotherhood, ensure its domestic consolidation and get financial aid from the UAE.⁸⁸ Additionally, Egyptian leadership wanted to uphold Egypt's economic interests in purchasing cheap oil and supplying labour to Libya's petroleum industry.⁸⁹ With the external support primarily from Egypt and the UAE, the Khalifa Haftar forces strengthened their position. They increased the territorial gains, principally by taking over the rich oil fields in eastern Libya.⁹⁰ Israel supported General Khalifa Haftar's militias similarly to its regional strategic partners Egypt, and the UAE.

Just like in Syria, the US avoided a direct involvement and backed the UN lead in Libya. However, it provided military and air support to its allies in the country to counter terrorism.⁹¹ Additionally, the Trump administration behaved differently from the Obama administration and attempted to make a contact with General Khalifa Haftar to bring stability to the country.⁹² A US delegation was sent to have a meeting for a political resolution to the ongoing Libyan conflict.⁹³

In 2019, the Haftar militia forces intensified their military operations to increase their influence and seize Tripoli, where the legitimate government/the GNA was located. The clashes between the GNA forces and Haftar-led Libyan National Army (LNA) not only deepened the humanitarian, political, and security issues,⁹⁴ they also paved the way for international and regional powers' excessive involvement in Libya. Such powers increased their efforts to rebuild stability in Libya as well as ensuring their interest by backing fighting groups in the country.⁹⁵

Russia's approach to Libya was entirely based on balancing and maximizing power policy. Libya has rich oil reserves and geopolitical importance in the eastern Mediterranean. Russia provided military, financial, and political support to the Haftar forces due to their influence on the oil fields and sea-ports. Thus, the possible co-operation would help Russia to consolidate its position in the eastern Mediterranean.⁹⁶ Additionally, the Kremlin hoped to

88 Nicola Pedde, "The Libyan conflict and its controversial roots", *European View*, 16:93-102, 2017, p. 96.

89 Sigvart Nordhov Fredriksen and Zenonas Tziarras, "The Libya Conflict and its Security Implications for the Broader Region", *Peace Research Institute Oslo (PRIO)*, Report 4, 2020, p. 12. Strepanova, p. 94.

91 Emily Estella, "A strategy for Success in Libya", *American Enterprise Institute*, 2017, p. 7.

92 Benjamin Rhode (Ed.), "Libya's conflict", *Strategic Comments*, 25:5, x-xii, 2019.

93 Official site of U.S. Department of State: www.state.gov.

94 Human Rights Watch: www.hrw.org.

95 Marcel Dirsus and Tim Eaton, "Instability in Libya: Assessing the Regional Impacts", *OPEN Publications*, Volume 3, Number 1, Spring 2019, p. 16-20.

96 İsmail Şahin, "Rusya ile Türkiye Libya'da karşı karşıya gelir mi?", *Açık Görüş*, 12 Aralık 2019, <https://www.star.com.tr/acik-gorus/rusya-ile-turkiye-ile-libyada-karsi-karsiya-gelir-mi>

use the Haftar forces as a political tool against the UN-recognized GNA government to restore the major contracts of arms sales and railway construction from the Gaddafi period, to get a share in the Libyan oil industry, and to build a military base in the country.⁹⁷ Thus, Russia strategically maintained diplomatic ties with the UN-led GNA as well.⁹⁸

Despite the Kremlin's denial, the Russian troops were strongly believed to fight for Khalifa Haftar's success on the battlefield.⁹⁹ Besides, the Russian mercenaries of the Wagner group, which was asserted that it had close ties with the Russian ruling elites and helped the Russian engagement in the regional countries,¹⁰⁰ backed the Haftar forces in Libya. They gave sufficient support with the advanced weapons for Haftar's military operations against the UN-recognized Tripoli government.¹⁰¹ The Russian paramilitaries were used for Russian strategic missions abroad for a long time.¹⁰² Eventually, Russia tried to balance the US and UN-recognized GNA in Libya by co-operating strategically with its allies and dominating the battlefields via the armed Russian mercenaries. In Syria, the Wagner group was actively involved in the battles to save the Bashar al-Assad regime and defend Russians interests.

Also, Russia's direct involvement in the Libyan crisis paved the way for a deeper co-operation with the key regional actors such as Egypt and the UAE. Especially, Russia established good ties with Egypt after General Sisi took the ruling power in 2013. Their trade rallied up to \$5.5bn in 2014. Additionally, the Kremlin deployed special forces to the Egypt-Libyan border in 2017 for the Libyan crisis. Russia was expected to build a nuclear power plant in Egypt as well. The UAE and Egypt were the US's long-standing allies in the Middle East. However, Russia tried to balance the US and UN-recognized GNA in Libya by

haber-1500065/, (Accessed March 27, 2020).

97 Raphael Lefevre, "The pitfalls of Russia's growing influence in Libya", *The Journal of North African Studies*, 22:3, 2017, p. 331-333.

98 Fredrisken and Tziarras, p. 12.

99 David Hearst, "Libya: The new battleground for Putin's secret army", *Middle East Eye*, 14 Nov 2019, <https://www.middleeasteye.net/opinion/putins-chef-serves-trouble-libya>, (Accessed March 5, 2020).

100 Alexander Rabin, "Diplomacy and Dividends: Who Really Controls the Wagner Group?", *Program on National Security, Foreign Policy Research Institute*, October 4, 2019, <https://www.fpri.org/article/2019/10/diplomacy-and-dividends-who-really-controls-the-wagner-group/>, (Accessed March 4, 2020).

101 Brian Katz and Joseph S. Bermudez, "Moscow's Next Front: Russia's Expanding Military Footprint in Libya", *Center for Strategic and International Studies (CSIS)*, 17 June 2020; Enes Canli, "Libya: Haftar's army of foreign machineries growing", *Anadolu Agency*, 10 July 2020, <https://www.aa.com.tr/en/africa/libya-haftar-s-army-of-foreign-mercenaries-growing/1905456>, (Accessed 27 September, 2020).

102 Simon Shuster, "Putin's Empire of Autocrats", *TIME*, April 15, 2019, p. 32; Kimberly Marten, "Russia's use of semi-state security forces: the case of the Warner Group", *Post-Soviet Affairs*, 35:3, 2019, p. 192-198.

Gazi

Akademik
Bakış

59

Cilt 14
Sayı 28
Yaz 2021

co-operating strategically with the US's allies and dominating the battlefields via the armed Russian mercenaries.

The regional developments fostered the ties between Ankara and the internationally recognized Tripoli-based GNA/al-Sarraj-led government. Ankara primarily desired to end the clashes by peaceful initiatives and establish stability in the country in the post-Gaddafi period.¹⁰³ Both established a formal alliance which not only enhanced Turkey's manoeuvres in the Mediterranean region but also niched Turkey in Libya. Turkey signed a pair of agreements with the GNA on military assistance and maritime boundaries in the Mediterranean Sea. The agreements caused a rift with their neighbouring countries which desired to exploit the large reserves of the natural gas in the eastern Mediterranean. Put it clearly, the EU and the US-backed energy co-operation targeted to throw Turkey and Russia out of the game in the eastern Mediterranean.¹⁰⁴ However, the maritime agreement agreed by the Turkish government and the GNA disrupted the game for the energy exploitation in the eastern Mediterranean region. In this context, Turkey's presence in Libya is very significant for political calculations and balance of power.

After the formal agreements, Turkey approached positively for the UN-recognised Libyan government's call for assistance against the severe attacks of the Haftar forces and decided to send its troops to Libya. Turkey's response was to back the GNA against the Khalifa Haftar forces. In this sense, Ankara attempted to fortify the GNA's position in Libya and the eastern Mediterranean vis-a-vis its global and regional rivals. Turkey-backed GNA alliance counterbalanced Khalifa Haftar forces and changed the inner political dynamics in the country in the wake of 2020. Khalifa Haftar's sphere of influence shrank after the GNA took the control of northwest Libya.

In addition to its hard power deterrents, Russia made diplomatic initiatives together with regional and international powers for the permanent peace in Libya. Russia's diplomatic initiatives could be evaluated as to their efforts to protect their economic, military, and political interests in Libya. More notably, Russia acted as a dominant actor rather than a peace broker in Libya by relying on its good relations with Khalifa Haftar. The two parties (Haftar and al-Sarraj -led governments) came together with the participation of the other international actors in Moscow, but a convenient solution could not be reached in the Libyan issue as Khalifa Haftar left the negotiation table.¹⁰⁵ Also, Russia

103 Furkan Polat, "Devrim Sonrası Türkiye'nin Libya Politikası: Kırılmalar ve Riskler", SETA, Perspektif, Sayı. 256, Ocak 2020, p. 1.

104 İsmail Şahin, "Doğu Akdeniz'de Enerji Çatışması ve İşbirliği", Rapor No: 3, ORSAM, Ankara 2019, p. 36-40.

105 Richard Spencer, "Fears of renewed fighting after Libya peace talks stall", The Times, 14 Jan 2020, <https://www.thetimes.co.uk/article/libya-peace-talks-stall-after-haftar-leaves-moscow-96ldfkg87>, (Accessed March, 28, 2020).

participated in the Berlin summit with the international actors to de-escalate the war and negotiate a cease-fire in Libya. From this perspective, Russia actively strove for a leading role in international events as a global actor while safeguarding its interests in Libya.

Conclusion

Neorealism predicts that “dominant powers take on too many tasks beyond their own borders, thus weakening themselves in the long term”.¹⁰⁶ The US launched military operations after the 9/11 terrorist attacks. The costly and prolonged wars in Afghanistan and Iraq relatively weakened it in the international system. Thus, as neorealism predicted, the unipolarity that started weakening after the US invasion of Iraq in 2003 promoted a transition in the international system. Russia tried to re-position itself as a great power in the international system. It intervened in Georgia in 2008 and annexed Crimea in 2014. Russia’s military interference in both cases demonstrated that Russia regained relative capability to protect its own interest in the post-Soviet space and acted as a counterweight to the US-dominated system.

After Russia geopolitically and geostrategically consolidated its strength in its sphere of influence, it attempted to back the authoritarian regimes in the Middle East during the Arab Spring upheavals. It sought to maintain its balancing position. In Syria, it openly backed the Bashar al-Assad regime politically, financially, and militarily. Additionally, Russia increased its military power in Syria and fought against the opposition groups and the DEASH terrorist group to safeguard the Bashar al-Assad regime. On the other hand, Syria became the basis for Russia to consolidate its regional position and balance the US in the Middle East. Thus, Russia relatively restricted the US’ greater freedom of action in the region.

In Libya, it opposed the NATO-led military operations against the Gaddafi regime, at least it abstained from voting the UNSC’s decision. However, Russia’s political approach towards the Gaddafi regime brought about international isolation in designing Libyan political institutions in the post-Gaddafi period. Two main power centres- The Khalifa Haftar-backed the House of Representatives (HoR) in Tobruk and the UN-recognized Government of National Accord (GNA)- emerged in Libya. With external support, they started to fight against each other to gain control over the country. After the severe clashes, the country became fragmented and unstable. Russia supported the Khalifa Haftar forces militarily, financially, and politically while trying to maintain its relations with the GNA at the same time to anchor its own economic and political interests. Moreover, Russia’s presence substantially increased in Libya as another balancing position in the international system.

106 Waltz, 2000, p. 28.

Gazi

Akademik
Bakış

61

Cilt 14
Sayı 28
Yaz 2021

Waltz contends that weaker states try to fortify their position as they feel anxious against unbalanced states.¹⁰⁷ From this perspective, Russia sought to maximize its strength and balance the US. In the Libyan case, Russia posed more clearly that the US was not an unbalanced global power in the region. On the other hand, the US didn't involve in the Libyan crisis on its own. It took its place beside the international community by backing the GNA. More notably, Russia protected and bolstered its interests such as energy trade and arms sales in the Middle East and the eastern Mediterranean.

The international actors made diplomatic initiatives to provide peace and stability to Libya. Neorealism asserts that peace depends on the attention and calculation of the principal actors in the international system. If they promptly give a "calculated response" to the destabilizing conditions and events, the peace will prolong.¹⁰⁸ As Waltz predicts, Russia and the US will probably make "calculated" efforts to create a stable environment in Libya. As for Russia, it will maintain its co-operation with the regional countries such as Egypt and the UAE as well as international countries such as France, Germany, and Italy. Additionally, it will maintain its ties with the local actors- Khalifa Haftar-backed HoR and the UN-recognized GNA to avoid risking its interests. In this regard, the Putin administration will have a further co-operation with Ankara, which has a larger influence on the GNA. Most significantly, Moscow will not be silent or neutral to the shaping movements of the US.

References

AMBROSIA, Thomas, "The Russo-American Dispute over Invasion of Iraq: International Status and the Role of Positional Goods", *Europe-Asia Studies*, Vol. 57, No. 8, December 2005, 1189-1210.

AMOUR, Philipp O., "Introduction: The Regional Order in the Gulf Region and the Middle East.", Philipp O. Amour (Ed.), *The Regional Order in the Gulf Region and the Middle East. Regional Rivalries and Security Alliances*, 1-25, Palgrave MacMillan, 2020. https://doi.org/10.1007/978-3-030-45465-4_1.

AMOUR, Philipp O., "Israel, the Arab Spring, and the unfolding regional order in the Middle East: a strategic assessment", *British Journal of Middle Eastern Studies*, 44:3, 2017, 293-309.

AMOUR, Philipp O., (Ed.) *The Middle East Reloaded: Revolutionary Changes, Power Dynamics, and Regional Rivalries since the Arab Spring*, St. James's Studies in World Affairs, Academica Press, Washington, DC 2018.

AMOUR, Philipp O., *The Regional Order in the Gulf Region and the Middle East. Regional Rivalries and Security Alliances*, Palgrave MacMillan, USA 2020. <https://doi.org/10.1007/978-3-030-45465-4>.

AMOUR, Philipp O., "Regional Rivalries and Security Alliances in the Gulf Region and the Middle East.", Philipp O. Amour (Ed.), *The Regional Order in the Gulf Region and the Middle East. Regional Rivalries and Security Alliances*, USA 2020. https://doi.org/10.1007/978-3-030-45465-4_14.

107 Kenneth N. Waltz, "Structural Realism Redux", Christopher W. Hughes and Yew Meng Lai (Eds.), *Security Studies A Reader*, Routledge Taylor & Francis Group, London and New York 2011, p. 292.

108 Kenneth N. Waltz, "The Origins of War in Neorealist Theory", *Journal of Interdisciplinary History*, Vol. 18, No. 4, The Origin and Prevention of Major Wars, Spring 1988, p. 620.

- AYDIN, Mustafa, "Uluslararası İlişkilerin "Gerçekçi" Teorisi: Kökeni, Kapsamı, Kritiği", Uluslararası İlişkiler, Cilt: 1, Sayı: 1, Bahar 2004, 33-60.
- BARNES-DACEY, Julien, "Russia and the 'resistance axis', Nicu Popescu and Stanislav Secieru (Eds.), Russia's return to the Middle East: Building sandcastles?, European Union Institute for Security Studies (ISS), Chaillot Papers, No. 146, July 2018.
- BAYAT, Cemal, "Rusya-Libya İlişkileri ve Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nde Libya'ya Yönelik Askeri Müdahale Tartışmaları Sırasında Rusya'nın Politik Tutumu", Uluslararası Kriz ve Siyaset Araştırmaları Dergisi, 2(1), Mayıs 2018, 169-205.
- BEINART, Peter, "Shrinking the War on Terrorism", TIME, Vol. 174, No.23, 2009.
- BLANK, Stephen and Carol R. Saivetz, "Playing to Lose? Russia and the "Arab Spring". Problems of Post-Communism, 59:1, 2012, 3-14.
- CANLI, Enes, "Libya: Haftar's army of foreign machineries growing", Anadolu Agency, 10 July 2020, <https://www.aa.com.tr/en/africa/libya-haftar-s-army-of-foreign-mercenaries-growing/1905456>, (Accessed 27 September, 2020).
- DALACOURA, Katerina, "The 2011 uprisings in the Arab Middle East: political change and geopolitical implications", International Affairs, 88:1, 2012, 63-79.
- DANNREUTHER, Roland, "Russia and the Arab Spring: Supporting the Counter-Revolution", Journal of European Integration, 37:1, 2015, 77-94.
- DEMİR, Sertif and Muzaffer Ercan Yılmaz, "An Analysis of the Impact of the Syrian Crisis on Turkey's Politic-Military, Social and Economic Security", Gazi Akademik Bakış, Cilt: 13, Sayı: 26, Yaz 2020.
- DIRSUS, Marcel and Tim Eaton, "Instability in Libya: Assessing the Regional Impacts", OPEN Publications, Volume 3, Number 1, Spring 2019.
- ERDAÇ, Ramazan, Libya in the Arab Spring From Revolution to Insecurity, Palgrave Macmillan, New York 2017.
- EROL, Mehmet Seyfettin and Kadir Ertaç Çelik, "ABD'nin Suriye Politikasında Vekil Aktör Olarak Terör Örgütleri: YPG Örneği", Bölgesel Araştırmalar Dergisi, 2(2), 2018, 14-45.
- ERŞEN, Emre, "Türkiye-Rusya İlişkileri: Jeopolitik Rekabetten Çok Boyutlu Ortaklığa", Özden Zeynep Oktav and Helin Sarı Ertem (der.), 2000'li Yıllarda Türk Dış Politikası: Fırsatlar, Riskler ve Krizler, İstanbul, Nobel Yayıncılık, İstanbul 2015.
- ERŞEN, Emre, "Rusya'nın Suriye Politikası: Fırsatlar, Riskler ve Tehditler", Hasan Basri Yalçın ve Burhanettin Duran (der.), Küresel ve Bölgesel Aktörlerin Suriye Stratejileri, SETA, İstanbul 2016.
- ESTELLA, Emily, "A strategy for Success in Libya", American Enterprise Institute, 2017.
- FEUER, Sarah et al., "Libya: A Violent Theater of Regional Rivals", Institute for National Security Studies, Insight No. 1199, 2019, <https://www.inss.org.il/publication/libya-a-violent-theater-of-regional-rivals/>, (Accessed September 26, 2020).
- FONTAINE, Richard and Michael Singh, "Rocking the Casbah", The National Interest, 2017, 148:12.
- FREDRIKSEN, Sigvart Nordhov and Zenonas Tziarras, "The Libya Conflict and its Security Implications for the Broader Region", Peace Research Institute Oslo (PRIO), Report 4, 2020.
- FREEDMAN, Robert O., "Russia and the Middle East Under Putin", Ortadoğu Etütleri, Vol. 2, No 3, July 2010, pp. 9-55.
- Gazprom EP International: <https://www.gazprom-international.com/en/operations/country/libya>, (Accessed April 4, 2020).
- GOEPNER, Erik W., "Learning From Today's Wars: Measuring the Effectiveness of America's War on Terror", Parameters, 46 (1), Spring 2016.
- GÜNEŞ, Burak, "Libya İç Savaşı ve Kriz Yönetimi", Güvenlik Bilimleri Dergisi, , 7 (2), Kasım 2018, 263-291.

Gazi

Akademik
Bakış

63

Cilt 14
Sayı 28
Yaz 2021

HEARST, David, "Libya: The new battleground for Putin's secret army", Middle East Eye, 14 Nov 2019, <https://www.middleeasteye.net/opinion/putins-chef-serves-trouble-libya>, (Accessed March 5, 2020).

Human Rights Watch: www.hrw.org.

IKENBERRY, G. John et al., "Introduction: unipolarity, state behavior, and systemic consequences", G. John Ikenberry, Michael Mastanduno and William C. Wohlforth (Eds.), *International Relations Theory and the Consequences of Unipolarity*, Cambridge University Press, Cambridge 2011.

KADLEC, Amanda, "Libya", Ellen Lust (Ed.), *The Middle East*, SAGE Publications, 13th Edition, Los Angeles and London 2014.

KATZ, Brian and Joseph S. Bermudez, "Moscow's Next Front: Russia's Expanding Military Footprint in Libya", Center for Strategic and International Studies (CSIS), 17 June 2020, <https://www.csis.org/analysis/moscows-next-front-russias-expanding-military-footprint-libya>, (Accessed June 25, 2020).

KEPSUTLU, Benan, *Amerika'nın Ortadoğu Politikası*, İnkılap, İstanbul 2016.

KONAK, Ali, "Kırım'ın İlhakı ile Sonuçlanan Ukrayna Krizi ve Ekonomik Etkileri", *Uluslararası Afro-Avrasya Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 4, Sayı: 8, Haziran 2019.

KOZHANOV, Nikolay, "Russian Policy Across the Middle East: Motivations and Methods", Chatham House, Russia and Eurasia Programme, Research Paper, February 2018, <https://www.chathamhouse.org/sites/default/files/publications/research/2018-02-21-russian-policy-middle-east-kozhanov.pdf>, (Accessed July 27, 2020).

KÖSE, Talha, "Uluslararası Sistemin Suriye Sorunu", Hasan Basri Yalçın and Burhanettin Duran (der.), *Küresel ve Bölgesel Aktörlerin Suriye Stratejileri*, SETA, İstanbul 2016.

KRYLOV, Yulia, "Lock-in effect in the Russian-Libyan economic relations in the post-Arab Spring period", *Journal of North African Studies*, 22:4, 2017, 578-594.

KULESA, Lukasz, "Russia and the West: Russia's Recent Assertiveness, Western Response, and What the Future May Hold", *Harvard International Review*, Vol. XXXVIII, No. 1, 2016.

LACHER, Wolfram, "Libya's Local Elites and the Politics of Alliance Building", *Mediterranean Politics*, 21:1, 2016, 64-85, DOI: 10.1080/13629395.2015.1081451.

LAVROV, Anton, "Russia in Syria: a military analysis", Nicu Popescu and Stanislav Secieru (Eds.), *Russia's return to the Middle East: Building sandcastles?*, European Union Institute for Security Studies (ISS), Chaillot Paper, No: 146, July 2018.

LAYNE, Christopher, "This Time It's Real: The End of Unipolarity and the "Pax Americana"", *International Studies Quarterly*, Vol. 56, No. 1, March 2012, pp. 203-213.

LEFEVRE, Raphael, "The pitfalls of Russia's growing influence in Libya", *The Journal of North African Studies*, 22:3, 329-334, 2017.

LOBELL, Steven E., "Structural Realism/Offensive and Defensive Realism", *International Studies*, 2017, Steven E. Lobell, "Structural Realism/Offensive and Defensive Realism", *International Studies*, 2017, <https://oxfordre.com/internationalstudies/view/10.1093/acrefore/9780190846626.001.0001/acrefore-9780190846626-e-304?print=pdf>, (Accessed September 14, 2020).

MALASHENKO, Alexey, "Russia and The Arab Spring", Carnegie Moscow Center, October 2013, https://carnegieendowment.org/files/russia_arab_spring2013.pdf, (Accessed July 27, 2020).

MARTEN, Kimberly, "Russia's use of semi-state security forces: the case of the Warner Group", *Post-Soviet Affairs*, 35:3, 2019, 181-204.

MEARSHEIMER, John J. *The Tragedy of Great Power Politics*, W. W. Norton & Company, New York and London 2001.

Official Site of U.S. Department of State: <https://www.state.gov/u-s-delegation-meets-with-general-khalifa-haftar/>, (Accessed March 8, 2020).

OLIKER, Olga et al., *Russian Foreign Policy in Historical and Current Context: A Reassessment*, RAND Corporation, 2015, <https://www.rand.org/pubs/perspectives/PE144.html>, (Accessed July 21, 2020).

- ÖZDAL, Habibe, "Moskova'nın "Çekimser" Tavri ve Arkasındakiler", 24 Mart 2011, www.habibeozdal.com/2011/03/24/moskova-nin-cekimser-tavri-ve-arkasindakiler-2/, (Accessed February 19, 2020).
- ÖZKAN, Gökhan, "Unipolar, Bipolar or Multipolar International System? Defense Industry Factor", Yönetim ve Ekonomik Araştırmaları Dergisi, 6 (10), 2008, 104-123.
- PEDDE, Nicola, "The Libyan conflict and its controversial roots", European View, 16:93-102, 2017.
- PEROVIC, Jeronim, "Russia's Eurasian Strategy", Jack Thompson and Oliver Thrant (Eds.), Strategic Trends 2019 Key Developments in Global Affairs, Center for Security Studies, ETH Zurich 2019.
- POLAT, Furkan, "Çok Kutuplu İç Savaş Sarmalında Libya: Aktörler ve İttifaklar" ORMER Perspektif Serileri, No: 13, 2015.
- POLAT, Furkan, "Devrim Sonrası Türkiye'nin Libya Politikası: Kırılmalar ve Riskler", SETA, Perspektif, Sayı. 256, Ocak 2020.
- PRIMAKOV, Yergeny, Politikanın Mayınlı Tarlası (çev. Fatma Arıkan), Selis Kitaplar, İstanbul 2008.
- RABIN, Alexander, "Diplomacy and Dividends: Who Really Controls the Wagner Group?", Program on National Security, Foreign Policy Research Institute, October 4, 2019, <https://www.fpri.org/article/2019/10/diplomacy-and-dividends-who-really-controls-the-wagner-group/>, (Accessed March 4, 2020).
- RHODE, Benjamin (Ed.), "Libya's conflict", Strategic Comments, 25:5, x-xii, 2019.
- SCHMIDT, Brian C., "Competing Realist Conceptions of Power", Millennium: Journal of International Studies, Vol. 33, No. 3, 2005, pp. 523-549.
- SCHUMACHER, Tobias and Cristian Notoiu, "Russia's Foreign Policy Towards North Africa in the Wake of the Arab Spring", Mediterranean Politics, 20:1, 2015, 97-104.
- SCHWELLER, Randall L. and David Priess, "A Tale of Two Realisms: Expanding the Institutions Debate", Mershon International Studies Review, 41, 1997, 1-32.
- SECRIERU, Stanislav, "Russia's Foreign Policy Under Putin: "CIS Project" Renewed", UNISCI Discussion Papers, No. 10, January 2006, www.ucm.es/data/cont/media/www/pag-72531/SECRIERU-RUSSIA'S%20FOREIGN.pdf, (Accessed February 12, 2020).
- SHUMILIN, Alexander, "Russia's Diplomacy in the Middle East: Back to Geopolitics", Russia Center (ifri), No. 93, May 2016.
- SHUSTER, Simon, "Putin's Empire of Autocrats", TIME, April 15, 2019.
- SÖNMEZ, A. Sait, "Moskova'nın Kutuplaşma Çabaları: Putin Dönemi Rus Dış Politikası", Avrupa Etütleri, 37/1, 2010, 37-76.
- SPENCER, Richard, "Fears of renewed fighting after Libya peace talks stall", The Times, 14 Jan 2020, <https://www.thetimes.co.uk/article/libya-peace-talks-stall-after-haftar-leaves-moscow-96ld-fkg87>, (Accessed March, 28, 2020).
- STEPANOVA, Ekaterina, "Russia's Approach to the Conflict in Libya, The East-West Dimension and the Role of the OSCE", Andrea Dessi and Ettore Greco (Eds.), Search for Stability in Libya, IAI Research Studies, Edizioni Nuova Cultura, Rome 2018.
- Stockholm International Peace Research Institute (SIPRI), <https://www.sipri.org/databases/armstransfers/sources-and-methods/>, (Accessed February 5, 2020).
- ŞAHİN, İsmail, "Doğu Akdeniz'de Enerji Çatışması ve İşbirliği", Rapor No: 3, ORSAM, Ankara 2019.
- ŞAHİN, İsmail, "Rusya ile Türkiye Libya'da karşı karşıya gelir mi?", Açık Görüş, 12 Aralık 2019, <https://www.star.com.tr/acik-gorus/rusya-ile-turkiye-libyada-karsi-karsiya-gelir-mi-haber-1500065/>, (Accessed March 27, 2020).
- TAŞTAN, Yahya Kemal, "Ulusal Ülküden Emperyal Vizyona: Rusya'da Kimlik Arayışları", Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, XII/1, 2012, 69-134.
- TERRY, Patrick CR, "The Libya intervention (2011): neither lawful, nor successful", The Comparative and International Law Journal of Southern Africa, Vol. 48, No. 2, July 2015, pp. 162-182.

Gazi

Akademik
Bakış

65

Cilt 14
Sayı 28
Yaz 2021

- THOMPSON, Alexander, Channels of Power: The UN Security Council and U.S. Statecraft in Iraq, Cornell University Press, Ithaca and London 2009.
- WALTZ, Kenneth N., Theory of International Politics, Addison-Wesley Publishing Company, Reading, Massachusetts and London 1979.
- WALTZ, Kenneth N., "The Origins of War in Neorealist Theory", Journal of Interdisciplinary History, Vol. 18, No. 4, The Origin and Prevention of Major Wars, Spring 1988, pp. 615-628.
- WALTZ, Kenneth N., "Realist Thought and Neorealist Theory", Journal of International Affairs, Vol. 4, No. 1, 1990.
- WALTZ, Kenneth N., "The Emerging Structure of International Politics", International Security, Vol. 18, No. 2 (Fall, 1993), pp. 44-79.
- WALTZ, Kenneth N., "Structural Realism after the Cold War", International Security, Vol. 25, No. 1, Summer 2000, pp. 5-41.
- WALTZ, Kenneth N., "Structural Realism Redux", Christopher W Hughes and Yew Meng Lai (Eds.), Security Studies A Reader, Routledge Taylor & Francis Group, London and New York 2011.
- WATANABE, Lisa, "Russia's Renaissance in the Arab World", Jack Thompson and Oliver Thranert (Eds.), Strategic Trends 2019: Key Developments in Global Affairs, Center for Security Studies, ETH Zürich 2019.
- WEZEMAN, Pieter D. et al., "Trends in International Arms Transfers, 2018", Sipri Fact Sheet March 2019, www.sipri-org, (Accessed February 5, 2020).
- YALÇIN, Hasan Basri, "ABD'nin Suriye Stratejileri", Hasan Basri Yalçın and Burhanettin Duran (Eds.), Küresel ve Bölgesel Aktörlerin Suriye Stratejileri, SETA, İstanbul 2016.
- YALÇINKAYA, Alaeddin, Kafkasya'da Siyasi Gelişmeler: Etnik Düğümünden Küreselleşme Kördüğümüne, Lalezar, Ankara 2006.
- YEĞİN, Abdullah, İran'ın Bölgesel Faaliyetleri ve Güç Unsurları, SETA, İstanbul 2017.
- YÜCE, Samet, "Rusya'nın Suriye'de Varlığının Nedenleri", Kastamonu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Sayı: 11, 2016.

Gazi

Akademik
Bakış

66

Cilt 14
Sayı 28
Yaz 2021

Türk Basınına Göre Geçici Irak Hükümet Konseyi'nin Oluşum Sürecinde Irak Türkmenleri ve Türkiye

The Iraqi Turkmen and Turkey During the Formation Process of the Interim Iraqi Governing Council According to the Turkish Press

Aydın YİĞİT*

Öz

ABD ve Koalisyon Güçleri, 2003 Irak Savaşı'nda, savaşa girmeme kararı alan Türkiye'nin yerine Iraklı muhalif gruplarla birlikte hareket etmiştir. Ancak bunlardan biri olan Türkmenler, ABD-Türkiye müzakerelerinin sürdüğü dönemde sürekli dikkate alınan bir unsur olmasına karşın 1 Mart Tezkeresi'nin reddinden sonra gözardı edilmeye başlanmışlardır. Bunun en önemli göstergelerinden biri savaşın ardından oluşturulan Geçici Irak Hükümet Konseyi (GIHK)'dir. Gerek bu konseyin oluşumu gerekse Irak'ın ilk kabinesinin kuruluşu esnasında Türkmenler ne nüfuslarıyla orantılı bir şekilde temsil edilmişler ne de yönetimde etkin olabilecek konumlara getirilmişlerdir. Bu çerçevede, Türk basınından ve konu ile ilgili kaynaklardan yararlanılarak 2003 Irak Savaşı öncesinde, savaş sırasında ve Irak'ın yeniden yapılandırılması sürecinde Irak Türkmenlerinin durumu, tutumu ve davranışları incelenecek başlıca konular olacaktır. Bu açıdan süreç içerisinde yaşanan Londra, Selahattin, Ankara, Nasiriye, Bağdat Toplantıları ve GIHK ile Irak Kabinesi'nin oluşumu gibi gelişmeler Türkmenler açısından değerlendirilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: ABD, Irak, Türkmenler, Türkiye, Geçici Irak Hükümet Konseyi (GIHK)

Abstract

In the 2003 Iraq war the US and Coalition Forces acted together with opposition groups, instead of with Turkey, which had decided not to become involved in the war. However, one of the opposition groups were the Turkmen and they continued to be a factor taken into account during the period of continuous negotiations between the USA and Turkey, although they began to be ignored after the March 1 Motion rejection. One of the most important indicators of this was the Interim Iraqi Governing Council (IGC), which was formed after the war. During the formation of this council and the first cabinet of Iraq, the Turkmen were neither represented in proportion to their populations, nor were they brought into positions where they would be effective in terms of the administration. Within this context, the situation, attitude and behavior of the Iraqi Turkmen are the main topics to be examined prior to the 2003 Iraq War, during the war and during the reconstruction of Iraq, employing the Turkish press and related sources. In this context, events such as the London, Selahattin, Ankara, Nasiriye and Baghdad Meetings, the IGC and the formation of the Iraqi Cabinet are here evaluated in relation to the Turkmen.

Key Words: ABD, Iraq, Turkmen, Turkey, Interim Iraqi Governing Council (IGC)

Giriş

Günümüzde Irak halkının önemli bir kesimini oluşturan Türkmenlerin 2003 Irak Savaşı öncesinde yaşadıkları en önemli yerler arasında; Telafer, Eskikelek, Mu-

Makale Geliş Tarihi: 05.07.2019. Makale Kabul Tarihi: 19.04.2021.

* Dr. Öğr. Üyesi., Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü. E-mail: aydinyigit@akdeniz.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-3253-8118.

Görüş

Akademik
Bakış

67

Cilt 14
Sayı 28
Yaz 2021

sul, Erbil, Selahattin, Mahmur, Altınköprü, Kerkük, Tazehurmatu, Beşir, Dakuk/ Tavuk, Tuzhurmatu, Tikrit, Samerra, Salahiye/Kifri, Karatepe, Hanekin, Diyala, Bakuba, Mendeli, Bedre ve Melha sayılabilir.¹ İlk kez Emeviler döneminde, 674'te (H.54), Buharalı 2000 okçu Türk'ün Basra'ya yerleştirilmesiyle² başlayan Irak'taki Türkmen nüfusu Abbasiler, Selçuklular ve Osmanlılar dönemlerinde de artarak devam etmiş ve yerleşim yerlerinden de anlaşılacağı üzere Anadolu'nun güneyinden Bağdat'a kadar ilerleyen bölgeleri adeta bir koridor biçiminde mesken edinmişlerdir. Yaklaşık 14 asırlık tarihleri ile de bugün Irak'ı oluşturan halklar arasında Araplar ile Kürtlerden sonra gelen en önemli millet olmuştur. Buna karşın özellikle 1926'dan itibaren tâbi oldukları Irak yönetimleri tarafından sürekli görmezden gelinerek siyasi, sosyal ve kültürel hakları çoğu zaman ihmal edilmiştir. Haklarının müdafaası ve Irak'ın asli unsurlarından biri olduklarının kabulü içinse 1958 Irak Darbesi'nin ardından siyasi, sosyal ve kültürel örgütlenme faaliyetlerine başlamışlardır. Bu çerçevede "Irak Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Cemiyeti" (ITKYC) adıyla ilk önemli derneklerini 1959'da İstanbul'da kurmuşlardır. Bunu, Türkmen Kardeşlik Ocağı (1960, Bağdat), Irak Millî Türkmen Partisi (1988, Ankara) ve Türkmeneli Partisi (1992) ile diğerleri takip etmiştir. Daha sonra bunlardan bazıları kendi aralarında birleşme yoluna giderek 1995 yılında "Irak Türkmen Cephesi" (ITC)'ni oluşturmuşlardır³. Bugün dahi Irak'taki Türkmen halkın önemli bir temsilcisi olan ITC, 2003 Irak Savaşı'nın öncesi ve sonrasında ABD, Koalisyon Güçleri ve Türkiye nezdinde girişimlerde bulunarak Türkmen halkın tanınırlığını sağlamak ve haklarının müdafaasını gerçekleştirmek için mücadele etmiştir. Savaşın akabinde Irak'ın yeniden yapılandırılma sürecinin incelenerek Irak Türkmenleri ile bağlantıda oldukları Türkiye'nin bu sürece nasıl ve ne derece müdahil olabildiklerinin incelenmesi çalışmanın temel amacıdır. Bilhassa Irak'ın kurucu halkları arasında sayılmak istemeleri, bu çerçevede savundukları görüşler, izlenen diplomasi ve Türkiye'nin etkileri ve müdahaleleri değerlendirilecektir.

Bilindiği üzere ABD Başkanı George W. Bush, 29 Ocak 2002'de şer ekse- ni olarak tanımladığı ülkelere karşı "Önleyici Savaş Doktrini"⁴ uygulayacağını açıkladı. İlk sırayı Irak aldığından ABD yönetimi derhal Irak muhalefeti ile irtibata geçti. I. Körfez Savaşı'ndan bu yana Irak'taki Saddam muhaliflerini sürekli destekleyerek onların örgütlenip Irak Ulusal Kongresi'ni (IUK/INC) kurmalarını sağladığından zaten bu kongre ile ilişkilerini de hiç kesmemiştir.

- 1 Ayrıntılı bilgi için bkz. Aydın Beden, "Türk Basınına Göre Türkiye-İrak İlişkilerinde Türkmenler (1926-2001)", Akdeniz Ü. SBE., Antalya 2011 (Yayımlanmamış Doktora Tezi), s. 472-480.
- 2 Ahmet b. Yahya b. Cabir b. Davud el-Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân* (çev. Mustafa Fayda) T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002, s. 596-597; İrfan Aycan, "Emeviler Dönemi Sonuna Kadar Müslüman Arapların Türklerle İlk Münasebetleri", *Türkler*, c.4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 319.
- 3 Bkz. Beden, a.g.t, s. 485-493.
- 4 "Bush Doktrini" veya "Önleyici Savaş Doktrini" için bkz. Tayyar Arı, *Irak, İran, ABD ve Petrol*, Alfa Yayınları, İstanbul, 2007, s. 39-57; Robert Jervis, "Understanding the Bush Doctrine", *Political Science Quarterly*, 118/3, Fall 2003, s. 365-388.

Görüş

Akademik Bakış

68

Cilt 14
Sayı 28
Yaz 2021

Londra Toplantısı (14-16 Aralık 2002)

Irak Savaşı'nın kesinleşmesinden sonra ise ABD ve İngiltere, 14-16 Aralık 2002 tarihlerinde Irak muhalefet grupları ile "Londra Toplantısı"nı yaparak⁵, Saddam sonrası Irak'ta kurulması düşünülen devletin şekli ve niteliğini tartıştılar. Şiiiler yasamanın temel kaynağının İslam olmasını isterken Kürtler federalizmin benimsenmesi karşılığında buna sıcak bakabileceklerini belirtti. IUK/INC Başkanı Ahmet Çelebi ise "Sürgünde Irak Hükümeti" kurulmasını talep etmiş, ancak Kürtler ve Şiiiler buna karşı çıkmışlardır.⁶

Konferans sonunda yayımlanan siyasi bildiri; Irak muhalefet gruplarının, "Irak'ın kurtarılması ve demokrasinin kurulması" sloganıyla Londra'da toplandıkları belirtiliyordu. Alınan kararlar 22 başlık altında sıralanmıştı.⁷ "Türkmenlerin hakları" şeklindeki 11. Madde'de; konferansın, Türkmenlere karşı yürütülen ırkçılık ile etnik temizliği tartıştığı, Türkmenlerin diğerleriyle eşitliklerini güvence altına almanın önemini vurgulandığı, onlara belli yasal çerçevelerde etnik, kültürel ve idari haklar vermeyi ve bu hakları anayasal olarak korumayı kabul ettiği belirtiliyordu. "Adil olmayan yasalar ve kararlar hakkında" şeklindeki 14. maddede ise; konferansın, (Saddam) rejiminin Kürtlere, Türkmenlere, Asurilere karşı ve Şiiiler aleyhindeki mezhep kararlarına karşı aldığı tüm ırkçı kanun ve kararların askıya alınmasını ve kaldırılmasını talep ettiği bildirilmekteydi.⁸ Bildiriye biri doğrudan diğeri dolaylı Türkmenlerden bahseden iki başlığın yer alması, gerçekten Türkmenlerin Irak muhalefeti içinde yer alıp kendi haklarını ortaya koymaları ve konferansa da kabul ettirebilmeleri açısından oldukça önemlidir. Ancak bildiriye bu kararlarda Türkmenlere, "diğerleriyle eşitliklerini güvence altına almanın" ve "belli yasal çerçevelerde etnik, kültürel ve idari haklar" verilebileceğinin belirtilmesi, Türkmenlerin Irak'ın asli unsuru değil, diğerleri (Asuriler) gibi azınlık olarak görülüp koruma altına alınması gereken bir topluluk şeklinde değerlendirildiğini göstermektedir. Azınlık statüsü verilen bir toplumun ise içinde bulunduğu siyasi otoritede karar verici bir güç olması beklenemezdi.

Yine konferansta; Saddam rejiminin devrilmesinin ardından iki yıl içinde demokratik bir Irak'ın kurulması, serbest seçimlerin yapılması ve anayasanın hazırlanması konularında uzlaşma sağlanmıştı. Alınan en önemli karar ise hiç şüphesiz; Irak'ın "Araplar, Kürtler ve diğerlerinin ülkesi" şeklinde tanımlanması olmuştur. Buna göre; Türkmenler, Asuriler ve benzeri topluluklar "diğerleri" kısmına giriyordu. Toplantıda bir de 65 kişilik bir İzleme ve Koordinasyon He-

5 Vahram Petrosian, "The Iraqi Turkomans and Turkey", *Iran & the Caucasus*, 7 (1/2), 2003, s. 303.

6 Faleh A.Jabar, "The Worldly Roots of Religiosity in Post-Saddam Iraq", *Middle East Report*, No 227, Summer 2003, s. 14; Bayram Sinkaya, "II.Körfez Savaşı Sonrası Irak'ta Yönetimin Yeniden Tesisi", *II.Körfez Savaşı* (Mehmet Şahin ve Mesut Taştekin), Platin Yayınları, Ankara, 2006, s. 384.

7 Bkz. Bilâl N.Şimşir, *Türk-İrak İlişkilerinde Türkmenler*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2004, s.248-249.

8 Petrosian, a.g.m., s.303.

Görüş

Akademik
Bakış

69

Cilt 14
Sayı 28
Yaz 2021

yeti kurulmasına karar verilmiş ve Türkmenler bu komisyonda 4 sandalye elde ederek, %6 oranında temsil edilmişlerdir. Bunlardan 2'si ITC, 1'i Irak Türkmen İslami Cephesi, diğeri de KDP ile birlikte gelen Türkmen gruptan seçilmiştir. Türkmenler her ne kadar seçilen dördüncü Türkmen üyeye, bildirmede belirtilen "Irak'ın federal yapıda olacağı" ve "Irak halkının Arap ve Kürt ana gruptan oluştuğu" ifadelerine itiraz etmişlerse de sonucu değiştirememişlerdir.⁹ Bu durum, aslında Türkmenlerin gelecekteki konumu ile ilgili ilk işaretleri vermektedir. Zira, Irak'ın ülke tanımlamasında 2,5-3 milyonluk nüfusları ve %10-13¹⁰ temsil oranlarıyla Irak'ın üçüncü büyük çoğunluğunu¹¹ oluşturan Türkmenlerden bahsedilmemesi, onların Hristiyan azınlıklarla birlikte değerlendirildiğini gösteriyordu. Nihayetinde ülkenin asli unsurları değil, azınlık olarak görülmüşlerdi. Yine Türkmenlerin zorlu bir mücadelenin ardından sadece dört kişi ile İzleme ve Koordinasyon Heyeti'nde temsilci bulundurma hakkı elde etmeleri, nüfus oranlarıyla hiç bağdaşmadığı gibi daha en baştan saf dışı bırakılmak istediklerini gösteriyordu.

ABD'nin hazırladığı askerî harekât planında, Irak'a Türkiye üzerinden ikinci bir cephe açılması öngörüldüğünden bu sırada Türkiye'de de Irak Savaşı'na ilişkin senaryolar tartışılıyor, açılması düşünülen "Kuzey Cephesi" hakkında ABD ile müzakereler yürütülüyordu. Müzakerelerde Türkiye'nin tavrı; Irak'ın toprak bütünlüğünün korunması, Türkiye'ye yönelik ortaya çıkabilecek tehditlere izin verilmemesi, Musul-Kerkük bölgesine Kürt grupların hâkim olmaması, Türkmenlerin haklarının korunarak Irak'ın asli unsurlarından olduğunun kabul edilmesi yönündeydi.¹²

Türkiye ayrıca, Londra Toplantısı'nın ardından Selahattin'de yapılacak muhalifler toplantısı öncesinde, Irak'ın kuzeyindeki bazı muhaliflerle Şırnak/

9 Aynı yer; Nevsal Eevli, "Yeni Irak, Türkmen'siz", *Milliyet*, 18 Aralık 2002, s. 19.

10 Irak'taki Türkmenlerin nüfusu meselesi oldukça tartışmalı bir konu olup Türkmen ve Türkiye kaynaklarında nüfus oranları %10-13 civarında belirtmektedir. Bkz. Tarık H. Oğuzlu, "Endangered community: the Turkoman Identity in Iraq", *Journal of Muslim Minority Affairs*, 24/2, October 2004, s. 311-313; Suphi Saatçi, *Tarihi Çelişim İçinde Irak'ta Türk Varlığı*, İstanbul, 1996, s. 32; Serhat Erkmen, "İç Etkenler Açısından Irak'ın Geleceği", *Irak Krizi (2002-2003)* (der. Ümit Özdağ vd.), ASAM Yay., Ankara, 2003, s. 10. Yabancı kaynaklarda ise; Türkmen, Asuri ve diğer azınlık grupların toplam nüfusunun, Irak'taki toplam nüfusun %5'ini oluşturduğu belirtilmektedir. Bkz; Daniel Byman, "Constructing a Democratic Iraq: Challenges and Opportunities", *International Security*, 28/1, Summer 2003, s. 64; Muntazra Nazir, "Democracy, Islam and Insurgency in Iraq", *Pakistan Horizon*, 59/3, July 2006, s. 51.

11 Türkmenlerin ülkenin üçüncü büyük etnik grubu olduğu genel olarak kabul görmektedir. Bkz, Sherko Kirmanj, *Identity and Nation in Iraq*, Lynne Rienner Publishers, Boulder, 2013, s. 5; Jason E. Strakes, "Current Political Complexities of the Iraqi Turkmen", *Iran & the Caucasus*, 13/2, 2009, s. 368.

12 Süreç içindeki Türkiye'nin tavrı için bkz.; Fikret Bilâ, "Gezinin Bilançosu", *Milliyet*, 18 Ocak 2002, s. 14; "ABD ile 24 Saat Pazarlık", *Cumhuriyet*, 25 Şubat 2003, s. 10; Murat Yetkin, *Tezkere Irak Krizinin Gerçek Öyküsü*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2004, s. 40, 118-121; Deniz Bölükbaşı, *1 Mart Vakası Irak Tezkeresi ve Sonrası*, Doğan Kitap, İstanbul, 2008, s. 37-38.

Silopi'de bir araya geldi. 17 Şubat'taki toplantıya ITC Başkanı Sanan Ahmet Ağa, KYB/PUK Lideri Celal Talabani, KDP'den Necirvan Barzani, Genelkurmay Başkanlığı'ndan Tuğgeneral Abdullah Kılıçarslan, Türk ve ABD'li generaller ve Dışişleri ile MİT yetkilileri katıldı. Olası Irak operasyonunun ayrıntılarının görüldüğü toplantıda Türkiye'nin "olmazları" bir kez daha altı çizilerek anlatıldı. Iraklı muhalifler ise bölgedeki birliklerin Amerikalılar tarafından komuta edilmesi yönündeki isteklerini tekrarlarken, Türk yetkililer bunu reddetti.¹³

Selahattin Toplantısı (26 Şubat–1 Mart 2003)

Iraklı muhalif gruplar, 26 Şubat-1 Mart 2003 tarihleri arasında bu kez KDP kontrolündeki Selahattin şehrinde biraraya geldi. Toplantı, 1 Mart Tezkeresi görüşmelerine, yani Irak'a kuzeyden cephe açılıp TSK'nın Irak'a girmesinin planlandığı bir zamana rastlamıştı. Zaten toplantı sırasındaki tepkilerde ve sonuç bildirisinde Türkiye'nin Irak'a müdahalesine karşı çıkılıyordu.¹⁴

Ülke topraklarında gerçekleştirilen ve Saddam sonrası yönetimin belirlenmeye çalışıldığı bu "tarihi" toplantıda, İzleme ve Koordinasyon Heyeti'nin üye sayısının 75'e çıkarıldı. Geçiş dönemi için düşünülen hükümetin temelini oluşturmak üzere de bir Başkanlık Konseyi oluşturulmasına karar verildi. 6 kişiden oluşan Başkanlık Konseyi'nin üyeleri; Mesut Barzani (KDP), Celal Talabani (KYB/PUK), Ahmet Çelebi (IUK/INC), Irak İslami Devrim Yüksek Konseyi Başkanı Ayetullah Muhammet Bakır el-Hekim (İİDYK/SCIRI), Irak Eski Dışişleri Bakanı Adnan Paçacı ve İyad Allawi idi.¹⁵ Türkmenler ve Asuriler Başkanlık Konseyi'ne alınmamıştı. Türkmenler, konseyde kendilerine yer verilmemesi halinde toplantıdan çekilecekleri uyarısında bulunsalar da ciddiye alınmadılar. Celal Talabani, bu konuda kendisine yöneltilen eleştirilere; toplantının demokratik bir ortamda yapıldığını, siyasi, ulusal unsurların dikkate alındığını, Başkanlık Konseyi üyelerinin de oybirliği ile seçildiğini ifade ederek cevap vermiştir.¹⁶

Ortak bildiri ise bilinçli bir şekilde TBMM'deki 1 Mart Tezkeresi sonrasına bırakılmıştı. Türkiye'ye yönelik uyarılar Meclis'ten çıkacak karara göre belirleneceğinden, tezkerenin TBMM'de kabul edilmemesi Irak muhalefetine rahattı ve açıkladıkları bildiriye; "...10 bin Türk askerinin Irak'a girmek üzere olduğu belirtiliyor. Irak muhalefeti, bunun olmamasını temenni eder. Irak muhalefeti

13 "Türk Askerini Engellemeyin", *Cumhuriyet*, 18 Şubat 2003, s. 1.8; "Kuzey Irak'ta İşler Karışık", *Radikal*, 18 Şubat 2003, s. 11; Gökay Çako, "Yönetim Pazarlığı", *Akşam*, 18 Şubat 2003, s. 14.

14 Mesut Barzani, "Maalesef Türk ordusunun geleceği yönünde haberler duyduk. Sadece Türkiye değil, başka ülkelerin de gelmesine karşıyız" derken Celal Talabani de, "Türkiye'nin Türkmenleri koruması için asker göndermesi gerekmiyor" beyanatında bulunmuştur. Bkz. "Bölgesel Müdahaleye Engel Olun Çağrısı", *Cumhuriyet*, 27 Şubat 2003, s. 9; Namık Durukan, "Halilzad'dan Türkmenler'e Destek Sözü", *Milliyet*, 3 Mart 2003, s. 15.

15 "Talabani Arabuluculuk Yapacak", *Cumhuriyet*, 1 Mart 2003, s. 10; Ateş Yalazan vd., "Başkanlık Konseyi'ne Türkmenleri Almadılar", *Hürriyet*, 1 Mart 2003, s. 17.

16 Yalazan vd., *a.g.m.*, s.17; "Türkmenler'den 'Çekilme' Tehdidini", *Akşam*, 2 Mart 2003, s. 17.

Geri

Akademik
Bakış

71

Cilt 14
Sayı 28
Yaz 2021

dostluk ve yardım elini Türkiye Cumhuriyeti'ne uzatır. Kürt, Arap, Türkmen ve diğerleri için de eşit haklar ister."¹⁷ ifadelerine yer verdiler. Beyanat, Türkiye'nin askeri müdahalesine karşı olduğunu göstermekle birlikte ifade ediliş tarzı, tezkeresiz bir askerî harekât artık o kadar kolay yapılamayacağından daha sakindi. Türkiye'nin tepkisini çok fazla çekmemek adına sert vurgulardan kaçınan dikkatli bir üslup kullanılmıştı.

Yine aynı bildiriye; Saddam rejiminin devrilmesinden sonra yönetimin Irak halkına ve onların gerçek temsilcilerine verileceği; oluşturulacak yeni yönetimin de federal, demokratik ve insan haklarına saygılı bir yapı arzedeceği belirtilmekteydi.¹⁸

Aslında toplantıdaki tutum ve yayımlanan sonuç bildirisi Türkmenler konusunda birbiriyle çelişmektedir. Ortak bildiriye eşit haklar verileceği belirtilirken oluşturulan Başkanlık Konseyi'nden Türkmenlerin dışlanmış olması bunu açıkça göstermektedir. Diğer taraftan toplantının demokratik bir ortamda yapılıp siyasi ve ulusal unsurların dikkate alındığını belirten Talabani'nin demecine göre, kendilerine temsil hakkı tanınmayan Türkmenler, toplantıda siyasi ve ulusal bir unsur olarak kabul edilmemişlerdir.

1 Mart (2003) Tezkeresi Sonrasında Türkmenler

Türkiye, 6 Şubat (2003) Tezkeresi ile ABD'ye askeri üsler ile limanların modernizasyonu için izin verdi. Kuzey cephesinin açılması yönünde ilk ciddi adım olarak değerlendirilen bu tezkere ile büyük çapta hazırlık yapılmıştı. Ancak 1 Mart (2003) Tezkeresi TBMM'de kabul edilmedi. Tezkerenin reddi Washington'da çok etkisi yaptı.¹⁹ Türkiye, ABD'yi yarı yolda bırakan taraf olmuştu.²⁰

Tezkerenin sonuçları kısa sürede Türkiye ve Irak Türkmenleri üzerinde hissedilmeye başlandı. Şöyle ki, tezkere günü muhaliflerin Selahattin Toplantısı devam ediyordu ve toplantı süreci ile sonuç bildirisinde Türkmenlerin haklarının korunacağı belirtilerek Türkiye'nin tepkisi engellenmeye çalışılmıştı. Ancak tezkerenin geçmemesi, muhalifleri rahatlattığından ve Türkiye'nin Irak üzerindeki söz hakkını asgariye indirdiğinden, Türkmenler konusunda somut adım atmaya gerek duyulmamıştı. Türkmenlerin Başkanlık Konseyi'ne alınmaması, Talabani'nin yaptığı açıklamada Türkmenlerin Irak'ın siyasi ve ulusal unsurları arasında görülmediğini ima etmesi bunu gösteriyordu. Yine ABD ile Kürt grupları, Türkmenleri yönetimden uzak tutmak suretiyle, Saddam'ın devrilmesinden sonra Türkiye'yi Irak'ta görmek istemediklerini de belirtmiş oluyorlardı.

17 "İşte Sonuç Bildirgesi", *Milliyet*, 3 Mart 2003, s. 15

18 Ahmet Şık, "Muhafif Bildiğini Okudu", *Radikal*, 3 Mart 2003, s. 11.

19 Erdal Güven, "?", *Radikal*, 2 Mart 2003, s.8; Yasemin Çongar, "Washington'a Soğuk Duş", *Milliyet*, 2 Mart 2003, s. 21.

20 Fikret Bilâ, *Sivil Darbe Girişimi ve Ankara'da Irak Savaşları*, Ümit Yayıncılık, Ankara, 2004, s.231; Şimşir, *a.g.e.*, s. 257.

3 Mart günü ise KDP ile KYB'nin güçlerini birleştirdiği ve bölgede yaşanacak gelişmelere karşı ortak bir yönetim oluşturmak adına "Ortak Yüksek Liderlik/Yüksek Liderlik Birliği"ni kurdukları açıklandı. Ulusal ve uluslararası koşulların yanı sıra idari, siyasi ve askeri faaliyetlerin yürütülmesiyle de ilgilenilecek olan bu liderlik, Barzani ve Talabani tarafından "eşbaşkanlık" sistemiyle birlikte idare edilecekti.²¹ Aynı gün 50 bin civarında gösterici KDP kontrolündeki Erbil'de, "Türkiye'ye hayır ABD'ye evet", "Kürdistan Türkiye'ye mezar olacak" sloganlarıyla yürüyüşe geçti. Göstericiler, Irak'ta Türk askeri istemediklerini, gelirse saldıracaklarını ilan ediyorlardı. Dahası, gösterilerin dört ayrı yerinde Türk bayrakları yakılmıştı.²² Ortaya çıkan gerilim Türkmenleri endişelendirdi. Türkmenlerin işyerleri ile evlerine düzenlenebilecek saldırılara karşı yoğun güvenlik önlemleri alındı.²³ Bu yüzden Türkmenler adına ITC, 8 Mart 2003'te, BM Genel Sekreteri Kofi Annan'a bir mektup göndererek; "Türkmenler sebep-siz olarak tutuklanmakta, tutuklulara işkence yapılmakta, tutuklu yakınlarına baskı uygulanmaktadır. Irak'ın kuzey ve orta kesimlerinde yaşayan 3 milyon Türkmen, silahsız ve korumasızdır. Geçmişte birçok katliam yapmış olan Mesut Barzani'nin liderliğini yaptığını KDP'nin, binlerce silahlı milisi ve paramiliter güçleri bulunmaktadır. Bu lider ve partisi, soykırım ve etnik temizlik niyetlerini, söylem ve eylemleriyle ortaya koymaktadır."²⁴ beyanında bulunmuş ve yardım istemiştir. KDP ile KYB'nin güçlerini birleştirerek devletleşme yönünde önemli bir adım attıklarını söyleyen ITC Türkiye Temsilcisi Mustafa Ziya ise "Türkmenleri bu bölgeden çıkarmak istiyorlar. Türkmenlere yönelik tahrikler şimdiden başladı" uyarısında bulundu ve BM'nin yanısıra Türkiye ve ABD'den de koruma istediklerini açıkladı.²⁵

Böylelikle, sindirilen Türkmenler, adeta ABD'nin Türkiye'yi cezalandırma unsuru olmuştu. Ancak TSK'nın tek taraflı Irak'a girme ihtimalinin ortaya çıkıp yeni tezkerenin gündeme gelmesi üzerine ABD, Türkmen kartını bir kez daha devreye soktu. 8 Mart'ta ABD'nin Irak Özel Temsilcisi Zalmay Halilzad, Türkmenlerin Selahattin Toplantısı'nda oluşturulan Başkanlık Konseyi'ne en kısa sürede alınması için destek verdiklerini açıkladı.²⁶ Ardından ABD Başkanı Bush, Başbakan Recep Tayyip Erdoğan'a bir mektup göndererek TSK'nın tek taraflı Irak'a girmesine karşı olduklarını ve Türkiye'yi Irak'ın kuzeyinden uzak tutmak için Türkiye'nin endişe ve hassasiyetlerinin dikkate alınacağını belirtilir

21 "Barzani ile Talabani Peşmergeleri Birleştirdi", *Hürriyet*, 4 Mart 2003, s.18; "Kirlili Ortaklık", *Akşam*, 4 Mart 2003, s. 13.

22 Faruk Balıkcı vd., "Ata'ya Saygıdan Bayrak Yakmaya", *Hürriyet*, 4 Mart 2003, s. 18; Ahmet Şık, "Türkiye'ye Büyük Protesto", *Radikal*, 4 Mart 2003, s. 10; Namık Durukan, "Kuzey Irak'ta Çirkin Gösteri", *Milliyet*, 4 Mart 2003, s. 17.

23 "Erbil'de Türk Bayrağı Yakıldı", *Cumhuriyet*, 4 Mart 2003, s. 8.

24 Şimşir, a.g.e., s.269-270.

25 Ayhan Şimşek, "Türkmenler Korunma İstedi", *Cumhuriyet*, 6 Mart 2003, s. 5; "Türkmenler Güvence İstedi", *Milliyet*, 13 Mart 2003, s. 16; "Türkmenlere Güvence", *Cumhuriyet*, 13 Mart 2003, s. 5.

26 "IKDP Ankara'yı Uyardı: Tek Yanlı Harekât Savaş Yolunu Açar", *Cumhuriyet*, 9 Mart 2003, s. 13.

şekilde, "Irak'ın toprak bütünlüğü korunacak; Kuzey Irak'ın teröristler tarafından Türkiye'ye düzenlenecek saldırılar için bir sığınak olması önleneyecek; Musul ve Kerkük ile petrol sahaları birleşik Irak ulusal kuvvetlerinin kontrolü altında kalacak ve Türkmenlerin Irak'ın geleceğinde anlamlı bir rol üstlenmeleri sağlanacaktır" teminatını verdi.²⁷

Bush, özel danışmanı Zalmay Halilzad'ı da Ankara'ya gönderdi. Halilzad ile yürütülen temaslarda Türkiye, ABD'ye; 1) Irak siyasetinden Türkmenlerin dışlanması kabul edilemez. Selahattin Toplantısı'nda, Türkmenlerin Başkanlık Konseyi'ne alınmaması ileride yaşanabilecek bazı gelişmelerin de işaretini veriyor. Kürt grupların, güçlerini birleştirerek bölgede etnik bir yapılanma gerçekleştirmek istedikleri açıktır, derhal önüne geçilmelidir. 2) Türkiye, beklenmedik gelişmelere karşı hazırlıklı olmak için Irak'ın kuzeyine girecektir. Bunu, muhtemel kitlesel göçlerin sınırın diğer tarafında durdurulması ve insani yardımların düzenli sağlanabilmesi için yapacaktır. Karışıklıktan yararlanmak isteyen terör gruplarının önlenmesi yine aynı kapsamda değerlendirilmektedir. 3) Türkiye, bu sebeplerden ötürü Irak'a 60-70 km girmeyi planlamaktadır. 4) Irak'ın kuzeyi ile bütününe geleceği konusunda Türkiye ile daha açık ve şeffaf görüşmeniz gerekmektedir, mesajlarını vermiştir.²⁸ Sonuç olarak ABD'nin tezkere öncesinde Irak operasyonunu ortak gerçekleştirebilmek için Türkiye'nin hassasiyetlerine önem verdiği, bilhassa Türkmenlerin Saddam sonrası Irak yönetiminde söz sahibi olabilmesi için somut adımlar attığı görülmektedir.

Ancak tezkerenin reddi, ABD'yi Kürt gruplara yaklaştıran Türkmenlerin bütünüyle yalnızlığa itilmesine sebep olmuş, Türkiye'yi cezalandırmak isteyen ABD ile Kürt grupların baskılarına maruz kalmaya başlamışlardır. Diğer faktörlerle birlikte özellikle Türkmenler üzerinden Türkiye'ye isteklerini kabul ettirmeye çalışan ABD, 1 Mart'tan sonra ise Türkiye'siz Türk toprakları ile hava sahasını kullanma izni almaya çalışmıştır. Bu süreçte zaman zaman gerekli izinler verilmezse Türkmenlerin durumu gözardı edilecektir intibai yaratılmış, bazen de Türkiye'nin hem gerekli izni verip hem de tek taraflı askeri bir müdahaleye kalkışılmadığı sürece Türkmenlerin haklarının korunacağı güvencesi verilmiştir. Dolayısıyla Irak Savaşı boyunca Türkmenler, ABD'nin Türkiye'den istediklerini alabilmek için yer yer ciddiye aldığı bazen ise görmezden geldiği bir unsur olmuştur. Öte yandan Bush, 14 Mart'ta Irak operasyonu için B planına geçilmesi emrini verdi. Böylece Türkiye kesin olarak savaş dışı kalırken, ABD, Irak'ı ağırlıklı güney cephesinden vurmaya üzere harekete geçmiş oldu.²⁹

27 Bölükbaşı, a.g.e., s.97.

28 Erkan Demirtaş ve Ayhan Şimşek, "Bush'tan K. Irak Güvencesi", *Cumhuriyet*, 15 Mart 2003, s. 5.

29 "Savaş Gemileri Körfez Yolunda, ABD Gemilerini Güneye Kaydırıyor", *Cumhuriyet*, 15 Mart 2003, s. 1,11; Yetkin, a.g.e., s. 193.

Ankara Toplantısı (18-19 Mart 2003)

18-19 Mart'da, ABD ve Türkiye temsilcilerinin de katıldığı Irak muhalefetinin "Ankara Toplantısı" yapıldı. Önce 18 Mart günü Ankara Palas'ta KDP, KYB/PUK, ITC, Türkiye ve ABD heyetleri bir araya geldi. KDP heyetine Neçirvan Barzani, KYB/PUK heyetine Celal Talabani, ITC heyetine de Sanan Ağa başkanlık ediyordu. Toplantıya Türkiye'den Büyükelçi Ali Tuygan, ABD'den de Zalmay Halilzad başkanlık etmişti. Türkiye'nin toplantıdaki şartları; 1) Irak'ın toprak bütünlüğünün korunması, 2) Enerji kaynaklarının merkezi otoritenin olması, Irak ordusunun merkezi, yerel yönetim güçlerinin ise "kolluk kuvveti" olması, 3) Türkmenlerin Irak'ın geleceğini belirleyecek konseyde temsilci buldurması, 4) Türkiye'nin göç dalgası ve terör girişimlerine Irak topraklarında müdahale etmesi konusunda tarafların iş birliği yapması şeklindeydi. Alınan kararlar ise şöyleydi; 1) Irak muhalefeti, ellerindeki bütün gücü koalisyon güçlerinin emrine verecek, 2) ABD ve muhalif gruplar göçü önlemeye çalışacak, 3) Irak'ın kuzeyinde yaşanabilecek anlaşmazlıklar için 5'li bir komisyon kurulacak, 4) Anlaşmazlık halinde Kerkük ve Musul'daki düzensizliği gidermek, göçü kontrol etmek ABD'nin sorumluluğunda olacak, 5) Koalisyon güçleriyle Irak'ın kuzeyindeki gruplar, mülteci ve terörle mücadelede Türkiye ile işbirliği yapacak, 6) Türkmenler Irak'ın geleceğine ilişkin komisyonda (Başkanlık Konseyi) temsil edilecek.³⁰ Görüldüğü üzere, Türkmenler açısından toplantıda elde edilen önemli sonuç, yönetimde (Başkanlık Konseyi'nde) temsilci buldurma hakkını kazanmış olmalarıydı. ABD'nin, Musul ve Kerkük'ün Kürt kenti yapılmaması için sorumluluk alması da oldukça önemliydi.

19 Mart'taki toplantı ise önceki toplantıdan oldukça farklıdır. Yukarıdaki temsilcilerin yanısıra bu toplantıya Asuri/Süryani Demokratik Hareketi, Anayasal Monarşi Hareketi, Irak Ulusal Uzlaşma Hareketi, IUK/INC ve İİDYK/SCIRI de katılmıştı. Yayımlanan ortak bildiriye; Irak'ın KİS'den arındırılacağı, teröristlere silah desteği verilmesine ve güvenli bölgeler oluşturulmasına kesinlikle karşı olduğu, ayrıca Irak'ın kurucu halklarının Araplar, Kürtler, Türkmenler, Asuriler ve Keldaniler olduğu ifade edilmiştir. Ortak bildiriye, üzerinde uzlaşılan diğer hususlar ise şöyle sıralanabilir; 1) Irak'ta halkı tam temsil edecek bir yönetim kurulacak, 2) Irak'ın bağımsızlığı, toprak bütünlüğü ve ulusal birliği korunacak, 3) Irak'ın gelecekteki yapısı, halkın iradesiyle belirlenecek, 4) Doğal kaynaklar Irak halkının tümü için kullanılacak, 5) Irak'ın tüm bölümleri millete aittir, 6) Kontrolsüz nüfus hareketleri engellenecek, 7) Irak rejiminin el konulan evlerle ilgili iddialar, kurulacak komisyonca değerlendirilecek, 8) Araplar, Kürtler, Türkler, Asuriler, Keldaniler ile diğerlerinin hakları ve özgürlükleri korunacak.³¹

30 "Türkmenlere Temsil Hakkı Alındı", *Radikal*, 19 Mart 2003, s. 5; Utku Çakırözer, "Ayaklanmaya Kalkanı Vururuz", *Milliyet*, s. 1,16.

31 Deniz Zeyrek, "Kuzey Irak'ta Riskli Durum", *Radikal*, 20 Mart 2003, s. 6; "Türkmenler Eşit

Görüş

Akademik
Bakış

75

Cilt 14
Sayı 28
Yaz 2021

Aslında 19 Mart 2003 günü, Ankara Sheraton Otel'i'nin 11'inci katında bir son an pazarlığı daha yaşandı. Zalmay Halilzad, ITC temsilcilerine, Saddam'ın devrilmesinden sonra kurulacak geçici yönetimde görev alabilmeleri için iki şart öne sürdü. İlki; düzenlenecek belgelerde "Kürdistan" sözcüğünün kullanılmasını kabul etmekte, "Özerk Irak Kürdistanı"nı. İkincisi; Iraklı muhalif grupların Selahattin Toplantısı'nda kabul ettikleri kararları onaylamak. Zira Irak muhalefeti arasında olmalarına karşın Türkmenler, Selahattin Toplantısı'ndaki mutabakata imza atmamıştı. Gerekçesi; bu anlaşmanın Saddam sonrasında Federal Irak'ı öngörmesiydi. Dolayısıyla "Kürdistan Özerk Bölgesi"nin kabul edilmesiyle oluşmaya başlayacak Federal Irak için Türkmenlerden imza atmaları isteniyordu. Türk Dışişleri Bakanlığı'nın da Irak'ta 1974'de kabul edilen yasaya göre "Özerk Kürdistan Bölgesi"nin öngörüldüğünü belirterek Türkmenlerin nabzını yokladığı iddia edilmekteydi. ITC ise, o dönemde ortaya konulan yasanın Kürtler tarafından kabul edilmediğini, dolayısıyla geçersiz olduğunu belirtmiştir. Ayrıca Türkiye'nin Irak ile ilgisini tamamen kesmesini isteyen iki madde daha vardı bu mutabakatta. Türkmenler, bu koşulları kabul etmelerinin mümkün olmadığını bildirmişlerdir. Bu ise, GIHK'de Irak muhalefeti oluşturulan tüm gruplara görev verilmesine karşın bu grubun parçası olan ITC ile onun çatısı altındaki parti ve grupların Irak'ın yeniden yapılandırılması sürecinden dışlanmasına sebep olacaktır.³²

Ankara'daki ilk gün toplantısında Türkmenlere Başkanlık Konseyi'nde görev verileceğinin belirtilip, ardından sonuç bildirisinde buna yer verilmemesi³³, sanırım bu "son an pazarlığının" bir getirisi olmuştur. Türkmenlerin Başkanlık Konseyi'nde üye bulundurabileceği kararı artık geçerliliğini yitirmiştir. Yine bildiride Türkmenlerden sadece kurucu unsur olarak bahsedilirken Türkmenlerin yanında Asuriler ile Keldanilerin sıralanmış olması sözkonusu maddenin ciddiyetini tartışılır hale getirmiştir.

2003 Irak'a Özgürlük Operasyonu

ABD, 20 Mart 2003'te, "Irak'a Özgürlük Operasyonu"nu başlattı ve savaş 1 Mayıs 2003'de büyük oranda sona erdi. Savaşın bitmesiyle Irak'ta bu kez etnik ve mezhep temeline dayanan bir ayrışma başladı, siyasi yapı ise bu temel üzerine şekillendirilmeye çalışıldı. Şii ve Kürt grupların ağırlık merkezini oluşturduğu federal düzene geçildi. Buna karşın Irak'ın bir başka asli unsuru olan Türkmenler, savaş sonrası siyasi yapılanmada sürecin dışında tutuldular.³⁴ Savaş sırasında 10-11 Nisan 2003 tarihlerinde Kürt grupların Kerkük ve Musul'a girerek

Kurucu Halk", *Cumhuriyet*, 20 Mart 2003, s. 8; "Uzlaşılan Noktalar", *Milliyet*, 20 Mart 2003, s. 16.

32 Ferai Tınc, "Türkmenlere Son An Oyunu", *Hürriyet*, 15 Eylül 2003, s. 18; "Halilzad, Kürdistan'ın Kabulünü İstedi", *Cumhuriyet*, 12 Haziran 2003, s. 10.

33 Utku Çakırözler, "Son Dakika Türkmen Golü", *Milliyet*, 20 Mart 2003, s. 16; "Kuzey Irak'ta Riskli Durum", *Radikal*, 20 Mart 2003, s. 6.

34 Bölükbaşı, a.g.e., s. 19.

bölgede kontrolü ele geçirip tapu ve nüfus kayıtlarını tahrip etmesi ise Türkmenlere verilen en önemli gözdağı idi. Gelişmeler üzerine Amerikan yönetimi, Türkiye'yi Irak'tan uzak tutmanın yollarını aramış, özellikle Irak'ın kuzeyine yönelik herhangi bir askerî harekâta bulunmaması konusunda sürekli uyarmıştır. ABD Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü Richard Boucher'ın; "Türkiye'nin tek yanlı her türlü eylemine karşıyız. Türkiye'ye, ABD önderliğindeki koalisyonun denetimi dışında olacak her türlü askeri eyleme karşı olduğumuzu açıkça bildirdik"³⁵ açıklaması, bu yönüyle önemlidir.

Oysa Türkmenler, Türk kuvvetlerinin Irak'a gönderilmesini istemekte, hatta bunun atılması gereken önemli bir adım olduğunu düşünmekteydiler. Barzani ve Talabani kuvvetlerinin Kerkük'te Türkmenlere yönelik katliam hazırlığı içinde olduğunu ifade eden İTKYC Başkanı Kemal Bayatlı, silahlı Kürt grupları karşısında Türkmenlerin silahsız olduğunu belirterek yardım istemiş ve "Biz Türkiye'den garantörlük ve himaye istiyoruz, bizim en büyük güvencemiz Türk askeridir" sözleriyle Türkiye'ye bağlanan umutları ortaya koymuştur.³⁶ ITC Türkiye Temsilcisi ve Uluslararası İlişkiler Sorumlusu Mustafa Ziya ise, "Türk askerinden başka hiçbir güce güvenmediklerini" belirtmiştir.³⁷ Anlaşılacağı üzere Türkmenler, Türk kuvvetlerinin bölgeye yerleşerek kendilerini korumalarını ve Türkiye'nin Irak'ta faaliyet göstererek Türkmen davasına faydalar sağlamasını beklemekteydi.

1 Mart Tezkeresi'nin reddi ile beklentileri boşa çıkan Türkmenler, savaşın ardından yaptıkları açıklamalarda da "Türk askerini bekledik, gelmedi"³⁸ ifadesini kullanmaya başlamışlardır. Savaş sürecinde çok büyük zararlar gören Türkmenler, artık benzer uygulamalara maruz kalmamak için savaş sonrası dönemde politikadan uzak durmayı tercih etmişlerdir. Üstelik Türkmenler arasında, bu dönemde, Türkiye'nin bölgeye yönelik herhangi bir müdahale durumuna karşı da yavaş yavaş itirazlar yükselmeye başlamıştır. Askeri müdahalenin Kürt gruplar ile olan ilişkilerini olumsuz yönde etkileyeceğini düşünen Türkmenlerin bu tavrı, Türkiye'ye olan bakış açılarının da değişmeye başladığını göstermiştir. Zira Türkiye'den beklenen destek sağlanamayınca artık gözlerini bölgedeki dengelere özellikle de kurulmaya çalışılan Kürt devletine çevirmeye başlamışlar, onlarla uzlaşma sağlayarak tek bir çatı altında yaşamaya kendilerini zorunlu hissetmişlerdir.³⁹ Kısacası Türkmenler, artık Türkiye'ye rejimin devrilmesinden önceki gibi bakmamaktadırlar, bakışları zıt yöne doğru kaymaya başlamıştır.

35 "Washington: Türkiye Tek Başına Hareket Edemez", *Sabah*, 21 Mart 2003, s. 5; "ABD Dışişleri Bakanlığı: Kuzey Irak'a Girmeyin", *Milliyet*, 21 Mart 2003, s. 21.

36 İpek Yezdani, "Kemal Bayatlı: Türkiye Bizi Himaye Etsin", *Cumhuriyet*, 22 Mart 2003, s. 6.

37 "TSK'dan Başkasına Güvenmeyiz", *Cumhuriyet*, 23 Mart 2003, s. 8.

38 Hasan Cemal, "Kerkük'te Hayal Kırıklığı, Türk Askerini Bekledik, Gelmedi", *Milliyet*, 13 Mayıs 2003, s. 1, 17.

39 Mazin Hasan, "Dünden Bu Güne Irak Türkmenleri", Gazi Ü. SBE., Ankara 2007 (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 117-118.

Gazi

Akademik
Bakış

77

Cilt 14
Sayı 28
Yaz 2021

Irak'ın Yeniden Yapılandırılmasında İlk Adımlar

ABD, Irak'ta savaştan sonra uygulamayı düşündüğü siyasi sistem için üç önemli hedef belirlemişti. İlki, Irak'ın küresel kapitalist sisteme entegre edilmesinde Washington'a yardımcı olacak ve koalisyon kuvvetlerince yeniden inşa edilen Irak'ı yönetebilecek yerli ve yabancı seçkin kişiler yetiştirmek; diğeri, ABD projelerine muhalif seçkin kişileri etkisiz kılmak ve üçüncüsü, ABD'nin kendi isteklerini hayata geçirmek amacıyla belirlediği yönetici tabakanın, Irak'ta ABD yanlısı bir kamuoyu oluşturarak Irak'ın geneli üzerinde hâkimiyet kurmasını sağlamak idi.⁴⁰

Aslında ABD, bu amaçları gerçekleştirmek için çok daha önceden çalışmaya başlamıştı. Irak'ın yeniden yapılandırılması konusunda, başkanlığını Amerikalı Emekli General Jay Garner'in üstlendiği "Yeniden İmar ve İnsani Yardım Bürosu"nu (ORHA) 20 Mart 2003'te oluşturması bunu apaçık gösteriyordu. Gerçi, ORHA'nın görevi insani yardım, yeniden imar ve sivil idarenin oluşturulması süreçlerinde Iraklılara yardım etmektir.⁴¹ Ancak ORHA'nın gerçek amacı, yardımlardan ziyade, Irak'ta geçici hükümet konseyinin kurulması için gerekli siyasal zemini hazırlamak ve o güne kadar da Irak'ı yönetmek idi.

Nasıriye Toplantısı (15 Nisan 2003)

ABD için sıra muhaliflerle Irak'ta ortak bir yönetim mekanizmasının oluşturulmasına gelmişti. Bu yüzden, 15 Nisan 2003'te, geçici Irak yönetiminin kurulabilmesi için Nasıriye'de bir toplantı yapıldı. ABD adına Halilzad ile ORHA Başkanı Garner'in yer aldığı ve Saddam muhalifi 100 temsilcinin katıldığı bu toplantı sonucunda yayımlanan 13 maddelik bildiriye demokratik ve federal bir Irak'ın kurulmasının amaçlandığı açıklandı.⁴² Türkiye, Nasıriye Toplantısı'na Türkmenler adına ITC temsilcisi Mustafa Ziya'nın davet edilmesinden memnundu.⁴³ ITC toplantıda; "Türkmenlerin Irak yönetiminde asli unsur olarak kabul edilmesi; Kerkük ve Musul'a giren peşmergelerin çekilmesi; geçiş sürecinde kontrolün koalisyon güçlerinde olması; Irak'taki seçimden önce etnik kökenlerin sorulacağı bir nüfus sayımının yapılması ve 1990'dan sonra göç edenlerin geri dönmeye olanak sağlanması" şeklinde beş şart öne sürdü.⁴⁴ Türkiye ise yeni yönetimin belirlenmesi çalışmalarının bundan sonraki aşamalarında da Türkmenlerin yer alması için ABD başta olmak üzere ilgili taraflarla görüşme-

40 Ümit Ertuğrul, *Orta Doğu'nun Yeniden Yapılanması ile Irak'ın İşgali Ekseninde Irak Türkleri ve Türkiye*, Kerkük Vakfı Yayınları, İstanbul, 2006, s. 118-119.

41 Arı, a.g.e., s.64; Ferhat Pirinççi, "2003 Savaşı Sonrası Süreçte Irak'ta Siyasi Yapılanma", *İkinci Orta Doğu Semineri Düinden Bugüne Irak (Elazığ 27-29 Mayıs 2004) Bildiriler II*, (Edit. Mustafa Öztürk ve Enver Konukçu), Fırat Üniv. Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Elazığ, 2006, s. 484.

42 Bensahel et.al, a.g.e., s. 162-163; "Protestolu Zirve", *Akşam*, 16 Nisan 2003, s.11; Arı, a.g.e., s. 64.

43 "Şiilerden Büyük Protesto", *Cumhuriyet*, 16 Nisan 2003, s. 11.

44 "Türkmenlerden Beş Şart", *Radikal*, 16 Nisan 2003, s. 11.

lere devam etti.⁴⁵

Nasıriye Toplantısı'ndan hemen önce ise Musul-Kerkük başta olmak üzere Türkmenlerin yoğun olarak yaşadığı bölgelere ABD askerleri öncülüğünde Kürt peşmergelerin girip, yağma faaliyetlerinde bulunması oldukça dikkat çekicidir. Bu durum Türkmenler ile Türkiye'nin hassasiyetlerinin çok fazla dikkate alınmadığının kanıtıydı.

Bağdat Toplantısı (28 Nisan 2003)

300 temsilciyle öncekinden daha geniş bir katılıma sahip ikinci toplantı, 28 Nisan'da Bağdat'ta düzenlendi. Bağdat Toplantısı, Iraklılardan oluşacak geçici bir yönetimden bahsetmesi açısından önemlidir. Nitekim tüm delegeler tarafından benimsenen bildiriye, "Geçici Irak hükümetinin seçileceği ulusal konferansın bir ay içinde yapılması için tüm çabalar gösterilmeli" denilmekteydi. Konferansın büyük olasılıkla Bağdat'ta yapılacağı belirtilirken, Irak'ta güvenliğin Koalisyon Güçlerinin sorumluluğunda kalmasına devam edilmesi üzerinde de uzlaşıldı. Öncekine kıyasla bu toplantıya davet edilmeyen Türkmenler ise Bağdat'ta ayrı bir toplantı düzenleyerek kendilerinin de yönetimde temsil edilmesi gerektiğini vurguladılar.⁴⁶

Geçici Koalisyon Otoritesi (GKO)

Irak'ta geçici yönetim kadrosunun belirlenmeye çalışıldığı esnada General Jay Garner ve ekibi görevden alındı. Yerine 6 Mayıs'ta Emekli Büyükelçi L.Paul Bremer atandı.⁴⁷

Bremer'in atanmasından bir gün önce ise ABD, geçici hükümetin oluşturulması için sekiz veya dokuz Iraklı liderin seçileceğini açıkladı. Seçilmesi en muhtemel liderler; Ahmet Çelebi, Mesut Barzani, Celal Talabani, Abdülaziz el-Hekim ve İyad el-Allawi idi.⁴⁸ Böylece daha Bremer'in gelmesinden önce Irak'ın üst yönetim kadrolarının oluşturulması adına bir plan ortaya konulmuştu ve ITC'den herhangi bir temsilci 'muhtemel' adaylar arasında düşünülmemekteydi.

12 Mayıs'ta görevine başlayan Bremer ile birlikte Irak'ta önemli değişimler yaşanmaya başlandı. ORHA lağvedildi, yerine 16 Mayıs'ta "Geçici Koalisyon Otoritesi" (GKO/CPA⁴⁹) oluşturuldu. Böylece ABD'nin, savaştan sonra Irak'ın yeniden yapılanması işlemini Iraklı sivil yönetime bırakmayıp kendi denetiminde bir geçiş dönemi oluşturmayı tercih ettiği görüldü. Paul Bremer de bu dönemin başlıca aktörü olarak Koalisyon Otoritesi'nin başına getirilmişti.

45 "Şiilerden Büyük Protesto", a.g.e., s. 11.

46 Bensahel et.al, a.g.e., s. 163; "Bağdat'ta Beyin Fırtınası", *Radikal*, 29 Nisan 2003, s. 11; "Şiilerin Gösterisi Muhalifleri Korkuttu", *Akşam*, 29 Nisan 2003, s. 16.

47 "Başkan Bush Irak'a Yönetici Atadı", *Milliyet*, 07 Mayıs 2003, s. 20;

48 Bensahel et.al, a.g.e., s. 164.

49 Coalitional Provisional Authority.

Yaz

Akademik
Bakış

79

Cilt 14
Sayı 28
Yaz 2021

Aynı gün yayınladığı yönetmelikte Bremer; hükümet yetkilerini geçici süreyle GKO'nin üstlendiğini, bu oluşumun amaçlarını gerçekleştirmek için tüm yasa, yürütme ve yargı yetkileriyle donatıldığını ve bu yetkilerin de kendisi aracılığıyla kullanılacağını belirtti.⁵⁰

Haziran ayının ilk günlerinde ise ABD yönetimi, toplanması öngörülen ulusal konferansın iptal edildiğini duyurdu. Bunun yerine İngiltere ile birlikte, bir grup Iraklıdan oluşan "Geçici Danışma Konseyi" seçmeye karar verdiğini açıkladı. Seçilecek konseyin görevi, Paul Bremer'e siyasi danışmanlık yapmak ve yönetimle ilgili günlük meselelerde Amerikalı yetkililere fikir vermektir. Konseyin yedi üyesi daha önce belirlenen yedi büyük Saddam muhalifi grubun başkanı idi. Bunlara, alınan karardan sonra beş üye daha eklendi ve içlerinde Türkmenlerden hiçbir temsilci bulunmuyordu. Konseyin toplamda 25-30 kişi olması öngörüldüğünden, Türkmenler umutlarını artık geriye kalan 10-15 üye arasına girmeye başlamışlardı.⁵¹ Gerçekten de Irak'taki ABD'li diplomat David Perace'in Türkmen yetkililere yönelik sarfettiği; "ITC'yi, Türkiye ile bir görüyoruz. ABD, Türkiye'nin yaptığını unutmadı, bunu affetmeyecek. Bu durumu kabul etmek zorundasınız"⁵² şeklindeki beyanat, Türkmenlerin geri plana itildiği yönündeki kanaati güçlendirirken, Türkmenler üzerinden Türkiye'nin cezalandırıldığını da net bir şekilde ortaya koyuyordu.

Geçici Irak Hükümet Konseyi (GIHK) ve Türkmenler

Paul Bremer, Temmuz ayı başında, siyasi konseyin "Geçici (Irak) Hükümet Konseyi" (GIHK/IGC)⁵³ adıyla kurulmasını kabul etti.⁵⁴ Daha çok Iraklı muhalif gruplardan oluşturulan ve Irak yönetiminde söz sahibi olacak olan 25 kişilik "Geçici Irak Hükümet Konseyi" 13 Şii, 5 Sünni Arap, 5 Kürt, 1 Türkmen ve 1 Hristiyan/Asuri'den müteşekkildi. İlk toplantısını, 13 Temmuz 2003'te yapan GIHK, siyasal anlamda ağırlıklı olarak IUK/INC, IUA/INA, KDP, KYB/PUK, İDYK/SCIRI ve Dawa Partisi gibi Irak'ta etkin altı büyük siyasi partiden oluşuyordu.⁵⁵ Ancak Konsey'e giren üyeler 'temsil ettikleri' kesimler tarafından seçilen isimler değillerdi. ABD yönetimi tarafından belirlenmişlerdi.⁵⁶

50 Pirinççi, a.g.m., s. 486; Sinkaya, a.g.m., s. 387.

51 Patrick Basham, "Can Iraq Be Democratic?", *Policy Analysis*, No 505, 5 January 2004, s. 11; "ABD Irak'ı Kendisi Yönetecek", *Cumhuriyet*, 3 Haziran 2003, s. 9; "ABD, Irak'ta Geçici Hükümetten Vazgeçti, Adam Çıkmadı", *Hürriyet*, 9 Haziran 2003, s. 18.

52 "Fatura Türkmenlere Çıktı", *Cumhuriyet*, 12 Haziran 2003, s. 10.

53 'Geçici Hükümet Konseyi'ne (*Interim Governing Council*), 'Geçici Irak Hükümet Konseyi' (GIHK) veya 'Geçici Irak Yönetim Konseyi' (GIYK) isimleri de verilmiştir. Burada ağırlıklı olarak 'Geçici Irak Hükümet Konseyi' (GIHK) kullanılacaktır.

54 "Irak'ta Hükümet Konseyine Onay", *Cumhuriyet*, 7 Temmuz 2003, s. 11.

55 Bensahel et.al, a.g.e., s. 166-167; Added Dawisha, "The Prospects for Democracy in Iraq: Challenges and Opportunities", *Third World Quarterly*, 26 (4/5), 2005, s. 727; Faruk Zabcı, "Devrik Saddam Bayramı", *Hürriyet*, 14 Temmuz 2003, s. 34.

56 "Irak'a Yetkisiz Hükümet", *Cumhuriyet*, 14 Temmuz 2003, s. 11.

Bremer'in "Irak'ın siyasi ve ekonomik bağımsızlığı yolunda ilk resmi adım" olarak nitelendirdiği⁵⁷ Konsey, çeşitli etnik ve dini unsurları bir araya getirip 'ortak yönetim' düşüncesini ortaya koyduğu için mantıklı bir çözüm olarak görülebilirdi. Üstelik parçalı bir yapıya sahip Irak için bu çeşit bir yönetim organı bütünlüğü de koruyabilirdi. Ancak Konsey'deki siyasal, etnik ve dini unsurların dağılımı ve dağılımdaki yalnışlıklar dikkat çekicidir. Nitekim Türkmenlerin Irak'taki en kapsamlı siyasal örgütü konumunda bulunan ITC'ye Konsey'de yer verilmemişti. Ayrıca Türkmenlere GIHK'da sadece bir üyeliğin -Songül Çabuk'a- verilerek nüfuslarıyla (%10-13) orantılı bir şekilde temsil edilmemeleri; buna karşın Irak'ın %15-20'sini oluşturan Kürtler'in 5 üye ile temsil edilmesi GIHK'daki en önemli hatadır.⁵⁸ Türkmenler de zaten bu duruma tepkiliydiler. ITC'den bir yetkili, Konsey'de en az 2-3 temsilci bulundurmak için çalıştıklarını ancak ABD'den gerekli desteği alamadıklarını ifade etmiştir. ITC Başkanı Sanan Ahmet Ağa da; ABD'ye çağrıda bulunarak, şimdiye kadar ki tüm muhalefet toplantılarına katılan ITC'nin GIHK'ya davet edilmemesinin kabul edilemez olduğunu belirtmiş ve üç milyonluk nüfuslarıyla %13 nüfus oranına sahip Türkmenlere GIHK'de 3 üyelik verilmesini istemiştir.⁵⁹ Irak Türkmenleri İslami Birliği de genel sekreterlerinin yer almadığı GIHK'nin kararlarını tanımayacaklarını açıklamıştır.⁶⁰ Türk Dışişleri yetkilileri ise Türkmenlerin temsili konusunda memnuniyetsiz bir tavır içindeydi.⁶¹

Konsey'in teşkilinde Şii-Sünni-Kürt ayırımında ve ekseninde bir iktidar paylaşımına gidildiğini, Arap-Kürt-Türkmen dengesinin çok fazla gözetilmediği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla, GIHK'daki üye sayılarının, nüfus oranlarından ziyade tarafların Amerikan Hükümeti nezdindeki nüfusları ve iş birlikleriyle bağlantılı olduğu, temsil oranlarının buna göre belirlendiği söylenebilir.⁶² Amerikalı yetkililerin Konsey'deki üye sayıları ile seçilen kişilerin "Irak nüfusunun dağılımını temsilen"⁶³ oluşturulduğunu belirtmeleri ise mevcut durum ile çelişmektedir.

GIHK'nın sorumlulukları; genel olarak, bakan ve diplomatları atamak, yasaları yeniden düzenlemek, 2004 yılı ulusal bütçesini hazırlayıp onaylamak, yeni anayasa taslağı çalışmaları yapmak şeklinde belirlenmiştir.⁶⁴ Konsey'in

57 "İlk Siyasi Kıpırtılar", *Radikal*, 13 Temmuz 2003, s. 11.

58 Ertuğrul, a.g.e., s. 162-163; Arı, a.g.e., s. 68.

59 "Türkmen Cephesi Tepkili", *Cumhuriyet*, 15 Temmuz 2003, s. 11; "Üç Türkmen Temsilci Lazım", *Radikal*, 17 Temmuz 2003, s. 11; "Türkmenler 3 Temsilci İstiyor", *Cumhuriyet*, 17 Temmuz 2003, s. 11.

60 "Türkmenlerin Temsili Sorun", *Radikal*, 18 Temmuz 2003, s. 11.

61 "Türkmen Cephesi Tepkili", a.g.e., s.11; Fikret Bilâ, "Ankara'nın Beklentileri", *Milliyet*, 19 Temmuz 2003, s. 14.

62 Sinkaya, a.g.m., s. 389; Arı, a.g.m., s. 68.

63 "Irak'a Yetkisiz Hükümet", s.11; Mustafa Balbay, "Irak'ta Tam Demokrasiye Etnik Geçiş!", *Cumhuriyet*, 15 Temmuz 2003, s. 1,8.

64 Basham, a.g.m., s. 11-12; "Irak'ta Tarihi Gün", *Akşam*, 14 Temmuz 2003, s. 16; "İlk Siyasi Kıpırtılar", a.g.e., s. 11.

GKO ile ilişkisi ise GKO'nun 13 Temmuz 2003 tarihli yönetmeliği ile ortaya konuldu. Buna göre; GIHK, kendi yetkileri de dâhil olmak üzere tüm konularda GKO ile 'danışmalarda' bulunmak ve "iş birliği" yapmak zorundaydı. Bu durum, GKO'nun bundan sonra da Irak'ın en yetkili otoritesi olarak kalacağını gösteriyordu.⁶⁵ Irak halkını temsil eden GIHK'nın ABD öncülüğündeki koalisyonu temsil eden GKO'nun bir alt birimi olarak düzenlendiği de yine buradan anlaşılmaktadır.

GIHK'nın oluşturulduğu günlerde, 4 Temmuz'da, Süleymaniye'de Türk askerlerinin görev yaptığı ofise ABD'li askerler tarafından baskın yapılmış ve 11 Türk irtibat subayı başlarına "çuval" geçirilerek alıkonulmuştur. Bu, Türkiye'nin, Irak'ın genelinde özellikle de kuzeyinde ne askeri ne de siyasi olarak -desteklediği Türkmenler üzerinde- hiçbir etkisinin görülme istenmediğinin açık bir ifadesiydi.

Türkmen Üye: Songül (Ömer) Çabuk

GIHK'daki Türkmen temsilci Songül (Ömer) Çabuk, Güzel Sanatlar Öğretmeni⁶⁶ ve Irak Kadınlar Birliği Örgütü Başkanı idi.⁶⁷ Kerküklü bir Türkmen ailenin gelini olup bir dönem ITC içinde çalıştığı, savaş sırasında da ABD'li sivil ve askeri yetkililere çevirmenlik yaptığı belirtiliyordu.⁶⁸ Ancak ITC'de ve Türkiye'de Çabuk'u çok fazla tanıyan kişi yoktu.⁶⁹ Sadece kardeşlerinin ABD ordusunda görev yaptığı, bunun ise zaten Konsey'e girmesi için yeterli bir sebep olduğu belirtilmekteydi.⁷⁰ Kendisini tanıdığını belirten Kerkük Meclis Üyesi Ali Mehdi Sadık ise "iyi bir kadındır, fakat siyasi bir yönü yoktur" ifadesinde bulunmuştur.⁷¹

GIHK'ye seçileceğini bir ay önce öğrendiği 42 yaşındaki Çabuk⁷², seçilmesinin ardından yaptığı açıklamada; ABD'nin Konsey'de Türkmen halkını temsil etmesini istediğini belirterek, "Ben de seve seve kabul ettim. Türkmenler'in sesi olacağım. Irak Türkmen Cephesi Başkanı Sanan Ahmet Aga, isterse benim yardımcımlı olabilir. Birlikte çalışabiliriz" demiştir. Ayrıca Türkmenlere Türkiye'den daha yakın bir ülke olmadığına dikkat çeken Çabuk, "Burada günlerdir gözüm hep Türk gazetecileri aradı. Beni dinlemelerini ve sesimi herkese duyurmalarını istedim" diyerek, Türk basınına da ince bir sitemde bulunmuştur.⁷³

Songül Çabuk'un Türkmenleri temsil etme yetkisinin oldukça tartışıldığı

65 Basham, a.g.m., s. 11; Pirinççi, a.g.m., s. 488.

66 "Geçici Hükümet Konseyi'nin İlk Kararı, Bağdat'ın Düşüğü Gün, Resmi Bayram", *Milliyet*, 14 Temmuz 2003, s. 16.

67 "Talabani ve Barzani'li Hükümet Konseyi'nde Türkmen Kadın Üye", *Hürriyet*, 14 Temmuz 2003, s.34.

68 "ABD'lilerin Çevirmeniydi", *Cumhuriyet*, 18 Temmuz 2003, s. 11.

69 Balbay, a.g.m., s. 8.

70 Mustafa Balbay, "Zaferi Korumak, Kazanmaktan Zordur!", *Cumhuriyet*, 19 Temmuz 2003, s. 1.8.

71 Faruk Zabcı, "Kim Bu Türkmen", *Hürriyet*, 16 Temmuz 2003, s. 18.

72 Faruk Zabcı, "Türk Askerleri İçin Onunla Görüştüm", *Hürriyet*, 23 Temmuz 2003, s. 21.

73 "Türkmenlerin Sesi Olacak", *Akşam*, 17 Temmuz 2003, s. 14;

görölmektedir. ITC Bağdat Kolu Başkanı Faruk Abdurrahman; "Tüm partilerin başkanlarının konseye alınmalarına rağmen, Türkmenlerden hiç tanımadığımız birini seçtiler. Yalnız ITC başkanı konseye seçilmedi. Perde arkası oyunlar çevriliyor. Bizim bugüne kadar Songül Ömer'den (Çabuk) hiç haberimiz olmadı. Kendisiyle hiç karşılaşmadık ve hakkında da hiçbir bilgi sahibi değiliz" beyanatında bulunmuştur. Devamında; "Konsey'e seçileceğini 10 gündür bilmesi gereken biri, Konsey'de çalışmalarına başlamadan önce bizlerle temasa geçip sorunlarımızı öğrenmeliydi. Türkmen toplumundan uzak biri bizi konseyde nasıl temsil eder?" diyerek, Songül Çabuk'un Türkmen siyasi kuruluşlarından uzak durduğuna dikkat çekmiştir. ITC'nin Erbil şubesinden Mahiyet İlhanlı da 5 milyon Kürt'ün 5 kişiyle temsil edilmesine karşın, 2-3 milyon Türkmen'in sadece bir kişiyle temsil edilmesinin haksızlık olduğunu söyleyerek, "Bir oyun oynanıyor. Türkmen ileri gelenleri Konsey'e alınmadığı gibi, seçilen kişiyi de yakından tanımıyoruz. 35 yaşında, Musul'da Güzel Sanatlar Enstitüsü'nde resim ve heykel dersleri hocası olduğunu duyduk. Kerkük'te oturuyor. Kocası avukatmış ve iki çocuğu varmış. Bizi hiç aramadı. Onu arıyoruz" açıklamasında bulunmuştur.⁷⁴

ITC Yürütme Konseyi Üyesi Dr. Aydın Beyatlı ise Irak'ta ABD öncülüğünde oluşturulan GIHK'ya Şii, Arap ve Kürtlerin önerdikleri isimlerin aynen kabul edildiğini ancak kendilerinin teklif ettiği isimlerin dikkate alınmayıp daha önce ABD askerlerine tercümanlık yapan Türkmen bir kadının Türkmenleri temsil etmesi için Hükümet Konseyi'ne seçildiğini ifade etmiştir. Ayrıca, Çabuk'un bir Türkmen olduğunu, fakat çok tehlikeli ve önemli oyunların oynandığı Irak'ta uluslararası siyaset tecrübesi olmadığından Türkmenlerin haklarını savunmada yetersiz kalacağını belirtmiştir.⁷⁵

Türkmenler adına çalıştığını söyleyen Çabuk ise, ITC'nin kendisini yalnız bıraktığını belirterek, "Bana şans tanıyın. Türkmenler adına çalışıyorum. Önemli olan koltuk kavgası değil Türkmenler'in haklarını savunmak" demekteydi. Siyasi deneyimi bulunmadığından soydaşlarının haklarını gerektiği gibi koruyamayacağı hususunda yoğun eleştiriler alan Çabuk, kendini; seçilmeden önce aktif bir Irak Kadınlar Birliği üyesi, Türkmen olduğu için Saddam rejiminden büyük baskı gören, aracı ile iki evine el konulan, Türkmen bir kadın olarak tanımlamıştır. Görüşleri ile çalışmalarını ise; bir kadın olarak Türkmenler için çok şey yaptığını, bağımsız bir kadın olduğunu, Türkmen olup her gün Türkmenlerin hakları için çalıştığını, Kerkük'teki durumun Türkmenler için gittikçe zorlaştığını, oysa Kerkük'ün üniter bir devlet içinde Arabıyla, Türkmeniyle, Kürdüyle üzerinde Irak bayrağı dalgalanan bir şehir olmasını istediğini, dairelerde ve resmi yerlerdeki tüm tabelaların Kürtçe'ye çevrildiğini, buna karşın kendile-

74 Zabacı, "Kim Bu Türkmen", s. 18.

75 "Irak Notları... Türkmenler Songül Çabuk'tan Rahatsız", *Radikal*, 19 Temmuz 2003, s. 11.

Gazi

Akademik
Bakış

83

Cilt 14
Sayı 28
Yaz 2021

rinin ortak dil olan Arapça'nın kullanılmasını istedikleri şekilde özetlemiştir.⁷⁶ Çabuk'un ifadelerinde dikkat çeken ilk nokta, "bağımsız" olduğu vurgusudur. Bu, onun ITC de dâhil hiçbir resmi kuruluşa üye olmadığı anlamına geliyordu. Zaten ITC de kendisi hakkında bilgi sahibi olmadıklarını ve üyeleri bulunmadığını belirtmişti. Bu ise, Irak'ın en büyük ve kapsamlı Türkmen siyasi kuruluşundan tamamen bağımsız bir Türkmen'in Türkmen temsilci olarak seçildiğini gösteriyordu. Öte yandan Kerkük'e ilişkin yaptığı değerlendirme de, Kerkük'ün Türkmen kimliğinden ziyade kozmopolit bir yapıya sahip olmasının savunulduğu izlenimi vermektedir.

Türkiye, GIHK'nin kurulmasını, bu ülkede "yeni egemen siyasi yapının oluşturulması sürecinde ilk adım" olarak değerlendirmiştir. Dışişleri Bakanlığı'nın yaptığı açıklamada; konseyin üyelik yapısının Irak halkının, Türkmenler de dâhil, bütün kesimlerini tatminkâr ve ağırlıklarına uygun bir şekilde yansıttığı söylenemez denilmiş ve mevcut adaletsizliğe dikkat çekilmiştir.⁷⁷ Yine Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü Hüseyin Diriöz; Konsey'de "Türkmenlerin gerçek seviyelerinde temsil edilmeleri lazım. Zannedersem zamanla bu gerçekleşecektir. Şimdiki rakam tatminkâr değil" eleştirisinde bulunmuştur.⁷⁸ Washington ziyaretinde ABD'li yetkililere Türkiye'nin konuyla ilgili rahatsızlığını ileten Dışişleri Bakanı Gül; oluşturulan yönetimin geçici olduğu, asıl yönetimin oluşması ve Bakanlar Kurulu'nun tespiti sırasında bu tür eleştirileri dikkate alacaklarını ve daha dengeli bir oluşuma gideceklerini belirten cevaplar almıştır.⁷⁹ Yine Türkiye'nin, ABD'nin Irak'ta kurmaya çalıştığı Uluslararası İstikrar Gücü'ne (UIG) asker gönderip destek olmak için ABD'ye ilettiği şartlardan biri de Türkmenlerin haklarının gözetilmesi ve GIHK'deki dengesizliğin giderilmesi idi.⁸⁰

Türkiye'nin rahatsızlığı, Türkmenlerin nüfuslarıyla orantılı bir şekilde temsil edilmemelerinin yanı sıra Konsey'e seçilen Türkmen temsilcisi hususunda da ön plana çıkıyordu. Zira beklenti, ITC Lideri Sanan Ahmet Aga'nın konseye alınacağı yönündeydi. Aga, şimdiye kadar ABD ve Iraklı diğer muhalif gruplarla yapılan toplantıların tamamında Türkmenlerin tek meşru temsilcisi olarak görev yapmıştı. Üstelik Halilzad başkanlığında Ankara'da yapılan toplantıdaki 19 Mart tarihli belgenin altında da Aga'nın imzası vardı. Bu deklarasyona Irak'taki 8 muhalif grubun temsilcileriyle birlikte ABD ve Türkiye de imza koymuştu. Yani ABD, savaş öncesi dönemde Türkmenlerin resmi temsilcisi olarak Ahmet Aga'yı muhatap almış ve o dönemde Aga'nın Ankara'ya yakınlığı, ABD açısından herhangi bir pürüz oluşturmamıştı. Kısacası, Türkiye'nin beklentisi oldukça kuvvetliydi ve önceden diplomatik kanallarla da ABD yönetimine iletilmişti. Buna rağmen GIHK'dan Ahmet Aga'nın dışlanması Ankara

76 Aslı Aydıntaşbaş, "Ankara, Bana Şans Tanısın", *Sabah*, 10 Eylül 2003, s. 20.

77 "Ankara, Konseyi Değerlendiriyor", *Akşam*, 18 Temmuz 2003, s. 14.

78 "Türkmenlerin Temsili Sorun", *a.g.e.*, s. 11; "ABD'lilerin Çevirmeniydi", *a.g.e.*, s. 11.

79 Fikret Bilâ, "Gül: NATO Bağlı Kurulabilir", *Milliyet*, 29 Temmuz 2003, s. 14.

80 "Türkiye, Kimsenin Bekçisi Olmayacak", *Milliyet*, 30 Temmuz 2003, s. 14.

açısından tam bir hayal kırıklığı olmuştu.⁸¹

Bu noktada, Bremer'in Konsey'e ITC yerine, ITC ile bağlantısı olmayan Songül Çabuk'u seçmesi ne anlama geliyordu? Diğer etnik grupların siyasi örgütlerine geniş yer veren Bremer, neden Türkmen kontenjanında tercihinin bir sivil toplum örgütünden yana kullanmıştı? Cevaplar, Bremer'in Ankara çizgisinde duran bir siyasi partiyi konsey dışında tutarak, ABD'nin Türkiye'yi, Irak'ın siyasi geleceğiyle ilgili denklemden dışlamak istediği sonucundan hareketle verilebilir. Zaten yaşanan olaylar dikkatli bir şekilde analiz edildiğinde sonuç şaşırtıcı olmaz. Türkmenlerin çoğunlukta olduğu Kerkük'te ABD'nin inisiyatif kullanarak Kerkük Valisi'ni Kürtlerden seçtirilmesi, Türkmenlerden seçilen Vali Yardımcısı İrfan Kerküklü'nün ise ITC değil Celal Talabani ile işbirliğine sıcak bakan Türkmen Millet Partisi'nin üyesi olması⁸²; Bremer'in, Türkiye'nin Bağdat'taki diplomatik temsilcilerine randevu vermemesi ve son olarak 4 Temmuz'da Süleymaniye'deki Türk Bürosu'na yapılan baskın böylesi bir sonucun çıkacağı konusunda ilk işaretler olarak değerlendirilebilir. Tabii konsey listesi belirlenirken, ABD'li yetkililerin Barzani ve Talabani ile yakın bir dayanışma içinde olduğu da unutulmamalıdır. ABD'nin ITC'yi ve dolayısıyla Türkiye'yi Irak denkleminin dışında tutma politikasıyla birlikte, Kürt grupların ITC'ye dönük vetosunun da burada etkili olduğu anlaşılmaktadır. Böylece, Türkiye'ye karşı ABD-Kürt ittifakı sergilenirken, Süleymaniye'deki "askeri" operasyona, bir de "siyasi" operasyon eklenmişti.⁸³

Irak'ta, GIHK'nın oluşturulmasından sonra Konsey'e kimin başkanlık edeceği tartışmaları başladı. Varılan uzlaşmaya göre; GIHK üyeleri arasından 9 üyeli bir Başkanlık Konseyi seçilmesine, bunun da 5 Şii, 2 Sunni, 2 de Kürt temsilciden oluşmasına karar verildi. 30 Temmuz'daki toplantıda teşkil edilen Başkanlık Konseyi'nde; Şiileri IUK/INC Başkanı Ahmet Çelebi, İİDYK/SCIRI'nin ikinci adamı Abdülaziz el-Hekim, İslamcı Dava Partisi sözcüsü İbrahim el-Caferi, IUA/INA Genel Başkanı İyad el-Allawi ve din adamı Muhammed Bahr el-Ulum; Kürtleri, KDP lideri Mesut Barzani ve KYB lideri Celal Talabani; Sunnileri ise Irak İslamcı Partisi Genel Sekreteri Muhsin Abdülhamid ve Bağımsız Demokratlar Birliği'nden Adnan Paçacı temsil edecekti. Başkanlığın alfabetik sıraya göre birer ay yapılması konusunda uzlaşılmış, ilk başkan da Şii üye İbrahim el-Caferi olmuştu.⁸⁴ Konsey'in tek Türkmen üyesi Songül Çabuk, 9 kişilik çekirdek konseye giremediği için başkanlık asla Türkmenlere geçmeyecekti.

81 Sedat Ergin, "ABD'den Türkiye'ye Türkmen Şoku", *Hürriyet*, 15 Temmuz 2003, s. 22.

82 Bkz. Aydın Beden, "2003 Irak Savaşı Sonrası Musul-Kerkük'te İlk Yerel İdari Düzenin Oluşturulması ve Türkiye", *Türk Yurdu*, 31/291, Kasım 2011, s. 158-159.

83 Ergin, a.g.m., s. 22.

84 "4 Ay Sonra Irak'ın Başında", *Hürriyet*, 31 Temmuz 2003, s. 20; Arı, a.g.e., s. 68-69; Basham, a.g.m., s.12.

Alınan kararların ardından, Bağdat'a gelen 10 binden fazla Türkmen, "barış yürüyüşü" düzenlemiştir. Paul Bremer'in oturduğu binanın önünde toplanan Türkmenler, GIHK'da 3, Başkanlık Konseyi'nde ise 1 Türkmen temsilcinin bulunmasını istemişlerdir. Ayrıca, yaşadıkları bölgelerde, özellikle de Kerkük'te her türlü hakka sahip olmak ve ülkenin üçüncü büyük nüfusunu oluşturdukları için Irak'ta yönetimin yeniden yapılandırılması sürecinden dışlanmamaları gerektiğini ifade etmişlerdir. Her kesimden Türkmen'in katıldığı Bağdat'taki bu yürüyüşün Irak tarihinde tam katılımlı ilk Türkmen yürüyüşü olduğu da bildirilmektedir.⁸⁵ Bu durum, Türkmenlerdeki demokratik uygulamaların hayata geçirileceği ve Koalisyon Güçlerinin adil bir yönetim organizasyonu kuracakları yönündeki inançlarının artık sona erdiğini göstermektedir. Gerçekten de şu ana kadar Koalisyon Güçlerine karşı hiçbir direniş veya isyan faaliyetinde bulunmayıp, sadece demokratik ve pasif bir şekilde siyasi haklarının kendilerine verilmesini bekleyen Türkmenler, bunun gerçekleşmeyeceğini anladıkları anda yine demokratik bir şekilde ve bütüncül anlamda protesto nitelikli tepkilerini ortaya koymuşlardır. Daha fazla kendilerine yönelik izlenen "dışlama siyaseti"ne kayıtsız kalmadıklarını açık bir şekilde gösteren Türkmenlerin herhangi bir siyasi/ideolojik ayrım gözetmeksizin ve yine herhangi bir şiddet yönemine başvurmaksızın toplu bir şekilde bu gösterileri düzenlemeleri, haklarını bir kez daha Irak'ın en demokratik halkı olarak savunduklarını göstermektedir.

Bu şekilde oluşturulan GIHK, 14 Ağustos 2003 tarihinde alınan 1500 sayılı kararla BM Güvenlik Konseyi tarafından resmen tanındı.⁸⁶

Yeni Irak Kabinesi'nin Kurulması

GIHK, Irak'ın yeni bakanlarını 1 Eylül 2003'te seçerek Saddam sonrası ilk kabinenin oluşturulmasını sağladı. 25 bakandan oluşan kabinenin 2004 seçimlerine kadar görev yapması öngörülüyordu. GIHK'daki etnik ve dini temsil oranının aynı şekilde burada da uygulandığı 25 bakanlıktan 13'ü Şiilere, 5'i Sünnilere, 5'i Kürtlere, 1'i Türkmenlere, 1'i de Hıristiyan/Asurilere verildi. Türkmenleri kabinede temsil eden tek bakan Raşid Mindan Ömer idi.⁸⁷

Türkmen Bakan Ömer'in ABD tarafından daha önce GIHK'ya seçilen Songül Çabuk'un akrabası olduğu ve Ömer'in de tıpkı Çabuk gibi ITC üyesi olmadığı belirtilmiştir.⁸⁸ Diğer taraftan Saddam döneminde bilim ve teknoloji faaliyetleri sadece silah üretimiyle sınırlı olduğundan Türkmen Bakan Raşid M. Ömer'in ne iş yapacağı merak ediliyordu.⁸⁹ GIHK'da olduğu gibi Irak

85 "Türkmenler Yürüdü", *Milliyet*, 7 Ağustos 2003, s. 20; "Türkmenlerin Bağdat Yürüyüşü", *Cumhuriyet*, 7 Ağustos 2003, s. 11.

86 Arı, a.g.e., s. 69-70; "ABD, Ayrı Tasarı Getirmeyecek", *Akşam*, 15 Ağustos 2003, s. 14.

87 "Başbakansız Irak Kabinesi", *Akşam*, 2 Eylül 2003, s. 14; "Irak Kabinesine 5 Kürt Bakan", *Sabah*, 2 Eylül 2003, s. 19.

88 Ayhan Şimşek, "3 Bakanlık İstiyorlar, İTC'den Tepki", *Cumhuriyet*, 2 Eylül 2003, s. 11.

89 "Irak Hükümeti Kuruldu, Türkmen'e Bilim ve Teknoloji Düştü, Ense Bakanlığı", *Hürriyet*, 2

Kabinesi'nde de Türkmenlere etkisini yitirmiş bir bakanlığın verilmiş olması Türkiye'den herhangi bir tepkiyle karşılanmadı.

Türkiye'nin ilgisizliğine karşın ITC Türkiye Temsilcisi Ahmet Muratlı, partilerinden hiçbir temsilcinin kabineye alınmadığını, böylece ITC'nin kabineden de dışlanmış olduğunu belirterek ABD'nin tavrını eleştirmiştir. "ITC'den en az 3 bakan kabinede yer almalıydı" diyen Muratlı, kurulan kabinenin meşruluğunun kendileri açısından tartışmalı olduğunu bildirmiştir.⁹⁰ ITC Üyesi Aydın Beyatlı da; "Irak'ın yüzde 13'ünü temsil eden Türkmenlere bir bakanlık verilmesi, adil temsil ilkesine aykırıdır. Aynı nüfusa sahip Kürtler, 5 bakanlık aldı" diyerek mevcut adaletsizliğe dikkat çekmiştir. BM'den Irak'ta sağlıklı bir nüfus sayımı yapmasını isteyen Beyatlı, kabinede nüfus oranlarıyla doğru orantılı bir şekilde temsil edilmeleri gerektiğini savunmuş ve nüfus sayımının ardından temsil oranının yeniden belirlenerek adaletsizliğin ortadan kaldırılması gerektiğini vurgulamıştır.⁹¹

Yine ITC, "Türkmenlere verilen Bakanlık sayısı az, Ömer ise hem yetersiz hem de üyemiz değil" açıklamasında bulunmuştur. Bir başka Cephe yetkilisi de, bu bakanlığın görevlerinin Saddam döneminde silah araştırmalarıyla kısıtlı kaldığını, siyasi hiçbir niteliği olmayan bu makama Ömer'in atanarak bakan yapıldığını, bunun ise hoş karşılanmadığını belirterek, "Geçici Meclis'teki gibi gene dışlandık" demiş ve bu durumu kabul etmeyeceklerini ilan etmiştir. ITC Bağdat Kolu Başkanı Dr. Faruk Abdullah Abdurrahman da, kabinenin açıklandığı gün yaptığı açıklamada, Irak Hükümeti'nde Türkmenlere 1'den fazla bakanlık verilmesi ve Türkmen temsilci sayısının artırılması için Paul Bremer'e bir muhtıra sunduklarını bildirmiştir.⁹²

10 Eylül'de verdiği bir röportajda Songül Çabuk'un da bu duruma itiraz ettiği görülmektedir. Türkmenlere geçici yönetimde bir bakanlık verilmesinin yanlış olduğunu söyleyen Çabuk, Türkiye savaşa katılmadığı için belki Türkmenleri cezalandırıyorlar demektedir. Konuya ilişkin Paul Bremer'le 6 kez görüştüğünü ancak yeterli olmadığını belirten Çabuk, sonucu değiştiremediklerinden, Türkmenlerin artık kendilerine verilen bu Bilim ve Teknoloji Bakanlığı'nı küçümsemek yerine çok çalışması ve önemini artırması gerektiğini ifade etmiştir.⁹³

Sonuç

2003 Irak Savaşı'nda ABD'nin, Türkiye ile Türkmenleri birlikte düşünerek politika ürettiği görülmektedir. 1 Mart Tezkeresi'nden önce diplomatik müzake-

Eylül 2003, s. 18.

90 Şimşek, a.g.m., s.11.

91 "Türkmenler Rahatsız, Kabine Yemin Etti", *Cumhuriyet*, 4 Eylül 2003, s. 11.

92 Şimşir, a.g.e., s. 364.

93 Aslı Aydıntaşbaş, "Bana Şans Verin Yeter", *Sabah*, 10 Eylül 2003, s. 20.

relerde sürekli Türkiye'nin hassasiyetlerine vurgu yapan ABD, bu hassasiyetlerden biri olan Türkmenlere, taleplerinin karşılanması halinde, büyük önem verileceğini belirtmiştir. Savaş öncesinde muhaliflerin yaptığı toplantılarına ITC'yi davet ederek de bunu somut olarak göstermiştir. Toplantılarda ITC'nin Irak Türkmenlerinin temsilcisi konumunda sayılması da yine oldukça önemlidir. Dolayısıyla ABD, Türkiye'yi Koalisyon'a dâhil etmek amacıyla Türkmenleri araçsallaştırmıştır.

Öte taraftan tezkerenin reddi, ABD ile Türkmenler açısından büyük hayal kırıklığı oluşturmuştur. Artık bölgesel müttefik olarak Türkiye'den ziyade Irak'taki Kürt gruplarla iş birliğine giden ABD, Türkmenleri görmezden gelmeye başlamıştır. Kürtlerin ABD'ye desteği ise Irak'ın yeniden yapılandırılması sürecinde en üst düzeyde temsil edilmelerini sağlamıştır. Öyle ki GIHK, Başkanlık Konseyi ve Irak Kabinesi'nin oluşum süreçlerinde Kürtlerin lehine, Türkmenlerin aleyhine sonuçlar ortaya çıkmıştır. Böylece savaş esnasında büyük mağduriyetler yaşayan Türkmenler, yeniden yapılandırma kapsamında oluşturulan her türlü mekanizmadan dışlanmış, kilit noktalardaki görevlendirmelerden uzak tutulmuşlardır. ABD'nin, Türkmenleri savaş sırasında ve sonrasında bu kez Türkiye'yi Irak'tan uzak tutmak için kullandığı görülmektedir. Türkmenler baskı altına alınarak, herhangi bir askeri müdahale karşısında durumlarının daha da kötüleşeceği izlenimi verilmiştir. Türkmen kentlerinin yağmalanması, Musul ve Kerkük'teki yerel idarelerin oluşumunda Türkmenlerin geri plana itilmesi ve Irak yönetiminde söz sahibi olacak yönetim mekanizmalarında işlevsiz birer temsilciliğin verilmesi dışında Türkmenlerin soyutlanması buna verilebilecek örneklerdir. Nihayetinde 1 Mart Tezkeresi milat olarak kabul edilirse, Türkmenler tezkere öncesi ödüllendirilen, tezkere sonrası cezalandırılan konumunda olmuşlardır.

GIHK'daki temsil oranının her ne kadar nüfus istatistiklerine göre ayarlandığı iddia edilse de Türkmenler nüfuslarıyla orantılı bir şekilde GIHK'de temsil edilmemişlerdir. Ayrıca temsil oranlarının Batı kaynakları ile Kürt kaynaklarındaki nüfus verilerinin esas alınması suretiyle gerçekleştirildiği görülmektedir. Türk-Türkmen kaynakların verdiği bilgiler gözardı edilmiştir. Söz konusu kaynakların verdiği istatistiklerin gerçeği yansıttığı ve gerçekleştirilen siyasi uygulamaların buna göre uygulandığı düşünülse dahi Türkmenlerin Asurilerden fazla bir nüfusa sahip olması, dolayısıyla tüm resmi organlarda Asurilerden fazla Kürtlerden az temsil hakkı bulundurmaları gerekirdi. Oysa Asurilerle aynı düzeyde temsil hakkı tanındığı görülmektedir. GIHK'daki Türkmen Temsilci Songül Çabuk ise Türkmen halk tarafından Türkmeleri temsil edebilecek düzeyde görülmemiştir.

Sonuçta beklentileri boşa çıkan Türkmenler, artık Türkiye'ye yönelik tutum ve davranışlarını değiştirmeye başlamışlardır. Türkiye ile olan bağlantılarının sürekli kendilerine zarar verdiğini, Türkiye'nin ise istedikleri şekilde ken-

Görüş

Akademik
Bakış

88

Cilt 14
Sayı 28
Yaz 2021

dilerine destek vermediğini düşündüklerinden, bakışlarını bölgedeki dengele-
re çevirmişler ve daha çok iç dinamiklere göre hareket etme kararı almışlardır.

Türkiye'nin ise savaş sürecinde Irak'a ilişkin üç temel hassasiyeti bu-
lunmaktaydı. İlki, Irak'taki soydaşları olan Türkmenlerin durumu, diğeri Irak'ın
parçalanması ihtimali ve bunun Türkiye'yi etkileme durumu, sonuncusu ise
Türkiye'nin güvenliğini zaafiyete uğratan ve Irak'ın kuzeyindeki terör (PKK) un-
surlarının varlığını sürdürmesi. Türkiye her üç hassasiyeti de gözönünde bu-
lundurarak, ancak bazen içlerinden birine ağırlık vererek savaş süreci ile sonra-
sını yönetmeye çalışmıştır. Lakin söz konusu üç saç ayağından hangisiyle Irak
üzerinde söz sahibi olmaya çalıştıysa sürekli ağırlık merkezini değiştirmesine
sebeup olan gelişmelerle karşılaşmıştır. Zira tezkerenin ardından Türkmenlerin
durumlarının güçlendirilmesi için girişimlerde bulunulduğunda, Musul-Kerkük
bölgesinin Kürt peşmergeler tarafından istilasına, demografik yapısının Türk-
menler aleyhine bozulduğuna şahit olmuştur. Akabinde Türkmenlerin adil bir
şekilde temsil edilmediği GIHK'nın açıklanmasından hemen önce 4 Temmuz
Süleymaniye Baskını gerçekleştirilerek tüm dikkatler bu yöne çekilmiştir. Türk
askerlerinin orada Türkmenler ve terör faaliyetleri için bulundurulduğunun ifa-
de edilmesi üzerine ise sorunun Irak'ta değil Türkiye'de çıkarılan bir genel af
(Topluma Kazandırma Yasası/Eve Dönüş Yasası) ile çözümlenip terörün bitirile-
bileceği izlenimi verilmiştir. Dolayısıyla Türkiye'nin Irak'ta varolma sebeple-
ri, aslında ABD ve Koalisyon Güçleri tarafından Türkiye'nin zaafiyetleri olarak
değerlendirilmiş, Türkiye'nin bölgeden çıkarılması için kullanılan argümanlar
olmuştur. Neticede, Irak'ta Türkmen sorunu değil Türkiye'de Kürt sorunu oldu-
ğu psikolojisi oluşturularak Türkiye'nin kendi içine dönmesi sağlanmaya çalı-
şılmıştır.

Kaynaklar

"Geçici Hükümet Konseyi'nin İlk Kararı, Bağdat'ın Düştüğü Gün, Resmi Bayram", *Milliyet*, 14 Tem-
muz 2003, ss.16.

"Kırlı Ortaklık", *Akşam*, 4 Mart 2003, ss.13.

"Üç Türkmen Temsilci Lazım", *Radikal*, 17 Temmuz 2003, ss.11.

"4 Ay Sonra Irak'ın Başında", *Hürriyet*, 31 Temmuz 2003, ss.20.

"ABD Dışişleri Bakanlığı: Kuzey Irak'a Girmeyin", *Milliyet*, 21 Mart 2003, ss.21.

"ABD Irak'ı Kendisi Yönetecek", *Cumhuriyet*, 3 Haziran 2003, ss.9.

"ABD ile 24 Saat Pazarlık", *Cumhuriyet*, 25 Şubat 2003, ss.10.

"ABD, Ayrı Tasarı Getirmeyecek", *Akşam*, 15 Ağustos 2003, ss.14.

"ABD, Irak'ta Geçici Hükümetten Vazgeçti, Adam Çıkmadı", *Hürriyet*, 9 Haziran 2003, ss.18.

"ABD'lilerin Çevirmeniydi", *Cumhuriyet*, 18 Temmuz 2003, ss.11.

"Ankara, Konseyi Değerlendiriyor", *Akşam*, 18 Temmuz 2003, ss.14.

"Bağdat'ta Beyin Fırtınası", *Radikal*, 29 Nisan 2003, ss.11.

"Barzani ile Talabani Peşmergeleri Birleşti", *Hürriyet*, 4 Mart 2003, ss.18.

"Başbakansız Irak Kabinesi", *Akşam*, 2 Eylül 2003, ss.14.

Görüş

Akademik
Bakış

89

Cilt 14
Sayı 28
Yaz 2021

- "Başkan Bush Irak'a Yönetici Atadı", *Milliyet*, 7 Mayıs 2003, ss.20.
- "Bölgesel Müdahaleye Engel Olun Çağrısı", *Cumhuriyet*, 27 Şubat 2003, ss.9.
- "Erbil'de Türk Bayrağı Yakıldı", *Cumhuriyet*, 4 Mart 2003, ss.8.
- "Fatura Türkmenlere Çıktı", *Cumhuriyet*, 12 Haziran 2003, ss.10.
- "Halilzad, Kürdistan'ın Kabulünü İstedi", *Cumhuriyet*, 12 Haziran 2003, ss.10.
- "İKDP Ankara'yı Uyardı: Tek Yanlı Harekât Savaş Yolunu Açar", *Cumhuriyet*, 9 Mart 2003, ss.13.
- "Irak Hükümeti Kuruldu, Türkmen'e Bilim ve Teknoloji Düştü, Ense Bakanlığı", *Hürriyet*, 2 Eylül 2003, ss.18.
- "Irak Kabinesine 5 Kürt Bakan", *Sabah*, 2 Eylül 2003, ss.19.
- "Irak Notları... Türkmenler Songül Çabuk'tan Rahatsız", *Radikal*, 19 Temmuz 2003, ss.11.
- "Irak'a Yetkisiz Hükümet", *Cumhuriyet*, 14 Temmuz 2003, ss.11.
- "Irak'ta Hükümet Konseyine Onay", *Cumhuriyet*, 7 Temmuz 2003, ss.11.
- "Irak'ta Tarihi Gün", *Akşam*, 14 Temmuz 2003, ss.16.
- "İlk Siyasi Kıpırtılar", *Radikal*, 13 Temmuz 2003, ss.11.
- "İşte Sonuç Bildirgesi", *Milliyet*, 3 Mart 2003, ss.15.
- "Kuzey Irak'ta İşler Karışık", *Radikal*, 18 Şubat 2003, ss.11.
- "Kuzey Irak'ta Riskli Durum", *Radikal*, 20 Mart 2003, ss.6.
- "Protestolu Zirve", *Akşam*, 16 Nisan 2003, ss.11.
- "Savaş Gemileri Körfez Yolunda, ABD Gemilerini Güneye Kaydırıyor", *Cumhuriyet*, 15 Mart 2003, ss.1,11.
- "Şiilerden Büyük Protesto", *Cumhuriyet*, 16 Nisan 2003, ss.11.
- "Şiilerin Gösterisi Muhalifleri Korkuttu", *Akşam*, 29 Nisan 2003, ss.16.
- "Talabani Arabuluculuk Yapacak", *Cumhuriyet*, 1 Mart 2003, ss.10.
- "Talabani ve Barzani'li Hükümet Konseyi'nde Türkmen Kadın Üye", *Hürriyet*, 14 Temmuz 2003, ss.34.
- "TSK'dan Başkasına Güvenmeyiz", *Cumhuriyet*, 23 Mart 2003, ss.8.
- "Türk Askerini Engellemeyin", *Cumhuriyet*, 18 Şubat 2003, ss.1,8.
- "Türkiye, Kimsenin Bekçisi Olmayacak", *Milliyet*, 30 Temmuz 2003, ss.14.
- "Türkmen Cephesi Tepkili", *Cumhuriyet*, 15 Temmuz 2003, ss.11.
- "Türkmenler 3 Temsilci İstiyor", *Cumhuriyet*, 17 Temmuz 2003, ss.11.
- "Türkmenler Eşit Kurucu Halk", *Cumhuriyet*, 20 Mart 2003, ss.8.
- "Türkmenler Güvence İstedi", *Milliyet*, 13 Mart 2003, ss.16.
- "Türkmenler Rahatsız, Kabine Yemin Etti", *Cumhuriyet*, 4 Eylül 2003, ss.11.
- "Türkmenler Yürüdü", *Milliyet*, 7 Ağustos 2003, ss.20.
- "Türkmenler'den 'Çekilme' Tehdidi", *Akşam*, 2 Mart 2003, ss.17.
- "Türkmenlerden Beş Şart", *Radikal*, 16 Nisan 2003, ss.11.
- "Türkmenlere Güvence", *Cumhuriyet*, 13 Mart 2003, ss.5.
- "Türkmenlere Temsil Hakkı Alındı", *Radikal*, 19 Mart 2003, ss.5.
- "Türkmenlerin Bağdat Yürüyüşü", *Cumhuriyet*, 7 Ağustos 2003, ss.11.
- "Türkmenlerin Sesi Olacak", *Akşam*, 17 Temmuz 2003, ss.14.
- "Türkmenlerin Temsili Sorun", *Radikal*, 18 Temmuz 2003, ss.11.
- "Uzlaşılın Noktalar", *Milliyet*, 20 Mart 2003, ss.16;
- "Washington: Türkiye Tek Başına Hareket Edemez", *Sabah*, 21 Mart 2003, ss.5.

Görsel

Akademik
Bakış

90

Cilt 14
Sayı 28
Yaz 2021

Ahmet b. Yahya b. Cabir b. Davud el-Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân* (çev. Mustafa Fayda), T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002.

ARI Tayyar, *Irak, İran, ABD ve Petrol*, Alfa Yayınları, İstanbul, 2007.

AYCAN İrfan, "Emeviler Dönemi Sonuna Kadar Müslüman Arapların Türklerle İlk Münasebetleri", *Türkler*, c.4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s.317-323.

AYDINTAŞBAŞ Aslı, "Ankara, Bana Şans Tanısın", *Sabah*, 10 Eylül 2003, ss.20.

AYDINTAŞBAŞ Aslı, "Bana Şans Verin Yeter", *Sabah*, 10 Eylül 2003, ss.20.

BALBAY Mustafa, "Irak'ta Tam Demokrasiye Etnik Geçiş!", *Cumhuriyet*, 15 Temmuz 2003, ss.1.8.

BALBAY Mustafa, "Zaferi Korumak, Kazanmaktan Zordur!", *Cumhuriyet*, 19 Temmuz 2003, ss.1.8.

BALIKÇI Faruk vd., "Ata'ya Saygıdan Bayrak Yakmaya", *Hürriyet*, 4 Mart 2003, ss.18;

BASHAM Patrick, "Can Iraq Be Democratic?", *Policy Analysis*, No 505, 5 January 2004, ss.1-28.

BEDEN Aydın, "2003 Irak Savaşı Sonrası Musul-Kerkük'te İlk Yerel İdari Düzenin Oluşturulması ve Türkiye", *Türk Yurdu*, 31/291, Kasım 2011, ss.154-160.

BEDEN Aydın, *Türk Basınına Göre Türkiye-İrak İlişkilerinde Türkmenler (1926-2001)*, Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya 2011 (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

BENSAHEL Nara et al., *After Saddam: Prewar Planning and the Occupation of Iraq*, Rand Publishing, Santa Monica, CA, 2008.

BİLÂ Fikret, "Ankara'nın Beklentileri", *Milliyet*, 19 Temmuz 2003, ss.14.

BİLÂ Fikret, "Gezinin Bilançosu", *Milliyet*, 18 Ocak 2002, ss.14.

BİLÂ Fikret, "Gül: NATO Bağı Kurulabilir", *Milliyet*, 29 Temmuz 2003, ss.14.

BİLÂ Fikret, *Sivil Darbe Girişimi ve Ankara'da Irak Savaşları*, Ümit Yayıncılık, Ankara, 2004.

BÖLÜKBAŞI Deniz, *1 Mart Vakası Irak Tezkeresi ve Sonrası*, Doğan Kitap, İstanbul, 2008.

BYMAN Daniel, "Constructing a Democratic Iraq: Challenges and Opportunities", *International Security*, 28/1, Summer 2003, ss.47-78.

CEMAL Hasan, "Kerkük'te Hayal Kırıklığı, Türk Askerini Bekledik, Gelmedi", *Milliyet*, 13 Mayıs 2003, ss.1.17.

ÇAKİRÖZER Utku, "Ayaklanmaya Kalkanı Vururuz", *Milliyet*, ss.1.16.

ÇAKİRÖZER Utku, "Son Dakika Türkmen Golü", *Milliyet*, 20 Mart 2003, ss.16.

ÇAKO Gökay, "Yönetim Pazarlığı", *Akşam*, 18 Şubat 2003, ss.14.

ÇONGAR Yasemin, "Washington'a Soğuk Duş", *Milliyet*, 2 Mart 2003, ss.21.

DAWISHA Aaded, "The Prospects for Democracy in Iraq: Challenges and Opportunities", *Third World Quarterly*, 26 (4/5), 2005, ss.723-737.

DEMİRTAŞ Erkan ve ŞİMŞEK Ayhan, "Bush'tan K.Irak Güvencesi", *Cumhuriyet*, 15 Mart 2003, ss.5.

DURUKAN Namık, "Halilzad'dan Türkmenler'e Destek Sözü", *Milliyet*, 3 Mart 2003, ss.15.

DURUKAN Namık, "Kuzey Irak'ta Çirkin Gösteri", *Milliyet*, 4 Mart 2003, ss.17.

ELEVLİ Nevsal, "Yeni Irak, Türkmen'siz", *Milliyet*, 18 Aralık 2002, ss.19.

ERGİN Sedat, "ABD'den Türkiye'ye Türkmen Şoku", *Hürriyet*, 15 Temmuz 2003, ss.22.

ERKMEN Serhat, "İç Etkenler Açısından Irak'ın Geleceği", *Irak Krizi (2002-2003)*, (Der. Ümit Özdağ vd.), ASAM Yayınları, Ankara, 2003, ss.3-20.

ERTUĞRUL Ümit, *Ortadoğu'nun Yeniden Yapılanması ile Irak'ın İşgali Ekseninde Irak Türkleri ve Türkiye*, Kerkük Vakfı Yayınları, İstanbul, 2006.

GÜVEN Erdal, "?", *Radikal*, 2 Mart 2003, ss.8;

HASAN Mazin, "Dünden Bu Güne Irak Türkmenleri", Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2007 (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

Gazi

Akademik
Bakış

91

Cilt 14
Sayı 28
Yaz 2021

- JABAR Faleh A., "The Worldly Roots of Religiosity in Post-Saddam Iraq", *Middle East Report*, 227, Summer 2003, s.12-18.
- JERVIS Robert, "Understanding the Bush Doctrine", *Political Science Quarterly*, 118/3, Fall 2003, ss.365-388.
- KIRMANJ Sherko, *Identity and Nation in Iraq*, Lynne Rienner Publishers, Boulder, 2013.
- NAZİR Muntazra, "Democracy, Islam and Insurgency in Iraq", *Pakistan Horizon*, 59/3, July 2006, ss.47-65.
- OĞUZLU Tarik H., "Endangered community: the Turkoman Identity in Iraq", *Journal of Muslim Minority Affairs*, 24/2, October 2004, ss.309-325.
- PETROSİAN Vahram, "The Iraqi Turkomans and Turkey", *Iran & the Caucasus*, 7 (1/2), 2003, ss.279-308.
- PİRİNÇÇİ Ferhat, "2003 Savaşı Sonrası Süreçte Irak'ta Siyasi Yapılanma", *İkinci Orta Doğu Semineri Düinden Bugüne Irak (Elazığ 27-29 Mayıs 2004) Bildiriler II*, (Edit. Mustafa Öztürk ve Enver Konukçu), Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Elazığ, 2006, ss.481-509.
- SAATÇİ Suphi, *Tarihi Gelişim İçinde Irak'ta Türk Varlığı*, İstanbul, 1996.
- SİNKAYA Bayram, "II.Körfez Savaşı Sonrası Irak'ta Yönetimin Yeniden Tesisi", *II.Körfez Savaşı* (Mehmet Şahin ve Mesut Taştekin), Platin Yayınları, Ankara, 2006, ss.381-404.
- STRAKES Jason E., "Current Political Complexities of the Iraqi Turkmen", *Iran & the Caucasus*, 13/2, 2009, ss.365-382.
- ŞİK Ahmet, "Muhالیf Bildiğini Okudu", *Radikal*, 3 Mart 2003, ss.11.
- ŞİK Ahmet, "Türkiye'ye Büyük Protesto", *Radikal*, 4 Mart 2003, ss.10;
- ŞİMŞEK Ayhan, "3 Bakanlık İstiyorlar, İTC'den Tepki", *Cumhuriyet*, 2 Eylül 2003, ss.11.
- ŞİMŞEK Ayhan, "Türkmenler Korunma İstedi", *Cumhuriyet*, 6 Mart 2003, ss.5;
- ŞİMŞİR Bilâl N., *Türk-İrak İlişkilerinde Türkmenler*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2004.
- TINÇ Ferai, "Türkmenlere Son An Oyunu", *Hürriyet*, 15 Eylül 2003, ss.18.
- YALAZAN Ateş vd., "Başkanlık Konseyi'ne Türkmenleri Almadılar", *Hürriyet*, 1 Mart 2003, ss.17.
- YETKİN Murat, *Tezkere Irak Krizinin Gerçek Öyküsü*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2004.
- YEZDANI İpek, "Kemal Bayatlı: Türkiye Bizi Himaye Etsin", *Cumhuriyet*, 22 Mart 2003, ss.6.
- ZABCI Faruk, "Devrik Saddam Bayramı", *Hürriyet*, 14 Temmuz 2003, ss.34.
- ZABCI Faruk, "Kim Bu Türkmen", *Hürriyet*, 16 Temmuz 2003, ss.18.
- ZABCI Faruk, "Türk Askerleri İçin Onunla Görüştüm", *Hürriyet*, 23 Temmuz 2003, ss.21.
- ZEYREK Deniz, "Kuzey Irak'ta Riskli Durum", *Radikal*, 20 Mart 2003, ss.6.

Extended Abstract

The attacks of September 11 (2001) acted as an important breaking point in US foreign policy. Because, the US administration first adopted the doctrine of "preventive war" in order to find the terrorist elements that carried out these attacks and put an end to their activities. Then followed a military intervention against Afghanistan. In January 2002, the USA declared that some countries with weapons of mass destruction would be regarded as the axis of evil, targeting these governments with links to terrorist organizations. As a matter of fact, Iraq was one of these states and with the support of Iraqi opposition groups and other coalition forces an operation of "emancipation" which aimed at "regime shift" was carried out. Thus, the Iraqi Saddam administration was overthrown and the process of reconstruction of Iraq began.

In the 2003 Iraq war the US and Coalition Forces acted together with opposition groups, instead of with Turkey, which had decided not to become involved in the war. However, one of the

opposition groups were the Turkmen and they continued to be a factor taken into account during the period of continuous negotiations between the USA and Turkey, although they began to be ignored after the March 1 Motion rejection. One of the most important indicators of this was the Interim Iraqi Governing Council (IGC), which was formed after the war. During the formation of this council and the first cabinet of Iraq, the Turkmen were neither represented in proportion to their populations, nor were they brought into positions where they would be effective in terms of the administration. Within this context, the situation, attitude and behavior of the Iraqi Turkmen are the main topics to be examined prior to 2003 Iraq War, during the war and during the reconstruction of Iraq, employing the Turkish press and related sources. In this context, events such as the London, Selahattin, Ankara, Nasiriye and Baghdad Meetings, the IGC and the formation of the Iraqi Cabinet are here evaluated in relation to the Turkmen.

Görüş

Akademik
Bakış

93

Cilt 14
Sayı 28
Yaz 2021

Erken Cumhuriyet Dönemi Türk-Alman Askerî İlişkileri ve General Hilmar von Mittelberger'in Harp Okullarındaki Faaliyetleri

Turkish-German Military Relations in the Early Years of the Republic and the Activities of General Hilmar von Mittelberger in Military Academy

Resul ALKAN*

Öz

Osmanlı askerî modernleşmesinde Prusya geleneği, Yüzbaşı Helmuth von Moltke ile başlamıştır. Helmuth von Moltke başkanlığındaki heyetin Osmanlı ordusundaki faaliyetlerinden yaklaşık bir asır sonra Almanya'dan gelen danışmanlar, Türkiye Cumhuriyeti tarafından ordunun çeşitli kademelerinde yeniden görevlendirilmiştir. Daha önceki askerî heyetlerle karşılaştırıldığında kâğıt üstündeki görevleri orduya bağlı akademilerde dersler vermek ile sınırlı olan Alman danışmanlar, Almanya'daki resmî görevlerinden istifa etmişlerdir. Türk Silahlı Kuvvetleri ile kendi ülkeleri ve askerî kurumlarını bağlamayan özel anlaşmalar imzalamışlar ve ülkelerinde kazandıkları maaşın üstünde bir ücret karşılığında Türkiye'de görev yapmışlardır. 1925-1939 yılları arasında-Türkiye'deki Alman elçiliklerinde görevli askerî ataşeleri bir kenara bırakırsak- 36 Alman Türkiye'nin Kara ve Deniz Harp Okullarında görev almıştır. Bunların içerisinde Almanya'daki son görevi korgenerallik rütbesi ile, en kıdemlisi Hilmar von Mittelberger, 7 sene gibi kısa sürede geride bıraktığı eserleri ile en ön plana çıkan isimdir. İkinci Dünya Savaşı'nın başlangıcıyla beraber ülkesine geri dönen Alman general, ülkesinin genelkurmay karargâhında Türkiye ile alakalı görüşmelere katılmış ve burada Alman ordusunun generallerini Türkiye'nin savunma gücü hakkında bilgilendirmiştir.

Anahtar Kelimeler: General Hilmar von Mittelberger, Türk-Alman Askerî İlişkileri, Harp Okulları, Türk Askerî Tarihi, Hatırat.

Abstract

The Prussian tradition in Ottoman military modernization began with Captain Helmuth von Moltke. Approximately a century after the activities of the delegation headed by Helmuth von Moltke in the Ottoman army, advisors from Germany were re-assigned by the Republic of Turkey at various levels of the army. Compared to previous military delegations, German consultants, whose duties were limited to lecturing at military academies on paper, resigned from their official duties in Germany. They have signed special agreements with the Turkish Armed Forces that do not bind their own countries and military institutions, and have served in Turkey for a wage higher than the salary they earned in their country. Between 1925 and 1939, apart from the military attachés in the German embassies in Turkey, 36 German served in Turkish Military and Naval War Schools. Among these, Hilmar von Mittelberger is the most prominent name with his works that he left behind in a short period of 7 years, with his last position in Germany with the rank of lieutenant general. The German general, who returned to his country with the beginning of the Second World War, attended the talks about Turkey at the headquarters of his country's general staff, where he informed the generals of the German army about Turkey's defense power.

Makale Geliş Tarihi: 15.05.2020. Makale Kabul Tarihi: 19.04.2021.

* Dr. Öğretim Üyesi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü Siyasi Tarih Anabilimdalı, E-mail: resulalkan@cumu.edu.tr, ORCID ID: 0000-0003-0489-5772.

görsel

Akademik Bakış

95

Cilt 14
Sayı 28
Yaz 2021

Key Words: *General Hilmar von Mittelberger, Turkish-German military relations, Turkish Military Academy, memoirs.*

Giriş

Osmanlı Devleti'nde Sultan I. Abdülhamid (1774-1789) döneminde başlayan ve Birinci Dünya Savaşı'nın (1914-1918) sonuna kadar bir asırı geçen zaman diliminde ordunun ıslahı için Batılı bir çok devletten askerî danışman istihdam edilmiştir. Yabancı danışmanlarla yürütülen reformlarla öncelikle perişan durumda bulunan ordunun düzene sokulması düşünülmüştür. Burada nihai amaç, toprak kayıplarının önüne geçilmesi olsa da köklü ve yapısal niteliklerden uzak bu reformların yetersiz kaldığı iddia edilebilir. Osmanlı Devleti'nin son iki yüzyılına hâkim askerî reform geleneği Cumhuriyet'in kuruluşunu takip eden yıllarda da karşımıza çıkmaktadır.

Makalemizde, Alman General Hilmar von Mittelberg'in Türkiye ve Almanya'daki faaliyetlerinin yanı sıra Türk ordusu ve siyaseti üzerine yaptığı değerlendirmeleri ve gözlemleri aktarılmaktadır. Ayrıca, von Mittelberger'in Hitler rejimi ile olan münasebetlerinin onun İkinci Dünya Savaşı (1939-1945) esnasındaki kariyerine etkileri üzerine durulmaktadır. 1933-1939 yılları arasında Harp Okullarında verdiği dersler ile Türk Silahlı Kuvvetlerinin kurmay ve subay kadrolarının yetiştirilmesine katkıda bulunan von Mittelberger'in Alman Askerî Arşivinde muhafaza edilen ve yayımlanmamış hatıratı, makalemizin ana kaynağını oluşturmaktadır. Araştırmalarımız esnasında elde ettiğimiz bilgilere göre, 1925-1939 yılları arasında sayıları 36'yı bulan subay ve üst rütbeli Alman danışman ve eğitmen, Kara ve Deniz Harp Okullarında istihdam edilmiştir. Ortalama 2 ila 4 yıl arasında değişen anlaşmalarla 1925 yılından itibaren istihdam edilen subaylar, görev sürelerinin dolması ile beraber ülkelerine geri dönmüşlerdir. İkinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle birlikte, Türkiye'de özel anlaşma ile bulunan Almanlar ülkelerine dönmek zorunda kalmışlardır.

1835'te Helmuth von Moltke ile başlayan, ardından 1882 yılında Otto von Kaehler, 1885'te Colmar von der Goltz ve 1913 Liman von Sandersle devam eden ve Birinci Dünya Savaşı'nda Türk-Alman İttifaki ile sonlanan ordu reformlarında Alman askerî heyeti geleneği hakkında, Türk ve Alman tarih yazımında önemli çalışmalar kaleme alınmıştır.¹ Fakat aynı durum Cumhuriyet

1 Helmuth von Moltke'den Liman von Sanders'e Alman askerî misyonlarıyla alakalı teferruatlı bilgi için bkz. Kemal Beydilli, "II. Abdülhamid Devrinde Gelen İlk Alman Askerî Heyet Hakkında", *Tarih Dergisi*, Sayı: 32, İstanbul 1979, s. 481-494; Necmettin Alkan, "II. Abdülhamid Devrinde İstihdam Edilen İlk Alman Askerî Heyetinin Komutanı Otto von Kaehler ve İki Tarafın Beklentileri", *Tarih Dergisi*, Sayı: 43, İstanbul 2007, s. 135-165; Necmettin Alkan, "Wilhelm Colmar von der Goltz", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Ek-1, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2016, s. 478-480; Jehuda L. Wallach, *Bir Askerî Yardımın Anatomisi*, (çev. Fahri Çeliker), Genelkurmay Yayınevi, Ankara 1985. Birinci Dünya Savaşı'na kadar Osmanlı ile Alman İmparatorluğu arasındaki silah ticareti için ayrıca bkz. Fahri Türk, *Türkiye ile Almanya Arasındaki Silah Ticareti 1871-1914- Krupp Firması, Mauser Tüfek Fabrikası, Alman Silah ve Cephane Fabrikaları*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2012; Naci Yorulmaz, *Büyük Savaşın Kara Kutusu. 2. Abdülhamid'den 1.*

Görüş

Akademik
Bakış

96

Cilt 14
Sayı 28
Yaz 2021

dönemi Türk-Alman askerî ilişkileri için geçerli değildir. İkinci Dünya Savaşı Türk-Alman siyasi ilişkilerinin yoğunluk kazandığı Türk tarih yazımında her iki ülkenin tarihçileri iki savaş arası Türk-Alman askerî ilişkilerini kısmen de olsa bir kaç sayfa ile değerlendirirken, kapsamlı araştırmaların eksikliği görülmektedir.² Fakat Fahri Türk'ün Türkiye ile Almanya arasında 1923-1945 yıllarını kapsayan silah ticaretini konu edinen makalesi, iki ülke askeri ilişkileri alanındaki nadir çalışmalardandır.³ Türk-Alman askerî ilişkileri alanında en son kaleme alınan kapsamlı ve bu alanda önemli katkılar sunan eser Alman tarihçi Gerhard Grüßhaber tarafından yayımlanmıştır. Çalışma, 1908 Jön Türk Devrimi ile 1938'de Atatürk'ün ölümü arasında Türk ve Alman orduları arasında askerî bilginin karşılıklı olarak aktarılması konusuna odaklanmaktadır.⁴

Hilmar von Mittelberger özelinde biyografik bir çalışma, araştırmalarımız sonucunda bulunamamıştır. Bu çalışmamızla, iki dünya savaşı arası dönem Türk-Alman askerî ilişkilerini kapsayan tarih literatürüne katkı sağlanması amaçlanmaktadır. Çalışmamızda cevabı aranan başlıca sorular şunlardır: Alman Generalin yüksek yaşına rağmen Türkiye'ye gelişini ve burada çalışmasını gerektiren sebepler nelerdir? Türkiye hakkında bilgileri sadece Osmanlı cephesinde görev almış Almanlardan duydukları ve okudukları ile sınırlı olması münasebetiyle buradaki gözlemleri daha ziyade hangi alanları kapsamaktadır? İki otoriter rejim olarak tarif ettiği Türk ve Alman yönetim pratikleri ve liderleri arasında hangi benzerlikler ve farklılıklara değinmiştir? Von Mittelberger 1939 yılında niçin Almanya'ya geri dönmüştür ve ayrıca savaş esnasında hangi faaliyetlerde bulunmuştur?

Dört başlıktan oluşan çalışmamızda, şu metodolojik yol izlenecektir: İlk bölümde 1925'den itibaren Türk ordusunda görev alan Alman subayların kim oldukları, kaynakların el verdiği ölçüde, incelenecektir. İkinci bölümde ise General Hilmar von Mittelberger'in 1933 öncesi Alman ordusundaki görevleri ve faaliyetleri ile Türkiye'ye gelişinin ardından ve Türkiye'de icra ettiği eğitimlik hizmetinden oluşmaktadır. Üçüncü bölüm Alman Generalin İkinci Dünya Savaşı esnasındaki faaliyetlerine odaklanmaktadır. Son bölümde ise von Mittelberger'in hatıratında Türk kurmay komutanları hakkındaki tespitleri ve Türkiye ve Almanya'nın politik sistemlerinin Atatürk ve Hitler özelinde karşılaştırmalı yorumlarına yer verilmektedir.

Dünya Savaşı'na Osmanlı Silah Pazarının Perde Arkası, Kronik Kitap, İstanbul 2018.

- 2 1918-1945 yılları arasındaki Türk-Alman ilişkileri hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Cemil Koçak, *Türk-Alman İlişkileri (1923-1939). İki Dünya Savaşı Arasındaki Dönemde Siyasal, Kültürel, Askerî ve Ekonomik İlişkiler*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991; Sabine Mangold-Will, *Begrenzte Freundschaft. Deutschland und die Türkei 1918-1933*, Wallstein Verlag Göttingen 2013; Yavuz Özgüldür, *Türk Alman İlişkileri (1923-1945)*, Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, Ankara 1993.
- 3 Fahri Türk, "Cumhuriyet Döneminde Türkiye ile Almanya Arasındaki Silah Ticareti", *Belleten*, Cilt: LXXIX, Sayı: 285, Ankara, 2015, s.761-782.
- 4 Gerhard Grüßhaber, *The German Spirit in the Ottoman and Turkish Army, 1908-1938: A History of Military Knowledge Transfer*, Walter de Gruyter, Oldenburg 2018, s. 1-26.

Gazi

Akademik
Bakış

97

Cilt 14
Sayı 28
Yaz 2021

1923 Sonrasında Türk Kara ve Deniz Harp Okullarında Alman Danışmanlar

Birinci Dünya Savaşı'nda mağlup olan Almanya'nın devamı Weimar Cumhuriyeti ve Osmanlı Devleti'nin yerini alan Türkiye Cumhuriyeti, savaş sonrası süreçte dış politika açısından benzerlik gösteren sorunlarla karşılaşmışlardır. Fakat iki ülke adına büyük toprak ve egemenlik kaybı anlamına gelen bu duruma karşı tepkiler farklılık arz etmekteydi. Almanlar, kendilerini ağır yükümlülük altına sokan 1919 Versailles Barış Antlaşması'nı imzalamak durumunda kalırken, 1920 Sevr Antlaşması'nı reddeden Mustafa Kemal Atatürk ve silah arkadaşları Millî Mücadele'den zaferle ayrılmış ve savaş alanında alınan bu zaferi, 1923 Lozan Antlaşması ile tescil ettirmişlerdir.

Türk ordusu, 1911 Trablusgarb Savaşı ile Millî Mücadele arasında geçen 10 yıl boyunca süre gelen savaşlarda yorgun düşmüştür. Zaferle çıkılan Millî Mücadele, ardından Lozan Antlaşması ve nihayetinde 1923 yılında Cumhuriyet'in ilanını takip eden yıllarda Türkiye yeni bir atılım içerisinde iken, Almanya ise siyasi kargaşalar ve ekonomik sorunlarla yüzleşmek zorunda kalmıştır. Almanlar adına bir nevi ülkenin kapitülasyonu ile eş değer görülen Versailles Barış Antlaşması hükümlerinden ve 1923 yılında yaşanan hiperenflasyonun sonuçlarından en derinden etkilenen kesim, Alman ordu mensupları olmuştur. Alman askerî birliklerindeki görevlerinden savaş sonrası ekonomik ve siyasi nedenlerden dolayı ayrılmak durumunda kalan subaylar için savaş sonrası süreçte kalkınma politikalarını hayata geçiren Türkiye gibi ülkeler önemli iş fırsatları sunmuştur. Genç Türkiye Cumhuriyeti'ndeki siyasi, ekonomik ve kültürel gelişmeleri Alman gazeteleri için derleyip yorumlayan Hans Tröbst⁵ ve Alman gazetelerinin Türkiye temsilciliğini yıllarca elinde bulunduran emekli Albay Hans Rabe gibi subay kökenli isimler, Cumhuriyet'in ilanın ardından da Türkiye'de yaşamaya devam etmişlerdir.⁶

30 Ekim 1918 tarihinde imzalanan Mondros Mütarekesi'nin 19. ve 23. maddeleri uyarınca Osmanlı Devleti, müttefiki Alman İmparatorluğu ile her türlü diplomatik ilişkiyi kesmiştir. Osmanlı topraklarında bulunan Alman sivil ve askerî personelin Almanya'ya dönmesiyle Türkiye ile Almanya arasındaki ilişkiler kesilmiş olsa da, Millî Mücadele döneminde Almanya'dan Rusya gibi

5 Hans Tröbst'ün kaleminden Millî Mücadele döneminde Türkiye'de yaşananlar için bkz. Hans Tröbst, *Mustafa Kemal'in Ordusunda Bir Alman Yüzbaşı*, Kırmızıkeçi Yayınevi, İstanbul 2019. Tröbst'ün, Türkiye'nin de içinde bulunduğu farklı ülkelerdeki gazetecilik faaliyetleri için ayrıca bkz: Hartwig Gebhardt: *Mir fehlt eben ein anständiger Beruf. Leben und Arbeit des Auslandskorrespondenten Hans Tröbst (1891-1939)*, Edition Lumière, Bremen 2007.

6 1908'de Osmanlı ordusunun ıslahı kapsamında Türkiye'ye gelen Hans Rabe, savaşın bitimine kadar burada çeşitli cephelerde bulunmuştur. Kaynaklardan takip edebildiğimiz kadarıyla 1933 yılına kadar da Leipziger Neueste Nachrichten, Hamburger Nachrichten und Rheinisch-Westfälische Zeitung gibi Alman gazetelerin Türkiye temsilciliğini yürütmüştür. Resul Alkan, *Die „Türkische Post“: Eine deutsche Propagandazeitung in der Türkei 1926-1944*, LitVerlag, Münster 2019, s. 27.

üçüncü devletler üzerinden silah siparişi verilmiştir. 1922 yılında bir Alman silah firmasına verilen ve 10 milyon adeti bulan tüfek mühimmatı, ücretinin ödenmesine rağmen Türkiye'ye teslim edilmemiştir. Bunun üzerine Alman Dışişleri Bakanlığı'na yapılan şikâyet ise, Versailles Barış Antlaşması'ndan kaynaklanan yükümlülüğün Alman Dışişleri Bakanlığı'nın elini kolunu bağlaması nedeniyle, Almanların bu şikâyete mesafeli kalmalarını zorunlu hale getirmiştir.⁷

Lozan Konferansı'nın sona ermesinin ardından, Kasım 1923'te Türk Hükümetinin Alman Dışişleri Bakanlığı aracılığıyla Alman Genelkurmayı'na ilettiği 5 Türk subayın Alman askerî okullarında eğitim görmesi konusundaki başvurusu, Alman Genelkurmayı tarafından reddedilmiştir. Buna sebep olarak ise yabancı subayların eğitim adı altında bu şekilde Alman ordusunun işleyişi ve durumu ile alakalı mahrem bilgilere ulaşabilme ve bu bilgilerin üçüncü ülkelerle paylaşımı ihtimali üzerinde durulmuş olsa da, Alman Genelkurmayı'nın bu reddedici tutumunu, Versailles Barış Antlaşması sebebiyle oluşabilecek siyasi sorunların engellenmesine yönelik atılmış bir adım olarak yorumlayabiliriz. Ayrıca, bu teklifin görüşüldüğü dönemde, Türkiye ile Almanya arasında diplomatik ilişkilerin de başlamadığı ve iki ülke elçilerinin göreve henüz atanmadıklarının altını çizmek gerekir.⁸

Türkiye Cumhuriyeti'ni temsilen Kemalettin Sami Paşa'nın Berlin'e ve Almanya'yı temsilen Rudolf Nadoly'nin İstanbul Büyükelçiliği'ne atanması ile başlayan resmî diplomatik ilişkiler de Alman Genelkurmayı'nın ve Dışişleri Bakanlığı'nın tutumunda bir değişikliğe yol açmamıştır. Alman Dışişleri Bakanlığı yetkilileri, görevine yeni başlayan Rudolf Nadoly'yi uyarı, Kara ve Deniz Harp Okullarında görevlendirilmesi düşünülen Alman danışmanların alımına ne Alman Dışişleri Bakanlığı'nın ne de Alman Genelkurmayı'nın aktif şekilde müdahil olacağına, Türk tarafına iletilmesini istemiştir.⁹ Bu sebeptendir ki, Türk ordusunun kurmayları tarafından yakından tanınan ve Liman von Sanders askerî heyetinin bir üyesi olan emekli Albay Hans Rabe'nin aracılığıyla Kara ve Deniz Harp Okullarında görevlendirilecek Alman danışmanların seçimi için görüşmelere başlanmıştır.¹⁰

Görüşmelerde Türk yetkililerin önem verdiği konu ise belli tecrübe sahibi subayların alımının ön planda tutulması olmuştur. Daha da ilginç detay ise Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı donanmasında görevde olan Yavuz zırhlısının mürettebatından Deniz Binbaşı Erich von Müller, yine aynı gemiden

7 Mangold-Will, a.g.e., s. 366.

8 Mangold-Will, a.g.e., s. 366-367.

9 Mangold-Will, a.g.e., s. 367.

10 Birinci Dünya Savaşı'nda Almanya'nın İstanbul'daki Askerî Ataşesi Otto von Lossow, Hans Rabe'yi savaş sonrası Türkiye'nin son durumu hakkında en çok teferruat sahibi olan kişi olarak yorumlamaktadır. Mangold-Will, a.g.e., s. 367.

Albay Richard Ackermann, Hamidiye tabyası kumandanı Deniz Binbaşı Fritz Wossidlo gibi isimlerin teklifine, Türk tarafının soğuk bakmasıdır.¹¹ Nihayetinde sonuçlanan görüşmeler kapsamında Birinci Dünya Savaşı'nda Alman kuvvetlerinde 3. Ordu komutanlığı görevinde bulunmuş Albay Wilhelm von Klewitz, Binbaşı von Massow ve Alman Hava Kuvvetlerinden Binbaşı von Massenbach Şubat 1925'ten itibaren Kara Harp Okulunda, Binbaşı Reichenbach ise aynı tarihte Topçu Atış Okulunda görevlerine başlamıştır.¹² Deniz Harp Okulunda ise Amiral Ernst von Gagern, Deniz Binbaşılı Wehner ve Roedenbeck 1926'dan itibaren görev yapmıştır.¹³

Alman subaylarla gerçekleştirilen görüşmeler, Türkiye Cumhuriyeti'nin Berlin Büyükelçisi Kemalettin Sami Paşa tarafından sürdürülüp nihayete erdirilmiştir.¹⁴ Özel insiyatif ile istihdam edilecek askerî heyetlerin Versailles Barış Antlaşması kapsamının dışında tutulmasını fırsat bilen ve kendi ordularından ayrılan Almanlar¹⁵ Türkiye'deki 2 yıllık görev sürelerinin ardından Almanya'ya geri dönerken, yerlerine yine Alman ordusu ile ilişkisi kesilmiş subaylar, 1939'un Ekim ayına kadar gelmeye devam etmiştir.¹⁶ Bu bağlamda Kara ve Deniz Harp Okullarında, İkinci Dünya Savaşı'nın başlangıcına kadar geçen dönemde, Alman ekolünün tercih edildiği gözlemlenmektedir. Türkiye Cumhuriyeti'nin askerî yönetim kadrolarının Harp Okullarında Alman danışmanların tercihini ise kurmay kadroyu oluşturan subayların von der Goltz'un yıllarca görev aldığı askerî okul mezunu olmaları ve ayrıca ordu envanterinde önemli derecede Alman yapımı silah ve askerî teçhizatın kullanımına devam edilmesi ile açıklayabilmek mümkün olacaktır.

İkinci Dünya Savaşı'nın başlangıcına kadar Kara Harp Okulunda 24 Alman, Deniz Harp Okulunda ise 12 Alman danışmanın ismi, Alman Genelkurmayı arşivinde bulunan Türk ordusunun hizmetindeki Alman subayları listesinde geçmektedir. Hilmar von Mittelberger'in dışında görev almış Almanların içerisinde Birinci Dünya Savaşı'nda rekor sayıda savaş ve ticari gemiyi batıran ve 1931-1938 yılları arasında Türkiye'de bulunan Amiral Lothar von Arnauld

11 Bundesarchiv-Militärarchiv Freiburg (BArch-MA), N 239/66, s. 15.

12 Mangold-Will, a.g.e., s. 368.

13 BArch-MA, MSg 2/3284, s. 47.

14 BArch-MA, N 239/66, s. 34.

15 Aynı yıllarda Türkiye'nin dışında Çin ve Güney Amerika ülkeleri de Alman subaylar için iş imkanı sunanmaktaydı. Gerhard Granier: "Quellen des Bundesarchivs zur Tätigkeit deutscher Militärberater im Ausland", *Aus der Arbeit der Archive: Beiträge zum Archivwesen, zur Quellenkunde und zur Geschichte; Festschrift für Hans Booms*, Editör: Friedrich P. Kahlenberg, Boppard am Rhein, Boldt 1989, s. 426-441.

16 Fakat Deniz Harp Okulu'nda görevli Alman Amiral Lothar von Arnauld de la Periere ve Firkateyn Kaptanı Weisbach gibi yaptığı hizmetlerden memnun kalınan eğitimcilerin iki yıllık anlaşmalarının bitiminde, görev süreleri üç yıl daha uzatılmıştır. Ayrıca, yeni alınacakların sözleşmelerinin iki yerine üç yıllık yapılması da aynı kararname ile imzalanmıştır. T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi, Başbakanlık Kararlar Daire Başkanlığı (1928-), BCA, Fon Adı: 30-18-1-2., Yer Numarası: 34-17-6., 18.03.1933.

de la Periere ve ayrıca 1933'ten itibaren 6 yıl Deniz Harp Okulunda danışman olan ve İkinci Dünya Savaşı'nda Alman Deniz kuvvetlerinde Amiral rütbesine yükselen Paul Wülfing von Ditten donanmadaki önemli isimler arasındadır.¹⁷

1937 yılında Hilmar von Mittelberger'in de katkılarıyla kurulan Hava Harp Okulunda görev almak üzere Almanya'dan istenen pilot talebine ise dönemin Alman Hava Kuvvetleri komutanı Hermann Göring karşı çıkmıştır. Almanya'nın Türkiye ile olan politik ilişkileri bakımından Göring'in bu kararını, dar görüşlülüğün bir yansıması olarak eleştiren von Mittelberger anılarında, Türk tarafının bu sebeple İngiltere'den eğitimci pilot talep ettiğini ve İngilizlerin ise bu fırsatı kaçırmadan Albay ve Binbaşı rütbesinde iki pilotu yollamak suretiyle Türkiye'nin bu talebine anında olumlu cevap verdiğini belirtmiştir.¹⁸

Hilmar von Mittelberger'in Türk Harp Okullarındaki Faaliyetleri

Hilmar von Mittelberger'in Türkiye'deki askerî faaliyetlerine geçmeden önce, onun hayatının belli kesitlerini özetle vermek faydalı olacaktır. 1878'de Münih'te dünyaya gelen von Mittelberger, aynı şehirde bulunan Harp Okulundan 1909 yılında Teğmen olarak mezuniyetinin akabinde 1913 senesinde Bavyera Eyaleti silahlı kuvvetlerinin ana merkezinde görevine başlamıştır.¹⁹ Birinci Dünya Savaşı'nın başlangıcıyla birlikte yüzbaşı rütbesini aldıktan sonra Bavyera eyaleti ordu birliklerinde çeşitli görevlerde bulunmuş ve savaş sonunda ise binbaşılığa terfi etmiştir. 1920-1923 yılları arasında askerî mektepte piyade birlikleri için taktik dersleri vermiştir. Von Mittelberger'in savaş sonrasındaki ordu kariyerinde ilginç bir detay, Almanya'nın Bayreuth şehrinde konuşlu Piyade Alayı'nın komutanı olduğu esnada, 1923 yılında Adolf Hitler ve arkadaşları tarafından organize edilen darbe planı istihbarat bilgisine, darbeden 10 gün önceden ulaşmasıdır. Bilgiyi hemen bölge komutanı Otto von Lossow'u bildirmiş ve darbenin başarısızlıkla sonuçlanmasına katkı sağlamıştır.²⁰ Von Mittelberger, Türkiye'deki görevi öncesinde 1927'den itibaren Alman ordusunun o dönemki en yüksek askerî okul olan Waffenschule'de bölüm başkanlığının yanı sıra aynı kurumda kara ve hava savunma dersleri vermiş ve general rütbesini almasının akabinde ise askerî okul müfettişliği görevinde bulunmuştur.²¹

Von Mittelberger'in ülkesinde, Türkiye'deki Harp Okulları ile eş değerdeki bir kurumda bölüm başkanlığı görevindeyken, dili ve kültürü hakkında sınırlı bilgiye sahip olduğu bir ülkeye gitme kararını almasında en önemli etken Türkiye'den aldığı cazip tekliftir. Von Mittelberger, Almanya'da bulunduğu 1932 yılında aldığı yıllık maaş 18.000 mark iken, Türkiye'de alacağı yıllık maaş

17 BArch-MA, MSg 2/3284, s. 48.

18 BArch-MA, N40/12, s. 7.

19 Institut für Zeitgeschichte München (IfZ), ZS 679, s. 3.

20 BArch-MA, N40/8, 22. Haziran 1946 tarihli mektup.

21 IfZ, ZS 679, s. 3.

28.000 markı aşmaktadır.²² Bu da Almanya'da aldığı ücretin üçte biri fazlasına tekabül etmektedir.²³ "Türkiye Cumhuriyeti Millî Müdafâ vekâleti namına Türkiye Cumhuriyeti'nin Berlin Büyükelçiliği Maslahatgüzârı Kemal Aziz Bey ile mutahassıs Ferik Ritter von Mittelberger arasında", 4 Şubat 1933 tarihinde imzalanan mukavelede von Mittelberger'in görevi, "kolordu, ordu, ordular grubu gibi büyük sevkülceyş birliklerine ait sevkülceyş tedrisatı", şeklinde tanımlanmıştır.²⁴ Harp Okullarında görevlendirilen Alman danışmanların maaşları rütbelere göre değişkenlik göstermektedir. Vergilerin kesilmesiyle ortalama ödenen aylık maaş 500-900 lira arasında iken, von Mittelberger'in maaşının yüksek olmasının sebebi onun Harp Okullarında görevli Almanlar içerisinde en kıdemlisi olmasıdır. Von Mittelberger 4 yıl ve üzeri bir zaman diliminde Türkiye'de görev yapan Almanların önemli bir birikimle ülkelerine dönüş yaptıklarını aktarmaktadır.²⁵

Von Mittelberger, Sirkeci tren garında Harp Okulları Komutanı Ali Fuat Erden ve bazı yüksek rütbeli subayların karşılamasının ertesi günü görevine başlamış ve kendini bir anda yoğun çalışma temposu içerisinde bulmuştur.²⁶ İlk etapta Harp Okullarında 3. sınıf öğrencilerine ders vermiştir. Alman Generalden, görevinin henüz ilk günlerinde Ankara'daki Genelkurmay merkezinden Türkiye'yi kapsayan bir hava savunma sisteminin kurulması hakkında detaylı bir rapor hazırlaması da istenmiştir.²⁷ Von Mittelberger Türkçe bilmediğinden bütün dersleri, görüşmeleri, konferansları ve yazıları tercüman yardımıyla Türkçeye aktarılmıştır. Görevi boyunca farklı tercümanlarla çalıştığını, fakat bunlar içerisinde en memnun kaldığı isim olarak sonrasında Türk ordusunda generalliğe kadar yükselen Salih Erkuş'a ayrı bir parantez açmayı ihmal etmemektedir.²⁸ Von Mittelberger'in, bu zor mesleği hakkıyla yerine getiren ve Alman askerî terimlere ve literatürüne oldukça hâkim biri olarak tarif ettiği Erkuş, 1911-1913 yılları arasında Almanya'da Piyade Alayı'nda görev almış ve 1943 senesinde Türk Generallerin Doğu Cephesinde Alman birliklerinin durumunu yerinde inceleyen ve Hitler ile görüşen heyetin içinde bulunmuştur.²⁹ Von Mittelberger, genel yapısı itibarıyla Alman etkisinin hissedildiği Harp Okullarını özel bir formatı olan kurum olarak nitelerken, ders içeriklerinin ve eğitim sürelerinin Alman modeline uygun biçimde

22 BArch-MA, N40/12, s. 4.

23 Von Mittelberger'in ülkesinde aldığı yıllık ücret kendisinin 26 Nisan 1946 tarihli *Nazilerin Tasfiyesi Davası* için el yazısıyla doldurduğu belgeden hesaplanmıştır. BArch-MA, N40/8.

24 BArch-MA, N40/2, s. 20; Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi'nde bulunan 21 Kasım 1932 tarihli kararnameye göre, von Mittelberger'in Harp Okullarına danışman sıfatıyla atanması onaylanmıştır. BCA, Fon Adı: 30-18-1-2., Yer Numarası: 32-72-1., 21.11.1932.

25 BArch-MA, N40/12, s. 5.

26 BArch-MA, N40/12, s. 6.

27 BArch-MA, N40/12, s. 6.

28 1943'te Korgeneral olan Salih Erkuş Sivas'ta bulunan 12. Tümenin komutanıydı. Rifat Bali, "Hitler ile Görüşme. Ordu Komutanı Orgeneral Cemil Cahit Toydemir'in Almanya Gezisi", *Toplumsal Tarih*, Eylül 2007, Sayı: 165, s. 40.

29 Bali, a.g.m., s. 40.

geliştirildiğini yazmıştır.³⁰

Alman General, Harp Okullarında görev yaptığı süre içerisinde yüksek rutbesi ve ilerlemiş yaşından dolayı kendisine saygı duyulduğu ve oldukça iyi davranıldığı için altını çizmektedir. Von Mittelberger, Harp Okullarında sözleşme süreleri dolan Almanların sözleşmelerinin uzatılıp uzatılmaması ve görev sürelerinin dolmasıyla Almanya'ya geri dönenlerin yerine hangi danışmanların alınacağı konusunda Türk yetkilerin kendisi ile sürekli fikir alışverişi bulunduğunu, memnuniyetle belirtmektedir.³¹ Von Mittelberger, Şubat 1933 ile Ekim 1939 tarihleri aralığında Harp Okullarındaki görevleri, hiç bir Alman askerî kuruma bağlı olmadan ve Türk Genelkurmayı ile imzaladığı özel anlaşma kapsamında belirlenen sınırlar çerçevesinde yaptığını anlatıyor. Sadece Türkiye'nin çıkarlarını ön planda tuttuğuna vurgu yaparak, görevlerini şu şekilde sıralamaktadır:

- a. *Harp Okullarında strateji ve taktik konulu derslerin verilmesi.*
- b. *Yıllık düzenlenen ve Harp Okullarından mezun subay ve generallerin katıldığı Genelkurmay gezileri ve stratejik tatbikatların yönetimi. Aynı zamanda tugay ve bölük komutanları gibi kurmay kadronun taktik ve stratejik yeteneklerinin değerlendirilmesi de bana aitti. Şu an görevde bulunanların büyük bir bölümü benim öğrencilerimdi.*
- c. *Askerî literature ait yayınlara katkıda bulunma. Derslerim, askerî taktik ve stratejik konuları kapsayan görüşlerim, yayınlanan takribî 50 kitap ile Türk Genelkurmayı'nda dağıtılmıştır.*
- d. *Strateji, organizasyon ve mühimmat bakımından Türkiye'nin kara savunması alanında danışmanlık görevi.*³²

Beş madde şeklinde zikrettiği görev alanları bir hayli önemli görülmektedir. Von Mittelberger'in yeni kurulan devletin kurmay subaylarının eğitimlerinin şekillenmesinde doğrudan rol oynadığı anlaşılıyor. Bu anlamda von Mittelberger'in faaliyetleri, von Moltke ve von der Goltz'le mukayese edilebilir. Devamında Alman General, bu görevlerinin genel bir değerlendirmesini yapıyor. Kendi ifadesiyle "yedi yıllık" faaliyetlerini yorumlarıyla birlikte şöyle anlatıyor:

"Türklerin askerî planlamaları hakkında gerçek manada fikir sahibi olmak oldukça zordur. Türk mentalitesine de uygun olan askerî konulardaki abartılı gizlilik, yabancıların ülke savunması konuları ve organizasyonu hakkında fikir sahibi olmalarını engellemekteydi. Fakat buradaki çalışmamın mutlak şartı olduğundan, Türk askerî konuları hakkında engelle karşılaşmadan malumat sahibi olan tek yabancı subay bendim. Kurgulanması ve yönetiminde payımın olduğu her bir Genelkurmay gezisi ve Kara ve Hava Savunma konularını da kapsayan stratejik tatbikat, aktuel askerî sorulara cevap niteliğindedi.

30 BArch-MA, N40/12, s. 7.

31 BArch-MA, N40/12, s. 4.

32 BArch-MA, N40/2.

Bu sebepten ordunun askerî kabiliyet gücünü ölçebilmek amacıyla gerçekleşen stratejik tatbikatların gerçek manada gizli tutulan belgelere dayanması gerekmektedir. Ordunun kurmay kadrosunun katıldığı gezileri benim hem Türkiye'nin Batı bölgesi Doğu Trakya'ya, hem de Anadolu'nun yabancılar için girişi yasaklı derin bölgelerine gitmemi sağladı. Bu geziler stratejik ve taktiksel manada arazinin keşfi ile bağlantılı olduğundan, bölgelerin coğrafi savunma koşulları hakkında da bilgi sahibi oldum.³³

Alman Generalin bu anlattıklarından Türk yetkililer üzerinde belli bir güven kazandığı anlaşılmaktadır. Bunun bir neticesi olarak yabancıların girmesi yasak bir çok askerî alanı görme fırsatını elde ettiği ve bu elde ettiği bilgileri de İkinci Dünya Savaşı'nda kendi ülkesinin genel kurmayının istifadesine sunduğu da bilinmektedir. Bu nedenle Türkiye'de görevlendirilen danışmanlara güven konusu üzerinde bir kez daha düşünülmesi gereken bir sorundur. Von Mittelberger, 1 Ağustos 1939'da iki aylık yaz tatilini ülkesinde geçirmek amacıyla Almanya'ya gider ve orada bulunduğu esnada savaş başlar. Savaşın arifesinde ülkesinin Genelkurmay yetkilileri tarafından Berlin'e görüşmeye çağırılan Alman General, 10 ile 15 Ağustos 1939 tarihleri arasında, savaşın başlangıcından yaklaşık 2 hafta önce, Berlin'de Kara Kuvvetleri komutanı Walther von Brauchitsch, Genelkurmay Başkanı Wilhelm Keitel, Orgeneral Franz Halder ve askerî istihbarat şefi Wilhelm Canaris ile görüşmeler gerçekleştirmiştir. Von Mittelberger, görüşmelerde Kara Kuvvetleri Komutanı Walther von Brauchitsch'in kendisinden Türk ordusu ve birliklerinin operasyon kabiliyeti konusunda kapsamlı rapor isteğine nasıl bir cevap verdiği hakkında bilgi vermezken, Türk Harp Okullarındaki görevinden ayrılıp Bulgar ordusunda danışman sıfatıyla görev alma teklifini ise "*Türkiye ile Bulgaristan arasındaki ilişkilerin dostane atmosferde seyretmediği ve uzun yıllara dayanan Türk ordusundaki görevinden sonra komşusu Bulgaristan'da görev almasının uygun olmayacağı sebebiyle*" reddettiğini yazmaktadır.³⁴

Hitler Almanyasına Dönüşü

Almanya'nın savaşta olduğu esnada yabancı bir ülkenin hizmetinde olmayı içine sindiremediğini aktaran von Mittelberger, ilginç bir bilgiden de bahseder. Hitler'in, Harp Okullarında görevli Alman danışmanların Türkiye'de kalmalarını tavsiye etmesine rağmen Führer'in isteğini yerine getirmeyerek, Türk ordusu ile Ekim 1940'a kadar geçerliğini koruyan sözleşmesini sonlandırma isteğini, Türk ve Alman makamlarına bildirir. Hitler'in böyle bir isteği olsa da Ağustos 1939'da iki aylığına ülkelerine giden Harp Okullarında görevli Almanların geri dönüşlerinin hemen akabinde sözleşmeleri Türk Genelkurmayı tarafından sonlandırılmış ve ülkelerine geri dönerek Alman ordusunun hizmetine girmişlerdir.³⁵ Savaşın başlamasıyla Berlin'de kalan von Mittelberger'in

33 BArch-MA, N40/2.

34 BArch-MA, N40/12, s. 43-44.

35 BArch-MA, N40/12, s. 45.

ilerleyen yaşına rağmen Alman ordusuna katılma isteği kabul görmemiştir. Alman Genelkurmayından aldığı, kendi rütbesinde uygun bir görev yerinin boş olmadığı cevabını hayal kırıklığıyla kabul etmek zorunda kalmıştır. Von Mittelberger, alınan bu kararın arkasında yatan sebebi, kendisinin 1923 Hitler darbesinde aldığı darbe karşıtı pozisyon ve Hitler'in Alman danışmanların Türkiye'de kalması telkinine uymamasına dayandırmaktadır.³⁶ Berlin'de üstlenmek istediği görev isteği karşılık bulmayan von Mittelberger, 1940'ın başında hayal kırıklığıyla Münih'e taşınır. Burada Türkiye, Orta Doğu ve Doğu Akdeniz üzerine askerî makaleler yazar ve çok sayıda katılımcının iştiraki ile çeşitli enstitü ve üniversitelerde kendi ifadesiyle 50'yi aşan sayıda konferans verir. Hatıratında yine konferanslarına devam ettiği esnada Propaganda Bakanı Joseph Goebbels'in bürokratları ile yaşadığı bir anısını da paylaşır:

*"Şunu rahat bir şekilde söyleyebilirim ki, konferanslarımda Nasyonal Sosyalist propagandaya hiç bir şekilde teslim olmadım. Aksine, savaş esnasında Türkiye ve Arap ülkelerinin tutumundan dolayı Almanya'da sıkça ortaya çıkan yanılısamalara karşı tutum sergilemişimdir. Yine bir konferans vesilesiyle Berlin'de, çok sayıda dinleyicinin bulunduğu esnada, Propaganda Bakanlığı yetkilileri ile bir tartışma yaşadım. Pek de optimist söylemlere dayanmayan konuşmam, onların beklentilerine uymamış olacak ki, gelecekte yapacağım konferansların öncesinde, konuşma içeriğinin kontrol amacıyla Propaganda Bakanlığı'nın sansüründen geçmesinin zorunlu olduğu söylendi. Onların bu dayatmalarını kesinlikle yerine getirmediim."*³⁷

Alman General ilmi faaliyetleri gerçekleştirdiği esnada yakın dostu, General Friedrich von Cochenhausen'den gelen teklifle Münih'te, *Deutsche Gesellschaft für Wehrpolitik und Wehrwissenschaften*, yani Alman Savunma Politikası ve Savunma Bilimleri kurumunda yönetici sıfatıyla askerî konularda makaleler yazmış ve konferanslar düzenlemiştir. Von Mittelberger, Alman Genelkurmayı tarafından finanse edilen ve kendi tabiriyle "askerî meseleleri objektif kriterlerle", araştıran bu enstitüyü tarifinde "Hitler politikalarının propaganda kurumu", olmadığından bahsederken, tarih araştırmalarının bugüne kadar ortaya koyduğu sonuçlar dikkate alındığında ironiden öteye gidemediği de görülmektedir.³⁸ Von Mittelberger bir adım daha ileriye giderek ilmi kriterlerin ön planda tutulduğunu iddia ettiği bu araştırma enstitüsündeki aşırı Nazi eğilimi ile bilinen ordudan konuşmacıların tercih edilmediğini ve bu sebeple enstitünün faaliyetlerinin Münih'deki Nazi Partisi yönetimince güvensizlikle ve yakından takip edildiğini de iddia etmektedir.³⁹

36 BArch-MA, N40/12, s. 46.

37 BArch-MA, N40/8, s. 47.

38 Frank Reichherzer, "Demilitarisierung, Bellifizierung und Hybridisierung im Zeichen des „totalen Krieges“, Auf den Spuren von Krieg in der deutschen Fachzeitschriftenpublizistik der Zwischenkriegszeit, *Deutsche Militärfachzeitschriften im 20. Jahrhundert. Potsdamer Schriften zur Militärgeschichte*, Editör: Markus Pöhlmann, Militärgeschichtliches Forschungsamt, Potsdam 2012, s. 47.

39 BArch-MA, N40/12, s. 47-48.

Von Mittelberger'e savaş boyunca Alman ordusunda cephede aktif bir görev verilmese de, ihtiyaç duyulduğu dönemlerde Alman Genelkurmay karargâhında görüşmelere katılıp, Türkiye ile ilgili konularda görüşü ve bilgisine başvurulmuştur. Von Mittelberger, hatıratından ve tarih literatüründen elde ettimiz bilgilere göre, 10-12 Şubat 1941 tarihlerinde asker üniformasıyla Berlin'de Alman ordu kurmaylarının katıldığı görüşmelerde, Türk ordusunun savunma ve askerî kabiliyeti üzerine fikirlerini paylaşmıştır.⁴⁰ Alman Generalin Harp Okullarındaki faaliyetleri ve görevleri nedeniyle böylesine bir toplantı için daha donanımlı birinin görüşü alınamazdı.⁴¹ Von Mittelberger, bu göreviyle ilgili hatıratında şu ifadeleri kullanmaktadır:

"Şubat 1941'de, Balkan cephesinin açılmasının hemen öncesinde Berlin'de bulunan Kara Kuvvetleri Komutanlığı merkezine görüşmelere davet edildim. Benden, Bulgar ve Alman ordu birliklerinin Türkiye'ye saldırısı durumunda, Türk ordusunun operasyon kabiliyeti hakkında bir uzman raporu hazırlamamı istediler. Savaşın başında vurguladığım gibi, dışarıdan herhangi bir saldırı gelmediği müddetçe Türkler savaşın dışında kalmaya özen gösterecektir. Motorlu birlikleri hızlı bir şekilde Türkiye üzerinden Suriye'ye geçirme planını görüşmeler esnasında duyduğumda, böyle bir fikrin uygulamasının zorluklarla karşılaşabileceğini ifade ettim. Böylesine bir operasyon için yapılan hazırlık çalışmalarına göz ucuyla bakmak dâhi özellikle Türkiye'nin coğrafi durumu hakkında korkutucu bir bilgisizliği ortaya koyuyordu. Karargâhta bulunan Türkiye haritasını incelediğimde, bir çok bilginin yanlış olduğunu görmem, beni açıkçası şaşırtmadı. Çünkü harita bilgileri istihbaratçılardan toplanmıştı. Türk Genelkurmayı tarafından titizlikle uygulanan gizlik politikasından ötürü, Türkiye'de askerî bilgiye ulaşma ve hakkıyla değerlendirmek, yıllarca bu ülkede görev yapmış askerî danışmanlar için gayet zor iken, asıl mesleği iş adamı olan Nazi partisinin Türkiye temsilcisinden elde edilen bilgilerin güvenilir olmadığı, gayet açıktı."⁴²

Milliyet gazetesinin haftalık eki Yakın Tarihimiz'den Ahmet Yalım imzasını taşıyan yazısında da, von Mittelberger'in "Türk Trakya'sına saldırıya geçildiği zaman Yıldırım Orduları süratle sahil yolundan İstanbul'u işgal etmeli ve Anadolu'ya geçmeliydi" ifadesi geçiyor. Bunun yanı sıra "Eğer Türkler büyük bir ruhsal çöküntüye uğramazlarsa, çok sert bir direnişle karşılaşmamız doğaldır" satırlarına yer vermiştir.⁴³ Von Mittelberger'in 2 günlük kritik Berlin görüşmelerinde Alman Generalkurmayı Komutanlarına hangi tavsiyelerde bulunduğu ve Türk ordusunun kabiliyetleri hususunda hangi mahrem bilgileri paylaştığı konusu, daha ayrıntılı Alman arşiv araştırmasıyla ortaya çıkartılmalıdır.

Hilmar von Mittelberger'in Türkiye Hakkındaki Gözlemleri

Makalemizin bu başlığında, von Mittelberger'in Türkiye'de görev yaptığı süre içerisinde Türk ordusu ve kurmay kadrosu ile münasebetleri ve Hitler ve Atatürk

40 BArch-MA Pers 6-2097, s. 12.

41 Rolf-Dieter Müller, Reinhard Gehlen. *Geheimdienstchef im Hintergrund der Bonner Republik. Die Biographie. Teil 1: 1902-1950*, Ch. Links Verlag, Berlin 2017, s. 202.

42 BArch-MA, N40/12, s. 48-49.

43 Ahmet Yalım, "Yakın Tarihimiz", *Milliyet Gazetesi Tarih ve Kültür Eki*, İstanbul, 1982, Sayı: 1, s. 4.

üzerinden Türk ve Alman politik sistemleri hakkındaki karşılaştırmalı tespitleri ve yorumları yer almaktadır.

Von Mittelberger, hatıratının ilk sayfalarında Harp Okulları Komutanı Ali Fuat Erden ve Genelkurmay Başkanı Fevzi Çakmak ile Türkiye'de geçirdiği zaman içerisindeki münasebetleri ve onlar hakkındaki yorumlarını aktarır. Sahip olduğu yüksek eğitimin yanı sıra Almanca ve Fransızcaya hâkim olan Harp Okulları Komutanı Ali Fuat Erden ile görevi boyunca günlük olarak görüşen von Mittelberger, Türk komutanın askerî bilgi ve birikiminin yanında yüksek azmi, işini severek, düzgün ve titizlikle yapması sebebiyle, sorumlusu olduğu eğitmen subaylar ve öğrenciler için rol model biri olduğu yorumunu yapmaktadır. Von Mittelberger'e göre, Erden'in Genelkurmayın farklı kademelerinde görev almasından dolayı iyi bir askerî eğitime ve büyük bir organizasyon deneyimine sahip olduğundan bahsetmektedir. Erden'in, bir askerî planın zayıf ve hatalı yönlerini anında sezme yeteneğini ve keskin ve eleştirel bir zekaya sahip olmasını övmektedir. Von Mittelberger, Harp Okullarının kendisini de şaşırtacak derecede yüksek seviyede eğitim veren kaliteli bir kurum olarak, kütüphanesinin eğitmenler ve öğrenciler için oldukça zengin ders kitaplarına sahip olmasını Erden'e borçlu olduğunun da altını çizmektedir. Alman General, İstanbul'da bulunduğu yıllarda Erden ile uyumlu bir şekilde çalışma içerisinde olduklarını belirtirken, kültürel farklılıklara dayandırdığı hatalardan ayrıntıya girmeden bahsetmektedir:

"General (Erden) ile çalıştığım yıllar içerisinde, onunla hemen hemen her gün irtibat halindeydim. Öyle ki, Harp Okullarını ve orduyu ilgilendiren meselelerde görüşümü ve düşüncemi almadığı konu yoktur. Önerilerimin yerine getirilmesi konusunda oldukça açıktı. Herşeye rağmen gereksiz yere büyütülen, fakat benim sebep olmadığım, anlaşmazlıkların da engellenemediği oluyordu. Nitekim Türkiye'deki her yabancı gibi ben de görev yaptığım ülke ve halkının hususiyetleri ile uyumlu olmayan taleplerde bulunmak hatasına düşmekteydim."⁴⁴

Von Mittelberger hatıratında Genelkurmay Başkanı Fevzi Çakmak'ı Türkiye'de tanıdığı generaller içerisinde ayrı bir yerde konumlandırmaktadır. Von Mittelberger, kimi Türk generaller hakkında ara sıra olumsuz yorumlar duymasına rağmen, Mareşal hakkında tek bir olumsuz cümle duymadığının aktarmaktadır. Görev süresi boyunca sıkça irtibat halinde olduğu Fevzi Çakmak ile Türkiye'ye gelişinin hemen akabinde tanışan Alman Generalin bilgi ve tecrübesinden Genelkurmay da istifade etmiştir. Von Mittelberger'den görevine başladığı ilk senesinde Genelkurmay merkezi için görevlendirilmesi düşünülen 30 subay adayın mesleki uygunluğunun gözden geçirmesi istenmiştir. Von Mittelberger, sahada bir hafta süren ve taktik konuları içeren talimler esnasında Fevzi Çakmak'ın kendisini ve çalışma metodunu daha yakından gördüğünü, o günden itibaren Genelkurmay Başkanı'nın güvenini ve saygısını kazandığını

ve bu güveni Türkiye’de bulunduğu yıllarda sürekli hissettiğini belirtmiştir. Buna örnek olarak yönettiği askerî tatbikatlara Genelkurmay Başkanı’nın iştirak etmesini ve ülke sınırlarının savunması ve ordunun ihtiyacı olan silah ve teçhizat ile alakalı konularda fikir alışverişinde bulunmalarını saymaktadır. Kazanılan bu güvenin kendisi için her zaman avantaj teşkil etmediğini hatıratında hafif ironiyle karışık açıklamaktadır: Kendisini onurlandıran bu güven, çalışmalarının gece yarısına kadar uzamasını, hatta sayısız geceleri masa başında kitap yazarak geçirmesinin yegâne sebebidir. Mareşalin isteği üzerine verdiği konferanslar, dersler, Genelkurmay gezileri ve yönettiği stratejik tatbikatların son cümlesine kadar Türkçe’ye aktarılması ve basılarak orduda dağıtılması, onun için ağır bir iş yükü anlamına geliyordu. Türkiye’yi terk ettiğinde, verdiği derslerden oluşan yaklaşık 50 cilt yayınlandı. Bu da onu kendi tabiriyle Türkiye’nin en “verimli” askerî yazarı olmasını sağlamıştı.⁴⁵

Hatıratında Harp Okulları komutanı Ali Fuat Erden ve Genelkurmay Başkanı Fevzi Çakmak hakkında olumsuz yorumdan bulunmayan von Mittelberger, Türk ordusu ve askeri hakkındaki tespitlerinde ise tam tersi bir tavır sergilemiştir. Tarih boyunca asker olan Türk milletinin vatanında, kendisini eski bir asker olarak yabancı hissetmediğini açıklayan von Mittelberger’in Türkiye’de Harp Okullarında ve ordu içerisindeki gözlemlerinden yola çıkarak yaptığı tespitlerden ilki, teorik bilgilere atfedilen önemden dolayı, teorik bilginin pratiğe aktarılmasının ihmal edildiğidir. İkinci olumsuz gözleminde ise basit gibi gözüken stratejik sorunların büyük fantazilerle çözüme gayretinin, Türkler gibi Almanlara da verdiği ağır zayıttan bahsetmektedir. Von Mittelberger göre, Adolf Hitler’in Sezarvari bir tavırla İkinci Dünya Savaşı’nda Alman ordusunun tecrübeli generallerinin uyarılarına kulak asmayarak gerçekleştirmek istediği savaş planı, Almanya’nın askerî çöküşüne sebep olmuştur. Alman General, Enver Paşa’nın çevresindeki generallerin telkinlerini görmezden gelerek Erzurum bölgesinin kış şartlarını ve kısıtlı lojistik destek olanaklarını hesaba katmaksızın askerleri Rusya’ya karşı savaşa sürmesini, benzer stratejik hatanın sonucu olarak yorumlamaktadır. Bu bağlamda İsmet Paşa ile aralarında geçen bir konuşmaya da atıfta bulunmaktadır:

“1937 yılında eski Cumhurbaşkanı, General İsmet İnönü ile bir toplantı vesilesiyle bir araya geldiğimizde, öğrencilerimin strateji alanındaki yeteneklerini vurguladığım ve aynı zamanda öğrencilerimde sıkça ortaya çıkan dizginlenmiş abartılı savaş planlarının tehlike arz ettiğini bildirdiğimde, benim bu çekincemi tamamiyle onayladığını, fakat Türk halkının kanının çokça akmasına sebep olan böyle bir yaklaşıma, eğitimlerim esnasında kararlı bir şekilde karşı çıkmam tavsiyesinde bulundu.”⁴⁶

Planlı bir organizasyon için yetersiz gördüğü Türklerin bir doğaçlama uzmanı olduğunun altını çizen von Mittelberger, orduda organize olmanın

45 BArch-MA, N40/12, s. 9.

46 BArch-MA, N40/12, s. 12-13.

hayati bir önem arz ettiğini belirterek, subay ve generallerin katıldığı Genelkurmay gezileri ve stratejik tatbikatlarda bu sorunu sıkça gözlemlendiğini aktarmaktadır.⁴⁷ Von Mittelberger'in orduda tespit ettiği organizasyon boyutlu sorunların yanı sıra ordunun donanım ve teçhizat bakımından dönemin teknik gelişmeleri kapsamında değerlendirildiğinde, modern silahlarla donatılan orduların çok gerisinde olduğunu ve gelişim kaydetmesini gerekli görmektedir. Ordunun silah ve teçhizat tedarikinde dış devletlere bağlı olmasına ve teknik konulardaki bilgisi oldukça sınırlı olan askerî personelin daha çok gelişim kaydetmesinin önemine atıfta bulunmaktadır.⁴⁸ Von Mittelberger'in hatıratında tespit edilebilen tek olumlu yorum ise Türk öğrencilerinin askerî tatbikatlar amacıyla gerçekleştirdikleri arazi tespiti, arazinin askerî taktik açısından değerlendirilmesi ve arazi şartlarına çok çabuk uyum sağlaması konusunda başarılı olduklarıdır. Alman General, öğrencilerinde gözlemlendiği bu becerileri ve onların doğa ile olan bağını, Türklerin eski zamanlardan gelen göçebe kültürüne sahip olmasıyla açıklamaktadır.⁴⁹

Von Mittelberger hatıratında, Türkiye Cumhuriyeti'nin bânisi Mustafa Kemal Atatürk hakkında değerlendirmelere de yer vermektedir. Alman General, Mustafa Kemal Atatürk ile 1934 yılında İran Şahı Muhammed Rıza Pehlevi'nin Harp Okullarını ziyaretinde kısa bir görüşme gerçekleştirdiğini aktarmaktadır.⁵⁰ Türkiye'de bulunduğu yıllarda sıkça "Nazi Hitler sistemi" ile Atatürk'ün "mutlakiyetçi rejimi" arasında var olan farkı kendi kendine sorduğunu belirten von Mittelberger, Atatürk'ü ve Hitler'i kendi kurdukları ve yine kendilerine sadakatle bağlı partilere dayanan ve devlet hayatında sadece kendi iradelerinin varlığını kabul eden "iki diktatör" olarak yorumlamaktadır. Bununla beraber iki sistemin iç dinamikleri hakkında daha fazla bilgi sahibi oldukça bunun sadece dışarıdan görünen bir benzerlik olduğu ve aslında "iki diktatoryal" sistemin pek de ortak özelliklerinin olmadığını anlaşılabileceğini eklemektedir. Von Mittelberger, iki devlet adamı arasındaki en önemli farkın, iki liderin geçmişleri, iktidara çıkış süreçleri ve iktidarı ele alış biçimlerinde ortaya çıktığını belirtir ve bu tespitini şu ayrıntılarla açıklar:

"Hitler hiçbir zaman demagojik parti liderliğinden devlet adamlığına geçememiştir. Onda, böyle bir durum için gerekli şartlar da eksikti. O, iyi bir eğitim ve tarih bilgisinden mahrum, halkın kabiliyetinin sınırları hakkında fikir sahibi olmayan bir hayalperestti. Fikirleri gibi yaptıkları da uçuk ve karmaşıktı. Ahlak duygusundan uzak, psikopat bir zorbaydı. Atatürk, liderliğini demagoji ve yalan propaganda ile değil, aksine gerçekleştirdikleri ile kazandı. O, çok büyük bir devlet adamıydı. Elindeki gücün farkında olan, sağlam iradeli, cesaretli ve şaşmaz bir görüş kabiliyetine sahip, tedbirli biriydi. Ekseriyeti ruhsal ve etik

47 BArch-MA, N40/12, s. 13.

48 BArch-MA, N40/12, s. 14-15.

49 BArch-MA, N40/12, s. 13.

50 BArch-MA, N40/12, s. 26.

Görüş

Akademik
Bakış

109

Cilt 14
Sayı 28
Yaz 2021

değerler bakımından düşük seviyede ve sahip oldukları eğitim düzeyi, kabiliyetleri ve karakterleri bakımından hak etmedikleri makamları işgal eden Nazi ileri gelenleriyle karşılaştırıldığında, yanındaki çalışma arkadaşları ahlak sahibi ve entelektüel elitlerden oluşmaktaydı. Atatürk halkının kurtarıcısı olarak, ülkenin içerisinde bulunduğu büyük aciliyetten ötürü meydana gelen hadise sonucunda diktatör olmuştur. Hitler ise kelimenin tam anlamıyla gaspçıydı. İktidara çıkışı ve ülke yönetimi anlayışı, ülkenin içinde bulunduğu durumun gerekliliğinden ziyade, popülist liderliğin, delilik boyutlarına varan vahşi kibirin ve hayal bile edilemeyecek ahlaksızlığın sonucudur. Halkı çöküşten kurtarmak ve sağlıklı bir devlet kurmak için Türkiye'nin Birinci Dünya Savaşı sonunda bulunduğu durumdan ancak kararlı ve zeki diktatörün çıkış yolu kurtarabilirdi. Türk halkının çoğunluğu bu durumu gördü ve baskı ve zorlama olmaksızın, içten gelen bir inançla diktatörünü takip etti.⁵¹

Yazarın bu ifadelerinin üzerinde durulması gereken nokta, onun iki ülkede gerçekleşen siyasi süreçler hakkında tarihi gerçeklerle örtüşen tutarlı tespitleridir. Alman Generalin, Hitler ve onun yönetim tarzını ortaya koyarken nefret derecesine varan üslubu savaş sonrası yaşadığı hayal kırıklığı ve hatıratında sıkça rastlanan şekilde, kendisini Nazi karşıtı olarak konumlandırma çabasının bir tezahürüdür. İki politik sistemi karşılaştırmaya devam eden von Mittelberger'e göre Atatürk, iktidarı boyunca sert tedbirlere başvurmak zorunda kalmış ve gerçekleştirmek istediği reformlara karşı çıkanları acımasız bir şekilde bastırmıştır. Devamında ise şu satırlarla kendi ülkesinden aktardığı örneklerle karşılaştırmaya devam eder:

"Fakat onun yönetiminde biz Almanların yaşamak ve tecrübe etmek zorunda kaldığımız derecede bir zulüm ve jurnalcilik sistemi hiçbir zaman ortaya çıkmadı. Onun iradesine bağlı olmasına rağmen, devletin işleyişinde parlamentoya önemli görevler düşmekteydi. Türk parlamentosu, Nazi rejiminin Alman meclisi gibi gülünç derecede sesi kesilmiş, sahte bir parlamento değildi. Halkın temsilcileri, engelsiz ve tehlikesiz şekilde konuşma imkanı bulmakta ve hükümet kararlarına karşı açıktan değerli uyarılarını yapabilmekteydi. Kimi yolsuzluklar da bu şekilde ortaya çıkarıldı. Halkın temsilcilerine böylesine serbest ifade imkanı sağlandığı ve basın da bizdeki gibi uniformalı olmadığı ve köleleştirilmediği için, Türkiye'de diktatörlük halkın çoğunluğu tarafından baskı ve insan haklarının sınırlandırılması olarak algılanmamaktadır."⁵²

Hitler rejiminin baskıcı ve şiddette sınır tanımayan yönetim pratiği, tarihi dayanakları olan bir hakikattir. Özellikle basında sansür, Nazi propagandasının yegane dayanağı olduğundan Joseph Goebbels'in Propaganda Bakanlığı'nın onayı olmayan haberlerin gazetelerde yayınlanması mümkün değildi. Basında sansür konusunda Türkiye örneğine baktığımızda, İkinci Dünya Savaşı esnasında basın üzerinde dönemsel bir baskı olmakla beraber, Türkiye'de barış yıllarında Hitler rejimiyle kıyaslanmayacak derecede oldukça renkli bir basın yayın hayatı söz konusuydu.

51 BArch-MA, N40/12, s. 24-25.

52 BArch-MA, N40/12, s. 25.

Sonuç

Alman General Hilmar von Mittelberger, Birinci ve İkinci Dünya Savaşı arasında Türk ordusunda görev alan danışmanlar içerisinde gerek geriye bıraktığı eserler ile gerekse Türk ordusunun kurmay kadrosu ile olan yakın münasebetleri ile ön plana çıkmaktaydı. Türkiye'ye geliş sebebi ile alakalı her ne kadar çelişkili bilgiler olsa da, kendi ülkesinde aldığı aylık maaşın oldukça üzerindeki teklifin onu cezbedtiği aşikârdır. Türk Genelkurmayının penceresinden, von Mittelberger'in Harp Okullarında görevlendirilme sebebine baktığımızda, kariyerinin büyük bir bölümünü Alman ordusunda geçirmiş ve Alman Harp Okulunda yöneticilik pozisyonuna yükselmiş başarılı bir kariyer dikkat çekmektedir.

Von Mittelberger, Harp Okulları yönetimi ve Türk Kurmayları tarafından güvenilir bir çalışma arkadaşı olarak görülmüştür. Türkiye'de bulunduğu süre içerisinde ordunun çeşitli alanlarında Alman Generalin icra ettiği görevin gizliliği ve mahremiyeti, onun ancak Türk Genelkurmayı'nın güvenini kazanmış olması ile açıklanabilecek bir durumdur. Fakat yabancı bir ülkenin vatandaşı olan ve ömrünün büyük bir bölümünü Alman ordusuna adanmış birine karşı bu denli güven duyulmasının, ileride Türkiye'nin millî menfaatine zarar verici bir savunma zaafiyetine dönüşebileceğinin, Türk Genelkurmayı tarafından hesap edilmediği iddia edilebilir. Bir yabancı danışman ile gizlilik derecesi yüksek mahrem bilgileri paylaşmanın ülkenin savunma güvenliği açısından hangi sonuçları doğurabileceği riski ise İkinci Dünya Savaşı'nda ortaya çıkacaktır. Nitekim 10-12 Şubat 1941 tarihlerinde Berlin'de Alman ordu komutanlarına Türkiye hakkında, burada bulunduğu süre içerisinde edindiği bilgileri sunduğu bilinmektedir.

Von Mittelberger, hatıratında beraber çalıştığı Türk Komutanları ve Türk ordusu hakkındaki yorumlarında olumlu yönleri aktardığı gibi, eleştirilmesi gereken noktalara da değinmiştir. Mustafa Kemal Atatürk ve Adolf Hitler iktidarı döneminde iki devlet adamının uyguladığı siyasetin karşılaştırılması ve ortaya koyduğu tezleri, günümüzün tarihi gerçekleriyle örtüşmektedir. Hatıratında kullandığı dil ve Nazi rejimine yaklaşımına bakıldığında, kendisini sıkça Hitler karşıtı gösterme gayesi, dikkat çekmektedir. Fakat hatıratını kaleme aldığı tarih olan 1948 yılı dikkate alındığında 1923'deki rolünden dolayı kendisini Hitler karşıtı olarak tanımlayan von Mittelberger, bununla tezat oluşturacak şekilde, oldukça erken sayılabilecek zamanlamayla Türkiye'de Mayıs 1933'te Hitler'in Nasyonsosyalist Partisi üyesi olmuştur.

Hilmar von Mittelberger'in hatıratından yola çıkarak incelediğimiz, Almanya ve Türkiye yılları, Harp Okullarındaki görevi, faaliyetleri, ordu komuta kademeleri ile olan münasebetleri ve Türkiye'nin siyasi ve askerî durumu üzerine tespitleri, Alman General hakkında kısmen de olsa bir biyografik boşluğu doldurma amacıyla yazılmıştır. Von Mittelberger'in İkinci

Gazi

Akademik
Bakış

111

Cilt 14
Sayı 28
Yaz 2021

Dünya Savaşı esnasında Türkiye ile alakalı faaliyetleri, bu bağlamda Alman Genelkurmayı'ndaki misyonu, kapsamlı Alman arşiv araştırması ile ortaya çıkartılmalıdır. Ayrıca, makalenin sınırlı kapsamından ötürü araştırmamızın dışında tuttuğumuz Alman Generalin, Türk askerî literatürüne kazandırdığı çalışmaları incelenmeli ve teferruatlı bir Türk ve Alman arşiv araştırması ile von Mittelberger biyografisi yazılarak, Türk tarihinin istifadesine sunulmalıdır.

Kaynaklar

Arşiv Belgeleri

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi
Başbakanlık Kararlar Daire Başkanlığı (1928-)
BCA, Fon Adı: 30-18-1-2., Yer Numarası: 34-17-6., 18.03.1933.
BCA, Fon Adı: 30-18-1-2., Yer Numarası: 32-72-1., 21.11.1932.
Federal Almanya Askerî Arşiv Freiburg
Bundesarchiv-Militärarchiv Freiburg (BArch-MA)
BArch-MA N 40.
BArch-MA MSg 2/3284.
BArch-MA N 239.
BArch-MA Pers 6-2097.
Institut für Zeitgeschichte München (IfZ)
IfZ ZS 679.

Kitaplar ve Makaleler

ALKAN, Necmettin, "II. Abdülhamid Devrinde İstihdam Edilen İlk Alman Askerî Heyetinin Komutanı Otto von Kaehler ve İki Tarafın Beklentileri", *Tarih Dergisi*, Sayı: 43, İstanbul 2006, s. 135-165.
"Wilhelm Colmar von der Goltz", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Ek-1, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2016, s. 478-480.
ALKAN, Resul, *Die „Türkische Post“: Eine deutsche Propagandazeitung in der Türkei 1926-1944*, LitVerlag, Münster 2019.
BALI, Rifat, "Hitler ile Görüşme. Ordu Komutanı Orgeneral Cemil Cahit Toydemir'in Almanya Gezisi", *Toplumsal Tarih*, Sayı: 165, İstanbul 2007, s. 38-42.
BEYDİLLİ, Kemal, "II. Abdülhamid Devrinde Gelen İlk Alman Askerî Heyet Hakkında", *Tarih Dergisi*, Sayı: 32, İstanbul 1979, s. 481-494.
"Helmuth von Moltke", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt:30, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2005, s. 267-268.
GEBHARDT, Hartwig, *Mir fehlt eben ein anständiger Beruf. Leben und Arbeit des Auslandskorrespondenten Hans Tröbst (1891-1939)*, Edition Lumière, Bremen 2007.
GRANIER, Gerhard, "Quellen des Bundesarchivs zur Tätigkeit deutscher Militärberater im Ausland", *Aus der Arbeit der Archive: Beiträge zum Archivwesen, zur Quellenkunde und zur Geschichte; Festschrift für Hans Booms*, Editör: Friedrich P. Kahlenberg, Boppard am Rhein, Boldt 1989, s. 426-441.
GRÜBHABER, Gerhard, *The German Spirit in the Ottoman and Turkish Army, 1908-1938: A History of Military Knowledge Transfer*, Walter de Gruyter, Oldenburg 2018.
KOÇAK, Cemil, *Türk-Alman İlişkileri (1923-1939). İki Dünya Savaşı Arasındaki Dönemde Siyasal, Kültürel, Askerî ve Ekonomik İlişkiler*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991.

Gazi

Erken Cumhuriyet Dönemi Türk-Alman Askerî İlişkileri ve
General Hilmar von Mittelberger'in Harp Okullarındaki Faaliyetleri

MANGOLD-WILL, Sabine, *Begrenzte Freundschaft. Deutschland und die Türkei 1918-1933*, Wallstein Verlag, Göttingen 2013.

MÜLLER, Rolf-Dieter, Reinhard, Gehlen, *Geheimdienstchef im Hintergrund der Bonner Republik. Die Biographie. Teil 1: 1902-1950*, Ch. Links Verlag, Berlin 2017.

ÖZGÜLDÜR, Yavuz, *Türk Alman İlişkileri (1923-1945)*, Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, Ankara 1993.

REICHERZER, Frank, "Demilitarisierung, Bellifizierung und Hybridisierung im Zeichen des „totalen Krieges“. Auf den Spuren von Krieg in der deutschen Fachzeitschriftenpublizistik der Zwischenkriegszeit", Editör: Markus Pöhlmann, *Deutsche Militärfachzeitschriften im 20. Jahrhundert. Potsdamer Schriften zur Militärgeschichte*. Band 17. Militärgeschichtliches Forschungsamt, Potsdam 2012.

TRÖBST, Hans, *Mustafa Kemal'in Ordusunda Bir Alman Yüzbaşı*, (çev.Yüksel Pazarkaya), Kırmızıkeçi Yayınevi, İstanbul 2019.

TÜRK, Fahri, "Cumhuriyet Döneminde Türkiye ile Almanya Arasındaki Silah Ticareti", *Belleten*, Cilt: LXXIX, Sayı: 285, Ankara 2015, s.761-782.

Türkiye ile Almanya Arasındaki Silah Ticareti 1871-1914- Krupp Firması, Mauser Tüfek Fabrikası, Alman Silah ve Cephane Fabrikaları, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2012

VON MOLTKE, Helmut, *Moltke'nin Türkiye Mektupları* (çev. Hayrullah Örs), Remzi Kitabevi, İstanbul 1969.

WALLACH, L. Jehuda, *Bir Askerî Yardımın Anatomisi* (çev. Fahri Çeliker), Genelkurmay Yayınları, Ankara 1985.

YALIM, Ahmet, "Yakın Tarihimiz", *Milliyet Gazetesi Tarih ve Kültür Eki*, Sayı: 1, İstanbul 1982.

YORULMAZ, Naci, *Büyük Savaşın Kara Kutusu. 2. Abdülhamid'den 1. Dünya Savaşı'na Osmanlı Silah Pazarının Perde Arkası*, Kronik Kitap, İstanbul 2018.

Ek 1- Hilmar von Mittelberger'e ait bir portre çizim 1941

Kaynak: Federal Almanya Askerî Arşivi Freiburg, BArch-MA N40/38.

Görüş

Akademik
Bakış

113

Cilt 14
Sayı 28
Yaz 2021

Extended Abstract

German General Hilmar von Mittelberger stood out among the consultants who served in the Turkish army between the First and Second World War, both with the works he left behind and his close relations with the staff of the Turkish army. Although there are contradictory information regarding the reason for his arrival in Turkey, it is obvious that the offer well above the monthly salary he received in his own country attracted him. When we look at the reason for von Mittelberger's assignment to the Military Schools from the perspective of the Turkish General Staff, a successful career that has spent most of his career in the German army and promoted to a managerial position in the German Military Academy draws attention.

Von Mittelberger has been regarded as a reliable colleague by the Military Schools administration and the Turkish Staffs. The confidentiality of the duty performed by the German General in various fields of the army during his approximately 7 years in Turkey is a situation that can only be explained by the fact that he gained the trust of the Turkish General Staff. However, it can be argued that the Turkish General Staff did not calculate that such a trust in someone who is a citizen of a foreign country and who has devoted a large part of his life to the German army could turn into a defense weakness that damages Turkey's national interest in the future. The risk of the consequences of sharing highly confidential information with a foreign consultant in terms of defense security of the country will arise during the Second World War. As a matter of fact, it is known that on February 10-12, 1941, he presented the information he gained about Turkey to the German army commanders in Berlin.

Von Mittelberger, in his memoirs, mentioned the positive aspects in his comments on the Turkish Commanders and the Turkish Army, as well as the points that should be criticized. The comparison of the politics implemented by two statesmen during the reign of Mustafa Kemal Atatürk and Adolf Hitler and their theses coincide with today's historical facts. Considering the language he used in his memoirs and his approach to the Nazi regime, his aim to show himself against Hitler frequently draws attention. However, considering the year 1948, which is the date he wrote his memoirs, von Mittelberger, who defined himself as anti-Hitler due to his role in 1923, became a member of Hitler's National Socialist Party in May 1933 in Turkey, in contrast with this, with a very early timing.

Based on the memoirs of Hilmar von Mittelberger, the years of Germany and Turkey, his duties and activities in the Military Schools, his relations with the army command levels and his determinations on Turkey's political and military situation were written about the German General, even partially, to fill a biographical gap. The activities of Von Mittelberger regarding Turkey during the Second World War, and the mission of the German General Staff in this context, should be revealed through a comprehensive German archive research. In addition, a detailed Turkish and German archive research and a biography of von Mittelberger, which we excluded from our research due to the limited scope of the article, should be written and presented to the benefit of Turkish history.

İttifakın Bedeli: Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Kamuoyunda Rus Karadeniz Filosu Sorunu

The Price of the Alliance: The effect of the Russian Black Sea Fleet Problem on Ottoman Public Opinion in the First World War

Ahmet KÖKSAL*

Öz

Brest-Litovsk Antlaşması ile Rus donanmasının Almanya eline geçmesi Osmanlı kamuoyunda da ciddi bir hareketlilik meydana getirdi. Savaşın ağır koşulları içerisinde Osmanlı basını, bir anda müttefiklik hukukunun gereği, Osmanlı Devleti'nin Karadeniz'de verdiği mücadele, Ruslarla girilen tarihsel rekabet gibi yinelenen haberlere yer vermeye başlamıştır. Bu heyecan kısa sürede beklentileri de arttırmıştı. Yazılarda Rus filosunun ganimet hükmünde olduğuna şüphe olmadığı uzun uzadıya tartışılırken, tarihsel süreç ve devletler hukuku gibi meselenin tüm yönleri değerlendiriliyordu. Gazete yazılarında Karadeniz meselesi açık bir şekilde ele alınıyor, Almanya ve diğer müttefiklerin Osmanlılar için donanmanın neden bu kadar önemli olduğunu anlaması gerektiği üzerinde özellikle duruluyordu. Basında, dış gelişmeler dolayısıyla gerekenlerin yapılması amacıyla hükûmete de açık mesajlar veriliyor, Osmanlı kamuoyundan hiçbir bilginin gizlenmemesi gereği ifade ediliyordu.

Birinci Dünya Savaşı'nın son yazında cephelerdeki gerginlik sürerken gazetelerde, müttefik Almanların bu meseleyi derinlemesine irdelemediği, Karadeniz filosunun Osmanlı Devleti için ne demek olduğunu anlamak istemediği yönünde bir kanaat oluşmuştur. Ayrıca müttefiklik ilişkilerinin açık bir güvene dayanması lüzumu ve filo meselesinin halinin başka bir konu ile ilişkilendirilmemesi gerektiği vurgulanmıştır. Birinci Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru Karadeniz Filosu konusundaki kamuoyu heyecanı düşmüş, gazetelerdeki haberler azalmış, cephe gelişmeleri ön plana çıkmıştır. Birinci Dünya Savaşı'nın seyrinde olduğu gibi Osmanlı basını açısından Rus filosu meselesini bitiren de Filistin gibi cephelerin çökmeye başlaması olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Karadeniz Rus Filosu, Osmanlı Devleti, Almanya, 1918

Abstract

The fall of the Russian Navy into German hands by the Treaty of Brest-Litovsk also caused serious mobility in the Ottoman public opinion. As required by the law of the alliance, the Ottoman press suddenly began to include recurring news, such as the struggle of the Ottoman State in the Black Sea and the historical rivalry with the Russians in the harsh conditions of the war. This excitement soon increased expectations. Every day, a new article or editorial addressed this problem. The articles discussed at length that there was no doubt the Russian fleet was the spoils, while on the one hand, all the aspects of the issue, such as the historical process and the law of states, were evaluated. The newspaper articles explicitly dealt with the Black Sea issue, with particular emphasis on Germany and other allies to understand why the navy was so important to the Ottomans. Some open messages were also given to the government in order to do what was necessary due to external developments in the press, and it was stated that no information should be hidden from the Ottoman public.

Makale Geliş Tarihi: 19.10.2020. Makale Kabul Tarihi: 11.03.2021.

* Doç. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, E-mail: ahmetkoksal@ktu.edu.tr; ORCID ID: 0000-0001-9350-1928.

gazi

Akademik Bakış

115

Cilt 14
Sayı 28
Yaz 2021

As the tension on the fronts continued in the last summer of the First World War, there was an opinion in the newspapers that the Allied Germans did not examine this issue in depth and did not want to understand what the Black Sea Fleet meant to the Ottoman State. It was also emphasized that alliance relations should be based on a clear trust and the solution of the fleet issue should not be linked with any other. By the end of the First World War, public excitement about the Black Sea Fleet had disappeared, the number of related articles in newspapers had decreased, and front-line developments had come to the fore. In terms of the Ottoman press, it was the collapse of fronts such as Palestine, just as in the course of the First World War, that ended the Russian fleet issue.

Key Words: Black Sea Russian Fleet, Ottoman Empire, Germany, 1918

Giriş

Birinci Dünya Savaşı Öncesi Türk Deniz Kuvvetlerinin Durumu

Osmanlı donanmasının modernleşme süreci III. Selim devrine dek uzanmakta olup XX. Yüzyıla uzanan bu süreçte donanmanın yeniden organize edilmesi yanında, batılı tarzda eğitim ve kurumsallaşmaya da önem verilmiştir.¹ Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı donanmasını teşkil eden savaş gemileri ise çoğunlukla, II. Abdülhamid döneminde uygulanan Bahriye Islahat Programı doğrultusunda hazırlanmıştır.² Bu dönemde eski gemilerin tamiri yanında yeni gemilerin alınması için girişimler başlatılmıştır. Donanmanın önemli gemileri olacak Hamidiye İngiltere'den,³ Mecidiye de Amerika'dan⁴ sipariş edilmişti. Bunları Berk-i Satvet ve Peyk-i Şevket ismi verilen torpido kruvazörleri izledi. İlerleyen zamanda Fransa'dan Demirhisar sınıfı torpidobotlar filoya dâhil oldu. Osmanlı hükümetlerini gemi alma konusunda kamçılayan unsurların belki de birincisi Yunanistan'ın gemi siparişleri⁵ vermesiydi. Nitekim Yunan girişimlerine karşılık Almanlardan da Durandal tipi dört gemi sipariş edildi. Bunlara Samsun, Basra, Yarhisar, Taşöz isimleri verildi.⁶

- 1 Osmanlı Devleti'nde modern ve kuvvetli bir donanma teşkil edilmesine yönelik faaliyetler için bkz. Bernd Lengensiepen - Ahmet Gülerüz, *1828-1923 Osmanlı Donanması*, Çev. James Cooper- Renan Mengü, Denizler Kitabevi, İstanbul 2000, s. 1-17; Ali İhsan Gencer, *Bahriye'de Yapılan Islahat Hareketleri ve Bahriye Nezareti'nin Kuruluşu (1789-1867)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2001; Burcu Kurt, "Osmanlı Donanmasında Modern Teknolojiyi Yakalamak: Bahriye Sanayi Alayları", *U.Ü. Fen- Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S.28, 2015/1, s. 79-111; Levent Düzcü, "Osmanlı Bahriye Teşkilatında Reform Çabaları (1876-1922)" *Gazi Akademik Bakış*, C.3, S.5, 2009, s. 1-20.
- 2 Tuncay Zorlu, "III. Selim ve Osmanlı Deniz Gücü", *Osmanlı Donanmasının Seyir Defteri Gemiler Efsaneler Denizciler*, Ed. Ekrem Işın, Pera Müzesi Yayınları, İstanbul 2009, s. 33-43; Ayrıca bkz. Serhat Güvenç, "Osmanlı Bahriyesi'nin Drednot Çağını Yakalama Girişimleri 1909-1914", *Osmanlı Donanmasının Seyir Defteri Gemiler Efsaneler Denizciler*, Ed. Ekrem Işın, Pera Müzesi Yayınları, İstanbul 2009, s. 45-63; Lengensiepen- Gülerüz, *a.g.e.*, s. 9-14.
- 3 Mehmet Beşirli, "Sultan Abdülaziz'den Birinci Dünya Savaşı'na Osmanlı Donanması", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S.25, Erzurum 2004, s. 253.
- 4 Ferdi Uyaniker, *Türk Donanmasında Mecidiye Kruvazörü*, Marmara Üniversitesi TAE, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2009, s.77-78.
- 5 Afif Büyüktuğrul, "Osmanlı (Türk) – Yunan Deniz Silahlanma Yarışı", *Belleten*, C.39, S.156, Ekim 1975, s. 725-774.
- 6 Ryan K. Noppen, *Osmanlı Deniz Harekâtı 1911-18*, Çev. Emir Yener, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2016, s. 7-13; Lengensiepen- Gülerüz, *a.g.e.*, s. 9-12.

Gazi

II. Meşrutiyet döneminde Yunanlıların Pisa tipinde modern bir zırhlı alma girişimlerinin öğrenilmesi Osmanlı hükûmetini endişeye sevk etmişti. Zira Yunanlılarca satın alınan ve Averof⁷ adı verilen yeni zırhlı Osmanlı donanması üzerinde ciddi baskı oluşturabilecek güçteydi. Çok geçmeden Babıali İngilizlere başvurarak hâlihazırda bitmiş ya da bitmek üzere olan muharebe gemileri almak istediğini bildirdi. İngilizlerden beklediği karşılığı alamayan Babıali, kısa sürede Almanlarla iletişime geçti ve Averof ile mukabele edebilecek Brandenburg sınıfı iki adet zırhlıya talip oldu. Kısa süre sonra varılan antlaşmaya iki zırhlı yanında S165, S166, S167, S168 tipi dört muhrip dâhil edildi. Bu süreçte deniz gücünün önemine binaen ilgiyi arttırmak ve yardımlar toplamak amacıyla 1909 yılında Donanma Cemiyeti⁸ teşkil edilmişti. Bu cemiyet halkın yardımları ile ciddi bir kaynak sağladı. Turgut Reis ve Barbaros Hayrettin adı verilen zırhlılar ile Muavenet-i Milliye sınıfı olarak kabul edilen dört muhrip aynı yıl teslim alındı. Almanlardan alınan bu muharip gemilere rağmen Osmanlı Devleti, İngilizlerden dretnot alma çabasından vazgeçmedi. Nitekim 1911 yılında Wickers şirketiyle sözleşme imzalandı ve Reşadiye dretnotu sipariş edildi. Bu gemi Yunan, İtalyan ve Rus Karadeniz donanmalarındaki gemilerin hepsinden öndeydi. Ancak Yunanlılar ve Rusların karşı hamleleri de gecikmedi. Ruslar 1911'de Imperatritsa Mariya'yı aynı yıl inşaaya başladı. Yunanlılar ise bir dretnot siparişi vermişlerdi.⁹

Bütün bu çabalarla birlikte Trablusgarp ve Balkan Savaşları donanmanın geliştirilmesi ve büyütülmesi gerekliliğini daha açık bir şekilde gün yüzüne çıkardı.¹⁰ Nitekim İttihat Terakki hükûmetleri dretnotların etkin olduğu yeni bir savaş filosu kurmak için çabaladılar.¹¹ Birinci Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde İttihat Terakki hükûmeti İngilizlere önce Haliç'teki tersaneyi yenileme imtiyazı verdi. Mayıs 1914'te de İngiliz Whitworth şirketine iki hafif kruvazör, iki denizaltı ve dört adet muhrip sipariş edildi. 1913 yılında aynı şirkete ait tersanede yapılan Brezilya dretnotu Rio de Janerio da satın alınmıştı. Bu dretnota Sultan Osman-ı Evvel¹² adı verildi. Üçüncü bir gemi, Temmuz 1914'te Wickers şirketine ısmarlandı. Bu süreçte Bahriye Nazırı Cemal Paşa Fransa'dan da altı

7 Zafer Toprak, "Balkan Yenilgisi, Kimlik Sorunu ve Averof Zırhlısı", *Osmanlı Donanmasının Seyir Defteri Gemiler Efsaneler Denizciler*, Ed. Ekrem Işın, Pera Müzesi Yayınları, İstanbul 2009, s. 76-87.

8 Donanma-yı Osmanî Muavenet-i Milliye Cemiyeti gönüllü kişiler tarafından 19 Temmuz 1909'da kurulmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Selahittin Özçelik, *Donanma-yı Osmanî Muavenet-i Milliye Cemiyeti*, TTK Yayınları, Ankara 2000, s. 24; Nurşen Gök, *Donanma Cemiyeti'nin Anadolu'da Örgütlenmesi*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi SBE, Ankara 2007, s. 15.

9 Noppen, *a.g.e.*, s. 17.

10 Umut C. Karadoğan, "Birinci Dünya Savaşı'na Girerken Donanmada Yapılan İslah Çalışmaları ve Yabancı Uzmanlar", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.24, S.72, 2008, s. 762-769; Karl Wilhelm Augustus Darr, *The Ottoman Navy 1900-1918: A Study of the Material Personnel and Professional development of the Ottoman Navy From 1900 Through the Italian, Balkan, and First World Wars*, Yüksek Lisans Tezi, University of Louisville, Louisville 1998.

11 Noppen, *a.g.e.*, s. 7-11.

12 Güvenç, *a.g.m.*, 51.

Gazi

Akademik
Bakış

117

Cilt 14
Sayı 28
Yaz 2021

yeni muhrip alınması için gerekli girişimlerde bulunmuştu. Ne var ki savaşın ayak seslerinin duyulduğu sıralarda Sultan Osman ve Reşadiye'ye İngilizlerce el konuldu. Bu gelişme Osmanlı kamuoyunda çok yüksek tonda bir tepki doğurdu.¹³ Birinci Dünya Savaşı'nda Türk deniz kuvvetleri şu unsurlardan oluşuyordu:¹⁴

Muharebe Gemileri: <i>Mesudiye, Barbaros Hayrettin, Turgut Reis</i>	
Muharebe Kruvazörü: <i>Yavuz Kruvazör: Hamidiye, Mecidiye, Midilli</i>	
Torpedo Kruvazörü: <i>Berk-i Satvet, Peyk-i Şevket, Yadigâr-ı Millet, Numune-i Hamiyet</i>	
Muhrip: <i>Muavenet-i Milliye, Gayret-i Vataniye, Samsun, Basra, Taşöz, Yarhisar</i> Torpidobot: <i>Sultanhisar, Sivrihisar, Hamitabad, Demirhisar, Musul, Kütahya, Draç, Akhisar, Berk-i Efsan, Yunus</i>	
Ganbot: <i>Peleng-i Derya, Zuhaf, Nurü'l-bahr, Marmaris, Preveze, Aydın Reis, Burak Reis, Sakız, Kemal Reis, İsa Reis, Hızır Reis, Malatya, Taşköprü, Nevşehir, Yozgat, Barika-i Zafer, Selmanpâk, Doğan</i>	
Motorganbot: (17 adet)	Mesaha gemisi: <i>Beyrut</i>
Denizaltı gemisi: <i>Müstecip Onbaşı</i>	Mayın gemisi: <i>İntibaâ, Nusret, Selanik</i>
Okul gemisi: <i>Tir-i Müjgan, Muin-i Zafer, İclaliye</i>	
Yat: <i>Galata, İzzettin, İstanbul, Ertuğrul, Söğütlü</i>	
Taşıt gemisi: <i>Nağra, Reşit Paşa, Mithat Paşa, Bezm-i Âlem</i>	
Mayın depo gemisi: <i>Giresun</i>	
Savaş Sırasında El Konularak Yardımcı Gemi Haline Getirilenler	
Mayın Gemisi: <i>Nilüfer, Samsun, Gayret, Muzaffer</i>	
Karakol Gemisi: <i>Sakız, Aydın, İskenderun, Cezayir Bahr-i Sefid, Ferman, (1, 2, 3, 4, 5 numaralı rüsumat gemileri)</i>	
Diğer deniz araçları: <i>31 römorkör 8 istimbot, 10 motorbot, seyyar lagarınalar, seyyar maçunalar, su dubaları, mavnalar</i>	

1. Birinci Dünya Savaşı'nda Türk-Rus Deniz Mücadelesi

Birinci Dünya Savaşı'nda İttifak ve İtilaf kuvvetleri Osmanlı sularında Karadeniz, Çanakkale, Sina, Suriye-Filistin, Ege, Güney Anadolu Kıyıları, Kızıldeniz ve Hint sularında yoğun bir mücadeleye girişmişti. Bu mücadelede Rus filoları özellikle Karadeniz ve Boğazları tehdit eder konumdaydı. Rus deniz kuvvetleri, kökeni Büyük Petro'ya uzanan ve uzun süren bir donanma programı çerçevesinde oluşturulmuştu. Bununla birlikte 1914 yılında Çar'a verilen bir raporda Türk donanmasına üstün gelebilmek için muharip ve yardımcı araçların arttırılması gerektiği belirtilmişti. Rusların Karadeniz'de savaş gemileri, kruvazör, muhrip

13 Noppen, *a.g.e.*, s. 28-30; Afif Büyüktuğrul, *Osmanlı Deniz Harp Tarihi*, C.4, Deniz Kuvvetleri Komutanlığı, İstanbul 1974, s. 379; Karadoğan, *a.g.m.*, s. 769-770.

14 Saim Besbelli, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi VIIIinci Cilt Deniz Harekâtı*, Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı Yayınları, Ankara 1976, s. 433-448.

ve yardımcı mahiyette deniz araçları bulunuyordu. Karadeniz için İmparatoriçe Mariya savaş gemisi 1915 Haziran'ında, bununla aynı olan Alexander 1915 Eylül'ünde, Katerina da Aralık'ta hazır olacaktı. Ruslar bu süreçte Arjantin, Brezilya gibi Güney Amerika ülkelerinden savaş gemisi alma girişimlerinde de bulunmuştu.¹⁵ Hedef olarak Karadeniz'de bulunabilecek diğer donanmalardan bir buçuk misli kuvvet bulundurmak düsturu esas alınmıştı.¹⁶ XX. Yüzyılın başlarında Karadeniz filosu özelinde önemli bir güç haline dönüşen Rusların bu konumu 1917'ye kadar devam etmiştir. Rus üstünlüğüyle birlikte nispeten dengeli seyreden mücadelede, 1915 yılında modern savaş gemisi olan *İmparatoriçe Mariya* gemisinin hizmete girmesi dengeyi Ruslar lehine ciddi şekilde bozmuştur.¹⁷ 1917 Ekim Devrimi'nden sonra ise Rus donanması Baltık, Karadeniz, Arktik ve Beyaz Deniz, Pasifik filoları şeklinde dört ana parçaya bölündü. Bunlardan başka bağımsız Tuna ve Hazar filoları da vardı.¹⁸

Ruslar, Karadeniz filosu ile Birinci Dünya Savaşı'nda özellikle Zonguldak üzerinden gerçekleşen kömür sevkiyatını sekteye uğratmıştı.¹⁹ Ayrıca Türk donanmasının Karadeniz'de etkin olmaması için Boğazlar sık sık Rus gemileriyle baskılanmış ve mayınlama faaliyetine girişilmişti. Rus deniz kuvvetleri top ve mayın kullanımında oldukça yetenekli idi. Nitekim Sivastopol'e gerçekleşen ilk baskında²⁰ Yavuz isabet almış ve zarar görmüştü. Ruslar savaş sırasında Sivastopol, Odesa, Novorossisk ve Batum gibi üsleri önüne; bunun yanında Türk kuvvetlerine karşı da Trabzon, Pulathane, Samsun, Karadeniz boğazı, Zonguldak hatlarına mayınlama yapmışlardı.²¹

15 Besbelli, *a.g.e.*, s. 36-39; Ayrıca bkz. Mozgafsky, *Rus Karadeniz Filosu Tarihi*, Çev. Fevzi Kurtoğlu, Deniz Mecmuası İlavesi, Deniz Matbaası, İstanbul 1935.

16 Abidin Daver, "Karadeniz Filosunun Kıymet-i Harbiyesi", *Donanma*, 30 Mayıs 1334, S.118, s. 1895-1896.

17 Besbelli, *a.g.e.*, s. 39.

18 *Hearings Before Committee on Naval Affairs of the House of Representatives on Estimates Submitted by the Secretary of the Navy, 1919*, Government Printing Office, Washington 1919, s. 857.

19 Ahmet Köksal- Veysel Usta, *Yüz Yılın Ardındaki Karadeniz Rus Bombardımanları I*, Akçaabat Belediyesi Yayınları, İstanbul 1918, s. 42-71.

20 Savaşın başlangıcında Osmanlı Devleti'ne sığınan iki Alman gemisi diplomatik bir krize neden olmuştu. Kısa süre sonra Osmanlı Devleti bu gemilerin satın alındığını ilan etti. Çok geçmeden iki gemi öncülüğünde 29 Ekim'de Rus limanları bombalandı. Büyüktuğrul, *a.g.e.*, s. 372-374; Besbelli, *a.g.e.*, s. 52; Ayrıca bkz. Ozan Tuna, Amiral Souchon'un Donanma Komutanı Olması ve Rus Limanlarını Bombalaması (29 Ekim 1914)", *OTAM*, S.36, Güz 2014, s. 201-227; Bülent Işın, *Osmanlı Bahriyesi Kronolojisi XIV-XX. Yüzyıl 1299-1922*, Deniz Kuvvetleri Komutanlığı Basımevi, Ankara 2004, s. 357-358; 29 Ekim 1914'te Rus limanlarına bir harekât yapmak üzere yola çıkan Yavuz'un yanında Samsun ve Taşöz muhripleri vardı. Baskın amacıyla Gayret-i Vataniye ve Muavenet-i Milliye muhripleri de Odesa'ya yönlendirilmişti. Bu süreçte Samsun mayın gemisi ise Sivastopol rotasında mayınlama yapmıştı. Osmanlı gemilerinin diğer bir hedefi Novorossisk'ti. Burada Midilli ve Berk-i Satvet görevliydi. Kefe (Feodosya) bombardımanında ise Hamidiye tarafından muhtelif gemiler tahrip edildi ve liman hedefleri bombalandı. Noppen, *a.g.e.*, s. 35-36; Büyüktuğrul, *a.g.e.*, s. 380, 392-397; Besbelli, *a.g.e.*, s. 58-61.

21 Besbelli, *a.g.e.*, s. 40-41, Büyüktuğrul, *a.g.e.*, s. 385.

Gazi

Akademik
Bakış

119

Cilt 14
Sayı 28
Yaz 2021

Birinci Dünya Savaşı'nda Rus Karadeniz filosu şu gemilerden oluşuyordu:²²

Muharebe gemileri: <i>İkinci Katarina</i> (1916), <i>İmparatoriçe Mariya</i> (1915), <i>Üçüncü Alexander</i> (inşa halinde idi), <i>Ievstafi</i> , <i>Ionn Zlatoust</i> , <i>Pantelimon</i> , <i>Rostislav</i> , <i>Tri Sviatitelia</i> , <i>Georgi Pobiadonosets</i>		
Kruvazör: <i>Kagoul</i> , <i>Pamiat Merkooria</i>		
Muhripler: Dokuz adet <i>Bistry</i> sınıfı, dört adet <i>Baranoff</i> sınıfı, dokuz adet <i>Zavidny</i> sınıfı, dört adet <i>Strogy</i> sınıfı		
Denizaltı gemisi: <i>Krab</i> , (altı adet <i>Kaschalot</i> sınıfı), (iki adet <i>Karp</i> sınıfı), <i>Sudak</i> , <i>Losos</i>		
Mayın gemisi: <i>Proot</i> , <i>Dunai</i>	Okul gemisi: <i>Beresan</i>	Gambot: <i>Donets</i> , <i>Koubanets</i> , <i>Uralets</i> , <i>Terets</i>
Fabrika gemisi: <i>Kronstadt</i>	Silahlı yat: <i>Almaz</i>	Torpidobot: (On adet)

Karadeniz harekâtı dolayısıyla Osmanlı Devleti Rusya ile fiilen savaşa girmiş oluyordu. Nitekim 11 Kasım 1914'te resmen savaş ilan edildi.²³ Karadeniz'deki ilk açık deniz muharebesi ise 17 Kasım'da Trabzon'un bombardımanı sonrasında gerçekleşti.²⁴ Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesiyle beraber çoğunluğu itilaf güçlerine ait olan toplam tonajları 64.420 grostonu bulan bazı gemilere de el konuldu.²⁵

Savaş içerisinde Türk sahilleri Ruslarca devamlı taarruz halinde tutulmuştu. Bu durum Rus kara ordularının özellikle Kafkasya ve Karadeniz faaliyetlerine önemli ölçüde yardım sağlıyordu.²⁶ Yoğun bir deniz mücadelesinin olduğu Karadeniz'de 1916 yılı Temmuz ayı ortalarına kadar Türk deniz kuvvetleri tarafından etkisiz hale getirilen (batırılma, mayınlama, yakılma, baştankara edilme vs.) Rus gemilerinin toplam tonajı 66.676 ton civarındaydı.²⁷

Birinci Dünya Savaşı'nda başlangıçta Ruslar Trans Kafkasya ile Doğu Anadolu ve Doğu Karadeniz'de önemli ilerlemeler sağlamış konumda idi. Ancak Müttefiklerin Çanakkale'yi geçememesi ve savaşın getirdiği ağır ekonomik-sosyal koşullar, Rusya'daki karışıklıkları önemli ölçüde arttırmıştı. Nihayet, Ekim Devrimi adı verilen sürecin sonunda 8 Kasım 1917'de Bolşevik hükûmeti savaşa son verme, herhangi bir toprak ilhak etmeden ve buna bağlı tazminat da ödemediği barış çağrısı yapmıştı.²⁸ Rusların barış çağrısı, ilk olarak İttifak

22 Besbelli, *a.g.e.*, s. 433-448; *Hearings Before Committee...*, s. 858-859; Mozgafesky, *a.g.e.*, s. 55-56; Büyüktuğrul, *a.g.e.*, s. 382.

23 Fevzi Çakmak, *Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi: 1935 Yılında Harp Akademisinde Verilen Konferanslar*, Genelkurmay Başkanlığı Yayını, Ankara 2005, s. 18; Besbelli, *a.g.e.*, s. 62.

24 Köksal- Usta, *a.g.e.*, s. 22; Noppen, *a.g.e.*, s. 36.

25 Eser Tutel, *Seyr-i Sefain Öncesi ve Sonrası*, İletişim Yay., İstanbul 1997, s. 138; Besbelli, *a.g.e.*, s. 69.

26 Besbelli, *a.g.e.*, s. 37-38.

27 Besbelli, *a.g.e.*, s. 625-626.

28 Nejla Günay, "Bolşevik İhtilali'nin Ardından Osmanlı Devleti'nin Rusya'daki Yeni Rejime Bakışı", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.35, S.100, s. 361.

Devletlerinde zemin buldu. Almanya, Osmanlı Devleti ve diğer müttefiklerle 15 Aralık 1917'de Brest-Litovsk Mütarekesi imzalandı.²⁹ 22 Aralık'ta başlayan barış görüşmeleri ise bir türlü anlaşma zeminine ulaşmamıştı. Rusların ilhaka dayanmayan bir barış konusunda ısrarı dolayısıyla gerginleşen ilişkilerde dengeyi Almanların 17 Şubat'ta mütarekeyi feshederek Ruslara karşı taarruza geçeceklerini beyan etmeleri bozdu.³⁰ Hakikaten Alman Ordusu 18 Şubat'ta ilerlemeye başladı ve çok geçmeden Rusları barışa mecbur etti. Rusların bazı maddelere itirazlarına rağmen, Almanya, Avusturya-Macaristan, Bulgaristan ve Sovyet Rusya ile arasında 3 Mart 1918'de Brest-Litovsk Barışı imzalandı.³¹

Brest-Litovsk Antlaşması'na göre Rusya, gecikmeksizin, mevcut hükümet tarafından organize edilen birimler dâhil olmak üzere seferberliği durduracak, ordusunun tamamının terhis edilmesini sağlayacaktı. Dahası, 5. Maddeye göre savaş gemileri limanlara getirilecek ve orada genel bir barışın sağlanmasına kadar gözetim altında tutulacak ya da acilen silahsızlandırılacaktı. Dörtlü İttifakın Güçleri ile savaş halinde devam eden devletlerin Rus egemenliği içinde oldukları sürece savaş gemileri Rus savaş gemileri olarak kabul edilecekti. Baltık Denizi ve Karadeniz'de bulunan Rus savaş gemileri de Rus limanlarına dönecek, bu denizlerdeki Rus sahası mayınlardan arındırılacaktı.³² Bu süreçte Karadeniz'de genel olarak bir hareketlilik göze çarpmamakla beraber Alman denizaltıları bölgede bulunmaya devam ediyordu. Bu esnada Doğu Karadeniz'deki nakliyatın ve ayrıca Batum'un tutulması için Hamidiye ve üç muhrip görevlendirilmişti.³³ Brest-Litovsk Mütarekesi'nin imzasından sonra Almanlar Karadeniz'de Türk donanmasının da ortak harekette bulunmasını istemişti. Mart ayından itibaren ilerleyen³⁴ Almanya ve Avusturya-Macaristan kuvvetleri Ukrayna'daki mukavemeti kırarak 29 Nisan'da Odesa'ya girdi. Sivas-

29 Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara 1990, s. 352-367; Georges Guesdon, "1918de Merkezî İmparatorluklar Tarafından Ukrayna Sahillerinin İşgali", *Deniz Mecmuası*, Çev. Sadettin Özman, C.51, S.353, 1939, s. 32.

30 Selami Kılıç, "Türk-Alman Kaynakları Işığında Sovyet İhtilali Sonrası Kafkasya", *I. Dünya Savaşı'nda Karadeniz ve Kafkasya Askerî, Siyasî Sosyal Çelişmeler*, Ed. Mehmet Okur vd., Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları, Trabzon 2017, s. 174-177.; Brest-Litovsk barışı ve görüşmeleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Selami Kılıç, *Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu (Brest- Litovsk Barışı ve Müzakereleri)*, Dergah Yayınları, İstanbul 1998; Kurat, *a.g.e.*, s. 339-395.

31 Akdes Nimet Kurat, "Brest-Litovsk Müzakereleri ve Barışı", *Belleten*, C.31, S.124, Ekim 1967, s. 397; Selami Kılıç, "Unutulmuş Barış: Brest-Litovsk-Mart 1918- Yankıları Türk ve Dünya Tarihindeki Önemi", *Osmanlı 2 (Siyaset)*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 622-623.

32 *Texts of the Russian "Peace" (With Maps)*, USA Department of States Government Printing Office, Washington 1918, s. 16; Yazar yok, *Mirnyy Dogovor Mejdu Rossiey S Odnoy Storoni I Germaniey, Avstro-Vengriey, Bolgariy İ Turtsiey S Drugoy*, Tipografiya Moskovskovo Sovyeta Raboçih Deputatov, Moskova 1918, s. 5; Yüksel Kaştan, "Alman Kaynaklarına Göre I. Dünya Savaşı'nda Ruslarla Almanlar Arasında Brest-Litovsk Barış Süreci Müzakereleri ve Barış Antlaşması", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.11, S.60, 2018, s. 370-371.

33 Salih Tunç, "Birinci Dünya Savaşı Sona Ererken Karadeniz Donanması Meselesi," *100. Yılında Mondros Mütarekesi ve Karadeniz'de Milli Mücadele Uluslararası Sempozyumu*, Ed. Hikmet Öksüz vd, KTÜ Yayınları, C.1, Trabzon 2019, s. 63.

34 *The Times*, 14 Mart 1918.

topol şehri ve limanı ise 1 Mayıs'ta muharebe edilmeden ele geçirildi.³⁵ Bu süreçte gemilere sahip çıkılması yönünde Ukrayna'nın bir beklentisi doğmuştu. Ancak 13-14 Mayıs'ta gemilerden Ukrayna bayrakları indirilerek Alman bayrakları çekildi. Gemiler ve diğer mülkler Almanların koruması altına alınarak hizmetten alındı. Sivastopol'de kalan tüm gemilere ve Novorossisk'teki basından dönen Amiral Sablin'in filosundan kalan gemilere Ukrayna bayrağı çekilmiş olmasına rağmen barış müzakereleri sonuçlanıncaya kadar el konulmuş, birkaç gemiye Alman denizcileri çıkarılmıştı. Buna rağmen, Ukrayna hükûmeti donanmayı elde etmek için bazı sonuçsuz resmî girişimlerini de sürdürmüştü. Yüzbaşı Tihmentsev gemilerin bir listesini çıkarmış, Ukrayna Denizcilik Bakanlığı, denizcilik ile ilgili kurumların yeniden oluşturulması çalışmalarını finanse etmeye başlamıştı.³⁶

İtilaf güçleri ise tam olarak Almanların eline ne geçtiğini bilmiyorlardı. Gerçek ise on beş kadar geminin Novorossisk'e gittiği kalanların Almanların eline geçtiğiydi. Almanlar Brest-Litovsk'a dayanarak silahsızlandırma hakkına sahipti. İleride Rus mürettebatça batırılacak olan Novorossisk'teki gemiler hariç diğerleri de bu aşamada Alman kontrolüne geçmişti. Böylece Mayıs 1918'de Rus Karadeniz filosu Sivastopol, Odesa ve Nikolayev'de Alman kontrolü altında duracak şekilde idi. Diğer kısmı ise Novorossisk'te Moskova'nın elindeydi. İmha ile ilgili kesin bir karar olmasa da silahsızlandırma düşüncesi vardı. Gemilerin Almanya ve müttefikleri tarafından uygun koşullar altında edinilmesi de seçenekler arasındaydı. Fakat Sivastopol'deki gemilerin hızlıca hizmete sokulması gibi bir durum da gerçekleşmemişti. Alman Genelkurmayınca bu hususta bir fikir birliği de yoktu. General von Seeckt "tarafsızlaştırılmış Karadeniz" olasılığını gündeme getirmişti. Öte yandan devletler arasında pay edilerek bütüncül güçlü bir filo oluşumuna engel olunmak da ihtimal dâhilindeydi.³⁷ Osmanlı Devleti'nde ise Mart ayından itibaren Karadeniz donanması ile ilgili gelişmeler dikkatle takip edilmeye, bir dizi diplomatik görüşme ve yazışma yapılmaya başlanmıştır. Daha Mart ayının ortalarında Odesa'da müttefiklerin elinde bulunan Karadeniz filosunun aidiyeti meselesi gündeme gelmiştir.³⁸ Nitekim hemen akabinde Hariciye Nezareti tarafından 18 Mart 1918'de Sadrazam Talat Paşa'ya Odesa'da bulunan ticaret gemilerinin aidiyeti konusu ve Osmanlı Devleti tarafından bu gemilerin alınabileceği hususunda bilgi verilmiştir. Talat Paşa ise iki gün sonra, Odesa'da bulunan savaş ve ticaret gemileri hakkında

35 *Vakit*, 3 Mayıs 1918, No: 194; *İkdam*, 4 Mayıs 1918, No: 7627.

36 Andrey Alekseyeviç Bobkov, "K İstorii Morskogo Ministerstva Krimskogo Kraevogo Pravitelstva", *Çernomorskiy Flot V Velikoy Voyne 1914-1918 Godov*, Ed.: Aleksandr İgoreviç Grigorov, Yer bilgisi yok, 2014, s. 328. Erişim adresi: https://genrogge.ru/black_sea_fleet_1914-1918/pdf/Black_Sea_Fleet_MBGW_1914-1918.pdf

37 Arthur J. Marder, *From the Dreadnought to Scapa Flow: Volume V, Victory and Aftermath January 1918-June 1919*, Seaforth Publishing, Barnsley 2014, s. 23.

38 *Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı, Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Hariciye Nezareti Siyasî Kısım Evrakı (HR. SYS.) 2296/3.*

Alman Dışişleri Bakanı Kühlman ile görüşüğünü, onun bu gemiler hakkında Osmanlı Devleti'ne her türlü yardımı kendisi için bir vazife bildiğini hararetle bir tarzda ifade ettiğini nakletmiştir. Bunun yanında, bu işe Kühlman'ın kesin bir karar veremeyeceğini anladığını ifade ederek sırf siyasî olmayan bu gibi hususlarda öncelikle Alman Umumî Karargâhının etkin olabileceğine işaret etmiştir.³⁹

Donanmanın aidiyeti konusundaki belirsizlik ve farklı görüşler dolayısıyla Almanlar bazı girişimlerde bulunmuş, Almanya'nın Ukrayna Cumhuriyeti sefiri üzerinden Meclis-i Vükela Reisi Holoboviç'e bir nota verilmiştir. Bu notada Rusya'nın Karadeniz filosunun bir takım kısımlara ayrılmış olduğu ancak bu kısımların hangi hükûmete mensup oldukları hakkında henüz bir malumat edinilemediği, Giresun ve Kafkas sahillerinde daha önceden olduğu gibi müttefik deniz kuvvetlerine saldırılar olduğu kaydedilmiştir. Bu noktada Rusya'nın Karadeniz filosuna ait bu gemilerin de Rusya ile müttefik devletler arasında akdedilen antlaşmanın beşinci maddesine göre konumlandırılması gerektiği belirtilmiş, Rus donanmasının silahlarının tamamıyla çıkarılması lazım gelirken donanmanın bu tarz harekâta bulunması antlaşma hükümlerine aykırı olarak nitelendirilmiştir. Bu nedenle müttefiklerin kendi deniz kuvvetlerinin korunması amacıyla bu gibi saldırganlıklara müsamaha ile bakamayacağı hatırlanmıştır. Alman notasında Rusya'nın daha önce Karadeniz filosuna mensup savaş gemilerinin 20 Nisan 1918 tarihinden sonra ilgili antlaşma hükümlerine riayet etmemesi durumunda düşman nazarıyla bakılacağı da bildirilmiştir. Bu notaya karşılık Ukrayna Cumhuriyeti Meclis-i Vükela Reisi Holopoviç 20 Nisan tarihinde cevap vermiş, Karadeniz donanmasının Ukrayna Cumhuriyeti'ne ait olduğunu ve fakat bir kısmının Bolşevik çeteler elinde bulunduğunu, bunlara karşı yapılacak askeri müdahaleden memnuniyet duyulacağını beyan etmiştir. Diğer taraftan Karadeniz donanmasının bilaistisna Ukrayna Hükûmetine ait olduğunu gemilerin hiçbir şekilde ganimet ad edilemeyeceğini öne sürmüştür.⁴⁰

Bütün bu gelişmelerle birlikte, Almanların eline düşmemek için Sivastopol'ün işgalinden birkaç saat önce ayrılarak Novorossisk'e kaçmış olan Karadeniz filosuna bağlı iki dretnot, on yeni tip destroyer, birkaç eski destroyer ve yardımcı gemiler zor durumdaydı. Alman ultiatomundan sonra iyice köşeye sıkışan donanmanın komuta heyetinde büyük bir endişe oluşmuştu. Petrograd'da yapılan toplantıda gemilerin Almanya ve müttefiklerinin eline geçmemesi batırılmasına karar verilmiş ve bu işi organize etmek üzere Halk Komiserleri üyesi Fyodor Raskolnikov Novorossisk'e gönderilmişti. Almanların verdiği ultiatomda ise filonun en geç 17 Haziran gecesine kadar Sivastopol'e dönmesi isteniyordu. Filonun geçici komutanı Tihmenev ve Svobodnaya Rusya⁴¹ (Özgür Rusya) dretnotunun komutanı Terentyev başkanlığında üst üste

39 BOA, HR. SYS. 2296/3.

40 BOA, HR. SYS. 2453/30.

41 Devrim Öncesi İsmi *Imperatriza Yekaterina* (*İmparatoriçe Yekaterina*).

yapılan toplantılarda son mermiye kadar savaşmak, teslim olmak ve gemileri batırmak fikirleri ön plana çıkmıştı.⁴² Rus ordusundaki subaylar arasındaki ayrılık burada da kendini göstermiş ve Petrograd'dan gelen emir tartışmaya açılmış, nihayet 17 Haziran sabahı Almanlara teslim olmak üzere Sivastopol'e gidilmesi için hazırlıklara başlanması emri verilmişti. Toplantıda bulunan Kerç zırhlısının komutanı Vladimir Andreyeviç Kukel gemisine döndüğünde personelinin de desteğini alarak emri uygulamamaya ve teslim giden gemileri ardından da kendi gemisini batırmaya karar vermişti. 17 Haziran sabahı Derzkiy, Pospeşnyy, Jivoy, Jarkiy, Gromkiy ve Volya gemileri limandan ayrılmaya başlamış, filoya uymayan Kerç ve ona katılan Gadji-Bey, Fidonisi, Kaliakriya, Pronzitelniy, Leytenant Şestakov, Kapitan Baranov, Smetliviy ve Stremitelniy gemileri limanda kalmıştı. Kerç gemisinden limandan ayrılan gemilere "Sivastopol'e giden gemilere: "Rusya'nın hainleri, utanın" şeklinde bir sinyal yollanmış ve kalan gemilerin batırılmasına başlandı. Önce gemilerin kazan dairelerine patlayıcı yerleştirilmiş, 19 Haziran sabahı Kerç gemisinden yapılan atışlarla batırma işlemleri gerçekleştirilmişti. Ardından Tuapse'ye giden Kerç gemisi de nihayet burada kendini batırdı.⁴³

3. Osmanlı Kamuoyunda "Rus Karadeniz Filosu Meselesi'nin Gelişimi

Brest-Litovsk Antlaşması ile Rus donanmasının Almanya'nın eline geçmesi Osmanlı kamuoyunda beklenmedik bir hareketlilik meydana getirmiştir. Ülkede savaşın ağır şartlarının getirdiği koşullar içerisinde gazete sütunları bir anda müttefiklik hukukunun gereği, Osmanlı Devleti'nin Karadeniz'de verdiği mücadele, Ruslarla giriştiği tarihsel rekabet gibi yinelenen haberlere yer vermeye başlamıştır.

Sivastopol'ün Mayıs 1918'de ele geçirilmesi ve buradaki Rus filosuna el konulması İstanbul basınında çok olumlu karşılanmıştır. Gazetelerde bir gün öncekiyle beraber Kırım'dan mühim bir haber geldiği ve sevinçle karşılandığı dile getirilmiş, coğrafi ve teknik bilgiler etrafında Rusya'nın Karadeniz donanmasının burada bulunduğu gibi tarihî ve coğrafi bilgilere yer verilmiştir.⁴⁴

Sivastopol'ün ele geçirilmesiyle beraber Almanların davetiyle Türk donanması da hemen bölgeye intikal etmiştir. Burada dikkat çekici bir gelişme Mecidiye kruvazörünün yüzer vaziyette bulunması⁴⁵ olmuştur. Basındaki haberlerde batmasından duyulan üzüntü hatırlatılarak bu savaş gemisine yeniden Türk bayrağı çekilmesinden duyulan memnuniyet dile getirilmiştir.⁴⁶

42 Vladimir Andreyeviç Kukel, *Pravda O Gibeli Çernomorskovo Flota 18 İyunya 1918 Goda*, Tipografiya Morskogo Vedomstva, Petrograd 1928, s. 11-16.

43 Kukel, *a.g.e.*, s. 18-25.

44 *Vakit*, 4 Mayıs 1918, No:195; *Tasvir Efkâr*, 8 Mayıs 1918, No: 2548.

45 Ruslar sığ suda batan Mecidiye'yi kurtararak donanmaya ilhak etmişlerdi. Prut adı verilen gemi elden geçirilmiş, 16 yeni kazan takılmış; III. Aleksander dretnotu için üretilen 13'lük B7 tipi toplardan iki tanesi yerleştirilmişti. Noppen, *a.g.e.*, s. 37-38.

46 *Vakit*, 7 Mayıs 1918, No:198; *Vakit*, 8 Mayıs 1918, No:199; *The Times* 27 Mayıs 1918.

Sivastopol'ün alındığı haberi İstanbul'daki Kırımlıları da hayli sevindirmişti. İkdam'da, Kırım'daki Türklerin dağlara çıkarak gelen her gemiyi Osmanlı gemisi olması arzusuyla bekledikleri kaydediliyordu.⁴⁷ Sivastopol'ün müttefiklerce ele geçirilmesinden hemen sonra Sultan Selim ve Hamidiye 2 Mayıs'ta Sivastopol'a ulaşmıştı.⁴⁸ Gazetelerde halkın heyecanına katkı sağlayacak şekilde bölgeye dair bilgiler verilmeye devam etmekteydi. İkdam gazetesi 6 Mayıs'ta "Sivastopol'a Dair Hatırat-ı Tarihiyye" başlığıyla Kırım'ın fethi ve tarihine dair bilgiler veriyordu.⁴⁹

İlk haberlerle birlikte basın üzerinden bir kamuoyu oluşmaya başlamış, daha Mayıs'ın ilk haftasından itibaren gazeteler sütunlarını donanmanın Sivastopol'de tesadüf ettiği gemilerin Osmanlı donanmasına ilhak edilip edilmeyeceği sorusuna ayırmıştı. Bu heyecan kısa sürede beklentileri de arttırmaya başladı. Her gün yeni bir haber ya da başyazı konuyu ele alıyordu. Örneğin Vakı'te Ahmed Emin Bey "İlhak edildi mi? Yoksa edilmek üzere mi" şeklinde ifade ettiği yazısında Rus filusunun ganimet hükmünde olduğuna şüphe olmadığını uzun uzadıya tartışmaktaydı. Gazetede devletlerarası hukuk açısından meselenin su götürür yönleri olduğu beyanıyla beraber tarihsel olarak gerekçeler sunuluyordu. Buna göre öncelikle bu donanmanın hiçbir zaman komşu bir devletin kendisini muhafaza amaçlı oluşturduğu meşru bir müdafaa aracı olmadığı belirtiliyor, Rus gemilerinin savaş yıllarında yüzlerce gemiyi batırdığı da hatırlatılıyordu. Üzerinde durulan bir başka husus da Osmanlı Devleti'nin karşısında meşru bir hükümet kuvveti bulunmamasıydı. Karadeniz'deki Rus gemileri mürettebatı hiçbir emir ve kuvvet tanımayan bir korsan grubu haline gelmişlerdi.⁵⁰

Gelişmeler Osmanlı basınında dikkatle takip edilirken, dış kaynaklı haberler de neşrediliyordu. Örneğin 21 Mayıs'ta Berlin kaynaklı bir haberde Kiev'den alınan bir bilgiye atfen Sivastopol'den kaçmayı başarmış olan mürettebatın Almanlar'ın Novorossisk'e gelmelerinden önce bütün gemileri tahrip etmeye karar verdiği belirtiliyordu.⁵¹ Aynı günlerdeki bir başka bilgi Alman Orduları Başkumandanı'nın Karadeniz Filosu Kumandanı'nı filonun akıbeti hakkında müzakerelerde bulunmak üzere görevlendirdiğiydi.⁵²

Osmanlı gazete ve dergileri arasında konuya özel bir hassasiyetle yaklaşan yayın organlarından birisi Donanma mecmuasıdır. Mecmuada neşredilen bir yazıda Osmanlı donanmasının Sivastopol'e girişi, savaşın başından beri en sevinilen hadiselerden birisi olarak nitelenmiştir. Yazıda özellikle matbuattaki

47 *İkdam*, 5 Mayıs 1918, No:7628.

48 *The Times*, 6 Mayıs 1918.

49 Mehmet Ata, "Sivastopol'a Dair Hatırat-ı Tarihiye", *İkdam*, 6 Mayıs 1918, No: 7629.

50 *Vakı*, 10 Mayıs 1918, No: 201.

51 *Vakı*, 21 Mayıs 1918, No: 212

52 *Vakı*, 23 Mayıs 1918, No: 214; *Tasvir-i Efkâr*, 23 Mayıs 1918, No: 2462.

heyecana işaret edilmiş, milletin ruh hâlinin gazete sütunlarına yansıdığı üzerinde durulmuştur. Ayrıca müttefik Almanya'nın yanında mevki alındığı andan itibaren ilk önce Sivastopol önünde bulunduğu, Karadeniz'de Rusların yalnız Osmanlıların düşmanı olduğu, uzun müddet devam eden her mücadelede olduğu gibi asırlar mirası olan bu düşmanlıkta "acayip" bir aşinalık doğduğu belirtilmiştir.⁵³

Osmanlı resmî tebliğlerinin de neşredildiği bu süreçte basının üzerinde durduğu bazı sorulara cevap verilmiştir. Buna göre Rus donanmasının tamamının Novorossisk'e iltica etmediği, zırhlı torpido ve denizaltı gibi filonun büyük bir kısmının Sivastopol Limanı'nda bulunduğu belirtilmiştir. Karadeniz filosunun hatırı sayılır bir filo olduğu, Rusların son yıllarda inşa etmekte oldukları son sistem iki dretnot, yedi seri kruvazör, altı muhrip, altı denizaltı bulunduğu ifade edilmiş, dretnotlara ait teknik bilgiler de verilmiştir.⁵⁴ Bu gemilerin en önemlileri Çarlığın 1901 yılındaki programına uygun olarak inşa edilen III. Aleksander, II. Katerina ve İmparatoriçe Mariya dretnotlarıyla⁵⁵ iki seri kruvazör, dokuz muhrip ve altı denizaltıydı. Bunlardan biri hizmete hazır, diğeri bitmek üzere ve üçüncüsü (Mariya) yüzdürülmeye ve uzun tamirata muhtaçtı. Mariya, Sivastopol'da bir iç isyan sırasında infilak tehlikesine maruz kalmış suda batırılmış ve o zamandan beri yüzdürülememişti.⁵⁶

Resmî bilgilerin ve gelişmelerin verilmeye devam edildiği devrede basındaki değerlendirmeler geri durmamıştır. Nitekim *Tasvir-i Efkâr*'da, teknik bilgilere ilaveten Sivastopol'de Osmanlı bayrağının asıldığı bilgisi yanında ganimet olarak donanmanın bir kısmının Osmanlı filosuna ilhakı gereğine işaret edilmiş, bu ilhakın önemli menfaatler temin edeceği üzerinde durulmuştur.⁵⁷ Aynı gazetede bir başka yazıda donanmanın ilhak edilmesine dair gerekçelerden biri savaşın önemli kısmının Karadeniz tarafında gerçekleşmesi olarak gösterilmiş, Osmanlı Devleti'nin savaşa Karadeniz üzerinden girdiği, Akdeniz'deki İngiliz tehlikesinin de Karadeniz meselesinden kaynaklı olduğu, bu fedakârlığın karşılığının makul bir şekilde talep edildiği ifade edilmiştir.⁵⁸ Vakıf'te ise Türk donanmasının Sivastopol'de bulunması oldukça önemsenmiş, burada gerçekleşen bayrak merasimi ve Karadeniz filosu hakkında *Kölnische Zeitung*'dan naklen bazı bilgiler verilmiştir. Haberde Sivastopol'a giden donanmanın Mecidiye'yi orada bulduğu, Rusların ismini "Prut" diye değiştir-

53 "Rus Filosu Kimindir", *Donanma*, 9 Mayıs 1334, S.116, s. 1868.

54 *Tasvir-i Efkâr*, 5 Mayıs 1918, No: 2445.

55 Bu üç dretnotun isimleri devrim sonrası değişmiştir. 1916 yılında bir patlama sonrası ağır hasar alan İmperatrissa Ekaterina Velikaya gemisi Svobodnaya Rossiya; İmparator Alexander II gemisi Volya; ilk adı Kniaz Potemkin Tavrichensky olan Panteleimon gemisi De Boretz Za Svobuda isimlerini almıştır. Robert M. Farley, *The Battleship Book*, Wildside Press, Rockville 2015, s. 63.

56 *Tasvir-i Efkâr*, 6 Mayıs 1919, No: 2446.

57 *Tasvir-i Efkâr*, 5 Mayıs 1918, No: 2445.

58 Yunus Nadi, "Karadeniz Meselesi", *Tasvir-i Efkâr*, 7 Mayıs 1918, No: 2447.

dikleri kruvazörün donanma namına geri alındığı ve Osmanlı Devleti'ne teslim edildiği⁵⁹ belirtilmiştir. Kruvazöre önce Mecidiye levhası takılmış, bir törenle Osmanlı bayrağı asılmıştır. Cenevre merkezli gelen haberlere göre de Rus-Ukrayna sulh müzakereleri esnasında filonun kime ait olacağı sorununun konu edildiği haberlerinin doğru olmadığı, filonun mukadderatını tayin hakkının ne Rusya, ne de Ukrayna'da olduğu öne sürülmüştür. Vakit'teki yazıda; filonun mukadderatı konusunda, "korsan" durumda bulunması dolayısıyla hüküm ve karar verme hakkının korsanlıktan zarar görebilecek devletlere ait olması gerektiği görüşü ortaya atılmıştır. Nitekim yarı resmî Kölnische Zeitung'un 4 Mayıs tarihli nüshasında bunu teyit edecek bir makale olduğu kaydedilmiş, filonun nizamsız, intizamsız korsanlığa varan durumunun altı çizilmiştir.⁶⁰

Karadeniz filosu meselesinin Osmanlı kamuoyunu ciddi derecede meşgul ettiği günlerde konuyu kapsamlı bir şekilde ele alan isimlerden biri de Yunus Nadi olmuştur. "Yine ve Hâlâ Karadeniz Meselesi" başlıklı yazısında Yunus Nadi, iki gündür Karadeniz meselesinden bahsedilmediğini ancak konunun artık en açık ve hayatî menfaatleri içeren bir hadise olarak görülmesinde ittifak olduğunu, zira artık konuya temas etmeyen onu dikkate almayan hemen hiçbir gazete kalmadığını belirtmiştir. Savaş içindeki olayların silsile şeklinde birbirleriyle bağlantılı olduğuna işaret eden Yunus Nadi, gazetelerin konuyu birkaç gündür kenara bırakmış görüldüğünü ancak bunun, matbuatın söylenecekleri söylediği ve beklemeye başladığından kaynaklandığını ifade etmiştir. İlâveten neşriyatın umumi efkârda tesirler bıraktığı fakat onun dışında etkisi olmadığını kaydederek, bu durumun genel bir üzüntü ve heyecan yarattığını dile getirmiştir. Bu aşamada üstü kapalı da olsa Osmanlı idarecilerini göreve çağıran Yunus Nadi, milletin meselelerinin devletin de meselesi olduğuna yönelik beyanlarda bulunmuş, Karadeniz konusunun üzerinde birkaç gün laf edip bırakılabilecek, geçilebilecek bir sorun olmadığını altını çizmiştir. Bu bağlamda meseleye daha asabi olarak geri döndüklerini kaydeden Yunus Nadi, milletin durumunu ve nasıl gelişeceğini öğrenmeye hakkı olduğunu dile getirmiş, bunu hükûmetin biraz gecikmiş bile sayılabilecek "pek zaruri bir vazife"si olarak tanımlamıştır. "*Karadeniz'deki harp ve ticaret gemilerinin aynen ve tamamen bize mâl edilmesinden daha bîhakkın bir şey olamazdı.*" diyen Yunus Nadi, bu hissiyatın tüm bünyelerde aynen böyle hissedilip hissedilmediği konusunda endişelerini de ortaya koymuş, "*başka durumlar mı var*" diyerek Karadeniz meselesi etrafındaki sükûnetin düşündürücü olduğunu beyan etmiştir.⁶¹

Yunus Nadi, Tasvir-i Efkar'da görüşlerini bu şekilde ortaya koyarken hükûmete yakınlığı ile bilinen Tanin'e oklarını çevirmiş, bu gazetenin "nihayet"

59 Afif Büyüktuğrul, Almanların Rus savaş gemilerine kendi bandıralarını çekerek Mecidiye'nin iadesinde sorun çıkardığını belirtmektedir. Büyüktuğrul, *a.g.e.*, s. 441.

60 *Vakit*, 17 Mayıs 1918, No: 208.

61 *Tasvir-i Efkar*, 17 Mayıs 1918. No: 2547.

bir başyazısını “Karadeniz filosuna” ayırdığını belirtmiştir. Resmî mahfillerle temas ve irtibatı bilinen Tanin gazetesindeki makale bu nedenle dikkat çekici bulunmuş, Hükûmet beyanı gibi kabul edilmiştir. “İtidal ve sükûnet ile yazılmamış” olarak tanımlanan yazıda herkesin itidal ve sükûnete davet edildiği ifade edilmiştir. Yunus Nadi konuyu başka bir yaklaşım tarzında ele almış, onları bu derece sükûnet ve mutedillîğe sevk eden bilgiye sahip olabilmeleri halinde kendilerinin de belki kaygı etmemek durumunda olacağını iddia ederek resmî gerçeklerin açık bilinmemesi durumunda bu sürecin devam edeceğini beyan etmiştir. Tanin’deki yazıda ise hükûmetin dört yıldan beri memlekette doğan meseleleri çözüme yaklaştığı gibi bu konuda da gayret ve akılla hareket ettiği, bu nedenle sadece kısa bir malumat verildiği belirtilmiştir. Buna göre hükûmet, sahipsiz bir filo üzerinde hak iddia edebilecek yegâne devletin Osmanlı Devleti olacağını bildiği için bu hususta lazım gelen girişimlerde bulunmuş ve bu çaba diğer müttefikleri arasında iyi bir tarzda kabul görmüştü. Tanin’e göre; Babıali gürültü ile değil sükûnetle hareket edilmesi taraftarıydı ve telaşsız hali ile Osmanlı menfaatini muhafaza ediyordu. Tanin’e karşı cevap vermekten geri durmayan Yunus Nadi ise, diğer meselelerde olduğu gibi bu sorunda da hükûmetin sabır ve vatan sevgisiyle hareket etmiş olacağı hususunda kendilerinin teminata o kadar ihtiyaçlarının olmayabileceğini ancak Karadeniz meselesinin de Sivastopol’den sonra ortaya çıkmadığını kaydetmiştir.⁶²

Karadeniz Rus Filosu meselesine hassasiyetle yaklaşan ve Osmanlı kamuoyunda geniş bir heyecan doğuran basın yayın organları içerisinde Donanma mecmuasının ve Abidin Daver’in⁶³ ayrı bir yeri vardır. Zira bu isim dergide kapsamlı ve heyecanlı yazılar kaleme almıştır. Bunlardan biri olan ve “Karadeniz Filosu Bizim Olmalıdı” başlıklı yazıda konu derinlemesine değerlendirilmektedir. Karadeniz’deki Rus filosunun hangi devlete ait olacağı hususuna değinen Abidin Daver sözlerine öncelikle Ukrayna hükûmetinin de bu donanmayı sahiplenmek istediği iddiası bulunduğu ancak henüz teyit edilemediği bilgisiyle başlamıştır. “*Rusların Karadeniz sahillerinde ayağı kesildikten ve korsanlık etmekte bulunan donanması ele geçirildikten sonra bu donanma, kimin olmak iktiza eder?*” sorusunu soran yazara göre cevabı vermek için çok düşünmeye gerek yoktu. Rusya’nın Karadeniz donanması Türkiye’nin olmalıydı ve bunun için kuvvetli sebepler vardı. Yazısında bu sebepleri altı maddede sıralayan Abidin Daver’e

62 *Tasvir-i Efkâr*, 22 Mayıs 1918, No: 2461.

63 Türk basınının önemli bir kalemi olan Abidin Daver, Servet-i Fünun, Saadet, Tasvir-i Efkâr gibi gazetelerde ve Donanma, Deniz gibi mecmualarda görev yapmış olup, denizcilik hakkındaki teknik ve bilimsel yazıları ile dikkat çekmektedir. Türk denizcilik tarihine ve literatürüne önemli katkılar sağlayan Daver, “Sivil Amiral” gibi bir lakapla anılmıştır. Cumhuriyet Dönemi’nde de özellikle Cumhuriyet gazetesinde Türk denizcilik tarihi ile alakalı makaleler yazmaya devam etmiştir. Eminalp Malkoç, ““Sivil Amiral” Abidin Daver’in Kaleminden Türk Denizciliği”, 2. *Turgut Reis ve Türk Denizcilik Tarihi Uluslararası Sempozyumu (Bodrum-Turgutreis 01-04 Kasım 2013)*, Bildiriler, C.2, Bodrum Belediyesi Yayınları, Bodrum 2015, s. 317-318; Murat Yümlü, “Yarım Asra Ulaşan Basın Emeği Işığında Gazeteci Abidin Dâver”, *Türkiyat Mecmuası*, C.29/1, 2019, s. 249-299.

göre bahsi geçen gerekçeler şunlardı:

- 1- Öncelikle Rus filusunun Odesa ve Nikolayev'den olduğu gibi Sivastopol'den de firar etmesine Osmanlı donanması engel olmuş ve gemiler Osmanlı donanmasının müdahale ve engellemeleriyle zapt edilebilmişti.
- 2- Çanakkale Boğazı müdafaası neticesinde Boğazlar Rusya'ya ve diğer müttefiklerine kapalı kalmış, bu suretle mühimmatsız yardımsız bırakılmış olan Rusya mağlup, Karadeniz filosu da hapsedilmişti. Çanakkale'de müdafa gösterilmeseydi Boğazlar geçilecek, bu sayede Ruslar mağlup olmayacak - mağlup edilmiş olsa bile - Karadeniz'deki donanması ele geçirilmemiş olacaktı. Bu bakımdan Karadeniz hâkimiyeti Türkiye için en hayati meseleydi. Karadeniz sahillerinin müdafaası için bu hâkimiyete ne kadar muhtaç olduğunu Harb-i Umumî kati ve bariz bir surette bir kez daha ispat etmişti. Karadeniz sahillerinde Rus gemilerinin attığı mermilerle az çok hasara uğramamış bir Osmanlı kasabası görülemezdi.
- 3- Karadeniz'e hâkimiyet meselesi Osmanlı Devleti için eskisinden daha büyük bir önem arz etmekteydi. Çünkü bir taraftan sahiller – Üç Sancağın kurtarılması üzerine –az daha genişlemiş, diğer taraftan Kırım ve Şimalî Kafkasya İslam hükümetleriyle daimi surette ulaşım gerekliliği doğmuştu.
- 4- Karadeniz filusunun müttefikler içerisinde hangisine verilmesi gerektiği değerlendirildiğinde en uygunu Osmanlı Devleti idi. Bulgar bahriyesi ne nitelik ne de nicelik olarak böyle büyük bir filoyu idare edecek durumda değildi. Almanya ve Avusturya-Macaristan ise kuvvetli donanmalara ve daima yeni filolar vücuda getirecek gelişmiş inşa vasıtalarına sahipti. Osmanlı donanması ise küçüktü ve takviyeye muhtaçtı. Tersaneler ise bir torpidobot yapacak kadar bile insan gücüne sahip değildi.
- 5- Savaşta deniz bakımından en çok Osmanlı Devleti zayıya uğramıştı. Gerek deniz kuvvetlerinin gerekse deniz ticaretinin kaybı, mevcutlarına oranla bütün muharip devletlerinkinden fazlaydı. Karadeniz sahilleri, batmış Osmanlı tüccar gemileriyle doluydu. Sultan Osman ve Reşadiye dretnotlarıyla bazı gemileri İngiltere gasp etmişti. Barbaros Hayrettin, Mesudiye, Mecidiye, Midilli ile çeşitli torpidobot, nakliye, mayın gemileri muhtelif denizlerde batırılmıştı. Osmanlı Devleti, bu savaşta mevcuduna oranla en çok gemisi batan İngiltere'den bile fazla zayıyat vermişti. Karadeniz filosu bu zayıyatı süratle telafi ve tazmin edecek bir kuvvet teşkil etmekteydi.
- 6- Karadeniz filosu Rusya'nın kesin bir mağlubiyet ve çöküşe uğratılması üzerine ele geçmişti. Rusya'yı bu hale getiren savaşlarda ise Osmanlı kuvvetlerinin gerek doğrudan doğruya gerek dolaylı olarak ifa ettiği hizmet aşikârdı. Çanakkale müdafaasıyla Ruslar mühimmatsız ve muavenetsiz bırakılmıştı. Kafkasya'da çeşitli Rus kolorduları kısmen imha, kısmen meşgul edilmişti. Galiçya Cephesi'nin kilidi de Osmanlı kuvvetlerinin katkılarıyla aylarca muhafaza edilmişti.

Gazi

Akademik
Bakış

129

Cilt 14
Sayı 28
Yaz 2021

Görüşlerini bu şekilde sıralayan Abidin Daver, bu kuvvetli sebepler ve delillere nazaran gerekçelerinin müttetiklerce de kabul görüleceğini ümit ettiğini söyleyerek sözlerini tamamlamıştır.⁶⁴

Gazetelerdeki haberler ve Osmanlı kamuoyundaki heyecan, sivil kuruluşlar nezdinde ilk karşılığını Donanma Cemiyetinde bulmuştur. Mayıs 1918'de Donanma Cemiyeti filo meselesinde bir girişim yapmıştır. Rusya'nın Karadeniz filosunun Osmanlı Devleti'ne verilmesi hakkında hükûmetin girişimlerde bulunmasını rica etmek üzere Donanma Cemiyeti Reisi İstanbul Mebusu Şefik Bey'in başkanlığında, Donanma Cemiyeti Heyet-i İdare azasından eski Bahriye Müsteşarı Talat, Mahkeme-i Temyiz azasından Rıfat ve Ali Şükrü Beylerden oluşan bir heyet, Sadrazam'a müracaat etmiştir. Talat Paşa, hükûmetin bu hususta gerekli teşebbüslere giriştiğini ve hükûmetin donanmanın Osmanlı filosuna ilhakı için elinden gelen her şeyi yapacağına milletin emin olması lazım geldiğini beyan etmiştir.⁶⁵

Donanma Cemiyetinin girişimi yanında basındaki Karadeniz filosunu konu alan haberler ve köşe yazıları gün geçtikçe halk üzerindeki heyecanı arttırmış, günün en büyük meselelerinden biri olarak değerlendirilmiştir. Bu süreçte Vakit gazetesinde de konu ısrarla ele alınmış, Yunus Nadi'nin Tasvir-i Efkar'da yaptığı gibi eleştirilerin merkezine Tanin konulmuştur. 24 Mayıs tarihli bir yazıda öncelikle Tanin'de iki gün ara ile Karadeniz filosundan bahsedildiği, filonun Osmanlı tasarrufuna geçeceği yönünde güven uyandıracak şeyler kaydedildiği belirtilmiştir. Yine Tanin'in hükûmete yakınlığına vurgu yapılarak gazetenin neşriyatına kıymet verildiği, filo meselesinin memnuniyet verici bir aşamada olmasının ümit edilmek istendiği ifade edilmiştir. Buna karşın bu meselenin "kalem odalarında halledilecek diplomasi mesaili" olmadığını altı çizilmiştir. Ayrıca sorunun donanmaya birkaç sefine ilavesinden ibaret olmadığı, Karadeniz filosunun durumunun en önemli dış güvenlik meselesi hükmünde bulunduğu öne sürülmüştür. Bu düşüncelere ilaveten Tanin'in; Babali'nin sükûnetle çalıştığı, gürültü ve şarlatanlığı sevmediği, savaşa niçin girildiğini bildiği, azim ve sebatla hareket ettiği konusundaki görüşüne de karşılık verilmiş; buna kimsenin şüphesi olmadığı ancak millî varlığın söz konusu olduğu meselelerde umumi efkarın ihmal edilmeyecek bir kuvvet olduğu belirtilmiştir. Bu bakımdan kamuoyunun böyle önemli bir meselenin her safhasından haberdar edilmesi gerektiğine ve onun kuvvetine istinat ederek iş görmenin "gürültü ve şarlatanlık" olarak addedilemeyeceğine işaret edilmiştir.⁶⁶

Filo meselesi üzerinde en hassas duran isimlerden biri olan Abidin Daver, 30 Mayıs 1918'de bir kez daha konuyu ele almıştır. Yazar, Osmanlı matbu-

64 Abidin Daver, "Karadeniz Filosu Bizim Olmalıdır", *Donanma*, 23 Mayıs 1334, S.117, s. 1869-1870.

65 "Karadeniz Filosu Hakkında Cemiyetimizin Teşebbüsü", *Donanma*, 23 Mayıs 1334, S.117, s. 1884.

66 *Vakit*, 24 Mayıs 1918, No: 215.

Görüş

atında bilhassa Donanma Mecmuası'nda "Karadeniz filosundan daha önemli bir mevzu, daha hayatî bir mesele tasavvur olunabilir mi" diye sorarak matbuatın ve kamuoyunun heyecanını "nâbecâ" gören Tanin'i eleştirmiştir. Konuyu Karadeniz hâkimiyeti meselesinin önemi üzerinden ele alan Abidin Daver, Osmanlı donanmasının süratle takviyesi gereği yanında "milletin bitmez donanma aşkı"nın dikkate alınması durumunda bu asabiyyetin "nâbecâ" görülme bir yana, takdir ve teşvik edilmesi lazım geldiğini belirtmiştir. Mevcut durumda gerek matbuat gerekse kamuoyunun Karadeniz filosu meselesinin aşamalarını büyük bir alaka ve hararetle takip etmesini takdirle karşılamış, gemilerin gönderlerinde Osmanlı sancağı takılı olduğu halde "boğazın mai suları üzerinde heybet ve azametle görüneceği" mutlu anların sabırsızlıkla beklendiğini dile getirmiştir. Bu sahneyi okuyucularına müjdeleyemediklerini üzüntüyle beyan eden Abidin Daver, Alman Başkumandanı'nın donanmanın akıbeti hakkında karar verilmek üzere bir Rus heyeti davet ettiğini hatırlatarak Rusların, filonun ne müttefiklere ne de Osmanlı Devleti'ne verilmesine rıza göstermeyeceklerini, Ukraynalıların da donanmayı kendilerine mâl etmeye çalışacaklarının şüphesiz olduğunu hatırlatmıştır.

Karadeniz filosunun Rusya'dan alınıp Osmanlı Devleti'ne verilmesini, tashih-i hudut benzeri bir uygulama olarak ele alan Abidin Daver; Almanya, Avusturya-Macaristan ve Bulgaristan'ın kendi emniyetleri için Rusya, Ukrayna, Romanya hudutlarında stratejik noktaları ve önemli mevkiileri ele geçirdikleri gibi, Osmanlı Devleti için de Karadeniz hâkimiyetinin ve sahillerinin emniyeti için filonun donanmaya ilhakının mecburi olduğunu belirtmiştir.⁶⁷

Abidin Daver'in ve Yunus Nadi'nin yazılarında da görüleceği gibi Osmanlı matbuatı Vakit, İkdâm, Tasvir-i Efkâr ve Donanma gibi gazete ve dergiler üzerinden kamuoyundaki heyecanı canlı tutma yolunda bir politika izlemiş, Tanin'e yapılan eleştiriler üzerinden de hükûmete baskı yapmaya çalışmıştır. Bu süreçte yazı içerikleri günlük gelişmeler yanında filonun Osmanlı donanmasına devredilmesinin gerekçelerine ve Karadeniz üzerinde gerçekleşen Türk-Rus mücadelesine yoğunlaşmıştır. Boğazlarda, Çanakkale'de, Galiçya'da, Romanya'da fedakârlıklar yapmış Osmanlı Devleti'nin buna hakkı olduğu Çarlık Rusya'sının meseleyi buraya getirdiği vurgulanmıştır.⁶⁸

1918 yılı Haziran ayı başlarında Batı Cephesinde başlayan şiddetli Alman taarruzu bile Karadeniz sorununa olan ilgiyi düşürmemiştir. Donanma mecmuasında hiçbir gelişmenin kendilerini hayatî önemi haiz Karadeniz filosu meselesiyle ilgilenmekten men edemeyeceği ve etmemesi gerektiğine dikkat çekilmiş, Karadeniz filosunun mukadderatı hakkında ne gibi girişimler gerçekleştiğinden haberdar olunmadığından yakınılmıştır. Mecmuada Yunus Nadi'nin Tasvir-i Efkâr'daki yazılarına atıfta bulunulmuş, filoya dair talepler çe-

67 Abidin Daver, "Karadeniz Filosu Meselesi", *Donanma*, 30 Mayıs 1334, S. 118, s. 1886.

68 Yunus Nadi, "Karadeniz Meselesi Etrafında", *Tasvir-i Efkâr*, 30 Mayıs 1918, No: 2470.

şitli başlıklar altında toplanmıştır. Buna göre Karadeniz meselesinin insaf, hak ve adalete uygun olan yegâne çözümü filonun Osmanlı Devleti'ne devri olarak ifade edilmiştir. Meselenin istenilen şekilde çözülmemesi ve sürekli ertelenmesi halinde heyecan ve asabiyetin artması, dolayısıyla bazı yeni düşüncelerin çıkması da normal karşılanmıştır. Nitekim "mesele böyle hallolmak istenmiyor mu", "konunun önemi yeteri kadar takdir ve kabul edilmek istenilmiyor mu" sorularının akla geldiği kaydedilmiştir. Bu noktada Osmanlılar aleyhinde bir çözümün müttefikler arasındaki tesanüt ve samimiyetin ciddiyetini şüpheye düşürebileceği, bu bakımdan muğlak hususların aydınlatılması gereğine işaret edilmiştir.⁶⁹

Sürüncemede kalan meselenin çözümüne dair bir emare doğmaması zamanla bazı iddiaları da beraberinde getirmiş, Bolşeviklerin filo için girişimleri Osmanlı basınına ciddi derecede rahatsız etmiştir. Örneğin Vakit'te Ali Haydar Emir tarafından 19 Haziran'da kaleme alınan bir yazıda Rus Karadeniz filosunun aidiyeti meselesinin hala açıklığa kavuşmadığı belirtilmiş, Bolşeviklerin, birkaç ay evvel donanmanın "Büyük Rusya"ya ait olduğunu iddia ettikleri ancak Bolşevik hükümetinin ne Karadeniz, ne de Akdeniz'le hiçbir münasebeti kalmadığı üzerinde durulmuştur. Bulgaristan'ın taleplerinin de konu edildiği yazıda Kampana gazetesine atfen alaycı bir şekilde "Sofya'nın 'kampana'sı bu defa vakitsiz ve manasız tanin-endâz olmuştur" ifadeleri kullanılmıştır. Bu gazetede, Türkiye'nin Rusya'nın Karadeniz filosunu aldığı takdirde Ukrayna'nın kuvvetli bir donanma vücuda getirmek hususundaki ihtirasını arttıracığı yönündeki görüş eleştirilmiştir. Benzer şekilde Babadağ'da çıkan "Dobruca" isimli gazetenin "Türkler İstiyorlar" başlıklı makalesinden söz edilmiş, Türk taleplerine olumsuz yaklaşan fikirlerin müttefik Bulgar başkentinde de aynı yönde olmadığı ümidinde olunmak istendiği belirtilmiştir. Ali Haydar Emir'in kaleme aldığı yazıda, Karadeniz donanmasının ancak Türkiye'nin elinde olduğu takdirde ittifak güçleri için bir fayda sağlayacağı, Akdeniz'de itilaf donanmasına karşı Avusturya-Macaristan ile kuvvetli bir güç olunabileceği beyan edilmiştir.⁷⁰ Ali Haydar Emir'den bir gün sonra bu defa Ahmed Emin Bey de Bulgar gazetelerinin neşriyatını eleştirmiş, bu gazetelerdeki müttefiklik ahlakına uygun olmayan ifadeler ve asılsız söylentiler olduğuna değinmiştir.⁷¹ Meseleyle ilgili yayınlarını ısrarla sürdüren Vakit gazetesi donanmanın Osmanlı filosuna katılması arzusuna istinaden gerekçeleri ve yeni gelişmeleri vermeye devam etmiştir. Gazetede Karadeniz'de ele geçirilmiş Rus gemilerinin hukuki vaziyeti hakkındaki değerlendirmelerden sonra, adalet ve hakkaniyet noktasından da Rusya'nın Karadeniz filosunun ancak Türkiye'ye verilmesi lazım geleceği, bu-

69 "Karadeniz Filosu", *Donanma*, 6 Haziran 1334, S.119, s. 1901-1902.

70 Ali Haydar Emir, "Karadeniz Filosu", *Vakit*, 19 Haziran 1918, No: 241; *Vakit*, 17 Haziran 1918, 19 Haziran 1918, No: 239.

71 Ahmed Emin, *Vakit*, 20 Haziran 1918, No: 242; "Bulgarlarla Meseleler", *Vakit*, 21 Haziran 1918, No: 243.

nun Dörtlü İttifak menfaati için de yegâne çözüm yolu olduğu kaydedilmiştir. Bütün bu delillere ilave olarak Osmanlı deniz kuvvetlerinin savaş içerisindeki zayıflığı hatırlatılmıştır. Buna göre Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin hacim olarak kaybı; müsadere olunanlar 94,518, batan sefain-i harbiye 32,511, batan sefain-i muavene 16,930, yelkenli/yelkensiz batan ticarî gemiler 101,668 ton olmak üzere toplam 245,627 ton olarak sunulmuş, İngiltere hükûmeti tarafından müsadere edilen dretnotlar ise Reşadiye 23,000, Sultan Osman 27,500, Fatih 24,700 ton olarak verilmiştir.

Vakit gazetesinde, verilen bu zayıflığa karşılık Sivastopol'de ele geçen Rus filosunun ihtiva ettiği gemiler hakkında da bilgiler verilmiştir. Buna göre Rus filosundan Sivastopol'de ele geçen gemilerin üç dretnot, üç birinci sınıf zırhlı, dört eski zırhlı, iki kruvazör, yirmi iki muhrip olmak üzere 112,580 ton hacminde olduğu beyan edilmiş, bir mukayese yapıldığında bu miktarın Osmanlı Devleti'nin kaybettiğinin yarı hacminde dahi olmadığına dikkat çekilmiştir. Devamında Osmanlı Devleti tarafından kaybedilmiş savaş, muavenet ve ticaret gemileri şu şekilde verilmiştir:⁷²

BATIRILAN SAVAŞ GEMİLERİ VE YARDIMCI GEMİLER			
Savaş gemileri	hacmi (ton)	Sefain-i muavene	hacmi (ton)
Midilli	4550	Üsküdar Vapuru	6720
Barbaros	10060	Na'ra Vapuru	480
Mesudiye	9200	Beyrut Yatı	520
Mecidiye	3250	2 Numaralı İstimbot	20
Yadigâr-ı Millet	616	Şahin Römorkörü	23
Gayret-i Vataniye	616	Defn Römorkörü	6
Yarhisar	300	Adil Römorkör	6
Kütahya	160	Ron Römorkör	33
Demirhisar	97,5	Sakız Vapuru	120
Hamidabad	97,5	İğne Ada Vapuru	938
Peleng-i Derya	585	Neva Vapuru	308
Marmaris	531	5 Numaralı Vapur	120
Nurü'l-bahr	420	6 Numaralı Vapur	120
Taşköprü	213	Tufan Römorkörü	120
Nevşehir	213	Kutulamare	80
Yozgat	185	Dicle İstimbot	22
1 numaralı motorbot	20	Asir?	22
2 numaralı motorbot	20	2nci İstimbot	50

72 "Bahri Zayıyatımız", *Vakit*, 23 Haziran 1918, No: 245.

5 numaralı motorbot	20	Mahi (Limbo Kemis)	1211
6 numaralı motorbot	20	Seyyar Fabrika	355
7 numaralı motorbot	20	Torpil Dubası	12
8 numaralı motorbot	20	1 Numaralı Duba	40
12 numaralı motorbot	20	2 Numaralı Duba	12
16 numaralı motorbot	20	3 Numaralı Duba	12
Selmanpak	129	4 Numaralı Duba	12
Nilüfer (torpil dökücü)	1080		
Samsun (torpil dökücü)	48		

Birinci Dünya Savaşı'nın son yazında cephelelerdeki gerginlik sürerken Rus filosu konusunda ısrarlı neşriyatını sürdüren Vakit'te, Ahmed Emin Bey, 25 Haziran 1918'de kaleme aldığı yazısında Osmanlı Devleti için kahramanlıklara ve pek ağır kayıplara sebebiyet veren fedakârlığın, mevcut gemilerin bir kısmının kaybedilmesi şeklinde algılanmaması gerektiği üzerinde durmuştur. Zira ona göre süreç içerisinde toplumun heyecanını doğuran şey, sadece maddî kayıpların miktarı değildi ve bu fedakârlığın bir bağlamı vardı. Meşrutiyet döneminden beri bahriyeye önemli yatırımlar yapılmıştı. Yatırımların kaynağı ise Osmanlı halkının yardımlarıydı. Sahilleri muhafaza altında bulundurmak, ülkenin muhtelif kısımları arasında bir birlik hissi oluşturmak ve dış tehlikelere karşı emniyette olduğu kanaatiyle iç işlerle uğraşabilmek için mutlaka bir donanmaya ihtiyaç vardı. Ahmed Emin Bey'e göre Osmanlı halkı "siyasî terbiyesinin noksan" olmasına rağmen bunu o kadar iyi anlamıştı ki muhtelif amaçlarla teşkil edilen cemiyetlerden hiç biri yaşamaya muvaffak olmadığı halde Donanma Cemiyeti yaşamış ve yıldan yıla büyümüşü. Bu büyüme ise ahalinin cemiyete verdikleri beşer onar para ile olmuştu. Bunlarla İngiliz ve Fransız atölyelerine dretnotlar sipariş edilmiş, çeşitli torpidolar ve nakliye gemileri alınmıştı. Savaşın başında İngiltere'nin dretnotları zapt etmesi memleketin her köşesinde derin tesirler yapmıştı. Dâhil olunan savaşta mevcut donanmanın büyük kısmının kaybedildiğini anımsatan Ahmed Emin Bey'e göre savaşta zayıfatı tamir ve Akdeniz'deki sahilleri yani Dörtlü İttifakın sağ tarafını denizden muhafaza etmek amacıyla Karadeniz filosuna sahip olmak ihtiyacı duyuluyordu.

Ahmed Emin Bey yazısının devamında, müttefik Almanların bu meseleyi derinlemesine irdelemediğini, Karadeniz filosunun Osmanlı Devleti için ne demek olduğunu anlamak istemediğini iddia etmiştir. Yaptığı çıkarımlara göre Almanlar ya meseleyi anlamamıştı ya da anlamak istemiyordu. Onların bakışı iki Türk gazetecisinin Karadeniz'deki filoyu sahipsiz görerek heyecanlı bir takım neşriyatında bulunduğu, bu neşriyatın İstanbul'un bir kısım halkı arasında suni bir heyecan doğurduğu ancak taşraya bile nüfuz etmediği idi. Oysaki Ahmed Emin Bey'e göre Almanlarda gerçekten böyle bir kanaat varsa bu hayatî

Gazi

meselenin üzerinde zihin yormadıkları açıktı. Zira Osmanlılara göre Karadeniz filosu meselesi suni biçimde ortaya atılan bir mesele değil, en temel çıkarların telkin ettiği bir ihtiyaçtı. Almanya'nın filo meselesindeki tavrını "umumun az, çok hatırını kırmak" olarak nitelendiren Ahmed Emin'e göre bunu gizlemek bir anlam ifade etmiyordu. Zira "*dostluğun ve dostâne teminatın mihenk taşı icraat*"tı. Müttefiklerle müşterek ve devamlı menfaatlere nazaran ilişkiler daima açık ve mütekebil bir emniyete istinat edecek şekilde olmalıydı. Bu nedenle filo meselesinin halli, Rusya ile Ukrayna arasındaki müzakeratın sona ermesi ile ilişkilendirilmemeliydi.⁷³

Ahmet Emin Bey'in tespitlerindeki haklılık aynı günlerde ortaya çıkmış, Almanların filo meselesindeki tavrı müttefiklik hukukuna uygun olmayan ve Osmanlı beklentilerini karşılamayan bir şekle dönüşmüştür. Bu süreçte Almanya'nın İstanbul elçiliğinde Osmanlı basınını takip ve tetkik vazifesiyle görevli olan von Hanting, Haziran ayı içerisinde Rumca yayınlanan Patris gazetesi Başyazarı Keşişoğlu ile Karadeniz Rus donanması ve Meriç meseleleri hakkında bir söyleşi gerçekleştirmiş ve bu konunun üzerine giden yayınlara başlamıştır. Hariciye Nezareti tarafından bazı gazetelere Almanya'nın bakış açısını aktarmakla vazifeli olarak tanımlanan von Hanting siyâsî sansürün hükûmetçe kaldırılmasından sonra Karadeniz Rus donanması ve Meriç meseleleri hakkında Osmanlı matbuatının neşriyatını şiddetle tenkit etmiş ve kınamış, bu iki mesele hakkında Almanya hükûmetinin bakış açısını ifade eden makaleler kaleme almıştır. Von Hanting, Almanya'nın Karadeniz Rus donanması hakkındaki tavrının Brest-Litovsk Antlaşması'na uygun bir siyasete bağlı olduğunu iddia etmiş, söz konusu antlaşmanın bir taraftan dördü ittifak ve diğer taraftan Rus hükûmeti arasında tanzim edilmiş bir siyâsî belge olduğunu belirtmiştir. Bu nedenle de Türkçe gazetelerin filonun Osmanlı Devleti'ne verilmesi konusundaki taleplerini "şayan-ı teessüf" bulmuştur. Von Hanting, Alman kuvvetlerinin Karadeniz'in kuzey sahillerinde doğuya doğru askeri harekâta bulduklarını kabul etmekle beraber, bunun amacının ilgili antlaşmanın Rusya'da tamamen tatbikine yönelik bir girişim olduğunu iddia etmiş, bunu da asayişin teminine yönelik bir hareket olarak ele almıştır. Rus donanmasının Almanya eline geçmesini de bu harekâta bağlayan Hanting donanmanın Rus hükûmetinin malı olduğunu beyan etmiş üstelik bunu teyit için Almanya Başkumandanlığıyla Rusya Donanması Başkumandanlığı arasında yapılan bir mukavelenin birkaç güne kadar imza edilmek üzere olduğunu öne sürmüştür. Geniş Rusya arazisinin her tarafına dağılmış bulunan yüz binlerce Alman esirinin memleketlerine nakli için bu donanmanın daha bir yıl kadar Almanya'nın elinde kalmasının zaruri olduğu ve bu şekilde kararlaştırıldığını da beyan ederek bir yıl sonra ise gemilerin "meşru sahibi" olan Rusya hükûmetine iade edileceğini ifade etmiştir. Bu durumun Türk gazetelerinde artık tam olarak anlaşılması ve ona göre

göre hareket edilmesi gerektiğini belirten von Hanting, Almanya ile Osmanlı Devleti arasındaki ittifakın son zamanlarda Almanlarca şüphe edilecek bir konuma getirildiği yönündeki düşüncenin de yanlışlığına dikkat çekmiştir. Bu hususta Türkçe gazetelerin neşrettikleri makaleleri ve bunlardaki halet-i ruhiyeyi “esef verici” olarak nitelemiş, kendisinin bütün Alman matbuatını günü gününe takip ettiğini belirterek Türk gazetelerine böyle bir şüphe verecek, tereddüt uyandıracak herhangi bir neşriyata tesadüf etmediğini beyan etmiştir. Hanting’in ifadelerinden dolayı Patris gazetesi ihtar edilmiş, bu tarz yayın sürdürülmemesi istenmiştir.⁷⁴

Sivastopol’daki Karadeniz Rus filosunun kime ait olacağı konusundaki belirsizlik Haziran ayı boyunca sürerken Rusya merkezli ulaşan yeni haberler bir anda heyecanı arttırmış, Haziran sonunda Sivastopol dışındaki Rus donanmasının da Almanlara teslim olduğu duyumları gelmeye başlamıştır. Ukrayna telgraf ajansına atfen bilgiler veren İkdam’da Karadeniz Bolşevik donanmasının Novorossisk’den Sivastopol’a geldiği, bu gelişmenin Almanya’nın Troçki’ye verdiği ültimatomon neticesi olduğu kaydedilmiştir. Ajansın haberinde Bastevilya Novosti gazetesinin istihbaratına nazaran Troçki’nin, donanmanın büyük parçalarını teşkil eden gemilerin savaşın devamı müddetince Almanlar tarafından kullanılmasına izin verdiği, hatta gemileri 34 milyon ruble mukabilinde kiralayacağı söylentilerine değinilmiştir. Haberin devamında gemiler hakkında bilgiler verilmiştir.⁷⁵ Bu süreçte The Times gazetesinde de Troçki’nin Alman ültimatomunu kabul ettiği ve Rusya’nın teslim olduğu, Karadeniz filosunun kalan kısmının Almanlar eline geçtiği ancak Kühlman’ın gemilerin kullanılacağına dair garanti verdiği bilgisi yer almıştır.⁷⁶

Karadeniz filosunun kalan kısmının da Sivastopol’a katılmasıyla Dörtlü İttifak hatırı sayılır bir deniz kuvveti elde etmiş, kuşkusuz bu gelişme itilaf cephesini de ürkütmüştür. İtilaf basınında konuya dair telgraflara ve haberlere yer verilmiştir. Gelişmeler Akdeniz’deki itilaf güçlerini huzursuz ederek bir süre teyakkuz halinde bulunmaya mecbur etmiştir.⁷⁷ Nitekim İngiltere’nin donanma konusundaki endişeleri Avam Kamarası’nda gündeme gelmiştir. Bonar Law, Avam Kamarası’nda Karadeniz donanması hakkında gelen bir soruya cevaben Karadeniz’deki Rus savaş gemilerinin bazılarının kendi mürettebatı tarafından batırıldığına güçlü bir şekilde zannedildiğini, fakat diğer taraftan donanmanın büyük kısmının Almanların eline düştüğünün muhakkak olduğu bilgisini vermiştir.⁷⁸

74 BOA, HR. SYS. 2454/81; BOA. HR. SYS. 2454/85.

75 “Karadeniz Rus Donanması Meselesi”, *İkdam*, 29 Haziran 1918, No: 7683.

76 *The Times*, 14 Haziran 1918.

77 “Karadeniz Rus Donanması Meselesi”, *İkdam*, 29 Haziran 1918, No: 7683; “Karadeniz Filosu”, *Zaman*, 29 Haziran 1918, No: 87.

78 *İkdam*, 4 Temmuz 1918, No: 7688; *Zaman*, 4 Temmuz 1918, No: 92; *Tasvir-i Efkâr*, 4 Temmuz 1918, No: 2505.

1918 yılı Temmuz ayına gelindiğinde Rus filosu meselesi halen bir çözüme kavuşturulmadığı gibi, Almanya kaynaklı bazı olumsuz haberler de gelmeye başlamıştı. İkdam'ın 1 Temmuz 1918 sayılı nüshasında "Rus Donanması, Düşmanlara mı Teslim Ediliyormuş!" üst başlığıyla Berlin kaynaklı ve Norddeutsche Allgemeine Zeitung gazetesine atfen Sovyet donanmasını müsadere için Bolşeviklerle müzakerelerde bulunmak üzere İngiliz ve Fransız görevlilerin Mavera-yı Kafkasya'ya geldiği bilgisi yer almıştır.⁷⁹ İlerleyen günlerde yine teyide muhtaç bilgiler gelmeye devam etmiştir. İçlerinde Volga ismindeki büyük zırhlının da bulunduğu bu donanmanın iltihak haberi sonradan teyit edildiyse de diğer zırhlı, torpido ve denizaltıların patlatıldığına dair söylentilere yer verilmiştir.⁸⁰

Osmanlı Devleti açısından bu sürecin resmî olarak en yüksek girişimlerinden biri Bahriye Nazırı Cemal Paşa'dan gelmiştir. Cemal Paşa Sadrazam'a sunduğu bir arzda Çanakkale savunmasındaki kahramanlık ve fedakârlığa işaret etmiş, Doğu hudutlarındaki elim vaziyeti hatırlatmış, ülkenin baştanbaşa denizle sınırlı olmasından dolayı gerek askerlik gerekse iktisadi bakımlardan deniz kuvvetlerine olan ihtiyacı hatırlatmıştır. Bunun yanı sıra İngiltere'nin Osmanlı hükûmetinin savaşa dâhil olacağı düşüncesiyle Reşadiye ve Sultan Osman dretnotlarını müsadere ettiği, Fatih dretnotunu da kendisine kattığını belirtmiştir. Devamında ise İngiltere'ye sipariş edilmiş olan iki keşşaf, dört muhrip, iki denizaltı ile Fransa'ya sipariş edilmiş ve inşaatına başlanmış olan altı muhrip ile iki denizaltının da gasp edildiğini kaydetmiştir. Bu deniz araçlarının Birinci Dünya Savaşı'na katılımları sebebiyle vaki olan zayıttan kabul edilmesi gerektiğini beyan eden Cemal Paşa toplam zayıatı 94.518 ton olarak göstermiştir. Bu müsadere dolayısıyla önemli bir kuvvet olan bu savaş gemileri ile takviyeden mahrum kalan donanmanın nitelik ve nicelik bakımından eksik kaldığını ifade eden Cemal Paşa, savaşa fiilen iltihaktan sonra yardımcı gemiler hariç savaş gemilerinden 32.511 ton zayi edildiğini belirtmiştir. Bu hesaba göre savaş yılları içerisinde mevcut siparişler ve batırılanlarla birlikte toplam kaybı 127.029 ton olarak vermiştir. Elde kalan gemilerin son derece az ve harap olduğunu kaydeden Cemal Paşa, bunlardan bir iş beklemenin hatta bu gemilere bir filo adı vermenin bile abes olacağını dile getirmiştir. Durum tespitini yaptıktan sonra deniz zayıatının telafisi için bir çarenin kendi nazarında tecelli ettiğini kaydeden Cemal Paşa, çözüm önerisini sunmuş Rus Karadeniz filusunun ya bedelsiz ganimet olarak ya da ücreti mukabilinde Osmanlı Devleti'ne verilmesi seçeneğini dile getirmiştir. Bu talebin Karadeniz sahillerinde barış ve sükûneti sağlayacağını, ticareti canlandıracağını şu sözlerle ifade etmiştir:

"Rus donanması bize devr edildiği takdirde hükûmât-ı mezkûre donanma gibi masraflı ve kendileri için bî-lüzum bir silahtan kurtulacakla-

79 İkdam, 1 Temmuz 1918, No: 7685.

80 İkdam, 7 Temmuz 1918, No: 7691.

rı gibi hükûmet-i seniyyenin de dostluğunu temin etmiş olacaklardır. Hatta kaçakçılığı men zımnında sahil tarassud istasyonları teşkil olununcaya kadar Karadeniz'e yalnız ufak gambotlardan mâadâ hiç bir harb gemisi bulundurmamak gibi Karadeniz hükûmetleriyle bir muahede akdi de hükûmet-i seniyye için mühim bir kazanç temin edebilir. Esasen Rus donanması bugün Baltık ve Şimal Denizi'nde bulunan Alman donanmasına muavenet edemeyeceği gibi ba'de'l-harb mezkûr denizlere gitse bile inşaat ve eslihasının mugâyereti hasbiyle yine Almanların pek işine yaramayacağına mukabil hükûmet-i seniyyenin donanmaya olan şiddet-i ihtiyacı dolayısıyla mütteliklerimiz nezdinde icab eden teşebbüsât-ı siyasîyede bulunularak harb-i hazıra iştirâkımız bu hususda vaki olan fedakârlığımız neticesi olarak gerek düşmanlarımızın müsaderesi ve gerek gark suretiyle duçar olduğumuz zayıat-ı bahriyeyi melfuf listede teferruatı arz olunan ve takriben (140300) toneye balığ olan sabık Rus Karadeniz filosu ancak tazmin edebileceğinden müttelikimiz Almanya hükûmetinin mezkûr filoyu ganâim suretinde hükûmet-i seniyyeye terk ve şayet bunun bilâ-bedel istihsâline ma'rifet elvermez ise bedeli mukabilinde her halde i'tâ'sı elhasıl ne mümkünse yapılip behemahal Rus donanmasının elde edilmesi elzem olduğunu devletin müdâfa'a-i bahriyesinden mes'ûl bir Bahriye Nazırı sıfatıyla ve kemâl-i ehemmiyetle tekrar arz ederim... Bahriye Nazırı Cemal"

Cemal Paşa, gemilerin isimlerini ve hacimlerini vererek talep edilecek filonun bilgilerini de sunmuştur:⁸¹

İsmi	Cinsi	Tonu
Volya (İmparator Aleksandr)	Dretnot	23400
Svobodnya Rusya (Yekaterina)	Dretnot	23400
Ionn Zlatoust	Zırhlı	13000
Ievstafi	Zırhlı	13000
Potemkin	Zırhlı	12800
Rostislav	Zırhlı	10300
Amiral Lazarov	Kruvazör	6900
Amiral Nazmiyov	Kruvazör	6900
Uçakov (Kagol)	Kruvazör	7200
Bilistri sınıfı (yedi adet)	Muhrip	7700 (Her biri 1100 ton)
Şişnakof sınıfı (üç adet)	Muhrip	1950 (Her biri 650 ton)
Zavidni sınıfı (yedi adet)	Muhrip	2800 (her biri 400 ton)
Strago sınıfı (dört adet)	Muhrip	1200 (her biri 300 ton)
Sekiz adet muhtelif hacimde	Denizaltı	2550
TOPLAM		140.300

81 BOA, HR. SYS. 2296/4.

Cemal Paşa'nın girişimi aslında kendiliğinden gelişen bir durum değildi. Osmanlı Deniz Komutanı Rebeur Paschwitz, zaten Rus deniz filosundan bazı deniz araçları almıştı. Ancak bunlar sadece R-10 muhribi ve dört römorkörden ibaretti. Almanlar, Brest-Litovsk Antlaşması ahkâmına göre tazminat olmadan savaş gemilerinin transferinin gerçekleşmeyeceğini düşünüyorlardı. Nihayetinde Osmanlı donanması da daha sonra, filoya dâhil edilmemiş ve deniz hizmetine girmemiş bir grup küçük deniz aracı ve yardımcılarını alacaktı. Halpern'in ifade ettiğine göre Osmanlıların Rus filusunun büyük bir kısmının İstanbul'un kontrolü altına girebileceğine inanmak için iyi bir nedeni vardı. Zira Alman Dışişleri Bakanı'nın antlaşma ile ilgili gizli bir mektubunda, İttifak'a mayın tarama ve polis hizmetleri gibi "barışçıl amaçlar" için Rus savaş gemilerinin verilmesi gerektiği belirtiliyordu. Yani gemiler gerekirse kayıplara karşılık tazminat olarak askeri amaçlarla da kullanılabilirdi. Alman yorumuna göre bu antlaşma sadece Alman mürettebatıyla ilgiliydi. Gemilerin "eğitim" için büyük bir Osmanlı mürettebatı ile Alman çekirdeği bulundurması planlanmıştı. Esas olarak Alman planı, Evstafi ve Zlatost dretnotlarını Çanakkale Boğazı'nı savunmak için İstanbul'a getirmektir. Osmanlı komutanları, Almanların Rus savaş gemisi Volga'yı hizmete soktukten sonra yeteri kadar eğitilmiş denizci kalmadığını görmeleriyle bu fikir terk edildi.⁸²

Temmuz ayının ortalarına gelindiğinde filo meselesinin bir türlü çözülememesi duyulan memnuniyetsizliği arttırmıştır. Nitekim Zaman'da bu hususta bir yazı kaleme alınmış, ertelemelerin heyecanı arttırdığı, söylentiler çıktığı bunun da gayet normal olduğu vurgulanmıştır. Bu noktada müttefiklerce sergilenen tavrın dostluk hisleri üzerinde arzu edilmeyecek tesirler doğurduğu belirtilmiştir. Gazetede sadece Yavuz'u, Hamidiye'yi, Mecidiye'yi karşısında gören halkın hayal kırıklığına uğradığı kaydedilmiştir. Hem müttefiklik hukukunun gereklerine hem de konunun hissi yönüne değinilen yazıda bu unsurların önemi yoksa meselenin şeklinin büsbütün değişeceği ifade edilmiştir.⁸³ Aynı dönemde Karadeniz donanmasına değinilen bir başka yazıda da Alman gazetelerinden alınan bilgilere yer verilmiştir. Dörtlü ittifak ve Rusya arasında Brest-Litovsk'da imzalanan barış antlaşmasının 5. Maddesi gereği Rusya'nın Karadeniz donanmasının ya Rus limanlarının birine girip, savaşın sonuna kadar orada bulunması veyahut bu limanlardan birine giremediği takdirde, bir yabancı limana girip kalması, orada silahlarından tecrit edilmesinin takdir edildiği nakledilmiştir. Buna karşın filonun barış şartlarını ihlal ettiği hatırlatılmıştır. İlbaharda Moskova hükûmetinin Karadeniz donanmasının bazı kısımları üzerindeki nüfuzunun adeta sıfırlandığı, eski Rus donanmasının en önemli ve en yeni kısmının Brest-Litovsk'da kararlaştırılan hüküm hilafına olarak Novorossisk Limanı'na gittiği vurgulanmıştır.⁸⁴

82 Paul G. Halpern, *A Naval History of World War I*, s. 257-258'den naklen Darr, a.g.t., s. 275-276.

83 *Zaman*, 16 Temmuz 1918, No: 102.

84 *İkdam*, 27 Temmuz 1918, No: 7708.

Gazi

Akademik
Bakış

139

Cilt 14
Sayı 28
Yaz 2021

Birinci Dünya Savaşı'nın sonlarına yaklaşılan günlerde Karadeniz Rus Filosu konusundaki heyecanda düşüş olmuştur. Nitekim gazetelerde de daha az haber yer almaya başlamış, gündem yeni cephe haberlerine dönmüştür. Cephelerdeki durum basına da sirayet etmiş, diğer taraftan müttefiklerle anlaşmazlıklar da dile gelmeye başlamıştır. İkdam'da 1 Eylül'de Türkiye ve müttefikler arasındaki siyasî münasebetler, anlaşmazlıklar ve sadakatten bahsedilmiştir. Bu gelişmeleri Talat Paşa'nın Berlin ziyareti takip etmiştir.⁸⁵

Birinci Dünya Savaşı'nın seyrinde olduğu gibi Osmanlı basını açısından Rus filosu meselesini bitiren de Filistin gibi cephelerin çökmesi olmuştur. Nitekim 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasıyla Osmanlı Devleti savaştan çekilmiş ve Almanlarla süren ittifak da sona ermiştir. 1918 yılının Kasım sonlarına doğru Almanya'daki iç hareketlenmeler sonrası Almanlar da Sivastopol'den ayrılmak zorunda kalmış yerlerini İngiliz ve Fransızlar almıştır.⁸⁶

Sonuç

Brest-Litovsk Antlaşması ile Rus donanmasının Almanya eline geçmesi Osmanlı kamuoyunda da önemli bir hareketlilik meydana getirmişti. Savaşın son yılında ağır koşullar arasında basın bir anda Osmanlı Devleti'nin Karadeniz'de verdiği mücadele, Ruslarla girilen tarihsel rekabet gibi yinelenen haberlere yer vermeye başlamıştı. Gazetelerde halkın heyecanına katkı sağlayacak şekilde bilgiler verilmeye devam ederken, daha Mayıs'ın ilk haftasından itibaren gazeteler sütunlarını Rus filosunun Osmanlı donanmasına ilhak edilip edilmeyeceği sorusuna ayırmaktaydı. Nitekim bu heyecan kısa sürede beklentileri oldukça yükseltti. Her gün yeni bir haber ya da başyazı konuyu ele almaktaydı. Tanin gibi hükümete yakın gazeteler itidal ve sükûnet telkin ederken diğer basın organları doğrudan filonun ilhakını isteyen yayınlarını sürdürüyordu. Yazılarda Rus filosunun ganimet hükmünde olduğuna şüphe olmadığı uzun uzadıya tartışılırken, bunun Osmanlı Devleti açısından bir güvenlik sorunu olduğunun altı çiziliyor, tarihî geçmiş, devletler hukuku gibi meselenin tüm yönleri irdeleniyordu.

85 *İkdam*, 1 Eylül 1918, No: 7744; *İkdam*, 9 Eylül 1918, No: 7752; *İkdam*, 10 Eylül 1918, No: 7752.

86 Sivastopol'e gelişlerinden kısa bir süre sonra müttefikler, hizmet verebilecek durumdaki tüm Rus zırhlılarına bayrak çekip onları fiilen İngiliz donanmasına geçirmekle kalmayıp bazı gemileri fiziksel olarak da ele geçirdiler. "Derzkiy" ve "Şçastliviy" destroyerleri İngilizler, "Bespokoiniy" ve "Kapitan Saken" destroyerleri ise Fransızlar tarafından ele geçirilmiştir. Hatta İtalyanlar "Zorkiy" destroyerine kendi bayraklarını çekmiş, Yunan askeri birliği temsilcileri ise "Zvonkiy" destroyerini emirlerine almıştır. Bunların yanı sıra başta Yunan "Limnos" zırhlısının denizcileri olmak üzere yabancılar Rus depolarından işlerine yarayabilecek her şeyi alıp götürmeye başlamıştır. Karadeniz filosu gemilerinin ele geçirilmesinin ardından tüm gemilere Sivastopol'den ayrılmaları ve İzmir Limanı'na hareket etmeleri emri verilmiştir. Oleg Gonçarenko, *Poslednie Bitvi Imperatorskogo Flota*, İzdatitskiy Dom Veçe, Moskova 2008, s. 200-201.

Gazete yazılarında Karadeniz meselesi vurgulu bir şekilde müttefiklik hukuku bakımından değerlendiriliyor, Almanya ve diğer müttefiklerin Osmanlılar için donanmanın neden bu kadar önemli olduğunu anlaması gerektiği üzerinde duruluyordu. Basında, dış gelişmeler dolayısıyla gerekenlerin yapılması amacıyla hükûmete de açık mesajlar verilmekte, Osmanlı kamuoyundan hiçbir bilginin gizlenmemesi gereği ifade edilmekteydi. Osmanlı kamuoyundaki heyecan, sivil kuruluşlar nezdinde ilk karşılığını Donanma Cemiyetinde bulmuş, Mayıs 1918'de Donanma Cemiyeti yönetimi Sadrazam Talat Paşa ile bir görüşme gerçekleştirmişti.

Birinci Dünya Savaşı'nın son yazında cephelelerdeki gerginlik sürerken gazetelerde müttefik Almanların bu meseleyi derinlemesine irdelemediği, Karadeniz filusunun Osmanlı Devleti için ne demek olduğunu anlamak istemediği iddia edilmiştir. Ayrıca müttefiklik ilişkilerinin açık bir güvene dayanması lüzumu ve filo meselesinin hallinin başka bir konu ile ilişkilendirilmemesi gerektiği vurgulanmıştır. Nitekim bu tespitlerdeki haklılık aynı günlerde ortaya çıkmış, Almanya'nın İstanbul elçiliğinde görevli von Hanting, Osmanlı matbuatının neşriyatını şiddetle tenkit etmiş ve kınamıştır. Birinci Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru Karadeniz Filosu konusundaki kamuoyu heyecanı düşmüş, gazetelerdeki haberler azalmış, cephe gelişmeleri ön plana çıkmıştır. Birinci Dünya Savaşı'nın seyrinde olduğu gibi Osmanlı basını açısından Rus filosu meselesini bitiren de Filistin gibi cephelelerin çökmeye başlaması olmuştur.

Kaynaklar

1. Arşiv Belgeleri

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı, Devlet Arşivleri Başkanlığı (BOA), Hariciye Nezareti Siyasî Kısım Evrakı (HR. SYS.) 2296/3; BOA, HR. SYS. 2296/4; BOA, HR. SYS. 2453/30; BOA, HR. SYS. 2454/81; BOA, HR. SYS. 2454/85.

2. Süreli Yayınlar

Donanma

İkdam

Tasvir-i Efkâr

The Times

Vakit

Zaman

3. Araştırma ve İnceleme Eserleri

BESBELLİ, Saim, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi VIIIinci Cilt Deniz Harekâtı*, Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı Yayınları, Ankara 1976.

BEŞİRLİ, Mehmet, "Sultan Abdülaziz'den Birinci Dünya Savaşı'na Osmanlı Donanması", *A.Ü. Türiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S.25, Erzurum 2004, ss. 243-274.

BOBKOV, Andrey Alekseyeviç, "K İstorii Morskogo Ministerstva Krimskogo Kraevogo Pravitelstva", *Çernomorskiy Flot V Velikoy Voyne 1914-1918 Godov*, Ed.: Aleksandr İgoreviç Grigorov, Yer Bilgisi yok,

Görüş

Akademik
Bakış

141

Cilt 14
Sayı 28
Yaz 2021

2014, ss. 327-333. Erişim adresi https://genrogge.ru/black_sea_fleet_1914-1918/pdf/Black_Sea_Fleet_MBGW_1914-1918.pdf

BÜYÜKTUĞRUL, Afif, *Osmanlı Deniz Harp Tarihi*, C.4, Deniz Kuvvetleri Komutanlığı, İstanbul 1974.

BÜYÜKTUĞRUL, Afif, "Osmanlı (Türk) – Yunan Deniz Silahlanma Yarışı", *Belleten*, C.39, S.156, Ekim 1975, ss. 725-774.

ÇAKMAK, Fevzi, *Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi: 1935 Yılında Harp Akademisinde Verilen Konferanslar*, Genelkurmay Başkanlığı Yayını, Ankara 2005.

DARR, Karl Wilhelm Augustus, *The Ottoman Navy 1900-1918: A Study Of The Material Personnel And Professional Development Of The Ottoman Navy From 1900 Through The Italian, Balkan, And First World Wars*, Yüksek Lisans Tezi, University Of Louisville, Kentucky 1998.

DÜZCÜ, Levent, "Osmanlı Bahriye Teşkilatında Reform Çabaları (1876-1922)" *Gazi Akademik Bakış*, C.3, S.5, 2009, ss. 1-20.

FARLEY, Robert M., *The Battleship Book*, Wildside Press, Rockville 2015.

GENCER, Ali İhsan, *Bahriye'de Yapılan İslahat Hareketleri ve Bahriye Nezareti'nin Kuruluşu (1789-1867)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2001.

GONÇARENKO, Oleg, *Poslednie Bitvi İmperatorskogo Flota*, İzdatlskiy Dom Veçe, Moskova 2008.

GÖK, Nurşen, *Donanma Cemiyeti'nin Anadolu'da Örgütlenmesi*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi SBE, Ankara 2007.

GUESDON, Georges, "1918de Merkezi İmparatorluklar Tarafından Ukrayna Sahillerinin İşgali", *Deniz Mecmuası*, Çev. Sadettin Özman, C.51, S.353, 1939, ss. 32-42.

GÜNAY, Nejla, "Bolşevik İhtilali'nin Ardından Osmanlı Devleti'nin Rusya'daki Yeni Rejime Bakışı", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.35, S.100, ss. 353-376.

GÜVENÇ, Serhat, "Osmanlı Bahriyesi'nin Drednot Çağını Yakalama Girişimleri 1909-1914", *Osmanlı Donanmasının Seyir Defteri Gemiler Efsaneler Denizciler*, Ed. Ekrem Işın, Pera Müzesi Yayınları, İstanbul 2009, ss. 45-63.

Hearings Before Committee on Naval Affairs of the House of Representatives on Estimates Submitted by the Secretary of the Navy, 1919, Government Printing Office, Washington 1919.

İŞİN, Bülent, *Osmanlı Bahriyesi Kronolojisi XIV-XX. Yüzyıl 1299-1922*, Deniz Kuvvetleri Komutanlığı Basımevi, Ankara 2004.

KARADOĞAN, Umur C., "Birinci Dünya Savaşı'na Giren Donanmada Yapılan İslah Çalışmaları ve Yabancı Uzmanlar", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.24, S.72, 2008, ss. 757-796.

KAŞTAN, Yüksel, "Alman Kaynaklarına Göre I. Dünya Savaşı'nda Ruslarla Almanlar Arasında Brest-Litovsk Barış Süreci Müzakereleri ve Barış Antlaşması", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.11, S.60, 2018, ss. 362-372.

KILIÇ, Selami, "Türk-Alman Kaynakları Işığında Sovyet İhtilali Sonrası Kafkasya", *I. Dünya Savaşı'nda Karadeniz ve Kafkasya Askerî, Siyasî Sosyal Gelişmeler*, Ed. Mehmet Okur vd., Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları, Trabzon 2017, ss. 173-228.

KILIÇ, Selami, "Unutulmuş Barış: Brest-Litovsk-Mart 1918- Yankıları Türk ve Dünya Tarihindeki Önemi", *Osmanlı 2 (Siyaset)*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, ss. 622-637.

KILIÇ, Selami, *Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu (Brest- Litovsk Barışı ve Müzakereleri)*, Dergah Yayınları, İstanbul 1998.

KÖKSAL, Ahmet- Usta, Veysel, *Yüz Yılın Ardındaki Karadeniz Rus Bombardımanları I*, Akçaabat Belediyesi Yayınları, İstanbul 1918.

KUKEL, Vladimir Andreyeviç, *Pravda O Gibeli Çernomorskogo Flota 18 İyunya 1918 Goda*, Tipografiya Morskogo Vedomstva, Petrograd 1928.

KURAT, Akdes Nimet, "Brest-Litovsk Müzakereleri ve Barışı", *Belleten*, C.31, S.124, Ekim 1967, ss. 375-413.

- KURAT, Akdes Nimet, *Türkiye ve Rusya*, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara 1990.
- KURT, Burcu, "Osmanlı Donanmasında Modern Teknolojiyi Yakalamak: Bahriye Sanayi Alayları", *U.Ü. Fen- Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S.28, 2015/1, ss. 79-111.
- LENGENSIEPEN, Bernd- Güleriyüz, Ahmet, *1828-1923 Osmanlı Donanması*, Çev. James Cooper, Renan Mengü, Denizler Kitabevi, İstanbul 2000.
- MALKOÇ, Eminalp, " "Sivil Amiral" Abidin Daver'in Kaleminden Türk Denizciliği", *2. Turgut Reis ve Türk Denizcilik Tarihi Uluslararası Sempozyumu (Bodrum-Turgutreis 01-04 Kasım 2013)*, Bildiriler, C.2, Bodrum Belediyesi Yayınları, Bodrum 2015, ss. 316-355.
- MARDER, Arthur J., *From the Dreadnought to Scapa Flow: Volume V, Victory and Aftermath* January 1918-June 1919, Seaforth Publishing, Barnsley 2014.
- Mirnyy Dogovor Mejdu Rossyie S Odnoy Storoni İ Germaniye, Avstro-Vengriye, Bolgariye İ Turtsiye S Drugoy*, Tipografiya Moskovskogo Sovyeta Raboçih Deputatov, Moskova 1918.
- MOZGFESKY, *Rus Karadeniz Filosu Tarihi*, Çev. Fevzi Kurtoğlu, Deniz Mecmuası İlavesi, Deniz Matbaası, İstanbul 1935.
- NOPPEN, Ryan K., *Osmanlı Deniz Harekâtı 1911-18*, Çev. Emir Yener, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2016.
- ÖZÇELİK, Selahittin, *Donanma-yı Osmanî Muavenet-i Milliye Cemiyeti*, TTK Yayınları, Ankara 2000.
- Texts of the Russian "Peace" (With Maps)*, USA Department of States Government Printing Office, Washington 1918.
- TOPRAK, Zafer, "Balkan Yenilgisi, Kimlik Sorunu ve Averof Zırhlısı", *Osmanlı Donanmasının Seyir Defteri Gemiler Efsaneler Denizciler*, Ed. Ekrem Işın, Pera Müzesi Yayınları, İstanbul 2009, ss. 76-87.
- TUNA, Ozan, Amiral Souchon'un Donanma Komutanı Olması ve Rus Limanlarını Bombalaması (29 Ekim 1914)", *OTAM*, S.36, Güz 2014, ss. 201-227.
- TUNÇ, Salih, "Birinci Dünya Savaşı Sona Eerken Karadeniz Donanması Meselesi," *100. Yılında Mondros Mütarekesi ve Karadeniz'de Milli Mücadele Uluslararası Sempozyumu*, C.1, Ed. Hikmet Öksüz vd, Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları, Trabzon 2019, ss. 57-76.
- TUTEL, Eser, *Seyr-i Sefain Öncesi ve Sonrası*, İletişim Yayınları, İstanbul 1997.
- UYANIKER, Ferdi, *Türk Donanmasında Mecidiye Kruvazörü*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2009.
- YÜMLÜ, Murat, "Yarım Asra Ulaşan Basın Emeği Işığında Gazeteci Abidin Dâver", *Türkiyat Mecmuası*, C.29/1, 2019, ss. 249-299.
- ZORLU, Tuncay, "III. Selim ve Osmanlı Deniz Gücü", *Osmanlı Donanmasının Seyir Defteri Gemiler Efsaneler Denizciler*, Ed. Ekrem Işın, Pera Müzesi Yayınları, İstanbul 2009, ss. 33-43.

Extended Abstract

Russia, which experienced great economic and social upheavals in the First World War, called for peace sometime after the October Revolution of 1917, which was first met in the alliance states. As a result, Germany signed the Brest-Litovsk Armistice on December 15, 1917 with the Ottoman Empire and other allies. Peace talks, on the other hand, did not reach the ground of an agreement. It was the German advance that upset the balance in the strained relations between these countries. This forced the Russians to make peace. According to the Treaty of Brest-Litovsk signed between Germany, Austria-Hungary, Bulgaria, and Soviet Russia, Russia would, without delay, stop mobilization and demobilize its entire army. According to the fifth article, warships would be brought to ports, kept under surveillance until peace was achieved, or immediately disarmed. Russian warships in the Baltic Sea and Black Sea would also return to Russian ports.

With the Brest-Litovsk Treaty, the capture of the Russian navy by Germany spawned a serious movement in the Ottoman public. Under the conditions brought about by the harsh con-

ditions of the war in the country, the newspapers suddenly started to cover repeated news such as the struggle of the Ottoman Empire in the Black Sea, and the historical competition with the Russians, as required by the alliance law. While the newspapers continued to provide information to fuel the excitement of the public, the newspapers had devoted their columns to the question of whether the Russian fleet would be annexed to the Ottoman navy as of the first week of May. This excitement started to increase expectations in a short time, and news or a news editorial on the subject was published every day. While the newspapers close to the government inspired moderation and tranquility, other media organizations continued their publications directly demanding the annexation of the fleet. The articles discussed at length that there was no doubt that the Russian fleet was the booty, while all aspects of the issue, such as historical and state law, were discussed.

Among the Ottoman newspapers and magazines, one of the media organs that approached the subject with special sensitivity was the Donanma (Navy) magazine. It was emphasized that the mood of the nation was reflected in the newspaper columns of this magazine, and it was asked to do what was necessary as soon as possible. Similarly, newspapers such as Tasvir-i Efkâr, Zaman, İkdâm, and Zaman stated that with the acquisition of the Russian fleet, security and public order would be ensured in the Black Sea, so commercial activities would begin, and a strong Ottoman navy would help protect the Dardanelles Strait. In newspaper articles, the Black Sea issue was clearly discussed in terms of allied law, and it was also emphasized that Germany and other allies should understand why the Navy was so important to the Ottomans. Due to external developments, open messages were given to the government through the press in order to do what was necessary, and it was stated that no information should be hidden from the Ottoman public. The excitement in Ottoman public opinion found its first reward in the Naval society before civilian organizations. In May 1918, the Naval Society made an attempt to address the fleet issue and a meeting was held with the Grand Vizier Talat Pasha.

During the final summer of the First World War, when the tension on the fronts continued, it was claimed in the newspapers that the Allied Germans did not examine this issue in depth and did not want to understand what the Black Sea Fleet meant to the Ottoman State. It was also emphasized that alliance relations should be based on clear trust and the solution for the fleet issue should not be associated with any other. As a matter of fact, the truth in these determinations emerged at the same time. Von Hanting, an official at the German embassy in Istanbul, strongly criticized and condemned the publication from the Ottoman printing press.

By the end of the First World War, public excitement about the Black Sea Fleet had disappeared, the number of related articles in the newspapers had decreased, and front-line developments had come to the fore. As in the course of the First World War, it was the collapse of fronts such as Palestine that ended the Russian fleet issue for the Ottoman press. As a matter of fact, with the signing of the Armistice of Montrose on October 30, 1918, the Ottoman State withdrew from the war and the alliance with the Germans ended.

With the Brest-Litovsk Treaty, the capture of the Russian navy by Germany caused a serious movement in the Ottoman public. Under the conditions brought about by the harsh conditions of the war in the country, the newspapers suddenly started to cover repeated news such as the struggle of the Ottoman Empire in the Black Sea, the historical competition with the Russians, as required by the alliance law. While the newspapers continued to provide information to contribute to the excitement of the public, the newspapers had devoted their columns to the question of whether the Russian fleet would be annexed to the Ottoman navy as of the first week of May. This excitement started to increase expectations in a short time, and some news or a new editorial on the subject was published every day. While the newspapers close to the government inspired moderation and tranquility, other media organs continued their publications directly demanding the annexation of the fleet. The articles discussed at length that there was no doubt that the Russian fleet was the booty, while all aspects of the issue, such as historical and state law, were discussed.

Among the Ottoman newspapers and magazines, one of the media organs that approached the subject with a special sensitivity was the *Donanma* (Navy) magazine. It was emphasized that the mood of the nation was reflected in the newspaper columns with this magazine, and it was asked to do what was necessary before time passed. Similarly, newspapers such as *Tasvir-i Efkâr*, *Zaman*, *İkdam*, *Zaman* stated that with the acquisition of the Russian fleet, security and public order would be ensured in the Black Sea, so commercial activities would begin, and a strong Ottoman navy would help protect the Dardanelles Strait. In newspaper articles, The Black Sea issue was clearly discussed in terms of allied law, and it was also emphasized that Germany and other allies should understand why the Navy was so important to the Ottomans. Due to external developments, open messages were given to the government through the press in order to do what was necessary, and it was stated that no information should be hidden from the Ottoman public. The excitement in Ottoman public opinion found its first reward in the Naval society before civilian organizations. In May 1918, the Naval Society made an attempt at the fleet issue and a meeting was held with Grand Vizier Talat Pasha.

During the last summer of the first World War, when the tension on the fronts continued, It was claimed in the newspapers that the Allied Germans did not examine this issue in depth and did not want to understand what the Black Sea Fleet meant to the Ottoman State. It was also emphasized that alliance relations should be based on a clear trust and the solution of the fleet issue should not be associated with another issue. As a matter of fact, the truth in these determinations emerged in the same days. Von Hanting, an official at the German embassy in Istanbul, strongly criticized and condemned the publication of the Ottoman printing press.

By the end of the First World War, public excitement about the Black Sea Fleet had disappeared, the number of related news in newspapers had decreased, and front-line developments had come to the fore. As in the course of the First World War, it was the collapse of fronts such as Palestine that ended the Russian fleet issue for the Ottoman press. As a matter of fact, with the signing of the Armistice of Montrose on October 30, 1918, the Ottoman State withdrew from the war and the alliance with the Germans ended.

I. Dünya Savaşı'ndan Önce Türk Boğazlarına Yönelik Rus Talepleri ve İngiltere'nin Tutumu (1908-1914)

Russian Demands towards the Turkish Straits and Britain's Attitude Before World War I (1908-1914)

Abdurrahman BOZKURT*

Öz

Birinci Dünya Savaşı öncesinde yaşanan uluslararası gelişmelerden, siyasi krizlerden ve Osmanlı Devleti'nin içerisinde bulunduğu durumdan istifade eden Rusya, Türk Boğazlarının statükosunda revizyon gerçekleştirilmesine yönelik taleplerini tartışmaya açtı. Ruslar ilk aşamada Boğazların Karadeniz'e kıyısı bulunan devletlerin savaş gemilerine açılmasını talep ediyorlardı. Fakat İngilizler, 1907 yılından itibaren müttefik oldukları halde ulusal menfaatlerini ve gelecekte uluslararası ilişkilerde yaşanabilecek değişiklikleri göz önünde bulundurarak Boğazların statükosunda revizyona karşı çıkıyorlardı.

Bosna-Hersek Krizi sırasında Ruslar, Boğazların statükosunun revize edilmesine dair taleplerini gündeme getirdiklerinde İngilizler, müttefiklerinin taleplerini geri çekmesi için bir formül geliştirdiler. 14 Ekim 1908 tarihinde açıklanan bu formül Rus taleplerinin, bütün devletlerin aynı haklardan yararlanabilmeleri koşuluyla kabul edilmesini esas alıyordu.

İngilizlerin karşı önerisini menfaatlerine aykırı bulan Ruslar, Bosna-Hersek Krizi ve Tablugarp Savaşı sırasında sınırlı da olsa destek vaat ederek, taleplerinin Osmanlı Devleti tarafından onaylamasını ve hatta kendilerine İstanbul'da bir ikmal istasyonu kurma ayrıcalığı tanınmasını istediler. Fakat Osmanlı devlet adamları, bu tekliflerin, Rusya'nın Boğazlar bölgesinde hegemonya kurma planının bir parçası olduğunu bilecek kadar siyasi tecübeye sahiptiler. Bu teklifleri bir tehdit gibi değerlendiren Osmanlı devlet adamları önce İngiltere'den destek istediler. Rusya'nın müttefiki İngiltere tarafsız kalınca da Osmanlı Devleti'nin Almanya ile yürüttüğü temasları bir ittifak antlaşması ile sonuçlandı.

Yayımlanmış İngiliz Arşiv belgelerinden istifade edilerek hazırlanan bu çalışma Rusya'nın, 1908-1914 yılları arasında Türk Boğazlarının statükosunun değiştirilmesine yönelik taleplerini, buna karşın İngiltere'nin tutumunu ve perde arkasında yaşanan gelişmeleri resmi yazışmalar ekseninde incelemeyi amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Türk Boğazları, Üçlü İttifak Devletleri, Rusya, Osmanlı Devleti, İngiltere

Abstract

Taking advantage of the international developments, political crises and the situation of the Ottoman Empire prior the World War I, Russia raised its demands for the revision of the status quo of the Turkish Straits. At the first stage, the Russians were demanding that the Turkish Straits be opened to the warships of the states on the Black Sea coast. But the British opposed the status quo of the Straits to be revised, taking into account their national interests and possible changes in international relations in the future, even though they had been allies since 1907.

Makale Geliş Tarihi: 24.02.2020. Makale Kabul Tarihi: 11.11.2020.

* Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi,
E-mail: abozkurttt@hotmail.com. ORCID ID: 0000-0002-3180-7857.

gazi

Akademik
Bakış

147

Cilt 14
Sayı 28
Yaz 2021

During the Bosnian Crisis, when the Russians raised their demands for the Straits 'status quo to be revised, the British developed a formula to withdraw their allies' demands. This formula, announced on 14 October 1908, was based on the acceptance of Russian demands on the condition that all states could enjoy the same rights.

The Russians, who found the British counter-proposal to be against their interests, offered limited support during the Bosnian Crisis and the Tripoli War, and demanded that their demands be approved by the Ottoman Empire and even granted them the privilege of establishing a supply station in Istanbul. But the Ottoman statesman had enough political experience to know that these proposals were part of Russia's plan to establish hegemony over the Straits region. Considering these proposals as a threat, the Ottoman statesmen first sought support from Britain. As Russia's ally Britain remained neutral, the Ottoman Empire's relations with Germany resulted in an alliance treaty.

This study, based on published British archival documents, aims to examine Russia's demands for revision of the status quo of the Turkish Straits between 1908-1914, but also the attitude of British and the developments behind the scenes by using official correspondence.

Key Words: Turkish Straits, Triple Entente, Russia, Ottoman Empire, Britain.

Giriş

Kurulduğu dönemden yıkıldığı tarihe kadar Karadeniz ve Türk Boğazları üzerinde hâkimiyet kurmayı hedefleyen Rus Çarlığı, Osmanlı Devleti ile sürekli bir mücadele içerisine girdi. Osmanlı Devleti ile yaptıkları savaşların ardından imzalanan 1700 İstanbul, 1711 Prut ve 1739 Belgrad antlaşmaları neticesinde Ruslar, kıyılarına ulaştıkları Karadeniz'de henüz söz hakkına sahip değillerdi. 1774 yılında imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması ile Karadeniz'de donanma bulundurabilme ve ticaret gemilerini Boğazlardan geçirebilme hakkını elde eden Rusya, savaş gemilerinin de aynı haktan yararlanabilmesi için fırsat kollamaya başladı. 1798 yılında Mısır'ı işgal eden Fransa'ya karşı Rus savaş gemilerinin Boğazlardan geçerek Osmanlı Devleti'ne yardımda bulunmaları konusunda uzlaşmaya varıldı. İttifak sürecine mahsus bu geçiş hakkı Fransa'nın Mısır'dan çekilmesiyle sona erdi. 19. Yüzyıl başlarındaki Sırp ve Yunan isyanları sırasında İngiltere ve Fransa ile birlikte Osmanlı Devleti'nin karşısında yer alan Rusya; Mısır merkezli Mehmet Ali Paşa isyanı esnasında tavrını değiştirerek durumdan avantaj elde etmeyi amaçladı. Mehmet Ali Paşa isyanı esnasında Osmanlı Devleti'nin, yardım talebinde bulunduğu Rusya ile imzaladığı Hünkâr İskelesi Antlaşması kapsamında Rus savaş gemileri -sekiz yıllığına- Boğazlardan geçiş hakkı elde ettiler. Bunun üzerine politika değiştiren İngiltere ve Fransa, Osmanlı Devleti'nin Mısır meselesini en az zararlı atlatmasına yardım ederek Hünkâr İskelesi Antlaşması'nın yenilenmesini engellediler¹. 1841 yılında İngiltere'nin ısrarıyla imzalanan Londra Boğazlar Sözleşmesi ile sadece ticaret gemilerinin Türk Boğazlarından geçebilmesini öngören statüko uluslararası güvence altına alındı². Sonraki süreçte başta İngiltere olmak üzere büyük devletler bu statükonun korunmasına, Rusya ise değiştirilmesine yönelik

1 Yüksel İnan, *Türk Boğazlarının Siyasal ve Hukuksal Rejimi*, Turhan Kitabevi, Ankara 1986, s. 8-17.

2 Dost devlet sefaretleri hizmetinde bulunan hafif savaş gemilerinin boğazlardan geçişi serbestti. Boğazlar Hakkında Londra Sözleşmesi (1841), Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasal Tarih Metinleri (Osmanlı İmparatorluğu Antlaşmaları)*, C.I Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara 1953, s. 309-313.

politikalar izledi. Bununla yetinmeyen büyük devletler 1853-56 Osmanlı Rus Savaşı akabinde imzalanan Paris Antlaşması ile hem Rusya'nın hem de Osmanlı Devleti'nin Karadeniz'de tersane ve donanma bulundurma hakkını sona erdirmek³ suretiyle Türk Boğazlarında statükonun muhafazasına yönelik kararlılıklarını gösterdiler.

Londra Boğazlar Sözleşmesi ve Paris Antlaşması'nın Türk Boğazları ve Karadeniz'e ilişkin hükümleri Rusya'nın hedefleri ile çelişmekteydi. Hedeflerine ulaşabilmek için uygun zamanı beklemeye başlayan Ruslar, Avrupa'da değişen güç dengelerinden yararlanarak Karadeniz'in savaş gemilerine kapalılığına dair hükmü tartışmaya açtılar. 1871 yılında Karadeniz'de tersane ve donanma bulundurma hakkını yeniden kazanan⁴ Ruslar 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında da Boğazlara yönelik planlarını hayata geçiremediler⁵. Bundan sonraki süreçte Ruslar; bir yandan Fransız ve İngilizlerle sorunlarını çözerek diğer yandan Osmanlı Devleti'nin içerisinde bulunduğu durumdan, uluslararası gerilimlerden ve sözleşmelerdeki hukuki boşluklardan yararlanarak Boğazların statükosunu değiştirmeyi hedeflediler.

Boğazlara ilişkin sözleşmelerde yer alan hukuki boşluklar Ruslara Karadeniz'deki donanmalarını geliştirebilmeleri ve statükoyu zorlamaları için uygun bir fırsat sunuyordu. Buna istinaden 1888-1893 yılları arasında Rus donanmasına ait silahlı savaş gemilerinin ve bazı deniz taşıtlarının Boğazlardan geçiş talebi, Rusya ile uzlaşma arayışları içerisinde giren II. Abdülhamid tarafından olumlu karşılandı. Mevzu bahis geçişlerden rahatsız olan İngilizler, bilhassa 1891 yılında Rusya'nın Boğazlardan silahlı savaş gemileriyle Uzakdoğu'ya teçhizatsız askerî personel ve mahkûm sevk ederek mevcut statükoyu zorlamasına karşı bir hamle yapmak zorunda kaldılar. Nitekim İngilizler, aynı haklardan kendilerinin de yararlanabileceklerini vurgulayarak hem Osmanlı Devleti'ne hem de Rusya'ya ikazlarda bulundular⁶. Bir süre tereddüte düşen ve hatta bahsi geçen gemileri durduran Osmanlı Hükümeti, Rusya ile yürüttüğü ikili müzakerelerin ardından -önceden gerekli malumatı vermek koşuluyla- bu tür geçişlere izin vereceğini açıkladı. 1902 yılına gelindiğinde bu kez Ruslar, Petersburg'da inşa ettikleri dört adet torpidoyu zırhsız ve silahlı bir şekilde Karadeniz'e geçirme taleplerini Osmanlı Hükümeti'ne iletiler. Osmanlı Hükümeti bu talebi geri çevirdi. Fakat Rusların bir kereye mahsus olmak üzere müsaade talep

3 Paris Antlaşması ile birlikte imzalanan Boğazlar Sözleşmesi, akid devletlerden her birinin Tuna boğazlarında görevlendirilmek üzere -sayısı ikiyi geçmemek kaydıyla- hafif savaş gemilerini de Boğazlardan geçirebilmelerine izin veriyor bunun dışında mevcut statükonun devamını öngörüyordu. Paris Antlaşması ve Paris Boğazlar Sözleşmesi (30 Mart 1856), Erim, a.g.e., s. 347, 355-356.

4 Karadeniz Hakkında Londra Antlaşması, Erim, a.g.e., s. 367-368.

5 Berlin Andlaşması (13 Temmuz 1878), Erim, a.g.e., s. 403-424, Cemal Tukin, *Boğazlar Meselesi*, Pan Yayıncılık, İstanbul 1999, s. 345-362.

6 Y. Hikmet Bayur, "Boğazlar Sorununun Bir Evresi (1906-1914)", *Belleten*, C. VII, S. 28, 1943, s. 104-105.

Gazi

Akademik
Bakış

149

Cilt 14
Sayı 28
Yaz 2021

ettiklerini vurgulayarak baskılarını artırmaları üzerine bu koşulla ve birer gün arayla söz konusu gemilerin Boğazlardan geçişi onaylandı. Ruslarla karşı karşıya gelmek istemeyen İngilizler bu geçişleri protesto etseler de fakat durumu kabullenmek zorunda kaldılar⁷. Ancak bundan bir kaç yıl sonra cerayan eden Rus-Japon Savaşı sırasında İngilizler bu esnekliği göstermeyeceklerdi.

Japonya ile savaştıkları 1904-1905 yılları arasında Ruslar, zırhlı ve silahlı savaş gemilerini ticaret gemisi kisvesi altında, kamuflajla Boğazlardan geçirmeye başladılar. Ancak Uzakdoğu'da statükodan memnun olan İngilizler, baskı kurarak kamuflajlı Rus gemilerinin Boğazlardan geçişini engellediler⁸.

Japonya ile yaptığı savaşta yenildiği, Uzakdoğu ve Baltık donanmasının büyük bir kısmını kaybettiği için Batıya dönerek politikalarını yeniden yapılandırmayı amaçlayan Rusya'nın Karadeniz filosu, ani bir baskınla Boğazları ele geçirebilecek potansiyele sahip değildi⁹. Uzakdoğu macerasının ardından Avrupa'ya dönen Ruslar, Boğazlardan savaş gemilerinin geçişini sağlamak suretiyle Yakındoğu'da Rus nüfuzu kurmayı hedefliyorlardı. Bunun yolu da ancak Büyük Devletlerle müzakere ile açılabilirdi¹⁰. Zira Karadeniz Rus filosunu güçlendirme programı en iyimser tahminle 1917 yılında tamamlanabilecekti. Ruslar bu arada Türkiye'nin donanmasını geliştirebilmek amacıyla yürüttüğü teşebbüslerden ve özellikle de Boğazlar bölgesinde Alman etkisinin artmasından endişeliydiler¹¹. Bu nedenle Ruslar, diplomatik temaslarla Karadeniz'e sahildar devletlere ait savaş gemilerinin Boğazlardan geçişine dair bir revizyon teklifi hazırlıyorlardı. Üçlü İtilaf Devletleri çatısı altında Fransa ve İngiltere ile yapılan ittifak ise Rusya'nın Türk Boğazlarına yönelik taleplerini gündeme getirebilmeleri için elverişli bir ortam sağlıyordu.

Gerçekleştirilememiş olmasından mı yoksa 1908-1914 yılları arasındaki fırtınalı süreçten dolayı mı bilinmez Rusya'nın I. Dünya Savaşı öncesinde Türk Boğazlarına yönelik talepleri literatürde müstakil bir çalışma konusu halinde işlenmemiştir. Y. Hikmet Bayur *Türk İnkılâbı Tarihi*¹² serisinin I. ve II. ciltlerinin muhtelif kısımlarıyla paralellikler taşıyan "Boğazlar Sorununun Bir Evresi (1906-1914)" başlıklı makalesinde¹³; Rosemary C. Tompkins, *Anglo-Rus-*

7 Tukin, a.g.e., s. 362-403.

8 F. Şayan Ulsan Şahin, "Rus-Japon Harbi (1904-1905)'nin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Tesirleri", *Kırkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 2, 1999, s. 271-274.

9 Dönemin teknolojisinin gerisinde kalan üs ve tersaneleriyle birlikte eski tipte altı zırhlı, üç kruvazör ve muhtelif küçük çaplı gemilerden oluşan Karadeniz Rus filosu oldukça zayıftı. Sevilya Aslanova, *20. Yüzyılın Başında Rusya'nın Osmanlı Politikası 1903-1917*, İklim Ozan Yayınları, Antalya 2011, s. 101.

10 William L. Langer, "Russia the Straits Question and the Origins of the Balkan League, 1908-1912", *Political Science Quarterly*, V. 43, No. 3, September 1928, s. 321.

11 Mehmet Ali Bingöl, "Rus Kaynaklarına Göre Çanakkale Savaşı", Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2006, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 12-13.

12 Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, C.I-II, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1999.

13 Bayur, a.g.m., s. 89-215.

sian Diplomatic Relations 1907-1914¹⁴ ve Joseph Heller, *British Policy Towards The Ottoman Empire, 1908-1914*¹⁵ başlıklı çalışmalarında Rusya'nın I. Dünya Savaşı öncesinde Türk Boğazlarına yönelik taleplerini yaklaşık yarım asır önce mevcut kaynaklarla değerlendirmeye tabi tutmuşlardır. Bu çalışma *British Documents on the Origins of the War 1898-1914 (BDOW)* başlığıyla yayımlanmış İngiliz arşiv belgelerinin V., IX-I ve IX-II. ciltlerini ana kaynak olarak kullanmayı ve I. Dünya Savaşı'ndan önce Türk Boğazlarına yönelik Rus talepleri karşısında Büyük Devletlerin tutumunu değerlendirmeyi hedeflenmektedir. Üçlü İtilaf Devletlerinin kuruluş sürecinden itibaren Rusya'nın yüksek sesle dile getirmeye başladığı bu taleplerin ve bunlara karşı Büyük Devletlerin tutumunun gerek I. Dünya Savaşı gerekse sonrasında Türk Boğazlarına yönelik planların ve pratiğin değerlendirilmesinde katkı sağlaması beklenmektedir.

Üçlü İtilaf Devletlerinin Kuruluşu ve Rusya'nın Türk Boğazlarının Statükosunu Tartışmaya Açma Çabaları

19. yüzyılın sonlarından itibaren karşı karşıya kaldığı Alman tehdidi nedeniyle müttefik arayışı içerisine giren Fransa; Rusya ve İngiltere'nin içerisinde yer alacağı bir ittifak kurmayı tasarlamaktaydı. Bu çerçevede 1904 yılında İngiltere ile Fransa arasında yapılan Entente-Cordial görüşmeleri sırasında Fransızlar, Rus savaş gemilerinin Boğazlardan geçişine dair meseleyi tartışmaya açmak istedilerse de İngilizler buna şiddetle karşı çıktılar. Mevcut şartlar altında Rusya'nın Boğazlar aracılığıyla kendilerine karşı tehdit oluşturamayacağını bildikleri hâlde İngilizler gelecekte yaşanabilecek değişiklikleri göz önünde bulundurarak kadim politikalarını sürdürüyorlardı¹⁶.

Fransa ile İngiltere'nin Entente-Cordial Antlaşması'nı imzaladığı tarihlerde Rusya'nın Kopenhag Büyükelçisi İzvolski, Kral VII. Edward ve maiyeti ile yaptığı hususi görüşmelerde Boğazlar meselesini gündeme getirirse de statüko değişikliğine sadece Kral'ın değil İngiliz kamuoyunun da kesinlikle karşı olduğu anlaşılıyordu. Bunun üzerine İzvolski, Boğazlar bölgesine yönelik müşterek bir Rus-İngiliz askerî operasyonunu müzakereye açmak amacıyla hükümetinden talimat istedi. Fakat başta Başbakan Stolypin olmak üzere Rus yetkililer İngilizlerle menfaat çatışmasına girmeyi göze alamadıkları ve askerî açıdan hazırlıklı olmadıkları gerekçesiyle böyle bir teklifi resmi boyuta taşımaya yanaşmıyorlardı¹⁷. Bu noktada Rusya'nın Üçlü İtilaf Devletlerine katılması devletler

14 Rosemary C. Tompkins, "Anglo-Russian Diplomatic Relations 1907-1914", North Texas State University, Texas, 1975 (Unpublished Doctorate Dissertation).

15 Joseph Heller, *British Policy Towards The Ottoman Empire, 1908-1914*, London Scholl of Economics, London 1970.

16 The Marquess of Lansdowne'dan E. Monson'a, 29 Nisan 1904, *British Documents on the Origins of the War 1898-1914 (BDOW)*, *The Anglo-Japanese Alliance and The Franco-British Entente*, Vol. II, Edited by G.P. Gooch, D.Litt., F.B.A., and Harold Temperley, Litt.D., F.B.A, His Majesty's Stationery Office, London 1927, No. s. 401.

17 Tompkins, a.g.t., s. 163-164.

Gazi

Akademik
Bakış

151

Cilt 14
Sayı 28
Yaz 2021

arası bloklaşmayı derinleştirecek ve Türk Boğazlarının statükosu da tartışmaya açılacaktı.

31 Ağustos 1907 tarihinde Rusya'nın, Asya'da tartışmalı sahalar konusunda İngiltere ile uzlaşmasıyla Üçlü İtilaf Devletlerinin kuruluş süreci tamamlanır tamamlanmaz¹⁸ bu kez Dışişleri Bakanı olan İzvolski'nin Boğazların statüsünü tartışmaya açmaya çalıştı. Fakat bu "beyhude ve makus" teşebbüsü de başarısızlıkla neticelendi. Müttefik de olsalar İngilizler bu teklifi resmi platformda ele almaya yanaşmadılar¹⁹. Yalnızca Grey, "kurulan ittifak, başka bir yerde değerini kanıtladığı takdirde" Boğazlar üzerindeki Rus taleplerinin karşılanmasının daha kolay olacağını belirtmişti. İzvolski bu ifadeyi, düzenlenecek bir konferansta İngilizlerin vereceği desteğe dair bir söz ya da garantiye dönüştürmeye çalışsa da Grey, İngiliz kamuoyunun göstereceği tepkiyi gerekçe göstererek herhangi bir taahütte bulunmaktan kaçınıyordu²⁰. Amaçlarına ulaşamayan Ruslar bundan böyle fırsat buldukça kendilerini uluslararası sorunların merkezine oturtarak Boğazlarla ilgili meseleleri tartışmaya açmayı hedefleyeceklerdi²¹. Boğazlar konusunda henüz uzlaşma sağlayamamış olsalar da İngiltere ile Rusya arasındaki yakınlaşma II. Abdülhamid'i, bu devletler arasındaki antlaşmaların "gizli hükümler" içerdiğine dair kuşkuya düşürüyordu. Öte yandan İngilizler, Boğazlar meselesinin gündeme alınması hâlinde Almanya'nın meseleye müdahil olacağı gerekçesiyle Rus taleplerini oyalayıcı cevaplarla geçiştiriyorlardı²². Ruslar ise İngilizlerle kurdukları iyi ilişkiler karşılığında büyük bir ödül bekliyorlardı.

3 Şubat 1908 tarihinde Rusya'da düzenlenen kabine toplantısında "Türkiye'ye karşı göz kamaştırıcı sonuçlara yol açabilecek bir İngiliz-Rus askerî harekâtı" üzerinde fikir teatisi gerçekleştirildi. Kabinenin bazı üyeleri elde para, donanma, ordu ve silah yokken hedeflerine ulaşamayacaklarını ileri sürseler de Başbakan Stolypin, "birkaç yıl sürecektir sessizlikten sonra Rusya'nın geçmişteki gibi tekrar söz hakkına sahip olabileceğini" düşünüyordu²³.

İngiltere ile yaptıkları antlaşmalardan sonra Viyana'ya bir ziyaret gerçekleştiren İzvolski, d'Aehrenthal ile yürüttüğü müzakereler esnasında Rusya'nın, Boğazlardan geçerek Akdeniz'e geçebilmesinin önemini açıklamaya çalıştı²⁴.

18 Tompkins, a.g.e., s. 107-152, Viscount Grey of Fallodon, *Twenty-Five Years 1892-1896*, Frederick A. Stokes Company MCMXXV, V.I, New York 1925, s. 159.

19 Sidney Bradshaw Fay, *Origins of the World War*, V.1, MacMillan Company, Newyork 1928, s. 413-414.

20 A. J. P. Taylor, *The Struggle For Mastery in Europe 1848-1918*, Clarendon Press, Oxford 1954, s. 443-444.

21 Catherine Archer Little, *General Anglo-Russian Relations 1903-1908*, Faculty of the Graduate School of the University of Luisville, Luisville 1930 (Unpublished Master Thesis), s. 72-87.

22 M. Volkan Atuk, "Kutuplaşma Siyaseti Bağlamında İngiliz-Rus Konvansiyonu ve Osmanlı Devleti", *Uluslararası İlişkiler*, C. 15, S. 57, 2018, s. 106-109.

23 Taylor, a.g.e., s. 449.

24 Tompkins, a.g.t., s.164.

Avusturya'nın ve belki de Almanya'nın desteğiyle İngiltere'yi Boğazlarda statüko değişikliği konusunda ikna etmeyi hedefleyen Rusların bu taktikten beklentileri oldukça yüksekti.

9 Haziran 1908 tarihinde gerçekleşen Reval Görüşmeleri sırasında Makedonya'da yapılacak ıslahatın esasları hakkında büyük oranda uzlaşmaya varan İngiliz Kralı VII. Edward ile Rus Çarı II. Nikola Boğazlar meselesini tartışmaya açmamışlardı²⁵. Rus diplomatlar sadece hususi müzakereler esnasında Karadeniz'e kıyısı olan devletlere ait savaş gemilerinin Boğazlardan geçişi hususunda İngiltere'den destek isteyebilmişler ancak bu konuda olumlu sinyaller alamamışlardı²⁶. Reval Görüşmeleri'nin ardından Rusya, Büyük Devletler arasındaki dengelerden yararlanmak ve Osmanlı Devleti üzerinde baskı kurmak suretiyle Boğazların statüsünde kendi lehine düzenlemeler gerçekleştirmeyi hedefleyecekti. Bu minvalde Bosna-Hersek Krizi Rusya'ya Boğazlar meselesini yeniden tartışmaya açmak için gereken fırsatı sağlayacaktı²⁷.

Bosna-Hersek Krizi Sırasında Boğazların Statükosuna Dair Tartışmalar

Bosna-Hersek Krizi belirtilerinin ortaya çıktığı 2 Temmuz 1908 tarihinde İsvolski, d'Aehrenthal'e bir muhtıra vererek; Avusturya'nın, Novipazar dışında Bosna-Hersek'i ilhakını, kendilerinin Boğazlara ilişkin taleplerinin desteklenmesi şartıyla onaylayabileceklerini bildirdi²⁸. 15 Eylül 1908 tarihinde gerçekleşen Buchlau Görüşmeleri sırasında d'Aehrenthal, İsvolski'nin Boğazlara ilişkin koşulunu kabulde sakınca görmediklerini açıkladıysa da neticede yazılı bir antlaşma üzerinde mutabakata varılamadı. Tepkiler üzerine İsvolski, Avusturya'ya sunduğu önerilerin yanlış anlaşıldığını açıklasa da²⁹ Buchlau Görüşmeleri'nin ardından Boğazlar meselesi için Avrupa'da destek turuna çıkıyordu. 26 Eylül 1908 tarihinde Almanya Dışişleri Bakanı Schön, bir kaç gün sonra da İtalya Dışişleri Bakanı Tittoni ile görüşen İsvolski, Schön'den beklediği karşılığı alamadı. Zira Almanya bu meselenin uluslararası bir konferansta gündeme getirilmesi gerektiğini savunuyordu. Oysa Rus yetkililer böyle bir konferansla hedeflerine ulaşamayacaklarının farkındaydılar. İtalyanlar ise Kuzey Afrika'ya yönelik hedeflerine ulaşma noktasında destek sağlanması koşuluyla Ruslara Boğazlarla ilgili taahhütte bulunmaya hazırlardı. Yürüttüğü temaslar neticesinde siyasi zemin tam anlamıyla olgunlaşmamış olsa da meseleyi müttefiklerine sunma vaktinin geldiğini düşünen İsvolski, derhal Paris'e geçerek Fransız Dışişleri Bakanı Pichon ile görüştü. Fakat Pichon İngilizlerin bu konu hakkın-

25 Little, a.g.t., s. 89-98; Necmettin Alkan, "1908 Jön Türk İhtilâlinin Başlamasında Reval Buluşmasının Önemi", *Toplumsal Tarih*, S. 175, Temmuz 2008, s. 48; Orhan Turan, "II. Meşrutiyet'in İlanına İlişkin İngiliz Büyükelçiliğinin Değerlendirmeleri", *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, S.60, Haziran 2018, s. 68-70.

26 Arslanova, a.g.e., s. 113.

27 Tompkins, a.g.t., s. 107-152.

28 Tompkins, a.g.t., s.170.

29 Fay, a.g.e., s. 374-376.

Gazi

Akademik
Bakış

153

Cilt 14
Sayı 28
Yaz 2021

daki görüşlerini öğrenmeden herhangi bir cevap vermeye yanaşmadı³⁰. Öte yandan İngiltere'nin tutumunu değiştirmesi için ortada henüz ciddi bir sebep görünmüyordu. Bosna-Hersek'in Avusturya tarafından ilhakını onaylaması hâlinde Slavlarla arası açılacak Rusya'nın İngiltere ile de karşı karşıya kalması muhtemeldi³¹. Ruslar bunun farkındaydılar fakat Avusturya'nın teklifini İngiltere ile yürüttükleri diplomatik görüşmelere taşıyarak bir koz olarak kullanmayı hedefliyorlardı.

İzvolski, Avusturya'ya herhangi bir taahhütte bulunmaksızın Boğazlar meselesinde destek sağlamak üzere Avrupa başkentlerine ziyaretler gerçekleştirdi³². Bir ara İngilizlerle yapılan görüşmelere Rus Çarı da dâhil oldu. Çar ve İzvolski; Cowes'ta Kral Edward'ı yanında ziyaret ederek İngiliz Başbakanı ve Dışişleri Bakanı ile gayri resmi nitelikte bir görüşme gerçekleştirdi. Bu görüşmeler İngilizlerin, Boğazlar konusunda Ruslara destek sağlayamayacaklarını bir kez daha gözler önüne serdi. Akabinde Londra'ya geçen İzvolski, Boğazlar meselesini diplomatik mahfillerde tartışmaya açtı. İngiliz Dışişleri Bakanı Grey, Rusya'nın denize erişimini engelleme politikasından vazgeçmeleri gerektiğini kabul etmekle birlikte Türkiye'nin durumundan dolayı zamanın uygun olmadığını ileri sürüyordu³³. 4 Ekim 1908 tarihinde Paris'te İngiliz yetkililerle görüşen İzvolski, Bosna-Hersek'in ilhaki hâlinde Berlin Antlaşması'nın bozulacağını ve kendilerinin de Boğazlardan geçiş rejiminde Karadeniz'e kıyısı olan devletler lehine düzenlemeler yapılmasını talep edeceklerini açıkladı. İzvolski'nin temaslarını izleyen İngilizler; Rusların, bu konuda Avusturya ve İtalya'dan söz aldıklarını düşünüyorlardı³⁴. Grey, Türkiye'nin de karşı çıkacağı bu teklif hakkında İngiliz kamuoyunun tavrını öğrenebilmek adına zamana ihtiyaç duyulduğunu vurgulayarak bu konuda Üçlü İtilaf Devletleri arasında bir uzlaşma sağlanması gerektiğini ifade ediyor ve meseleyi ötelemeye çalışıyordu³⁵.

İngiliz politikasında herhangi bir farklılık bulunmadığını ve oyalandıklarını düşünen İzvolski, 6 Ekim 1908 tarihinde değişiklik önerilerini Osmanlı Devleti'nin Paris Büyükelçisi Naum Paşa'ya ilettili. Aynı tarihlerde Çarıkov da Petersburg'daki Osmanlı Büyükelçisi'ne, Bulgaristan'ın bağımsızlığının ve Boğazların statüsünde değişikliğin kabulü koşuluyla, Bosna-Hersek meselesinde

30 Tompkins, a.g.t., s.174-176; Arslanova, a.g.e., s. 115-116; Talha Taştekin, "İngiliz Belgelerinde 20. Yüzyıl Başlarında Akdeniz ve Balkanlarda Hakimiyet Tartışmaları 1900-1912", İstanbul Üniversitesi SBE., İstanbul, 2019 (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 108-115.

31 Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, C.I. K.II, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1999, s. 103-109.

32 Taştekin, a.g.t., s. 109.

33 Grey, a.g.e., s. 171-172.

34 F. Bertie'den Grey'e 4 Ekim 1908, *BDOW, The Near East The Macedonian Problem and the Annexation of Bosnia 1903-9, Vol. V*, ed. G. P. Gooch, Harold Temperley, Johnson Reprint Corporation, His Majesty Stationery Office, London 1928, s. 384-386, No.293.

35 Grey'den F. Bertie'ye 6 Ekim 1908, *BDOW, Vol.V*, s. 396, No.314; F. Bertie tarafından M. Pichon'a sunulan 4 Ekim 1908 tarihli muhtıra, *BDOW, Vol. V*, s. 410, No. 333 ve eki.

Osmanlı Devleti'nin yanında olacaklarını bildiriyordu. Çar'ın da onayladığı bu proje³⁶ Osmanlı Hükümeti tarafından pek cazip bulunmamakta hatta Bosna-Hersek'in işgalinden daha tehlikeli görülmekteydi. Zira Osmanlı Devleti, karşı karşıya kaldığı sorunlara Boğazları da eklemek istemiyordu.

8 Ekim 1908 tarihinde Avusturya-Macaristan, Bosna-Hersek'i ilhak ettiği Londra'da bulunan Osmanlı Büyükelçisi, Berlin Antlaşması'nın çiğnenmediğini vurgulayarak uluslararası bir konferans toplanmasını önerdi. Grey ise bu fırsattan istifadeyle Boğazlar meselesinin de gündeme getirilebileceğini belirtmekte ve Türkiye'nin niyetini öğrenmeye çalışmaktaydı. Osmanlı Büyükelçisi cevap vermekten kaçınarak öncelikle İngiltere'nin düşüncesini öğrenmek istiyordu. Büyükelçi'nin niyetini sezen Grey ise o zamana kadar Rusya'nın Boğazlardan askerî amaçlı çıkışlarını reddettiklerini fakat bunun sonsuza kadar sürecek bir durum olmadığını belirterek Osmanlı Hükümeti'nin nabzını yokluyordu. Üstü kapalı bu şantaj karşısında Büyükelçi, Boğazların statüsünde yapılacak değişikliğin "Osmanlı Hükümeti'ni ani bir darbe ile karşı karşıya bırakacağını" belirtiyor, Grey beklediği cevabı alıyordu³⁷. İşin aslı İngilizler "Boğazlardan geçiş gibi hassas sorunların gündeme getirilmesini önlemek" düşüncesiyle uluslar arası bir konferans fikrine karşıydılar³⁸. Ancak Rusya ile ittifak bağı bulunan İngiltere Türkiye'ye açık bir destek vermekten kaçınıyordu. Rusların bu hengamede meseleyi doğrudan Osmanlı Hükümeti'ne sunacağına dair söylentiler durumu daha da karmaşık hâle getiriyordu.

Rusya'nın Boğazlardan Karadeniz'e Sahildar Devletlere Ait Savaş Gemilerinin Geçişine Yönelik Talepleri ve İngiliz Hükümeti'nin 14 Ekim 1908 Tarihli Muhtırası (1908 Formülü)

Avusturya'nın Bosna-Hersek'i ilhakının ertesi günü soluğu Londra'da alan İzvolski, mevcut koşullar altında Boğazlarla ilgili taleplerinin desteklenmemesi hâlinde kendisinin hatta Başbakan Stolypin'in düşebileceğini, yerlerini "gerici unsurların alacağını" ve dolayısıyla Rus dış politikasının İngiltere'ye meyllinin sona ereceğini ileri sürdü. Buna karşılık Grey olası bir savaş durumunun göz önünde bulundurulması ve mütekabiliyet esasının gözetilmesi gerektiğini vurgulayarak meseleyi hükümetine havale etmekle yetindi. İngiliz Hükümeti, statüko değişikliği için zamanın uygun olmadığını ve sunulan teklifin savaş durumunda İngiliz gemilerine karşı Rusya'ya avantaj sağlayacağını düşünüyor, İngiliz kamuoyunun tepkisini de gerekçeler arasında sayıyordu³⁹.

Rusya'nın, Boğazlardan askerî geçişle ilgili taleplerini gündeme getireceğine dair söylentiler yayıldığında, panikleyen Osmanlı Hariciye Nazırı,

36 Tukin, a.g.e., s. 347; Aslanova, a.g.e., s. 117-118.

37 Grey'den G. Lowther'e 9 Ekim 1908, *BDOW*, Vol. V, s. 418, No.349.

38 Heller, a.g.e., s. 62.

39 Tompson, a.g.t., s. 180-181.

İngiltere'nin izleyeceği politikanın esaslarını öğrenmek istedi. Hariciye Nazırı; Rusların, Boğazlardan geçiş rejimine dair bir konferans toplamak istediklerini, bu uğurda Berlin Antlaşması'ndan kaynaklanan savaş tazminatından vazgeçerek Kapitülasyon hukuku kapsamında Türkiye'de açtıkları postaneleri dâhi kapatmaya razı olacaklarını istihbar almıştı. Bu nedenle Osmanlı Hükümeti, düzenlenecek konferansın sadece Bosna-Hersek ve Bulgaristan'ı kapsamasını istiyor, Boğazlar meselesinin gündeme getirilmesine karşı çıkıyordu⁴⁰.

İzvolski Boğazlar meselesinin uluslararası bir konferanstan öte öncelikle Türkiye ile Rusya arasında çözüme kavuşturulmasından yanaydı. Bu bağlamda İngilizlerin desteğini isteyen Ruslar, Boğazlardan geçişle ilgili taleplerini sınırlandırmaya çalışıyorlardı. Buna göre Karadeniz'e kıyısı olan devletlere ait 3 savaş gemisi bir defada, durmaksızın ya da demir atmaksızın Boğazlardan geçiş yapabiliirdi. Grey ise mevcut şartlar altında Avusturya'nın desteğiyle meselenin gündeme getirilmesini doğru bulmadığını vurguluyor, İngiliz kamuoyunun tek taraflı düzenlemelere hazır olmadığını ve karşılıklı haklar isteyeceğini sözlerine ekliyordu. Aksi hâlde savaş gemileri ticarete engel olabilir, mültecileri nakledebilir ve bunların takip edilmeleri güçleşebilirdi. İngilizler, ilerleyen süreçte Rus savaş gemilerinin Boğazlardan geçerek Akdeniz'de İngiliz ticaretini engellemeleri ve Karadeniz'e dönmeleri hâlinde takip edilemeyeceklerini ve bu tarz eylemlere engel olamayacaklarını da ileri sürdüler. Her ne kadar İngiliz Hükümeti "güvenli koşullarda Boğazlardan geçişe meyilli olduğunu" açıklasa da böyle bir zamanda tek taraflı antlaşmaların büyük güçlükler çıkaracağı kanaatindeydi. Sadece Boğazlar meselesinde değil, Rusya ve İngiltere'nin aralarında uzlaşmaya varmış oldukları İran'da dâhi bir takım problemler ortaya çıkmaya başlamıştı. Rusların Kazak kuvvetleri ile Tebriz'de Milliyetçileri bastırmaları İngiliz kamuoyunu rahatsız ediyor, Boğazlar meselesinin de böyle bir rahatsızlık yaratabileceği özellikle vurgulanıyordu. İzvolski bu aşamada İngiltere'nin muhalefetinin Boğazlardan geçişe dair düzenlemeleri engelleyebileceğini vurgulasa da Grey, zaman kazanmaya yönelik cevaplarla bu süreci geçiştirmeyi hedefliyordu⁴¹.

Grey, bir yandan Boğazların savaş gemilerine açılmasına karşı olmadıklarını beyan ediyor diğer yandan statükonun muhafazasını savunan Osmanlı Hükümeti rıza gösterse dâhi bu meselenin bir konferansta görüşülmesine karşı çıkıyordu⁴². İngiliz basınında zaman zaman 1907 yılındaki antlaşmayla, "Rusya ile İngiltere (fil ile balina)" arasındaki kadim tartışmaların sona erdiği ve bundan dolayı Rus taleplerinin desteklenmesi savunulsa da İngiliz Hükümeti Boğazlara yönelik politikasını değiştirmek istemiyordu⁴³.

40 G. Lowther'dan Grey'e 8 Ekim 1908, *BDOW*, Vol. V, s. 414, No.338.

41 Grey'den A. Nicolson'a 12 Ekim 1908, *BDOW*, Vol. V, s. 424, 429, No.358, 364.

42 Grey'den G. Lowther'e 12 Ekim 1908, *BDOW*, Vol. V, s. 425, No.361; G. Lowther'dan Grey'e 13 Ekim 1908, *BDOW*, Vol. V, s. 439, No.375.

43 F. Bertie'den Grey'e 12 Ekim 1908, *BDOW*, Vol. V, s. 365, No.430.

13 Ekim 1908 tarihinde Grey ile görüşen İzvolski, ticaret gemilerine yapılacak saldırılara ilişkin kaygılara karşılık İngilizlere yeni bir çözüm önerdi. Buna göre Türkiye'nin tarafsız olacağı bir savaşta muhasım devletlere eş geçiş hakkı verilmesine dair bir düzenleme yapılabilir ve bu kaygılar giderilebilirdi. Oysa bu düzenleme de Boğazların çatışma alanı haline gelmesini engelleyemezdi. Dolayısıyla İngilizler, müttefiklerinin teklifine karşı çıkmasalar da bu aşamada olumlu bir cevap vermiyorlardı. Kral Edward'ın, İngiliz Hükümeti'ne Rusya'nın taleplerine olumlu cevap verilmesi hususundaki telkinleri de sonucu değiştirmeyecekti⁴⁴.

Boğazlardan savaş gemilerinin geçişi konusunda İngiltere'den aradığı desteği bulamayan İzvolski, bu kez Fransa Dışişleri Bakanı ile görüşerek destek istedi. Bu konuda İngilizler kadar "katı" tutum sergilemeyen Fransızlara göre üç müttefik arasında uzlaşma sağlanarak gerekli düzenlemeler yapılabilir, ardından alınan kararlar diğer devletlere kabul ettirilebilirdi⁴⁵. Lâkin Fransızlar da Boğazlarda statüko değişikliğine dair somut bir adım atmaktan kaçınıyorlardı.

Öte yandan 14 Ekim 1908 tarihinde E. Grey tarafından sunulan muhtırayla (1908 formülüyle), İngiliz Hükümeti'nin prensipte "eşit ve makul koşullar" altında Boğazların savaş gemilerine açılmasına karşı çıkmadığı Rusya'ya bildirildi. Buna göre Boğazların sadece Karadeniz'e kıyısı olan devletlere değil, bütün devletlere ait savaş gemilerine açılmasını öngören düzenlemeler tartışmaya açılabilirdi. Söz konusu formülle İngilizler, müzakereyi reddetmiyor fakat değişiklik için zamanın uygun olmadığını özellikle vurguluyorlardı. "Avusturya'nın önerileri doğrultusunda Türkiye'nin pozisyonuna zarar verecek ve statükoyu bozacak değişikliklerin kabul edilmesinin İngilizlerde hayal kırıklığı yaratacağı" şeklindeki mesaj da ayrıca anlamlıydı. Ayrıca Rus taleplerinin baskıyla Türkiye'ye dayatılmasının sakıncaları da izah edilmekteydi. Zira baskı Osmanlı Hükümeti'nin iktidardan düşmesi ve ülkede anarşi yaşanmasıyla sonuçlanabilirdi⁴⁶. İngilizlerin karşı önerileriyle şekillenecek yeni Boğazlar rejimi, Rus menfaatleri açısından daha sakıncalı görünüyordu.

Grey, Boğazlara dair Rus taleplerini "dizginlemeyi" ve bu meseleyi bir "havuç" gibi tutmayı başarıyordu⁴⁷. Buna karşın İzvolski, Rus donanması önemli bir güç haline gelmedikçe Boğazlardan çıkışın fazla değer taşımadığının farkındaydı. Akdeniz'de yaşanacak sorunların çözümünde Karadeniz'de bulunan küçük Rus filosu çok az etki yaratabilirdi. Aksine güçlü donanmaların

44 Grey'den A. Nicolson'a 12 Ekim 1908, *BDOW*, *Vol. V*, s. 433-34, No.371.

45 F. Bertie'den Grey'e 13 Ekim 1908, *BDOW*, *Vol. V*, s. 368, No.432.

46 E. Grey tarafından verilen 14 Ekim 1908 tarihli muhtıra, *BDOW*, *Vol. V*, s. 441, No.377; Grey'den A. Nicolson'a 14 Ekim 1908, *BDOW*, *Vol. V*, s. 442-43, No.378-379; Grey, a.g.e., s. 179.

47 Alexander Steward, "How effective was the foreign policy of Sir Edward Grey 1906-14?", (31 Temmuz 2011), 03 Mayıs 2020, <https://izvolski.e-ir.info/2011/07/31/how-effective-was-the-foreign-policy-of-sir-edward-grey-1906-14/>.

Karadeniz'e geçmelerine izin vermek Rusya'yı saldırılara maruz bırakabilirdi⁴⁸. Bu nedenlerle Ruslar, tekliflerini askıya alacaklardı.

Grey, 1908 formülü kapsamında Ruslara, Türkiye'ye baskı yapmamaları konusunda uyarılarda bulduklarından dolayı bu meselenin yeniden gündeme getirilmeyeceğini düşünüyordu⁴⁹. Rus tekliflerini destekleyebileceklerini açıklayan Avusturya-Macaristan Büyükelçisi'ne de Grey uyarılarda bulunarak İstanbul'un ani bir Rus baskısıyla ele geçirilebileceğini hatırlatıyordu⁵⁰.

Bosna-Hersek Krizi Sırasında Rus Büyükelçisi Çarıkov'un Boğazların Statükonusu Tartışmaya Açabilmek Amacıyla Osmanlı Hükümeti Nezindeki Temasları

İngilizlerin statükonun devamından yana bir politika izlediğini ve oyalamaya dönük bir çaba içerisinde olduklarını hissederek Ruslar bu kez müzakere yoluyla Osmanlı Hükümeti'ne Boğazlardan geçiş ile ilgili taleplerini kabul ettirebilmek için harekete geçtiler. Ruslar, bir yandan Bosna-Hersek'in ilhakından sonra yükselen tansiyondan faydalanmaya çalışıyor, diğer yandan müttefikleri İngiltere'yi ikna etmek için çaba sarf ediyorlardı.

Hususi temasları sırasında Çarıkov, Boğazların Rus savaş gemilerine açılması hâlinde Türk topraklarının Ruslar tarafından garanti altına alınacağını ve bu sayede Avusturya'ya karşı konulabileceğini savunuyor, Rus milliyetçi yayın organı Novoie Vremia gazetesinde bu tartışmalar işleniyordu. Çarıkov, Grey'in muhtırası ile aynı tarihte bahsi geçen önerileri, hususi mahiyette ve yazılı bir taslak hâlinde Sadrazam Said Paşa'ya ilettiler. Bu taslağa göre 1900 yılında Osmanlı Devleti ile Rusya arasında yapılan demiryolu antlaşması feshedilecek ve yerine Osmanlı Devleti açısından daha avantajlı bir antlaşma yapılacaktı. Rus Hükümeti gerektiğinde Osmanlı Hükümeti'nden gelecek iktisadi ve finansal teklifleri de değerlendirmeye hazır⁵¹. Bundan da Kapitülasyon sisteminin gevşetilebileceği anlaşılıyordu.

Ruslar savaş gemilerinin geçişi sırasında uyulması gereken kurallara ilişkin bütün talepleri de peşinen kabul edeceklerini vurguluyorlardı. Amaç Osmanlı Hükümeti'nin rızasıyla meseleyi Büyük Devletlerin onayına sunmaktır⁵². Bunu bilen İngiliz Hükümeti, Türkiye'nin bu meselenin gündeme gelmesinden rahatsız olduğunu belirterek üstü kapalı bir şekilde İsvolksi'yi uyurma ihtiyacı hissetti. İngilizlere göre gerek Türk-Rus gerekse İngiliz-Rus ilişkilerinin bozul-

48 Buchlau Görüşmeleri, *BDOW*, Vol. V, s. 367-368, No.270.

49 Grey'den G. Lowther'e 15 Ekim 1908, *BDOW*, Vol. V, s. 447-448, No.383.

50 Grey'den F.Lascelles'e 15 Ekim 1908, *BDOW*, Vol. V, s. 449-450, No.385.

51 Gayri resmi teşebbüsüne karşılık alamayan Çarıkov 6 Aralık 1908 tarihinde resmi bir müracaatta bulursa da Asım Bey, meseleyi hükümete sunmadan karşılık veremezdi. Bu noktada Neratov, Çarıkov'un teşebbüsünün "bağımsız bir eylem" olduğunu ileri sürüyordu Langer, a.g.m., s. 353-354.

52 A. Nicolson'dan Grey'e 16 Ekim 1908, *BDOW*, Vol. V, s. 454-55, No.391.

maması adına düzenleme için zamanlama dikkatle seçilmeliydi⁵³. Elbette bu uyarılar da Rusları tarihi taleplerinden vazgeçirmeye yetmeyecekti.

Grey'in beyanından sonra Türkiye karşıtı tutumuyla bilinen Novoie Vremia'da Türkiye'ye sıcak mesajlar yayımlanmaya başlandı. Türklerin egemenliği altında Slavların yer alacağı bir Balkan devletleri konfederasyonu kurulabileceğini ileri süren Novoie Vremia "Rusya ve Türkiye birbirlerinin kanını gerekenden daha fazla döktü. Karşılıklı çıkarlar temelinde samimi dostluğun, derinlere gömülen kan davalarının beyhude hatıralarından daha fazla kâr sağlayacağını anlama zamanı geldi. Moskovalılarla Osmanlılar birbirlerine herkesten çok daha yakınlar." Sözleri dikkat çekici idi. Aynı sıralarda İzvolski'nin, Türkiye ile Bulgaristan arasında uzlaşma sağlanmasıyla birlikte dostluk kurulmasına dair vurgusu da yeni bir arayışın belirtisiydi⁵⁴. Hiç şüphesiz bu suretle Türkiye ile Avusturya dolayısıyla Almanya karşı karşıya kalacaktı.

6 Kasım 1908 tarihinde Paris'te bulunan Osmanlı Büyükelçisi Naum Paşa'ya verdiği muhtırayla Bosna-Hersek'in ilhaki ve Bulgaristan'ın bağımsızlığının malumun ilânı olduğunu vurgulayan İzvolski, yalnızca Boğazlardan Karadeniz'e sahildar devletlere ait savaş gemilerinin geçişine razı olunması hâlinde Balkanlarda statükonun korunması noktasında Osmanlı Devleti'ne yardımcı olacaklarını bildirdi. İzvolski, "Hünkâr İskeleyi zamanındaki Türk-Rus münasebetlerine dönmek" istediklerini açıkça dile getirmekten çekinmiyordu. Ayrıca başta Kapitülasyonlar olmak üzere Rumeli ve Şark vilayetleri ıslahatı meselelerinde Osmanlı Devleti lehine düzenlemeler yapılacağına dair vaatlerde bulunuluyordu⁵⁵. Diplomatik teşebbüslerinden herhangi bir netice elde edemeyen İzvolski, Petersburg'a döndüğünde meslektaşlarının ciddi suçlamalarına maruz kaldı. Meslektaşları, Rus donanmasının Japonya tarafından hezimete uğratıldığı Tsushima deniz savaşına atfen İzvolski'nin Avrupa'da yürüttüğü müzakereleri "diplomatik Tsushima" şeklinde değerlendirdiler ve alay edencesine ona "Boğazların Prensi" ünvanını taktılar. Son derece yıpranan İzvolski istifayı düşündüyse de Çar, bürokraside duyduğu ihtiyaçtan dolayı bunu engelledi⁵⁶.

Mesele tam kapanmıştı ki, Sadrazam Kâmil Paşa 1909 yılı Şubat ayı başlarında (istifasından yaklaşık iki hafta önce) Rusya'nın Boğazlar meselesini yeniden gündeme getireceğine dair kuşkuvarını ileterek dış destek arayışı içerisine girdi. Fakat İngilizler sorunun gündemden kalktığını bildirecek herhangi bir destek sağlamadılar⁵⁷. Akabinde İzvolski'nin bu meseleyi kapattıklarına dair açıklamalarıyla mesele bir süreliğine soğumaya bırakıldı⁵⁸.

53 Grey'den A. Nicolson'a 19 Ekim 1908, *BDOW*, Vol. V, s. 456, No.394.

54 Langer, a.g.m., s. 324-325.

55 Bayur, a.g.e., C.I, K.II, s. 109-111.

56 Langer, a.g.m., s. 322-323.

57 Grey'den A. Nicolson'a 2 Şubat 1909, *BDOW*, Vol. V, s. 586, No.551.

58 A. Nicolson'dan Grey'e 4 Şubat 1909, *BDOW*, Vol. V, s. 591, No.558.

gazi

Akademik
Bakış

159

Cilt 14
Sayı 28
Yaz 2021

İzvol'ski 1909 yılı Ağustos ayında Londra ziyareti⁵⁹ve Paris'teki müzakerelerinde Boğazlar konusunu tartışmaya açmadı⁶⁰. Bununla beraber Rus Çarı II. Nikola'nın yatının Boğazlardan geçişi sırasında Sultan Reşad ile görüştüğüne ve Boğazlarla ilgili taleplerde bulunduğu dair söylentiler yayıldı. Fakat işin aslı yata eşlik eden *Almaz* adlı küçük bir kruvazörün -prosedüre uygun şekilde- Boğazlardan geçmiş olmasıydı. Boğazlar meselesi Çar tarafından gündeme getirilmemiş olmasına rağmen bu dönemde Rus basınında meselenin ele alınması bir takım söylentilerin yayılmasına yol açıyordu. 16 Ağustos 1909 tarihinde *Novoe Vremya*, Rus savaş gemilerinin Boğazlardan geçme haklarının bulunmamasının "anokronizm" olduğunu ve buna daha fazla tolerans gösterilemeyeceğini ileri sürmüştü. Bu vesileyle Avusturya ve Almanya'nın Rus taleplerine karşı çıkmadığının altı çiziliyor, İngiltere'ye imalı göndermelerde bulunuluyordu⁶¹.

Trablusgarp Savaşı Sırasında Rus Büyükelçisi Çarıkov'un Osmanlı Hükümeti'ne Destek Teklifi Karşılığında Boğazlar Bölgesinde Üs ve Ayrıcalık Talebi

Üçlü İttifak Devletleri arasında yer almasına karşın İtalya; İngiltere ve Fransa ile ayrı ayrı antlaşmalar yaparak Rusya ile temaslara başlamıştı. Osmanlı devlet adamları bu dönemde Trablusgarp'ı işgal için diplomatic ve siyasi alt yapı kurma hazırlıkları yapan İtalya'dan çok Rusya'dan çekiniyorlardı. Öyle ki, bu dönemde Rus basınında İtalya ve Rusya arasında yakınlaşmaya dair belirtiler ortaya çıkınca Osmanlı Hariciye Nazırı, Boğazlar meselesinin yeniden gündeme getirileceğine dair duyularını ileterek İngiltere'den destek istedi⁶². Hariciye Nazırı'nın aldığı duyuların yanlış olmadığı 24 Ekim 1909 tarihinde Rusya ile İtalyan arasında yapılan *Racconigi Antlaşması* ile anlaşıldı. İlgili antlaşma kapsamında, İtalya Trablusgarp'a yönelik emellerinin tanınması karşılığında Rusya'nın Boğazlara yönelik tezlerini destekleme taahhüdünde bulunuyordu. Avusturya'nın ardından İtalya'nın da Rusların Boğazlara yönelik taleplerine yeşil ışık yakması Osmanlı Devleti'nin Almanlardan savaş malzemesi satın alarak Boğazlardaki tahkimatları güçlendirme çalışmalarına hız vermesine yol açtı. Ruslar bu durumu kendilerine karşı bir eylem şeklinde yorumlayarak protestoda bulundular ve hiç bir devletin, Karadeniz üzerinde hâkimiyet kurmasına müsaade etmeyeceklerinin altını çizdiler. Bu noktadan sonra Ruslar sözde ikmal maksatlı kullanılmak üzere İstanbul Kireçburnu'nda bir liman ve tersane kurmak için ayrıcalık da istediler. Doğal olarak Boğazlarda üs⁶³ elde etme anla-

59 Grey'den G. Lowther'e 17 Ağustos 1909, *BDOW, The Balkan Wars Part I The Prelude; The Tripoli War, Vol. IXI*, Edited by G.P. Gooch, D.Litt., F.B.A., and Harold Temperley, Litt.D., F.B.A, His Majesty's Stationery Office, London 1933, s. 50, No.41.

60 F. Bertie'den Grey'e 18 Ağustos 1909, *BDOW, Vol. IXI*, s. 51, No.43.

61 O'Beirne'den Grey'e 25 Ağustos 1909, *BDOW, Vol. IXI*, s. 54, No.47.

62 G. Lowther'dan Grey'e 16 Ekim 1911, *BDOW, Vol. IXI*, s.308, No.284.

63 Sazanov, gayri resmi düzeyde ve ılımlı bir üslupla donanmalarının ikmali için Boğazlarda üslere

mına gelecek bu talepler Osmanlı Hükümeti tarafından hemen geri çevrildi⁶⁴.

Gerek Büyük Devletlerin yaklaşımı gerekse Osmanlı Devleti tarafından alınan tedbirler, Rusların Karadeniz donanmalarını güçlendirmedikçe hedeflerine ulaşamayacaklarını göstermekteydi. Bu amaçla Rusya'da 1910 yılı içerisinde Karadeniz'e açılacak üç dretnot inşasına yönelik bir program hazırlandı. Yalnız bu gemiler en iyi ihtimalle 1915-1917 yılları arasında Karadeniz'e çıkabileceklerdi⁶⁵. Buna karşın Osmanlı Devleti bir yandan Boğazlardaki tahkimatları güçlendirirken diğer yandan savaş gemileri ve deniz araçları satın alarak Karadeniz'deki dengenin bozulmasını engellemeye çalışacaktı.

1911 yılında Sazanov'un, yaklaşık dört ay süren ağır hastalığı nedeniyle siyasi sahlardan çekildiği dönemde Dışişleri Bakanlığı görevini yürüten Neratov II. Nikola'nın onayı ve Paris Büyükelçiliği'ne atanan İzvolski'nin desteğiyle Boğazlarda statüko değişikliği için teşebbüslerde bulundu⁶⁶. Ona göre gerekirse Rusya 1900 yılında Osmanlı Devleti'nden elde ettiği demiryolu imtiyazından dâhi feragat etmeliydi. Büyük Devletler arasında Fas Bunalımı nedeniyle yaşanan kaotik ortam⁶⁷ ve İtalya'nın Trablusgarp'a yaptığı çıkarma Neratov'a beklediği fırsatı sunacaktı. 2 Ekim 1911 tarihinde Çarıkov'a bir talimat gönderen Neratov, Boğazlara dair önerilerini Osmanlı Hükümeti'ne sunmasını emretti⁶⁸. Söz konusu öneriler Rus savaş gemilerinin Türkiye ile aynı koşullarda Boğazlardan yararlanabilmesini kapsamaktaydı. Bu şekilde "Rusya Boğazların efendisi olacaktı". Bahsi geçen talimatın ardından Çarıkov'a Osmanlı Hükümeti'ne sunmak üzere muhtelif taslaklar gönderildi. Yalnız bu taslaklar sonradan Çarıkov'un da itiraf ettiği gibi üstü kapalı ifadeler barındırıyordu. Çarıkov'a gönderilen 2, 7 ve 12 Ekim 1911 tarihli talimatlarla Osmanlı Hükümeti'ne Rus tezlerini iletme ve taraflar arasındaki sorunları gündeme getirerek durumdan avantaj sağlama görevi verilmişti⁶⁹. Bu arada Neratov, Petersburg'da Fransız Dışişleri Bakanı ile yaptığı görüşmede gayri resmi temaslarda bulunarak Boğazlara ilişkin planlarını tartışmaya açmak istediklerini açıkladı. Plana göre Rusya, İstanbul ve çevresinde Türkiye'nin pozisyonu koruyacağına dair garanti veriyor, Boğazlara üçüncü bir gücün saldırması hâlinde yardım taahhüdünde bulunuyor buna karşılık kendi savaş gemilerinin Boğazlardan geçişine izin verilmesini talep ediyordu. Ayrıca Ruslar, Anadolu-Transkafkasya Demiryolu hakkında yapılan sözleşmeyi Türkiye lehine gözden geçirilebileceklerine, Kapitülasyonları tartışabileceklerine, Balkanlarda statükonun korunması hususunda destek sağlayacaklarına

ihtiyaç duyduklarını İngiliz yetkililere sık sık iletliyordu. Sean McMeekin, *I. Dünya Savaşı'nda Rusya'nın Rolü*, Yapı Kredi Yayınları, Ankara 2013, s.121.

64 Aslanova, a.g.e., s. 120-121.

65 Aslanova, a.g.e., s. 132.

66 Taylor, a.g.e., s. 474-475.

67 Fay, a.g.e., s. 414.

68 Topmkins, a.g.t., s. 235-236.

69 Aslanova, a.g.e., s. 130-134.

Gazi

Akademik
Bakış

161

Cilt 14
Sayı 28
Yaz 2021

dair garanti veriyorlardı. Her ne kadar Çarıkov, İngiltere ve Fransa'nın onayını alarak bu planları şekillendirdiklerini Sadrazam'a iletse de bahsi geçen devletlerin bu teşebbüsten henüz haberleri yoktu⁷⁰. Rusya bir yandan Boğazları savaş gemilerine açarken diğer yandan Balkanlarda kurulacak ittifak sayesinde Avusturya'ya karşı bir cephe meydana getirecek ve tabiri caizse "bir taşla iki kuş vuracaktı"⁷¹. Bu arada İtalya Trablusgarp'ı işgal edebilmek için çeşitli bahaneler yaratarak Osmanlı Devleti ile gerilimi tırmamış ve 14 Ekim 1911 tarihinde hedefine ulaşabilmek amacıyla harekete geçmişti⁷². Bu karışıklıktan istifadeyle Neratov, Boğazlarla ilgili teşebbüsleri konusunda İngiltere'den destek istedi. Fakat Grey yaklaşık 3 yıl önce hükümetinin tasvibiyle iletildiği memoranduma atıfta bulunarak aynı şekilde hükümetine danışmadan bundan öte bir cevap veremeyeceğini açıkladı.

Ayrıca Grey, Türk toprak bütünlüğünün garantisine dair sorumluluğu üstlenmenin sakıncalarına dikkat çekmekteydi. Buna karşılık Rus yetkililer, toprak bütünlüğüne dair garantinin sadece İtalya ile Osmanlı Devleti arasındaki savaş dönemine mahsus olduğunu vurguluyorlardı⁷³. Son derece endişelenen İngilizler, Rusların Türkiye'ye yazılı bir taahhütte bulunup bulunmadığını öğrenmek istiyorlardı⁷⁴. 24 Ekim 1911 tarihinde Rus Dışişleri Bakanı, Büyükelçileri tarafından Sadrazam'a şahsi mahiyette önerilerde bulunulduğunu ve bu önerilerin hükümetinin resmi politikasını yansıtmadığını ileri sürdü. Rus Dışişleri Bakanı'nın bu görüşmeleri sırasında Boğazlarda statüko değişikliği için müttefiklerinden destek istemesi ise şüphe uyandırmaya yetiyordu⁷⁵. İzvoliski'nin ısrarlarına rağmen Boğazlar rejiminin değiştirilmesi hususunda İngilizler geri adım atmıyor, Fransızlar bile Ruslara "tam hareket özgürlüğü" tanımaya niyetli görünmüyorlardı⁷⁶. Bu hengâmede Sırbistan ve Bulgaristan, Çarıkov tarafından sunulan önerilere karşı protestoda bulundu. Neticede Fay ve Tompson'un tabiriyle Çarıkov "günah keçisi" ilân edilmek suretiyle meselelerin üzeri kapatıldı⁷⁷.

Osmanlı Hükümeti gayri resmi Rus tekliflerini ciddiye almayarak Almanya'nın, arabuluculuğu ile Trablusgarp meselesini çözmeyi hedefliyordu. Durumun farkında olan Ruslar ise tekliflerinin İttihatçılar tarafından kabul edilmeyeceğinin farkındaydılar⁷⁸.

70 A. Nicolson'dan Grey'e 10 Ekim 1911, *BDOW*, Vol. IX/1, s.311, No.289.

71 Taylor, a.g.e., s. 475.

72 Hale Şivgin, *Trablusgarp Savaşı ve 1911-1912 Türk İtalyan İlişkileri*, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi yayını, 2. Baskı, Ankara 2006, s. 50-57.

73 Grey'den O'Beirne'e 28 Ekim 1911, *BDOW*, Vol. IX/1, s.308, , No.291.

74 Grey'den G. Lowther'a 23 Ekim 1911, *BDOW*, Vol. IX/1, s.313-14, No.292.

75 O'Beirne'den Grey'e 24 Ekim 1911, *BDOW*, Vol. IX/1, s.314, No. 293.

76 Tompkins, a.g.t., s. 238-239.

77 Fay, a.g.e., s. 415, Gooch, *History of Modern Europe, 1878-1919*, Cassell and Company LTD, London 1923, s. 488; Tompson, a.g.t., s. 239-241.

78 Rus Büyükelçisi bu mesele hakkında Büyük Devletlerin onayını aldığını savunmasına karşın

Trablusgarp Savaşı sırasında E. Grey, hem İtalya'ya hem de Osmanlı Devleti'ne baskıdan kaçınarak Aehrenthal'in tavsiyeleri doğrultusunda beş devletin işbirliği ile en makul çözümün bulunmasını arzuluyordu⁷⁹. Başlangıçta sömürgelerindeki Müslümanlardan dolayı Türkiye'nin desteklenmesinden yana tavır sergileyen İngiliz Deniz Bakanı Churchill, Trablusgarp Savaşı'ndan üç gün önce fikir değiştirerek "ahlâki olsun olmasın her açıdan İtalya'nın Türkiye'ye tercih edilmesi gerektiğini" savunmaya başlamıştı⁸⁰. Fransızlar da gelinen aşamada Türkiye'nin üçüncü bir gücün tarafsızlığını ihlâl etmeksizin herhangi bir ittifak yapamayacağını ileri sürüyorlardı⁸¹. İngiltere ve Fransa'nın Trablusgarp Savaşı'ndaki tercihinin tarafsız kalmak olduğu gayet açıktı. Boğazları geçmeyeceğine dair İtalyanlardan taahhüt alan Büyük Devletler, aksi gerçekleşse dâhi herhangi bir müeyyide uygulama niyetinde değillerdi⁸². Bu şartlar altında Trablusgarp'ı kapsamasa da Avrupa'da kalan Osmanlı topraklarına dair garanti vermeyi vaat eden tek devlet Rusya idi.

4 ve 12 Kasım 1911 tarihlerinde Çarıkov, Sadrazam'a tekrar tekrara başvursa da beklediği sonucu alamadı⁸³. Fakat devreye giren İngilizler, hiç bir devletin, savaştan taraflarla bu tür yakın siyasi ilişkiler geliştirmesine sıcak bakmıyorlardı. Üstelik Avusturya Hükümeti de artık İngilizlerle aynı fikirdeydi. Onlara göre Boğazların hangi koşullarda kapatılıp açılacağı Büyük Devletler arasında tartışılmalı ve karara bağlanmalıydı⁸⁴.

İstanbul'un uluslararası bir statüye bağlı şekilde yönetilmesine ya da serbest bir limana dönüştürülmesine de karşı çıkan İngilizler açısından Boğazlar konusunda 1908 formülü geçerliliğini koruyordu⁸⁵. İngilizlerin kolaylıkla taviz vermeyeceğini anlayan İzvolski, Fransız Dışişleri Bakanı M. de Selves'e özel bir mektup yazarak Boğazlar bölgesinde Rusya için hareket özgürlüğü ta-

İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nda A.N. ve E.G. bunun tam tersi olduğunu not olarak tutanağa eklemişlerdi. G. Lowther'dan Grey'e 25 Ekim 1911, *BDOW*, Vol. IX/1, s.315, No. 295.

79 Grey'den F. Cartwright'a 26 Ekim 1911, *BDOW*, Vol. IX/1, s.317, No.297.

80 Heller, a.g.e., s. 215-216.

81 Grey'den Carnegie'e 26 Ekim 1911, *BDOW*, Vol. IX/1, s.317, No.298.

82 Önder Kocatürk, *Osmanlı İngiliz İlişkilerinin Dönüm Noktası (1911-1914)*, C.I, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2013, s. 351.

83 Rus Hükümeti 1900 yılında elde ettiği demiryolu imtiyazından vazgeçtiğini, söz konusu demiryolunu yapacak olanlara engel çıkarmayacağını, Boğazlar rejiminin devamı için Osmanlı Hükümeti'ne yardımda bulunacağını, tehdide maruz kalması hâlinde bu topraklar ve bitişindeki araziye koruyacağını vurguluyor ve bu hükmün hayata geçirilebilmesi amacıyla Rus savaş gemilerinin hem barış ve hem de savaş durumlarında Boğazlardan geçebilme ayrıcalığını -ilgili devletlerin onayına sunulmak üzere- talep ediyordu. 27 Kasım 1911 tarihinde Hariciye Nazırı'na sunulan son taslakta ise Ruslar, Balkanlarda statükonun korunması için aracılık yapacaklarını, kapitülasyonların kaldırılması konusunda Osmanlı Hükümeti tarafından sunulan tasarımlara olumlu yaklaşacaklarını beyan etmişlerdi. Bayur, a.g.e., C. II, K.I, s. 138-160; G. Lowther'dan Grey'e 6 Kasım 1911, *BDOW*, Vol. IX/1, s.320-321, No. 303.

84 Grey'den E. Goeschen'e 6 Kasım 1911, *BDOW*, Vol. IX/1,s.321, No.304.

85 Heller, a.g.e., s. 238.

nınmasını istedi. İngiliz yetkililerle sürekli irtibat hâlindeki Fransızlar da ancak Grey tarafından sunulan 1908 formülüne uygun bir şekilde destek sağlayabileceklerini bildirdiler⁸⁶. Bu arada Trablusgarp'ta zorlanan İtalyanlar, Çanakkale Boğazı'nı abluka altına alarak baskılarını artırıyorlardı. Çanakkale Boğazı'na yönelik bir saldırı ile Türk donanmasını imha edebilmek amacıyla Rusya'dan aradığı desteği bulamayan İtalyan Hükümeti⁸⁷ baskılar karşısında Büyük Devletlerin özel çıkarlarının olduğu bu bölgeye yönelik herhangi bir operasyon yapmayacağını açıklamak zorunda kaldı⁸⁸. Buna rağmen İtalyanların Çanakkale ablukasını ve bombardımanını bir süre daha kesilmedi.

İtalyanların ablukasını ve bombardımanını karşısında Osmanlı Devleti'nin Boğazları kapatmayı gündeme alma çabası ise Büyük Devletler tarafından tepkiyle karşılandı. Sadece Avusturya Dışişleri Bakanı, Boğazlara yönelik taarruz karşısında Türkiye'nin, savunma amaçlı tedbir alma hakkı bulunduğunu dile getirmekteydi⁸⁹. Boğazların kapanmasından en çok etkilenecek olan Rusya, Türkiye'nin sadece savaştığı İtalya'ya karşı tedbir alabileceğini ileri sürüyordu⁹⁰.

25 Kasım 1911 tarihinde Osmanlı Hariciye Nazırı Asım Bey, Rusya'nın talepleri konusunda İngiltere'den destek istediye de İstanbul'daki İngiliz Büyükelçisi'nin 1908 formülü dışında herhangi bir destek sağlamayacakları şeklindeki açıklamaları beklenen desteğin sağlanamayacağını gösteriyordu⁹¹. Nitekim Grey, uluslararası antlaşmalar ve pratikler doğrultusunda Türkiye'nin ancak tarafsız devletlerin haklarına zarar vermemek kaydıyla gerekli tedbirleri alma hakkının bulunduğunu savunuyordu⁹². Aynı fikre sahip Rus Hükümeti daha da ileri giderek⁹³ Boğazlar kapatıldığı takdirde İtalya muhatap alınmaksızın sadece Türkiye'ye nota verilmesinin yeterli olacağını iddia ediyordu⁹⁴.

Rus Hükümeti'nin Boğazların kapatılma ihtimalini gözönünde bulundurarak Osmanlı Hükümeti üzerinde baskı kurmayı tasarladığı sıralarda Çarıkov, Boğazlar Rus savaş gemilerine açıldığı takdirde Türkiye'nin toprak bütünlüğünü koruyacaklarına dair taahhütlerde bulunuyordu⁹⁵. İşin aslı Osmanlı Hükümeti gelişmeleri okuyabiliyor fakat içerisinde bulunduğu koşullardan dolayı

- 86 Grey'den F. Bertie'ye 18 Kasım 1911, *BDOW*, Vol. IX/1, s.323, No.309; Bayur, a.g.e., C. II, K.I, s. 135-136, 162.
- 87 G. Lowther'dan Grey'e 7 Kasım 1911, *BDOW*, Vol. IX/1, s.322, No.306.
- 88 O'Beirne'den Grey'e 12 Kasım 1911, *BDOW*, Vol. IX/1, s.322, No. 307.
- 89 F. Cartwright'tan Grey'e 22 Kasım 1911, *BDOW*, Vol. IX/1, s.326, No.315.
- 90 G. Buchanan'dan Grey'e 22 Kasım 1911, *BDOW*, Vol. IX/1, s.327, No.316.
- 91 G. Lowther'dan Grey'e 25 Kasım 1911, *BDOW*, Vol. IX/1, s.329, No.319.
- 92 Grey'den F. Cartwright'a, 25 Kasım 1911, *BDOW*, Vol. IX/1, s.330, No.320.
- 93 Bildiri 24 Kasım tarihli olsa da 26'sında iletildi. Rusya Büyükelçiliği'nden 26 Kasım 1911 tarihli bildiri, 26 Kasım 1911, *BDOW*, Vol. IX/1, s.322, No.306.
- 94 G. Buchanan'dan Grey'e 30 Kasım 1911, *BDOW*, Vol. IX/1, s.338, No.331.
- 95 Bu tekliflerin temelinde Osmanlı Devleti'nin Karadeniz filosunun, Rus Karadeniz filosundan daha üstün olduğuna dair düşünce etkili idi. Arslanova, a.g.e., 135-136.

Gazi

Akademik
Bakış

164

Cilt 14
Sayı 28
Yaz 2021

hareketlerini kısıtlamak zorunda kalıyordu. Rus tekliflerini inandırıcı bulmayan Osmanlı Hükümeti, Rusya'nın ittifak teklifini resmileştirdiğini Grey'e bildirmek suretiyle denge sağlamaya çalışıyordu⁹⁶. İngilizler buna dair kuşkuları sahiplerse de 8 Aralık 1911 tarihinde Novoe Vremya'nın, Rusların tekliflerini henüz resmileştirmediklerini ve Çarıkov'un Türklere yardım eli uzatılmasından yana olduğunu yazması zihinleri biraz daha bulandırdı⁹⁷. Fakat bu arada tedavi gördüğü İsviçre'den Paris'e geçen Sazanov, Çarıkov'a gönderdiği talimatla "Boğazlar konusunda yaptığı görüşmelerin özel bir nitelikte olduğunu ve taahhütlerine bir anlam yüklenmemesi gerektiğini" bildirdiği gibi 9 Aralık 1911 tarihinde Le Matin ve LeTemps'e yaptığı açıklamalarla çıkan haberleri tekzip etti. Sazanov, Boğazlara torpil yerleştiren Türkiye'nin Rus ticaret gemilerine zarar verme ihtimalini göz önünde bulunduran Çarıkov'un, merkezden resmi bir talimat almaksızın Sadrazam ile görüştüğünü ileri sürmekteydi⁹⁸. Açıkça dillendirmese de Sazanov sözkonusu teklifi "İzvolski-Çarıkov entrikası" olarak değerlendirmekte ya da o şekilde bastırmaktaydı. Diğer yandan teklif Osmanlı Hükümeti'ne sunulmadan önce Çar'ın onayının alınmış olması⁹⁹ ve Sazanov'un ustaca müdahaleleri sürecin danışıklı bir dövüş olduğuna işaretti.

Sazanov'un, Çarıkov'un önerisinin hükmünü yitirmesine sebep olan tekzibi sonrasında Osmanlı Hükümeti rahat bir nefes almıştı¹⁰⁰. 13 Aralık 1911 gecesi Hariciye Nazırı ile görüşen Rus Büyükelçisi, mevcut koşullar altında Türkiye'yi rahatsız edebilecek önerileri sunmak istemediğini vurgulayarak Boğazlardan geçiş meselesini gündemlerinden çıkardıklarını açıkladı¹⁰¹. Bundan iki gün sonra merkezden aldığı talimatla Çarıkov, Osmanlı Hükümeti nezdindeki temaslarını sona erdirmek zorunda kaldı¹⁰².

Balkanlarda statükoyu korumaktan vazgeçtiği için Rusya'nın, Çarıkov'un tekliflerini resmiyete dökemediği ileri sürülse de bu durum daha çok sürecin sonucu şeklinde değerlendirilebilir¹⁰³. Nitekim Sazanov'un, açıklamalarının aksine dönemin kaynakları, müttefiklerinden destek alamayan ve Osmanlı Hükümeti'nden de karşılık bulamayan Çarıkov'un merkezin bilgisi dâhilinde hareket ettiğini göstermektedir. Açıkçası konjonktürel sebeplerle Rusya, İngiltere ile karşı karşıya gelme riskini göze alacak kadar¹⁰⁴ kararlı ve güçlü değildi. Öyle ki, Sazanov bir kaç ay sonra "Türk yanlısı" şeklinde nitelendirdiği Çarıkov'un, talimatlar dışında inisiyatif kullanarak Boğazlara ilişkin tekliflerde

96 Grey'den G. Lowther'a 1 Aralık 1911, *BDOW*, Vol. IX/1, s.340, No.335.

97 G. Buchanan'dan Grey'e 11 Aralık 1911, *BDOW*, Vol. IX/1, s.349, No.345.

98 Bayur, a.g.e., C.II, K.I, s. 160-161; Bayur, a.g.m., s. 167-168.

99 Taylor, a.g.e., s. 474-477.

100 G. Lowther'dan Grey'e 11 Aralık 1911, *BDOW*, Vol. IX/1, s.350, No.347.

101 G. Lowther'dan Grey'e 14 Aralık 1911, *BDOW*, Vol. IX/1, s.350, No.348.

102 Aslanova, a.g.e., 136.

103 Bayur, a.g.e., C.II, K.I, s. 167-169.

104 Aslanova, a.g.e., 137.

Grey

Akademik
Bakış

165

Cilt 14
Sayı 28
Yaz 2021

bulduğunu bir kez daha tekrarlama ihtiyacı duyacaktır¹⁰⁵. Merkezden aldığı talimatlar doğrultusunda temaslarda bulunan Çarıkov'un, teşebbüslerinden sonuç alınamayınca kendisine yaptığı görüşmelerin özel mahiyette olduğu bildirilmiş, Sazanov'un sahaya dönmesi ve profesyonel hamleleri sayesinde konu kapatılmıştı. Fakat İtalyanların Çanakkale önlerine gelişiyle birlikte Ruslar yeniden devreye gireceklerdi.

17-18 Nisan 1912 gecesi bir İtalyan gemisi kendisine ateş açıldığı gerekçesiyle Çanakkale tahkimatlarını bombardımana başladı. Yaklaşık iki saat süren müsademenin ardından bir İtalyan zırhlısı batarken, diğer bir İtalyan gemisi hafif hasar alarak geri döndü. Güvenlik kaygıları artan Osmanlı Hükümeti'nin, Çanakkale Boğazı'nı kapatmaktan başka seçeneği kalmadı¹⁰⁶.

Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa tarafsızlığını bildiren İngiltere'yi İtalya'nın saldırısından sorumlu tutmaktaydı¹⁰⁷. Oysa Büyük Devletlerin tamamı Boğazların derhal ticarete açılmasını ve İtalyan saldırısından önceki geçiş rejiminin uygulanmasını istiyorlardı¹⁰⁸. Ancak İtalyanlar Rodos ve On İki Ada'yı işgalleri ile Doğu Akdeniz'de dengeleri değiştirmeye başladıklarında¹⁰⁹ İngilizler, özel mahiyette uyarılarda bulunarak Çanakkale Boğazı'na yönelik herhangi bir eyleme karşı olduklarını vurguladılar. Akabinde İtalyanlardan İzmir'e tasarladıkları saldırıdan vazgeçmeleri istendi¹¹⁰.

Osmanlı Hükümeti'ne müracaatla tehlikenin geçtiğini ileri süren Ruslar ise Boğazların açılmasını, aksi hâlde ticari açıdan büyük zarar göreceklarını ve bunun tazminini talep edeceklerini vurguluyorlardı¹¹¹. İngilizler de Boğazların kapatılmasından sonra gemi sahiplerinin toplamda yaklaşık 100.000 pound (günlük 9,000 pound) civarında kaybının olduğunu altını çizerek¹¹² Boğazların derhal açılması gerektiğini sert bir nota ile Osmanlı Hükümeti'ne iletiler¹¹³.

29 Nisan 1912 tarihinde Mahmut Şevket Paşa, İngiliz Askerî Ataşesi Binbaşı, Tyrell ile görüşmesinde "gayet öfkeli bir ses tonu ve tavırla" savaşın sorumlusunun İtalya'nın, Trablusgarp'ı işgaline ve Çanakkale Boğazı'nı ablu-

105 G. Buchanan'dan A. Nicolson'a 21 Mart 1912, *BDOW*, Vol. IX/1, s.561, No. 568.

106 Grey'den G. Lowther'a, Grey'den Rodd'a 18 Nisan 1912, (*BDOW*), Vol. IX/1, s.386,7, No.392,95; Cemalettin Taşkıran, *Ürkek Bir Siyasetin Tarih Önündeki ağır Vebalı Oniki Ada Hatalı kararlar, Acı kayıplar*, Babıali Kültür Yayıncılığı, İstanbul 2007, s. 100-102.

107 Heller, a.g.e., s. 195-196.

108 Grey'den G. Lowther'a, 20 Nisan 1912, *BDOW*, Vol. IX/1, s.388, No.396.

109 Heller, a.g.e., s. 196.

110 Grey'den R. Rodd'a, 22 Nisan 1912, *BDOW*, Vol. IX/1, s.388, No.397.

111 Grey'den G. Buchanan'a 20 Nisan 1912, *BDOW*, Vol. IX/1, s.389, No.398.

112 Sadece Boğazları kapatma kararının alındığı tarihlerde dâhi yaklaşık 7 milyon pound değerinde dayanıklı olmayan yük taşıyan 130 İngiliz Buharlı gemisinin Çanakkale Boğazı önünde bekletildiği ileri sürülmekteydi. Kocatürk, a.g.e., s.367.

113 Grey'den G. Lowther'a, 30 Nisan 1912, *BDOW*, Vol. IX/1, s.390, No.399.

kasına göz yuman İngiltere ve Fransa olduğunu açıkça vurgulasa da¹¹⁴ baskılara dayanamayan Osmanlı Hükümeti 1 Mayıs 1912 tarihinde mayınların temizleneceğini ve Boğazların açılacağını bildirdi¹¹⁵. Bu safhada İtalyanlar On İki Ada'yı işgale odaklanırken baskılara dayanamayan Osmanlı Hükümeti 20 Mayıs 1912 tarihinde Boğazları açmak zorunda kaldı¹¹⁶.

Trablusgarp Savaşı sırasında kısa bir süreliğine de olsa Boğazların kapalı kalması Rusya'nın bir kez daha statüko değişikliği için zemin yoklamasına yol açtı. Fakat Ruslar, Fransızlar aracılığıyla Boğazlar hakkındaki fikirlerini öğrenmek istedikleri İngilizlerin, siyasi çizgilerini koruduğunu anladıklarından¹¹⁷ konuyu kapattılar. Müttefiklerine meseleyi bir daha açmayacağına dair taahhütte bulunan¹¹⁸ Sazanov, Balkan Savaşlarından bir gün önce sadece Boğazlarda değil Balkanlarda da statükonun korunmasına odaklandıklarını ileri sürüyordu¹¹⁹. Sazanov'un bu sözlerinde samimi olmadığı Balkan Savaşları sırasında daha açık bir şekilde görülecekti.

Balkan Savaşlarından I. Dünya Savaşı'na Kadar Rusya'nın Boğazlar ve İstanbul'a Yönelik Politikası

Balkan Savaşları başlar başlamaz Sazanov, İngilizler nezdinde temaslarda bulunarak Yunanlıların Boğazların kapatılmasına yol açabilecek tarzda eylemlerinin engellenmesini istedi. Bu konuda Yunanistan taahhütte bulunduğu takdirde savaş boyunca Osmanlı Devleti'ndeki menfaatleri Rusya tarafından üstlenilecekti¹²⁰. Rusya'nın ricasıyla Grey; önemli miktarda Rus tahılının ve aynı oranda yükün heba olacağı gerekçesiyle Boğazların açık kalması gerektiğini bildirerek Yunanistan Hükümeti'ne hafif bir uyarıda bulundu¹²¹. Yunanlıların, 1912 yılı Ekim-Kasım ayları içerisinde Gökçeada ve Bozcaada dâhil olmak üzere Ege adalarını işgali ve 16 Aralık 1912 tarihinde gerçekleşen İmroz Deniz Muharebesi sonucunda Osmanlı donanmasının zayıf olduğunun görülmesi üzerine İngilizler devreye girdiler. 20 Aralık 1912 tarihinde Grey görüştüğü Venizelos'a Ege adalarının işgali konusunda hareket serbestisi tanıırken, Boğazlara yönelik bir eylemden kaçınılması konusunda sert uyarılarda bulundu¹²².

114 Binbaşı Tyrell'den G. Lowther'a 29 Nisan 1912, G. Lowther'dan Grey'e 1 Mayıs 1912, *BDOW*, Vol. IX/1, s.392, No.403 ve eki.

115 G. Lowther'dan Grey'e 1 Mayıs 1912, *BDOW*, Vol. IX/1, s.350, No.402; Şıvgın, a.g.e., s.127-137.

116 Necdet Hayta, *Ege Adaları Sorunu 1911'den Günümüze*, Gazi Kitabevi, Ankara 2006, s. 35.

117 Cambon'un 1912 Haziran ayında yapılacak bir konferansta Boğazlar meselesini görüşme teklifi Grey tarafından geri çevrilmişti. Grey'den F. Bertie'ye 10 Haziran 1912, *BDOW*, Vol. IX/1, s.398, No.410.

118 Buchanan'dan Grey'e 18 Ağustos 1912, *BDOW*, Vol. IX/1, s.615-7, No. 620.

119 Grey'den F. Cartwright'a 7 Ekim 1912, *BDOW*, Vol. IX/1, s.741, No. 798.

120 Grey'den Buchanan'a 25 Ekim 1912, *BDOW*, *The Balkan Wars Part II The League and Turkey*, Vol. IX/II, Edited by G.P. Gooch, D.Litt., F.B.A., and Harold Temperley, Litt.D., F.B.A, His Majesty's Stationery Office, London 1934, s.51, No. 68.

121 Grey'den Buchanan'a 22 Ekim 1912, *BDOW*, Vol. IX/II, s. 44, No. 56.

122 Grey'den F. Elliot'a 20 Aralık 1912, *BDOW*, Vol. IX/II, s.305, No. 405.

Gazi

Akademik
Bakış

167

Cilt 14
Sayı 28
Yaz 2021

Rusya ise Yunanistan'ın Ege adalarını işgaline de karşıydı. Müttefiklerinin Yunanistan yanlısı tutumu nedeniyle Ruslar, en azından Çanakkale Boğazı'nın yakın çevresinde bulunan dört adanın tarafsız hâle getirilmesini önerdiler. Görünürde Boğazların kapanmasına yol açabilecek çatışmaları önleyebilmek amacıyla söz konusu öneriyi gündeme getiren Ruslar¹²³ hedeflerindeki bu bölgeye demografik avantaja sahip Yunanistan'ın yerleşmesini istemiyorlardı. I. Balkan Savaşı esnasında Rus Dışişleri Bakanı, İstanbul'u hedef haline getirebilecek olan Bulgaristan'a kesinlikle karşı koyacaklarını açıklayarak bu konuda müttefiklerinden destek istedi¹²⁴. Bu tarihlerde Ruslar, Boğazların Almanya destekli Bulgaristan yerine zayıf Osmanlı Devleti'nde kalmasını daha yararlı görüyorlardı¹²⁵.

Fransız Hükümeti de Bulgaristan'ın İstanbul'u işgaline farklı sebeplerle karşıydı. Şöyle ki, Fransız Dışişleri Bakanı Cambon Bulgarların, durduruldukları Çatalca hattından İstanbul'a ilerlemeleri hâlinde Rusların Hristiyanları koruma gerekçesiyle şehre girmelerinden kaygı duyuyordu. Rusların İstanbul'da yalnız bırakılmamaları gerektiğini vurgulayan Cambon'u, Grey de destekliyordu. Neticede sorun daha da karmaşıklaşmadan üç müttefik ortak bir paydada buluşmayı başardı. Buna göre Bulgarların İstanbul'u ele geçirmeye teşebbüs etmeleri hâlinde Büyük Devletler, Boğazlara doğru ilerleyecek ve koruma sağlama gerekçesiyle şehre girmelerine izin veren bir ferman isteyeceklerdi¹²⁶. Diğer yanda İngilizler, Bulgarların İstanbul'a doğru ilerlemeleri hâlinde Rusların tek başlarına duruma müdahale etmelerinden endişeleniyorlardı. Hakikaten 20 Ekim 1912 tarihinde Rus Bahriye Nazırı tarafından Karadeniz Donanma Kumandanı'na gönderilen talimatta, yaşanan karışıklıklardan dolayı donanmanın İstanbul'a gönderilebileceği vurgulanırken hazırlıkların yapılması isteniyordu¹²⁷. 3-4 gün sonra iki Rus savaş gemisi İstanbul'a doğru harekete geçtiyse de Fransız ve İngilizlerin arzuları doğrultusunda Büyük Devletler uzlaşmaya vararak üçer gemiden oluşan bir filoyu İstanbul'a gönderme kararı aldılar. Gemilerde bulunan yaklaşık 2.250 asker bir kaç top ve mitalyözle karaya çıkarıldı¹²⁸. Ayrıca Bulgaristan İstanbul'a girmemesi konusunda sert bir şekilde uyarıldı¹²⁹.

Bulgar tehdidi karşısında Türklerin geçici de olsa İstanbul'u tahliye etmeleri hâlinde Karadeniz Rus filosunun hızla başkente ulaşacağını ve statükoyu değiştireceğini düşünen Avusturya'nın, Boğazları Balkan devletlerine ya

123 Grey'den F. Cartwright'a 18 Aralık 1912, *BDOW*, Vol. IX/II, s. 295-6, No. 394; Grey'den R. Rodd'a 9 Ocak 1913, *BDOW*, Vol. IX/II, s. 378, No. 474.

124 Grey'den Ironside'a 28 Mart 1913, *BDOW*, Vol. IX/II, s. 619, No. 723.

125 Aslanova, a.g.e., s. 139-140.

126 Grey'den F. Bertie'ye 1 Nisan 1913, *BDOW*, Vol. IX/II, s. 636, No. 788.

127 Aslanova, a.g.e., 140-141, 146.

128 679 Alman, 530 Fransız, 200 İngiliz, 200 Rus, 122 Avusturyalı, 100 İtalyan, 70 Amerikalı denizci dışında kalan 349 nefer İspanya, Romanya, Flemek, İsveç ve Norveçli idi. Bayur, a.g.e., C. II, K. II, s. 124.

129 Aslanova, a.g.e., 141-142.

da Rusya'ya bırakmak yerine uluslararasılaştırmayı önermesi de ayrıca dikkate değerdi¹³⁰. Ancak Bakan Savaşları boyunca Boğazlar meselesi her gündeme getirildiğinde İngilizler 1908 formülüne bağlı olduklarını tekrarlayacaklardı¹³¹.

Türklerin Avrupa'dan çıkarılmasını¹³² fakat Bulgaristan'ın İstanbul'u ele geçirmesini istemeyen Büyük Devletler, II. Balkan Savaşı sırasında Osmanlı kuvvetlerinin, Edirne kurtarma harekâtına da karşı çıktılar. Notaları etkili olmayınca bu kez Büyük Devletlerden müteşekkil müşterek donanmanın, Boğazlardan geçerek bir gövde gösterisi ile baskı yapması planlandı. Almanya'nın itirazı nedeniyle bu gösteri yapılamadıysa da bu kez Ruslar, Doğu Anadolu'ya yönelik bir operasyonla Osmanlı Hükümeti'ni durdurabileceklerini beyan ettiler. Fakat İngilizler, karışıklıklara yol açabileceği gerekçesiyle Türkiye'ye yönelik bu operasyona karşı çıktılar¹³³. Edirne'nin geri alınması Üçlü İtilaf Devletleri tarafından sineye çekildiyse de Balkan Savaşlarından sonra yaşanan Sanders Krizi ile Boğazlar meselesi bir kez daha nüksedecekti.

1913 yılı sonlarına doğru Alman General Liman Von Sanders'in İstanbul'a I. Kolordu Komutanı olarak atanması¹³⁴ İngiltere ve Rusya'da çok ciddi kaygı yarattı. 2 Aralık 1913 tarihinde Grey, "Boğazların anahtarının pratikte Almanlara verilmesine neden olabilecek" bu atama için yapılan sözleşmenin detaylarını öğrenmek amacıyla teşebbüste bulundu. Üç devletin ortak hareket ettiklerinin göstergesi olmak üzere İngiliz, Fransız ve Rus temsilciler Osmanlı Hükümeti'nden bu konuda açıklama bekliyorlardı¹³⁵. Bununla birlikte Rus Hükümeti, öncelikle Almanlar nezdinde "dostça münasebetlerle" durumu öğrenmeye çalışacaktı¹³⁶.

Sanders'in Yüksek Askerî Şura üyesi olarak askerî sorunlarla, atama ve terfilerle ilgilenerek olması nedeniyle harekete geçen Ruslar, Almanya ve Osmanlı Devleti nezdinde resmi temaslarla bu atamayı durdurmaya çalıştılar. Fakat bu fırsattan istifade ile Rusların, bir kez daha Boğazlardan savaş gemilerinin geçişini gündeme getirmeleri hâlinde dâhi İngilizler 1908 formülü doğrultusunda hareket edeceklerdi. İngilizlerin, Sanders'in atamasına karşın herhangi bir talepleri yoktu. Zira İngilizler, Amiral Limpus'un bir süredir Osmanlı Devleti'nde Donanma Komutanlığı ve Müşavirliği yapması ve başta

130 G. Lowther'dan Grey'e 4 Kasım 1912, *BDOW*, Vol. IX/II, s.93, No.120.

131 Grey'den Buchanan'a 7 Nisan 1913, *BDOW*, Vol. IX/II, s.660-1, No.815.

132 Levent Yıkıcı, "İngiliz Kaynaklarına Göre Balkan Savaşları (1912-1913)", Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gaziantep 2018 (Yayımlanmamış Doktora Tezi), s. 131, 152-153.

133 Buchanan'dan Grey'e 23 Temmuz 1913, *BDOW*, Vol. IX/II, s.930-931, No.1173.

134 27 Ekim 1913 tarihinde Sanders ile Osmanlı Hükümeti arasında beş yıllık bir sözleşme imzalandı. Sanders 14 Aralık 1913 tarihinde İstanbul'a ulaştı. Önder Kocatürk, *Osmanlı İngiliz İlişkilerinin Dönüm Noktası (1911-1914)*, C.II, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2013, s. 371-372.

135 Grey'den L. Mallet'a 2 Aralık 1913, *BDOW*, *The Near and Middle East on The Eve of War*, Vol. XI/1, ed. G. P. Gooch, Harold Temperley, H. M. Stationery Office, London 1936, s. 347, No. 387.

136 Grey'den L. Mallet'a 4 Aralık 1913, *BDOW*, Vol. XI/1, s. 355, No. 399.

Vickers Armstrong olmak üzere İngiliz şirketlerinin elde ettikleri ayrıcalıklardan dolayı aşırı tepki göstermekten kaçınıyorlardı. Fransızlar da ilk etapta Türkiye'deki imtiyazlarından olsa gerek bu atamayı çok fazla ciddiye almamışlardı. Dolayısıyla bu konuyla daha çok Rusya ilgileniyordu. Osmanlı Hükümeti, İstanbul ve Çanakkale Boğazlarının Sanders'in başına getirileceği I. Kolordu Komutanlığı'na bağlı olmadığını bildirdiyse de bu atamadan dolayı Rusya oldukça rahatsızdı¹³⁷. Sazanov, Osmanlı Devleti'ne mali boykot uygulanması, büyükelçilerinin İstanbul'dan çekilmesi ve Anadolu'daki Osmanlı limanlarının geçici olarak işgal edilmesi gibi sert yaptırımlar önerdiği hâlde Rus Hükümeti, Almanya ile karşı karşıya gelme riskini göze alamazdı¹³⁸. Yine de Sazanov, Osmanlı Devleti üzerinde finansal baskı kurulmasında ısrarcıydı. Bu kapsamda Osmanlı Devleti'nin talep ettiği gümrük vergisi artışına kapılar kapatılabilir ve diplomatik ilişkiler kesilebilirdi. Ayrıca Karadeniz ve Akdeniz'deki Osmanlı limanları işgal altına alınabilirdi. İngilizler böyle bir yaklaşımı benimsememekle birlikte ortak bir nota ile Osmanlı Hükümeti'ni uarmaya razı oldular¹³⁹. Fakat Osmanlı Hükümeti bu notayı da geri çevirdi¹⁴⁰.

15 Aralık 1913 tarihinde Osmanlı Hükümeti, İngiliz ve Fransız büyükelçilerine, Boğaziçi ve Çanakkale'nin kuşatılması hâlinde dâhi Sanders'in İstanbul'un kumandası üzerinde yetkiye sahip olmayacağını, yalnızca müfettiş olarak vazifesini sürdüreceğini bildirdi¹⁴¹. Almanlar da Sanders'in, donanmada Limpus'un sahip olduğuna benzer yetkilerle -hatta daha az öneme sahip bir mevkide- görev yapacağını ileri sürüyorlardı¹⁴².

13 Aralık 1913 tarihinde Üçlü İtilaf Devletlerinin İstanbul'daki Büyükelçileri Sadrazam Sait Halim Paşa ile ayrı ayrı görüşerek Sanders'in sorumlulukları, özellikle Boğazlara dair yetkileri hakkında bilgi istediler. İki gün sonra Sadrazam, bu atamanın dâhili bir mesele olduğunu açıklamakla birlikte Sanders'e sadece bir kolordu kumandanı olarak Harp Okulu'nda yeniden organize, reform ve model bir bölük meydana getirme görevi verildiğini açıkladı. Sanders'in görevinin Boğazlarla alakalı olmadığını da altı çizildi¹⁴³. Diğer taraftan Almanya ile Rusya arasında yürütülen diplomatik temaslar sonucunda Sanders'in Harp Okulu Umumi Müfettişi olarak atanması hususunda uzlaşmaya varıldı¹⁴⁴. Ruslar, şeklen yetki değişikliğine gidilse de Sanders'in İstanbul'daki pozisyonunu

137 L. Mallet'tan Grey'e 3, 5 Aralık 1913, *BDOW*, Vol. XI, s. 354, 358, No. 396.408; Heller, a.g.e., s. 342.

138 Aslanova, a.g.e., s. 148 dipnot 162.

139 13-15 Aralık 1913 tarihleri arasında üç devlete mensup temsilciler Osmanlı Hükümeti'ni ayrı ayrı protesto etmişlerse de İngiliz ve Fransız notaları Ruslara oranla daha hafif hatta "telkin" şeklindeydi. Kocatürk, a.g.e., C.II, s. 372; Heller, a.g.e., s. 343.

140 Aslanova, a.g.e., s. 149 dipnot 163.

141 L. Mallet'tan Grey'e 15 Aralık 1913, *BDOW*, Vol. XI, s. 382, No. 430.

142 Grey'den E. Goschen'e 15 Aralık 1913, *BDOW*, Vol. XI, s. 383, No. 431.

143 Sanders'in aynı zamanda Yüksek Askerî Şura üyesi olarak görev yapacağı açıklandı. L. Mallet'tan Grey'e 15 Aralık 1913, *BDOW*, Vol. XI I, s. 385, No. 433; Bayur, a.g.m., s. 194-195.

144 G. Buchanan'dan Grey'e 7 Ocak 1914, *BDOW*, Vol. XI, s. 412-414, No. 463.

koruduğunu düşünüyor, fakat Almanya ile ilişkilerinin daha da kötüleşmemesi için durumu kabulleniyorlardı¹⁴⁵.

Sanders krizi sırasında Sazanov, Rusya'da üst düzey toplantılarda mümkün mertebe statükoyu korumaktan yana olduğunu açıklamalarına karşın Boğazları ele geçirmeleri ile ilgili planın onaylanmasını istemekteydi. Ancak M. Kokovtsov başkanlığında toplanan konferansta, Berlin'de yürütülen müzakerelerden alınacak sonuca göre hareket edilmesi kararlaştırıldığından¹⁴⁶ bu mesele daha da büyümeden kapatıldı. Fakat Osmanlı Devleti'nin, İngiltere'den donanmaya yapacağı takviyeler Rusları yeniden endişelendirecekti.

İngiltere'den satın alınan Sultan Osman ve Reşadiye gemilerinin Osmanlı donanmasına katılması Rusların ani bir baskınla İstanbul'u ele geçirme düşüncelerini rafa kaldırmalarına neden olabilir hatta Karadeniz'de üstünlük Osmanlı Devleti lehine değişebilirdi. Bu nedenle Ruslar 1913 yılı sonlarında yeni bir programla Karadeniz'deki donanmalarını takviye kararı aldılar. Buna göre 1919 yılına kadar Karadeniz'de 8, Baltık Denizi'nde 12 savaş gemisi ile birlikte kruvazörler ve muhripler inşa edilecekti. Karadeniz donanması ile eş güdümlü bir şekilde Baltık donanması, Ege üzerinden Osmanlı Devleti'ni baskı altına alacak ve Rusya hedefine ulaşacaktı. Uzun vadeli bu programdan önce, 8 Şubat 1914 tarihinde Rusya'da genel bir Avrupa savaşının çıkması hâlinde İstanbul'a yönelik taaruzu görüşmek üzere Sazanov'un başkanlığında üst düzey bürokratların yer aldığı bir konferans toplandı. Bahsi geçen konferansta İstanbul'a yönelik amfibi tarzı bir operasyonun başarısız olacağı anlaşıldığından Rus birliklerini Karadeniz limanlarına çıkararak bir harekât düzenlenme planı masaya yatırıldı. Fakat bu planların da lojistik, levazım ve diğer teknik sorunlardan dolayı tatbik edilemeyeceği görülüyordu. Dolayısıyla Rusya'nın tarihi emellerine ulaşabilmesi için uzun yıllar geçmesi gerekebilirdi¹⁴⁷. Bu nedenle diplomatik temaslarla hedefe ulaşmakta fayda vardı.

3 Nisan 1914 tarihinde II. Nikola, İngiliz Büyükelçisi Buchanan ile hususi görüşmesinde Boğazlar meselesi üzerinde durarak son dönemlerde Boğazların kısa süreli de olsa iki defa kapatıldığını ve bunun kendileri açısından ciddi zarara yol açtığını ileri sürdü. Ayrıca Almanların bölgedeki etkilerini artırmaları müşterek menfaatleri açısından da tehlike yaratabilirdi¹⁴⁸.

145 Sazanov, gerek kendilerinin gerekse müttefiklerinin, Alman siyasi çevrelerinde yürüttükleri yoğun çabaların ve yaptıkları baskıların ancak yüzeysel bir yetki değişikliğini sağlayabildiğini itiraf etmektedir. Serge Sazanov, *Fateful Years 1909-1916*, Butler&Tanner Ltd, London 1927, s. 121-124.

146 *BDOW, The Last Years of Peace, Vol. X/II*, ed. G. P. Gooch, Harold Temperley, Johnson Reprint Corporation, H. M. Stationery Office, London 1938, s. 779, No. 536.

147 Sazanov, a.g.e., s. 126-127; Bayur, a.g.m., s. 196-212.

148 William A. Renzi, "Great Britain, Russia, and the Straits, 1914-1915", *Journal of Modern History*, S.42, 1970, s. 2.

Ruslar sadece Almanlardan değil mesele Boğazlar olunca müttefikleri İngilizlerden de çekiniyorlardı. 21 Mayıs 1914 tarihinde Sazanov'un talimatıyla Londra'daki Rus Büyükelçisi Alexander Benckendorff, Grey'e bir muhtıra sunarak Amiral Limpus liderliğindeki İngiliz heyetinin Türk donanmasının gelişiminde oynadıkları rolden dolayı ikazda bulundu. Osmanlı Hükümeti'nin İngiliz şirketlerinden satın aldıkları savaş gemileri konusunda da Grey'in dikkati çekildi¹⁴⁹.

1914 yılı Mayıs ayı içerisinde Talat Paşa'nın, Rus Çarı'nın Livadia gezisi sırasında ittifak kurmaya dair teklifini, düşünmeden reddeden Rusya'nın hedef büyüttüğü ve Boğazlarda hâkimiyet için fırsat beklediği anlaşılıyordu. Rusya'nın; Osmanlı Devleti'nin ittifak tekliflerini geri çeviren İngiltere ve Fransa ile uzlaşarak tarihi emellerine ulaşması artık an meselesiydi. Bu denklemde Osmanlı Devlet adamları Almanya'nın yanında yer almanın en makul seçenek olacağını düşünüyorlardı¹⁵⁰. 1914 Haziran ayı başlarında Londra'daki Fransız ve Rus büyükelçileri Adalar meselesinden dolayı Türkiye ile Yunanistan arasında savaş çıkma ihtimali bulunduğunu iddia ederek Boğazlar meselesini yeniden gündeme getirmeye çalıştılar. Fakat İngilizler gereken tedbirlerin alınacağını, Yunan gemilerinin Boğazlara girişini, Türk gemilerinin ise çıkışını önleyeceklerini dolayısıyla çatışma yaşanmasına izin vermeyeceklerini taahhüt ederek Boğazlar meselesinin tartışma konusu haline gelmesini engellediler¹⁵¹. Ferdinand suikastinden üç gün önceye kadar Grey, Boğazlar konusunda statükonun korunmasından yana olduklarını önemle vurguluyordu¹⁵². Ne var ki, I. Dünya Savaşı kurulu dengeleri, düzeni ve politikaları baştan sona değiştirecekti.

Osmanlı Hükümeti'nin Almanya ile imzaladığı 2 Ağustos 1914 tarihli gizli ittifak antlaşması kapsamında Goben ve Breslav gemilerinin Çanakkale Boğazı'ndan içeri alınmasından sonra Ruslar, Türklerin Avrupa'dan çıkarılmaları, kendilerine Büyükdere'de bir üs verilmesi ve İstanbul'un serbest bir şehir haline getirilmesine dair önerilerini müttefiklerine sundular¹⁵³. Bu öneri resmi mahfillerde tartışmaya açılmadan bir İngiliz destroyerinin, bir Osmanlı torpidosunu araması üzerine Osmanlı Hükümeti'nin Boğazları kapatmasıyla (26 Eylül 1914) mesele farklı bir boyuta taşındı. Başlangıçta Said Halim Paşa, İngilizlerin muayyen bir mesafeye çekilmeleri hâlinde Boğazların yeniden açılacağını taahhüt etse de kontrol artık kendisinde değildi. Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın talimatıyla Boğazlar mayınlanırken İngiliz filosuna, Osmanlı donanmasına kömür sevkiyatının önlenmesi amacıyla talimat verildi. Baskından sonra kaygıla-

149 Renzi, a.g.m., s.3.

150 Durdu Mehmet Burak, *Birinci Dünya Savaşı'nda Türk-İngiliz İlişkileri (1914-1918)*, Babil yayıncılık, Ankara 2004, s. 24-25.

151 Grey'den F. Bertie'ye ve E. Goeschen'e 15, 16 Haziran 1914, *BDOW*, Vol. XI, s.260-262, No.282,284.

152 Bayur, a.g.e., C. II, K.III, s. 331.

153 Renzi, a.g.m., s. 4-5.

rını dile getien Sazanov en azından Boğazlar meselesinin kendi lehlerine çözümlenmesi gerektiğini İngiliz ve Fransız temsilcilere iletmişti¹⁵⁴. Buna göre Boğazların çevresinde tahkimata izin verilmeyecek, deniz kuvvetleriyle birlikte uluslararası bir komisyon Boğazların ve Marmara denizinin güvenliğini sağlayacak, Büyükdere gibi Boğazın girişinde bir noktada Rusya'ya bir kömür istasyonu kurma hakkı tanınacak, bununla beraber Türkler İstanbul ve çevresinde kalmaya devam edeceklerdi. Rusların kendi tezleri ile İngiliz tezlerini harmanlayarak hazırladıkları bu önerilere karşılık¹⁵⁵ İngilizler ve Fransızlar net bir cevap vermeyerek Osmanlı Devleti'nin tarafsızlığını sürdürmesi için çaba sarf ettiler¹⁵⁶. Fakat Osmanlı Devleti'nin İttifak Devletleri saflarında I. Dünya Savaşı'na katılmasıyla beraber Ruslar, Türk Boğazlarına yönelik gerçek niyetlerini dışa vuracaklardı¹⁵⁷.

Sonuç

Karadeniz kıyılarına hakim oldukları dönemden itibaren Boğazlara yönelik hedeflerini aşamalı olarak hayata geçirmeyi planlayan Ruslar, Osmanlı Devleti ile çatışmaya girerek ve Büyük Devletleri karşısına alarak planlarını gerçekleştiremeyeceklerini yaşadıkları siyasi tecrübelerle öğrenmişlerdi. 19. yüzyılın sonlarından itibaren değişen dünya güç dengeleri Rusların, Türkiye'ye yönelik planlarını pratiğe geçirebilmek amacıyla daha rahat hareket edebilecekleri müsait bir siyasi düzlem yaratmıştı. Yeni siyasi düzlemde Fransa ile uzlaşmaya vararak ve İngiltere ile mevcut sorunlarını çözüme kavuşturarak Üçlü İtilaf Bloku'nu oluşturan Ruslar, ajandalarını açarak Türk Boğazlarına yönelik hedeflerini, müttefikleri ile menfaat çatışmasına girmeden ve siyasi krizlerden yararlanmak suretiyle gerçekleştirmeyi şiar edindiler. 1907 yılında Üçlü İtilaf Devletlerinin kuruluşundan 1908 Bosna-Hersek Krizi'ne kadar geçen dönemde Ruslar, Türk Boğazlarının statükosunda Karadeniz'e kıyısı olan devletler lehine revizyon gerçekleştirme fikrini hususi müzakere konusu hâline getirerek müttefiklerinin bu konudaki eğilimini öğrenmeye çalıştılar. Hususi müzakereler siyasi düzlem değişse dâhi müttefiklerin bilhassa İngiltere'nin Türk Boğazlarının statükosunun muhafazasından yana olduğunu göstermekteydi. Boğazlar bölgesini ele geçirebilecek donanma kudretinden mahrum olan ve müttefikleri ile yürüttükleri hususi müzakereler neticesinde hayal kırıklığına uğrayan Ruslar, "I. Dünya Savaşı'nın provası" şeklinde nitelendirilen Bosna-Hersek Krizi sıra-

154 Heller, a.g.e., s. 444-445, 464-465; Stanford Shaw, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu Savaşına Giriş*, TTK yayını, Ankara 2014, s.618-620.

155 Sazanov İstanbul'u ele geçirme planının kendileri açısından "faydadan çok zarara yol açacağını" ve ülkelerini tehlikelerle karşı karşıya bırakacağını düşünüyordu. Bu düşüncelerle geliştirdiği projesini duyan Çar'ın, "hayatımın en mutlu gününü sana borçluyum" şeklinde memnuniyetini dile getirdiğini Sazanov nakletmektedir. Sazanov, a.g.e., s. 250-251.

156 Robert J. Kerner, "Russia, the Straits, and Constantinople, 1914-15", *The Journal of Modern History*, Vol. 1, No. 3, September 1929, s. 406-407.

157 Sonraki dönemde yaşanan gelişmelerin detayları için bkz. Selma Yel, *Değişen Dünya Şartlarında Karadeniz ve Boğazlar Meselesi*, Atatürk Araştırma Merkezi yayını, Ankara, 2009, s. 9-186.

Gazi

Akademik
Bakış

173

Cilt 14
Sayı 28
Yaz 2021

sında Balkanlara yönelik hedeflerinden de uzaklaştılar. Ancak bu kriz Ruslar açısından Türk Boğazlarının statükosunda revizyona gidilebilmesi için yeni bir umut yarattı.

Bosna-Hersek'i ilhak kararının kabulü için Türk Boğazlarında statüko değişikliğini destekleyebileceklerini ileri süren d'Aehrenthal, Rusya'nın Bosna-Hersek'e ilgisini kendilerinden uzak bir bölgeye kanalize etmeyi hedefliyordu. Üçlü İtilaf Devletlerinin askerî bir çatışmadan kaçınabilmek adına içselleştirdikleri Bosna-Hersek'i ilhakının Rus kamuoyunun tepkilerini beraberinde getirmesi kuvvetle muhtemeldi. Bosna-Hersek'in ilhakının ardından bir yandan doğrudan menfaatlerine hizmet edebilecek bir başarı ile bu tepkileri asgari seviyeye çekebilmek diğer yandan bölgede hâkimiyet yolunda ciddi bir avantaj sağlayabilmek maksadıyla Türk Boğazlarının statükosunda revizyon, Rus devlet adamlarının önceliklerinden biri haline geldi.

Rusların ısrarları üzerine İngiliz Hükümeti'nin karşı öneri şeklinde sunduğu 1908 formülü, Boğazlardan askerî amaçlı geçiş yapılabilmesini sağlayacak statüko değişikliğinin ancak mütekabiliyet esasları doğrultusunda kabul göreceğinin yansımasıydı. Açıkçası Karadeniz'deki donanmalarının zayıflığından dolayı İngilizlerin geliştirdiği 1908 formülü, Rus menfaatleri açısından mevcut statükodan daha tehlikeliydi. Öyle ki, Akdeniz'e açılması hedeflenen Rus donanması, Büyük Devletlerin donanmaları karşısında Karadeniz'de dâhi serbest hareket etme kabiliyetini yitirebilirdi. Dolayısıyla Rusların önünde Karadeniz üzerinden yapılacak amfibi tarzı bir çıkarma ile İstanbul ve Boğazları ele geçirmek ya da Osmanlı Devleti ile Hünkâr İskelesi Antlaşması türevi bir antlaşma yaparak bunu Büyük Devletlere kabul ettirebilmek gibi iki seçenek kalıyordu. Karadeniz'deki Rus donanması düşünülen çıkarmayı yapacak kapasiteye sahip olmadığı için geliştirilmeye ihtiyaç duyuyordu ki, bunun Osmanlı donanma gücünün sabit kalması halinde bile en az on yıl süreceği varsayılmaktaydı. Bu durumda Osmanlı Devleti'ni destek vaadiyle Rus taleplerini kabule ikna etmek ve ardından Büyük Devletlere emrivaki yapmaktan başka seçenek kalmıyordu.

1908 yılında ve 1911 yılında Trablusgarp Savaşı sırasında Rus diplomatlar, destek vaadiyle Boğazlar rejiminde kendi lehlerine düzenleme önerilerini -hususî görüşmelerle- Osmanlı Hükümeti'ne iletiler. İstanbul'daki Rus Büyükelçisi Çarikov, merkezin onayıyla Rus taleplerini resmi platforma çekebilmek için ciddi bir çaba harcadı. Ancak vaat edilen desteğin gerçekçi olmaması, Osmanlı Devlet adamlarının Rusların nihai hedeflerini bilmeleri ve dönemin en büyük gücü İngiltere'nin karşı tutumu nedeniyle Rus talepleri geri çekildi.

Balkan Savaşları sırasında izledikleri politikalarla Ruslar, etki alanları içerisinde gördükleri İstanbul ve Boğazlar bölgesinde hatta Ege Adalarında Bulgaristan ve Yunanistan'ın gereğinden fazla kazanım elde etmesini engellemeye çalıştılar. Diğer yandan donanma programları ile İstanbul'u ele geçi-

Görüş

rebilecek askerî potansiyele ulaşmayı arzulayan Ruslar, Osmanlı Devleti'nin karşı blokta I. Dünya Savaşı'na katılmasıyla birlikte artık Boğazlarda statüko değişiminden öte tam hâkimiyet talep edebilecek fırsatı yakalayacaklar ancak askerî ve siyasi koşullar bu hedeflerin gerçekleştirilmelerine izin vermeyecekti.

Kaynaklar

Yayımlanmış Arşiv Belgeleri

British Documents on the Origins of the War 1898-1914 (BDOW):

The Anglo-Japanese Alliance and The Franco-British Entente, Vol. II, Edited by G.P. Gooch, D.Litt., F.B.A., and Harold Temperley, Litt.D., F.B.A, His Majesty's Stationery Office, London 1927.

The Balkan Wars Part I The Prelude; The Tripoli War, Vol. IX/I, Edited by G.P. Gooch, D.Litt., F.B.A., and Harold Temperley, Litt.D., F.B.A, His Majesty's Stationery Office, London 1933.

The Balkan Wars Part II The League and Turkey, Vol. IX/II, Edited by G.P. Gooch, D.Litt., F.B.A., and Harold Temperley, Litt.D., F.B.A, His Majesty's Stationery Office, London 1934.

The Last Years of Peace, Vol. X/II, ed. G. P. Gooch, Harold Temperley, Johnson Reprint Corporation, H. M. Stationery Office, London 1938.

The Near and Middle East on The Eve of War, Vol. XI/I, ed. G. P. Gooch, Harold Temperley, H. M. Stationery Office, London 1936.

The Near East The Macedonian Problem and the Annexation of Bosnia 1903-9, Vol. V, ed. G. P. Gooch, Harold Temperley, Johnson Reprint Corporation, His Majesty Stationery Office, London 1928.

Kitaplar

ASLANOVA, Sevilya, *20. Yüzyılın Başında Rusya'nın Osmanlı Politikası 1903-1917*, İlkin Ozan Yayınları, Antalya 2011.

BAYUR, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılabı Tarihi*, C.I-II, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1999.

BURAK, Durdu Mehmet, *Birinci Dünya Savaşı'nda Türk-İngiliz İlişkileri (1914-1918)*, Babil yayıncılık, Ankara 2004.

ERİM, Nihat, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri (Osmanlı İmparatorluğu Andlaşmaları)*, C.I Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara 1953.

FAY, Sidney Bradshaw, *Origins of the World War*, V.I, MacMillan Company, Newyork 1928.

GOOCH, *History of Modern Europe, 1878-1919*, Cassell and Company LTD, London 1923.

GREY OF FALLODON, Viscount, *Twenty-Five Years 1892-1896*, Frederick A. Stokes Company MCMXXV, V.I, New York 1925.

HAYTA, Necdet, *Ege Adaları Sorunu 1911'den Günümüze*, Gazi Kitabevi, Ankara 2006.

İNAN, Yüksel, *Türk Boğazlarının Siyasal ve Hukuksal Rejimi*, Turhan Kitabevi, Ankara 1986.

KOCATÜRK, Önder, *Osmanlı İngiliz İlişkilerinin Dönüm Noktası (1911-1914)*, C.I-II, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2013.

HELLER, Joseph, *British Policy Towards The Ottoman Empire, 1908-1914*, London Scholl of Economics, London 1970.

SAZANOV, Serge, *Fateful Years 1909-1916*, Butler&Tanner Ltd, London 1927.

MCMEEKIN, Sean, *I. Dünya Şavaşı'nda Rusya'nın Rolü*, Yapı Kredi Yayınları, Ankara 2013.

SHAW, Stanford, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu Savaşa Giriş*, TTK yayını, Ankara 2014.

ŞIVGIN, Hale, *Trablusgarp Savaşı ve 1911-1912 Türk İtalyan İlişkileri*, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi yayını, 2. Baskı, Ankara 2006.

Gazi

Akademik
Bakış

175

Cilt 14
Sayı 28
Yaz 2021

TAŞKIRAN, Cemalettin, *Ürkek Bir Siyasetin Tarih Önündeki ağır Vebali Oniki Ada Hatalı kararlar, Acı kayıplar*, Babialı Kültür Yayıncılığı, İstanbul 2007.

TAYLOR, A. J. P., *The Struggle For Mastery in Europe 1848-1918*, Clarendon Press, Oxford 1954.

TUKİN, Cemal, *Boğazlar Meselesi*, Pan Yayıncılık, İstanbul 1999.

YEL, Selma, *Değişen Dünya Şartlarında Karadeniz ve Boğazlar Meselesi*, Atatürk Araştırma Merkezi yayını, Ankara, 2009.

Makaleler-Bildiriler

ALKAN, Necmettin, "1908 Jön Türk İhtilâlinin Başlamasında Reval Buluşmasının Önemi", *Toplumsal Tarih*, S. 175, Temmuz 2008, s.48- 52.

ATUK, M. Volkan, "Kutuplaşma Siyaseti Bağlamında İngiliz-Rus Konvansiyonu ve Osmanlı Devleti", *Uluslararası İlişkiler*, C. 15, S. 57, 2018, s. 99-109.

BAYUR, Y. Hikmet, "Boğazlar Sorununun Bir Evresi (1906-1914)", *Belleten*, C. VII, S. 28, 1943, s. 89-215.

KERNER, Robert J., "Russia, the Straits, and Constantinople, 1914-15", *The Journal of Modern History*, Vol. 1, No. 3, September 1929, 400-415.

LANGER, William L., "Russia the Straits Question and the Origins of the Balkan League, 1908-1912", *Political Science Quarterly*, V. 43, No. 3, September 1928, s. 321-363.

RENZI, William A., "Great Britain, Russia, and the Straits, 1914-1915", *Journal of Modern History*, S.42, 1970, s.1-20.

ŞAHİN, F. Şayan Ulusan, "Rus-Japon Harbi (1904-1905)'nin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Tesirleri", *Kırkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 2, 1999, s. 271-275.

TURAN, Orhan, "II. Meşrutiyet'in İlanına İlişkin İngiliz Büyükelçiliğinin Değerlendirmeleri", *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, S.60, Haziran 2018, s.65-86.

Tezler

BİNGÖL, Mehmet Ali, "*Rus Kaynaklarına Göre Çanakkale Savaşı*", Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2006, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

LITTLE, Catherine Archer, *General Anglo-Russian Relations 1903-1908*, Faculty of the Graduate School of the University of Luisville, Luisville 1930 (Unpublished Master Thesis).

TAŞTEK, Talha, "*İngiliz Belgelerinde 20. Yüzyıl Başlarında Akdeniz ve Balkanlarda Hakimiyet Tartışmaları 1900-1912*", İstanbul Üniversitesi SBE., İstanbul, 2019 (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

TOMPKINS, Rosemary C., "*Anglo-Russian Diplomatic Relations 1907-1914*", North Texas State University, Texas, 1975 (Unpublished Doctorate Dissertation).

YIKICI, Levent, "*İngiliz Kaynaklarına Göre Balkan Savaşları (1912-1913)*", Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gaziantep 2018 (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

İnternet Kaynakları

STEWART, Alexander, "How effective was the foreign policy of Sir Edward Grey 1906-14?", (31 Temmuz 2011), 03 Mayıs 2020, <https://izvolski.e-ir.info/2011/07/31/how-effective-was-the-foreign-policy-of-sir-edward-grey-1906-14/>.

Extended Abstract

The status quo of the Turkish Straits, defined by the London Straits Convention signed in 1841, was considered a serious obstacle to Russia, which was planning to become a great world power. Due to the international character of the status quo, Russia needed to ensure that its demands were accepted not only by the Ottoman Empire but also by the Great Powers of the period. Howe-

Görsel

Akademik
Bakış

176

Cilt 14
Sayı 28
Yaz 2021

ver, during the negotiation process of the Treaty of Paris signed in 1856 and the Treaty of Berlin signed in 1878 on the international platform, the Russians realized that the Great Powers would not make any concessions on military passage through the Turkish Straits.

The Russians, who maintained close contact with the Great Powers after the Treaty of Berlin, sought to achieve their national goals by reaching a compromise with France and Britain in minimal commonalities. In this context, it was essential that the status quo of the Straits be revised in order to achieve the Russian national objectives and that warships belonging to the Black Sea states be allowed to pass through the Straits. However, all Great Powers, especially Britain, were in favour of the continuation of the status quo. Therefore, in order to bring the issue to the agenda, timing had to be taken into consideration and appropriate conditions had to be established.

The Russians did not make formal demands for the change of the status quo of the Straits, even though issues such as Macedonia and Armenia related to the Ottoman Empire were negotiated while the bilateral negotiations during the establishment of the Triple Entente. The Russians, who had suppressed their desire for the Turkish Straits until the Bosnian Crisis, thought that the appropriate time and place had come and expected a revision of the Straits' status quo in favor of Russia. But the Great Powers, especially Britain, were not in favour of the realization of the Russian thesis on the Turkish Straits. Russian officials tried to gain the support of the Britain by discussing their thesis on the Turkish Straits with private and official contacts between 1908-1914, when the necessity of joint action of the Triple Entente was essential.

On 14 October 1908, the British government announced that it would approve the formula provided that warships belonging to all states, not only to the states on the Black Sea coast, had the right to passing through the Turkish Straits. Although Austria-Hungary promised support for Russian arguments before the invasion of Bosnia and Italy before the invasion of Tripoli, they preferred to keep their silence after achieving their goals.

The Russians, whose demands for the Turkish Straits were rejected, tried to persuade the Ottoman government with non-rational assurances about the integrity of their territory outside Bosnia and Tripoli. But the Ottoman statesman were aware that Russian demands would be the first step in a process that could shake and even destroy Ottoman rule over the Straits. Indeed, developments targeting the Turkish Straits and Istanbul both during and after the First World War will justify this prediction.

Economic Aspects of Slavery in the Triangular Trade in the Early Modern Period

Erken Modern Dönem Üç Köşeli Ticarete İktisadi Açından Kölelik

Igor JOSIPOVIĆ* - Marko VUJEVA**

Abstract

Slavery has existed since the beginning of human civilisation. However, there was a great upsurge in slavery during the early modern period and the Age of Discovery, when it gained enormous popularity and took new forms. The greatest European powers at the time conquered new territories in Central and North America, developing plans how to exploit them in the most profitable way possible. To unlock the economic potential of these territories, colonial countries started organising a plantation economy by using slave labour. Consequently, colonial countries generated large profits, while the international trade began to flourish. Since there was a labour shortage due to an increased volume of economic activities, colonial countries engaged in the triangular trade, which ensured cheap and large workforce – slaves. As a result, slaves from Africa were brought to plantations in the New World, the most sought-after products, such as sugar, cotton and indigo, came to Europe from colonies, while almost all products that were scarce in colonies were imported from Europe. Therefore, the objective of this paper was to analyse the impact and costs of slave labour and plantation economy on the efficiency of the triangular international trade.

Key Words: Slavery, triangular trade, colonialism, New World, North and Central America

Öz

Uygurluk tarihi kadar eski olan kölelik Erken Modern Dönemde Coğrafi Keşiflerle birlikte yaygınlaşmış, buna paralel olarak köle ticaretinde büyük artış yaşanmıştır. Orta ve Kuzey Amerika'daki yeni fethedilen toprakları mümkün olan en karlı şekilde kullanmanın yollarını arayan zamanın Avrupalı Sömürgeci Devletleri, bu bölgelerin ekonomik potansiyelini ortaya çıkarmak için köle emeğine dayalı plantasyon ekonomisini hayata geçirdiler. Ekonomik faaliyetlerdeki artışın işgücüne olan ihtiyacı artırması, sömürgeci ülkeleri üç köşeli ticarete yöneltti. Afrika'dan Yeni Dünya'daki plantasyonlara getirilen kölelerin emekleriyle üretilen şeker, pamuk ve çivit gibi ürünler Avrupa'ya gelirken, kolonilerde kıt olan neredeyse tüm ürünler de Avrupa'dan ithal edildi. Bunun neticesinde sömürgeci ülkelerin büyük karlar elde ettiği bir yapı ortaya çıktı. Bir yandan da uluslararası ticaret gelişmeye başladı. Bu makalenin amacı, köle emeğinin ve plantasyon ekonomisinin üç köşeli uluslararası ticaretin verimliliği üzerindeki etkisini analiz etmektir.

Anahtar Kelimeler: Kölelik, Üç Köşeli Ticaret, Kolonileşme, Yeni Dünya, Orta ve Kuzey Amerika

Introduction

Slavery as a social system became a driving force of the economy in many European countries once the New World was discovered and a global market

Makale Geliş Tarihi: 16.01. 2021. Makale Kabul Tarihi: 02.03.2021.

* PhD, Postdoctoral Researcher, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of History, University Josip Juraj Strossmayer, Osijek, Croatia.

E-mail: ijosipovic@ffos.hr., ORCID ID: 0000-0001-5440-6653.

** mag. paed et mag. educ. hist., lecturer, Vukovar, Croatia,

E-mail: mvujeva97@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-5680-2377.

Gors

Akademik
Bakış

179

Cilt 14
Sayı 28
Yaz 2021

was developed. At that point, Europe engaged in the Atlantic trade, which eventually led to the accumulation of enormous wealth. The concept of slavery relates to societies based on slave labour. In a slave society, a slave is a person owned by a slave owner and forced to work for him for no pay. Slavery represents a form of permanent forced labour which is passed on from generation to generation and a state of deprivation of personal freedom, where a person is completely dependent on the slave owner.¹ In addition to its commercial element, slavery also relates to the loss of personal sovereignty. This is reflected in the coexistence of the term 'master' from the perspective of personal sovereignty and 'owner' from the economic perspective.² In the early modern period in the New World, the slavery system was based on black slaves from Africa. It was not until the Portuguese began exploiting the West African coast that the exports of African slaves to Europe increased. As the Portuguese established trading posts along the West African coast in the mid-15th century, the export of slaves to the Iberian Peninsula and neighbouring islands increased exponentially, amounting to approximately 1,000 slaves per year. However, by the time Columbus discovered America, that number had risen to 25,000 slaves per year.³ Due to a great demand for additional workforce in colonies, the number of imported African slaves in the early modern period was growing exponentially. According to the estimates of the Slave Voyages research project, 8,647,757 slaves were transported in the period from the 1500s to the 1860s. If we also take the 19th century into account, the total number of slaves transported from Africa to colonial plantations increases to 12,521,337.⁴ The plantations were used mostly to produce sugarcane, while cotton or tobacco were the second largest crops by production. Between 60 and 70% of slaves worked on sugarcane plantations.⁵ By opening up that market to Europe and providing additional workforce required for exploiting the new land, African slaves and the triangular transatlantic slave trade were the most effective means of fulfilling these needs.⁶

The economy of the colonies in the Caribbean and North America was based on slavery and plantations as the main drivers of economic activities.⁷

1 "Robovlasništvo", *Hrvatska enciklopedija*, Retrieved on 4 May 2020, from <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=53103>

2 Herman L. Bennett, *African Kings and Black Slaves*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 2019, p. 219-221.

3 R.W. Fogel, *Without Consent or Contract; The Rise and Fall of American Slavery* (New York – London, 1989), p. 17-18.

4 The Transatlantic Slave Trade Voyages, "Estimates", Retrieved on 28 January 2021, from <https://www.slavevoyages.org/assessment/estimates>

5 Fogel, *Without Consent or Contract*, p. 17-18.

6 John H. Clark, *Christopher Columbus and the African Holocaust: Slavery and the Rise of European Capitalism* (Brooklyn, New York, 1992), p. 57-58.

7 William D. Phillips, Slavery in the Atlantic Islands and the Early Modern Spanish Atlantic World, David Eltis (Ed.), *The Cambridge World History of Slavery, AD 1420-AD 1804*, vol. 3,

Their development was made possible by the triangular trade between Europe, Africa and the Americas, which allowed affordable products produced by slave labour on New World plantations to be imported into Europe. The objective of this paper was to analyse the impact and costs of slave labour and plantation economy on the efficiency of the triangular trade in international trade and on the economy of colonial countries in the early modern period. The first argument is that the cost of maintaining slaves and plantations was always high and did not represent an aggravating cost factor in a plantation economy. However, at the end of the early modern period, under transformed economic circumstances of international trade, it did become one of the most important aggravating factors, which resulted in lower interest in slave import in the triangular trade. The second argument is that the triangular trade largely affected the increase in production in the colonies by offering lower final prices and a profit for planters, traders and European powers. The final argument is that it was indeed slave labour that caused the overall economic activity and international trade to flourish, allowing for trade in affordable products, low labour costs and high plantation output.

The main part of the analysis is based on Robert W. Fogel's book *Without Consent or Contract*, which gives a comprehensive historical overview of slavery in the early modern period, with a particular insight into the everyday lives of slaves. John H. Clark analysed this topic in the book *Christopher Columbus and the African Holocaust: Slavery and the Rise of European Capitalism*, offering a different point of view on Christopher Columbus and his colonisation of the New World. In his book, Clark provided a detailed overview of how Europeans "robbed" the continent in order to ensure a better and more comfortable life for themselves, to the detriment of others. A particularly useful resource is *The Transatlantic Slave Voyages project* with a huge database of transatlantic slave trade, that brings detailed numerical data on slaves, vessels and trade routes, trade expeditions and people associated with them for the entire period between 1514 and 1866. Finally, David Eltis' *Economic Growth and the Ending of the Transatlantic Slave Trade* provides us with a survey of almost the entire history of modern slavery, from its strongest momentum to the final years of abolitionism. Abolition of slave trade was first introduced in 1806 and 1807 in Britain and the USA, starting a sharp decrease in the volume of slave trade, which ultimately ended with the Spanish abolition of slave trade in Cuba in 1866.⁸ Eltis focuses more on economic data and the fate of the countries that pursued slavery policies, from their economic expansion and dominance to the situation and consequences after the abolition of slavery.

Cambridge University Press, 2011, p. 330-331.

8 John Hope Franklin, *From Slavery to Freedom: A History of African Americans*, Ninth Edition, Higginbotham, Harvard University, 2011, p. 315.

gazi

Akademik
Bakış

181

Cilt 14
Sayı 28
Yaz 2021

Causes of Increased Import of Slaves from Africa

The discovery of the New World gave Europeans a new land for exploitation and trading. However, the New World was sparsely populated until the 17th century, which caused labour shortages.⁹ The New World was basically a wasteland with enormous potential which required an inexhaustible source of workers, especially low-cost or free workers who were easy to maintain. Therefore, slavery was seen as a solution to this issue.¹⁰

The native population in North America was numerous, but they were not willing to work for the English colonists. On the other hand, the colonists did not try to enslave them in the 16th century because they deemed it discriminatory.¹¹ Until the end of the 17th century, due to labour shortages, the English colonists brought people to North America and offered them indentured servitude. It was a form of labour in which such workers agreed to work without salary for a specific number of years and, after the indenture expired, they would gain freedom and a plot of land in the New World.¹² Indentured workers were people willing to emigrate and sign the contract, which could be considered enslavement, since they lost personal freedom for a specific period of time in exchange for transport to the New World and guaranteed freedom in the future, after the indenture expires.¹³ For instance, about 80% of the first white population inhabiting the Chesapeake Colonies in the 17th century were indentured servants, who had to endure similar working and living conditions as the first African slaves.¹⁴ Time showed that indentured servants became somewhat expensive because, due to their rights under the contract, they caused a decrease in expected profits and were entitled to sue the owner or the company for bad conditions or illegal enslavement, because of which contract workers often ran away from the plantations.¹⁵ Such white slaves were inadequate because they worked for a fixed period of time and did not arrive in great numbers, which often caused labour shortages.¹⁶ African slaves proved to be much better workers because not only were they stronger, but also had to be more obedient and loyal.¹⁷ Moreover, African slaves could be bought in-

- 9 William D. Phillips, *Slavery from Roman Times to the Early Transatlantic Trade*, Manchester University Press, Manchester, 1985, p. 180.
- 10 Fernand Braudel, *Vrijeme svijeta. Materijalna civilizacija, ekonomija i kapitalizam od XV. do XVIII. stoljeća*, August Cesarec, Zagreb, 1992, p. 458.
- 11 Michael Guasco, *Slaves and Englishmen, Human Bondage in the Early Modern Atlantic World*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 2014, p. 175.
- 12 William G. Clarence-Smith, David Eltis, White Servitude, David Eltis (Ed.), *The Cambridge World History of Slavery, AD 1420-AD 1804*, vol. 3, Cambridge University Press, 2011, p. 136-137.
- 13 Guasco, *Slaves and Englishmen*, p. 164.
- 14 Franklin, *From Slavery to Freedom*, p. 51.
- 15 Ibid, p. 20.
- 16 Braudel, *Vrijeme svijeta*, p. 459-463.
- 17 Phillips, *Slavery in the Atlantic Islands*, p. 332-333.

stantly in great numbers, without any obligation of giving them freedom after a specific period of time or guaranteeing any human rights. As stated by Franklin, in the long run, African slaves were cheaper and therefore became more sought-after than contract workers.¹⁸ As long as there was a profit in keeping a slave, i.e. a positive difference between future earnings and current costs of maintaining slaves, slave labour remained the dominant form of work on plantations.¹⁹ Tobacco plantations in Virginia and Maryland in the period from 1663 to 1699 are an excellent example of their efficiency. Tobacco was grown on those plantations even before that period, but by white landowners. Between 1663 and 1699, after black workers arrived to those plantations, tobacco exports increased sixfold.²⁰

Africa as a Transit Port and Triangular Trade

In the time when a close trading relationship with Europe was yet to be established, Africa was a well-developed continent, which had several powerful countries in the Late Middle Ages, such as Ghana and Mali. John H. Clark states that sub-Saharan Africa was almost equally developed as Europe when Europeans first arrived, but started lagging behind Europe in the 17th century, especially after increasing trade with Europeans.²¹ During the 15th and 16th century, when the first strong trading relationships with Europe were established, there were several well-developed kingdoms along the Atlantic coast. The greatest of them were Benin and Kongo, while smaller towns along the coast united in larger communities, city-states, such as the Mossi and Hausa States.²² Despite the existence of great kingdoms, their relations were bad and they were often at war with each other, which allowed the European colonial powers to exploit Africa more easily, particularly its Atlantic coast.²³ At first, Europeans arrived to sub-Saharan Africa as guests, with the intention of establishing trading posts and they were welcomed as such in coastal African states.²⁴ According to Thomas, the Portuguese established the first port in the Cabo Blanco Peninsula in the 1440s, which quickly became a fort used to buy the first slaves.²⁵ Over time, Europeans built more and more ports. They be-

18 Franklin, *From Slavery to Freedom*, p. 21.

19 Barbara L. Solow, *The Economic Consequences of the Atlantic Slave Trade*, Lexington Books, New York, Lexington Books, 2014, p. 112.

20 Howard Zinn, *Narodna povijest SAD-a*, V.B.Z., Zagreb, 2012, p. 152.

21 John H. Clark, *Christopher Columbus and the African Holocaust, Slavery and the Rise of European Capitalism*, Brooklyn, New York, 1992, p. 47-48.

22 Franklin, *From Slavery to Freedom*, p. 19.

23 Anne C. Bailey, *African Voices of the Atlantic Slave Trade: Beyond the Silence and the Shame* (Boston: Beacon Press, 2005), p. 59.

24 Herman L. Bennett, *African Kings and Black Slaves*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 2019, p. 186.

25 Hugh Thomas, *The Slave trade, The Story of Atlantic Slave Trade: 1440-1870*, Simon and Schuster Paperbacks, New York, 1997, p. 333.

Görüş

Akademik
Bakış

183

Cilt 14
Sayı 28
Yaz 2021

came trading posts, which Clark describes as castles built using prisoners of war as slaves, who were captured in local wars with Africans, and later same slaves were transported from these posts to the New World.²⁶

Lucrative slave trade very quickly attracted other European countries to the African coast of the Atlantic as well. As early as in the 17th century, the purchase of slaves became the most important element of trade, while the entire West African coast transformed into a certain type of a slave trade centre. In fact, to Europeans, trading with African states was only a means for taking slaves, rather than the ultimate goal, which was to ensure a sufficient number of slaves to work on the plantations in colonies. Bailey therefore concludes that, in the early modern period, Europeans used Africa exclusively as a transit port, where they only came to get slaves and transport them to the colonies in the Americas.²⁷ Slave trade did not pertain to entire Africa; rather, it was regional and took place along the Atlantic coast of Africa, also known as the Slave Coast.²⁸ However, African coastal regions were different and some of them sold more slaves than the others. Almost half of the total number of African slaves, or 5,600,000, were exported from the Central west coast, followed by the Bight of Biafra and the port of Bonny, which exported about 2,200,000 slaves. Other regions include Senegambia with 755,000 and the Bight of Benin with 1,900,000 slaves exported.²⁹

Triangular trade represents a form of trade contact between Europe, Africa and the New World.³⁰ Europeans traded in material goods that were scarce in Africa, while Africans traded in humans – slaves. The entire process would take about a year, counting from the purchase of slaves to their arrival at the final destination.³¹ In the African territory, goods were exchanged for people, who were then taken to New World plantations, where they were sold to planters.³² As Bennett explains, at that time, the African slave trade was justified and interpreted as a form of transition from savage to slave due to an overwhelming need for workforce.³³

26 Clark, *Christopher Columbus and the African Holocaust*, p. 58-60.

27 Bailey, *African Voices of the Atlantic Slave Trade*, p. 62.

28 David Eltis, "The African Side of the Trade", 2007, Retrieved on 28 January 2021, from <https://www.slavevoyages.org/voyage/essays#interpretation/a-brief-overview-of-the-trans-atlantic-slave-trade/the-african-side-of-the-trade/5/en/>

29 The Transatlantic Slave Trade, "Estimates", Retrieved on 27 January 2021, from <https://www.slavevoyages.org/assessment/estimates>

30 Phyllis R. Emert, *Colonial Triangular Trade, An Economy Based on Human Misery*, Carlisle, Discovery Enterprises, Massachusetts, 1995, p. 20-30.

31 William D. Phillips, *Slavery from Roman Times to the Early Transatlantic Trade*, Manchester University Press, Manchester, 1985, p. 189.

32 Eric William, *Capitalism & Slavery*, The University of North Carolina Press, Chapel Hill, 1944, p. 51.

33 H. Bennett, *African Kings and Black Slaves*, p. 201-202.

Triangular trade consisted of three stages. The first stage or the first part of the journey was the purchase of slaves and their transport to ships. In the second stage, merchant ships set sail for the New World over the Atlantic, which was known as the Middle Passage. The Middle Passage was primarily the time of exchange of people who were transported from Africa to the New World.³⁴ The Middle Passage was also a maritime route along which European merchant ships brought slaves to trading ports in the Caribbean and the Americas. According to Eltis, the Middle Passage journey took even up to six months in the 16th century, while in the 19th century, it lasted only six weeks.³⁵ The Final Passage was the transport of slaves to colonial estates and plantations. The Middle Passage was a route on which trading and shipping companies generated large profits. A captain of a ship could earn a commission of 360 pounds from slaves alone, a trader could earn 470 pounds, while a ship earned a total of 7,000 pounds on average from all other items transported during a single voyage.³⁶ Triangular trade also included two other types of trade – intra-imperial and trans-imperial slave trade. The first type relates to slave trade within the colonial empire, when ships of a particular country bring and sell slaves to their own colonies. The other type relates to slave trade between colonial empires.³⁷ The first type was more common because colonial powers prohibited the sale of slaves to other countries. The other type was less frequent and pertained to slave trade with Spanish colonies, since the Spanish did not have a sufficient number of their own trading posts on the African coast.³⁸ Trans-imperial trade took place using *asientos* or quasilegal trade contracts. From the 17th century, the Spanish conducted separate negotiations with companies or countries regarding the import of slaves, for which the latter were granted a privilege known as *asiento*, which represented an exclusive right to import and sell slaves in Spanish colonies.³⁹ In the first half of the 17th century, the first *asiento* was granted to the Portuguese, while in the second half of the 17th century, that right was granted to the English and the Dutch. The French gained the trading right in the first half of the 18th century, only to lose it and surrender it once again to the English in the War of the Spanish Succession.⁴⁰

34 Karen Bell Rice, "Resistance and forced transatlantic communities: (re)envisioning the African diaspora in Low country Georgia 1750-1800", *The Journal of African-American History* 95 (2), 157-182, p. 163-164.

35 David Eltis, *The Rise of African Slavery in the Americas*, 2000, p. 156-157.

36 John Hope Franklin, *From Slavery to Freedom: A History of African Americans*, Ninth Edition, Higginbotham, Harvard University, 2011, p. 35-36.

37 O'Malley, Borucki, "Patterns in the Intercolonial Slave Trade across the Americas before the Nineteenth Century", p. 316.

38 Franklin, *From Slavery to Freedom*, p. 323.

39 O'Malley, Borucki, "Patterns in the Intercolonial Slave Trade across the Americas before the Nineteenth Century", p. 324.

40 Franklin, *From Slavery to Freedom*, p. 327.

Gazi

Akademik
Bakış

185

Cilt 14
Sayı 28
Yaz 2021

Europeans developed a special process of buying slaves known as slave factories, i.e. trading posts on the West African coast, where Europeans built small armed forts.⁴¹ The forts were intended primarily for defence against other competing trading posts, but also for slave trade itself. Each fort was headed by an agent, who was in charge of maintaining good relations with local African tribes and ensuring good trading conditions.⁴² Such business operations in factories were extremely expensive and risky and they also required substantial financial resources for maintaining forts, military defence and good relations with local rulers.⁴³

Upon arrival at a slave factory, the entire cargo of a ship was unloaded and used for buying slaves. Traders offered cloth, alcohol, weapons, noble metals, food, etc. in exchange for slaves. Through the local agent, European traders established contact with the kings of local tribes or their representatives and entered into negotiations with the aim of maintaining good relations with African tribes. The trading itself was conducted according to a strict protocol. The first stage, which included the initial contact with the king's representatives and arranging initial terms, was followed by the second stage, during which a European trader came into direct contact with the ruler of a particular tribe. At that point, the trader formally sought permission to trade, which included presenting a gift to the ruler as a goodwill gesture. After giving a positive answer, the king appointed caboceers, assistants who brought slaves before the trader. The trader then inspected the slaves to make sure that he was really buying what he negotiated for. Data suggests that the average price of a slave was 20 pounds, depending on the quality and country of origin of the slave.⁴⁴

Europeans came to the West African coast to trade at a specific time of the year, either after the harvest or during the dry season, when African tribes were most often at war. During that period, there was an enormous number of slaves available for purchase, since the defeated tribes were enslaved. Therefore, traders followed the events in Africa and made their expeditions and purchases according to them. Naturally, enslavement occurred throughout the year, but not as often.⁴⁵

For example, the usual practice of an English merchant ship was to sell the slaves it carried in Jamaica, set sail for England, where it would sell sugar,

41 Ibid, p. 27.

42 Ibid, p. 28.

43 O'Malley, Borucki, "Patterns in the Intercolonial Slave Trade across the Americas before the Nineteenth Century", *Tempo*, 23, 315-338, 2017, 323

44 Franklin, *From Slavery to Freedom*, p. 29-30.

45 Stephen D. Behrendt, "Conclusion", 2008, Retrieved on 30 January 2021, from <https://www.slavevoyages.org/voyage/essays#interpretation/seasonality-in-the-trans-atlantic-slave-trade/conclusion/8/en/>

cotton, indigo or coffee purchased in Jamaica and then return to Africa, making a significant profit every time it docked. At the peak of slave trade, between 1752 and 1800, 1,580,658 slaves were transported on English ships alone.⁴⁶ The volume of exchange increased over time, so African merchants and intermediaries raised the price of slaves with the aim of increasing their profits.⁴⁷ With the development of the triangular trade during the early modern period, which lasted approximately from 1500-1800 or 1815, the number of slaves shipped to America increased from 277,506 in the 16th century to 1,875,632 in the 17th century and to 6,494,619 in the 18th century. This number eventually decreased to 3,873,580 in the 19th century, but slave trade continued despite its abolishment in English colonies in 1806.⁴⁸

Slaves were bought in exchange for British goods and they worked in British colonies, where they produced sugar, cotton, indigo and other highly profitable goods. The resulting profits were used for financing industry in England. The strengthening of British industry, as well as of slave trade, paved the way for the industrialisation of colonies, especially the New England's textile industry.⁴⁹ The best example in that regard is Samuel Slater, who built the first factory in North America in 1790. In the late 18th century, the Industrial Revolution was blooming in England, which inspired Slater to build a cotton spinning mill. Based on the concepts developed in England, hundreds of industrial companies were established in North America. By 1750, there was barely a city in England that was not engaged in the triangular trade.⁵⁰ All the profit that returned to England generated capital which eventually allowed for the development of the Industrial Revolution.⁵¹

Plantation Economy

Slavery in New World colonies was developed gradually and it took various forms, depending on the circumstances under which the colonies were established, their owners and the laws adopted by the colonists.⁵² The slavery system was not organised in North America until the 17th century, when the influx of African slaves increased, so indentured workers and African slaves worked in the fields and in craft industries interchangeably, without any systematic

46 Abigail L. Swingen, *Competing Visions of Empire, Labor, Slavery and the Origins of the British Atlantic Empire*, Yale University Press, New Haven, 2015, p. 175.

47 Braudel, *Vrijeme svijeta*, p. 511-512.

48 The Transatlantic Slave Trade Voyages, Retrieved on 18 January 2021, from <https://www.slavevoyages.org/assessment/estimates>

49 Ronald Bailey, "*The Slave(ry) Trade and the Development of Capitalism in the United States: The Textile Industry in New England*", Joseph Inikori (Ed.), *The Atlantic Slave Trade, Effects in Economies, Societies and Peoples in Africa, the Americas and Europe*, London, Duke University Press, 1992, p. 205-206.

50 "The Rise of American Industry", *U.S. History*, Retrieved on 24 May 2020, from <https://www.ushistory.org/us/25.asp>

51 Eric William, *Capitalism & Slavery* (Chapel Hill, 1944), p. 51.

52 Franklin, *From Slavery to Freedom*, p. 50.

Gazi

Akademik
Bakış

187

Cilt 14
Sayı 28
Yaz 2021

arrangement.⁵³ In the north, in today's Canada, the French developed a slavery system involving a very small number of slaves, only about 4,000 between 1671 and 1831, two thirds of whom were Native Americans, while the rest were African slaves.⁵⁴ Their economy did not rely too much on slaves, probably because it was focused primarily on fishery and fish exports, since a large-scale agricultural production was hard to manage. The central part of North America consisted of British colonies, which had a different attitude towards slavery because each colony imposed its own regulations on slave labour.⁵⁵ Therefore, the British colonies in the north used slave labour less frequently and their economy was reliant on small family farms and craft industries. On the other hand, southern British colonies, due to their natural advantages, very quickly adopted the system of large plantations, where they cultivated mostly sugarcane and cotton using slave labour.⁵⁶

Colonies in Central and South America had a well-developed slavery system, which included large-scale plantation production as well as a great volume of slave trade. This area was the destination of the first slaves arriving from Africa. In fact, the largest volume of slave trade in the beginnings of the triangular trade was conducted between Africa and Central and South America, even to the extent that the majority of the first African slaves intended for North America came from the Caribbean, Brazil, New Granada and today's Venezuela, Panama and Ecuador.⁵⁷ Considering that several European countries had colonies in that area too, their government differed as well. The British governed their colonies, such as Jamaica, Tobago and Barbados, in the same manner as the colonies in North America, while the rest of the largest colonies, such as today's Colombia, Mexico, Peru and Brazil, were owned by the Spanish and the Portuguese. As Braudel states, the Spanish implemented a feudal system in continental Central America, which never realised the potential of the northern colonies, especially due to a strong influence and dissatisfaction of the native people.⁵⁸ Regarding production, the majority of plantations in the colonies in North and South America were sugarcane plantations, especially in the Caribbean and on the coast of Brazil, which also produced large volumes of cocoa and cotton.⁵⁹

The example of slaves mixing with colonists or native people also gives us an interesting perspective on the forms of slavery in colonies. Interracial

53 Ibid, p. 40.

54 Marcel Trudel, *Canada's Forgotten Slaves: Two Centuries of Bondage*, Vehicule Press, 2013.

55 Franklin, *From Slavery to Freedom*, p. 51.

56 Braudel, *Vrijeme svijeta*, p. 511-512.

57 Franklin, *From Slavery to Freedom*, p. 41.

58 Fernand Braudel, *Igra razmjene: Materijalna civilizacija, ekonomija i kapitalizam od XV. do XVIII. stoljeća*, prip. i prev. August Cesarec, Zagreb, 1992, p. 301.

59 Franklin, *From Slavery to Freedom*, p. 43.

marriages did exist, but such mixing was restricted, primarily by religious principles. The Catholic Church christened slaves after only one year, which was not a practice shared by the Protestant English in the north. This practice facilitated the conclusion of interracial marriages in Central and South America.⁶⁰ At the same time, the English, unlike Portuguese and Spanish colonies, prohibited the mixing of races by law. Besides religious reasons, the mixing of races in Spanish and Portuguese colonies was also more frequent because they had fewer white women.⁶¹ The descendants of native people also had a very negative perception of the Spanish colonial rule due to interracial marriages, among other things, which was pointed out by Simón Bolívar, who stated that it was made up of the predatory Spanish, who came to America to drain their wealth and to breed with their victims, that is, the offspring of native people and slaves transported from Africa.⁶² This is true because the white population in Spanish and Portuguese colonies was in the minority compared to native people and imported slaves. This was also supported by the fact that Portuguese and Spanish colonists arrived neither in great numbers, nor with their wives or families, which forced them to enter into interracial marriages more often.⁶³ Phillips also provided some information about this topic while discussing the disproportion of native, slave and white population, because of which white people were forced to enter into marriages with other races, leading to today's mixed races of white people and native people – mestizos and white and black population – mulattos.⁶⁴

By analysing the figures and the final destination of slaves transported, we can see which colonies and regions were the most active ones in terms of trading slaves with Africa. In the British Caribbean region, a total number of slaves transported was 2,763,000, the majority of whom were brought to Jamaica (about 1,200,000) and Barbados (608,000). Regarding colonies in South America, Brazil received a total of 5,530,000 slaves, the majority of whom ended up in Southeast Brazil (about 2,600,000) and the Bahia region (about 1,700,000). The French Caribbean received 1,328,000, Spanish America 1,591,000 and North America about 500,000 African slaves.⁶⁵

The first sugarcane plantations were founded in 1503 in the Caribbean because of its favourable climate, location and possibilities of irrigation. In the next 50 years, 34 sugar refineries were built.⁶⁶ The English immediately

60 Ibid, p. 44.

61 Ibid, p. 45.

62 Niall Ferguson, *Civilizacija: Zapad i ostali*, Profil, Zagreb, 2012, p. 131.

63 Franklin, *From Slavery to Freedom*, p. 46.

64 W. Phillips, *Slavery from Roman Times*, p. 207.

65 The Transatlantic Slave Trade, "Estimates", Retrieved on 27 January 2021, from <https://www.slavevoyages.org/assessment/estimates>

66 Phillips, *Slavery in the Atlantic Islands and the Early Modern Spanish Atlantic World*, p. 339-340.

used these islands for economic exploitation by organising large plantations on which African slaves worked. Because of that, the Caribbean was not much different from the southern British colonies in North America, except in terms of products.⁶⁷ Since native people were not enslaved, planters were forced to import African slaves, who became the backbone of the entire plantation economy. Simon P. Newman considers the 1640s and the rapid establishment of sugar plantations in Barbados the beginning of organised plantation production and the development of a plantation society.⁶⁸

The task of colonised islands was to cover more than half of England's total sugar needs, while also managing to keep the prices of sugar lower than those in Santo Domingo and on other French islands. Such circumstances caused a great accumulation of wealth in large cities and trading companies, while planters kept only a small portion of the profit generated on the island (8-10%). In 1773, England made a profit of about 1,500,000 pounds, with money pouring into trading houses, banks and state funds. Several wealthy immigrant families appeared at certain plantation estates, who took over the role of bankers. Such families often controlled their property from London, accumulating profits from sugar production, wholesale and bank profits.⁶⁹

West Indies had an important role in the global sugar trade, particularly for Great Britain.⁷⁰ However, this happened only after the Spanish had lost exclusive rights to Caribbean islands by losing numerous wars against other European countries in the 17th century.⁷¹ The islands became the hub of the triangular trade, while slave trade turned the economy of the West Indies into one of the most profitable colonies in the early modern period and, certainly, into one of the most important colonial territories of Great Britain.⁷² According to the calculations of the experts at the time, one person in the West Indies, be it a slave or a free person, made a profit equal to the profit of seven persons in Great Britain. Every person who lived and worked in the West Indies generated added value for the British economy equivalent to 10 pounds, which was actually twenty times more than the average in Great Britain. William Wood, an economist from that period, stated that a profit of seven shillings per head per annum was sufficient to enrich a country and each white man in the West Indies brought a profit of over seven pounds.⁷³

67 Franklin, *From Slavery to Freedom*, p. 35.

68 Simon P. Newman, *A New World of Labor, The Development of Planation Slavery in the British Atlantic*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 2013, p. 190.

69 Braudel, *Igra razmjene*, p. 308-310.

70 Philip D. Morgan, Slavery in the British Caribbean, David Eltis (Ed.), *The Cambridge World History of Slavery, AD 1420-AD 1804*, vol. 3, Cambridge University Press, 2011, p. 378.

71 Franklin, *From Slavery to Freedom*, p. 36.

72 Ibid, p. 36.

73 William, *Capitalism & Slavery*, p. 52-57.

Gors

Since production in the Caribbean was focused on only one crop, colonial powers had to provide their territories with essential products that were scarce at the time in order to make the life function normally. For instance, every year, England directed most of its exports to the Caribbean, sending a third of dried fish, almost all pickled fish, seven eighths of all oats, seven-tenths of corn, almost all beans and peas, one half of flour, all the butter and cheese, a quarter of the rice, almost all the onions, five sixths of panels made out of pine, oak and cedar; over one half of pillars, almost all the hoops; all their horses, sheep, pigs and poultry; almost all of their soap and candles. Caribbean resources seemed endless and had to be protected by banning any attempt towards a diversification of production. Discontinuing such economic policy or allowing a diversification of production would have resulted in competition and caused major problems to the colonies in North America, which were producing some of the aforementioned products. The diversification would eventually have had a negative impact on the overall English export as well. Banning a diversification of production in the Caribbean colonies was essential for the system to survive and for England to increase its wealth.⁷⁴

Cost-Effectiveness of Plantations and Slavery System

By looking only at the statistical volume of the global slave trade, we can see the trends indicating the degree of economic activity in colonies. As the transport of slaves increased, so did the volume of production on the plantations in colonies, which constantly required additional workforce. On the other hand, those same figures may indicate the period when the economic activity in colonies entered into the first stage of stagnation, followed by a subsequent decrease in the production and export of products, i.e. the first signs of unprofitability of the slavery system. The entire 17th century was characterised by a great increase in the volume of trade, which is visible in the upsurge from 277,000 African slaves transported in the 16th century to 1,875,000 in the 17th century. However, the greatest increase in the number of slaves transported occurred in the 18th century and amounted to 6,494,000, making this period the peak of international slave trade. From a microperspective, the most productive period was the second half of the 18th and the first half of the 19th century, when a total of 7,500,000 slaves were transported. However, there was definitely a visible decrease if we consider only the 19th century, because the number of slaves in the first half of the 19th century plummeted by almost 400,000 compared to the second half of the 18th century. In the second half of the 19th century, only 225,000 slaves were transported in total, representing a steep fall and indicating serious issues in the plantation economy of colonies and slave trade.⁷⁵

74 Ibid, p. 108-110.

75 The Transatlantic Slave Trade Voyages, "Estimates", Retrieved on 18 January 2021, from

Gazi

Akademik
Bakış

191

Cilt 14
Sayı 28
Yaz 2021

Colonies had a rather negative export balance as they served exclusively for the purpose of enriching large colonial cities. For instance, English colonies were constantly short of money because England sought to have a positive trade balance with colonies, i.e. higher exports than imports. Even though colonial estates were a centre of cash investments, crediting, production and trade, they were managed from Seville, Cadiz, Bordeaux, Nantes, Amsterdam, Bristol, Liverpool and London.⁷⁶ This raises the question as to how much profit plantations were generating and how the fact that the majority of profit ended up in colonial capitals affected the maintenance costs pertaining to plantations and slaves.

Braudel showed that the profit from the plantations was not extremely high at first, amounting to only 4-5% of the amount invested. A planter would buy slaves and borrow the resources necessary to build a plantation. He would then sell both his and the output of smaller neighbouring planters. However, the profit would depend on the traders shipping the goods to Europe at a considerable fee, which reduced the planter's profit.⁷⁷ Therefore, profit depended on the European market and demand. This also applied to the transatlantic trade and as long as it remained so, the advocates of slavery claimed that the abolitionist movement could seriously harm the economy of England and other European countries.⁷⁸

Plantations required large capital investments, not only in slaves, but also in the purchase and expansion of plantations, buildings, livestock, irrigation, machinery and other costs. As an example, Fogel analysed one sugarcane plantation in Jamaica from the late 18th century. An average plantation in Jamaica had 200 workers and a capital value of 26,400 pounds, which was approximately 154,000 USD in 1860 or 21 million USD today). Land, buildings and machinery required for producing sugar accounted for approximately one half of that value. In comparison, a cotton plantation required investments of only 109,000 USD and about 130 workers, which was one of the reasons why cotton plantations were predominant towards the end of the 19th century.⁷⁹

Sugar was the most important crop grown on plantations in the early modern period, along with indigo, cotton and tobacco.⁸⁰ However, in the second half of the 18th century, there was a decline in sugar production in the English colonies in the Caribbean due to the overexploitation and degradation of land. As a result, it was necessary to increase investments, which led

<https://www.slavevoyages.org/assessment/estimates>

76 Braudel, *Vrijeme svijeta*, p. 486-487.

77 Ibid, p. 301-302.

78 A. Swingen, *Competing Visions of Empire*, p. 173.

79 Fogel, *Without Consent or Contract*, p. 23-24.

80 S. Newman, *A New World of Labor*, p. 191.

to higher prices of sugar. For instance, French plantations in Santo Domingo required only one sixth of the investments and one quarter of the slaves used on British plantations and, while the British managed to get a return on their investments of only 2%, the French made a profit of up to 18% of their investments. It was clear that French sugar would slowly replace British sugar on the European market in the 18th century due to a lower price and equal quality.⁸¹

Moreover, another important element affecting the increase in costs of maintaining plantations and slaves, which resulted in gradual unprofitability of owning slaves, was a new perspective on slavery in the late 18th and early 19th century, which manifested in the abolition and prohibition of international slave trade. In 1806, Great Britain prohibited slave trade within the empire and between colonial territories and the USA followed suit in 1807. The international market was severely distorted by the prohibition of slave trade, resulting in a decrease in the number of slaves transported, the volume of international Atlantic trade and a gradual decrease in profit generated by colonial plantations. However, the slavery system and slave trade suffered a major blow when slave trade was abolished in Cuba in 1866 and in Brazil in 1872.⁸²

Consequently, a gradual decrease in the profit generated by British colonial plantations, especially the largest ones, such as Jamaica, was already noticeable in the early 19th century. This resulted from the fact that they could not achieve the same level of production as the colonial territories in other countries because they were among the first to prohibit slave trade within the empire. Barbados managed to maintain the profit rates after the prohibition to a certain degree, but this was largely affected by the war between the Netherlands and Portugal, which disrupted the inflow of Brazilian sugar to Europe. Once substantial profit rates between 40 and 50% from the mid-18th century plummeted to annual rates of merely 4% by the mid-19th century. Such a decrease in profits affected the increase in the costs of slaves even further.⁸³

When it is said that slavery became unprofitable as early as in the late 18th century, this means that the selling price of slaves was lower than the costs incurred by slave traders, which included the price of enslavement, transport and distribution of slaves in colonies. The shipping sector was hit by a crisis in the 18th century due to competition between companies and limitations of the available market, which made the transport process and slaves more expensive.⁸⁴ As an additional important cause of unprofitability of slavery, Solow claims that, due to the occurrence of free workers in the 18th century, expected

81 William, *Capitalism & Slavery*, p. 111-114.

82 The Transatlantic Slave Trade Voyages, <https://www.slavevoyages.org/assessment/estimates>

83 Fogel, *Without Consent or Contract*, p. 60-63.

84 A. Swingen, *Competing Visions of Empire*, 190-195.

Gazi

Akademik
Bakış

193

Cilt 14
Sayı 28
Yaz 2021

future profits from slaves became lower than the current maintenance costs.⁸⁵ Furthermore, high mortality among slaves and a monopoly over slave trade must be taken into account, as they also contribute to higher prices and costs. Over time, small farms with free workers started producing more at lower costs. However, the plantations that had over 20 slaves and used the gang system of labour, which implies division of labour and working in groups, could produce a greater output than small farms or ordinary plantations.⁸⁶ Gang system plantations were 39% more efficient than any other farms, which also increased the plantation costs to a certain degree, as it led to increasing the exploitation of slaves and decreasing their working life.⁸⁷ Another cause was an increasing influx of European convicts, who were forced to labour in colonies and were a cheaper alternative to African slaves for working on plantations.⁸⁸

The impact of slave trade on the New World and Europe cannot be stressed enough, particularly in terms of the new capital accumulated in all countries engaged in the triangular trade. However, the fact that the economies of colonial countries did not collapse after the abolition of slavery must also be taken into account because the capital generated from slavery laid good foundations for further development. This further development relates to the advanced stage of industrialisation in the 19th century, which allowed for continued economic growth of entire Europe. Although industrialisation was an inevitable process, it was undoubtedly largely accelerated by the capital generated in the transatlantic triangular trade.⁸⁹

By the end of the 18th century, the plantation economy and slavery gradually lost their financial viability, while calls for the abolition of slavery became more and more frequent. At that point, planters still had issues with the workforce, especially if they wanted to expand their production in order to keep generating profit, meaning that they had to import more slaves, who became more and more expensive. Planters who produced sugar, coffee, indigo and cotton were rarely extremely wealthy because of the high prices of colonial goods in Europe. Moreover, sometimes it took a long time to sell the goods, which resulted in additional costs. Any other products that a planter required were provided through the transatlantic trade, which was costly, while the prices were determined by traders and resellers at their own discretion. Planters were involved in a large-scale trading system, where they were far from making enormous profits. Creditors often lent money to planters on islands, expecting

85 B. Solow, *The Economic Consequences of the Atlantic Slave Trade*, p. 112.

86 Ibid, p. 117-119.

87 Robert Fogel, *The Slavery Debates, 1952-1990: A Retrospective*, Louisiana State University, Baton Rouge, 2003, p. 27.

88 Ibid, p. 114-116.

89 Eltis, *Economic Growth*, p. 207-224, Solow, *The Economic Consequences of the Atlantic Slave Trade*, p. 145-151.

to earn easy money. In the end, they would often become the owners of those plantations because they were used as a collateral, since the planters would quickly run out of money to repay the debt.⁹⁰

Conclusion

The research has shown that the efficiency of the triangular trade did increase because of slave trade, which also had an impact on the increase in plantation production in colonies. Slave trade, slavery and the triangular trade were some of the foundations of the expansion of the early modern economy in European colonial countries and international trade. Since the beginning of colonisation, European colonial powers looked for a way to gain as many economic benefits from these territories as possible. By utilising the characteristics of the land they inhabited, they developed a plantation economy and implemented slave labour as a dominant model of economic development. This proved to be the most productive and cost-efficient form of producing the goods that did not exist in Europe, which strengthened international trade even further. However, limitations in terms of increasing the productive capacity soon became apparent, as the number of European immigrants was insufficient.

Colonies were faced with labour shortages, so they used a form of indentured servitude to bring Europeans ready to work in the colonies. Due to the characteristics of such contracts, under which workers became free after a specific period of time and rented their own plantations, the issue of labour shortages was not resolved. Therefore, they engaged in the import of slaves. The analysis in this paper has shown that the issue of labour shortages was resolved thanks to the triangular trade between Europe, Africa and New World colonies, as it ensured a constant and affordable influx of slaves. It was precisely this large influx of slaves that allowed for a considerable growth in the plantation economy, which ultimately resulted in increased production and trade with Europe. At the same time, slave labour ensured free workforce, which made the products from colonies cheaper and widely available. However, the economic prosperity was felt the most in Europe, since the majority of profits ended up in European mother countries. The remaining profits were kept by the planters in colonies, who based their profits on free slave labour.

Also, the research has shown that the cost of maintaining a plantation economy was high, but, since it was lower than future profits, it did not interfere with plantation production up until the end of the early modern period, when final profits started deflating. By the end of the early modern period, the cost of maintaining plantations and slaves became immense due to a competitive market and increasing prices of slaves. Maintaining slaves was expensive because they had to produce a return on the initial investment in a very short

90 Braudel, *Igra razmjene*, p. 303.-308.

Gors

Akademik
Bakış

195

Cilt 14
Sayı 28
Yaz 2021

period of time. At the same time, they had a short life expectancy because they worked in difficult working conditions. Moreover, the market transformed half-way through the early modern period because of free workers and European convicts, who provided an alternative to slaves. Due to their status, free workers had a greater incentive to work and a high degree of work efficiency, while European convicts, who were sentenced to forced labour in colonies, were, in fact, slaves who did not have to be purchased. As a result, the cost of maintaining slaves exceeded or reduced the planter's expected future earnings. At the end of the early modern period, the total cost of maintaining slaves and plantations became one of the major causes of the decline in the triangular trade, as it caused a decline in the demand for slave labour in colonies.

Moreover, international trade relations changed drastically after a decrease in the prices of certain products, such as sugar, which greatly undermined the monopoly position of early companies and their profits. Finally, based on the analysis, it was concluded that the total cost of maintaining slaves and plantations became one of the major causes of the decline in the triangular trade only at the end of the early modern period, as it caused a decline in the demand for slave labour in colonies.

References

BAILEY, Anne C., *African Voices of the Atlantic Slave Trade: Beyond the Silence and the Shame*. Boston: Beacon Press, Boston 2018.

BAILEY, Ronald, "The Slave(ry) Trade and the Development of Capitalism in the United States: The Textile Industry in New England", J. Inikori & S. Engerman (Eds.), *The Atlantic Slave Trade, Effects in Economies, Societies and Peoples in Africa, the Americas and Europe*, pp. 205-243, Duke University Press, London 1992.

BENNET, Herman L., *African Kings and Black Slaves*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia 2019.

BENHERD, Stephen D., *Conclulsion*, 2008, Retrieved January 16, 2021, from <https://www.slavevoyages.org/voyage/essays#interpretation/seasonality-in-the-trans-atlantic-slave-trade/conclusion/8/en/>

BOODRY, Kathryn, "August Belmont and the World the Slaves Made", S. Beckert & S. Rockman (Eds.), *Slavery's Capitalism: A New History of American Economic Development*, pp. 163-178, University of Pennsylvania Press, Philadelphia 2016.

BRAUDEL, Fernand, *Igra razmjene; Materijalna civilizacija, ekonomija i kapitalizam od XV. do XVIII. Stoljeća*, August Cesarec, Zagreb 1992.

BRAUDEL, Fernand, *Vrijeme svijeta; Materijalna civilizacije, ekonomija i kapitalizam od XV. do XVIII. Stoljeća*, August Cesarec, Zagreb 1992.

CLARENCE-SMITH, William – David Eltis, "White servitude", D. Eltis (Ed.), *The Cambridge World History of Slavery, AD 1420-AD 1804*, V. 3, pp. 132-153, Cambridge University Press, New York 2011.

CLARK, John, *Christopher Columbus and the African Holocaust: Slavery and the Rise of European Capitalism*, A & B Books, New York 1992.

ELTIS, David, *Economic Growth and the Ending of the Transatlantic Slave Trade*, Oxford University Press, New York 1987.

ELTIS, David, "The African Side of the Trade", 2007, Retrieved January 16, 2021, from <https://www.slavevoyages.org/voyage/essays#interpretation/a-brief-overview-of-the-trans-atlantic-slave-trade/the-african-side-of-the-trade/5/en/>

- EMERT, Phyllis, *Colonial Triangular Trade, An Economy Based on Human Misery*, Discovery Enterprises, Carlisle, Massachusetts, US 1995.
- FERGUSON, Niall, *Civilizacija: Zapad i ostali*, Profil, Zagreb 2012.
- FOGEL, Robert W., *Without Consent or Contract; The Rise and Fall of American Slavery*, Cambridge University Press, New York 1989.
- FOGEL, Robert W., *The Slavery Debates, 1952-1990: A Retrospective*, Louisiana State University, Baton Rouge, 2003.
- FRANKLIN, John Hope, *From Slavery to Freedom: A History of African Americans*, Ninth Edition, McGraw-Hill, New York, 2011.
- GALBRAITH, John Kenneth, *Američki kapitalizam: Konceptija protutežne moći*, Golden marketing, Zagreb 2008.
- GUASCO, Michael, *Slaves and Englishmen, Human Bondage in the Early Modern Atlantic World*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia 2014.
- MORGAN, Philip D., "Slavery in the British Caribbean", D. Eltis (Ed.), *The Cambridge World History of Slavery, AD 1420-AD 1804*, V. 3, pp. 379-406, Cambridge University Press, New York 2011.
- NEWMAN, Simon, *A New World of Labor, The Development of Plantation Slavery in the British Atlantic*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia 2013.
- O'MALLEY, Gregory E., Borucki, Alex, "Patterns in the International Slave Trade Across the Americas Before the Nineteenth Century", *Tempo*, 23, 315-338, 2017.
- PHILLIPS, William D., "Slavery in the Atlantic Islands and the Early Modern Spanish Atlantic World", D. Eltis (Ed.), *The Cambridge World History of Slavery, AD 1420-AD 1804*, V 3, pp. 325-347, Cambridge University Press, New York 2011.
- PHILLIPS, William D., *Slavery from Roman Times to the Early Transatlantic Trade*, Manchester University Press, Manchester 1985.
- RICE, Karen Bell, "Resistance and forced transatlantic communities: (re)envisioning the African diaspora in Low country Georgia 1750-1800", *The journal of African-american history* 95 (2), 157-182.
- SLAVERY, *Encyclopedia Britannica online*, June 17, 2020, <https://www.britannica.com/topic/slavery-sociology>
- SOLOW, Barbara, *The Economic Consequences of the Atlantic Slave Trade*, Lexington Books, New York 2014.
- SWINGEN, Abigail L., *Competing Visions of Empire, Labor, Slavery and the Origins of the British Atlantic Empire*, Yale University Press, New Haven 2015.
- The Transatlantic Slave Trade Voyages, Retrieved January 18, 2021, from <https://www.slavevoyages.org/assessment/estimates>
- THOMAS, Hugh, *The Slave Trade, The Story of Atlantic Slave Trade: 1440-1870*, Simon and Schuster Paperbacks, New York 1997.
- TRUDEL, Marcel, *Canadas Forgotten Slaves: Two Centuries of Bondage*, Vehicule Press, Montreal, 2013.
- WILLIAM, Eric, *Capitalism & Slavery*, The University of North Carolina Press, Chapel Hill 1944.
- ZINN, Howard, *Narodna povijest SAD-a*, V.B.Z., Zagreb 2012.

gori

Akademik
Bakış

197

Cilt 14
Sayı 28
Yaz 2021

The Reign of Sultan Abdulaziz in the American Press

Amerikan Basınında Sultan Abdüzzaziz Dönemi

Ercan KARAKOÇ*- Gökhan DURAK**

Abstract

Sultan Abdulaziz ascended the Ottoman throne in a difficult period of political and economic crisis. During the 19th century, the empire was on the point of disintegration due to rebellions in the Balkans, especially in the region of Wallachia-Moldavia. The state's finances almost collapsed. Internally, an important opposition front formed with the influence of the Young Ottomans. This opposition grew stronger over time within the military and political bureaucracy and played a critical role in Abdulaziz's dethronement and Murad V becoming the sultan. In this study, the important events that took place in the Abdulaziz period and the developments following his dethronement are examined through some American newspapers and American State Department documents. The last period of the Empire was examined with different documents by giving a new perspective to the Ottoman history.

Key Words: *Abdulaziz, Ottoman Empire, America, American Press, Young Ottomans.*

Öz

Sultan Abdülaziz, Osmanlı Devleti'nin siyasi ve ekonomik yönden zorlu bir döneminde tahtta geçti. 19uncu yüzyıl boyunca imparatorluk Balkan coğrafyasında ve özellikle Eflak-Boğdan bölgesinde yaşanan isyanlar nedeniyle dağılma noktasına gelmişti. Devletin maliyesi neredeyse çökmüştü. Dâhilde ise Genç Osmanlıların etkisiyle önemli bir muhalefet cephesi oluşmuştu. Bu muhalefet zamanla askeri ve siyasi bürokrasi içerisinde güçlendi ve Abdülaziz'in tahttan indirilip V. Murad'ın padişah olmasında kritik bir rol oynadı. Bu çalışmada Abdülaziz döneminde gerçekleşen önemli olaylar ile tahttan indirilmesi sonrasında yaşanan hadiselerin bazı Amerikan gazeteleri ile Amerikan Dışişleri kaynaklarında nasıl yer aldığı incelenmiştir. İmparatorluğun son dönemi farklı belgelerle Osmanlı tarihine yeni bir bakış açısı kazandırılarak değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Abdulaziz, Osmanlı İmparatorluğu, Amerikalı, Amerikan Basını, Genç Osmanlılar.*

Introduction

Throughout the 19th century, the Ottoman Empire underwent major military, administrative, economic, political and social transformations due to the influence of both external and internal factors. The Ottoman officials launched reform movements to prevent foreign intervention, avoid diplomatic pressure, increase the loyalty of non-Muslim communities to the empire, and to modernize empire. The Tanzimat Edict (1839) and Islahat Edict (1856) were turning points in the reform efforts. As the transition to a constitutional state administration started with the Tanzimat Edict, the Sultan accepted the rule of law. The Islahat Edict was declared in order to increase the loyalty of non-Muslim

Makale Geliş Tarihi: 24.03. 2020. Makale Kabul Tarihi: 11.11.2020.

* Associate Professor, Yildiz Technical University, Department of Humanities and Social Sciences, Email: ekarakoc@yildiz.edu.tr, ORCID ID: /0000-0002-5859-8661.

** Turkish National Defense University, Personnel Department/Phd Student, Yildiz Technical University, Email: gdurak@msu.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-7656-2857.

Gazi

Akademik
Bakış

199

Cilt 14
Sayı 28
Yaz 2021

Ottoman communities to the state and to prevent the collapse of the empire under the influence of “*Pan-Ottomanism*”. However, these reform attempts failed to stop the the Empire’s dissolution. Most reforms did not reach beyond the legislative regulations deemed necessary by officials or imposed on them by representatives of the great states, and these reforms were not fully adopted by Ottoman society. In fact, the new practices created a dual legal system as the Ottoman state used traditional legal rules as well as legal rules borrowed from the Western tradition. This situation revealed the different groups that accepted Western norms or those that resisted these norms.¹ In these years when the Ottoman Empire faced collapse, in accordance with its economic interests the United States became interested in the Ottoman hinterlands. Relations between the two states developed through mutual agreements and during this period many Americans traveled in the Ottoman lands for religious purposes. This increasing contact between the two states due to economic and religious factors led the American press to dedicate increased coverage to the Ottomans and to affairs in the empire.

The first reports about Sultan Abdulaziz in the American press interested the “*Kuleli Incident*” (September 14, 1859), the first major reaction against the Sultan’s authority due to the reforms of the Tanzimat Period. The dissatisfaction created by the Tanzimat in some sectors of society combined with poor economic conditions following the Crimean War (1853-1856) enabled some bureaucrats, who had not attained their desired offices, to establish the “*Fedailer Cemiyeti*” (Fedai Organization).² Its aim was to utilize dissatisfaction with the administration to gain the support of the masses through the ulema and high-ranking military officials. The organization planned to replace Sultan Abdulmecit with Crown Prince Abdulaziz, and so keep the new Sultan under their control.³ In comments in the American press it was emphasized that “*there was a great resentment and dissatisfaction with the administration in the country, and that the Sultan’s [Abdulmecid] expenses made the people increasingly poor.*”⁴ In comments about the “*Kuleli Case*” in newspapers, reported stated: “*It is a conspiracy against Sultan Abdulmecid and it is prevented by being noticed, important arrests are made in the high bureaucrats, and the peace and security of the Sultan is provided.*”⁵ It was also claimed that, “*After the arrests that took place, threats of retribution arose among the people and this could extend to the palace,*”⁶ and that “*Abdulmecid maintained the traditional structure but could*

1 Erik Jan Zürcher, *Turkey A Modern History*, I. B. Tauris & Co.Ltd., London, 2004, p. 66-67.

2 Sheik Ahmed, Cafer Dem Pasha, Huseyin Daim Pasha, Rasim Bey, Arif Bey, Sheik Feyzullah and Sheik Ismail were the leading members of the organization. Zekeriya Türkmen, “Kuleli Vakası”, *D/Â*, Vol:26, Ankara, 2002, p.356-357.

3 Burak Onaran, *Padişahı Devirmek, Osmanlı İslahat Çağında Muhalefet: Kuleli (1859) ve Meslek (1867)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2018, p.123-142.

4 *New York Daily Tribune*, 20 September 1859.

5 *New York Herald*, 15 October 1859.

6 *The Intelligencer*, 11 November 1859.

not control the political and military administration, so he remained a tool in the hands of Europe's Great Powers and the country was gradually sinking in debt."⁷ The American press indicated that the sultan ascended the throne in very difficult circumstances and that the stability of his reign was possible only by resisting these pressure groups. It is noteworthy that American newspapers foresaw the coming unrest in Ottoman society and anticipated the Coup of 1876.

When Abdulaziz ascended the throne on June 25, 1861, the first biographical informations in the American press about the new sultan reported that "Abdulaziz was well-known in English and French to communicate directly with foreigners through a qualified education."⁸ The United States was closely following the change in sultan in the Ottoman administration as it wanted to gain economic, political and social power in Ottoman regional politics. Developments in Ottoman geography, which were attributed as having great importance for American politics, were transferred to Washington D.C. in periodic reports. The U.S. State Department instructed the American Ambassador Joy Morris as follows: "Congratulating the sultan by recommending good relations with the newly emerging Sultan Abdulaziz", "the delivery of good wishes of the United States" and "acting in accordance with American commercial interests and their relations as soon as possible a commercial treaty to develop."⁹ During the establishment and development of relations with the Ottomans, America acted cautiously to avoid attracting the reaction of great powers such as the British Empire and Russia. Since the late 1860s, it had become an active state that intervened in regional problems like the European powers. The instructions given to Ambassador Morris were a manifestation of America's desire to increase its influence in the region.¹⁰

Sultan Abdulaziz wanted to continue the reform movements that had begun before his reign. The new Sultan first established a new Provincial Order and reorganized the provincial administration by working with Ali and Fuat Pashas, who were leaders of these reform movements.¹¹ Further, in 1863, he went to Egypt with the Princes Abdulhamid, Murad and Mehmet Reshad to closely examine the military, economic and social changes in Egypt. He visited industrial workshops established by Mehmet Ali Pasha in Bulak, weaving factories in Cairo, as well as museums and the pyramids.¹²

After his trip to Egypt, the Sultan also visited several European countries. The Ottoman administration welcomed the French emperor Napoleon

7 *Lewistown Gazette*, 17 July 1861.

8 *The Weekly Ottumwa Courier*, 7 August 1861.

9 *Foreign Relations of the United States (FRUS)*, from William H. Seward to E. Joy Morris, 28.08.1861; p.392-393.

10 Çağrı Erhan, *Türk Amerikan İlişkilerinin Tarihsel Kökenleri*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2015, p.396.

11 Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2007, p.120.

12 François Georjeon, *Sultan Abdülhamid*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016, p.39-40.

III's invitation to the Paris Exhibition of 1867, which gave the Sultan to improve relations with the European states, and Abdulaziz accepted the invitation. This trip was also notable for being the first and last trip made by a Sultan-Caliph, to the Christian countries. Abdulaziz and his delegation left Istanbul on June 21, 1867, for Toulon, and then continued onward to Paris by train. They arrived in Paris on June 30 and were hosted at the Élysée Palace, where the Sultan conducted numerous diplomatic meetings and visited the Universal Exhibition, where agricultural and industrial products of the period were exhibited.¹³

After 10 days in Paris the Sultan and his delegation left for England on July 11, 1867. The American press closely following the Ottoman delegation's meetings. In the newspapers, the Ottoman Delegation was reported to have been "hosted at Buckingham Palace, important security measures were taken around the palace, streets decorated with flags, people greeted the Ottoman delegation on both sides of the roads with excitement."¹⁴ Sultan Abdulaziz's journey was described as, "not a journey to travel and learn Europe, but a journey to directly influence the European public (public diplomacy)." The Sultan made speeches, his own compositions were played at the balls he attended, and he was greeted with his own anthems.¹⁵

In England, Abdulaziz and his entourage took part in naval maneuvers, visited shipyards and participated in a parade in Portsmouth. After England, the Ottoman delegation crossed into the Austro-Hungarian Empire via Belgium and Prussia and arrived back in Istanbul on August 7, 1867. Everywhere he went the Sultan attended receptions, military parades, naval maneuvers, proms and concerts. Thus, he had the opportunity to compare the situation between his Empire and Europe and to examine closely Western ways of life, traditions and customs.¹⁶ Following this trip, he tried to bring the innovations he had seen in European cities to Ottoman society. While the conditions for railway investments in Rumelia were worked through, the preparations for the Istanbul-Baghdad railway line were started. During the Sultan's reign, the first investments were made in metros and trams.¹⁷ The sultan also introduced important reforms in education and in law. Galatasaray High School was opened in 1868. In the same year, the *Meclis-i Vala* (Supreme Council of Judicial Ordinances) was reorganized and divided into two new organizations, the *Divan-ı Ahkâm-ı Adliye* (Court of Cassation) and the *Sura-yı Devlet* (Council of State). The

13 *New York Daily Tribune*, 1 July 1867.

14 *Memphis Daily Appeal*, 12 July 1867.

15 İlber Ortaylı-İsmail Küçükkaya, *Cumhuriyet'in İlk Yüzyılı*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2012, p.24.

16 François Georgeon, *Ibid.*, p.42.

17 During the reign of Sultan Abdulaziz, French engineer Henry Gavand received his first metro concession. The "Tunnel" was built on June 10, 1869. Trams were first built in the form of horse-drawn trams on September 3, 1869, after the concession given to Konstantin Krepano. See detail information. Murat Bozkurt, "İstanbul Kentiçi Toplu Ulaşım Tarihi Literatürü", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Vol:8, Issue:16, 2010, p.355-366.

Mecelle (Ottoman Civil Code), which can be cited as one of the most important reforms from the period, was adopted in 1870.¹⁸

The United States followed the Sultan's moves to modernize the army and strengthen the navy, because US officials perceived this as the sign of a possible rival force in the Mediterranean. In his reports sent to the State Department, Ambassador Morris reported in detail on all the characteristics of the armoured ships that the Ottoman Empire ordered and even described the Turkish navy as a possible threat. He reported that the Ottoman navy would become a major force in the Mediterranean basin.¹⁹

Despite Abdulaziz's positive initiatives, expenses such as uneconomical expenditures, armament and naval purchases, and the construction of new palaces made the Ottoman financial structure unsustainable. Moreover, Tanzimat's pashas Mustafa Reşid, Ali and Fuad, who were very influential on the state administration, died and a new era begun. The new grand viziers were unable to solve existing problems and created their own issues. In the Empire, the Young Ottoman Society increased its influence and opposition to the state. The emergence of the idea of a "Constitutional Monarchy" resulted in criticism of the state administration. Furthermore, the Balkan revolts, the Crete revolt, the Bulgarian and Serbian Rebellions and the Wallachia-Moldavia events were among the other factors that led to criticism of the Ottoman administration. Shortly, the beginning of the 1870s was a period in which economic and political problems escalated in the Empire and such issues prepared developments that eventually would lead to Abdulaziz's dethronement and death.

Reasons for the Abdication of Sultan Abdulaziz in the American Press Events in the Balkans

The idea of nationalism, which emerged from the French Revolution, had crucial implications in the Balkans. Supported by the European Powers, uprisings in the Ottoman Empire's Balkan provinces continued throughout the 19th century. These revolts also paved the way for Britain, France, Austria and Russia to intervene politically and militarily in the Ottoman Empire. The United States, on the other hand, was trying to be effective over the long term. The Balkan revolt during the reign of Abdulaziz occurred in Montenegro and Herzegovina. The reasons for the rebellion in Herzegovina were Serbia's and Wallachia-Moldavia's expansion of their autonomy; Russia's incitement of the Slavs; Austria's protection of the rebels; and Montenegrin cooperation with the Herzegovina rebels.²⁰ Besides, behind the events taking place in the region are the

18 Bernard Lewis, *Ibid.*, p.122-123.

19 *Foreign Relations of the United States (FRUS)*, from E. Joy Morris to William H. Seward, 5.01.1866; p.231-232.

20 Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi, Islahat Fermanı Devri (1861-1876)*, Volume: 3, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2000, p.3, 4.

Gazi

Akademik
Bakış

203

Cilt 14
Sayı 28
Yaz 2021

activities carried out by the Babıali in the name of strengthening the central authority. Local leaders who opposed this situation resisted the Ottoman Empire. Because of the reforms, conservative Muslims objected to the growing influence of the Christian powers. They formed a very strong opposition to changes in the administrative and military system. Efforts to renew the tax system and help the peasantry also damaged the interests of the Muslims. For these reasons, it was inevitable for a rebellion to occur.²¹ Montenegro, which was worked to arm anti-Ottoman forces, also supported the rebel movement in Herzegovina, thus delaying the cessation of the rebellion. In the American press, when the newspapers wrote about the rebellion they emphasized that, "Turkish troops wanted to suppress the rebellion with intense military efforts."²²

The Ottoman government appointed Ömer Pasha to stop the revolt. He defeated the rebels on November 21, 1861 at the Battle of Piva.²³ With the success of the Ottoman forces, the ambassadors of the Great powers delivered a note to the Ottoman Empire asking for the war to cease. The rebellion was completely halted on August 31 1862, when he signed a treaty.²⁴ Although Ottoman-Montenegrin relations entered a peace process with the signing of the treaty, the underlying reasons for the rebellion were not completely eliminated and, because of superficial precautions, a permanent solution could not be reached in the region. The Ottoman officials tried to ensure peace and tranquility in the region by only sending troops to Montenegro. In fact, the problems in Montenegro were caused by political, social, economic and legal problems that had developed and compounded over the centuries. These military interventions made the problems more complicated. Therefore, a second rebellion broke out in 1875 in Herzegovina. In this period, the Russians' Pan-Slavism policy meant that they increased their financial and military aid to Christians in Bosnia-Herzegovina, Montenegro, Serbia and Bulgaria in order to encourage them to revolt against the Ottoman Empire. On the other hand, Austria also made promises to the Christians of Bosnia and Herzegovina and helped to develop the rebel movement. In 1875, Herzegovina was under the administration of the Province of Bosnia. In Bosnia-Herzegovina, Christians were a majority and Muslims a minority, and most of the population consisted of rural farming families. Taxation-related abuses were the most important factor behind the rebellion in Herzegovina. As a matter of fact, American newspa-

21 Barbara Jelavich, (Translate: İhsan Durdu, Gülçin Tunalı, Haşim Koç), *Balkan Tarihi 18. ve 19. Yüzyıllar*, Küre Yayınları, İstanbul, 2009, p.380.

22 *Alexandria Gazette* and *The New York Herald*, 16 April 1861.

23 The American press reports that Omer Pasha has largely suppressed the rebellion, *The New York Herald*, 24 June 1861; *The Daily Exchange*, 25 June 1861; and he fought against 8,000 rebels and that 800 dead and wounded were given from Ottoman troops. *Chicago Daily Tribune*, 9 December 1861. Uğur Özcan, *II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı-Karadağ Siyasi İlişkileri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2012, p.30.

24 *Evening Star* and *The Daily Exchange*, 5 September 1861; Enver Ziya Karal, Vol:3, *Ibid.*, p.6.

pers reported that “*excessive taxation by Turkish authorities in the region*” played a key role in the development of the rebel movement, and “*incidents on the Dalmatian coast, and especially at the Austrian border, were against Turkish authority and rebels were raising Austrian flags in areas close to the border.*”²⁵

The rebellion began when 160 Christians of “*Nevesin*” district in Herzegovina escaped to Montenegro to avoid paying the cattle tax and to get rid of the local forces.²⁶ The Prince of Montenegro asked the Russian ambassador Ignatyef to mediate between the Ottomans and allow the rebels to return to their towns. The Ottoman administration ordered Bosnian Governor Derviş Pasha to review the complaints. But, on July 24, 1875, the rebellion resumed.²⁷ The New York Times argued that the rebellion movement had turned into a struggle for independence, claiming that “*the conflict between the Christian and Muslim communities is gradually developing against Turkish rule.*”²⁸ In addition, the rebels sought to expand the rebellion towards Bosnia, Montenegro and Austria. Attacks on Muslim families, especially those living in these areas, led to its expansion. The New York Times reported that “*many Muslim families were massacred and many villages were looted.*”²⁹ The American press also used open source intelligence from local newspapers in the region and one-sidedly shared the developments with the public. *Glas Cernagoza*, which was published in Montenegro, described the aims of the uprising thus: “*This uprising will eventually lead to a result. Not the rulers, but the nations will decide what to do. Montenegro will not stand by in the face of rebellion and the rebellion will be successful if it spreads throughout Serbia. Now or Never.*”³⁰ As can be seen from this report, the rebellion was expected to spread throughout the Balkan region.

After a few months, Austria, Russia and Germany tried to create a basis for an agreement between the Ottomans and the rebels through their consuls in Ragusa. The rebels demanded an armistice and concessions to Bosnia-Herzegovina, saying they could not rely on the Turks during the talks. The rebellion soon moved from a local dispute to take on an international dimension. The Sublime Porte was informed that there were talks between Prince Bismark, Count Andrassy and Gorchakov in Berlin and that Count Andrassy was preparing a program to ask for concessions from the Ottoman administration for Herzegovina. On the advice of Britain, the Ottomans had planned to prevent

25 *The Daily Phoenix, New York Times and The New York Herald*, 12 July 1875.

26 The Nevesinje Rebellion was different from the numerous armed resistance actions in Herzegovina and Bosnia. Preparation for the rebellion took a year. The impact of the event was felt deeply on Russia, Austria and the specially Ottoman Empire. Misha Gleeny, *The Balkans Nationalism, War and The Great Powers 1804-2012*, Penguin Putnam Inc., Canada, 2000, p.104.

27 Enver Ziya Karal, Vol:3, *Ibid.*, p.74,75.

28 *New York Times*, 2 August 1875.

29 *New York Times*, 16 August 1875.

30 *Nashville Union and American and New York Times*, 31 August 1875.

Gazi

Akademik
Bakış

205

Cilt 14
Sayı 28
Yaz 2021

the intervention of Russia, Germany and Austria by issuing a reform program before it was imposed by the European Powers. Grand Vizier Mahmud Nedim Pasha prepared the “*Edict of Justice*”, which granted Christians new rights and privileges.³¹

Wallachia -Moldavia Events

“*The Edict of Justice*” was based on the principles contained in the Tanzimat and Islahat Edicts. Count Andrassy gave a note to the Ottoman Empire on November 30, 1875, after obtaining the approval of Russia, that claimed that the Ottoman Empire did not fulfill its promises in the 1875 Justice Edict.³² When the note was delivered, Count Andrassy claimed that the note was prepared not to intervene in the affairs of the Ottoman State, but to conciliate between the rebels and the Ottoman Government. The ambassadors from the states party to the Paris Treaty of 1856 also verbally reported the contents of the note on December 30. The note included religious and sectarian freedom, the abolition of tax farming (*iltizam*), landownership right for the farmers, and the expenditure of taxes for local needs. The Sublime Porte accepted the note on February 11, 1876, thinking that peace would not be achieved if the note was rejected.³³ Despite the Sultan’s agreement, the rebels demanded more comprehensive reforms. Count Andrassy believed that with the rebellion of the Bulgarians and Cretans, the rebellion would soon expand. The Bosnia-Herzegovina rebels, meanwhile, continued their struggle, knowing that they would be supported by Russia, Serbia and Montenegro.

During the reign of Abdulaziz, another development that undermined state authority over the Balkans and provoked a reaction from the European powers took place in Wallachia-Bogdan.³⁴ The decree of December 6, 1861 stip-

31 The Ottoman administration issued three edicts in this context. In the first edict dated September 20, 1875, it was announced that a special Ministry of Justice would be established, some rights would be granted to the people and the tax collectors would be better supervised. By a second decree issued on October 2, 1875, the Edict of Justice granted Christians the right to tax relief, freedom of belief and equality before the law. The third decree is dated December 12, 1875 and is more comprehensive. It was declared that independent courts would be established, freedom of faith would be provided, the forced labour of Christians would be abolished, the compensation fee for the military service would not be charged on those who were outside the age range of 20-40, and the villagers could buy land. Tufan Turan, “İspanya Elcilik Raporlarında 1875 Hersek İsyanı”, *Bellekten*, Vol: 62, Issue: 294, (August, 2018), p.633.

32 *National Republican*, 4 December 1875.

33 *New York Times*, 16 February 1876.

34 Under the Ottoman rule, especially in the 18th century, voivodes could be appointed as Wallachia and Moldavia several times. This situation paved the way for the unification of both principalities on the common ground of a single people (Wallachia-Moldavia/Romanian), language and Orthodoxy. Customs were abolished between the two countries on January 1, 1848, thus creating a common economic infrastructure. When the defeat of Russia in the Crimean War (1853-1855), more favorable conditions emerged for the independence

ulated that Prince Couza would rule Wallachia together with the parliament. However, the legislators engaged in a political struggle among themselves, rendering the Prince's government powerless. In response, Couza dissolved parliament in 1864. The Ottoman Empire regarded this situation as illegal and did not recognize it. Prince Couza came to Istanbul on June 28, 1864, re-reconciled with the Ottoman Empire and signed the Istanbul Protocol, according to which Wallachia would be free in domestic affairs, and the region would be governed by the Prince, the national assembly and a senate. In return, Wallachia-Bogdan would remain under the rule of the Empire. However, all these initiatives remained temporary and provided only superficial solutions.³⁵

In Wallachia-Moldavia, pro-independence politicians believed that Romania could become an independent state if they removed elected Couza from the administration, and they rebelled against Prince Couza, who was forced to resign on February 23, 1866. On the same day, Romania's parliament elected Count Leopold, the brother of the King of Belgium, as Prince to the throne of Romania. The Ottoman Government declared that it did not recognize the situation as it violated the treaties. However, on March 10, 1866, Prince Charlemagne of the Hohenzollern dynasty was elected to the Principality of Romania by the Paris Conference. On October 26, 1866, the Ottoman administration approved Prince Charlemagne's Principality of Romania with a decree. The states that supported Romania's autonomy soon recognised the new situation and Romania quickly loosened its ties to the Ottoman Empire and quickly became a semi-independent state.³⁶

Serbian Rebellion

One of the Balkan rebellions closely watched by the American public was the 1862 Serbian Revolt. In January 1862, the Serbian government began increasing the number of its military forces in Belgrade. In February and March, there were isolated attacks against the Turks. Belgrade residents, who rose up after two Serbs were killed in the riots on June 10, 1862, captured all the Ottoman outposts in the city. The Serbs attacked everywhere and the Turks were on the defensive. Through foreign consulates in Belgrade, the Serbian authorities reached an agreement with the Belgrade guard, Aşir Pasha. However, turmoil continued due to ongoing attacks by Serbian troops and citizens against the Belgrade fortress.³⁷

of the Romanians. The great powers, which wanted to create an obstacle to the expansion policy of Russia, which was advancing in the direction of the Balkans, Istanbul and the Straits, accepted the unification of Wallachia-Moldavia (1859-1862). In 1859, Wallachia and Moldavia united under the leadership of Alexandr Couza, forming the core of today's Romania. Sedat Avcı, "Romanya", *DA*, Vol:35, Ankara, 2002, p.166-167.

35 Enver Ziya Karal, Vol: 3, *Ibid.*, p.8, 9.

36 Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1997, p.264, 265.

37 The American press regarded the Castle Commander, "Asheer" Ashir Pasha, as the perpetrator

Görüş

Akademik
Bakış

207

Cilt 14
Sayı 28
Yaz 2021

For this reason, a conference consisting of the ambassadors of England, France, Italy, Prussia and Russia gathered in Istanbul. At the end of the conference, a protocol was signed on September 8, 1862, according to which the Ottoman Empire left the fortresses of Socod and Oujtza to the Serbs and kept the fortress of Belgrade. The revolt underlined how Ottoman rule was gradually weakening in the region.³⁸ The Serbs, who received the support of the great powers, entered a long period of negotiations with the Porte, and in this process, it was aimed to withdraw all the troops of the Ottoman Empire and this was only realized in 1867.³⁹

Bulgarian Rebellion

Sultan Abdulaziz's reign also witnessed the Bulgarian Rebellion. Bulgarian attempts to gain independence set an example for struggles against the Ottoman Empire in Wallachia-Bogdan, Serbia and Crete. The insurgents fought regular Ottoman troops in Bulgaria. For the Ottomans, the most important uprising in the Balkans is the Bulgarian uprising, as Bulgaria's proximity to Istanbul and its central location in the Balkans made policing and security in the region vital for the Ottomans. The American press closely followed the Bulgarian Issue. According to the American press, the Bulgarians rebelled against the Ottoman administration in 1867 for different reasons, including "the creation of an autonomous state under the denomination of the Kingdom of Bulgaria where Bulgarians constitute the majority,⁴⁰ the formation of a national and constitutional government, the rule of the Kingdom by a Christian who will be elected by a national assembly that is composed by the votes of the people."⁴¹ It was also reported that Bulgarian insurgents organized in small groups and used so-called irregular warfare hit-and-run tactics.⁴² Furthermore, the press argued that the Bulgarians' demands were justified, emphasizing that the people were oppressed by Ottoman rule and lived under bad conditions.⁴³

Bulgarian gangs used the term "Balkan Transitional Government" in their leaflets, saying their goal was to establish an independent Bulgaria. Danube (Tuna) Governor Mehmed Sabri Pasha was unable to stop the rebels, and

of the events. According to the newspaper 13 Serbs and 2 Turks were killed during the events. *The Memphis Union Appeal*, 20 July 1862.

38 Belgrade Castle was left to Serbia on 20 March 1867. Enver Ziya Karal, Vol: 3, *Ibid.*, p.15.

39 Barbara Jelavich, *Ibid.*, p.272.

40 On 11 March 1870, Abdulaziz declared the acceptance of the demands of the Bulgarian Patriarchate and the establishment of an independent Bulgarian Church, which the Bulgarians had been demanding for a long time in order to put an end to the conflicts between the Greek Patriarchate and the Bulgarian people. Thus, "Eksarhlık Edict" was published. Ramazan Erhan Güllü, "Bulgar Eksarhlığı'nın Kuruluşu ve Statüsü", *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Vol-17, 2018, p.350-361.

41 *The New York Herald and New York Daily Tribune*, 10 April 1867.

42 *The New York Herald*, 8 July 1867, *The New York Times*, 17 September 1868.

43 *Delaware Gazette*, 19 April 1867; *New York Daily Tribune*, 18 October 1867.

State Council Chief Midhat Pasha was sent to Bulgaria and soon suppressed the movement of the gangs. Midhat Pasha reported to the government after the end of the rebellion, emphasizing the emerging nationalism movement in Bulgaria. He outlined the measures to be taken in military and educational fields. However, the Bulgarian Issue remained a problem, and the measures proposed in his report were not taken into account. The impact of the Bulgarian uprising in 1876 was deeply felt in the Ottoman Empire.

Although planned for May 1876, the rebellion began in almost all vilages of the Plovdiv region in April. According to the American press, *“the rebels, which were about 10,000 people, had planned this rebellion long ago.”* On the other hand, the Ottoman administration reinforced the region in a short time by making military shipments through Edirne and resisted the rebels.⁴⁴ The American press claimed that *“The Bashi-Bazouk forces [gangs] dispatched to the region by the Ottoman Government massacred old people, women and children and burned villages in the region.”*⁴⁵ It is understood that this kind of news was published in the American press for propaganda purposes, as the inclusion of such claims in the newspapers opened the way for Western states to intervene in the region. Bulgarian rebels who realized that they could not be effective through the uprising tried to get the support of the Great powers and America. It was alleged in the American press, continuously for propaganda purposes in order to gain international support, that the Ottoman army carried out massacres aimed at the civilian population.

One of the important events that took place at this point was the *“Salonica Incident.”* A Bulgarian girl living in Salonica converted to Islam. The U.S. Consul Lazarro kidnapped the girl from local forces with the men under his command and the locals reacted with great anger. The American press claimed that *“the Christian girl was forcibly brought to the mosque by Muslim gangs and rescued with the support of the German consul Paul Moulin and the French consul Abbot upon hearing the cries for help.”*⁴⁶ The Muslim community, which claimed that a girl who accepted Islam could not be abducted by force, marched to the U.S. Consulate to get her back. In the meantime, the consuls of France and Germany wanted to prevent the crowd and they were killed by the aggrieved people. The American press considered the killing of the consuls to be *“a brutal massacre and a great disgrace.”*⁴⁷ In the aftermath of the Salonica Incident, relations between

44 *Chicago Daily Tribune*, 10 May 1876.

45 *The New York Times*, 25 June 1876.

46 *The New York Herald*, 10 May 1876; *Ashtabula Telegraph*, 12 May 1876. Lazarro's report to the Ambassador of Istanbul Horace Maynard states that the girl was 12 years old and met Turkish women while carrying water from a fountain in a village called Bogdantza; *Foreign Relations of the United States (FRUS)*, from Lazarro to Horace Maynard, 25.05.1876; p.569,570.

47 *Memphis Daily Appeal*, *National Republican*, *The Dallas Daily Herald* and *The Wheeling Daily Register*, 10 May 1876.

Gazi

Akademik
Bakış

209

Cilt 14
Sayı 28
Yaz 2021

the states of France, Germany, Italy and the Ottoman Empire became increasingly tense. These states sent warships to Salonica, and demanded that the perpetrators be punished. Sultan Abdulaziz did not accept these requests and ordered several battalion soldiers to the Balkans and sent troops to Salonica by sea. The criminals were not handed over to the foreigners and were to be tried in Ottoman courts. By order of the Sultan, the governor of Salonica was replaced. The six men who killed the consuls in Salonica were tried and sentenced to death.⁴⁸

The suppression of the Bulgarian rebellion and the Salonica incident enabled the European powers to act together against the Ottoman administration.⁴⁹ A note was given to the Ottomans by the authorities of Russia, Austria and Germany, who gathered in Berlin on May 12, 1876.⁵⁰ This note, referred to as the Berlin Memorandum, generated a strongly negative reaction, in particular because of European hostility to the Ottoman Empire in the wake of the Bulgarian Revolt and Salonica events. However, although it was decided to impose sanctions by notifying the Ottoman Empire of the memorandum, these sanctions could not be realized due to the change in the Sultanate.

Crete Issue

One of the most serious problems of Abdulaziz period was the Cretan issue. This issue continued during Abdulhamid II's reign. The U. S. was interested in the island because of its military, economic and political interests in the Mediterranean basin. Events in Crete were among the most widely reported topics in the American press. Events on the island of Crete had been featured in the American press since 1866, delivered through letters from William James Stillman, the U. S. Consul. Stillman's information, which was influenced by his friendship with Greeks on the island for many years, was negative toward the Ottomans. Crete was portrayed as a second Greek uprising.⁵¹ In the first

48 Enver Ziya Karal, Vol: 3, *Ibid.*, p.99.

49 The letters and reports published by journalists working in Bulgaria played an important role in the development of the opposition against the Ottoman Empire. One of them is Macgahan. Januarius Aloysius MacGahan, who was a reporter for the New York Herald newspaper, arrived in Plovdiv on 23 July. American Consul Eugene Schuyler accompanied him and tried to gather information about the events. In the report published later, there were incriminating points on the Turkish side. The descriptive letters Mac Gahan wrote to the "Daily News" newspaper and the reports dated August 10, 1876 submitted by Schuyler to Maynard evaluated the events that took place during the riot as "massacres". Januarius Aloysius Macgahan, *The Turkish Atrocities In Bulgaria*, Letters of the Special Commissioner of the "Daily News", With an Introduction & Mr. Schuyler's Preliminary Report, Bradbury, Agnew & Co., London 1876.

50 *Chicago Daily Tribune*, 16 May 1876; *New York Daily Tribune*, 19 May 1876.

51 Çağrı Erhan, *Ibid.*, p.272,273; William J. Stillman wrote a work in 1874 in which he reflected his events and impressions on the island of Crete in a biased way. William J. Stillman, *The Cretan Insurrection of 1866-7-8*, Henry Holt and Company, New York, 1874.

news reflected in the American press, it was emphasized that the Greeks started a struggle for independence on the island of Crete and this struggle was gradually spreading.⁵² In order to get support from the President of the United States, Greek requests for help were published in the American press. In these publications, it was stated that *“Crete is the country of Minos and Jupiter and that they are experiencing the most painful days in history because of the Turks and that the Christian world is under the Muslim yoke.”* They claimed that, *“The Turkish rulers imposed heavy taxes on the island’s Christians, put heavy pressure on Christians and were under difficult conditions to live on the island. The inhabitants of the island of Crete are of the same race as the Greeks and Crete is part of the Greek kingdom.”* It was also emphasized, *“the President of the United States could help liberate the people of Crete.”*⁵³

Aid campaigns were also organized in relation to the events in Crete through the initiatives of Greeks living in Amerika. In these campaigns, the American people’s interest in the region steadily increased. Comments mentioned in the newspapers included: *“the Turks intervened unjustly, the Turkish army was tormented by its operations, the Cretans would be saved from hunger and misery with the help of the Cretans, and the Turks acted barbarically.”*⁵⁴ Not long after, Dr. Samuel G. Howe established the *“Crete Lovers Committee”* in Boston. This committee was intended to organize American aid to the island of Crete and take it to Athens.⁵⁵ Dr. Howe delivered American aid through contacts in Athens. In his letters, he claimed that *“The Turks systematically brutally massacred Christians living on the island, imprisoning even little girls and women, and mistreating the refugees on the island.”*⁵⁶

By the end of 1867, the Crete issue in the American public reached a turning point. In the Congress on July 19, 1867, decisions concerning Crete were taken. It was stated in the decisions, *“The American people have great sympathy for the People of Crete belonging to the Hellenic family, which civilization owes a lot. The suffering of the people of Crete also hurts the American people. They hope that this statement will be taken into account by the Turkish government when determining the politics of Crete.”*⁵⁷ In response to this approach of the American government, changes occurred in the attitude of the Ottoman State. The New York Consul Cristopher Hachik Oscanyan protested, stating that, *“Seeing the people of Crete as a member of the Helen family was due to not knowing history.”* Oscanyan also stressed that *“the reason for the Cretan uprising was the attempt by the European states to divide the Ottoman State and that the exaggerated newspaper reports could not be used as evidence in the evaluation of the Cretan issue.”*⁵⁸

52 *Chicago Tribune* and *The Evening Telegraph*, 31 August 1866.

53 *New Orleans Daily Crescent*, 5 October 1866.

54 *Memphis Daily Appeal*, 9 January 1867.

55 *The National Republican* and *The Charleston Daily News*, 12 June 1867.

56 *New York Daily Tribune*, 10 August 1867.

57 *Foreign Relations of the United States (FRUS)*, from William H. Seward to E. Joy Morris, 22.07.1867; p.14-15.

58 Çağrı Erhan, *İbid.*, p.280.

Görüş

Akademik
Bakış

211

Cilt 14
Sayı 28
Yaz 2021

During the events on Crete, the Ottoman administration appointed Ömer Pasha to the region. He was an important commander who had achieved significant success in suppressing the Montenegrin rebellion and was well versed in irregular warfare. He defeated the rebels in Lasithi in a short time. The scattered rebel groups tried to hold out in mountainous areas. Some of the rebels began to immigrate to Greece.⁵⁹ An assessment in the New York Daily Tribune stated: “*The struggle between Greece and Turkey [the Ottoman Empire] is likely to lead to crises in the Eastern Question. In this way, the whole of Eastern Europe will be brutally excited. This will soon put an end to the rule of Muslims in Europe and pave the way for new states.*”⁶⁰ As can be seen from the evaluation, the ongoing crisis between Greece and the Ottoman Empire was seen as the most important part of the Eastern Question for the American press.

Despite negative views of Turks in European and American public opinion, the Grand Vizier Ali Pasha and the Foreign Minister Fuat Pasha believed that the Ottoman Empire could carry out reform in Crete on its own. For this purpose, Ali Pasha was sent to Crete and arrived in Heraklion on October 6 and declared amnesties the same day. The American press reviews called the amnesty, “*A superficial amnesty that is not very sincere.*” However, public order was largely ensured after the amnesty.⁶¹ On February 14, 1868, a reform decree was announced by Ali Pasha in the “*Crete General Assembly*” that described the island’s new administrative order. Although the edict granted autonomy to the island, the rebels insisted on controlling the island and holding a plebiscite on its annexation to Greece. However, the Grand Vizier Ali Pasha did not agree with this idea because he believed the plebiscite would vote for annexation to Greece. Sultan Abdulaziz agreed with Ali Pasha and these ideas were thus rejected.⁶² On February 24, 1868, Ali Pasha returned to İstanbul, replacing Huseyin Avni Pasha.⁶³

In July 1868, the American Congress presented a bill that envisioned Crete as an independent state. However, it was rejected by the majority of parliament members. Although this was considered an important attempt to keep the Cretan issue alive, Congress reported that the repression of the Ottomans saddened the United States.⁶⁴ America’s attitude towards Crete began to change in late 1868. Faced with the danger of becoming part of an Ottoman-

59 *American Citizen*, 31 July 1867.

60 *New York Daily Tribune*, 7 August 1867.

61 *Memphis Daily Appeal*, 25 October 1867.

62 Enver Ziya Karal, Vol:3, *Ibid.*, p.34,35.

63 According to the American press, Ali Pasha did not succeed in his attempts and moves in Crete. *New York Daily Tribune*, 21 March 1868; In his report to the State Department, American ambassador E. Joy Morris commented that Ali Pasha’s attempts were quite sincere and that he could provide peace on the island. *Foreign Relations of the United States (FRUS)*, from E. Joy Morris to William H. Seward, 11.03.1868; p.111,112.

64 *Alexandria Gazette*, 29 July 1868, *Staunton Spectator*, 4 August 1868.

Greek war, Congress decided that it was appropriate to remain neutral in the framework of American interests and began to act accordingly.

The Ottoman Empire withdrew its ambassador to Athens on December 2, 1868 due to the Cretan issue and ceased to have political relations with Greece. On December 11, 1868, Greece was given an ultimatum due to its provocative role in the Cretan rebellion.⁶⁵ The Greek government, on the advice of Russia, wanted to negotiate ultimatum clauses. The Ottoman State rejected this situation and blockaded the Greek coast. Some of the rebels, who could not get help on the island of Crete, were forced to leave the island and the Cretan rebellion ended.⁶⁶

The European states did not see a possible war between the Ottomans and Greeks as appropriate to their interests. They proposed to the Ottoman leadership a conference in Paris, providing that the territorial integrity of the Ottoman Empire and its administration in Crete were not under discussion and focusing only on the Ottoman-Greek conflict. The Ottoman Empire, France, England, Prussia, Italy and Russia participated in the Paris Conference, which opened January 9, 1869, and the demands of the Ottoman Empire were justified. The Declaration included a call on the Greek government to end all intervention in the Crete Rebellion. Thus, the Cretan rebellion and Ottoman-Greek conflict abated for a time.⁶⁷

External Debts

External borrowing since the Crimean War caused a severe economic crisis in the Empire during Abdulaziz's reign. The Ottoman administration was no longer able to pay its debts and in 1875 the Empire had to declare a moratorium and stopped its payment of overdue external debts for a period. For this purpose, measures known as the "Ramadan decrees" were announced during Ramadan month of 1875. In these decrees, it was stated that a portion of the debt interest would be paid, and the rest would be paid as state bonds. The devaluation carried out by the Ottoman Empire found wide coverage in the American press. According to the American press, "The Ottoman Empire faced this problem because of the high level of foreign debt which was invested in the wrong projects and the economic mismanagement."⁶⁸ In addition, the evaluations stated that "the new situation for the Ottoman Empire is an important lesson to be learned". It was also claimed that "if the Ottoman Empire can withstand the dishonor and have to borrow again, it will suffer greatly." It was also foreseen that "the Ottoman Empire would be quite an easy prey to any major state that chose to attack if it could not use the new loans".⁶⁹ As a matter of fact,

65 *The Portland Daily Press*, 16 December 1868.

66 *New York Daily Tribune*, 18 December 1868.

67 *The National Republican*, 11 January 1869; *The Daily Phoenix*, 14 January 1869.

68 *The Sun*, 13 November 1875.

69 *The Wheeling Daily Intelligencer*, 30 October 1875.

Gazi

Akademik
Bakış

213

Cilt 14
Sayı 28
Yaz 2021

the establishment of the “Duyunu Umumiyye” administration in the Ottoman Empire during the reign of Sultan Abdulhamid would prove this in the future.

The Ottoman Empire brought Mahmud Nedim Pasha, known to be pro-Russian, in to serve as Grand Vizier due to the Serbian and Bulgarian uprisings. The Ottoman administration thought that a pro-Russian Grand Vizier would solve the Balkan problem. He was close friends with the the Russian Ambassador Count Nikola Ignatief and was accustomed to consulting with Ignatief on many issues. For this reason, Ignatief had an influence on the moratorium decision. The Grand Vizier Mahmut Nedim Pasha’s decision in the moratorium on the recommendation of the Russian ambassador to Istanbul devastated the economic credibility of the Empire in Europe and European states heavily criticized Abdulaziz and Mahmut Nedim Pasha. In addition to undermining the financial reputation of the Empire, this decision led to increased pressure from Britain and France on the Ottoman administration. It also gave rise to a gradual rise in political, social and economic instability. The moratorium was an important cause for the eventual deposition of Sultan Abdulaziz. Crown Prince Murad Efendi came to be seen as an alternative to the Sultan with the support of the Young Ottomans.

Young Ottomans

A secret society called *İttifak-ı Hamiyyet* (Alliance of Patriotism) was founded in Istanbul on June 7, 1865 by a group of young people who were against the administration’s policies and were worried about the dissolution of the Ottoman Empire. The name of the society was soon changed to “*Young Ottomans Society*.” Their aim was to ensure that the Ottoman Empire, which was governed by absolutism, was transformed into a legitimate administration. According to the Young Ottomans, in the Ottoman Empire a parliament needed to be established in order to limit the authority of the sultan and to supervise the executive power. Moreover, the Ottoman State would only be able to avoid disintegration by the introduction of a constitutional regime that liberalized the political system and granted freedoms to the people.⁷⁰

Namık Kemal, Ayetullah Bey, Reşat Bey, Mehmed Bey, Menapirzâde Nuri Bey, Ali Suavi were among the Young Ottomans, who blamed Ali Pasha and Fuad Pasha for the Empire’s bad situation. In 1867, Mustafa Fazıl Pasha, brother and heir to the Egyptian Khedive İsmail, began to support the opposition movement. He became Minister of Finance in 1862 and in 1865 he was appointed as the head of the *Meclis-i Hazâin* (an advisory council on financial issues). In 1866 Mustafa Fazıl Pasha presented a report to Sultan Abdulaziz critical of Fuad Pasha’s fiscal policy, after which he was dismissed and exiled.⁷¹

70 Tefik Çavdar, *Türkiye’nin Demokrasi Tarihi 1839-1850*, İmge Kitabevi, Ankara, 1999, p.26.

71 Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996, p.37,40.

The Sultan and Fuad Pasha recognized the descendants of Khediv İsmail as successors by an edict issued on the question of succession of Egypt. Mustafa Fazıl Pasha wrote a letter to the Sultan, in which he offered solutions to the general situation of the Ottoman Empire during these events. In his letter, he mentioned the problems of the Ottoman Empire as a financial crisis and the corruption of civil servants and suggested the necessity of creating a free society. In order to get rid of the current problems of the Empire, he proposed transition to constitutional rule.⁷² The American press saw Mustafa Fazıl Pasha as the leader of the Young Ottomans movement. It was emphasized that the society “wants a constitutional government to be formed, adopts the principle of equality of nations and aims at the principle of people’s sovereignty.” According to the New York Herald: “Sultan Abdulaziz could welcome the reform demands of this movement, and if the Sultan accepts all the proposed reforms, there could be a radical change in the Ottoman Empire and Turkish society.”⁷³ Mustafa Fazıl Pasha settled in Paris upon the decision of exile given by Abdulaziz.

These developments led the Ali Pasha administration to take precautions and as a result Namık Kemal was appointed to Erzurum and Ziya Bey to Cyprus. Additionally, Ali Suavi was deported to Kastamonu without a duty. Being aware of this, Mustafa Fazıl invited these intellectuals to Paris to work with him. He promised to provide financial support to continue their opposition to the Ottoman administration and to win the support of the European public via the press. On August 10, 1867, Mustafa Fazıl, Ziya Pasha, Namık Kemal, Ali Suavi, Nuri, Mehmed Bey, Reşad Bey and Rifat Bey met in the mansion of Mustafa Fazıl Pasha. They decided to establish an organization that adopted the principles stated in Pasha’s letter to the Sultan. Ziya was appointed as the leader of the society, called Young Ottomans. In order to promote the views of the Society, it was decided to publish a newspaper called *Muhbir* [Informer]. Ali Suavi took over this task. However, Mustafa Fazıl Pasha was surprised by the fact that the *Muhbir* took a very hard Islamist attitude as soon as it was launched and in its publication policy. It had a divisive impact in the community. Ali Suavi published the newspaper on his behalf with a religious perspective, rather than on behalf of the Young Ottomans. With Ali Suavi’s departure from the community and Mustafa Fazıl Pasha’s reconciliation with Ali Pasha and his return to Istanbul, the ties of the Young Ottomans gradually weakened. After Mustafa Fazıl Pasha returned to Istanbul, financial aid continued for a short time, but eventually ceased.⁷⁴

Although the Young Ottomans were cut off from their funding resources, they continued their push for constitutionalism. On June 29, 1868, Namık

72 Tevfik Çavdar, *İbid.*, p.27,28.

73 *The New York Herald*, 1 May 1867.

74 Tevfik Çavdar, *İbid.*, p. 29-31.

Gazi

Akademik
Bakış

215

Cilt 14
Sayı 28
Yaz 2021

Kemal started to publish the *Hürriyet* [Liberty] newspaper, but he fell into conflict with Ziya Bey and left the newspaper. With this event, the dissolution of the Young Ottomans began. Upon the death of Ali Pasha in September 1871, Mahmud Nedim Pasha became a grand vizier and then a general amnesty was proclaimed.⁷⁵ After this stage Namık Kemal emerged as the leader of the movement. He was forbidden to own a newspaper, so with the help of Mustafa Fazıl Pasha he published a newspaper called *İbret* [Lesson] with Ebuzziya Tevfik, Reşat and Nuri Bey. However, the newspaper was closed four months later and its authors were exiled to different regions. Namık Kemal served in Gallipoli for a while and then took charge of the re-opened *İbret* newspaper. Namık Kemal's play "*Vatan Yahut Silistre*" in the Güllü Agop Theatre, with a theme of patriotism, caused the Young Ottomans to be exiled for the third time. On April 5, 1873, *İbret* was closed and Namık Kemal, Ebuzziya Tevfik, Ahmed Midhat, Nuri and Ismail Hakkı were imprisoned and then exiled. Thus, the Young Ottomans movement gradually began to lose its influence. However, the Young Ottomans inspired the Young Turks who would emerge later.

The American press claimed that journalists such as Namık Kemal and Ebuzziya Tevfik Bey were arrested for "supporting the principles of freedom."⁷⁶ In an article in the *Opelousas Journal*, the Young Ottomans were cited as the future reformers of the Ottoman Empire and as the guarantee of the next generation. According to the newspaper, it was stated that the Young Ottomans consisted of people who knew European languages and had ideas about the outside world that they mainly obtained through newspapers. In addition, it was emphasized that the Young Ottomans were able to speak French, to be quite civilized and polite in their approach, attitudes and speeches.⁷⁷ According to the American press, the Young Ottomans had been effective in the abdication of Abdulaziz and the enthronement of Murad V.⁷⁸ The Young Ottomans movement enabled the discussion and dissemination of concepts such as parliament, freedom, equality, homeland and nation. In addition, the 1st and 2nd Constitutional Monarchy was formed thanks to the Young Ottomans. The American press closely followed the leaders of the movement and the ideological infrastructure of the society and recognized its importance for the Ottoman state.

Dethronement of Sultan Abdulaziz

The opposition movements against Sultan Abdulaziz increased their influence day by day owing to social, economic and political disenchantment. The first attempt to dethrone the Sultan was the *Meslek* movement, which was estab-

75 Şerif Mardin, *Ibid.*, p.68

76 *The New York Herald*, 3 May 1873.

77 *The Opelousas Journal*, 13 October 1876.

78 *The New Orleans Democrat*, 2 July 1876.

lished by Mehmet Bey, Nuri and Resat Bey in Istanbul to overthrow the government.

Meslek (Mudarris) Movement

According to the plan, on June 5, 1867, all members of the organization would meet at the Hagia Sophia Mosque. Members of the organization would march to the Sublime Porte in the name of Islam and would address the Islamic community after prayers to explain their objectives. The madrasah teachers and students would try to spread the rebellion to the public. The organization was aimed primarily at removing the most prominent statesmen from the administration such as Ali Pasha and Fuat Pasha. Afterwards, the clergy of the organization planned to impose reform projects on Abdulaziz. However, all of these plans failed since the rebellion had already been exposed, and members of the organization were tried and punished.⁷⁹ The American press published a letter written by Ziya Pasha about the incident that had previously been published in the French newspapers. In his letter, he stated that, “*The people arrested in Istanbul were not the leading figures of the Young Ottomans. However, these may have been some patriotic people who joined the Young Ottoman Society by acting in opposition to the government pressure.*” He emphasized the impossibility of an assassination attempt. He completely denied existence of the events and stated that, “*Who did we prepare for the assassination of the Sultan against Fuad and Ali Pasha? There is no serious side to them.*”⁸⁰

Assassination Attempt to Sultan Abdulaziz

Another dissident movement that emerged during the reign of Abdulaziz was an assassination attempt against the Sultan in September 1868. Ziya Pasha published information about the assassination attempt in the October 7, 1868 issue of the newspaper *La Liberte*. It was claimed that the attempt was carried out by Konduri, a merchant from Odessa, and Kostaki Altuncu, a former *sarrafiyer* (moneychanger) in the Ottoman Palace. Ziya Pasha wrote in this letter that the Young Ottomans had no connection to the incident. In 1908, Ebuzziya Tevfik described the details of the assassination incident in the *Tasvir-i Efkâr* newspaper. According to Ebuzziya Tevfik, the assassination attempt was carried out by Huseyin Vasfi Pasha, the son-in-law of Mütercim Rüştü Pasha. Ebuzziya Tevfik also claimed that Huseyin Vasfi had been arrested but fled to Europe afterwards. He only came back to Istanbul after Sultan Abdulaziz was deposed and Murad took the throne.⁸¹ The fact that the American press published news of the assassination attempt with little delay shows the power

79 Burak Onaran, *Ibid.*, p.271-275.

80 *New York Tribune*, 3 July 1867.

81 Enver Koray, “Sultan Abdülaziz’e Karşı girilen Bir Suikast Olayı ve Hüseyin Vasfi Paşa”, *Belleten*, Vol:51, Issue:199, Ankara, 1987, p.193-196.

Görüş

Akademik
Bakış

217

Cilt 14
Sayı 28
Yaz 2021

of its intelligence network. The Alexandria Gazette and the New York Herald newspapers claimed that *"the conspiracy to remove Sultan Abdulaziz from the throne in Istanbul has been uncovered."* It also stated that many political arrests took place following the botched assassination.⁸² The rebellion in Herzegovina, the Bulgarian rebellion, and the events in Salonica during the reign of Sultan Abdulaziz caused the European public to turn against the Turks, and intervention in the Ottoman Empire increased. Further, Mahmut Nedim Pasha's pro-Russian policies were instrumental in provoking anti-government events in Istanbul. The opposition to Sultan Abdulaziz and the Porte grew stronger. Grand Vizier Mahmut Nedim Pasha was responsible for the deterioration of conditions in the Empire.

Rebellion of Softa

On May 10, 1876, students in the madrasah of Fatih, Beyazit and Suleymaniye marched to the Sublime Porte and started a revolt. Sultan Abdulaziz could not resist the situation and dismissed Grand Vizier Mahmut Nedim Pasha on Friday, May 12, 1876. In his place, Abdulaziz appointed the Grand Vizier Rustu Pasha as the Grand Vizier, Hayrullah Efendi as the *Şaykh al-Islam*, Hüseyin Avni Pasha as the *Seraskery* (Minister of War) and Midhat Pasha as the State Council Head. Although the uprising was put down, the new administration formed a strong opposition front to Sultan Abdulaziz. Shortly after the formation of this alliance, they brought in the Minister of Navy Ahmet Pasha. The Press stated that *"Muslim softas of about 10,000 people protested against Sheikhulislam and especially Mahmut Nedim Pasha because of his pro-Russian politics."* The newspapers also stated that Abdulaziz resisted the protesters for about an hour, but then fulfilled their demands. The American press regarded the events as *"Almost a Revolution."*⁸³

This group was aware that Sultan Abdulaziz did not want them and they had only attained office due to the revolt of the madrasah students. When they were accepted before Sultan Abdulaziz, he addressed them by saying, *"I've made you a civil servant because the people want you, let's see what you do now,"* and announced that he would have dismissed them all at the earliest opportunity.⁸⁴ Under these circumstances, Hüseyin Avni Pasha, who was an officer and had the support of the army, wanted to stop the rebel movements in the Balkans and end the Russian influence that had been created by Mahmut Nedim Pasha. For this reason, he prepared a coup against Sultan Abdulaziz. The date for the deposing Sultan Abdulaziz's was scheduled for May 31, 1876. However, the date of the coup was moved a day earlier because of concerns that Hüseyin Avni would be summoned to the palace and dismissed.⁸⁵ Midhat Pasha, on the

82 *The New York Herald and Alexandria Gazette*, 5 October 1868.

83 *New York Daily Tribune and The Wheeling Daily Intelligencer*, 19 May 1876.

84 Zuhuri Danişman, *Ibid.*, p.227-229.

85 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara,

other hand, thought that he could force Sultan Abdulaziz to resign the throne through popular pressure and thus Murad V would be able to take the throne. The third name in the coup was Suleyman Pasha, the commander of the Military Academy. On May 30, 1876, two battalions placed under the command of Suleyman Pasha were positioned around the Dolmabahçe Palace. Warships cut off the entrances to the Bosphorus and Prince Murad was taken to the General Staff Office. Shaykh al-Islam Hasan Hayrullah Efendi read a *fatwa* that approved the Sultan's dethronement. Thus, Sultan Abdulaziz was deposed.

The American press reported in full on Sultan Abdulaziz's fall from power and the accession of the new sultan to the throne. The American press included the Ottoman Grand Vizier's Midhat Pasha Statement and also stated that the change was supported unanimously. In particular, it was emphasized that "Sultan Abdulaziz was dethroned according to an ancient tradition with the agreement of all the administrators and the fatwa of the sheikh-ul-Islam." According to the press, the reason for the sultan's dethronement was his extravagant lifestyle. It was also claimed that "the privileges given by the sultan to non-Muslims caused the people to be provoked." In comments made in the American press, they added that, "The change in political and financial circles can facilitate the solution of the Eastern Question." The Americans considered Midhat Pasha to be the leader of the movement for change. The American press welcomed the new sultan's transition to the throne and stated that the change created great satisfaction among the Muslim and Christian communities. According to the newspapers, it was claimed that "the enthronement of Sultan Murad V caused no resistance and he was adopted as sultan by everyone."⁸⁶ The U.S. Ambassador Horace Maynard sent similar information to the U.S. State Department. Maynard reported that "in the early hours of the morning, Sultan Abdulaziz had been deposed and Murad had taken the throne quietly, by complete surprise, the change had taken place." He also stated that "no one has shown any reaction or resentment, and many people welcome this situation."⁸⁷ When the American documents are examined, it seems that the deposition of Sultan was a long-awaited development. The American press argued that the political, social and economic conditions of the Ottoman Empire at that time had a direct effect on the deposition of the sultan. Americans seemed to be following this process closely due to their political and economic interests in the region.

Developments following the death of Sultan Abdulaziz

After Murad's accession to the throne, Abdulaziz was taken first from Dolmabahçe Palace to Topkapi Palace, and then was transferred to Feriye Palace,

1967, p.30-31.

86 *The New York Herald, New York Daily Tribune, The New York Times and Memphis Daily Appeal*, 31 May 1876.

87 *Foreign Relations of the United States (FRUS)*, from Horace Maynard to Hamilton Fish, 30.05.1876; p.568, 569.

where he died on June 4, 1876. The death of the Sultan was widely covered in the American press. The first news reports, based on Ottoman sources, stated that *"the Sultan committed suicide by cutting his veins with scissors as a result of the spiritual crisis"*.⁸⁸ According to newspapers; *"Dr. Marco Pasha, Dr. Nouri, Attache of Austria and Hungary Sotto, Italian Dr. Spagnalo, Dr. Marc Markel, Dr. I. De Casho, Dr. Morroni, Dr. Milligen Jules, Dr. G. D. Dickson, Dr. Vitalis, Dr. Edouard Spadaro, Armenian Dr. Nouridjian, Dr. Jatrappoulo, Dr. Abdinour, Miltiadi Bey, Servet Bey, Mustafa Bey and Mehmet Bey reported that Sultan Abdulaziz had committed suicide."*⁸⁹

Huseyin Avni Pasha reached the Feriye Palace and had the Sultan's body examined by a medical committee consisting of 19 people. Marko Pasha, the chief physician of the sultan, was also part of the delegation. However, Huseyin Avni Pasha did not allow a thorough examination of the sultan's body. The doctors' committee then prepared a autopsy report after a shortly examination, after which the body of the former sultan was transferred to Topkapı Palace and buried in the tomb of Mahmud II. The news of his death was officially announced in the Ottoman press. According to these reports, *"the Sultan died in a short time after he completely cut the vein of his left arm with scissors, then injured the vein of his right arm with pain, and the blood did not stop so this caused his death."*⁹⁰ However, the American press considered the death of Sultan to be a *"suspicious death,"* contrary to the official statements.⁹¹ In addition, it was reported that the Sultan may have been assassinated shortly after his abdication.⁹² According to the New York Times, it was stated that *"there were many similar events in Turkish history and that a caliph would not commit suicide according to Islamic principles"*. It was also claimed that *"the death of Sultan Abdulaziz was not a surprise and that he was more likely to have been assassinated."*⁹³ In another assessment, it was emphasized that Sultan Abdulaziz was killed and the claim of suicide was put forward by the Turkish Government to hide the crime. According to the newspaper:

"There were several reasons for the incident to be assessed as murder. First, the government announced that the Sultan had been daggered in his heart, but then informed that the veins in his arms had been cut with scissors. Secondly, Abdulaziz's body was examined

88 *Chicago Daily Tribune and The New York Herald*, 5 June 1876; *The Daily Dispatch*, 6 June 1876.

89 *The New York Herald*, 11 July 1876. There is a difference in the number of doctors in the American press. According to the Sacramento Daily Record Union, Doctors from 9 different countries reported that Sultan Abdulaziz committed suicide by severing the arteries in his right and left arms. *Sacramento Daily Record Union*, 6 June 1876. Danişman claims that there are 19 doctors being Dr. Marko, Dr. Nuri, Dr. Sato, Dr. Espagnol, Dr. Marcel, Dr. Yatropulo, Dr. Abdünnur, Dr. Servet, Dr. De Castro, Dr. Maroen, Dr. Julues Melicen, Dr. Konstantin Karatodori, Dr. Dickson, Dr. Vitalis, Dr. Edward Spadaro, Dr. Nurican, Dr. Melyan, Dr. Mustafa, Dr. Mehmed. Zuhuri Danişman, *Ibid.*, p.266.

90 *Vakit*, 6 June 1876 (13 Cemaziyelevvel 1293).

91 *The New York Times*, 4 June 1876.

92 *Alexandria Gazette*, 1 June 1876.

93 *The New York Times*, 19 June 1876.

quite quickly by doctors and the immediate burial of the body was suspicious. Thirdly, it was emphasized that suicide was banned according to the Islamic faith and that the killing of sultans who were finally removed from the throne was an Ottoman tradition. Finally, they claimed that Abdulaziz did not commit suicide and was assassinated. In addition, the American press evaluated the statements by the Ottoman rulers as ridiculous and Abdulaziz's murder was claimed to be a completely coup.⁹⁴

The sudden death of Abdulaziz and the lack of a detailed autopsy on his body started to raise questions in both Turkish and foreign public opinion. Although it was a report that 19 doctors considered the incident to be suicide, the way the report was prepared and its deficiencies revealed rumors about Sultan Abdulaziz's death pattern. Five years after Sultan Abdulaziz's death, the Yıldız Courts ruled that death was a murder, not a suicide. A total of eleven people, including Midhat Pasha, were sentenced to death. However, the sentence was commuted to life imprisonment by Abdulhamid II. The American press covered the Yıldız courts carefully. It was claimed in the newspapers that Abdulhamid II would sentence the murderers of Sultan Abdulaziz to death or exile them to remote parts of the Empire.⁹⁵ Some of American newspapers emphasized that Mithat Pasha was guilty and claimed that he would be deported to Taif or Mecca⁹⁶ for the rest of his life.⁹⁷

94 *Lincoln County Advocate*, 12 July 1876.

95 *Alexandria Gazette*, 12 July 1881.

96 *The Evening Star*, 25 July 1881.

97 In addition, details of the case were published: *"The disappointed conspirators determined to murder Abdulaziz without waiting for an opportunity for the full execution of their plans. They laid their plans with great forethought. The doubts of the people and the queries of the inquest of surgeons were all anticipated. Professional athletes were hired to aid in the work, and to overpower the ex-Sultan. All weapons were carefully removed from the apartments of the victim. Then Hussein Avni Pasha, with two of his aides, took the hired butchers to the palace where Abdul Aziz was confined. Under pretense of amusing him with exhibitions of strength, the athletes drew near to the ex-Sultan, and then suddenly threw themselves upon the poor old man. A palace servant stopped the Sultan's mouth; one powerful man seized his arms; another was specially detailed to make him faint with pain by wrenching part of the body where a comparatively slight compression would unnerve the strongest man. The devilish ingenuity of this device prevented any struggle on the part of the victim. A fourth man then cut open the veins of the arm with the little embroidery scissors borrowed from the women for that purpose, and the whole party waited with the helpless lump of clay that was so lately Sultan until he had bled to death in his place on the sofa. They accomplished their object without noise, without inflicting contusions on the limbs or on the body of their victim, and without any bespattering of blood about the room. When Abdulaziz was dead, with a great pool of blood saturating the sofa, and streaming off upon the floor, the place was fully ready for the inquest to declare the murder a suicide. Of course, such a party could not enter the place without attracting attention. Some of the women of the palace knew that the death of the ex-Sultan must have been brought about by this visit. The Pashas, therefore, proceeded closely to confine the wives and the mother of Abdulaziz. As to the younger women, they were divided out among the conspirators, and a paragraph was inserted in the papers which praised the simple tastes of the new Sultan in his disposal of the harem of his predecessor. The tell-tale lips were thus thought to be sealed. The hired murderers were enormously rewarded, and the whole crime was covered up by the unanimous verdict of the nineteen surgeons".* *The River Press*, 29 June 1881.

Gazi

Akademik
Bakış

221

Cilt 14
Sayı 28
Yaz 2021

Abdulaziz's dethronement and subsequent death caused hostility and hatred against Serasker Hussein Avni Pasha, who had been involved in these events and was accused of killing the sultan, among Abdulaziz's relatives. One was an officer named Çerkez Hasan (Hasan the Circassian). Hasan Bey killed Hussein Avni and Rashid Pasha on June 15, 1876 at Midhat Pasha's mansion in Beyazit. He also injured the Minister of the Navy, Ahmet Pasha, and killed one of the soldiers who responded to the gunfire coming from the Serasker Gate.⁹⁸ After Hasan was captured, he also killed Sukru Bey, a Naval Captain who insulted him. Hasan was captured shortly afterwards and executed after a trial.⁹⁹

The American Press closely followed the dethronement of Sultan Abdulaziz and the events that followed. The U. S. had been seeking new raw materials and markets and focused on the Ottoman Empire, which was seen as a bridge between Asia-Europe and Africa has closely followed the Ottoman politics and shaped its future politics. In this context, it can be observed that almost all the developments taking place in the Empire were followed by the Americans closely. Even the biographies of some Ottoman statesmen are covered in detail. This shows that The United States of America, a relatively young state, was involved already in the Ottoman Empire and laid the foundation for its political and economic interests in the region in the 19th century.

Conclusion

The United States acted with long-term purpose to gain power in the Ottoman Empire. At the beginning, the unofficial consulates that were established in major port cities in the Empire worked to expand trade and economic interests. Then, it also strengthened its ties with the Ottomans by supporting the activities of the Protestant missionary groups. Moreover, it started to penetrate into the Balkans, Anatolia and the Middle East by establishing a large economic, political, military and biographical intelligence network. In a short period of time, the U.S. obtained significant gains from the Ottoman Empire through its diplomatic maneuvering.

The European powers struggled with each other to take advantage of the collapse of the Ottoman Empire. The United States also participated in

98 *New York Daily Tribune* and *New York Herald*, 17 June 1876; *The Morning Herald* and *The True Northerner*, 21 June 1876; *Mower County Transcript*, 27 June 1876; *The Superior Times*, 28 June 1876.

99 "The Hasan Incident" found wide coverage in the American press. The U.S. Ambassador Horace Maynard also sent a report to the State Department that stated: "[Circassian] Çerkez Hasan was one of sultan Abdulaziz's most popular officers, and he was one of the adjutants of Prince Yusuf Izzettin, the sultan's eldest son. Hasan's sister is one of the sultan's wives and the mother of one of his sons. In addition, Hasan was just transferred to Baghdad with the rank of major and in a rage he went to Midhat Pasha's mansion and carried out the assassination there." Horace Maynard also reported that "the New Sultan's sword-wearing ceremony has been postponed continuously for different reasons" *Foreign Relations of the United States (FRUS)*, from Horace Maynard to Hamilton Fish, 17.06.1876; p.572, 573.

this competition and tried to protect its interests with the Ottomans, in particular by avoiding direct encounter with Europeans. This policy, founded in the Monroe Doctrine, included not being part of the European questions, protecting commercial interests and missionary institutions. This meant that the U.S. initially pursued a careful policy on the region, avoiding conflict with Britain and France, which were strong players. However, it began to follow policies similar to the Great Powers in the following years. Striking examples of this change in policy were mirrored in the American press during the Cretan and Balkan revolts. As a result of the attitude reflected in the American newspapers, uprisings in the Ottoman Empire gained an international dimension. Missionary organizations, which were often the sources for newspapers, were effective in this situation.

When the American press and U.S. State Department documents are examined, as there was no political or military competition between the Ottoman Empire and United States in the 19th century, the American documents were more detail in evaluating these events. In addition, there are important details about the Abdülaziz period that could not be found in Turkish sources, especially material pertaining to the assassination of the Sultan. In the news and commentary in the American press regarding the Ottoman Empire, comments that Abdülaziz could be removed from the throne had been analyzed in advance. The assassination was evaluated as a natural event that emerged within the Ottoman understanding of reign. While the American press did not affect events in the Ottoman Empire, it is clear that the Ottoman affairs were of growing importance in the U.S. as American interests in the region were growing. Studying the U.S. press and State Department's involvement in the regional politics of the Ottoman Empire contributes to understanding the foundations of American foreign policy today. The United States tried to protect its regional interests by following developments in Europe, the Ottoman Empire and the Middle East in the short term. However, thanks to its long-term experience, it proved that "being a world state" was possible by following military, economic, political, social and cultural developments in different geographies and using this knowledge effectively.

Bibliography

Archive Sources

- Foreign Relations of the United States (FRUS)*, from William H. Seward to E. Joy Morris, 28.08.1861.
Foreign Relations of the United States (FRUS), from E. Joy Morris to William H. Seward, 5.01.1866.
Foreign Relations of the United States (FRUS), from William H. Seward to E. Joy Morris, 22.07.1867.
Foreign Relations of the United States (FRUS), from E. Joy Morris to William H. Seward, 11.03.1868.
Foreign Relations of the United States (FRUS), from Lazarro to Horace Maynard, 25.05.1876.
Foreign Relations of the United States (FRUS), from Horace Maynard to Hamilton Fish, 30.05.1876.
Foreign Relations of the United States (FRUS), from Horace Maynard to Hamilton Fish, 17.06.1876.

Gazi

Akademik
Bakış

223

Cilt 14
Sayı 28
Yaz 2021

Newspapers

Alexandria Gazette, American Citizen, Ashtabula Telegraph, Chicago Daily Tribune, Chicago Tribune, Delaware Gazette, Evening Star, Lewistown Gazette, Lincoln County Advocate, Memphis Daily Appeal, Mower County Transcript, Nashville Union and American, National Republican, New Orleans Daily Crescent, New Orleans Democrat, New Orleans Republican, New York Daily Tribune, New York Herald, New York Times, New York Tribune, Port Royal Standart and Commercial, Sacramento Daily Record Union, Staunton Spectator, The Charleston Daily News, The Daily Dispatch, The Daily Exchange, The Daily Phoenix, The Dallas Daily Herald, The Evening Star, The Evening Telegraph, The Herald and Mail, The Intelligencer, The Memphis Union Appeal, The Morning Herald, The National Republican, The New Orleans Democrat, The New York Herald, The New York Times, The Opelousas Journal, The Portland Daily Press, The River Press, The Sacramento Daily Union, The Sun, The Superior Times, The True Northerner, The Weekly Ottumwa Courier, The Wheeling Daily Intelligencer, The Wheeling Daily Register, The Worthington Advance, Vakit.

Books and Articles

- ARMAOĞLU, Fahir, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1997.
- AVCI, Sedat, "Romanya", *DİA (Diyamet İslam Ansiklopedisi)*, Vol: 35, Ankara, 2002, 167-168.
- BOZKURT, Murat, "İstanbul Kentiçi Toplu Ulaşım Tarihi Literatürü", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Vol: 8, Issue: 16, 2010, 355-366.
- ÇAVDAR, Tevfik, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi 1839-1850*, İmge Kitabevi, Ankara, 1999.
- DANIŞMAN, Zuhuri, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, Cilt: 12, Yeni Matbaa, İstanbul, 1966.
- ERHAN, Çağrı, *Türk Amerikan İlişkilerinin Tarihsel Kökenleri*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2015.
- GEORGEON, François, *Sultan Abdülhamid, İletişim Yayınları*, İstanbul, 2016.
- GLEENY, Misha, *The Balkans Nationalism, War and The Great Powers 1804-2012*, Penguin Putnam Inc., Canada, 2000.
- GÜLLÜ, Ramazan Erhan, "Bulgar Eksarhlığı'nın Kuruluşu ve Statüsü", *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Vol: 17, Issue: 1, 2011, 350-361.
- KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi, İslahat Fermanı Devri (1861-1876)*, Vol: 3, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2000.
- KORAY, Enver, "Sultan Abdülaziz'e Karşı Girişilen Bir Suikast Olayı ve Hüseyin Vasfi Paşa", *Belleten*, Vol: 51, Issue: 199, Ankara, 1987.
- LEWIS, Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2007.
- JELAVICH, Barbara, (Translate: İhsan Durdu, Gülçin Tunalı, Haşim Koç), *Balkan Tarihi 18. ve 19. Yüzyıllar*, Küre Yayınları, İstanbul, 2009.
- MACGAHAN, Januarius Aloysius, *The Turkish Atrocities In Bulgaria*, Letters of the Special Commissioner of the "Daily News", With an Introduction & Mr. Schuyler's Preliminary Report, Bradbury, Agnew & Co., London 1876.
- MARDİN, Şerif, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996.
- ONARAN, Burak, *Padişahı Devirmek, Osmanlı İslahat Çağında Muhalefet: Kuleli (1859) ve Meslek (1867)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2018.
- ORTAYLI; İlber-KÜÇÜKKAYA, İsmail *Cumhuriyet'in İlk Yüzyılı*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2012.
- ÖZCAN, Uğur, *II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı-Karadağ Siyasi İlişkileri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2012.
- STILLMAN, William J., *The Cretan Insurrection of 1866-7-8*, Henry Holt and Company, New York, 1874.
- TURAN, Tufan "İspanya Elçilik Raporlarında 1875 Hersek İsyanı", *Belleten*, Vol: 62, Issue: 294, (August, 2018), 627-673.
- TÜRKMEN, Zekeriya, "Kuleli Vakası", *DİA*, Vol: 26, Ankara, 2002, 356-357.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1967.
- ZÜRCHER, Erik Jan, *Turkey A Modern History*, I.B.Tauris & Co. Ltd., London, 2004.

Osmanlı İdaresinde Kıbrıs'ta Serkis Ağa Liderliğindeki Bir Ermeni Tercüman Ailesi ve Faaliyetleri

An Armenian Family of Dragomans (Translators) and Activities Led by Sarkis Aga in Cyprus Under the Ottoman Rule

Ali Efdal ÖZKUL*

Öz

Kıbrıs, Doğu Akdeniz'de bulunduğu özel konumdan dolayı tarihi devirlerden itibaren bölgeye hâkim olmak isteyen birçok uygarlığın ve toplumun ilgisini çekmişti. Dolayısıyla İlk Çağlardan itibaren Akdeniz'de faaliyet gösteren toplumların yolu bir şekilde Kıbrıs ile kesişmiştir. Kıbrıs'taki Ermeni varlığı Doğu Roma İmparatorluğu döneminde 6. yüzyıl sonlarına kadar gerilere gitmektedir. Osmanlı Devleti'nde Ermenilerin genel olarak ticaretle olan uğraşları bilinmektedir. Bu nedenle Ermeni toplumunun Kıbrıs gibi Doğu Akdeniz ticaretinde önemli bir rolü olan bir yerde bulunmaması düşünülemezdi. Kıbrıs'ta yaşayan Ermeni cemaatinin adadaki faaliyetlerinde ticaret öne çıkmaktaydı. Kıbrıslı Ermenilerin adada genellikle ipek üretimi ve ticareti ile uğraşmışlardı. Ermeni toplumundan bazı ticaret adamları adada görev yapan ahidnameli devletlerin konsoloslarının (özellikle Fransa, İngiltere ve Hollanda) yanında tercümanlık da yapmışlardı. Kıbrıs adasında yaşayan Ermenilerden birisi de Serkis veled-i Avak adlı ticaret insanı idi. Serkis ticaret yanında zaman zaman Fransa zaman zaman ise İngiltere konsolosu yanında konsolos tercümanı görevlerinde de bulunmuştur. Bu arada Serkis ve ailesindeki diğer erkeklerin çeşitli dönemlerde farklı devletlere ait konsolosların yanında tercümanlık yaptıkları kaynaklardan anlaşılmaktadır. Söz konusu çalışmada Kıbrıs adasında yaşayan başta Serkis veled-i Avak olmak üzere ailesindeki bireylerin adadaki ticaret başta olmak üzere her türlü faaliyetleri üzerinde durulmuştur. Araştırmada, Kıbrıs Lefkoşa Şeriyeye Sicillerinden ve Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivlerindeki arşiv kaynaklarından yola çıkılarak elde edilen veriler yerli ve yabancı kaynaklarla desteklenmiştir. Sonuç olarak, Kıbrıs'ta yaşayan Ermeni toplumunun ileri gelenlerinden biri olan Serkis ve ailesinin adanın siyasi, sosyal ve ekonomik hayatına yaptıkları olumlu ve olumsuz katkılar ile ilgili çeşitli sonuçlara ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Serkis veled-i Avak, Ermeni, Ticaret, Kıbrıs, Gayrimüslim, Tercüman

Abstract

Due to its particular location in the Eastern Mediterranean, Cyprus has since the earliest historical periods attracted the attention of many civilizations and societies aiming at domination in the region. Consequently, since the ancient times Cyprus has been in different ways placed in the routes of the communities being active in the Mediterranean. The Armenian presence in Cyprus could be traced back to the 6th century and the Eastern Roman Empire. It is well known that Armenians in the Ottoman Empire were predominantly engaged in trade. Therefore, it is very unlikely to consider a possibility that the Armenian community in its commercial activities could have excluded a place like Cyprus assuming a crucial role in the Eastern Mediterranean trade. Accordingly, trade was also the main activity of

Makale Geliş Tarihi: 20.03.2020. Makale Kabul Tarihi: 11.11.2020.

* Prof. Dr., Yakın Doğu Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Lefkoşa-KKTC.

E-mail: aliefdal.ozkul@neu.edu.tr. ORCID ID: 0000-0001-7868-7795.

Çalışmalarını benimle paylaşan Assoc. Prof. Dr. Antonis Hadjikyriacou'ya teşekkürlerimi sunarım.

Görüş

Akademik
Bakış

225

Cilt 14
Sayı 28
Yaz 2021

the Armenian community settled in Cyprus. The Cypriot Armenians were mostly engaged in island's silk production and its commercial distribution. Additionally, some merchants from the Armenian community were also employed as translators for the foreign consuls assigned to Cyprus (in particular French, British and Dutch). One of the Armenian residents in Cyprus was a merchant named Sarkis, son of Avak. In addition to commercial activities, Sarkis occasionally served as a translator for French and British consulates. From the archival sources we can conclude that also other members of Sarkis' family were engaged in different times as translators for different consulates. The paper aims to offer an account of commercial and other activities of the members of the family, in particular Sarkis, son of Avak himself, in Cyprus. The research was based on the Ottoman court registers from Nicosia, Cyprus, as well as the domestic and foreign archival sources preserved in Presidential Ottoman Archives, Republic of Turkey. The result of the research is a survey of positive and negative contributions of the activities of Sarkis, a prominent member of the Armenian community in Cyprus, as well as his family, to the political, social, and economic life of the island.

Key Words: Sarkis son of Avak, Armenian, Merchant, Cyprus, non-Muslim, Dragoman

Giriş

Kıbrıs, Doğu Akdeniz'de bulunduğu özel konum itibarıyla İlk Çağlardan itibaren bu coğrafyaya hâkim olmak isteyen çeşitli uygarlık ve devletler için cazibe merkezi olmuştur. Tarih boyunca Akdeniz'de ve özellikle Doğu Akdeniz'de ticaret yapanların yolu Kıbrıs'tan geçmiştir. Ermeni cemaati de tarih boyunca en fazla ticaret ve ticaretle bağlantılı iş kollarıyla uğraşan bir toplumdur. Kıbrıs adasının Doğu Akdeniz ticaretindeki önemi, ticaretle uğraşan Ermeni toplumu için adanın bir cazibe merkezi haline gelmesini sağlamıştır. Ermenilerin Kıbrıs'taki faaliyetleri Doğu Roma döneminde, 6. yüzyıl sonlarında (591) başladığı bilinmektedir.¹ Kıbrıs Latin Krallığı (Lusignan) (1191-1489) döneminde Ermeni toplumunun adanın iki önemli şehri olan Mağusa ve Lefkoşa'da mahalleleri bulunmakta ve buralarda yoğun olarak ikamet etmekteydiler.² Osmanlı Devleti tarafından adanın fethi sonrasında 1572 yılında yapılan tahrirde Lefkoşa'da yaşayan Ermeni cemaati şehrin genel nüfusunun %8'ine denk gelmekteydi.³ Osmanlı idaresinin başlarında Kıbrıs'ta bulunan Ermeni nüfusu çeşitli nedenlerle zamanla azalmış ve 19. yüzyılın ortalarına gelindiğinde adada yaklaşık 200 Ermeni vatandaşı kalmıştı. Adanın İngiltere'ye devrinden sonra ise adada yaşayan Ermenilerin nüfusu biraz artış gösterse de Osmanlı idaresinin başlangıcındaki nüfustan oldukça

- 1 Theodore Papadopoulos, *Social and Historical Data on Population (1570-1881)*, Nicosia 1965, s. 87; Johannes Zeilinger, "The Frankish-Armenian Raid on Cyprus in 1156", *Üçüncü Uluslararası Kıbrıs Araştırmaları Kongresi (13-17 Kasım 2000)*, Cilt: 1, Gazimağusa 2000, s. 209-222; Nejla Günay, "Kıbrıs'ın İngiliz İdaresine Bırakılması ve Bunun Anadolu'da Çıkan Ermeni Olaylarına Etkisi", *Gazi Akademik Bakış*, Cilt:1, Sayı:1, Kış 2007, Ankara s. 120; Alexander-Michael Hadjilyra, *The Armenians of Cyprus*, Cyprus 2009, s. 10; Ulvi Keser, "Tarih Boyunca Kıbrıs'ta Sosyal Hayat ve Türk-Ermeni İlişkileri", *Tarihte Türkler ve Ermeniler*, C. 3, Ankara 2014, s. 223-224; Ali Efdal Özkul, "Osmanlı İdaresinde Kıbrıs'ta Ermeni Toplumunu ve Faaliyetleri", *Ermeni Özel Sayısı*, Eylül-Aralık 2014, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2014, s. 523.
- 2 Ronald C. Jennings, *Christians and Muslims in Ottoman Cyprus and the Mediterranean World, 1571-1640*, New York 1993, s.165.
- 3 Ronald C. Jennings, "The Population, Taxation and Wealth in the Cities and Villages of Cyprus, According to the Detailed Population Survey (Defter-i Mufassal) of 1572", *Journal of Turkish Studies*, 1986, X, 176-177; Özkul, "Kıbrıs'ta Ermeni Toplumunu ve Faaliyetleri", s. 523.

uzak kalmıştır. İngiltere idaresinin başlarında 1881 yılında adada 201 Ermeni bulunurken İngilizlerin adadan ayrıldığı 1960 yılında adadaki Ermeni nüfusu 3628 kişidir. Bu durum ise Ermenilerin Kıbrıs adasını daha fazla kısa süreli ticaretler için kullandıklarını, İslamiyet'e geçtiklerini⁴ veya Ortodoks toplum içerisinde kaybolduklarını göstermektedir.⁵

Lusignan ve Venedik dönemlerinde adanın başkenti olmamasına rağmen en önemli şehri konumunda olan Mağusa'daki Ermenilerin varlıkları Osmanlı Devleti'nin adayı fethettiği yıllarda da devam etmiştir. Adada Osmanlı varlığının ilk yıllarında henüz bir ticaret şehri kimliğini kaybetmemiş olan Mağusa'da Ermenilere ait mahalle ve kiliseler bulunmaktaydı.⁶ Kıbrıs'ın büyük şehirlerinde durum böyle iken Venedik idaresinin son yıllarında adanın çeşitli bölgelerinde Ermenilere ait köyler vardı. Bu köylerden bazıları kendilerini belli eder bir şekilde Ermeni ismi (Arminou ve Armenokhori) ile adlandırılmıştı. Bunların dışında da adanın çeşitli yerleşim yerlerinde farklı isimlerde olan köyler de bulunmaktaydı. Ör. Komokipo, Platini, Melunda, Spatbarico vd.⁷

1300'lü yılların başında Kıbrıs Latin Krallığı ile Kilikya bölgesinde Ermeniler Venedik ve Ceneviz gibi İtalyan şehir devletleriyle ticari ilişkiler kurmuşlardı.⁸ Araştırmacılar Kıbrıs'ta bulunan Ermeni toplumunun kökenlerini Suriye, İran (*Ermeni-i Acem*) ve Kilikya Ermenilerine dayandırmaktadırlar.⁹ Ayrıca kaynaklardan Venedik Devleti idaresindeki adaya 15. yüzyılın ortalarında Suriye ve Anadolu bölgelerinden bir miktar Ermeni'nin getirilmek istediği anlaşılmaktadır.¹⁰

4 M. Akif Erdoğan, "Osmanlı Kıbrıs'ında İhtida Meselesi (1580-1640)", *Prof. Dr. İsmail Aka Armağanı*, İzmir, 1999, s. 163-170; Ali Efdal Özkul, "XVIII. Yüzyılda Kıbrıs Adasında İhtida Hareketleri", *XV. Türk Tarih Kongresi (11-15 Eylül 2006)*, C. 4. 2. Kısım, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2010, s. 1461-1471; Nuri Çevikel, "Osmanlı Kıbrıs'ında İslamlaşma Tecrübeleri (1746-1801)", *Belgeler*, XXIX/33, Ankara 2008, s. 43-84; Ali Efdal Özkul, "Osmanlı İdaresinde Kıbrıs Adasındaki İslamiyete Geçmede (*İhtida*) Kadınların Durumu (The Conditions Regarding The Women's Conversion To The Islamic Religion (İhtida) During The Ottoman Rule)", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi The Journal of International Social Research, WOMAN STUDIES (Special Issue)*, III/13, 2010, s. 220-231; Güven Dinç, "Kıbrıs'ta İhtidâ Hareketleri (1800-1878)", *Bilgi*, Sayı: 84 Kış 2018, s.243-271.

5 Hadjilyra, *a.g.e.*, s. 16.

6 Hadjilyra, *a.g.e.*, s. 11-12; Kevork K. Keshishian, *Nicosia, Capital of Cyprus Then and Now*, 2nd edition, Nicosia 1990, s. 161.

7 Keshishian, *a.g.e.*, s. 161; Papadopoulos, *a.g.e.*, s. 87-88.

8 M. Akif Erdoğan, "Kıbrıs Ermenileri Üzerine Notlar (1580-1640)", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXII/1, İzmir 2002, s. 2.

9 Erdoğan, "Kıbrıs Ermenileri Üzerine Notlar", s. 2-3; Ali Efdal Özkul, *Kıbrıs'ın Sosyo-Ekonomik Tarihi 1726-1750*, Ankara 2010, s. 105-106, 287-288; *KŞS*, 17/31-2. (Kıbrıs (Lefkoşa) Şeriye Sicili, burada ilk önce defter numarası verilmiş, daha sonra sırasıyla sayfa sayısı ve hüküm numarası belirtilmiş ve çalışmanın tamamında, sicillere yapılan atıflarda bu yol izlenmiştir.); Hadjilyra, *a.g.e.*, s. 9; Günay, *a.g.m.*, s. 120.

10 Jennings, *a.g.e.*, s. 254; Erdoğan, "Kıbrıs Ermenileri Üzerine Notlar", s. 1.

Kıbrıs'taki Ermeniler, Osmanlı fethi öncesinde olduğu gibi¹¹, Osmanlı egemenliğinin ilk yıllarına ait resmî belgelerde de diğer gayrimüslimler gibi, dinsel bir grup olarak yazılmıştır. 1572 tarihli kayıtlarda Kıbrıs'ta ikamet eden az sayıda Ermeni nüfus ile karşılaşmaktadır. Erdoğan, bu kayıtlarda ismi geçen Ermenilerin Venedik döneminden kaldıklarını belirtmektedir.¹² Osmanlı Devleti Kıbrıs'ı fethettikten sonra adada gerçekleştirdiği iskân faaliyetleri sırasında adaya Anadolu'dan getirilenlerin arasında Ermeniler de bulunmaktaydı.¹³ Kaynaklara göre çeşitli dönemlerde farklı amaçlar için İstanbul ve Anadolu'nun birçok yerinden adaya gelip giden Ermeniler bulunmaktadır.¹⁴

Kıbrıs Ermenilerinin hem dini hem de siyasi liderleri murahhassa adı verilen rahipti. Ortodoks Kilisesi'nin aksine Kıbrıs Ermeni Kilisesi direkt olarak İstanbul'daki Ermeni Patrikliği'ne bağlıydılar. Hatta adada görev yapan murahhassalar İstanbul Patriği tarafından seçilmekteydi.¹⁵ Osmanlı Devleti idarecileri Kıbrıs'taki Ortodoks Rumlara tanıdığı ibadetlerini icra etme hoşgörüsünü Kıbrıslı Ermeni toplumuna da tanıdı.¹⁶

Ermeniler, adanın merkezi olan Lefkoşa'da yoğun olarak Karamanizâde¹⁷ ve Ermeniyân (Ermeniyâ, Ermeni)¹⁸ Mahalleleri başta olmak üzere Lefkoşa'nın diğer bölgelerinde de yaşamaktaydılar. Bu arada Kıbrıs Ermenilerinin Lefkoşa'da Viktorya sokağında bulunan kiliselerinin (Meryem Ana¹⁹) Ermeniyân²⁰, Arap Ahmet Paşa²¹, Tophane²² ve Karamanizâde Mahalleleri²³ ile bağlantısı bulunduğu sicildeki kayıtlardan anlaşılmaktadır.²⁴ Ayrıca çeşitli

11 Harry Luke, *Cyprus Under The Turks 1571-1878*, England 1989, s. 13, 21.

12 Erdoğan, "Kıbrıs Ermenileri Üzerine Notlar", s. 2.

13 M. Akif Erdoğan, "Kıbrıs'ın Türkler tarafından Fethi ve İlk İskân Teşebbüsü (1570-1571)", *Kıbrıs'ın Dünü-Bugünü Uluslararası Sempozyumu (28 Ekim-2 Kasım 1991) Tebliğleri*, Ankara 1993, s. 48; Turan Gökçe, "1572-73 yıllarında Kıbrıs'ta iskân edilmek üzere Karaman ve Rum Vilayetlerinden Sürgün Aileler", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, III, İzmir 1999, s. 21, 35, 39, 45.

14 KŞS, 4/240-1; Özkul, "Kıbrıs'ta Ermeni Toplumuna ve Faaliyetleri", s. 524.

15 KŞS, 16/29-1.

16 Rupert Gunnis, *Historic Cyprus: A Guide to its Towns and Villages, Monasteries and Castles*, London 1936, s. 40; Haydar Çoruh, "II. Mahmut Döneminde Kıbrıs'ın İdarî, İktisadî, İctimai Yapısı", Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, s. 403 (Yayımlanmamış Doktora Tezi); Özkul, "Kıbrıs'ta Ermeni Toplumuna ve Faaliyetleri", s. 524.

17 KŞS, 14/46-1.

18 KŞS, 16/3-2.

19 Keshishian, *a.g.e.*, s. 159.

20 KŞS, 12/10-1; KŞS, 9/39-2; Dündar 1852-53 yılına ait cizye defterinde Lefkoşa'nın Ermeniyân Mahallesi'nde 38 cizye mükellefi olduğunu bildirmektedir. Recep Dündar, "H. 1269 (1852-1853) Tarihli Kıbrıs Cizye Muhasebe Defteri, The Poll-Tax Account Book No. 1375 of Cyprus For The Year 1269 (1852-1853)", *Zeitschrift für die Welt der Türken Journal of World of Turks, ZfWT*, Vol. 4, No. 2 (2012), s. 109.

21 KŞS, 10/113-1; KŞS, 11/26-1.

22 KŞS, 12/122-3.

23 KŞS, 9/40-7; KŞS, 14/46-1; KŞS, 29/46-3.

24 Özkul, "Kıbrıs'ta Ermeni Toplumuna ve Faaliyetleri", s. 524.

dönemlerde adayı ziyaret eden seyyahlar eserlerinde adanın merkezi Lefkoşa dışında Mağusa ve Girne şehirlerinde de Ermenilere ait dini yapılardan söz etmişlerdir.²⁵

Kıbrıs adasında yaşayan Ermeniler adada ticaret başta olmak üzere çeşitli işlerle uğraşmışlardır.²⁶ Ermenilerin bazıları ise dil bildiklerinden adada faaliyet gösteren konsolos ve konsolos vekillerinin hizmetinde tercümanlık²⁷ yapmışlardır. Tercümanlık yapan Ermenilerin oldukça fazla zenginleştikleri ve nüfuz sahibi oldukları belgelerden anlaşılmaktadır. Konsolos tercümanlığı Osmanlı ülkesinin genelinde olduğu gibi adada da bazı ailelerin tekeline girebilmekte, babadan oğluna geçen bir sisteme dönüşebilmekteydi.²⁸ İstanbul'daki yabancı elçiliklerde görev yapan Ermeni tercümanlar ile ilgili bilgiler 17. yüzyıl başlarına kadar gitmektedir.²⁹ Bunlardan birisi de 18. yüzyılda İstanbul İsveç Elçiliğinde görev yapan Ermeni Camcıoğlu ailesidir.³⁰ Ancak tercüman olarak Ermenilerin öne çıkması Tanzimat Fermanı'nın ilanından sonradır.³¹

Serkis ve Akrabalarının Konsolos Tercümanlıkları

Kıbrıs'ta yaşayan Ermeni toplumundan ticaretle uğraşanlar adada bulunan ahidnameli devletlerin konsolosları yanında tercüman yapmışlardır. Ermeni Tercümanların başta Fransa olmak üzere³², İngiltere³³, Danimarka³⁴ ve Hollanda³⁵ gibi Avrupa devletlerinin konsolosları yanında çalışmışlardır.³⁶

25 Jennings, *a.g.e.*, s. 272; Erdoğan, "Kıbrıs Ermenileri Üzerine Notlar", s. 1; Özkul, "Kıbrıs'ta Ermeni Toplumuna ve Faaliyetleri", s. 524; *KŞS*, 17/65-1.

26 Erdoğan, "Kıbrıs Ermenileri Üzerine Notlar", s. 1-12; Ali Efdal Özkul, "XVIII. Yüzyılın İkinci Çeyreğinde Osmanlı Kıbrıs'ında Kölelik", *KIBATEK-YDÜ XI. Uluslararası Edebiyat Şöleni (23-28 Ekim 2005)*, Lefkoşa Kıbrıs 2005; Ali Efdal Özkul, "Silk Production and Trade in Ottoman Cyprus", *Studies on Ottoman Cyprus, Festschrift in Honor of Ioannis P. Theodorides*, Ed. E. Balta, G. Salakidis, T. Stavrides, İstanbul 2014; Özkul, "Kıbrıs'ta Ermeni Toplumuna ve Faaliyetleri", s. 523-565.

27 Avrupalı devletlerin İstanbul'daki elçilik ve taşradaki konsolosları yanında çalışan tercümanlarla geniş bilgi için bk. Sezai Balcı, Babiâli Tercüme Odası, Libra Yay. İstanbul 2013, s. 68-80; Mehmet Demiryürek-Hakan Yazar, *Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Kıbrıs'ta İngiltere Konsolosluğu (1700-1800)*, *Belleten*, LXXXI/290, Ankara 2017, s. 110-114.

28 Özkul, *a.g.e.*, s.106.

29 Osmanlı'da Ermeni Tercümanların durumu hakkında bk. Türkan Polatçı, *Osmanlı Diplomasisinde Oryantalist Memurlar, Osmanlı Belgeleriyle Dil Oğlanları ve Tercümanlar*, Akçağ Yayınevi, Ankara 2013, s. 53, 104, 126.

30 Kevorg Pamukçyan, "Camcıoğlu Ermeni Tercüman Ailesi", *Tarih ve Toplum*, XXIV/ 143, Kasım 1995, s. 23-24.

31 Gürsoy Şahin, "Osmanlı Devleti'nde Ermeni Tercümanlar", *Ermeni Araştırmaları*, S.30, 2008, s.65-66.

32 *KŞS*, 15/9-6.

33 *KŞS*, 24/141-1; *KŞS*, 24/148-1.

34 *KŞS*, 24/169-1.

35 *KŞS*, 16/226-3.

36 Konsolosların yanında görev yapan Ermeni Tercümanlar için bk, Ali Efdal Özkul, "The

Çalışmamıza konu olan ticaret adamı Serkis³⁷ veled-i Avak da bir tercüman ailesine mensuptur. Kıbrıs adasında Serkis'in babası, kardeşi, oğlu ve yeğeni farklı devletlerin konsolos tercümanı olarak görev yapmışlardır. Kıbrıs'ta yaşayan ve ünü ada dışına kadar taşan Serkis veled-i Avak'ı bir ticaret adamı veya konsolos tercümanı olarak adlandırabiliriz. Serkis, 18. yüzyılın ortalarından itibaren ölümüne kadar Kıbrıs adasında derin izler bırakmıştır.

Lefkoşa sicillerinde yer alan Serkis'in ailesinden olanların tercüman atanmasıyla ilgili ilk kayıt Serkis'in kardeşi Artin ile ilgilidir. Artin, Kıbrıs'ta yaklaşık 25 yıl Hollanda tercümanlığı yapmıştır. Söz konusu kayıt, İstanbul Hollanda maslahatgüzarı Frederiko de Viller'in Kıbrıs'ta konsolos tercümanı olarak, Artin veled-i Avak'ı atamasıdır. Artin, Pavli Kiryako Yanpeli'nin ölmesi üzerine 31 Mayıs 1772'de tercüman olarak atanmıştır.³⁸ Bu arada Serkis ve Artin'in birlikte ortaklık kurarak ticaretle uğraşan, Kıbrıs'ın tanınmış ticaret adamlarıydı. İki kardeş, aynı zamanda ünlü dragoman Hadjigeorgakis Kornosios ile de yakın bir ilişki içindeydi.³⁹

6 Nisan 1797 tarihli kayda göre Hollanda (*Nederlande*) elçisi Ron Van Devem Van Dekilder tarafından, Kıbrıs adasında Hollanda konsolosu yanında 25 yıldır tercüman olarak görev yapan Artin'in ölmesi üzerine yerine oğlu Agob atanmıştır.⁴⁰ Artin'in ölümü üzerine Serkis, kardeşinin mirasçısı olan yeğeni Agob ile ortaklığa devam etmiştir. Ancak bu ortaklık sırasında Serkis, Agob ile sorun yaşamıştır.⁴¹ Bu sırada Agob bir dönem de İstanbul'daki Danimarka elçisi yanında tercümanlık yapmıştır (1806). İlgili kayıta Agob'un ticaretle uğraştığı ve Lefkoşa'da ikamet ettiği notu bulunmaktadır.⁴²

Lefkoşa sicilindeki Fransız konsolos tercümanı ile ilgili 6 Eylül 1774 tarihli belgede Serkis ile ilgili bilgiler bulunmaktadır. Söz konusu kayıta adada Fransa konsolosu yanında tercüman olarak görev yapan Jozef'in görevden

Consuls and Their Activities in Cyprus Under The Ottoman Administration (1571-1878)", *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 8/2, Winter 2013, s. 274-280; Türkan Polatçı Demirkol, *Tercüman-ı Düvel Defteri, XVIII. Yüzyılda Osmanlı'da Yabancı Konsolosluk Tercümanları ve Hizmetkarları*, Berikan Yayınevi, Ankara 2019, s. 57, 66, 152, 161; M. Akif Erdoğan, "Onsekizinci Yüzyıl Sonlarında Kıbrıs'ta Avrupalı Konsoloslar ve Tercümanları", *İkinci Uluslararası Kıbrıs Araştırmaları Kongresi. 24-27 Kasım 1998*. Vol. 2, *Tarih-Kıbrıs Sorunu*, Gazimağusa 1999, s. 319.

37 Serkis'in adı Lefkoşa sicilindeki çeşitli belgelerde Sarkis, Sarkiz veya Serkiz şekillerinde de yazılmıştır. Ayrıca Serkis'in babasının ismi bazı belgelerde Ovak (قواوا) şeklinde yazılmasına karşın belgelerin çoğunda Avak (قواوا) şeklinde yazılmıştır.

38 KŞS, 20/74-2; Erdoğan, "Kıbrıs'ta Avrupalı Konsoloslar ve Tercümanları", s. 319; KŞS, 20/74-2; KŞS, 20/74-3; COA, A.DVN. KBM, I/14, s. 2.

39 Antonis Hadjikyriacou, *Society and Economy on an Ottoman Island: Cyprus in the Eighteenth Century*, University of London Department of History School of Oriental and African Studies, London 2011, s. 241-251 (Unpublished PhD Thesis); s. 243.

40 KŞS, 21/356-2.

41 Hadjikyriacou, a.g.t., 246.

42 KŞS, 24/148-1.

ayrılması üzerine tercümanlığa Serkis veled-i Avak atandığı belirtilmektedir. Böylece Ermeni cemaatinin adadaki önemli ticaret adamlarından olan Serkis 6 Eylül 1774⁴³ tarihinden itibaren konsolos tercümanı olmuştu.⁴⁴ Sicildeki 7 Ekim 1774 tarihli bir başka kayıta ise göreve yeni atanan Serkis'e tercümanlığı sırasında kimsenin müdahale etmemesi istenmektedir.⁴⁵ Bu bilgi ile birlikte, yukarıda ve aşağıda Serkis'in ailesindeki erkekler ile ilgili verilen bilgiler bize Serkis ailesinin bir tercüman ailesi olduğunu kanıtlamaktadır.

18. yüzyılın ortalarından itibaren Akdeniz'de hâkimiyet kurmaya çalışan Fransa, 1798 yılında Mısır'ı işgal etmesi üzerine Osmanlı Devleti idarecileri Fransa'ya karşı çeşitli önlemler almışlardır. Bu önlemlerden birisi de ülkede bulunan Fransız vatandaşlarının tutuklanması ile onlara hizmet eden Osmanlı vatandaşlarının ayrıcalıklarının iptal edilmesi idi.⁴⁶ Alınan bu karar doğrultusunda 12 Eylül 1798 tarihinde adada Fransa konsolosunu yanında tercümanlık yapan Serkis veled-i Avak, Hacı Yorgaki veled-i Yanaki ile hizmetkârları Petri veled-i Mihail, Yorgi veled-i Lefteri, Pavlo Karidi ve Mihalaki veled-i Pavlo'nun tüm ayrıcalıkları iptal edilmişti. Böylece ilgili kayıttan 1774 Eylül'ünde Fransa konsolosunu yanında tercüman olarak göreve başlayan Serkis'in 24 yıl görev yaptığı anlaşılmaktadır.⁴⁷ Bu durum üzerine Serkis, İngiltere'nin Kıbrıs konsolosunu yanında birkaç ay sonra tercüman olarak göreve başlayacaktır. Bu da Serkis'in birkaç dil bildiğini göstermektedir.

Serkis, 11 Kasım 1798 tarihinden itibaren İngiltere konsolosunu yanında tercümanlığa başlamıştır. Böylece Serkis yaklaşık iki aylık bir süreden sonra tercümanlığı ile kaybettiği ayrıcalıkları tekrar elde etmiştir.⁴⁸ Bu arada Serkis'in büyük oğlu Kırkor babasından sonra 30 Mayıs 1799 tarihinde İngiltere'nin Kıbrıs konsolosunun tercümanlığına tayin edilmişti. İlgili atama belgesinde İngiltere'nin İstanbul'daki elçisi Con Spensir Smith (John Spencer Smith) Kıbrıs İngiltere konsolosluğu tercümanı Yorgi veled-i Nikola'nın öldüğünü ve yerine Kırkor veled-i Serkis'i görevlendirdiğini İstanbul'daki idarecilere bildirmiştir. İngiliz elçisinin isteğiyle Kırkor veled-i Serkis'e devlet tarafından tercümanlık beratı verilmiştir. Bu durum Kıbrıs'taki görevlilere bildirilerek yeni tercümanın görevine kimsenin müdahale etmemesi ve vergi talebiyle kendisinin rahatsız

43 Hadjikyriacou, Serkis'in göreve başlama tarihini 1777 yılı olarak vermektedir. Hadjikyriacou, *a.g.t.*, s. 243; Antonis Hadjikyriacou, "Local intermediaries and insular space in late-18th century Ottoman Cyprus", *Journal of Ottoman Studies*, 44 (2014), s. 441.

44 *KŞS*, 20/99-2; Mehmet Demiryürek, "Yabancı Konsolos, Konsolos Tercümanı ve Tercüman Hizmetkârlarının Serbest Dolaşım Belgeleri: Beratlar ve Yol Emirleri (1600-1800)", *Kebikeç*, Sayı: 30, 2010, s. 100.

45 *KŞS*, 20/100-1.

46 Haydar Çoruh, "XIX. Yüzyıl Başlarında Stratejik Bir Mevki Olarak Kıbrıs'ın Muhafazası", *Osmanlı Dönemi Akdeniz Dünyası*, Ed. H. Çoruh, M.Y. Ertaş, M. Z. Köse, İstanbul 2011, s. 254.

47 *KŞS*, 22/4-3; Hadjikyriacou, *a.g.m.*, s. 442; COA, HAT 15333.

48 *KŞS*, 24/141-1; *KŞS*, 24/169-1; Luke, *a.g.e.*, s. 113; Özkul, "İngiltere Konsolosluğu ve Faaliyetleri", s. 340.

Görüş

Akademik
Bakış

231

Cilt 14
Sayı 28
Yaz 2021

edilmemesi istenmiştir.⁴⁹ Bu arada Acı Kırkor, Danimarka konsolos vekilinin yanında ada dışında tercüman olarak görev de yapmıştı. Kırkor bu görevinden 8 Eylül 1804 tarihinde kendi isteğiyle ayrılmıştı.⁵⁰

Osmanlı Devleti'nin gerileme döneminde özellikle gayrimüslim vatandaşlarından ticaretle uğraşanlar konsoloslara para vererek tercümanlık beratı almakta ve yükümlülüklerinden kurtulmaktaydılar.⁵¹ Bu durum ise devletin önemli bir vergi kaybına sebep olmaktadır. İmparatorluğun tamamında olduğu gibi Kıbrıs'ta da berat satın alma işi oldukça yaygındı. Kanuna göre, Kıbrıs'taki konsolos ve tercümanlar Tuzla'da ikamet etmek zorundaydılar. Tuzla'da ikamet etme zorunluğuna uymayanları tespit etmek için zaman zaman denetim de yapılmıştır. Adada yapılan denetimlerden birisinde Serkis ile oğlu Kırkor ve Agob veled-i Hacı Artin yaptıkları görev nedeniyle Tuzla'da kalmaları gerekirken Lefkoşa'da ikamet ettikleri tespit edilmişti (Haziran-Temmuz 1806).⁵² Bu bağlamda yapılan denetimler sonucunda adanın ticaret olanakları en yüksek üç şehri olan Lefkoşa, Limasol ve Tuzla'da ahidnameli devletlere ait konsolos ve konsolos vekilleri yanlarında görev yapan tercümanlar ile ikişer adet hizmetkârlarının kurallara uymayarak başka şehirlerde oldukları tespit edilenlerin ayrıcalıkları iptal edilmiştir (18 Ağustos 1806). Söz konusu dönemde ayrıcalıkları iptal edilenler arasında Serkis ve oğlu Kırkor da bulunmaktadır.⁵³ 1806 Ağustos'u sonrasındaki arşiv kayıtlarının hiçbirisinde ne Serkis'den ne de Kırkor'dan tercüman olarak bahsedilmemektedir.

Serkis veled-i Avak'ın Ailesi

Serkis veled-i Avak'ın babası Avak veled-i Artin'dir. Avak veled-i Artin, de bir dönem Kıbrıs'ta görev yapan Fransa konsolosu yanında tercümanlık yapmıştır.⁵⁴ Serkis'in kardeşi ise kendisi gibi ticaret ve tercümanlık yapan Artin (Aretin) veled-i Avak idi.⁵⁵ Artin, 31 Mayıs 1772 tarihinde Kıbrıs Hollanda konsolos tercümanlığına getirilmişti.⁵⁶ Serkis'in tespit edebildiğimiz iki oğlunun adları ise Kırkor ve Acı Avakim'dir (Avak).⁵⁷ Serkis'in oğullarından sadece küçük oğlu

49 Özkul, "İngiltere Konsolosluğu ve Faaliyetleri", s. 339; Demiryürek-Yazar, a.g.m., s.112.

50 KŞS, 24/75-4; KŞS, 24/76-1.

51 Mübahat S. Kütükoğlu, "Ahidnâmeler ve Ticâret Muâhedeleri", *Osmanlı*, C. III, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 331.

52 KŞS, 24/148-1.

53 KŞS, 24/175-1; Özkul, "İngiltere Konsolosluğu ve Faaliyetleri", s. 340-341; Demiryürek-Yazar, a.g.m., s.112-113.

54 KŞS, 17/106-4; Özkul, "The Consuls and Their Activities", s. 239-283 ; Hadjkyriacou, a.g.t., s. 243; Hadjkyriacou, a.g.m., s. 441.

55 COA. C.ADL. 2737; Hadjkyriacou, a.g.t., s. 243, 272.

56 KŞS, 20/74-2; KŞS, 20/74-3; Mehmet Demiryürek, "XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı-Nederlanda İlişkileri ve Niderlanda'nın Kıbrıs Konsolosluğu", *Kebikeç*, Sayı: 25, Ankara 2008, s. 131 vd.

57 KŞS, 22/126-1; Ali Efdal Özkul, "Osmanlı İdaresinde Kıbrıs Adasındaki İngiltere Konsolosluğu ve Faaliyetleri", *Osmanlı Dönemi Akdeniz Dünyası*, Ed. H. Çoruh, M.Y. Ertaş, M. Z. Köse, İstanbul 2011, s. 338-39; KŞS, 24/181-1.

Acı Avakim, Serkis öldüğünde hayatta idi.⁵⁸ Serkis'in kızlarının adı ise Mayram ve Anna'dır.⁵⁹ Serkis'in büyük oğlu⁶⁰ Kirkor babası hayatta iken h.1222 (1808) vefat etmişti. Serkis'in kendisi gibi İngiltere konsolos tercümanı olan oğlu Kirkor'un ailesi de Lefkoşa Sicillerinde ayrıntılı olarak belirtilmiştir. Buna göre Kirkor'un eşinin adı Maritsa, kızlarının Henya, Eksabet ile Katerina ve oğullarının ise Artin ve İstefan olduğu görülmektedir.⁶¹

Serkis'in diğer oğlu Acı Avakim (Avak) veled-i Serkis'in eşinin adı Nornor bint-i Ohannes ve çocuklarının ismi ise kızı İlmiya ve oğlu Ohannes'tir.⁶² Serkis'in kızı Mayram'ın kocasının adı Anton ve oğlunun adı ise Mardiros veled-i Anton idi.⁶³ Mardiros beratlı Avrupa tüccarı iken beratını terk ederek Fransa Devleti tabiyetine geçtiğini bildirdiği için 9 Mart 1822 tarihinde İstanbul tarafından adadaki yöneticilere Mardiros'un idam edilerek mal varlığına el konulması emredilmişti.⁶⁴ Sicildeki 20 Temmuz 1822 tarihli kayıttan Mardiros'un idam edildiği öğrenilmektedir.⁶⁵ Serkis'in diğer kızının adı Anna iken kocasının adı ise Simyon idi. Serkis'in kardeşi Artin'in eşinin adı Sare bint-i Hacı Bedros, oğlunun adı Agob veled-i Artin ve kızının adı ise Robesimi'dir. Bu arada Robesimi bint-i Artin İzmirli Hacı Bogos veled-i Yermiya ile evliydi.⁶⁶ Agob veled-i Artin 6 Nisan 1797 tarihinde babası Artin'in ölmesi üzerine ise Hollanda konsolos tercümanlığına getirilmişti.⁶⁷ Lefkoşa sicillerine yansıyan konsolos tercümanı atamaları tercümanlıkta aile bağlarının önemini bir kez daha ortaya çıkarmaktadır. Arşiv kayıtlarından Serkis ve ailesindeki bireylerin Lefkoşa'da Ermeni toplumunun yoğun olarak yaşadığı Karamanizade ve Ermeni Mahallerinde ikamet ettikleri anlaşılmaktadır. Serkis ve ailenin geneli Karamanizade Mahallesi'nde Meryem Ana kilisesi etrafında ikamet ederken⁶⁸ Serkis'in büyük oğlu Kirkor Ermeni Mahallesi'nde yaşamaktaydı.⁶⁹

Serkis Veled-i Avak ve Terekesi⁷⁰

Serkis'in yaşadığı dönem kadar ölümü sonrası mal varlığı birçok kişinin dikkatini çekmiştir. Serkis'in ölümü sonrasında terekesinin değeri, terekesine dahil edilmeyen mülkler, paralar ve eşyalar ile ilgili tartışma çıkmıştı. Adada çıkan

58 COA, C.ML. 4890.1.

59 KŞS, 29/68-1.

60 KŞS, 26/91-1.

61 KŞS, 27/38-2.

62 KŞS, 24/181-1.

63 COA, C.ML. 4890. s.1; KŞS, 29/46-3.

64 KŞS, 30/164-1.

65 KŞS, 30/169-1.

66 Hadjikyriacou, a.g.t., s. 246; KŞS, 29/68-1; Demiryürek, "Nederlanda'nın Kıbrıs Konsolosluğu", s. 132.

67 KŞS, 21/356-2.

68 KŞS, 27/109-2; COA, C.ML.4890. s.1; KŞS, 29/68-1.

69 KŞS, 27/38-2.

70 Serkis ile ilgili karşılaştırmalı bilgi için bk. Hadjikyriacou, a.g.t., s. 241-251; Serkis ailesinin konsolos tercümanlığı görevleri ve hizmetkârları için bk., Demirkol, a.g.e., s. 57, 66.

tartışma sonucunda durum İstanbul'a iletilerek Devletin bu yolsuzluğa müdahil olması sağlanmıştır. Devletin Kıbrıs'taki bir terekeye dahil olmasının nedeni Serkis'in ailesi tarafından Serkis'in mal varlığının müsadere⁷¹ edilmemesi için çeşitli yolsuzluklar yapıldığının düşünülmesidir. Bu arada Serkis'in oldukça yüklü bir miktarda mal varlığına sahip olmasının nedeni tercümanlıktaki nüfuzunu ve ayrıcalıklarını kullanarak yaptığı ticari faaliyetleridir.⁷²

Serkis'in damadı⁷³ tarafından Serkis'in terekesinin tespitinde çeşitli usulsüzlükler yapılarak devletin mirası müsadere etmesinin önüne geçildiği İstanbul'a ihbar edilmişti.⁷⁴ Yapılan ihbar üzerine Osmanlı idarecileri tarafından konunun araştırılması için 30 Mart 1810⁷⁵ tarihinde Hacı Abdi görevlendirilmişti. Serkis'in hazırlanan tereke defterinde mal varlığı 79.859 kuruş, borçları ise 90.844 kuruş olarak gösterilmişti.

Bu durumda Serkis'in terekesindeki mal varlığı borçlarını karşılamadığı görülmektedir. Oysa Kıbrıs'ın meşhur bezirgânlarından olan ve adanın sayılı zenginlerinden birisi olan Serkis'in adanın çeşitli bölgelerinde birçok emlakı, çok miktarda parası, birçok kişide alacağı bulunmasına karşın Lefkoşa naibi, müftüsü, muhassıl ve Kıbrıs Ermeni patriği terekeyi az göstermek için işbirliği yapmışlardır.

Lefkoşa Şer'i Sicilindeki kayıtlarda belirtildiğine göre Serkis'in damadı Simyon mirasçılar adına Lefkoşa naibine 25.000 kuruş, müftü Efendiye 15.000 kuruş ve muhassıla ise 50.000 kuruş vererek gerçek mal varlığının hesaplanmasına engel olmuştur.

Böylece devlet 1000 keselik bir zarara uğratılmıştır. Ayrıca Serkis'in damadı Simeon 50.000 kuruş değerindeki altın ile bir adet denk şalı Başpiskopos'a⁷⁶ vermişti.⁷⁷

Lefkoşa sicilindeki 9 Mayıs 1816 tarihli vakıf kaydında Serkis'in evinin Karamanizâde Mahallesi'nde Ermeni kilisesinin yanında olduğu öğrenilmektedir.⁷⁸ Serkis, Esfarzade Hanesi olarak bilinen ilgili konağı 18.

71 Tuncay Öğün, "Müsadere", *TDVİA*, C. 32, İstanbul 2006, s. 67-68.

72 Hadjikyriacou, a.g.t., s. 248.

73 Simyon (Symeon). *KŞS*, 24/3-2; Hadjikyriacou, a.g.t., s. 250.

74 Osmanlı Devleti'nde normal şartlarda terekeden resm-i kısmet adında kadılar veya kassamlar tarafından bir vergi alınırdı. Ölen kişinin borçları ödendikten sonra ise malları mirasçılara paylaştırılmaktaydı. Ancak Ayrıntılı bilgi için bk. Tahsin Özcan, "Muhallefat", *TDVİA*, C.30, İstanbul 2005, s. 406-407. Ayrıca devlet aşırı zenginleşen görevlilere müsadere sistemini uygulamaktaydı. Detaylı bilgi için bk. Öğün, a.g.m., s. 67-68.

75 COA, CM.L.4890. s. 2.

76 Hadjikyriacou belgede bahsi geçen Başpiskoposun Ermeni Murahhasası olduğunu belirtmektedir. bk. Hadjikyriacou, a.g.t., s. 248.

77 *KŞS*, 27/109-2; C.ML.4890.1; Hadjikyriacou, a.g.t., s. 247-251; Hadjikyriacou, a.g.m., s. 443; COA, C.ML.4890; Özkul, "Kıbrıs'ta Ermeni Toplumuna ve Faaliyetleri", s. 535-536.

78 *KŞS*, 29/46-3; *KŞS*, 29/68-1.

yüzyılın sonlarında satın alarak çeşitli düzenlemeler yaptırmıştır.⁷⁹ Serkis'in ölmeden önce ailesiyle birlikte kaldığı Karamanizade Mahallesi'nde bulunan yüz odalı büyük konağı lüks bir şekilde döşenmiş olup içerisinde 20 adet tülbent üzerine basma olarak döşenmemiş on sekizer yastık, üçer *makadlı* oda döşemesi olup her döşemenin yarım kese akçe ile üçer yüz kuruş değeri bulunmaktaydı. Serkis'in mülkleri arasında bir adet değirmen, 13 katırı, 7 eşek, 30 öküz, ambarında 30.000 kile buğday ve arpa, 2.000 *vukiyye* pamuk, 4.000 kuruş değerinde harnup (keçiboynuzu) bulunmaktaydı. Bunların dışında 12 adet şemsiye, 9 adet dürbün, 18 adet sandalyesi vardı. Ayrıca Serkis'in damadı Simeon Lefkoşa naibi ile iş birliği yaparak konakta bulunan 200 kese yaklaşık 100.000 kuruş değerindeki 8 adet yeni döşeme ile 18 adet eski döşemeyi Lefkoşa naibinin yardımıyla almıştı (17 Ekim 1810).⁸⁰ Serkis'in ölümünden aylar sonra 28 Kasım 1810 tarihinde terekesi tekrar gözden geçirilerek İstanbul'a yollanmıştır. Terekenin borçlar bölümünde ise Serkis'in, kızı Mayram'a 5.000 kuruş, Mayram'ın oğlu Mardiros veled-i Anton'a 15.000 kuruş, oğlu Avakim'in oğlu Ohannes ve kızı İlmiya'ya 9.000 kuruş borcu olduğu yazılmıştı.⁸¹

Serkis'in tereke defteri incelendiğinde 100 odalı konağına bağlı olan bazı bölümlerin defterde olmadığı anlaşılmıştı. Bunun nedeni ise Serkis'in hayatta iken söz konusu kısımları konağından ayırarak h.1214 (1799-1800) yılında oğulları Kirkor ile Avakim'e hibe ederken kızı Mayram ile Mayram'ın oğlu Mardiros'a ise satmasıydı. Hatta Avakim kendisine verilen mülkü h.1216 (1801-1802) yılında Bağdasar veled-i Avgaşo'ya satmış ve iki yıl sonra geri almıştı. Belgede Serkis'in çocuklarına hibe ettiği ve sattığı konağın bölümlerinin detayları da paylaşılmıştı. İlgili kayıta göre Kirkor'a fevkani 1 büyük oda ile bitişiğinde 4 küçük oda ve tahtani 5 oda ile sündürme, mutfak, kiler, ambar ve *cameşuyhane* (çamaşırhane), tahtani ve fevkani *memşa* (tuvalet) ve bir miktar bahçe; diğer oğlu Avakim'e fevkani 1 büyük oda ile bitişiğinde 3 küçük oda ve tahtani 4 oda, 1 *mağsel* (gusülhane), fevkani *memşa* (tuvalet) ve bir miktar bahçeyi hibe etmişti. Kızı Mayram ile torunu Mardiros'a ise fevkani 2 büyük oda ile bitişiğinde 6 küçük oda, tahtani 9 oda, 1 tane kahve odası, samanlık, ahır, fevkani ve tahtani 2 *memşa* (tuvalet) ile bir miktar havlusuyla 10.000 kuruşa satmıştı.⁸²

Hadjikyriacou, gerçek terekenin miktarının yaklaşık olarak 1000 kese (500.000 kuruş) olarak tahmin edildiğini ve hemen bir soruşturma açıldığını bildirmektedir. Bu arada açıklanan tereke değeri Serkis'in gerçek mal varlığının neredeyse %16'sına tekabül ediyordu. Hatta soruşturma için Serkis'in damadı Simeon İstanbul'a çağırılmış ve iddialar ona da sorulmuştur. Simeon,

79 KŞS, 21/321-2; Özkul, "Kıbrıs'ta Ermeni Toplumu ve Faaliyetleri", s. 532.

80 KŞS, 27/109-2; C.M.L.4890.1; Hadjikyriacou, *a.g.t.*, s. 247-251; Hadjikyriacou, *a.g.m.*, s. 443; COA, C.M.L.4890; Özkul, "Kıbrıs'ta Ermeni Toplumu ve Faaliyetleri", s. 535-536.

81 COA, C.M.L.4890.

82 COA, MAD.d.9726.s.240.; COA, C.M.L. 4890. s.1.

Görüş

Akademik
Bakış

235

Cilt 14
Sayı 28
Yaz 2021

İstanbul'da yapılan duruşmada tüm iddiaları reddettiği gibi ailenin borçlardan dolayı zor durumda olduğunu, terekeden alınan masrafların çok fazla olduğunu sadece naibin kendilerinden 6000 kuruş *resm-i kısmet* parası aldığını belirtmişti.⁸³ İstanbul tarafından yapılan araştırma sonucunda iddialar ispatlanamadığı için tereke Serkis'in mirasçılara iade edilmişti.⁸⁴ Bu arada adadaki tereke kayıtları incelendiğinde Serkis'in malları tam olarak terekeye dahil edilebilseydi belki de ilgili tereke ada tarihi boyunca tespit edilen en değerlilerinden birisi olacaktı.

Lefkoşa Sicilindeki Serkis ile İlgili Kayıtlar

Bu bölümde Serkis'in Kıbrıs adasındaki tercümanlık görevi dışındaki faaliyetleri ortaya çıkarmaya çalışılacaktır. Kıbrıs Fransa ve İngiltere Konsoloslukları tercümanlığını yapan Serkis, Lefkoşa sicillerinde görevi dışında da birçok davaya konu olmuştur. Bunların ilki 9 Aralık 1786 tarihlidir. Bu kayda göre Serkis veled-i Avak ile Fransız tüccarından Acı Avakim veled-i Stefan, Kıbrıs eski muhassılı Abdülbaki Ağa'dan alacakları olan 7.395 kuruşu muhassılın devlet tarafından el konularak satışa sunulan mallarından talep etmektedirler (9 Aralık 1786).⁸⁵ Bu talep üzerine 21 Nisan 1787'de ilgililere alacaklarına karşılık ödeme yapılmıştır.⁸⁶ 21 Şubat 1792 tarihli bir başka alacak kaydında ise Serkis'e olan borcunu ödemedi vefat eden Lefkoşa Alaybeyi Şeratibzâde Mehmet'in muhalefatından 4.348 kuruş borcun devlet tarafından Serkis'e ödeneceği açıklanmaktadır.⁸⁷ Her iki kaydın da gösterdiği gibi bir ticaret adamı olan Serkis talep edenlere borç para vermektedir. Bu da bize Kıbrıs adasında konsolos ve konsolos tercümanlarının bankerlik, tefecilik yaptıklarını ispatlar niteliktedir.⁸⁸

Bir ticaret adamı olarak Serkis, adadaki gelir getiren tüm alanlarda uğraş vermektedir. Serkis ile ilgili sicildeki bir başka kayıt ise Zanklıkzade Hacı Mehmet Ağa'nın muhalefatının satılmasıyla ilgilidir. Zanklıkzade Hacı Mehmet Ağa'nın ölümünden sonra malı, mahkeme tarafından mevcut borcunun ödenmesi için satışa çıkarılmıştır. Hacı Mehmet Ağa'nın satılan malları arasında Lefkoşa'ya bağlı Değirmenlik nahiyesindeki su hakları da bulunmaktaydı. Bu durum üzerine Es-Seyyid Mehmet Efendi ile Hacı Serkis, kullanım hakkı Hacı Mehmet Ağa'ya ait olan Değirmenlik suyundan gece ve gündüz 14,5 saatlik su hakkını 8700 kuruşa satın almışlardı (3 Nisan 1805).⁸⁹ Kıbrıs gibi adalarda suyun ne kadar önemli olduğu adadaki su haklarının bir mülk gibi satılabilmeleri bize

83 COA, CM.L. 4890. s. 3.

84 Hadjikyriacou, *a.g.t.*, s. 249-50.

85 KŞS, 21/64-1.

86 KŞS, 21/83-1; KŞS, 21/92-1.

87 KŞS, 21/207-3.

88 Kemal Çiçek, "Diplomat, Banker ve tüccar: 18. Yüzyıl Başlarında Larnaka'da Para Ticareti ve Yabancı Sermaye", *Osmanlı Araştırmaları*, C. XXI, 2001, s. 269-283; Özkul, "The Consuls and Activities", s. 251; Demiryürek-Yazar, *a.g.m.*, s. 91.

89 KŞS, 24/114-1.

göstermektedir. Ayrıca Lefkoşa'daki Ali Fehim Efendi Suyu'ndan Hacı Serkis Çeşmesi'ne 1,5 masura su verilmişti (26 Temmuz 1864).⁹⁰ İlgili belge Serkis'in ihtiyaçlı insanların kullanabilmesi için hayır işleri de yaptığını göstermektedir.

Serkis, kardeşi Artin ile birlikte ticaret yaptıkları için birçok ortak malları bulunmaktaydı. Artin veled-i Avak'ın öldüğü sırada kardeşi Hacı Serkis ile ortak olduğu mallar arasında Lefkoşa'da arsası mukataalı vakıf binası mülkü olan 6 dükkân, Mağusa'da on bir dönüm boya tarlası, Lapta'da akarsu vakfı ve içme suyu hasılatı bulunmaktaydı. Bu mallardan ilk ikisi mirasçılar arasında paylaşılmış, üçüncü mal konusunda da "on sene içinde yarı yarıya paylaşma" şeklinde bir uzlaşmaya varılmıştır. Daha sonra ölen kişi ile kardeşinin borçları ve ticaret hesapları da kontrol edildikten sonra Artin'in mirasçılara ödenmesi gereken miktar toplam 509.317 kuruş 18 para olduğu anlaşılmıştır. Bu paranın detayı incelendiğinde ise 1210 [1795-96] yılının pamuk ve ipek faizinden 6.000 kuruş ile aynı yıl için Venedik'te bulunan elli kantar ortak pamuk faizinden 1.508 kuruş, ortak maldan 1201 [1786-87] senesinden 1210 [1795-96] senesine kadar geçen 9 yıllık zamanda 346.403 kuruş, 18 para ve 1.250 Venedik altını kıymetinde olmak üzere 8.750 kuruş, Venedik'te bulunan elli kantar ortak pamuğun yarı değeri olmak üzere 5.850 kuruş, nakit olarak 314 kuruş ve ortak borçlardan 140.492 kuruş olduğu görülmektedir. Artin veled-i Avak 1797 yılında ölmüş olmasına karşın miras hesaplaması ile ilgili alacak verecek hesabı kaydı ancak 1800 yılında mahkemeye yansıtılmıştır. İlgili yılda miras paylaşım işleminin mahkemeye yansıtılmasının nedeni Hacı Serkis'in mirasçılara yaptığı ödemelerin kayıt altına alınması ve ileride oluşabilecek olan bir anlaşmazlığın önüne geçmek içindir.⁹¹ Sonraki yıllarda Hacı Serkis ile kardeşi Artin'in mirasçıları arasında sorunlar çıkmıştı. Bu sorunlar üzerine İstanbul'daki İngiltere elçisi olaya müdahale ederek Serkis'in Artin'in mirasçıları tarafından gereksiz yere rahatsız edilmesinin önlemek istemiştir. Bu durum da bize Serkis'in diğer olaylarda olduğu gibi sıkıştığı zaman konsolos tercümanlığı nüfuzunu kullandığını göstermektedir (Evâhir-i Zilhicce 1216/Nisan 1802).⁹² Ayrıca bu belge de bizlere gerek konsoloslara gerekse de konsolos tercümanlarına devlet tarafından tanınan geniş yetkilerin örneklerini vermektedir.

Hacı Serkis, aynı zamanda Kıbrıs İslam toplumu ile de yakın ilişkiler kurmuştur. Bu ilişkilerden biri Ayasofya-i Kebîr Camisi Vakfı ile ilgilidir. 1708 yılında Lefkoşa'nın Karamanizâde Mahallesi'nde bulunan Esfârzâde Hanesi'nde su kuyusu kazdırılarak elde edilen su Ayasofya-i Kebîr Camisi vakfının ihtiyaçlarının karşılanması için bağışlanmıştı. Sonraki yıllarda bu konak, Serkis tarafından satın alınarak ölene kadar oturduğu adeta küçük bir sarayı andıran konağı olmuştur. Serkis tarafından konağa eskilerine ilave olarak

90 KŞS, 47/36-1.

91 KŞS, 23/44-1; Demiryürek, "Nederlande", s. 132.

92 KŞS, 23/44-2.

Gazi

Akademik
Bakış

237

Cilt 14
Sayı 28
Yaz 2021

6 adet yeni su kuyusu daha kazdırılmıştır. Vakfın mütevellisinin izni ile yeni kazılan su kuyularından elde edilen 10 masuralık suyun 7 masurası vakfa, 3'ü ise Serkis'in evine bağlanması sağlanmıştır (11 Ocak 1796).⁹³ Serkis'in vakıflarla olan ilişkilerden bir diğeri ise Lefkoşa'daki Fazlı Ağa Vakfı ile ilgilidir. Vakfın Balıkpazarı Çarşısı'nda bir dükkânı bulunuyordu. Bu dükkân vakıf mütevellisi tarafından 1790 yılı Ağustos-Eylül ayında Hacı Serkis'e 200 kuruşa satılmıştır. Dükkânı satın alan Hacı Serkis, dükkânın bulunduğu araziye ise aylık 5 kuruşa kiralamıştır. Serkis ise daha sonra arsanın üzerine bir bina inşa etmişti. Vakfın yeni mütevellisi bu usulsüzlüğü mahkemeye taşıyarak vakfın zarar görmesinin önüne geçmiştir (28 Eylül 1807). Böylece üzerinden 17 yıl geçmesine rağmen vakıf malıyla ilgili yapılan usulsüzlüğe engel olmuştu.⁹⁴

Bu bölümdeki kayıtlara bakıldığında Serkis'in adanın birçok yerinde mülkü olduğu, ticaretini yapmadığı ürün veya malın olmadığı ve hepsinden de önemlisi konsolos tercümanlığının kendisine tanıdığı geniş ayrıcalıkları kullandığı anlaşılmaktadır.

Lefkoşa Sicillerindeki Çeşitli Kayıtlarda Serkis'in Babası, Oğulları, Kızları ve Torunları

Bu bölümde Lefkoşa Sicillerinde bulunan Serkis'in ailesi ile ilgili çeşitli kayıtlardan elde edilen bilgilere yer verilecektir. Belgelerde 18. yüzyılın başlarından itibaren Serkis'in babası Avak veled-i Artin ile ilgili bilgilere rastlanılmaktadır. Bunlar arasında alacak verecek kayıtları ile ticari belgeler ön plana çıkmaktadır. Hayatını kaybeden insanların terekeleri mirasçıları arasında paylaştırılmadan önce ölen kişinin borçları ödenmekteydi. Ancak vefat eden kişinin terekesi borçlarını karşılamıyorsa, mahkeme terekeyi alacaklılar arasında paylaştırmaktaydı. Bu durumda mirasçılara herhangi ödeme yapılmazken alacaklıların ise mirasçılardan herhangi bir şey isteme hakları da olmamaktaydı.⁹⁵ Lefkoşa'da Baş Mahallesi sakinlerinden olup cinayete kurban giden Ergiro oğlu Hristodolo'nun, mal varlığının borçlarını ödemeye yeterli olmadığından dolayı varisleri, terekedeki malların satılarak toplam 1185 kuruş borcu bulunan Hristodolo'nun alacaklılarına paylaştırılmasını mahkemeden talep etmişlerdi. Söz konusu kayıta alacaklılar arasında 58 kuruşla Avak Ermeni veled-i Artin ve ortakları Nikola oğlu Braci, Sahak oğlu Yakob Ermeni, Luizi oğlu Andoni, Mihail oğlu Lefteri ve Serkis oğlu Ermeni Arbaham bulunmaktaydı (19 Mayıs 1740).⁹⁶ Avak veled-i Artin ve ortakları Baş Mahallesi'nde bulunan

93 KŞS, 21/321-2; Nuri Çevikel, "18. Yüzyıl Osmanlı Kıbrıs'ında Ermenilerin Durumuna Dair Bazı Tespitler", *Yeni Türkiye* 7/38, Mart-Nisan, Ankara 2001, s. 715; Özkul, "Kıbrıs'ta Ermeni Toplumuna ve Faaliyetleri", s. 532.

94 KŞS, 24/79-1.

95 Mehmet Akif, "Eyüp Şeriyeye Sicillerinden 184, 185 ve 188 Nolu Defterlerin Hukuki Tahlili", *18. Yüzyıl Kadı Sicilleri Işığında Eyüp'te Sosyal Yaşam*, İstanbul 1998, s. 67; Mehmet Akif Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, İstanbul 1999, s. 319.

96 KŞS, 15/120-1; Özkul, "Kıbrıs'ta Ermeni Toplumuna ve Faaliyetleri", s. 536.

Hristodolo'ya ait eve müstemilatıyla birlikte alacaklarına karşılık el koyarak Papa Yakamo veled-i Liyondiyo adlı rahibe üç yüz otuz kuruşa satmışlar ve elde ettikleri parayı aralarında bölüşmüşlerdir (20 Mayıs 1740).⁹⁷

Ermeni toplumu Kıbrıs adasında yaşayan diğer gayrimüslimler gibi birçok konuda aralarındaki anlaşmazlıkların çözümünde kendi kiliseleri yerine Şer'î Mahkemenin hakemliğine baş vurmuşlardır.⁹⁸ Lefkoşa sicilinde yer alan bu örneklerden birisinde Artin oğlu Avak taraflardan birisidir. Lefkoşa'nın Debbâğhane Mahallesi'nden Acı Ezram oğlu Petros ile babasının ortağı olan Artin oğlu Avak adlı Ermeniler aralarındaki anlaşmazlığı mahkemeye taşımışlardı. Söz konusu anlaşmazlıkta Petros, Avak'tan ölen babasının ortaklık hakkını istemektedir. Mahkeme tarafından yapılan titiz soruşturma ve mahkemede şahitlik yapan Müslümanların beyanlarıyla Petros'un iddiasında haksız olduğuna karar verilmiştir (28 Eylül 1748).⁹⁹ Bu tür davaları artırmak mümkündür. Lefkoşa'da Ermeni toplumunun yoğun olarak yaşadığı mahallelerden birisi olan Karamanizâde Mahallesi'nden Hanna kızı Sara ile kızının kocası Şahbaz oğlu Karabet, Korkut Efendi Mahallesi'nde bulunan *mutaf* (çul yapılan) dükkânını Ermeni Kilisesi mütevellisi olan Avram veled-i Serkis'e 50 kuruşa satmışlardı. İlgili belgenin *şuhudü l-hâli* içerisinde Serkis'in babası Avak veled-i Artin de bulunmaktadır (5 Ağustos 1735).¹⁰⁰ Lefkoşa sicilindeki benzer kayıtlardan Serkis'in babası Avak veled-i Artin'in de ticaretle uğraştığı anlaşılmaktadır.

Araştırmada incelenen belgelerde Serkis ve oğullarının alacak verecek kayıtları ile de karşılaşılmaktadır. Sicildeki 6 Mayıs 1804 tarihli kayıtta Mesary'a'nın Ankasdine köyü sakinlerinden iken cinayete kurban giden Molla Hüseyin oğlu Camgöz Mustafa'nın mirasçıları, Serkis'in oğlu Acı Kirkor'dan, Camgöz Mustafa'nın alacağı olan 1470 kuruşu talep etmişlerdi. Yapılan duruşmada iki taraf 730 kuruşa anlaşmışlardı.¹⁰¹ Alacak verecek davaları ile ilgili bir başka örnekte ise Lefkoşalı Zankalak oğlu Hacı Mehmet Ağa'nın terekesinde gösterilen alacakları arasında eski bir bend çubuğundan dolayı Hacı Serkis'ten 100 kuruş alacağı varken¹⁰², yine terekedeki borç kayıtlarında ise bu sefer Hacı Serkis'e 2.250 kuruş borcu bulunmaktadır (9 Ağustos 1805).¹⁰³ Her iki belge mahkemeye yansıdığı dönemde gerek Serkis gerekse de Kirkor tercüman olarak görev yapmaktaydılar. Her iki davada da tercüman olarak elde ettikleri güçlerini kullanmış olabilirler. Bu arada Serkis'in tercümanlıktan

97 KŞS, 15/121-2.

98 Özkul, a.g.e., s. 221; Kemal Çiçek, "İki Toplumlu Bir Şehirde Adalet Arayışları: Lefkoşa Mahkemesinde Rumlar ve Türkler (1698-1726)", *Osmanlı*, C. IV, 1999, s. 335.

99 KŞS, 17/106-4.

100 KŞS, 15/3-5.

101 KŞS, 24/51-1.

102 KŞS, 24/111-1.

103 KŞS, 24/112-1.

Geri

Akademik
Bakış

239

Cilt 14
Sayı 28
Yaz 2021

alındığı 1806 yılı Ağustosundan sonraki mahkeme kayıtlarında tercümanlıktan dolayı elde ettiği gücün etkisinin devam ettiği de görülmektedir.

25 Kasım 1809 tarihli kayıttan Kirkor'un ailesi ilgili detaylı bilgi alınabilmektedir. Söz konusu hükümde Kirkor'un Ocak 1808 tarihinde Tarhun köyünden Hacı İbrahim'de çuka satışından dolayı 3049 kuruş 22 paralık alacağı olduğu belirtilmekteydi. Kirkor bu alacağını tahsil edemeden öldüğü için mahkeme Hacı İbrahim'in söz konusu parayı Kirkor'un mirasçılarına ödenmesine hükmetmişti. İlgili kayıttan Kirkor'un mirasının paylaşılacağı ailesi de öğrenilmektedir. Bunlar eşi Maritsa, babası Serkis veled-i Avak, küçük kızları Henya, Eksabet ile Katarina ve küçük oğulları Artin ve İstefan idi. Bu arada söz konusu alacak verecek belgesinden Kirkor'un küçük çocuklarının vasisinin anneleri değil de dedeleri Serkis olduğu da öğrenilmektedir.¹⁰⁴ Yukarıda da bahsedildiği gibi Serkis ve ailesinin adada çok büyük bir nüfuzu bulunmakta ve adadaki yöneticilerin Serkis'in aleyhine kolay kolay karar alamadıkları belgelerden anlaşılmalıdır. Örneğin Lefkoşalı Ali'nin Serkis ve oğlu Kirkor'dan 5000 kuruşluk bir alacağını 1807 yılından itibaren tahsil edememekteydi. Ali parasını geri alabilmek için İstanbul'a dilekçe sunmak zorunda kalmıştı(27 Mayıs 1808). Merkezin adadaki yöneticilere baskı yapması üzerine Ali parasını ancak 1808 yılı Mayısından sonra alabilmiştir.¹⁰⁵

Ermeni toplumundan Boyacı Acı Karabet'in iflas etmesi üzerine alacaklıları mahkemeye başvurarak alacaklarını talep etmişlerdi. Acı Karabet'in alacaklıları arasında merhum Kirkor'un da hakkı bulunduğu için Kirkor'un çocukları adına vasileri Serkis de bulunmaktaydı. Yapılan Mahkeme sonucunda Acı Karabet'in iflasına karar verilip malları paraya çevrilmişti. Malların satışından masraflar çıktıktan sonra elde edilen 84.200 para Kirkor'un çocukları ile birlikte diğer 3 Müslüman'a paylaştırılmıştı. Kirkor'un alacağından dolayı çocuklarına 5.919 kuruş karşılığı olarak 43.406 para ödenmişti (18 Haziran 1808).¹⁰⁶

Belgelere yer alan Serkis'in diğer oğlu Avakim'le ilgili yapılan alışveriş sonrasında meydana gelen anlaşmazlık önceki kayıtlarda olduğu gibi yine araya girenler tarafından çözülmüştür. Avakim, Singrasi köyündeki çiftliğinin eski kethüdası olan Çatozlu İsmail oğlu Mehmet arasında çiftliğin arazisinden elde edilen arpa ve buğday hasadı ile ilgili anlaşmazlık bulunmaktadır. İlgili belgeden köyün arazilerinde 136 dönüm buğday ile 96 dönüm arpa ekimi yapılmış olduğu görülmektedir. Avakim, hasattan kendisine eksik ödendiğini düşündüğü 240 kuruşu talep etmektedir. Mehmet ise 60 dönüm buğday ile 46 dönüm arpayı kendi sermayesiyle ektiğini belirtmektedir. Bu arada Avakim nüfuzunu kullanarak Mehmet'i sahtekârlık yapmakla suçlayarak

104 KŞS, 27/38-2.

105 KŞS, 26/91-1.

106 KŞS, 26/102-2.

hapse atılmasına neden olmuştu. Mehmet ancak iki taraf aralarındaki alacak sorununu çözdüklerinde hapisten çıkabilmişti (30 Haziran 1807).¹⁰⁷ Bu belge de bize Serkis ailesinin adanın birçok yerinde ticaretin yanında tarımla da uğraşarak gelir elde ettiklerini de göstermektedir. Serkis ve oğulları bizzat ziraatla meşgul olmamakta ziraat yapacak çiftçilere tohum veya borç para vererek aslında sermayelerini artırmaktaydılar. Hasat zamanında ise verdikleri tohum veya parayı faiziyle geri almaktaydılar. Ayrıca her türlü anlaşmazlıkta da nüfuzlarını kullanmaktan geri kalmamışlardı.

Sicildeki bir diğer belgede Avakim'e eşinden kalan miras ve ailesi ile ilgili detay bulunmaktadır. Lefkoşa'da Ermeni toplumunun yoğun olarak ikamet ettiği mahallelerden birisi olan Ermeni Mahallesi sakinlerinden Serkis'in küçük oğlu Acı Avakim'in eşi Nornor bint-i Ohannes hayatını kaybetmişti. Tereke kaydında belirtildiği üzere Nornor'un mirasçısı eşi Acı Avakim ile kızı İlmiya ve oğlu Ohannes'ti. Lefkoşa Şer'i Mahkemesi memurları tarafından Nornor'un terekesinin değeri 74.280 para olarak belirlenmişti. Tereke memurları terekeden 8280 para değerindeki masrafları çıkardıktan sonra kalan 66.000 parayı Ohannes kızı Nornor'un mirasçılara paylaştırılmıştı (18 Ağustos 1806).¹⁰⁸ Bu belgelerden de anlaşıldığı üzere ailelerin ortaya çıkarılmasında tereke belgelerinin önemi bir kez daha ortaya çıkmaktadır. Ayrıca bu tip kayıtlardan da öğrenildiği üzere adada yaşayan gayrimüslimlerin kiliseleri yerine birçok kez Şer'i Mahkemeyi tercih etmişlerdir. 27 Nisan 1816 tarihli belgede ise 1815 yılında ölen Kıbrıs Tercümanı Lamro'nun, terekesinde alacaklılar arasında Serkis oğlu Avakim'in de 500 kuruş alacağı olduğu görülmektedir.¹⁰⁹ Buradaki kayıtlar da bizlere Serkis kadar oğullarının da ticaretin yanısıra isteyenlere borç para vererek bir nevi tefecilik yaptıklarını göstermektedir.

Serkis'in ölmesiyle birlikte mirası içerisinde önemli bir yer tutan konağı hayattaki oğlu ile kızları arasında paylaştırılmıştı. İlgili kayıta belirtildiği üzere Hacı Serkis'e ait olan ev ölümüyle birlikte 4 hisseye ayrılarak mirasçılara paylaştırılmıştı. Evdeki hisselerden 2'si Serkis'in hayattaki oğlu Avakim'e diğer iki hissesi ise Serkis'in kızları Mayram ve Anna adlı nasraniyelere kalmıştı. Avakim, Lefkoşa'nın Karamanizâde Mahallesi'nde bir tarafı ölen Hacı Kırkor (Serkis'in büyük oğlu) menzilleri, bir taraftan Meryem Ana kilisesi, bir taraftan Hacı Artin (Serkis'in kardeşi) kızı Robesimi menzili ve bir taraftan çukur bahçe olan menzildeki iki hissesi ile bir bablık evini, içerisinde meyveli ve meyvəsiz ağaçlar bulunan bahçesini ve sulama hakkını 15 Ağustos 1816 tarihinde Ermeni kilisesi vakfı adına vakfın mütevellisi Ermeni Hacı Bogos veled-i Avraim'e 18.000 kuruşa satmıştı.¹¹⁰ Böylece Avakim babasının vefat etmesiyle birlikte

107 KŞS, 26/62-2; KŞS, 26/60-2.

108 KŞS, 24/181-1.

109 KŞS, 29/48-1.

110 KŞS, 29/68-1; Özkuş, "Kıbrıs'ta Ermeni Toplumuna ve Faaliyetleri", s. 558.

Geri

Akademik
Bakış

241

Cilt 14
Sayı 28
Yaz 2021

kendisine kalan evdeki 2 hissesini ve daha önce babasının kendisine hibe ettiği evdeki bölümü satarak terekedeki tartışmaların dışında kalmak istemiştir.

Osmanlı döneminde Ermenilerin Lefkoşa'daki en önemli dini yapılarından birisi de inşası 13. yüzyıla kadar gerilere giden Meryem Ana kilisesiydi.¹¹¹ Kıbrıs'ta ikamet eden Ermeni cemaati Meryem Ana kilisesini güçlendirmek için çeşitli dönemlerde kiliselerine para veya mal bağışı yaptıkları adadaki Ermeni cemaatinin lideri konumunda olan murahhassa ise bu bağışları yönetebilmek için kiliseye ait bir vakıf kurduğu belgelerden öğrenilmektedir. Serkis'in terekesi ile ilgili tartışmalarda Serkis'in 100 odalı konağındaki bazı bölümleri ölmeden önce h.1214 (1799/1800) yılında iki oğluna hibe ederken kızının birine ise sattığı belirtilmişti.¹¹² Sonraki dönemde ise Serkis'in miras tartışmaları sonrasında kızı Mayram, Karamanizâde Mahallesi'nde, Ermeni kilisesi, ölen Serkis'in mirasçılarına ait menzil ve Ermeni Ohan menzili ile çevrilmiş evini Meryem Ana Kilisesi'ne vakfetmişti. Ayrıca Mayram, oğlu Mardiros veled-i Anton'u kurduğu vakfa müteveli olarak atayarak evin yönetiminin de ailesinde kalmasını sağlamıştı (9 Nisan 1816). İlgili vakıf belgesinde belirtildiğine göre Mayram ölünceye kadar bu evde oturmaya devam edecek öldükten sonra ise Mayram'ın soyundan gelenler bu evde oturmaya devam edeceklerdi. Bu arada Ermeni Kilisesi'ne yıllık 25 kuruş kira verilecekti.¹¹³ Gerek Serkis'in oğlu Avakim gerekse de kızı Mayram babalarından kendilerine kalan evi Meryem ana Kilisesi vakfına satmışlar veya devretmişlerdi. Böylece Serkis'in mirasçıları, Serkis'in devlet tarafından kendisine tanınan ayrıcalıkların nüfuzunu kullanarak elde ettiği servetini devletin müsadere etme tehlikesine karşı önlem aldıkları anlaşılmaktadır. Bu durum da Serkis'in terekisinin gerçek değeri ile ilgili çıkan tartışmaları daha iyi açıklar niteliktedir. Bu arada hem bir önceki satış belgesinden hem de bu kayıttan da anlaşıldığı üzere Serkis'in ölümü sonrası hayattaki çocuklarına kalan evin büyük bir kısmı Meryem Ana Kilisesi'ne satılmış veya vakfedilerek kilisenin mülkü olmuştur.

Osmanlı Devleti, ticareti geliştirmek için Avrupa, Acem ve Hindistan vb. bölgelerden gelen ticaret adamlarına ve onların hizmetkârlarına çeşitli ayrıcalıklar tanımaktaydı. Kıbrıs'ta bu haklardan yararlananlardan birisi de Serkis'in torunu Artin veled-i Kirkor'dur. Artin, Mardiros veled-i Anton adlı ticaret adamına hizmet ettiği için kendisine hizmetkârlık belgesi verilerek çeşitli vergilerden muafiyet hakkı tanınmıştı. İlgili kayıтта Artin'in 21 Kasım 1816 tarihinden itibaren *avâruz, kassâbiyye akçesi ve sâ'ir rüsûm ve tekâlif-i örfiyye* vergilerinden muaf olup sadece cizye vergisinin *evsât* sınıfından 10 kuruş

111 Keshishian, a.g.e., s. 159.

112 COA, C.ML.4890. s.1; COA, MAD.9726. s.240.

113 KŞS, 29/46-3; Özkul, "Kıbrıs'ta Ermeni Toplumunu ve Faaliyetleri", s. 529.

vergi vereceği belirtilmiştir (24 Mayıs 1819).¹¹⁴ Sonraki yıllarda da Artin Avrupa tüccarından farklı ticaret adamlarına hizmet ederek ayrıcalıklarının devamını sağlamıştır. Kirkor'un oğlu Artin 26 Ağustos 1824 tarihinden itibaren Kıbrıs'ta ikamet eden Avrupa tüccarından Artin veled-i Bogos Beramliyo'nun hizmetkârı olarak ayrıcalıklarının devamını sağlamıştır.¹¹⁵ Ayrıca Artin, Lefkoşa sicillindeki 19 Aralık 1828 tarihli tereke kaydında Lefkoşa'nın Arap Ahmet Paşa Mahallesi'nde vefat eden Sarkir veled Petros'un oğlu Petros'un vasisi olarak geçmektedir.¹¹⁶

Sonuç

Osmanlı idaresinde Kıbrıs'ta yaşayan gayrimüslimler arasında Rumlar, Ermeniler, Maronitler, Yahudiler, müstemen ticaret adamları ve konsoloslar sayılabilir. Adada yaşayan gayrimüslim topluluklar arasında nüfus yoğunluğu bakımından ikincisi Ermeni toplumdur. Kıbrıs adasında yaşayan Ermeniler arasında 18. yüzyılın ortalarından itibaren 19. yüzyılın ilk çeyreğine kadar ön plana çıkanlardan birisi de Serkis veled-i Avak idi. Serkis, Kıbrıs'ta 18. yüzyıla damgasını vurmuş bir ticaret adamı ve konsolos tercümanıydı. Serkis ve ailesindeki birçok kişi başta Fransa, İngiltere ve Hollanda olmak üzere Kıbrıs'ta faaliyet gösteren çeşitli devletlere ait konsolosların yanında tercümanlık yapmışlardır. Serkis ve akrabaları tam bir tercüman ailesi niteliğindedir. Serkis konsolos tercümanlığından elde ettiği ayrıcalıklar sayesinde ticaret yaparak büyük bir servet sahibi olmuştu. Serkis ve ailesinin adanın birçok bölgesinde çeşitli kategorilerde ve değerde mülkleri bulunmaktaydı. Serkis'in servetinin en büyük göstergelerinden birisi de Lefkoşa'da Ermeni Kilisesi yanında 18. yüzyılın sonlarında satın alarak geliştirdiği, adeta küçük bir saray büyüklüğündeki 100 odalı ve lüks bir şekilde döşenmiş olan konağıdır. Serkis hayatta iken konağının bazı bölümlerini iki oğluna hibe ederken kızının birine ise satmıştı. Serkis'in ölümü üzerine ise konağının kalan kısımları hayattaki oğlu ve iki kızı arasında paylaştırılmıştı. Serkis'in çocukları ise kendilerine miras veya hibe edilen konağın büyük bir kısmını Meryem Ana Kilisesi vakfına vakfetmişler veya satmışlardı. Serkis'in ölümü üzerine mal varlığı tartışma konusu olmuştu. Serkis'in servetinin büyüklüğü yerel yöneticiler tarafından bilinmesine rağmen kaynaklardan anlaşıldığı üzere ispatlanamamıştır. Böylece Devlet'in Serkis'le ilgili müsadere sistemini uygulamasına imkân olmamıştır. Osmanlı Devleti tarafından adadaki yöneticilere Serkis ile ilgili belge gönderilirken Kıbrıs'ın ünlü bezirgânlarından ifadesi kullanılması Serkis'in gücünün ve servetinin büyüklüğünü daha net ortaya çıkarmaktadır. Sonuç olarak Serkis veled-i Avak 18. ve 19. yüzyılda adanın birçok alanına damgasını vurmuştur. Serkis öldükten sonra da ailesi adada yaşamaya devam etmiş ve ticaret ile uğraşmışlardır.

114 KŞS, 30/56-1.

115 KŞS, 31/88-2.

116 KŞS, 33/89-1.

Gazi

Akademik
Bakış

243

Cilt 14
Sayı 28
Yaz 2021

Kaynaklar

Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi Kaynakları (COA)

COA, Maliyeden Müdevver (MAD.D.), 9726. s.240.

COA, Cevdet Adliye (C.ADL.), 2737.

COA, Cevdet Maliye (CM.L.), 4890. s.1-7.

COA, Hatt-ı Hümayun (HAT), 15333.

COA, Kıbrıs Mühimme Defteri (A.DVN. KBM), I/14, s. 2.

Kıbrıs Şeriye Sicilleri (Lefkoşa, KŞS),

Defter 4, 9, 10, 11, 12, 14, 15, 16, 17, 20, 21, 22, 23, 24, 26, 27, 29, 30, 31, 33, 47.

Araştırma ve İnceleme Eserleri

AYDIN, Mehmet Akif, "Eyüp Şeriye Sicillerinden 184, 185 ve 188 Nolu Defterlerin Hukuki Tahlili", *18. Yüzyıl Kadı Sicilleri Işığında Eyüp'te Sosyal Yaşam*, İstanbul 1998, s. 65-72.

AYDIN, Mehmet Akif, *Türk Hukuk Tarihi*, İstanbul 1999.

BALCI, Sezai, *Babilî Tercüme Odası*, Libra Yay. İstanbul 2013.

ÇEVİKEL, Nuri, "18. Yüzyıl Osmanlı Kıbrıs'ında Ermenilerin Durumuna Dair Bazı Tespitler", *Yeni Türkiye*, 7/38, Ankara Mart-Nisan 2001, s. 710-718.

ÇEVİKEL, Nuri, "Osmanlı Kıbrıs'ında İslamlaşma Tecrübeleri (1746-1801)", *Belgeler*, XXIX/33, Ankara 2008, s. 43-84.

ÇİÇEK, KEMAL, "İki Toplumlu Bir Şehirde Adalet Arayışları: Lefkoşa Mahkemesinde Rumlar ve Türkler (1698-1726)", *Osmanlı*, C. IV, 1999, s. 334-350.

ÇİÇEK, KEMAL, "Diplomat, Banker ve tüccar: 18. Yüzyıl Başlarında Larnaka'da Para Ticareti ve Yabancı Sermaye", *Osmanlı Araştırmaları*, C. XXI, 2001, s. 269-283.

ÇORUH, Haydar, "II. Mahmut Döneminde Kıbrıs'ın İdarî, İktisadî, İctimai Yapısı", Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2008 (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

ÇORUH, Haydar, "XIX. Yüzyıl Başlarında Stratejik Bir Mevki Olarak Kıbrıs'ın Muhafazası", *Osmanlı Dönemi Akdeniz Dünyası*, Ed. H. Çoruh, M.Y. Ertaş, M. Z. Köse, İstanbul 2011, s. 239-302.

DEMİRÜREK, Mehmet, "Yabancı Konsolos, Konsolos Tercümanı ve Tercüman Hizmetkârlarının Serbest Dolaşım Belgeleri: Beratlar ve Yol Emirleri (1600-1800)", *Kebikeç*, Sayı: 30, 2010, s. 89-104.

DEMİRÜREK, Mehmet "XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı-Nederlanda İlişkileri ve Nederlanda'nın Kıbrıs Konsoloslugu", *Kebikeç*, Sayı: 25, Ankara 2008, s.103-150.

DEMİRÜREK, Mehmet – YAZAR, Hakan, Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Kıbrıs'ta İngiltere Konsoloslugu (1700-1800), *Belleten*, LXXXI/290, Ankara 2017, s. 89-134.

DİNÇ, Güven, "Kıbrıs'ta İhtidâ Hareketleri (1800-1878)", *Bilgi*, Sayı: 84 Kış, 2018, s. 243-271.

DÜNDAR, Recep, "H. 1269 (1852-1853) Tarihli Kıbrıs Cizye Muhasebe Defteri, The Poll-Tax Account Book No. 1375 of Cyprus For The Year 1269 (1852-1853)", *Zeitschrift für die Welt der Türken Journal of World of Turks, ZfWT*, 4/2, 2012, s. 99-122.

ERDOĞRU, M. Akif "Kıbrıs'ın Türkler Tarafından Fethi ve İlk İskân Teşebbüsü (1570-1571)", *Kıbrıs'ın Dünü-Bugünü Uluslararası Sempozyumu (28 Ekim-2 Kasım 1991) Tebliğleri*, Ankara 1993, s. 57-63.

ERDOĞRU, M. Akif, "Onsekizinci Yüzyıl Sonlarında Kıbrıs'ta Avrupalı Konsoloslar ve Tercümanları", *İkinci Uluslararası Kıbrıs Araştırmaları Kongresi. 24-27 Kasım 1998, C. 2, Tarih-Kıbrıs Sorunu*, Gazimağusa 1999, s. 315-327.

ERDOĞRU, M. Akif, "Kıbrıs Ermenileri Üzerine Notlar (1580-1640)", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXII/1, İzmir 2002, s. 1-12.

- ERDOĞRU, M. Akif, "Kıbrıs'ta İlk Osmanlı Esnaf ve Zanaatkarları Üzerine Notlar", *Osmanlı Öncesi ile Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemlerinde Esnaf ve Ekonomi Semineri Bildiriler*, İstanbul: İstanbul Edebiyat Fakültesi İstanbul 2003, s. 211-221.
- ERDOĞRU, M. Akif (1999). "Osmanlı Kıbrıs'ında İhtida Meselesi (1580-1640)", *Prof. Dr. İsmail Aka Armağanı*, İzmir, 1999, s. 163-170.
- GÖKÇE, Turan, "1572-73 yıllarında Kıbrıs'ta iskân edilmek üzere Karaman ve Rum Vilayetlerinden Sürgün Aileler", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C. III, İzmir 1999, s. 9-74.
- GUNNIS, Rupert, *Historic Cyprus: A Guide to its Towns and Villages, Monasteries and Castles*, London 1936.
- GÜNAY, Nejla, "Kıbrıs'ın İngiliz İdaresine Bırakılması ve Bunun Anadolu'da Çıkan Ermeni Olaylarına Etkisi", *Gazi Akademik Bakış*, 1/1, Kış 2007, Ankara s. 115-126.
- HADJIKYRIACOU, Antonis, "Society and Economy on an Ottoman Island: Cyprus in the Eighteenth Century", University of London Department of History School of Oriental and African Studies, London 2011 (Unpublished PhD Thesis).
- HADJIKYRIACOU, Antonis, "Local intermediaries and insular space in late-18th century Ottoman Cyprus", *Journal of Ottoman Studies*, 44 (2014), İstanbul, s. 427-456.
- HADJILYRA, Alexander-Michael, *The Armenians of Cyprus*, Cyprus 2009.
- JENNINGS, Ronald C., "The Population, Taxation and Wealth in the Cities and Villages of Cyprus, According to the Detailed Population Survey (Defter-i Mufassal) of 1572", *Journal of Turkish Studies*, X, 1986, s. 175-189.
- JENNINGS, Ronald C., *Christians and Muslims in Ottoman Cyprus and the Mediterranean World, 1571-1640*, New York 1993.
- JENNINGS, Ronald C., "Lefkoşa", çev. M. A. Erdoğan, *Doğumunun 65. Yılında Prof. Dr. Ahmet Özgiray'a Armağan, Tarihin İçinden*, İstanbul 2006, s. 366-378.
- KESER, Ulvi, "Tarih Boyunca Kıbrıs'ta Sosyal Hayat ve Türk-Ermeni İlişkileri", *Tarihte Türkler ve Ermeniler*, C. 3 Ankara 2014.
- KESHISHIAN, Kevork K., *Nicosia, Capital of Cyprus Then and Now*, 2. Edition, Nicosia 1990.
- KÜLEKÇİ, Cahit, "Osmanlı Devleti'nde Ermeniler (1750-1850)", Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Merkezi, İstanbul 2003 (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat S. "Ahidnâmeler ve Ticâret Muâhedeleri", *Osmanlı*, C. III, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999.
- LUKE, Harry, *Cyprus Under The Turks 1571-1878*, England 1989.
- ÖÇÜN, Tuncay, "Müsadere", *TDVİA*, C. 32, İstanbul 2006, s. 67-68.
- ÖZCAN, Tahsin, "Muhallefat", *TDVİA*, C. 30, İstanbul 2005, s. 406-407.
- ÖZKUL, Ali Efdal, "XVIII. Yüzyılın İkinci Çeyreğinde Osmanlı Kıbrıs'ında Kölelik", *KIBATEK-YDÜ XI. Uluslararası Edebiyat Şöleni (23-28 Ekim 2005)*, Lefkoşa Kıbrıs 2005, s. 37-43.
- ÖZKUL, Ali Efdal, *Kıbrıs'ın Sosyo-Ekonomik Tarihi 1726-1750*, Ankara 2010.
- ÖZKUL, Ali Efdal, "XVIII. Yüzyılda Kıbrıs Adasında İhtida Hareketleri", *XV. Türk Tarih Kongresi (11-15 Eylül 2006)*, C. 4. 2. Kısım, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2010, s. 1461-1471.
- ÖZKUL, Ali Efdal, "Osmanlı İdaresinde Kıbrıs Adasındaki İslâmiyete Geçmede (İhtida) Kadınların Durumu (The Conditions Regarding The Women's Conversion To The Islamic Religion (İhtida) During The Ottoman Rule)", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi The Journal of International Social Research*, WOMAN STUDIES (Special Issue), 3/13, 2010, s. 220-231.
- ÖZKUL, Ali Efdal, "Osmanlı İdaresinde Kıbrıs Adasındaki İngiltere Konsolosluğu ve Faaliyetleri", *Osmanlı Dönemi Akdeniz Dünyası*, Ed. H. Çoruh, M.Y. Ertaş, M. Z. Köse, İstanbul 2011, s. 303-351.
- ÖZKUL, Ali Efdal, "The Consuls And Their Activities In Cyprus Under The Ottoman Administration (1571-1878)", *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 8/2, Winter 2013, s. 239-283.

ÖZKUL, Ali Efdal "Osmanlı İdaresinde Kıbrıs'ta Ermeni Toplumunu ve Faaliyetleri", *Ermeni Özel Sayısı*, Eylül-Aralık 2014, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2014, s. 523-565.

ÖZKUL, Ali Efdal, "Silk Production and Trade in Ottoman Cyprus", *Studies on Ottoman Cyprus, Festschrift in Honor of Ioannis P. Theodorides*, Ed. by: E. Balta, G. Salakidis, T. Stavrides, İstanbul 2014, s. 171-214.

PAMUKCIYAN, Kevork, "Onsekizinci Yüzyılda Patrik Basmacıyan'a Verilen Cülus Fermanı", *Tarih ve Toplum*, XV/88, 1991, s. 37-40.

PAMUKCIYAN, Kevorg, "Camcıoğlu Ermeni Tercüman Ailesi", *Tarih ve Toplum* (Kasım 1995), 24/143, s. 23-27.

PAPADOPOULLOS, Theodore, *Social and Historical Data on Population (1570-1881)*, Nicosia 1965.

POLATCI, Türkan, *Osmanlı Diplomasisinde Oryantalist Memurlar, Osmanlı Belgeleriyle Dil Oğlanları ve Tercümanlar*, Akçağ Yayınevi, Ankara 2013.

POLATCI DEMİRKOL, Türkan, *Tercüman-ı Düvel Defteri, XVIII. Yüzyılda Osmanlı'da Yabancı Konsolosluk Tercümanları ve Hizmetkarları*, Berikan Yayınevi, Ankara 2019.

ŞAHİN, Gürsoy, "Osmanlı Devleti'nde Ermeni Tercümanlar", *Ermeni Araştırmaları*, Sayı: 30, 2008, s. 59-83.

ZEILINGER, Johannes, "The Frankish-Armenian Raid on Cyprus in 1156", *Üçüncü Uluslararası Kıbrıs Araştırmaları Kongresi (13-17 Kasım 2000)*, C. I, Gazimağusa 2000, s. 209-221.

Extended Abstract

Due to its particular location in the Eastern Mediterranean, Cyprus has since the earliest historical periods attracted the attention of many civilizations and societies aiming at domination in the region. Consequently, since the ancient times Cyprus has been in different ways placed in the routes of the communities being active in the Mediterranean. The Armenian presence in Cyprus could be traced back to the 6th century and the Eastern Roman Empire. It is well known that Armenians in the Ottoman Empire were predominantly engaged in trade. Therefore, it is very unlikely to consider a possibility that the Armenian community in its commercial activities could have excluded a place like Cyprus assuming a crucial role in the Eastern Mediterranean trade. Greeks, Armenians, Jews, Maronites, permitted (mustemen) merchants and consuls are among the non-Muslims living on the island under the Ottoman rule. Accordingly, trade was also the main activity of the Armenian community settled in Cyprus. The Cypriot Armenians were mostly engaged in island's silk production and its commercial distribution. Additionally, some merchants from the Armenian community were also employed as interpreters for the foreign consuls assigned to Cyprus (in particular French, British and Dutch). One of the Armenian residents in Cyprus was a merchant named Sarkis, son of Avak. In addition to commercial activities, Sarkis occasionally served as a translator (dragoman) for French and British consulates. From the archival sources we can also conclude that other members of Sarkis' family were engaged in different times as translators for different consulates. The paper aims to offer an account of commercial and other activities of the members of the family, in particular Sarkis, son of Avak himself, in Cyprus. This situation proved us that there were families of interpreters on the island. Also, it is understood from the information in the sources that the consular translators have been enriched by using the privileges they obtained in trade. On the death of Sarkis, his property was the subject of controversy, but despite the greatness of his wealth, it could not be proved. Therefore, in this study, all kinds of activities of Sarkis son of Avak and his family, especially trade on the island, were emphasized. The research was based on the Ottoman court registers from Nicosia, Cyprus, as well as the domestic and foreign archival sources preserved in Presidential Ottoman Archives, Republic of Turkey. As a result, Sarkis son of Avak and his family on the island of Cyprus and their contributions to the socio-economic life and society of the island and their reflections on the island culture have been reached. It is understood from the assets of Sarkis how the privileges that the Ottoman State gave to consulates and consular translators to enliven trade enrich these officers. Although the officials of the state could not reveal this wealth, the records in the Nicosia Sheri's Records allow us to learn the assets of Sarkis. Sarkis son of Avak marked many areas of the island in the 18th and 19th centuries. After Sarkis died, his family continued to live on the island and engaged in commerce.

Görsel

Akademik
Bakış

247

Cilt 14
Sayı 28
Yaz 2021

Büyük Selçuklular Devrinde Kadıların Maaşları, Gelir Kaynakları ve Maddî Durumları Üzerine Bir Araştırma

A Study on Salaries, Income Sources, Financial Situations of the Qadis in the Great Seljuq Period

Sinan TARİFCİ*

Öz

Büyük Selçuklular döneminde adalet teşkilâtının başlıca görevlileri olan kadıların adlî, siyâsî, idarî, askerî, dinî, içtimâî vs. yetki ve sorumlulukları kapsamında çok çeşitli görev ve faaliyet alanları bulunmaktaydı. Böylece bu dönemde geniş bir görev birliği neticesinde kadılık makamı salt bir yargı ve hukukî işlemleri icra organı olmanın ötesine geçmiştir. Kadılar yerine getirdikleri kadılık görevi karşılığında maaş aldıkları gibi, aslî vazifeleri haricinde ifa ettikleri görev ve faaliyetlerden de gelir sağlıyorlardı. Kadılar kadılık maaşı ve ek görevlerinden kazandıkları gelirlerden başka, kendilerini belirli bir yaşam standardından çıkarıp servete gark edecek olan çeşitli ödenek ve ihsanlara da nail olabiliyorlardı. Bununla birlikte, Büyük Selçuklular devri fakiî ve ideologlarının mülahazaları da dâhil olmak üzere, İslâmiyet'in erken dönemlerinden itibaren kadıların maaş alıp almaması ve hediye kabilinden bağışları kabul edip etmemesi hususunda fikhî tartışmalar süregelmiştir. Diğer taraftan idarî, dinî ve ahlâkî baskıya rağmen, kadılar arasında rüşvet başta olmak üzere gayrimeşru kazanç yollarına tevessül edenler de yok değildi. Selçuklu kadıları içerisinde varlık içinde lüks bir hayat süren kadılar olduğu gibi, yoksulluk içinde ve güçlülükte geçinler de vardı. Bu çalışmada Büyük Selçuklular devrinde kadıların maaşları, gelir kaynakları ve maddî durumları üzerine durulacaktır. Bunu yaparken konu, teorik perspektifi ve pratik karşılığı çerçevesinde ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Büyük Selçuklular, kadı, maaş, hediye, rüşvet

Abstract

In the Great Seljuq period, the qadis, who were the main officials of the justice organization, had a wide scope of duties and activities within their judicial, political, administrative, military, religious, social, etc. powers and responsibilities. Thus, in this period, as a result of a large task union, office of the qadi went beyond merely being an office of judiciary and fulfillment of legal affairs. The qadis received a salary for the judicial duty they fulfilled, as well as earning income from the duties and activities they performed outside of their main duties. In addition to the income earned from the salary for the judicial duty and additional duties, the qadis could also gain various allowances and grants that would lead them to wealth rather than a certain quality of life. However, legal discussions about whether the qadis could receive a salary and accept donations as gifts had continued since the early periods of Islam, including the considerations of the scholars and ideologues of the Great Seljuk period. On the other hand, despite the administrative, religious and moral pressure, there were also those who made illegal profit, especially bribery, among the qadis. Among the Seljuk qadis, there were also the qadis who lived a luxurious life in wealth, as well as living in poverty and barely maintaining their lives. In this study, salaries, income sources and financial situations of the qadis in the Great Seljuq period are going to be examined. By doing this, the subject is going to be discussed within its theoretical perspective and practical processes.

Key Words: Great Seljuq, qadi, salary, gift, bribery

Makale Geliş Tarihi: 21.12.2020. Makale Kabul Tarihi: 15.04.2021.

* Arş. Gör. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.
E-mail: sinantar@hotmail.com. ORCID ID: 0000-0002-9218-6193.

Görüş

Akademik Bakış

249

Cilt 14
Sayı 28
Yaz 2021

Giriş

Büyük Selçuklular devrinde başlıca görev ve sorumlulukları bireyler arasında ortaya çıkan hukukî anlaşmazlıkları, düşmanlıkları, çekişmeleri şer'î hükümlere göre çözümlenmek, davaları karara bağlamak ve hukukî muameleleri yerine getirmek olan; bu arada eğitim-öğretimle ilgili ve dinî, içtimaî, siyasî, idarî, askerî mahiyette çok çeşitli görev ve faaliyetler icra eden kadılar saygın birer şahsiyetler olup şerefli bir mevkiî haizlerdi. Tarihî seyri içerisinde gerek fıkıh kitaplarında ve gerekse İslâm siyaset, anayasa, idare, maliye ve devletler hukuku kapsamına giren konuları ele alan eserlerde ve yine ahlâkî eserlerde kadıların yürüttükleri yargı görevi karşılığında muntazam olarak maaş alıp alamayacakları meselesi tartışılmalıdır. Büyük Selçuklular devrinin ünlü Şâfiî fakihlerinden Ebû'l-Hasan el-Mâverdî, kadıların halkın mallarından el çekmesi ve tamah etmemesi için idarecinin onlara ekonomik yönden tatmin edici ve geçimlerini sağlayacak bir maaş temin etmeleri gerektiğini söylemektedir¹. Çıktığı çeşitli ilim yolculuklarında yolu Selçuklu ülkesine de düşen meşhur Hanefî fakihi Kâsânî nazarında bir kamu hizmeti olan yargı işine zaman ayırıp bu görevi ifa ettikleri için kadılara çalışmalarına karşılık devlet bütçesinden maaş ödenmesi lazım gelirdi². Büyük Selçuklu veziri Nizâmü'l-Mülk de *Siyâsetnâme*'de, sultanın, hainliğe (hiyânetî) meyletmemeleri için kadılara ihtiyaçları kadar maaş tayin etmelerini şart koşturmuştur³. Vezirin mezkûr eserinde nakledilen bir hikâyede de aynı şekilde hükümdarın; Müslümanlar arasında doğru hakemlik etmesi, adaleti uygulaması ve kimseden çekinmemesi, taraf tutmaması, rüşvet alması için kadıya beytül-mâldan maaş verdiği ifade edilmiştir⁴. İngiliz şarkiyatçısı Ann Katharine Swynford Lambton, vezirin bu yöndeki ifadelerinin bir yenilik teşkil etmediğini ve vezirin niyetinin var olan uygulamalara bir düzen ve istikrar getirmek olabileceğini öne sürmüştür⁵. Nitekim İslâm devletinde, ilk devirlerden beri yargı fonksiyonunu ifa eden kadılara, çalışmalarına karşılık maaş verilirdi⁶. Yine Lambton'a göre, Nizâmü'l-Mülk, kadılara maaş tahsis ederek onların bağımsızlıklarını kontrol altında tutmayı ve bir dereceye kadar onları

- 1 Ebû'l-Hasan el-Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, (çev. A. Şafak), Bedir Yayınevi, İstanbul 2015, s. 369; Ebû'l-Hasan el-Mâverdî, *Kitabü'l-Nasîhatü'l-Mülûk (Siyaset Sanatı)*, (çev. M. Sarıbiyık), Özgü Yayınları, İstanbul 2016, s. 329.
- 2 Fahreddin Atar, "Kadı", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2001, c. XXIV, s. 68.
- 3 Nizâmü'l-Mülk, *Siyâsetnâme*, (nşr. M. A. Köymen), c. I: Farsça metin, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1976, s. 42; Nizâmü'l-Mülk, *Siyâsetnâme*, (çev. M. Kanar), Say Yayınları, İstanbul 2017, s. 102.
- 4 Nizâmü'l-Mülk, a.g.e., s. 82 (Farsça metin); Nizâmü'l-Mülk, a.g.e., s. 146.
- 5 Ann K. S. Lambton, *Continuity and Change in Medieval Persia: Aspects of Administrative, Economic and Social History, 11th-14th Century*, Persian Heritage Foundation, New York 1988, s. 75.
- 6 Fahreddin Atar, *İslâm Adliye Teşkilâtı (Ortaya Çıkışı ve İşleyişi)*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1999, s. 118; İslâm'ın klasik çağında kadıların maaşı hakkında bkz. Ahmet Aydın, "Klasik Dönemde Kadı (Hakim) Maaşlarında İzlenen Politika ve Uygulamalar", Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2004 (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

bir devlet görevlisi haline getirmeyi umut etmiş olabilirdi⁷. Nitekim kadının görevinden maaş alması, kadının yargı bağımsızlığına ket vuran unsurlar arasında daima ilk sıralarda gösterilmiştir. Diğer yandan, Selçuklular devrinde, bir kısım fakih de kadıların vazifeleri karşılığında maaş almamaları gerektiğini kabul etmiştir. Şöyle ki, her ne kadar kadılar bir maaş alıyorlarsa da, diğer üst düzey devlet görevlilerine nispetle -istisnalar bir yana pek çok kadı- belirli bir yaşam standardına sahipti ve bu yüzden de konumlarını korumaya meyilli olacaktır. İslâm hukukçuları bu eğilimin farkındaydı ve her şeyden önce dinî bir vazife olarak görülmesi gereken bir görev için kadıya maaş ödenmemesi gerektiğini öne sürenler vardı⁸. Mesela Büyük Selçuklular devri meşhur Eş'arî kelâmcısı, Şâfiî fakihi, mutasavvif, İslâm düşünürü Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed el-Gazzâlî nazarında, kadının hüküm vermek için, bu arada şahidin de şahitlik yapmak için ücret alması haramdır⁹. Bununla birlikte, kadı olarak tayin edilen kişinin, vicdanının sesine uyarak maaş namına hiçbir şey almak istemediği de oluyordu¹⁰.

Kadıların maaşları yanında diğer birtakım gelir kaynaklarına da sahip olduğu görülmektedir. Bunların başında kendilerine tevdi edilen mükâfat, hediye ve ihsanlar gelmektedir. Maaş hususunda olduğu gibi, İslâm hukukunda kadıların hediye kabulü konusunda da haram, mekruh, mubah ekseninde çeşitli fikirler öne sürülmüştür. İslâm âlimlerinin bu konudaki tutum ve tavırları daha ziyade kadıların hediye almaktan kaçınmaları yönünde olmuştur. Mesela el-Mâverdî'ye göre, kadının, dava taraflarından veya herhangi bir hukukî işi olandan hediye almaması lazım geliyordu. Davalar hasımsız ve nizasız da olsa hediye kabul edemezlerdir. Ancak kadı hediyeyi kabul etmiş ve mallarıyla karışmışsa kendisine terk edilirdi. Şahsına ait mallarla karışmamışsa hazîneye devredilirdi¹¹. Kadıların hediye kabulünden geri durmaları gerektiği resmî vesikalarda da belirtilmiştir. Nitekim Selçuklu Anadolu'sunda kaleme alınan bir kadı tayin menşûrunda, kadıya, hediyeler kabul etmekten (kabûl-i hedâyâ) imtina etmeyi vacip bilmesi söylenmiştir¹². Ayrıca maaş almamayı tercih eden

7 Lambton, a.g.e., s. 75.

8 Mathieu Tillier, "Judicial Authority and Qadis' Autonomy under the Abbasids", *Journal of the Medieval Mediterranean*, vol. XXVI, No. 2, Al-Masaq, 2014, pp. 121-122; Mathieu Tillier, "Courts", (ed. Emad el-Din Shahin), *The Oxford Encyclopedia of Islam and Politics*, Oxford University Press, vol. I, New York 2014, p. 228.

9 Ebû Hâmid Muhammed el-Gazzâlî, *Kimyâ-yi Saâdet*, (çev. A. Arslan), Ataç Yayınları, İstanbul 2017, s. 231; Ebû Hâmid Muhammed el-Gazzâlî, *İhyâü Ulûm id-Dîn*, (çev. A. Arslan), Merve Yayınları, İstanbul 2014, c. II, s. 412.

10 Adam Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti -İslâm'ın Rönesansı-*, (çev. S. Şaban), İnsan Yayınları, İstanbul 2014, s. 262.

11 Ebû'l-Hasan el-Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, (çev. A. Şafak), Bedir Yayınevi, İstanbul 2015, s. 154.

12 Hasan b. Abdül-Mü'min el-Hoyî, *Gunyetü'l-Kâtib ve Münyetü'l-Tâlib, Rüsûmü'r-Resâil ve Nücûmü'l-Fezâil*, (nşr. A. S. Erzi), Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1963, s. 35 (*Rüsûmü'r-Resâil ve Nücûmü'l-Fezâil* kısmı).

kadılar gibi, kişilik ve karakter özelliklerinden dolayı bazı kadılar da yöneticiler başta olmak üzere hiç kimseden hediye kabul etmemiştir. İslâm fıkında, kadıların hediye kabulünden imtina etmesi gerektiği tasrih edildiği gibi, onların ziyafetlere icabet etmemeleri, vadeli veya vadesiz veresiye mal almamaları ve borçlanmamaları, ticaret yapmamaları gibi hususlar da belirtilmiştir¹³.

Kadıların Maaşları

Câmi'ü'l-Tevârîh müellifi Reşîdü'd-Dîn Fazlullah, mezkûr kitabında, Irak ve Horasan'da hüküm süren hanedanlar arasında Selçuklulardan daha büyük, reâyâyâya daha müşfik ve halkın hakkına daha çok riayet eden olmadığını belirttiikten sonra, onların saltanat günlerinde nice hayrat ve iyilikler ortaya çıktığını, dinî ilimlerin ihya olduğunu ve İslâmî kaidelerin güçlendiğini söylemiştir. Reşîdü'd-Dîn Fazlullah, sözlerinin devamında ise Selçukluların âlimleri, sâlihleri, kadıları, seyyidleri, zâhidleri, âbidleri ve hayır hasenat sahiplerini koruyarak onlara maaş (idrâr) bağlayıp iyilik ettiklerini beyan etmiştir¹⁴.

Benzer şekilde Nizâmü'l-Mülk de erbabına, hak sahiplerine, âlimlere, Ehl-i beyt mensuplarına, gazilere, sınır boylarında yaşayanlara beytül-mâldan pay verildiğini, böylece kimsenin nasipsiz, mahrum kalmadığını, sultanların da iki dünyanın ecrini, sevabını kazandığını ifade etmiştir¹⁵. Ayrıca Sultan Sencer devrine ait bir kadı atama menşûrunda, Allah'ın nimetlerine şükretmenin muhtelif yol ve yöntemleri olduğu, bunlardan birinin de din ulemâsını himaye ve onlara ihsan etmek olduğundan bahisle, Selçukluların da bu yönde hareket ettiği, yani kadılar dâhil âlimlere in'âm ve ikramda bulunduğu vurgulanmıştır¹⁶. Büyük Selçuklular devrinde kadıların diğer devlet görevlileri gibi düzenli aylık maaşı vardı¹⁷. Kadının geçiminden teoride hazine sorumluydu. İslâm hukukçuları tarafından kadıların maaşına delalet etmek üzere rızk, ücret, cu'âle, râtib, ma'lûm gibi kavramlar zikredilmiştir¹⁸. Nizâmü'l-Mülk de *Siyâsetnâme*'de kadıların maaşı için icrî ve muşâhere kelimelerini kullanmıştır¹⁹. Selçuklular devri kadı tayini menşûrlarında ise kadıların maaşı için ma'âş²⁰, ma'îşet²¹, idrâr²²,

- 13 Ebû'l-Ulâ Mardin, "Kadı", *MEB İslâm Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1977, c. VI, s. 44.
- 14 Reşîdü'd-Dîn Fazlullah, *Cami'ü'l-Tevârîh (Selçuklu Devleti)*, (çev. E. Göksu, H. H. Güneş), Selenge Yayınları, İstanbul 2010, s. 68-69.
- 15 Nizâmü'l-Mülk, a.g.e., s. 151 (Farsça metin); Nizâmü'l-Mülk, a.g.e., s. 224.
- 16 Müntecebü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî, *Atebetü'l-Ketebe*, (nşr. Meryem Sâdikî), Neşr-i Nigâh-i Muasir, Tahran 1396/2017, s. 105.
- 17 Mathieu Tillier, "Courts", p. 228.
- 18 Aydın, a.g.t., s. 10-15.
- 19 Nizâmü'l-Mülk, a.g.e., s. 42, 82 (Farsça metin); Nizâmü'l-Mülk, a.g.e., s. 102, 146.
- 20 Anonim, *Tekârîrü'l-Menâsıb (Türkiye Selçukluların Hakkında Resmi Vesikalar)*, (nşr. O. Turan), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988, s. 53 (Farsça metin).
- 21 Anonim, *Tekârîrü'l-Menâsıb (Türkiye Selçukluların Hakkında Resmi Vesikalar)*, s. 51, 55, 56 (Farsça metin); Hasan b. Abdü'l-Mü'min el-Hoyî, a.g.e., s. 36 (*Rûsûmü'r-Resâil ve Nücümü'l-Fezâil* kısmı).
- 22 Müntecebü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî, a.g.e., s. 145.

idrârât²³, rusûm ve mersûm²⁴ sözcükleri kullanılmıştır. Bu menşûrlar, kadıların maaşlarını ödemeleri için mahallî devlet görevlilerine talimatlar içermektedir. Hamîdü'd-Dîn Ebû Bekir b. Muhammed b. Ömer b. Ali el-Mahmûdî'nin Belh kadı'l-kudatlığına tayin edildiği 1152/1153 tarihli Sultan Sencer dîvânından sadır olan menşûrda, babasından ona intikal eden ve onun adına olan maaşı alması buyrulmuştur²⁵. Yine Sultan Sencer devrinde Esterâbâd'a görevlendirilen Kadı Ziyâü'd-Dîn Mecdü'l-İslâm Hüseyin'in maaşının geçmiştekine göre verilmesi buyrulmuştur²⁶. Ayrıca Kadı'l-Kudat Mecdü'l-Mülk adına isdar olun bir kadı-yi leşkerlik atama menşûrunda da kadının maaşının zahmetsiz bir şekilde eline geçmesinin temin edilmesi, bu hususta herhangi bir şikâyete mahal verilmemesi talimatı verilmiştir²⁷. Daha geç tarihli bir kadılık menşûrunda da kadının, bu işin âdeti (resm) her ne ise o maaşı (rusûm û mersûm) alması ve bundan önce yakın zamana kadar diğer kadıların (diğer kudât) ne maaş (rusûm û mersûm) veriliyorsa ona da bu meblağın verilmesi ve ödemede kusur ve noksanlık bulunmaması emredilmiştir²⁸. *Tekârîrû'l-Menâsib*'de bulunan kadılık menşûrlarında daima kadının maaşının dîvân-i istifâda tayin edildiği belirtilmektedir²⁹. Nitekim *Atebetü'l-Ketebe*'de yer alan dîvân-i istifâ nâibliği atamasına ilişkin bir menşûrda, beldenin servet gelirleri (ebvâbü'l-mâl) ve arazi vergilerinden (herâc) seyyidlerin geçim payını (erzâk) ve diğer hak sahiplerinin maaşlarının (me'âyiş û idrârât) belirlenmesi ve her birinin maaşının ayrı ayrı tayin edilmesi talimatı verilmektedir³⁰. Böylece mezkûr grupların ödenek ve maaşlarının dîvân-i istifâda tayin edildiği, bu arada bunların çeşitli gelir kalemleri bulunan dîvân-i istifânın hangi gelirden karşılandığı anlaşılmaktadır.

Öte yandan, dinî zümrelerin muhtelif mensupları gibi, kadıların da maaş yerine geçeceği üzere, iktâlara sahiplerdi³¹. Nitekim *Rüsûmü'l-Resâil ve Nücûmü'l-Fezâil*'de yer alan bir kadılık menşûrunda, müstakbel kadıya, otlak iktâsından (iktâ'-yi otlakî) kadıların geçimi (ma'îşet-i kudât) için belirlenmiş olan maaşı (mersûm) tasarrufuna alması ve onunla gönül rahatlığını temin etmesi tali-

- 23 Seyyid Ali Müeyyed Sâbitî, *Esnâd ve Nâmehâ-yi Târîhî, ez-Evâil-i Devrehâ-yi İslâmî tâ Evâhir-i Ahd-i Şâh İsmâil-i Safevî*, Ketâbhâne-yi Tahûrî, Tahran 1346/1967, s. 142; Anonim, *Ahkâmü Sultânî'l-Mâzî (Leningrad Münşeât Mecmuası)*, Ketâbhâne-yi Dânişgâh-i Tehrân, nr. 2257, vr. 117b.
- 24 Anonim, *el-Muhtârât mine'l-Resâil*, (nşr. Gulâm Rızâ Tâhir, İrec Afşâr), Bunyâd-i Mevkûfât-i Doktor Mahmûd Afşâr-i Yezdî, Tahran 1378/1999, s. 401; Müntecebü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî, a.g.e., s. 151; Anonim, *Ahkâmü Sultânî'l-Mâzî (Leningrad Münşeât Mecmuası)*, nr. 2257, vr. 26a; Hasan b. Abdü'l-Mü'min el-Hoyî, a.g.e., s. 36 (*Rüsûmü'l-Resâil ve Nücûmü'l-Fezâil* kısmı).
- 25 Seyyid Ali Müeyyed Sâbitî, a.g.e., s. 142; Anonim, *Ahkâmü Sultânî'l-Mâzî (Leningrad Münşeât Mecmuası)*, nr. 2257, vr. 117b.
- 26 Müntecebü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî, a.g.e., s. 145.
- 27 Müntecebü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî, a.g.e., s. 151; Anonim, *Ahkâmü Sultânî'l-Mâzî (Leningrad Münşeât Mecmuası)*, nr. 2257, vr. 26a.
- 28 Anonim, *el-Muhtârât mine'l-Resâil*, s. 401.
- 29 Anonim, *Tekârîrû'l-Menâsib (Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar)*, s. 49, 51, 53, 55, 56 (Farsça metin).
- 30 Müntecebü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî, a.g.e., s. 141.
- 31 Ann K. S. Lambton, "The Evolution of the Ikta' in Medieval Iran", *Iran*, vol. V, No. I, 1967, p. 48.

Gazi

Akademik
Bakış

253

Cilt 14
Sayı 28
Yaz 2021

matı verilmiştir³². Kadınlara birtakım malî ayrıcalıklar tanındığı da anlaşılmaktadır. Yukarıda adı geçen Ziyâü'd-Dîn Mecdü'l-İslâm Hüseyin'i Esterâbâd kadısı, hatîbi ve muhtesibi olarak atayan menşûrda, onun mülkünün avâız ve kısım denilen vergilerden muaf tutulması emredilmiştir³³.

Müşahhas bir örneği Gazneliler dönemine ait olmakla birlikte, kadının bazen istifası durumunda kadılıktan aldığı maaşı hazineye iade etmesi isteniyordu. Öyle ki, Gazneli sultan Mahmûd'un Buhara kadı'l-kudatı Ebû Muhammed Abdullah b. Hüseyin en-Nâsîhî (ö. 1055), vazifesinden istifa etmek isteyince, onun istifası kabul edilmemişti. Kadının ısrarla istifasını istemesi üzerine ise istifasının kabul edilmesi için kadılık maaşını (mersûmü'l-kazâ) geri vermesi şartı koşulmuştu. Kadı bunu yerine getirmek üzere hazinedara gönderildi. Hazinedar da ondan bir şey almamıştır. Zira kadı kendi durumunu arz ettikten sonra anlayışla karşılanmış ve istifası kabul edilmiştir. Bundan sonra o, evinde kanaatkâr bir şekilde hayatını idame etmiştir³⁴. Nazariyede göreviyle bir şekilde ilişkisi kesilen kadının önceden aldığı maaşın ne olacağı konusunda İslâm hukukçuları arasında ücretin hazineye iade edilmesi ve edilmemesi gerektiği yönünde birbirine zıt iki görüş ortaya çıkmıştır³⁵.

Doğrudan doğruya Büyük Selçuklu ülkesinde kadınların aldıkları maaş miktarı hususunda somut bir örneğe rastlanılmamakla birlikte, bir fikir vermesi açısından Selçuklular zamanı Bağdatı'nda ve komşu ülkelerde kadınların maaşı ve alım gücü hususunda birtakım bilgilere ulaşmak mümkündür. Bunun yanında bu hususta kaynaklarda birbirinden oldukça farklı kayıtlar mevcuttur. Mesela İsmâilî filozof, şair, âlim ve seyyah Nâsır-i Hüsrev, 1045-1052 yılları arasında İran, Anadolu, Suriye ve Mısır topraklarında geçen seyahatini içeren *Sefernâme* adlı eserinde, Mısır Fâtımîlerinde kadı'l-kudatın her ay 2 bin Mağribî dinar maaşı olduğunu bildirmiştir. Kimsenin malına tamah etmesinler ve kimseye zulmetmesinler diye her kadının maaşının da buna göre tayin ve tespit edildiğini de eklemektedir³⁶. Mesela Fâtımî halifesi Hâkim-Biemrillâh kadının gayrimeşru yoldan servet sahibi olmasını önlemek üzere, maaşını, kimseden bir dirhem bile almaması şartıyla iki misline çıkarmıştı³⁷. Bir mukayese yapmaya imkân vermesi hasebiyle, aynı eserdeki aynı coğrafya ve döneme ait birtakım bilgiler söz konusu edilebilir. Buna göre; orta büyüklükteki bir kervansarayın, normal bir zamanda her yıl 20 bin Mağribî dinar kira getirisi vardı. Bu zamandaki kıtlık ve restorasyon döneminde ise kira getirisi ayda bin dinara, yılda da 12 bin dinara düşüyordu³⁸. Yine bu kıtlık döneminde on altı batman buğday bir Mağribî

32 Hasan b. Abdü'l-Mü'min el-Hoyfî, a.g.e., s. 36 (*Rûsümü'r-Resâil ve Nücümü'l-Fezâil* kısmı).

33 Müntecebü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî, a.g.e., s. 145.

34 Ebû'l-Hasan el-Fârisî, *el-Muhtasar min Ketâbü's-Siyâk li-Târîh-i Nîşâbûr*, (nşr. Muhammed Kâzım el-Mahmûdî), Mîrâs-i Mektûb. Tahran 1384/2005, s. 167.

35 Aydın, a.g.t., s. 22-23.

36 Nâsır-i Hüsrev, *Sefernâme*, (çev. A. Tarzi), Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1950, s. 93.

37 Mez, a.g.e., s. 262.

38 Nâsır-i Hüsrev, *Sefernâme*, s. 89.

dinara satılıyordu³⁹. Nâsır-i Hüsrev'in verdiği bilgilere güvenilecek olursa, Büyük Selçukluların ilk devirlerine tekabül eden bir zamanda Mısır'da kadı'l-kudatın yıllık maaşı, orta büyüklükteki bir kervansarayın olağan bir dönemdeki yıllık kira getirisinden fazlaydı. Diğer yandan, Kindî ise *Zeyl*'de mezkûr Fâtımî kadı'l-kudatının maaşını senede 20 bin dinar olarak göstermektedir⁴⁰. Başka bir bilgiye göre de Fâtımîlerde kadı'l-kudatın maaşı, diğer kayıtlara nispetle düşük bir meblağ, yani 150 dinardı⁴¹. Bağdat kadı'l-kudatı Ebû Ca'fer Abdü'l-Vâhid b. Ahmed es-Sekafî'nin göreve getirildiği aynı yıl vefat etmesi (1060/1061) üzerine yerine oğlu Ebû'l-Berekât Ca'fer b. Abdü'l-Vâhid es-Sekafî (ö. 1067) getirilmişti. Onun iki ödemede aldığı ücretin miktarının yaklaşık 50 bin Emîriye dinarı olduğu nakledilmiştir⁴².

Esas vazifeleri olarak mahkeme teşkil edip davalara bakmaktan başka kadılar dinî ve içtimâî mahiyette olmak üzere vakıflar nazırlığı, hatîblik, imâmlık, müftülük, vâizlik, şeyhü'l-İslâmlık, mezhep reisliği ve muhtesiblik; eğitim-öğretimle ilgili olmak üzere müderrislik, müderris nâibliği ve muftluk; siyâsî ve idarî mahiyette olmak üzere vezirlik, vezir nâibliği, elçilik, darphane başkanlığı, hâciblik gibi çok geniş bir kapsamda muhtelif görev ve faaliyetleri de yerine getiriyordu. Kadıların kadılıkla beraber kendilerine tevdi edilen başka görevlerden de her zaman kadılık maaşına ek olarak bir aylık alıp almadığına dair doğrudan doğruya Büyük Selçuklu ülkesi dâhilinde bilgiler bulunmamaktadır. Bununla birlikte, Büyük Selçuklulara muasır bir zamanda Fâtımîlerde 1139/1140 tarihinde kadılık görevine getirilen İsmâil b. Selâme bu vazifesi dolayısıyla aylık 40 dinar maaş alıyordu. Ayrıca dâî'd-duât görevinden de aylık 30 dinar elde ediyordu. Böylece bu iki vazifeden yılda 840 dinar kazanıyordu⁴³. Ebû'l-Kâsım Ali b. el-Muhassin b. Ali et-Tenûhî es-Sagîr'in (ö. 1055) ise Irak'ta bazı beldelerin kadılığı ile yine Bağdat'taki darphane mesulü sıfatıyla ayda 60 dinar geliri vardı⁴⁴. Diğer yandan, el-Gazzâlî'nin idealize ettiği kadı tipine uygun olarak, kadılık görevinden maaş almayan kadılar da mevcuttu. Mesela Bağdat kadı'l-kudatı Ebû Abdullah Muhammed b. Ali ed-Dâmğânî'nin (ö. 1086) vefatı üzerine Vezir Ebû Şücâ, Halife Muktedî-Biemrillâh'a Ebû Bekir Muhammed b. Muzaffer b. Bekrân el-Hamevî eş-Şâmî'yi (ö. 1095) kadı'l-kudat olarak atamasını işaret etmişti. O da kadılıktan herhangi bir gelir elde etmemesi şartıyla kadılık vazifesini kabul etmişti⁴⁵.

39 Nâsır-i Hüsrev, *Sefernâme*, s. 111.

40 Mez, a.g.e., s. 262.

41 Ahmet Ocak, *Selçuklu Devri Üniversiteleri Nizâmiye Medreseleri*, Nizamiye Akademi, İstanbul 2017, s. 154.

42 İbnü'l-Ezrak el-Fârikî, *Târîhu Meyyâfârikîn ve Âmid (Artuklular Kısmı)*, (çev. A. Savran), Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayını, Erzurum 1992, s. 128.

43 Aydın, a.g.t., s. 47.

44 Mez, a.g.e., s. 262.

45 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Mulûk ve'l-Umem*, (nşr. Muhammed Abdülkâdir Atâ, Mustafa Abdülkâdir Atâ), Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1412/1992, c. XVII, s. 27-28.

Kadınların Diğer Gelir Kaynakları ve Maddî Durumları

Büyük Selçuklular devrinde kadınların yerine getirdikleri diğer birtakım görevlerden ek maaş alıp almadıkları hususunda somut misallerden mahrumuz. Ancak düzenli maaş bir yana, mesela müderrislik veya müftülük vazifesini yerine getiren kadınların bu işlerinden gelir elde etmesi muhtemeldi. Öyle ki, müderris olarak medresenin vakıf gelirlerinden kazanç elde edebildikleri gibi; idareciler tarafından önlerine getirilen konularda, şartlara uygun fetvalar verdikleri müddetçe onlar tarafından bir nev'i ödeneğin de sahibi olabiliyorlardı⁴⁶. Diğer taraftan, Selçuklular döneminde ümerâ ve varlık sahiplerinin ilmî faaliyetleri destekleyip, ilim tahsil edenlerle âlimlere yüklü meblağlarda tahsisat ve hediye verdiğini oluyordu. Bu cümleden olarak, Selçuklu devri kadınları arasında böyle bir imkân ve fırsattan yararlananların olması mümkündür. Ayrıca bu dönem kadınlarının fıkıh başta olmak üzere ilmin muhtelif sahalarında faaliyet gösterdikleri bilinmektedir. Kadınların bilhassa hadis ilmiyle meşgul oldukları malumdur. Bu devirde mesela hadis ilmi tahsili kurumsal bir destekle yürür hale gelmişti. Öyle ki hadis tedrisi faaliyetini yürüten hocalara, talebelere, hadis dinleyenlere, üstün başarı gösterenlere, hadis ezberleyenlere ücret ödenmiştir⁴⁷. Selçuklu kadınlarının bu ve bunun gibi ödemelerden de gelir sağlama-ları muhtemeldir. Yine pek çok kadının şiirler yazıp okuduğu da malumdur. Böyle şair kadınların bu yolla da nakdî veya aynî ihسان ve lütfâ nail olmaları da ihtimal dâhilindedir. Öte yandan, nazarî olarak mahkeme harçları konusunda farklı görüşler olmakla birlikte⁴⁸, bazı kadınların aynı zamanda mahkemelerine başvuranlardan da ücret aldıkları oluyordu⁴⁹.

Gerek fikhî mülahazalarda ve gerekse resmî vesikalarda kadınların hediye kabulünden imtina etmesi teorik olarak belirtilmekle birlikte, Büyük Selçuklular devrinde pratikte bunun sıklıkla vaki olduğu düşünülebilir. Nitekim kendisi de Sultan Sencer devrinde Belh kadî'l-kudatlığı yapan Hamîdî'd-Dîn Ebû Bekir b. Muhammed b. Ömer b. Ali el-Mahmûdî'nin kaleme aldığı *Makâmât-i Hamîdî*'de nakledilen bir hikâyede adalet, ilim ve faziletle övülen Ahvâz kadısına hediye (tuhfe) arzından bahsedilir⁵⁰. Bazı kadî'l-kudatların, kadınların, onların aile bireylerinin ve mahkeme görevlilerinin halifeden, sultandan veya başkalarından hediye ve ihسان kabul etmedikleri de kaynaklara yansımıştır. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*'da, Halife Kâim-Biemrillâh'ın hizmetinde bulunan İbn Ubeyd el-Mâlikî'nin ağzından bir hadise nakletmiştir. Buna göre; halife bir

46 George Makdisi, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim –İslâm Dünyası ve Hristiyan Batı-*, (çev. A. H. Çavuşoğlu, T. Başoğlu), İstanbul: Klasik Yayınları, İstanbul 2018, s. 245-294.

47 Selim Demirci, *Kriz Döneminde Hadis ve Yorum –Haçlı ve Moğol Saldırıları Gölgesinde Hadis Âlimleri-*, İlem Yayınları, İstanbul 2020, s. 28.

48 Aydın, a.g.t., s. 31-32.

49 Lambton, a.g.e., s. 74; Mez, a.g.e., s. 262.

50 Ömer b. Mahmûd el-Belhî, *Makâmât-i Hamîdî*, (nşr. Rızâ Enzâbî Nejâd), Merkez-i Neşr-i Dânişgâhî, Tahran 1365/1986, s. 156.

kısım hediye hâdime teslim edip bunları nakîblere, Kadı'l-Kudat İbn Mâkûlâ Ebû Abdullah Hüseyin b. Ali'ye (ö. 1056) ve bazı zevata götürmesini emretmiştir. Hâdim bu emri yerine getirmiş, kadı'l-kudat hariç hepsi hediyeleri kabul etmiştir. Hâdim ise kadı'l-kudata götürdüğü hediyelerle birlikte geri dönmüştür. İbn Ubeyd durumu halifeye bildirdiği zaman, halife buna şaşırılmış ve kadı'l-kudatı bu davranışa iten sebebi merak etmiştir⁵¹. Öte yandan, Kadı'l-Kudat İbn Mâkûlâ yalnız halifeden değil, halktan da hediye kabul etmezdi⁵². Onun haleflerinden Kadı'l-Kudat Ebû Bekir Muhammed b. Muzaffer b. Bekrân el-Hamevî eş-Şâmî'nin (ö. 1095) de kadılık görevi karşılığında maaş (rızk) almadığı gibi, hiç kimseden herhangi bir ihsan veya hediye kabul etmediği kaydedilmiştir⁵³. İbnü'l-Belhî, 12. yüzyılın ilk çeyreğinde, Şîrâz kadı'l-kudatının ailesinden olan kadı nâiblerinden (nuvvâb-i meclis-i hokm), reislerden, kâtiblerden (debîrân) ve vekillerden (vekîlân) hiç kimsenin, hiç kimseden bir dirhem dahi almadığını söylemektedir⁵⁴. Gazneliler zamanına ait olduğu halde, Gazneli Mes'ûd, babası Sultan Mahmûd'un Hindistan'da bulunan altın putları ele geçirdikten sonra bunları eritip para haline getirdiği dinarlardan sadaka olarak, bu sırada on dirhemle kaldıkları, pek sıkıntıda oldukları, kimseden bir şey istemedikleri ve geçim kaynaklarının az olduğu duyulan Büst kadısı Ebû'l-Hasan el-Bûlânî ve oğlu Ebû Bekir'e bin miskal ağırlığındaki keselerden her birine bir kese göndermişti. Kadı, kıyamet gününden korktuğunu söyleyerek sultanın gönderdiği bu para dolu keseleri geri çevirdi. Bunun üzerine kadıya, bu dinarların putları kırmak suretiyle elde edildiği, halifenin sultana bunları almaya müsaade ettiğini söylenince o, halifenin velayet sahibi olduğundan dolayı onun bağışta bulunabileceğini, ayrıca kendisinin sultanla birlikte gazâda bulunmadığını, bu cihetle gazânın sünnete uygun icra edilip edilmediğini de bilmediğinden, bu dinarları kabul edemeyeceğini belirtti. Kadı kabul etmeyince kendisine keseleri öğrencilere, müstahak olanlara ve dervişlere dağıtması söylenince ise hiçbir suretle bu vebali üzerine alamayacağını ısrarla ifade etmiştir. Son olarak kadının oğlundan kendi hissesini alması istenince oğlu da reddetmiştir. Keyfiyet Sultan Mes'ûd'a bildirilmiş, sultan da hayrette kalarak kadı ve oğluna hayır dualarda bulunmuştur⁵⁵.

Kadılar, kadılık maaşı ve aslî vazifeleri haricinde ifa ettikleri görev ve faaliyetlerden sağladıkları gelirler yanında elde ettiği başka gelirler sayesinde servet sahibi olabiliyorlardı. Bu gelir kaynaklarının başlıcası, bilhassa elçilik

51 İbnü'l-Cevzî, a.g.e., c. XV, s. 352.

52 İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye (Büyük İslâm Tarihi)*, (çev. M. Keskin), Çağrı Yayınları, İstanbul 1995, c. XII, s. 168.

53 Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, (nşr. Şuayb el-Arnaût), Muessesetü'r-Risâle, Beyrut 1417/1996, c. XIX, s. 86; İbn Kesîr, a.g.e., c. XII, s. 297; İbnü'l-Cevzî, a.g.e., c. XVII, s. 27.

54 İbnü'l-Belhî, *Fârsnâme*, (nşr. Guy Le Strange, Reynold Alleyne Nicholson), İntişârât-i Esâtîr, Tahran 1385/2006, s. 118.

55 Ebû'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin-i Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, (çev. N. Lügal, haz. H. Kırlangıç), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2019, s. 477-478.

Gazi

Akademik
Bakış

257

Cilt 14
Sayı 28
Yaz 2021

vazifesiyle diplomatik heyetlerde görevlendirilen kadıların, yöneticilerin ikram ve ihsanına mazhar olmasıyla ortaya çıkıyordu. Kadılar böylece refah içerisinde yaşıyorlardı. Akda'l-Kudat Ebû'l-Hasan Habîb el-Mâverdî, 1043/1044 tarihinde, Halife Kâim-Biemrillâh tarafından elçilik vazifesiyle Tuğrul Bey'e gönderilmişti. Tuğrul Bey, halifenin elçisi olduğu için saygı duyduğu el-Mâverdî'yi dört fersah uzaklıkta karşılamıştır. Daha sonra da kendisine gelmesi dolayısıyla ona 30 bin, halifeye 20 bin, halifenin yakınlarına da 10 bin dinar vermiştir⁵⁶. Ebû Abdullah Muhammed b. Ali ed-Dâmğânî'ye (ö. 1086), Halife Kâim-Biemrillâh ikramda bulunur ve Sultan Tuğrul Bey de ona saygı gösterirdi⁵⁷. Kâim-Biemrillâh'ın vefatından sonra halife olarak yerine geçen Muktedî-Biemrillâh'a biat merasiminde, diğer bazı zevat ile beraber, Kadı Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed b. el-Beyzâvî de hazır bulunmuştu (1075). Kadı el-Beyzâvî ile Müeyyidü'l-Mülk b. Nizâmü'l-Mülk, hilafet merkezinden Büyük Selçuklu veziri Nizâmü'l-Mülk'e gönderilmişti ki oradan da Gazne'ye gidecek ve bura hükümdarından yeni halife için biat alacaktı. Kaynağın diliyle kadı, zengin ve servet sahibi olarak ve bütün rütbelerin fevkine çıkararak geri dönmüştür⁵⁸. Sultan Melikşah'ın elçisi olarak Gazne'ye giden Ebû'l-Alâ Sâid b. Mansûr b. İsmâil b. Sâid'e (ö. 1113) Hârezm kadılığı verilmişti. Gazne'de ona saygı gösterilmiş ve ikram edilmiştir. Sonra oradan Hârezm'e dönmüştür. Bir süre Hârezm'de ikamet etmiştir. Daha sonra hacca gitmiştir. Bağdat'ta Dârü'l-Hilâfe'de bulunmuştur. Burada da ona inam ve ikramlarda bulunulmuştur⁵⁹. İbnü'l-Adîm, Kadı Ebû'l-Kâsım Ali b. Muhammed es-Simnânî'nin (ö. 1106) *Kitâbü'l-İstizhâr fi't-Târîh* adlı eserinden naklen, Vezir Nizâmü'l-Mülk'ün Rahbe, Rakka, Harran, Suruç, Haleb ve buralara bağlı yerlere kadı olarak atadığı müellif kadı Ebû'l-Kâsım'a, çıktığı yedi seferde giysiler, bağış ve maaştan ayrı olarak, kendisine ait paradan 1400 altın ihsanda bulunduğu, hazineden ise her yıl için 720 altın tahsis ettiğini kaydetmiştir⁶⁰. Muhtelif zamanlarda kadılara giysiler armağan edildiği anlaşılmalı birlikte, daha ziyade üst düzey kadı'l-kudatların atama emri sadır olduktan sonra gerçekleştirilen tayin emrinin okunduğu merasimde onlara hil'at giydirilmekteydi⁶¹.

Selçuklu devri kadı'l-kudat ve kadılarının sahip oldukları para, mal ve mülklere dair kaynaklarda birtakım somut verilere rastlamak mümkündür. Belirli bir yaşam standardına sahip olan kadılardan başka, kendilerine devlet hazinesinden ayrılan maaşa nispetle durumlarının daha iyi olduğu kadılar da

56 Ali Sevim, "İbnü'l-Cevzî'nin el-Muntazam Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler (h. 430-485=1038-1092)", *Belgeler*, 26(30), 2005, s. 40.

57 İbn Kesîr, a.g.e., c. XII, s. 262-263.

58 Bundârî, *Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Ustra (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi)*, (çev. K. Burslan), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1999, s. 52.

59 Ebû'l-Hasan el-Fârisî, a.g.e., s. 134.

60 İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-Taleb fi Tarihi Haleb (Biyografilerle Selçuklu Tarihi)*, (çev. A. Sevim), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1989, s. 58.

61 bkz. Ali Sevim, a.g.m., s. 10; İbn Kesîr, a.g.e., c. XII, s. 167, 259, 349; İbnü'l-Cevzî, a.g.e., c. XVIII, s. 48.

bulunmaktaydı⁶². Mesela, Arslan Besâsîrî'nin Bağdat'ı işgali sırasında (1059), Kadı'l-Kudat Ebû Abdullah Muhammed b. Ali ed-Dâmgânî'nin evi, Besâsîrî yandaşları tarafından yağmalandıktan başka, kadı'l-kudat da tutsak alınmıştı. Kadı'l-kudatın kayınpederi olup, kendisi de bir kadı olan Ebû'l-Hüseyn b. Ebû Ca'fer es-Simnânî (ö. 1073), damadı ed-Dâmgânî'nin serbest bırakılması için 3 bin dinar ödeyebilmiştir⁶³. Ebû Sa'd Mübârek b. Ali b. Hüseyn el-Mahremî (ö. 1119), kadılıktan azledilerek büyük miktarda para cezasına çarptırılmıştır⁶⁴. Sultan Berkyaruk tarafından kadılığa atanan İlkiyâ el-Herrâsî (ö. 1110) zamanla servet ve şöhrete kavuşmuştu⁶⁵.

İbnü'l-Ezrak el-Fârikî, *Târîhu Meyyâfârikîn ve Âmid* adlı eserinde, Büyük Selçuklu vassalı olup Diyarbakır bölgesinde hüküm süren Mervânîler zamanında, bilhassa Tuğrul Bey ile dostane münasebetler kuran ve 1049'dan itibaren Tuğrul Bey adına hutbe okutmaya başlayan Mervânî emîri Nasrû'd-Devle'nin saltanatı döneminde vazife yapan Meyyâfârikîn ve Âmid kadılarının maddî durumları hakkında dikkat çekici bilgiler nakletmiştir. Meyyâfârikîn ve Âmid kadılıklarını birden yürüten ve her bir yerde bir ay görev yapan Kadı Ebû Abdullah Hüseyn b. Seleme el-Mâlikî ölünce, bu iki yerin kadılıkları ayrı kişilere verilmişti. Meyyâfârikîn kadılığına Ebû'l-Mürca Saâdet b. Hüseyn b. Bekir; Âmid kadılığına da Ebû Ali Hasan b. Ali el-Âmidî tayin edildi. Âmid kadısı, bura halkının büyüklerinden ve ileri gelenlerindendi. Kadı Ebû Ali'nin gerek Âmid içinde ve gerekse bu şehrin dışında, hiç kimsenin elinde bulunmayan menkul ve gayrimenkulü haiz olduğu söylenmektedir. Aynı zamanda Mervânî emîri Nasrû'd-Devle de kendisine çok ilgi gösterirdi. Emîrin ve devlet erkânının yanında büyük bir mevkii vardı⁶⁶. Bağdat'ı işgal eden Arslan Besâsîrî, Halife Kâim-Biemrillâh'ı derdest edip Hadîsetü Âne'ye göndermişti. Halifenin eşi ise yanında oğlu da olduğu halde Meyyâfârikîn'e gelmişti. Halifenin ailesi Mervânî emîri Nasrû'd-Devle tarafından karşılanmış, emîr tarafından Âmid'e gönderilerek saraya yerleştirilmiş ve ihtiyaçları sağlamıştı. Bu sırada Âmid kadısı Ebû Ali Hasan b. Ali el-Âmidî, Âmid'den Meyyâfârikîn'e gelerek halifenin eşinin, oğlunun ve maiyetindekilerin Âmid'de kaldıkları süre boyunca masraflarını kendisinin karşılamak istediğini söyledi. Nasrû'd-Devle ise bunu kabul edemeyeceği cevabını verdi. Bunun üzerine kadı da emîre şöyle demiştir: "Efendimiz! Herkes duyacak ki, senin maiyetinde ve hizmetçilerin arasında, halifenin eşini ve oğlunu misafir edecek ve ihtiyaçlarını karşılayacak adamlar vardır." Sonra vezir ve

62 G. M. Kurpalidis, *Büyük Selçuklu Devletinin İdarî, Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, (çev. İ. Kamalov, red. S. S. Kucur), Ötüken Neşriyat, İstanbul 2011, s. 133.

63 Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atü'z-Zamân fi Târîhi'l-Âyân'ında Selçuklular*, (çev. A. Sevim), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011, s. 59.

64 İbn Kesîr, a.g.e., c. XII, s. 350.

65 Abdülkerim Ünalın, "Kiyâ el-Herrâsî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara 2002, c. XXVI, s. 126.

66 İbnü'l-Ezrak el-Fârikî, *Târîhu Meyyâfârikîn ve Âmid (Mervânî Kürtleri Tarihi)*, (çev. M. E. Bozarslan), Koral Yayınları, İstanbul 1975, s. 143-144.

Gazi

Akademik
Bakış

259

Cilt 14
Sayı 28
Yaz 2021

diğer devlet erkânı da hükümdardan ricacı oldular. Sonunda Nasrû'd-Devle, kadının isteğini kabul etmiştir. Halifenin eşi, oğlu ve maiyetindeki diğerlerinin günlük ödeneği, kaynağın ifadesiyle, diğer birtakım masraf ve ihtiyaçlar hariç 50 Bizans altını idi. Halife Kâim-Biemrillâh'ın Bağdat'tan çıkartılarak Hadîsetü Âne'ye gönderilmesi ve Tuğrul Bey tarafından kurtarılarak Bağdat'a geri dönmesinin sağlanması, bu arada ailesinin de Meyyâfârikîn'den Bağdat'a dönmesi arasında aşağı yukarı bir yıl geçtiği düşünülürse, bu halifelik misafirlerinin yalnız günlük tahsisatının yekûnunun 20 bin altın civarına ulaştığı sonucu ortaya çıkmaktadır⁶⁷. Bundan kısa bir süre sonra Nasrû'd-Devle, Meyyâfârikîn'de Âmid kadısı Ebû Ali'yi tutuklayarak hapse attırmış ve servetinin büyük bir kısmına el koymuştur (1060)⁶⁸. 1064 yılında ise Meyyâfârikîn kadısı Ebû'l-Kâsım azledilmişti. O, ileri gelen bir aileye mensuptu. Ayrıca büyük bir servete ve mülke sahipti⁶⁹.

Ebû Bekir Abdü'r-Rahman b. İsmâil b. Abdü'r-Rahman es-Sâbûnî'nin, Vezir Nizâmü'l-Mülk'le karşılaştıktan sonra ondan izzet ve ikram gördüğü, önce Azerbaycan kadısı ardından da kadı'l-kudat olarak tayin edildiği ve muhtelif menkul ve gayrimenkule sahip olduğu bilinmektedir⁷⁰. Musul, Şam ve Haleb'de kadılık ve kadı'l-kudatlık yapan Muhyiddîn Ebû Hâmid Muhammed eş-Şehrîzî (ö. 1190) ihsanıyla ün yapmıştı. Öyle ki elçilik vazifesiyle Bağdat'a gittiği bir zamanda fakihlere, edebiyatçılara, şairlere ve yoksullara 10 bin Emîrî dinar dağıttığı söylenir. Ayrıca, Musul'daki kadılığı boyunca, bir borçlunun iki dinar veya daha küçük bir meblağ için hapsedilmesine izin vermediği, borcu bizzat kendisi ödediği; bu arada onun cömertliğiyle ilgili çok sayıda hikâyenin dillerde dolaştığı belirtilmiştir⁷¹. Kadı Ebû Bekir Muhammed b. el-Hüseyn b. Muhammed el-Ersâbendî'nin (ö. 1118) de cömert (cevvâd) olduğu söylenmektedir⁷². Benzer şekilde, Kadı Zeynül-İslâm Ebû Sa'd Muhammed b. Nasr b. Mansûr el-Herevî (ö. 1125/1126) de inam ve ihsan etmekle maruftu⁷³. Yine Serahs kadısı Seyfî'nin oldukça sayılan bir zat olup, ihsanının bol olduğu, diğer yandan da karşı olduğu birisini bir suikastla ortadan kaldırması için bazı kimselere birçok mal teklif ettiği söylenmiştir⁷⁴. Nîşâbûr'da kadılık vazifesi yapan Ebû Saîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Sâid'in (ö. 1133) de servet sahibi olduğu kaydedilmiştir⁷⁵. Yine Ahvâz ve havalisinin kadılığını yapan, Tuğrul Bey nezdinde büyük bir

67 İbnü'l-Ezrak el-Fârikî, *Târîhu Meyyâfârikîn ve Âmid (Mervanî Kürtleri Tarihi)*, s. 148, 151, 152.

68 İbnü'l-Ezrak el-Fârikî, *Târîhu Meyyâfârikîn ve Âmid (Mervanî Kürtleri Tarihi)*, s. 165.

69 İbnü'l-Ezrak el-Fârikî, *Târîhu Meyyâfârikîn ve Âmid (Mervanî Kürtleri Tarihi)*, s. 170.

70 Ebû'l-Hasan el-Fârisî, a.g.e., s. 210-211.

71 İbn Hallikân, *Veşeyâtü'l-A'yân (İbn Khallikan's Biographical Dictionary)*, (İngilizce çev. William MacGuckin de Slane), Paris 1843, c. I, p. 650.

72 İbnü'l-Cevzî, a.g.e., c. XVII, s. 168.

73 Bundârî, a.g.e., 137.

74 Muhammed İbn Münnevver, *Tevhidin Sırları*, (çev. S. Uludağ), Kabcacı Yayınevi, İstanbul 2003, s. 176.

75 Abdü'l-Kâdir el-Kureşî, *el-Cevâhirü'l-Mudiyye fi Tabakâti'l-Hanefiyye*, (nşr. Abdü'l-Fettâh

itibarı olan Ebû'l-Hasan Abdü'l-Vehhâb b. Mansûr b. Ahmed b. el-Müşterî (ö. 1044/1045) servet sahibiydi⁷⁶.

Selçuklu devri kadı'l-kudatlarının ve kadılarının servetleri hususunda kayıtların yanında, onların fakirliklerine ve mütevazı hayatlarına dair de kayda değer bilgiler mevcuttur. Mesela, Kadı Ebîverdî (ö. 1034) gerçek durumunu gizlemek suretiyle sabırla fakirliğin üstesinden geliyordu⁷⁷. Bağdat'ta kadılık da yapan meşhur Şâfiî fakih Ebû't-Tayyib Tâhir b. Abdullah b. Tâhir et-Taberî (ö. 1058), fakirlikten sarığını ve cübbesini kardeşiyle paylaşıyordu. Hal böyle olunca, onlardan birisi dışarı çıktığı zaman, öbürü evde kalmak mecburiyetindeydi⁷⁸. Bağdat kadı'l-kudatlığına getirilen Ebû Bekir Muhammed b. Muzaffer b. Bekrân el-Hamevî eş-Şâmî (ö. 1095) herhangi bir gelir bağlanmamasının yanı sıra, giyinmesinde, yemesinde ve ahvalinde bir değişiklik olmaması şartıyla bu vazifeyi kabul etmiştir⁷⁹. Onun sarığı ketenden, cübbesi kaba pamuktandı. Yemeği de üstüne su serpilmiş ekme kırıntılarından ibaretti⁸⁰. Mezkûr kadı'l-kudat, kiraya verdiği bir evinden aldığı bir buçuk dinarla geçimini sağlamıştır. Hatta kadı'l-kudatlık makamına tayininden sonra, kiralık evi için daha yüksek bir kira ücreti teklif eden birini azarlayarak bu teklifi reddetmiştir⁸¹. Kirmân kadısı Fezârî, ince Mısır keteninden yapılan sarık taşıyordu; ancak günlük elbisesi kıymetli atlandı⁸².

Büyük Selçuklular devrinde kadıların görevi ihmal ve suiistimal ederek meşru olmayan yollardan haksız kazanç sağlayabildikleri de anlaşılmaktadır. Nitekim bu durum, Selçuklular devri şair ve yazarlarının kaleme aldıkları mensur ve manzum metinlerde kadılarınca yöneltilen tenkit ve şikâyetlerin başında gelmektedir. Kadılığın en büyük afetlerinden biri olarak kabul edilen rüşvetçiliğe vurgunun yanı sıra, kadıların sorumlulukları çerçevesinde ifa ettikleri bir takım hukukî muamelelerdeki görev ve yetkilerini kötüye kullanma keyfiyetine değinilmiştir. Resmî vesikalarda dahi kadıların ve yardımcılarının (muttesilân) tamah etmekten ve rüşvetten kendilerini korumalarına dair yapılan ikazlar⁸³ ile yine onlara "Yetimlerin mallarını haksız olarak yiyenler şüphesiz karınlarına ancak ateş dolduruyorlar. Zaten onlar alevlenmiş ateşe gireceklerdir (en-Nisâ 4/10)." ve "Onların [yetimlerin] mallarını kendi mallarınıza katarak yemeyin (en-Nisâ 4/2)." ayetlerini daima göz önünde bulundurmaları uyarısının yapılması dikkat çekicidir⁸⁴. el-Gazzâlî, adalet ve yargı işleriyle uğraşmanın tehlikelerinin-

Muhammed el-Hulvî), Hicr, 1413/1993, c. III, s. 60; İbnü'l-Cevzî, a.g.e., c. XVII, s. 280.

76 İbn Kesîr, a.g.e., c. XII, s. 145.

77 Makdisî, a.g.e., s. 249.

78 İbn Kesîr, a.g.e., c. XII, s. 187; Mez, a.g.e., s. 262.

79 İbnü'l-Cevzî, a.g.e., c. XVII, s. 27-28.

80 Mez, a.g.e., s. 262.

81 Zehebî, a.g.e., c. XIX, s. 86.

82 Kurpalidîs, a.g.e., s. 133.

83 Anonim, *el-Muhtârât mine'r-Resâil*, s. 402.

84 Mesela bkz. Anonim, *Ahkâmü Sultânî'l-Mâzî (Leningrad Münşeat Mecmuası)*, nr. 2258, vr. 73a.

den birisi olarak yetim malı yemeyi görmüştür⁸⁵. Yetimlerin mallarının muhafazası, artırılması ve teslimiyle ilgilenmenin yanında, kadıların emanetleri muhafaza etmek görev ve sorumlulukları dâhilinde birtakım suistimale giriştiklerine dair de ipuçları vardır. Nitekim *Siyâsetnâme*'de dercedilen iki ayrı hikâyede de yüklü miktardaki parasını kadıya emanet eden ancak kadının bir hile ve tehdit ile bu paralara el koyması üzerine, kadıyı hükümdara şikâyet eden şahıslardan söz edilmiştir⁸⁶. Selçukluların son zamanlarında dünyaya gelen Ferîdü'd-Dîn Attâr, kendisine isnat edilen *Mazharü'l-Acâyib* adlı eserde, kadılar başta olmak üzere din görevlilerinin yerinde görülme-yen tutum ve davranışlarını belirtmiştir. Ona göre, kadı tahlî ölçeğini (kile) rüşvetle dolduruyordu. Bu meşhur mutasavvif şair kötü kadıdan uzak kalınması gerektiğini, zira rüşvetle din satın aldığı söyleyerek⁸⁷ eleştirilerini yöneltmiştir. 12. yüzyıl şairi Esîrü'd-Dîn Ahsîketî, kadıya rüşvet vermek suretiyle şahidin şahitliğinin hükümsüz kılınabileceğini dile getirerek⁸⁸, şahitlik edenin şahadetinin önemli olmadığını ve rüşvetle iş yapılabileceğini ifade etmiştir. Nâsır-i Hüsrev, Büyük Selçuklular devri din âlimlerini eleştirdiği şiirlerinde, rüşvet olarak bostan, altın ve tarladan başka bir şey almayan ulemânın davranışının yol kesenler (râhzenân) gibi zalimce olduğunu, ancak bunları alırlarsa tavırlarının değiştiğini söylemiştir⁸⁹. Ona göre; fıkıh tahsil etmekten fukahânın amacı, sadece alışveriş hilesini öğrenmek, haram kazanç sağlamak ve para koparmaktır⁹⁰. Oysa iyi bir kadının teraziye altın ve gümüşle eğmediğinden bahsetmiştir⁹¹. Rüşvetçilik sebebiyle görevden alınan kadılar da vardı. Mesela zekâsından, etkili ve güzel konuşmasından dolayı methedilen, aynı zamanda bir vâiz ve müderris olan Hanefî âlimi Ebû Bekir Muhammed b. Abdullah en-Nâsîhî (ö. 1091) delirmesi, kelâmcı olması ve rüşvet alması yüzünden Nişâbûr kadılığından azledilmişti. Bununla birlikte, bir süre sonra Rey kadılığına getirilmişti⁹².

Sonuç ve Değerlendirme

Büyük Selçuklular devrinde kadılar devlet hazinesinden düzenli bir maaş alırlardı. Kadıların maaşları dîvân-i istifâda belirlenir ve mahallî devlet görevlileri vasıtasıyla ödenirdi. Kadılar birtakım malî imtiyaz ve muafiyetten de faydalanırdı. Kadıların maaş alması salt görevleri karşılığı olarak ödenen bir meblağ olmaktan başka, onların geçimlerini sağlayıp hayatını sürdürebilmeleri için

85 Şeyh Muhammed el-Yakûbî, *Fedâilü'l-Enam min Resâilî Hüccetü'l-İslâm (Gazzâlî'nin Mektupları)*, (çev. M. Kelebek), İnkılâb Yayınları, İstanbul 2017, s. 49-51.

86 Nizâmü'l-Mülk, a.g.e., s. 78-90 (Farsça metin); Nizâmü'l-Mülk, a.g.e., s. 142-156.

87 Ferîdü'd-Dîn Attâr, *Mazharü'l-Acâyib*, (nşr. Ahmed Hoşvenîs), İntişârât-ı Firdevsî, Tahran 1345/1966, s. 88.

88 Esîrü'd-Dîn Ahsîketî, *Dîvân*, (nşr. Rükü'd-Dîn Humâyûn-i Ferruh), Ketâbfurûşî-yi Rûdekî, Tahran 1337/1958, s. 288.

89 Nâsır-i Hüsrev, *Dîvân*, (nşr. Müctebâ Mînovî, Mehdî Muhakkik), İntişârât-ı Dânişgâh-i McGill û Dânişgâh-i Tehrân, Tahran 1357/1978, s. 436.

90 Nâsır-i Hüsrev, *Dîvân*, s. 76.

91 Nâsır-i Hüsrev, *Dîvân*, s. 491.

92 İbn Kesîr, a.g.e., c. XII, s. 26.

hâlihazırdaki konumlarını muhafaza etmeleri ihtiyacından dolayı, her ne kadar görevlerinin niteliği şer'î olsa da onları nihayetinde bir devlet görevlisi pozisyonunda tutuyor ve bu durum da yargı bağımsızlığını zedeleyen bir unsur oluyordu. Asıl görevi hukukî uyuşmazlıkları ve davaları karara bağlamak, hukukî muameleleri yerine getirmek olan kadınlara dinî, içtimaî, siyasî, idarî mahiyette ve eğitim, öğretimle ilgili olmak üzere oldukça geniş bir çerçevede kazaî olmayan toplu görevler de tevdi edilirdi. Kadılar kadılıkla beraber icra ettikleri muhtelif görev ve faaliyetlerden de gelir elde ederdi. Bunun yanında kadılar takdir, taltif, teşvik etmek veya ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla kendilerine bağışlanan hediye ve in'âmîlar sayesinde servet sahibi olarak gelir ve refah düzeyi yüksek bir yaşam elde etme imkânı da bulabiliyordu. Diğer taraftan, kendilerine özgü yapılarından dolayı yerine getirdikleri kadılık vazifesinden herhangi bir kazanç sağlamayan, hediye kabul etmeyen ve mütevazı bir yaşamı tercih eden kadılar da mevcut olmuştur. Her ne kadar tamah etmemeleri ve dinî inanç ve değerlere aykırı hareketlerde bulunmamaları için kadınlara muayyen bir miktar maaş bağlanmışsa ve çeşitli gelir kaynaklarından ek gelir sağlayabilmeleri mümkünse de rüşvet başta olmak üzere kadınlara gayrimeşru yollardan kazanç elde etmeleri idarî, dinî ve ahlâkî baskıya rağmen engellenememiştir.

Extended Abstract

In the Great Seljuqs period, the qadis, who were the main officials of the justice organization, had a wide the scope of duties and activities within their judicial, political, administrative, military, religious, social, etc. powers and responsibilities. Thus, in this period, as a result of a large task union, office of the qadi went beyond merely being office of judiciary and fulfillment of legal affairs. The qadis received a regular salary for the judicial duty they fulfilled from the state treasury. The salaries of the qadis were determined in divan-i istifa and paid through local government officials. The fact that the qadis received a salary was a factor undermining the independence of the judiciary because of their tendency to maintain their position as a government official so that they could earn a living and live well. The qadis also benefited from some financial privileges and exemptions. The qadis also earned income from the duties and activities they performed outside of their main duties. For example, they could earn money from the waqf income as mudarris and from the fatwas they gave as mufti. The qadi who were active in various branches of science, especially in the fiqh and the hadith, and in the field of literature could benefit from the allocation of high-ranking state officials and wealth holders. Court fees were also a source of income. In addition to the income earned from the salary for the judicial duty and additional duties, the qadis could also gain various allowances and grants that would enable them to enjoy with great wealth rather than a certain quality of life. For example, the qadis who were assigned to diplomatic delegations with the duty of embassy received gifts and grants of the administrators. These appeared as in cash or in kind donations in various forms. However, legal discussions about whether the qadis could receive a salary and accept donations as gifts had continued since the early periods of Islam, including the considerations of the scholars and ideologues of the Great Seljuk period. On the other hand, despite the administrative, religious and moral pressure, there were also those who made illegal profit, especially bribery, among the qadis. In addition, the qadis committed some misconduct within the scope of their duties and responsibilities to protect orphans' properties and trusts. Among the Seljuk qadis, there were also the qadis who lived a luxurious life in wealth, as well as living in poverty. In this study, salaries, income sources and financial situations of the qadis in the Great Seljuqs Period are examined. By doing this, the subject is discussed within its the theoretical perspective and practical processes.

Gazi

Akademik
Bakış

263

Cilt 14
Sayı 28
Yaz 2021

Kaynaklar

Abdü'l-Kâdir el-Kureşî, *el-Cevâhirü'l-Mudiyye fî Tabakâti'l-Hanefiyye*, (nşr. Abdü'l-Fettâh Muhammed el-Hulv), Hicr, c. III, 1413/1993.

SEVİM, Ali, "İbnü'l-Cevzî'nin el-Muntazam Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler (h. 430-485=1038-1092)", *Belgeler*, 26(30), 2005, s. 1-84.

Anonim, *Ahkâmü Sultânî'l-Mâzî (Leningrad Münşecât Mecmuası)*, Ketâbhâne-yi Dânişgâh-i Tehrân, nr. 2257-2259.

Anonim, *el-Muhtârât mine'r-Resâil*, (nşr. Gulâm Rızâ Tâhir, İrec Afşâr), Bunyâd-i Mevkûfât-i Doktor Mahmûd Afşâr-i Yezdî, Tahran 1378/1999.

Anonim, *Tekârîrü'l-Menâsib (Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar)*, (nşr. O. Turan), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988.

ATAR, Fahreddin, *İslâm Adliye Teşkilâtı (Ortaya Çıkışı ve İşleyişi)*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1999.

ATAR, Fahreddin, "Kadı", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2001, c. XXIV, s. 66-69.

AYDIN, Ahmet, "Klasik Dönemde Kadı (Hakim) Maaşlarında İzlenen Politika ve Uygulamalar", Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2004 (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

Bundârî, *Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Ustra (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi)*, (çev. K. Burslan), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1999.

DEMİRCİ, Selim, *Kriz Döneminde Hadis ve Yorum –Haçlı ve Moğol Saldırıları Gölgesinde Hadis Âlimleri-*, İlem Yayınları, İstanbul 2020.

Ebü Hâmid Muhammed el-Gazzâlî, *İhyâü Ulûm'id-Dîn*, (çev. A. Arslan), c. II, Merve Yayınları, İstanbul 2014.

Ebü Hâmid Muhammed el-Gazzâlî, *Kimyâ-yi Saâdet*, (çev. A. Arslan), Ataç Yayınları, İstanbul 2017.

Ebü'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin-i Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, (çev. N. Lugal, haz. H. Kırlangıç), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2019.

Ebü'l-Hasan el-Fârisî, *el-Muhtasar min Ketâbü's-Siyâk li-Târîh-i Nîşâbûr*, (nşr. Muhammed Kâzım el-Mahmûdî), Mîrâs-i Mektûb. Tahran 1384/2005.

Ebü'l-Hasan el-Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, (çev. A. Şafak), Bedir Yayınevi, İstanbul 2015.

Ebü'l-Hasan el-Mâverdî, *Kitabü'l-Nasihatü'l-Mülûk (Siyaset Sanatı)*, (çev. M. Sarıbiyık), Özgü Yayınları, İstanbul 2016.

Ebü'l-Ulâ Mardin, "Kadı", *MEB İslâm Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi, c. VI, İstanbul 1977, s. 42-46.

Esîrü'd-Dîn Ahsiketî, *Dîvân*, (nşr. Rükü'd-Dîn Humâyûn-i Ferruh), Ketâbfurûşî-yi Rûdekî, Tahran 1337/1958.

Ferîdü'd-Dîn Attâr, *Mazharü'l-Acâyib*, (nşr. Ahmed Hoşvenîs), İntişârât-i Firdevsî, Tahran 1345/1966.

Hasan b. Abdü'l-Mü'min el-Hoyî, *Gunyetü'l-Kâtib ve Münyetü'l-Tâlib, Rûsûmü'r-Resâil ve Nücümü'l-Fezâil*, (nşr. A. S. Erzi), Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1963.

İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân (İbn Khallikan's Biographical Dictionary)*, (İngilizce çev. William MacGuckin de Slane), c. I, Paris 1843.

İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye (Büyük İslâm Tarihi)*, (çev. M. Keskin), Çağrı Yayınları, c. XII, İstanbul 1995.

İbnü'l-Adîm, *Bugyetü'l-Taleb fî Tarihi Haleb (Biyografilerle Selçuklu Tarihi)*, (çev. A. Sevim), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1989.

İbnü'l-Belhî, *Fârsnâme*, (nşr. Guy Le Strange, Reynold Alleyne Nicholson), İntişârât-i Esâtîr, Tahran 1385/2006.

İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Mülûk ve'l-Umem*, (nşr. Muhammed Abdülkâdir Atâ, Mustafa Abdülkâdir Atâ), c. XV, XVII, XVIII, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1412/1992.

Gör

Büyük Selçuklular Devrinde Kadınların Maaşları,
Gelir Kaynakları ve Maddî Durumları Üzerine Bir Araştırma

- İbnü'l-Ezrak el-Fârikî, *Târîhu Meyyâfârikîn ve Âmid (Artuklular Kısmı)*, (çev. A. Savran), Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayını, Erzurum 1992.
- İbnü'l-Ezrak el-Fârikî, *Târîhu Meyyâfârikîn ve Âmid (Mervanî Kürtleri Tarihi)*, (çev. M. E. Bozarslan), Koral Yayınları, İstanbul 1975.
- KURPALİDİS, G. M., *Büyük Selçuklu Devletinin İdarî, Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, (çev. İ. Kamalov, red. S. S. Kucur), Ötüken Neşriyat, İstanbul 2011.
- LAMBTON, Ann K. S., "The Evolution of the Ikta' in Medieval Iran", *Iran*, vol. V, No. 1, 1967, pp. 41-50.
- LAMBTON, Ann K. S., *Continuity and Change in Medieval Persia: Aspects of Administrative, Economic and Social History, 11th-14th Century*, Persian Heritage Foundation, New York 1988.
- MAKDİSÎ, George, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim –İslâm Dünyası ve Hristiyan Batı-*, (çev. A. H. Çavuşoğlu, T. Başoğlu), İstanbul: Klasik Yayınları, İstanbul 2018.
- MEZ, Adam, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti –İslâm'ın Rönesansı-*, (çev. S. Şaban), İnsan Yayınları, İstanbul 2014.
- Muhammed İbn Münevver, *Tevhidin Sırları*, (çev. S. Uludağ), Kabcacı Yayınevi, İstanbul 2003.
- Müntecübü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî, *Atebetü'l-Ketebe*, (nşr. Meryem Sâdikî), Neşr-i Nigâh-i Muasir, Tahran 1396/2017.
- Nâsır-i Hüsrev, *Dîvân*, (nşr. Müctebâ Mînovî, Mehdî Muhakkik), İntişârât-i Dânişgâh-i McGill ü Dânişgâh-i Tehrân, Tahran 1357/1978.
- Nâsır-i Hüsrev, *Sefernâme*, (çev. A. Tarzi), Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1950.
- Nizâmü'l-Mülk, *Siyâsetnâme*, (çev. M. Kanar), Say Yayınları, İstanbul 2017.
- Nizâmü'l-Mülk, *Siyâsetnâme*, (nşr. M. A. Köymen), c. I: Farsça metin, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1976.
- OCAK, Ahmet, *Selçuklu Devri Üniversiteleri Nizâmiye Medreseleri*, Nizamiye Akademi, İstanbul 2017.
- Ömer b. Mahmûd el-Belhî, *Makâmât-i Hamîdî*, (nşr. Rızâ Enzâbî Nejâd), Merkez-i Neşr-i Dânişgâhî, Tahran 1365/1986.
- Reşîdü'd-Dîn Fazlullah, *Cami'ü'l-Tevârih (Selçuklu Devleti)*, (çev. E. Göksu, H. H. Güneş), Selenge Yayınları, İstanbul 2010.
- Seyyid Ali Müeyyed Sâbitî, *Esnâd ve Nâme'hâ-yi Târîhî, ez-Evâil-i Devrehâ-yi İslâmî tâ Evâhir-i Ahd-i Şâh İsmâil-i Şâfervî, Ketâbhâne-yi Tahûrî*, Tahran 1346/1967.
- Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atü'z-Zamân fi Târîhi'l-Âyân'da Selçuklular*, (çev. A. Sevim), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011.
- Şeyh Muhammed el-Yakûbî, *Fedâilü'l-Enam min Resâli Hüccetü'l-İslâm (Gazzâlî'nin Mektupları)*, (çev. M. Kelebek), İnkılâb Yayınları, İstanbul 2017.
- TİLLİER, Mathieu, "Courts", (ed. Emad el-Din Shahin), *The Oxford Encyclopedia of Islam and Politics*, Oxford University Press, vol. I, New York 2014, pp. 227-232.
- TİLLİER, Mathieu, "Judicial Authority and Qadis' Autonomy under the Abbasids", *Journal of the Medieval Mediterranean*, vol. XXVI, No. 2, Al-Masaq, 2014, pp. 119-131.
- ÜNALAN, Abdülkerim, "Kiyâ el-Herrâsî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara 2002, c. XXVI, s. 126.
- Zehebî, *Siyeru A'lâmî'n-Nubelâ'*, (nşr. Şuayb el-Arnaût), c. XIX, Muessesetü'r-Risâle, Beyrut 1417/1996.

Gazi

Akademik
Bakış

265

Cilt 14
Sayı 28
Yaz 2021

Batılı Gezginlerin Gözlem ve Değerlendirmelerinde Ankara Keçisi

Angora Goat Based on the Observations and Evaluations of Western Travellers

Mehmet AK*

Öz

Osmanlı Devleti topraklarında dolaşan Batılı gezginler, Ankara Keçisi ile ilgili ayrıntılı bilgiler verdiler. Keçiyi köken olarak araştırıp kendilerine ait olabileceği ihtimali üzerinde durdular; ancak Türkistan Coğrafyası'ndan Türkler tarafından getirildiğini kabul ettiler. Keçileri görünüş, yaşadıkları ortam ve tiftik boyutu ile ele aldılar. Kırkım, tarama, eğirme, iplik, dokuma ve kumaş türlerinden bahsettiler. Tiftikten mamul iplik ile dokunan kumaşlar, Avrupa'da ve Dünya'da ilgi gördü. Bu arada keçi ve ham tiftiğin yurt dışına çıkarılması yasaktı. Mevcut ortamda Batılıların, keçilere ilgisi her geçen gün artarken 16. yüzyıldan itibaren girişimler başladı. Keçilere sahip olup, tiftik üretimini kontrol etmek istediler. 19. yüzyılda ham tiftik ve keçi ihracının önü açıldı. İspanya, Fransa, Amerika ve Avustralya'ya götürülen keçilerden istenilen verim alınmadı. İngiliz sömürgesi Güney Afrika'daki üretim denemeleri başarıya ulaştı. Böylece uluslararası pazarda Güney Afrika tiftiği 19. yüzyılın son çeyreğinde Türk tiftiğinin rakibi oldu. Buna rağmen dünyanın hiçbir yerinde Ankara tiftiğinin kalitesi yakalanamadı. Devlet, tiftik piyasasında yaşanan dalgalanmalar üzerine keçi ihracını yasakladı; ancak bu kesin çözüm olmadı. Keçi, tiftik, iplik ve kumaşlar, Ankara halkı için önemli bir gelir kaynağı iken bu 19. yüzyılda yavaş yavaş kaybedildi. Sanayi Devrimi sonrasında gelişen makinalı üretim karşısında yerli tiftik işletmeleri rekabet edemedi. Kapitülasyonların tek taraflı uygulanması, 1838 Balta Limanı Ticaret Anlaşması ile tiftik ihracının önünün açılması, Türk üretici ve yerli işletmeleri sarstı. Keçi besleyen Türk üretici azalırken üreticiler ve işletmeler kazancını, devlet ise vergi gelirini kaybetti.

Anahtar Kelimeler: Ankara Keçisi, Keçi, Tiftik, Sof Kumaş, Şal Kumaş

Abstract

The travellers who wandered across Ottoman State gave detailed information about the Angora goat. They investigated the goat as its origin and speculated on the possibility that it may have belonged to them with an orientalist point of view, but they accepted that it was brought by Turks from the Geography of Turkistan between the 11th and 13th centuries. They analysed the Angora goats in terms of appearance, the environment they lived, and their wool (mohair). They gave information about shearing of Angora goat, combing spinning, weaving, and fabric types. Yarn and fabric produced from mohair attracted the attentions in Europe and the rest the world. At the same time, taking the goat and raw mohair out of the country was forbidden. While the interests of the Westerners into Angora goat were in increase, initiatives to take the goat out of the country started in the 16th century onwards. They want to possess the goat and control mohair production. Exports of raw mohair and goat paved the way in the 19th century. Yet, the desired production from the goats which were taken to Spain, France, America and Australia was not gained. Production trials in British colonial South Africa have been successful. Thus, in the international market, South African mohair became a rival of Turkish mohair in the last quarter of the 19th century. Despite this, the quality of Ankara mohair could not be achieved anywhere in the world. The state banned the exportation of goat due to fluctuations in the mohair market, but this was not a certain solution. While the Angora goat, mohair, yarn and fabric were important sources of income for the people in Ankara, this situation gradually deteriorated in the 19th century.

Makale Geliş Tarihi: 10.06.2020. Makale Kabul Tarihi: 14.11.2020.

* Prof. Dr., Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi Eğitim Fakültesi Sosyal Bilgiler Eğitimi Ana Bilim Dalı, Alanya/Antalya, E-mail: mehmet.ak@alanya.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-0794-9046.

Görsel

Akademik Bakış

267

Cilt 14
Sayı 28
Yaz 2021

Domestic mohair enterprises could not compete against the machine production that developed after the Industrial Revolution. The unilateral processing of capitulations, 1838 Treaty of Balta Liman, and the availability of mohair exportation negatively affected Turkish manufacturers and domestic enterprises. While Turkish producers who feed goats decreased, producers and businesses lost their earning, and the state lost tax revenues.

Key Words: Angora Goat, Goat, Mohair, Sof Fabric, Sarape

Giriş

Osmanlı Devleti topraklarında seyahat eden Batılı gezginlerin, Ankara Keçisi dikkatini çekmiştir. Keçiler ile karşılaşanlar, romantik bir yaklaşımla hayranlıklarını gizleyemedikleri gibi gözlemlerini çeşitli tasvirlerle kayda geçirmişlerdir. Çoğu zaman keçinin ekonomik ve katma değeri üzerinde durmuşlardır. Anadolu'ya geliş süreci, fiziki özellikleri, tiftik ve yaşadığı alanın tiftik üzerine etkisini öncelikle ele almışlardır.

Ankara Keçisi, yörenin adı ile özdeşleştiği gibi tiftiğine atfen Tiftik Keçisi de denilmektedir. Kökeni, Türkistan Coğrafyası olduğu halde Tournefort, Ankara ve çevresi ile Beypazarı'nda bulunan keçileri, Strabon'un bahsettiği yumuşak yünlü hayvan sürülerinden hareketle kendileri ile ilişkilendirmeye çalışsa da Texier buna karşı çıkmıştır. Bu bir yanılğı ve çeviri hatasından kaynaklandığı gibi bahsedilen hayvan koyundur. Ona göre Strabon zamanında bu keçi cinsi yörede bilinmediği gibi hayvan beslemekte becerikli Türkmenler Ankara çevresine geldikten sonra yörede yayılmıştır. Lennep de, Türk fethinden önce Anadolu'da bilinmediğini savunup, bazı Türkmen boyları tarafından Keşmir Bölgesi'nden getirildiğini varsayar; ancak Keşmir'den getirildiği tezi doğru bir yaklaşım değildir.¹ Broquiere, Antakya Türkmenlerinin beslediği hayvanlardan bahsederken, "Bu hayvanlardan birisi şimdiye kadar gördüklerimin en güzel cinsi olan keçiler, bu keçilerin yünleri uzun, yumuşacık ve kıvrımlıdır, uzayınca hemen kırılır. Bunların kulakları Suriye'dekiler gibi sarkık değildir. Bu keçilerin diğerlerinden çok daha beyaz olduğunu gözlerimle gördüm" dediği tür, Ankara Keçisi olmalıdır. Eloy'a göre, Ankara çevresinde belirli bir alan içerisinde yetişen Ankara Keçisi yöreye 13. yüzyılda, Moğol baskısı nedeni ile Harizm veya Türkmenler diyarını terk eden Osmanlı sülalesi tarafından getirilmiştir. Texier de, aynı görüşü paylaşıp Hazar ötesi türü ve Harizm kökenli olduğunu düşünürken, ona göre eskiden yaşadıkları alanın iklim özelliğine benzeyen Ankara'da belirli bir çevrede yetişmektedir.

1 Strabon, *Antik Anadolu Coğrafyası (Geographika: XII-XIII-XIV)*, (çev. Adnan Pekman), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2000, s. 25; M. Tournefort, *A Voyage into the Levant: Containing the Ancient and Modern State of the Island of the Archipelago. As Also of Constantinople, the Coast of the Black Sea, Armenia, Georgia, the Frontiers of Persia, and Asia Minor*, Vol. II, London 1718; s. 350; J. Tournefort, *Tournefort Seyahatnamesi*, C. II, (ed. S. Yerasimos, çev. A. Berktay, T. Tunçdoğan), Kitap Yayınevi, İstanbul 2005, s. 230; Tournefort ile aynı görüştedir. M. Baptistin Poujoulat, *Voyage a Constantinople Dans l'Asie Mineure, en Mesopotamie, a Palmyre, en Syrie, en Palestine et en Egypte*, Tome I, Societe Belge de Librairie, Bruxelles 1841, s. 194; Charles Texier, *Küçük Asya Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi*, (çev. Ali Suat), C. 2, Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı Yayını, Ankara 2002, s. 418; Henry J. Van Lennep, *Bible Lands: Their Modern Customs and Manners Illustrative of Scripture*, Harper & Brothers Publishers Franklin Square, New York 1875, s. 203.

Tchihatcheff de, keçilerin yöreye, Türk toplumunun önemli bir kolu olan Selçuklu ve Oğuzlar tarafından 11. ve 13. yüzyıllar arasında getirildiğini; kökenini de Altay ve İrtiş Bölgesi'ne bağlar; ancak Selçuklu ve Oğuzları ayrı görmesi bir yanılıdır.² Böylece Ankara Keçisi'nin Türkiye'ye, Türkistan Coğrafyası'ndan Türkler tarafından getirildiği tezi kabul görmüştür.

Üretim Alanı

Ankara çevresindeki dağlar ile yaylalara uyum sağlayan Ankara Keçisi'nin yetiştiği alan, genellikle merkezinde Ankara'nın bulunduğu çevre olarak gösterilmektedir. Elçi sıfatı ile Amasya'ya giden Busbeck, 1555 yılında keçilere Beypazarı yakınlarında Çukurhisar'da rastlamıştır. Aynı heyette bulunan Dernschwam, Porsuk Çayı'nı geçtikten sonra yumuşak, uzun tüyleri yere kadar sarı beyaz keçileri görmüştür. Sivrihisar yakınlarında keçileri gören Pococke, otuz mil boyunca çevrelenen Kızılırmak'ın doğusundan, kuzeyden Sakarya'ya ve Sivrihisar'ın güneyine uzanan alana özgü olduğunu belirtmektedir. Lucas, Ankara çevresinde altı fersahlık bir alanda yaşadığını söylerken; Texier'e göre, bu alan kuzeyden Kalecik dağlarını, güneyden Seyitgazi'yi geçmez. Merkezinde Haymana Ovası bulunduğu gibi keçilere, batıda Beypazarı'ndan itibaren rastlanmaktadır. Kinneir, Ankara Keçisi'nin, batıda Nallıhan ile doğuda Kızılırmak sınırları arasında bulunduğunu ve bu sınırlar dışında güzel bir keçi görmediğini söylemektedir. Nallıhan tarafından Ankara Ovası'na girerken keçiye rastlayan Eloy'a göre yetiştiği alan Ankara'nın etrafında yirmi dört fersah çapındaki bir daireden dışarı taşmaz. Ainsworth, Hasanoğlan'dan Ankara'ya giderken, düşük rakımlı tepelerin üzerinde keçilere rastlamıştır. Lennep, Ankara Keçisi'nin münhasır yaşam alanını Ankara'dan kuzeyindeki Bağlıca'ya kadar olan alan ile Ankara'dan güneye doğru beş günlük mesafe olarak göstermektedir.³ Tchihatcheff'in, verdiği bilgilere göre Ankara merkezli Kızılırmak, Sivrihi-

- 2 Bertrandon De La Broquiere, *Bertrandon De La Broquiere'in Denizaşırı Seyahati*, (ed. Ch. Schefer, çev. İlhan Arda, yay. haz. Muhittin Salih Eren), Eren Yayınları, İstanbul 2000, s. 164-165; Aucher Eloy, *Relation de Voyages en Orient de 1830 a 1838*, (rev. M. Le. Comte Jaubert), Premiere Partie, Librairie Encyclopedique de Roret Rue Hautefeuille, Paris 1843, s. 69; Texier, *a.g.e.*, s. 418; P. De Tchihatcheff, *Asie Mineure Description Physique, Statistique et Archeologique*, (ed. Gide et J. Baudry), Deuxieme Partie, Imprimerie de J. Claye, Paris 1856, s. 719-723.
- 3 A. G. Busbequius, *Travels into Turkey: Containing the Most Accurate Account of the Turks, and Neighbouring Nations*, Printed for J. Robinson, at the Golden-Lyon in Ludgate-Street; and W. Payne, Opposite Durbam Yard in the Strand, London 1744, s. 60; Ogier Ghislain De Busbecq, *Türk Mektupları*, (ed. Emre Yalçın, çev. Derin Türkömer), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011, s. 49; Hans Dernschwam, *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü*, (çev. Yaşar Önen, Kültür Bakanlığı Yayını), Mersin 1992, s. 232; Ankara civarında dağlar ve yaylalarda bir cins keçi yetişir. G. A. Olivier, *Voyage Dans l'Empire Othoman, l'Egypte et la Perse*, Tome I, Chez H. Agasse, Imprimeur-Libraire, Rue Des Poitevins, Paris 1793, s. 346; Olivier, *Türkiye Seyahatnamesi (1790 Yıllarında Türkiye ve İstanbul)*, (çev. Oğuz Gökmen), Ayyıldız Matbaası, Ankara 1977, s. 164; Richard Pococke, *A Description of the East and Some other Countries*, Vol. II, Part II, Printed for the Author, by W. Bowyer, London 1745, s. 86, 90; Paul Lucas, *Voyage du Sieur Paul Lucas, Fait Par Ordre du Roy Dans La Grece, L'asie Mineure, La Macedoine et L'Afrique*, Tome I, Chez Nicolas Simart Imprimeur Ordinaire de Monfeigneur le Dauphin, rue Saint Jacques,

Gazi

Akademik
Bakış

269

Cilt 14
Sayı 28
Yaz 2021

sar, Safranbolu, Kastamonu ve Bayad'ın çevrelediği alan, bu keçiyi karakterize eden niteliklerin gelişimi için en uygun koşulların bulunduğu ve yetiştirildiği özel alandır. Bu yöre, fiziki olarak kısmen dağlık ve derin vadilerle çevrili, ortalama rakımı 1.200 metre civarında, iklimi çok sıcak yaz ve çok soğuk kış özelliği taşımaktadır. Bu fiziki ve iklim koşullarına sahip coğrafya, Ankara Keçisi'nin yetiştirildiği kesin sınır olmaktan ziyade bu alan dışında da diğer keçiler ile aynı ortamda yetiştirilmektedir. Bu verilerden hareket eden Reclus'a göre Ankara Keçisi yaklaşık 40.000 km²'lik küçük bir alanda, yükseltisi 600 metre ile 1.600 metre arasındaki vadilerde ve yaylalarda yetişmektedir.⁴

Simeon, muhtemelen 1618 yılında gezdiği Ankara, Konya, Akşehir, Yenışehir, Sivrihisar ve Karahisar yörelerini beyaz keçi deryası olarak tanıtmıştır. Sürü halinde dolaşan bu keçilerin parlak kılları adeta ipek ve sırma gibi, içlerinde hiç siyah yok şeklinde betimlemiştir. Motraye, Ankara'dan yaklaşık beş fersah önce, dünyadaki en güzel sofun dokunduğu, parlayan güzel gümüş tüylü keçilerle karşılaşmıştır. Davis'e göre keçinin yetiştirildiği yöre çok sayıda farklı hayvan türüne yetebilen geniş otlak alanlarıyla çeşitlenen verimli ovalar ve vadileri kapsamaktadır. Sınırları da Ankara'yı çevreleyen, güneyden Konya'dan başlayıp, doğuya doğru Niğde'ye, buradan Tokat'a ve Tokat'tan da Ankara'ya doğru çizilen yay içerisinde kalan 103.000 km²'lik düşsel bir hat ile çizilmektedir. Tancoigne, Sivrihisar sakinlerinin keçilerini, Ankara keçilerine benzetip, Ankara ovalarına dağılmış keçi sürülerini görünce, tiftiğin göz kamaştırıcı beyazlığı karşısında şaşkınlığını gizleyememiştir. Reclus, Yozgat'ın 19. yüzyılın ortalarından itibaren daha önce sadece Kızılırmak'ın batısında Ankara Keçisi besleyenler tarafından zenginleştirildiğini belirtmektedir. Cuiet, Bursa'dan yola çıktıktan sonra birkaç kez geçtiği Sakarya'nın çeşitli kolları boyunca, kırsal kesimde tiftik keçilerini görmüştür. Ankara, Nallıhan, Ayaş ve İstanos'a kadar vadiler bu keçilerle doludur. Dauzats, Ankara keçilerinin sağlıklı bir şekilde yetişmesini kuru ve sıcak havaya ihtiyaç duydukları Ankara'nın iklim özelliğine bağlamakta ve bu şartları bulamazlar ise hastalandıklarını belirtmektedir. Mikusch, Ankara'nın yüzey şekilleri ile iklimini anlatırken, orada burada, yamaçlarda, yünlü yumaklardan kümeler; kar beyazı, ipek parlaklığında postlarıyla o küçük, nazlı keçilerden bir sürü şeklinde betimlemektedir.⁵

au Dauphin Couronne, Paris 1712, s. 152; Texier, *a.g.e.*, s. 416-417; John Macdonald Kinneir, *Journey Throughe Asia Minor, Armenia, and Koordistan, in the Years 1813 and 1814; with Remarks on the Marches of Alexander, and Retreat of the Ten Thousand*, John Murray, London 1818, s. 76; William Francis Ainsworth, *Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea, and Armenia*, Vol. I, Harrison and Co., Printers, St. Martin's Lane, London 1842, s. 119; Eloy, *a.g.e.*, s. 66, 69; Henry J. Van Lennep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor; with Illustrations of Biblical Literature and Researches in Archeology*, Vol. II, Printed by William Clowes and Sons, London 1870, s. 206, 217; Lennep, *Bible Lands*, s. 202.

- 4 Tchihatcheff, *a.g.e.*, s. 689-692; Elisee Reclus, *Nouvelle Geographie Universelle La Terre et Les Hommes*, C. IX, Imprimerie A. Lahne, Paris 1884, s. 534.
- 5 Simeon, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi*, (çev. Hrand D. Andreasyan), Kesit Yayınları, İstanbul 2007, s. 191-192; A. De La Motraye, *Voyages du Sr. A. De La Motraye, en Europe, Asie &*

Gezginlere göre Ankara'da bulunan geniş otlaklar, Ankara Keçisi'nin büyük ölçekte yetiştirilmesine imkân verirken keçiler, yöre ahalisinin sıradan meşguliyeti olarak ele alınmıştır. Ankara, yükseltisi az dağlar ve tepeliklerden oluşurken, iki ay kar örtüsü altında kalan dağların karları eriyince bunlar, doğal ve sağlığa yararlı su kaynaklarını beslemektedir. Bu kaynaklar, Ankara'nın verimli topraklarını sular ve otlaklarını bereketlendirir. Soğuk kış şartları sona erince bütün ilkbahar ve yazı bu dağlar ile otlaklarda geçiren ve açık havada beslenen keçilerin beslenme alanı ve tarzı, koyun alışkanlıklarına benzetilmektedir. Tiftiğin güzelliğinin bu meralardan geldiği tahmin edilmektedir. Ankara çevresinden uzaklaşan keçi, ırki özelliğini ve tiftiğin inceliğini kaybedip, tiftik haddinden fazla uzamaktadır.⁶

Ankara Keçisi'ni, Ankara ve çevresi dışında diğer bölgelerde yetiştirmeye yönelik girişimler başarısız olsa da zamanla geniş bir coğrafyada beslenmiş; ancak buralarda tiftik kalitesi düşmüştür.⁷ İklimle uyumu çok zor olup en ufak bir olumsuzluk tiftik kalitesini bozarken, yaşam alanı genişlediği⁸ gibi Ankara dışında, Bursa, Balıkesir, Adapazarı, İzmit, Bilecik, Kütahya, Afyon, Kırşehir, Yozgat, Çankırı, Kastamonu, Bolu, Sinop, Amasya, Tokat, Karahisar, Erzurum, Erzincan, Beyazıt, Sivas, Van, Hakkari, Diyarbakır, Urfa, Mardin ve Musul'da geniş bir alanda yayılmıştır.⁹ Bu alan içerisinde Hawley, Tuz Çölü'nün kuzey

Afrique, Tome Premier, Chez T. Johnson & J. Van Duren, A La Haye 1727, s. 311; E. J. Davis, *Anatolica; or, the Journal of a Visit to Some of the Ancient Ruined Cities of Caria, Phrygia, Lycia, and Pisidia*, Grant and Co., Printers, London 1874, s. 364; E. J. Davis, *Anadolu XIX. Yüzyılda Karya, Frigya, Likya ve Pisidia Antik Kentlerine Yapılan Bir Gezinin Öyküsü*, (çev. Funda Yılmaz), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2006, s. 272-273; M. Tancoigne, *A Narrative of a Journey into Persia, and Residence at Teheran: Containing a Descriptive Itinerary from Constantinople to the Persian Capital; also a Variety of Anecdotes*, Printed for William Wright, London 1820, s. 17, 20; Reclus, *a.g.e.*, s. 654; Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie Geographie Administrative Statistique Descriptive et Raisonnee de Chaque Province de l'Asie – Mineure*, (ed. Ernest Leroux), Tome Premier, Paris 1892, s. 284; Tolga Bozkurt, "Seyahatnamelerde Beypazarı", *Tarihin Peşinde*, Sayı: 8, 2012, s. 269; Dagobert Von Mikusch, *Avrupa ile Asya Arasındaki Adam Gazi Mustafa Kemal*, C. III, (çev. Esat Nermi Erendor), Çağdaş Matbaacılık ve Yayıncılık, İstanbul 2000, s. 73.

6 Cuinet, *La Turquie d'Asie I*, s. 257; Louis Alexandre Olivier Corancez, *Itineraire d'une Partie Peu Connue de l'Asie Mineure*, Paris 1816, s. 401-402; Lucas, *a.g.e.*, s. 152; Pococke, *a.g.e.*, s. 90; Kinneir, *a.g.e.*, s. 76; Poujoulat, *a.g.e.*, s. 194; Lennep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor II*, s. 194-195; Lennep, *Bible Lands*, s. 203; Motraye, *a.g.e.*, s. 311.

7 Lennep, *Bible Lands*, s. 203.

8 Reclus, *a.g.e.*, s. 534.

9 Cuinet, *La Turquie d'Asie I*, s. 148, 328, 658; Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie Geographie Administrative Statistique Descriptive et Raisonnee de Chaque Province de l'Asie – Mineure*, (ed. Ernest Leroux), Tome Deuxieme, Paris 1891, s. 252, 441-442, 504, 657-658; Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie Geographie Administrative Statistique Descriptive et Raisonnee de Chaque Province de l'Asie – Mineure*, (ed. Ernest Leroux), Tome Quatrieme, Paris 1894, s. 65, 116, 166, 197, 232, 259, 363, 370, 377, 385, 432; S. C. Cronwright Schreiner, *The Angora Goat*, Published under Auspices of the South African Angora Goat Breeders Association, London 1898, s. 108-109; Yayılışı için Kannenberg'e bkz. Semavi Eyice, "Ankara'nın Eski Bir Resmi", *Atatürk Konferansları IV*, TTK Yayınları, Ankara 1971, s. 92.

Gazi

Akademik
Bakış

271

Cilt 14
Sayı 28
Yaz 2021

sınırı boyunca doğuya doğru uzanan yerlerde yumuşacık beyaz tüylü keçilerden bahsetmektedir.¹⁰ Konya'dan sonra Bozdağ Geçidi'ne gelen Horvath, tiftiğiyle dünya çapında ünlü Ankara Keçisi'nin bu yörelerde yetiştirildiğini söylemektedir.¹¹ Doğuda Van'ın güney ve kuzeydoğu dağlarındaki kırsal kesimde çok sayıda Tiftik Keçisi beslenmektedir. Güneyde Musul'da bulunan üç tür yerli keçiden birisi Ankara Keçisi olup, Kastamonu ve çevresinde yetiştirilen keçiler, burası için önemli bir gelir kaynağıdır.¹²

Gezginler, Ankara Keçisi ile ilgili gözlemlerini çeşitli şekillerde aktarırlarken, Behramkale'den doğuya doğru seyahat eden Fellows, uzunca bir yolculuktan sonra karşılaştığı ve Ankara Keçisi ile bütünleştiği doğal manzaralı vadilerden hayranlıkla söz etmektedir. Taylor, zarif çam ağaçlarının, ipeksi tüylü keçilerin dinlendiği çimenli tepelikleri gölgelediğini belirtmektedir. Ainsworth, Hasanoğlan'dan Ankara'ya giderken, engin tepelerin üzerinde beslenen güzel Ankara keçilerine odaklanmıştır. Lennep, Yozgat'tan Ankara'ya doğru yaptığı yolculukta, ipeksi tüyleri kırılmamış ve neredeyse yere değen beş tane çok sevimli Ankara Keçisi ile yolu üzerindeki vadinin kuzeyinde bulunan alçak tepelerin yamacında, kurumuş otları yiyen bir sürü görmüştür.¹³

Safkan Ankara Keçisi'nin yaşadığı belirli bir alan içerisindeki yaylalar ile vadiler 1848 yılı itibarı ile 500.000 civarında keçi barındırmaktadır.¹⁴ Ankara'da 1890'lı yıllara gelindiğinde, 2.000.000 küçükbaş hayvan bulunduğu gibi; bunun 1.000.000'dan fazlası Ankara Keçisi olup aynı döneme denk gelen 1893 yılında, sayı 1.230.000 baş olarak verilmiştir.¹⁵

Gezginlerin çoğu Ankara Keçisi'nin yetiştirildiği alanı sınırladıysalar da Ankara dışında keçilerin yetiştirildiği coğrafya ve sayılara dair bilgileri 1886 ile 1893 yılları arasında Vital Cuinet vermektedir. Buna göre Erzurum, Erzincan ve Beyazıt'ta 14.775 baş teke, 384.840 baş keçi ve 244.311 baş oğlak bulunmakta; ancak bunun ne kadarının Tiftik Keçisi olduğu belirtilmemektedir. Yozgat'ta 1890 yılında 467.360 baş, Kırşehir'de 199.983 baş, Urfa'da 2.785 baş Ankara Keçisi beslenmektedir. Yine önemli miktarda tiftik üreten Van'da 12.500 baş, Hakkari'de 15.000 baş keçi bulunmakta ancak Kıl Keçisi ve Tiftik Keçisi ayrımı yapılmamaktadır.¹⁶

10 Walter A. Hawley, *Asia Minor*, Printed by William Brendon and Son LTD., New York 1918, s. 284.

11 Bela Horvath, *Anadolu 1913*, (çev. Tarık Demirkan, yay. haz. Ayşen Anadol), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996, s. 34-35.

12 Cuinet, *La Turquie d'Asie II*, s. 637, 657, 789; Cuinet, *La Turquie d'Asie IV*, s. 432.

13 Charles Fellows, *A Journal Written During an Excursion in Asia Minor*, Printed by Richard and John E. Taylor, London 1839, s. 57; Bayard Taylor, *The Lands of the Saracens; or, Pictures of Palestine, Asia Minor, Sicily and Spain*, Printer Stereotyper and Elektrotyper Carton Building, New York 1859, s. 286; Ainsworth, *a.g.e.*, s. 119; Lennep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor II*, s. 171, 173.

14 Tchihatcheff, *a.g.e.*, s. 698; Reclus, *a.g.e.*, s. 534.

15 Cuinet, *La Turquie d'Asie I*, s. 257; Schreiner, *a.g.e.*, s. 43.

16 Bazı yerlerin özelde dağılım ve sayıları da verilmekle birlikte Erzurum'da 7.000 baş teke,

Marmara ve Ege havzasına yayılan alanda, Bursa, Bilecik, Kütahya, Afyon ve Balıkesir'de 1892 ile 1893 yılı verilerine göre ortalama Ankara Keçisi sayısı 930.920 baş olup; yüklü miktarda keçi beslenmektedir. Yine aynı bölgede yer alan İzmit, Karamürsel, Adapazarı, Kandıra ve Geyve'de toplam 130.000 baş Ankara Keçisi bulunmaktadır.¹⁷ Öte yandan bu bölge tiftik işleme ve ihracı boyutu ile hem yerel sanayi kuruluşlarına ve İstanbul'a, hem de yurt dışına ihracat yapılan limanlara yakın olup, diğer bölgelere göre daha fazla imkâna sahiptir.

Kastamonu havalisinde hayvancılık yaygınlık gösterirken yetiştirilen Ankara Keçisi, bu çevrede önemli bir gelir kaynağı olup; Kastamonu, Bolu, Çankırı ve Sinop'ta 574.241 baş Ankara Keçisi beslenmektedir.¹⁸

Keçi ile İlgili Gözlemler

Ankara Keçisi'nin tiftiği gezginlerin dikkatini çekmiştir. Tiftik, süt gibi beyaz, olağanüstü incelik, göz kamaştırıcı parlaklık, doğal kıvrıkcık ve yerde sürünecek kadar uzun şeklinde betimlenmiştir. Sekiz veya dokuz parmak uzunlukta olduğu belirtilen tiftiğin güzelliği ipekle kıyaslanmaktadır. Keçiler ve tiftik, Ankara'nın zenginlik kaynağı; keçiler dünyanın en güzel keçi türü olarak gösterilmektedir.¹⁹ Düzgün beyaz renk parlak tiftiklerin uzun ve dalgalı görünümü ile oğlakların tüylerinin yumuşak, parlak bukteleler şeklindeki güzelliği hayranlık uyandırmış-

194.000 baş keçi, 129.000 baş oğlak; Erzincan'da 6.775 baş teke, 160.840 baş keçi, 91.311 baş oğlak; Beyazıt'ta 1.000 baş teke, 30.000 baş keçi, 24.000 baş oğlak; Kırşehir, Mucur ve Hacıbektas'ta 51.880 baş, Keskin'de 96.944 baş, Mecidiye'de 51.159 baş Tiftik Keçisi bulunmaktadır. Cuinet, *La Turquie d'Asie I*, s. 149, 215, 233, 295, 328, 337; Urfa'da 164 baş, Suruç'ta 2.498 baş, Rumkale'de 123 baş Ankara Keçisi bulunmaktadır. Cuinet, *La Turquie d'Asie II*, s. 252, 659, 697, 721.

17 Bursa'da 158.330 baş, Bilecik'te 141.560 baş, Kütahya'da 198.980 baş, Karahisar'da 249.750 baş, Karesi'de 182.300 baş, İzmit'te 18.500 baş, Karamürsel'de 16.800 baş, Adapazarı'nda 29.500 baş, Kandıra'da 32.200 baş, Geyve'de 33.000 baş Tiftik Keçisi bulunmaktadır. Cuinet, *La Turquie d'Asie IV*, s. 65, 116, 166, 197, 232, 259, 328, 363, 370, 377, 385, 396.

18 Kastamonu'da 48.597 baş, İnebolu'da 8.691 baş, Safranbolu'da 17.997 baş, Tosya'da 43.482 baş, İskilip'te 43.780 baş, Araç'ta 28.393 baş, Taşköprü'de 28.690 baş, Daday'da 18.710 baş, Cide'de 19 baş olmak üzere toplam 238.359 baş; Bolu'da 34.262 baş, Bartın'da 2.787 baş, Düzce'de 1.330 baş, Ereğli'de 13 baş, Gerede'de 39.909 baş, Göynük'te 4.748 baş, Hamidiye'de 4.944 baş, Mudurnu'da 27.052 baş olmak üzere toplam 115.045 baş; Çankırı'da 126.999 baş, Çerkeş'te 56.771 baş, Kalecik'te 22.346 baş olmak üzere toplam 206.116 baş; Sinop'da 731 baş, Boyabat'da 13.988 baş, İstefan'da 2 baş olmak üzere toplam 14.721 baş tiftik keçisi bulunmaktadır. Cuinet, *La Turquie d'Asie IV*, s. 432, 454, 465, 471, 476, 479, 481, 484, 487, 489, 492, 502, 510, 516, 519, 523, 526, 531, 534, 538, 546, 554, 558, 561, 569, 583, 588, 591.

19 Busbequius, *Travels into Turkey*, s. 60; Busbecq, *Türk Mektupları*, s. 49; Dernschwam, *a.g.e.*, s. 243; Texier, *a.g.e.*, s. 416; Keçiler güneşte çok parlak renkli tüyleri ile ipek gibi görünmektedir. Lucas, *a.g.e.*, s. 152; Keçiler beyaz renkleri, ipek kadar ince kıvrıkcık tiftikleriyle göz kamaştırmaktadır. Tournefort, *A Voyage into the Levant II*, s. 350; Tournefort, *Tournefort Seyahatnamesi II*, s. 230; Tiftik keçisi beyaz süd gibi bir güne teys-i ebyâzdır kim bu kevn-i atlasda eyle mahlûk halk olunmamıştır. Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, II. Kitap, (haz. Zekeriya Kurşun, Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1998, s. 213.

Görsel

Akademik
Bakış

273

Cilt 14
Sayı 28
Yaz 2021

tır.²⁰ Çoğunluğu beyaz, bazıları kül renginde olup; çok azı siyah iken tiftik kıvrılmış halkalar şeklinde uzamaktadır. En iyi tiftik, bir ya da iki yaşlarındaki çebiçlerinki olup; kalitesi ve boyutu ile en deneyimli kişiler bile bunu ipekten ayırt edemediği gibi yaşlanan keçilerin tiftiği kalınlaşıp kıla dönüşmektedir.²¹

Ankara Keçisi, Fransa'daki keçilerle karşılaştırılıp onlara benzetilse de onlardan daha küçüktür. Kırmızı gözleri, uzun ve düşük kulakları, kısa bacakları, beyaz, ince, uzun ve biraz kıvrıkcık tüyleri, ayırt edici özellik olarak sunulmaktadır.²²

Gezginlerin, hayran kaldıkları Ankara keçileri, kavisli boynuzları ve beyaz ipeksi tiftikleri ile karakterize edilmektedir. Dışa dönük kulaklar, grimsi beyaz rengi ile alt kısımlarından içe doğru bükülen ve ortaya doğru biraz geriye gidip burğu şeklinde hafifçe yukarı ve dışa doğru yönelip birbirinden uzaklaşan boynuz şekli yanında baş üzerinde düz ve geriye doğru eğilen boynuzlar ayırt edici özellik olarak gösterilmektedir. Çoğunun boynuzu öne doğru dönmekte ve alnın önünde iki keskin nokta belirlemektedir. Tiftik rengi beyaz olup; sarımsı renge hafifçe kaymaktadır. Biraz küçük grimsi beyaz tüyler ipeksi yumuşaklık ile ince ve ipek ışıltısı sunmaktadır. Tüm boyun ve gövde, uzun tiftiklerle kaplı olup; bunlar boyunda ve vücudun yan kısımlarında kıvrılıp gevşemiş bukle görünümü vermektedir. En uzun tüyler, ön bacakların üstünde yer almaktadır. Keçiler ve boynuzları daha küçük iken tekeler, daha iri, derli toplu, geniş, boylu, kuvvetli ve boynuzları geriye doğru bükülmektedir. Tekelerin tiftikleri, keçilerinki gibi beyaz, kıvrıkcık, ince ve zarif olup; biraz daha serttir. Üç yaşını geçen keçilerin tiftiği kalınlaşıp talep görmediği için bunlar, kasaplara satılıp kesilmektedir. Bu çerçevede diğer keçiler ile eti kıyaslanıp, değerli olduğu ve talep gördüğü belirtilmiştir.²³

Ankara Keçisi'nin, kökeni yanında diğer keçi türleri ile benzerliği veya farklı yönleri üzerinde sıkça durulmuştur. Dış görünüş, boyut, tiftik, kıl, boynuz şekli, teke ve keçi görünümü ile beslenme alışkanlıkları karşılaştırılıp; farklı yönleri ortaya konulduğu gibi kalıtsal evrim geçirdiğini iddia eden doğa bilimcilerle karşı çıkmıştır. Karakeçi ile Ankara Keçisi'nin aynı ortamda bulunabileceği; ancak karıştırılmamaları gerektiği vurgulanmıştır. Ankara Keçisi, Ankara ve çevresi ile belirli ve daha dar bir alanda yetişirken; karakeçi, Avrupa, Anadolu, Suriye ve Mısır gibi daha geniş bir coğrafyada yaşayan ortak bir tür olarak gösterilmiştir. Ankara Keçisi'nden elde edilen tiftik ile Karakeçi'den elde edilen kıl ve dibindeki tiftik, kalite ve görünüm bakımından, ayırt edici olup Karakeçi'nin kıl diplerindeki tiftik, konargöçerler arasında *hüsür* olarak bilinmektedir. Ankara

20 Lennep, *Bible Lands*, s. 203.

21 Pococke, *a.g.e.*, s. 90.

22 Olivier, *Voyage Dans l'Empire Othoman*, s. 346; Olivier, *Türkiye Seyahatnamesi*, s. 164; V. Fontanier, *Voyages en Orient, Entrepris Par Ordre du Gouvernement Français de l'Année 1821 a l'Année 1829*, Librairie Universelle de P. Mongie Aine, Paris 1829, s. 289-290.

23 Taylor, *a.g.e.*, s. 279; Tchihatcheff, *a.g.e.*, s. 701-702; Corancez, *a.g.e.*, s. 402; Texier, *a.g.e.*, s. 421; Lennep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor II*, s. 195, 210.

Keçisi'nin tiftiği ile kıl ve hüsürün kullanım alanları farklıdır. Bu çerçevede Ankara Keçisi'nin tiftiğinden sof kumaş dokunurken; Karakeçi kılından çadır, çul, çuval ve torba dokunmaktadır. Karakeçi tiftiği, hüsür, yurt dışına ihraç edildiği gibi özellikle Marsilya'da şapka ve başlık yapımında kullanılmıştır. Yine Ankara Keçisi'nin yetiştiği alanın yükselti ve iklim özelliği ile tiftiğinin inceliği, Keşmir ve Kirman keçilerinininkine benzese de bunların karıştırılmaması gerektiği vurgulanmıştır.²⁴

Barınma Koşulları

Ankara'da dağlar yılda ortalama iki ay kar altında kalmaktadır. Bahar gelince 200 ile 800 baş arasında değişen Ankara Keçisi sürüleri yayılıma çıkarılıp; yer ve otlak değiştirmek suretiyle kışa kadar güdülmüştür. Genellikle açık havada bırakılan keçiler, kışın gece ağıla kapatılmıştır. Kış aylarında kuzey rüzgârlarını kesen üstü açık ağıllarda veya Türkiye'nin birçok yöresinde bulunan doğal mağaralarda barındırılmıştır. Özellikle ovalarda kışın -25 ile -30 dereceye kadar düşen sıcaklık ve yem yetersizliği, her yıl sürülerin çok sayıda kayıp vermesine neden olmuştur. Mesela 1874 yılında yaşanan ağır kış koşulları ve kıtlık, çok sayıda hayvan telefataına yol açarken; sadece Yozgat Yerköy'e bağlı Aslanhacılı Köyü'nde 700'ü Tiftik Keçisi, 800 baş bir sürüden, 8 baş kaldığı rapor edilmiştir. Şiddetli kış aylarında keçiler ölünce tiftik üretimi düşerken, fiyatlar yükselmiştir. Bahsi geçen 1874-1875 kıtlığı, iki yıl sürdüğü gibi hem keçi sayısı %60, hem de tiftik üretimi ve ihracı %50 oranında azalmış; hatta vergi gelirleri sıfıra inmiştir. Ankara Keçisi'nin en karakteristik özelliklerinden birisi, doğduğu yerin iklimine karşı gösterdiği direnç olsa da iklime uyumu çok zor bir hayvan olup; soğuğa katlandığı halde narin yapısı ile şiddetli, ıslak ve nemli hava koşullarından zarar gördüğü için korunaklı bir barınak altında tutulması gerekmektedir. Yine hassas olan keçiler, genellikle köy çevresinde barındırılmaktadır.²⁵

Keçilerden bahsedilirken, özel bir bakım gerektirmediği söylene de bir taraftan otlar toplanıp kurutularak kış yemi hazırlanırken; diğer taraftan kışın ılık geçtiği yıl boyunca açıkta kaldıkları ve kötü şartlardaki ağıllarda 10 veya 15 derecenin altında tutuldukları belirtilmiştir. Durgun su içirilmesi, tamamen kapalı ahırlarda tutulmaları ve iklim değişikliği keçilere oldukça fazla zarar vermektedir. Çok soğuk geçen kış aylarında, ahırları gerekli şekilde havalandırıp uygun sıcaklığı özenle sağlamak her zaman kolay değildir. Çatıdan yoksun ağıllarda sert kışlar, çok sayıda keçinin ölümüyle sonuçlanmıştır. Olumsuz koşullarda ciddi kayıplar yaşanınca, diğer keçi türlerine damızlık tiftik tekesi salınıp

24 Olivier, *Voyage Dans l'Empire Othoman*, s. 347; Olivier, *Türkiye Seyahatnamesi*, s. 165; Corancez, *a.g.e.*, s. 399-401, 404; Texier, *a.g.e.*, s. 419-420; Lennep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor II*, s. 209-210; Reclus, *a.g.e.*, s. 534.

25 Corancez, *a.g.e.*, s. 401-402; Texier, *a.g.e.*, s. 421; Hamilton, *a.g.e.*, s. 415; Tchihatcheff, *a.g.e.*, s. 694; Lennep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor II*, s. 194-197. Davis, *Anatolia*, s. 367; Davis, *Anadolu*, s. 275; Reclus, *a.g.e.*, s. 534; Horvath, *a.g.e.*, s. 34; Ebdülkerim Erdoğan vd., *Osmanlı'da Ankara*, Ankara Büyükşehir Belediyesi Yayını, Ankara 2007, s. 103.

çoğaltılabilirken; bu doğrudan sonuç vermeyen ancak üçüncü nesilde olumlu sonuçlanan bir durum olarak ele alınmıştır.²⁶

Keçilerin barınmasına önem veren yetiştiriciler de olup; mesela Balâhisarlılar, on metre yüksekliğinde taş duvardan kışın sıcak, yazın serin iyi barınaklar inşa etmişlerdir. Bu köyde yaz döneminde sıcak nedeni ile gündüz ev yanında tutulan keçiler, öğleden sonra dışarı çıkarılıp otlatılırken, geceyi dışarıda geçirmişlerdir.²⁷

Tiftik Kalitesi

Kaliteli tiftik, Çifteler'den Ankara'ya, Sivrihisar'dan Çankırı'ya kadar çok sınırlı bir yörede otlayan keçilerden elde edilmiştir. Ankara'da dokuz fersah yarıçapında bir alanda yetişen keçilerin tiftiği kaliteli iken, diğer yerlerde tiftik kalitesi düşmektedir. Aynı çevreyi dolaşan Kannenberg'e göre yörenin dünyaca ünlü tiftiği 12 ile 15 cm'ye hatta 30 cm'ye kadar uzamaktadır. En iyi tiftik Beypazarı'nda elde edilirken Tosya ve Çankırı tiftiğinin kalitesi de fena değildir.²⁸

Tiftiğin güzelliği, inceliği ve zarafetini, Ankara'nın toprağı ile otlaklarının doğal yapısı önemli ölçüde etkilemektedir. Kurak ve çıplak yerlerde keçiler, genellikle ot ile beslenmektedir. Çobanlar keçileri, tiftiğin inceliğine faydalı cılız, yeşil otlu ve kısa boylu, çimeni bol otlaklara götürmüşlerdir. Belirli aralıklarla yer ve otlak değişikliği, tiftiğe yararlıdır. Yörenin ince ve kısa boylu bitki türleri; kıvrıkcık, dalgalı, parlak ve ipek gibi ince tiftik için çok elverişlidir. Beslenme çeşitliliği, kaliteli ve fazla tiftik elde etmek için önemlidir. Keçilerin postlarının olağanüstü güzel, beyaz ve ipek yumuşaklığında tiftikle kaplı olması, sürekli doğal koşullarda yaşamalarının ve serin otlaklarda az beslenmelerinin sonucuna bağlanmıştır.²⁹

Ankara çevresinden uzaklaşıp iklim ve otlak değiştirmek, tiftiğe zarar vermiştir. Başka otlaklara götürülen keçiler, tanınmaz hale gelmiş ve tiftik kalitesi değişmiştir. Mesela Ankara ovalarında yaşanan çekirge istilası nedeni ile Kulehisar Yöresi'ne götürülen keçiler, burada kapalı yerlerde otlatılıp, Karasu'da sulanıp yıkanırken; üreticiler, iklim ve meradaki farkın tiftik kalitesini düşürdüğünden yakınmıştır.³⁰

26 Tchihatcheff, *a.g.e.*, s. 697; Lennep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor II*, s. 194-195.

27 Lennep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor II*, s. 208.

28 Georges Perrot, *Souvenirs D'un Voyage en Asie Mineure*, Michel Levy Freres Libraires Editeurs, Paris 1864, s. 331; Fontanier, *a.g.e.*, s. 289; Kannenberg'in gözlemleri için bkz. Eyice, *a.g.m.*, s. 92.

29 Lucas, *a.g.e.*, s. 152; Corancez, *a.g.e.*, s. 405; Texier, *a.g.e.*, s. 416-417; Farklı bitki türlerinin tiftiğe etkisi için bkz. Lennep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor II*, s. 194-195; Horvath, *a.g.e.*, s. 34.

30 Tournefort, *A Voyage into the Levant II*, s. 350-351; Tournefort, *Tournefort Seyahatnamesi II*, s. 230-231; Busbequius, *Travels into Turkey*, s. 60; Busbecq, *Türk Mektupları*, s. 49; Çekirge istilası ve keçiler için bkz. Fontanier, *a.g.e.*, s. 289.

Ankara Yöresi'ne özgü aşırı yaz sıcağı ve soğuk kışlar, tiftik kalitesini etkilese de bu tek başına yeterli bir neden değildir. Keçinin kendine özgü ırkı özelliği de etkilidir. Yükseltinin, keçi ve tiftik üzerindeki etkisinden ziyade, buna güçlü bir şekilde etkisi olabilecek tek tuhaf atmosferik olgu, elektrik ve atmosferdeki ani değişimler olarak gösterilmiştir.³¹

Tiftik Kırkımı ve Değeri

Bir yaşını tamamlayan keçi her yaşta kırılmaktadır. Uygun hava koşullarında kırım zamanına kadar belirli aralıklarla akarsularda yıkanan keçilerin tiftikleri kirden arındırılmaktadır. İlkbaharda, Nisan veya Mayıs ayında kırım için, bir kez daha yıkanan keçiler, bir gün sonra kırılmaktadır. Tiftik, farklı usullerde elde edilmiştir. Bunlardan birisi yolma usulü olup; yıkanan keçilerin tiftiği taranıp yolunarak koparılmıştır. Evliya Çelebi, bu usul ile tercih nedenini ele almıştır. Zira tiftik makas ile kırılırsa, inceliğine ve iplik kalitesine zarar vermektedir. Yolunarak elde edilen tiftikten, kaliteli iplik üretilmektedir. Tiftik yolunurken keçinin canı yanmakta ve beğirmekte; ancak çobanlar bunu engellemek için kireç ve kül karışımından hazırladıkları su ile keçileri yıkamaktadırlar. Böylece tiftik kopup düşmekte ancak keçi çırlıçiplak kalmaktadır. Bu usul, tüylerin kökünden düşmesine ve yeniden sürmesine engel teşkil ettiği için Texier tarafından eleştirilmiştir. Bir süre sonra terkedilen yolma usulünün yerini makas veya kırıklıkla kırma yöntemi almıştır.³²

Tiftik verimi hususunda Corancez, keçi başına 350 ile 400 dirhem; Texier, yaklaşık bir kilogram; Tchihatcheff ise bir okka veya bir kilogram verim elde edildiğini düşünmektedir. Ankara havalisinde 1848 yılı itibari ile yaklaşık 500.000 kilogram tiftik üretildiği tahmin edilmektedir. Fiyata gelince Tournefort'a göre tiftiğin okkası 4 liradan başlayıp, 12 ile 15 liraya kadar satılırken; okkası, 20 hatta 25 eküye kadar çıkmıştır. Corancez, keçi tiftiğini 10 ile 12 kuruş, teke tiftiğini 12 ile 15 kuruş arasında göstermiştir. Texier, en düşük kalitedeki tiftiğin okkasının Ankara'da 12 ile 15 Frank'a; en iyisinin 70 Frank'a kadar satıldığını belirtmiştir.³³

Tiftik verimi hakkında en kapsamlı bilgiyi, 1880 ile 1892 yılları arasında ayrıntılı çalışmalar yapan Vital Cuinet vermiştir. Buna göre 1886 ile 1890 yılları arasında Erzurum, Erzincan ve Beyazıt'ın ortalama yıllık tiftik üretimi 90.000 okka'dır. Yozgat ve Kırşehir'in, yıllık tiftik üretim miktarı verilmez; ancak Samsun Limanı'ndan İstanbul'a gönderilen ince tiftikten 200.000 Türk Lirası

31 Ainsworth, *a.g.e.*, s. 134; Lennep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor II*, s. 183-184.

32 Yolma ile ilgili bilgiler için bkz. Busbequius, *Travels into Turkey*, s. 60; Busbecq, *Türk Mektupları*, s. 49; Evliyâ Çelebi, *a.g.e.*, s. 213; Tournefort, *A Voyage into the Levant II*, s. 351; Tournefort, *Tournefort Seyahatnamesi II*, s. 231; Kırım şekilleri, zamanı, makas ve kırıklık için bkz. Corancez, *a.g.e.*, s. 402; Texier, *a.g.e.*, s. 416-418, 421; Tchihatcheff, *a.g.e.*, s. 698; Schreiner, *a.g.e.*, s. 52.

33 Corancez, *a.g.e.*, s. 402, 404; Texier, *a.g.e.*, s. 417, 421; Tchihatcheff, *a.g.e.*, s. 699; Tournefort, *A Voyage into the Levant II*, s. 350; Tournefort, *Tournefort Seyahatnamesi II*, s. 230.

Gazi

Akademik
Bakış

277

Cilt 14
Sayı 28
Yaz 2021

gelir sağlanmışır. Sivas, Amasya, Karahisar ve Tokat'ın toplam tiftik üretimi, 139.500 okka'dır. Diyarbakır'da tiftik üretilir; fakat miktar verilmez. Mardin'in tiftik üretimi, 230.000 okka iken, Van'da 30.000 kilogramdan 2.454 Türk Lirası; Hakkari'de 30.000 kilogramdan 3.000 Türk Lirası gelir elde edilmiştir. Van ile Hakkari'de miktar aynı iken, gelir kalemindeki değişim, tiftiğin kalitesine bağlanabilir. Başkale'de tiftik üretimi 2.000 batman olup; batman fiyatı 60 ile 90 kuruş arasında değişmektedir. Bursa, Bilecik, Kütahya, Afyon ve Balıkesir'de 1892 yılı itibari ile yıllık tiftik üretim miktarı 637.800 kilogram iken; Kastamonu, Bolu, Çankırı ve Sinop'ta 615.000 kilograma denk gelmektedir.³⁴ Bu verilere göre Türk topraklarında geniş bir alanda beslenen Ankara Keçisi'nden elde edilen tiftiğin önemli bir gelir kaynağı olduğu anlaşılmaktadır.

Tiftik İşleme ve Dokuma Süreci

Tiftik kırıldıktan sonra, kıl tarağında taranarak içerisindeki pasaktan arındırılmışır. Özellikle uzun, ince, parlak ve yumuşaklığı ile aranan; Ankara tiftiği kadar olmasa da beyazlığı ile ön plana çıkan Beypazarı tiftiği de talep görmüştür. Ankara ve Beypazarı'nda tiftik eğirilmeyen önce sabunlu, bol su ile yıkanmıştır. Yıkayıp tarandıktan sonra burma haline getirilen tiftik, genellikle üretildiği yer ve çevresindeki kadınlar tarafından özenle öreke'de eğirilmiştir. Bu iş hemen hemen yöredeki bütün kadınların sürekli meşguliyeti olarak gösterilmiştir. Dernschwam'a göre talebi karşılamak üzere Ankara'daki dokumacılar, tiftiği eğirilip bükülmek üzere, köylere dağıtmaktadır. Mesela Kutilin Köyü'ndeki kadınlar ücret karşılığında tiftik eğirirken; köydeki imamın hanımı mavi renk bir tiftik eğirmektedir. Eğirme işi maharet isterken; ipliğin ince ve iyi eğirilmiş olması, kalitesini ve değerini arttırmıştır. İki veya üç lif eğirilerek elde edilen iplik, en ince, en zarif ve en değerli iplik olarak gösterildiği gibi, 19. yüzyılın başlarında dirhem ağırlık fiyatı 12 paraya kadar çıkmıştır. 19. yüzyılın ortalarına doğru kilogram fiyatı, 24 Frank'a kadar satılmışır. Kalınlığına göre fiyatı değişen ipliğin en düşük kalitesinin fiyatı 1 paraya kadar inmiştir. Tiftik eğirilip, iplik olarak dokumaya hazırlanırken; Ankara Keçisi, tiftik, eğirme ve dokuma işleri, Ankara halkının geçim kaynağı olup; bunlar titizlikle korunmuştur.³⁵

34 Erzurum'da 30.000 okka, Erzincan'da 53.000 okka, Beyazıt'ta 7.000 okka'dan toplam 90.000 okka iken; Sivas'ta 43.000 okka, Tokat'ta 41.500 okka, Amasya'da 34.000 okka, Karahisar'da 21.000 okka'dır. Cuinet, *La Turquie d'Asie I*, s. 148, 192, 215, 232, 295, 327, 626, 715, 748, 782; Diyarbakır, Mardin, Van, Başkale ve Hakkari için bkz. Cuinet, *La Turquie d'Asie II*, s. 417, 504, 658, 696, 721, 734; Bursa'da 120.000 kg, Bilecik'te 80.000 kg, Kütahya'da 163.846 kg, Karahisar'da 120.000 kg, Karesi'de 153.954 kg iken; Kastamonu'da 250.000 kg, Bolu'da 120.000 kg, Çankırı'da 230.000 kg, Sinop'ta 15.000 kg'dır. Cuinet, *La Turquie d'Asie IV*, s. 115, 165, 195, 229, 256, 450, 498, 502, 544, 567.

35 Beypazarı tiftiği hakkında bilgi verilir. Olivier, *Voyage Dans l'Empire Othoman*, s. 347; Olivier, *Türkiye Seyahatnamesi*, s. 165; Ankara'da tiftik yıkanır. Lennep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor II*, s. 181; Tiftik tarama, eğirme ve bu işi yapan kadınlar ile öreke ve kullanımından bahsedilmektedir. Texier, *a.g.e.*, s. 421; Kutilin Köyü'ndeki kadınlar ücret mukabilinde ip eğirirlerdi. Dernschwam, *a.g.e.*, s. 249-250; Tiftiğin tarama, eğirme süreci, iplik kalitesi ve

Tiftiğin eğrilme, bükülme ve dokuma işleri genellikle Ankara'ya bağlı kaldığı için burada üretilen kumaşlar, maharetli ellerden çıktığı gibi, yüksek fiyatını korumuştur. Tiftik, doğal rengi veya boyandıktan sonra kullanılmakla birlikte ham tiftik, eğirilmiş iplik ve kumaş olarak, Ankara'da boyama işlemine tabi tutulmuştur. Tiftik eğirme yanında, Ankara merkez ahalisinin en önemli gelir kaynağı dokumacılıktır. Genellikle doğal beyaz renk veya boyanmış ipliklerden sof adı verilen, ipek gibi yumuşak ve parlak bir kumaş ile Ankara şalı olarak da bilinen, diğer ince kumaş türleri dokunmuştur. Aynı adla bu ince ve yumuşak şal kumaş, Tosya'da da dokunurken; burada oldukça ucuza satılmış ve talep görmüştür. Erzincan'da da şal dokunduğu halde yörede keçi tükenince, 19. yüzyıl sonunda dokuma işi bitmiştir. Dokuma, önemli ve ustalık gerektiren bir iş olup; dokuma sırasında tarak dört defa arka arkaya çok kuvvetli bir şekilde çekilerek sof kumaşın sıkı ve kaliteli olmasına gayret edilmiştir. Tiftikten üretilen iplikten, halı da dokunmuştur. Ankara merkez ve çevre köylerde, 1590 yılında 1.000 civarında sof dokuma tezgâhı işlerken; 17. yüzyılda da aynı sayıda tezgâhın varlığı söz konusu olup; Ankara'da 19. yüzyılın başlarında her birinde 5 ile 18 arasında değişen sayıda işçinin çalıştığı, 2.000'den fazla dokuma tezgâhının bulunduğu tahmin edilmektedir. Dokunan sof kumaştan geniş ve kesintisiz dalgalı parçalar üretmek en makbulü iken; dalgaları ufak ve farklı boyda olanlarla, renkleri birbirine karışanlar kusurlu sayıldığı için fiyatı da ucuzdur.³⁶ Yine Van, tiftik üretimi ve işleme alanında önemli bir aşama kaydederken; üretilen tiftik, 1890 yılında yerinde işlenip, kadın ve erkek giyim kuşamı için ince şal kumaş dokunmuştur. Tiftikten şal dokunan 90 imalathanede 270 işçi çalıştığı gibi, 6.000 parça üretim yapılırken; bunun toplam değeri 2.400 Türk Lirası olup; 2.000 parçası ihraç edilmiştir. Van'da kadınların şal dokuduğu, 7 üretim merkezi daha bulunmaktadır.³⁷

fiyatına dair bilgiler verilmiştir. Corancez, *a.g.e.*, s. 402-403; Üç tel ipekliler, en ince ve en değerlisidir. Texier, *a.g.e.*, s. 421.

- 36 Tiftik eğirilir, bükülür, dokunur, boyanır ve giyecek imal edilirdi. Texier, *a.g.e.*, s. 416-417, 419; İpliklerin dokunma, boyanma süreci ve kumaş değerinden bahsedilmektedir. Busbequius, *Travels into Turkey*, s. 61, 65-66; Busbecq, *Türk Mektupları*, s. 49, 55; Tiftikten sof ve diğer ince kumaşlar ile halı dokunurdu. Dernschwam, *a.g.e.*, s. 243, 252; Pierre Belon, *Les Observations de Plusieurs Singularitez et Choses Memorables, Trouvees en Grece, Asie, Indee, Egypte, Arabie*, Chez Hierosme de Marnef, & la veufue Guillaume Cauellat, au mont S. Hilaire, a l'enseigne du Pelican, Paris 1588, s. 402; Sûfu bunun ipliğinden dokuyup cümle zenânesi ve halkının kârı sûf ve muhayyecilikdir. Evliyâ Çelebi, *a.g.e.*, s. 213; Ankara halkı tiftikten sof ve şal dokurdu. Olivier, *Voyage Dans l'Empire Othoman*, s. 346; Olivier, *Türkiye Seyahatnamesi*, s. 164; Ankara'da çok sayıda işçinin çalıştığı 2.000'den fazla dokuma tezgâhı bulunmaktaydı. Corancez, *a.g.e.*, s. 403; Tosya'da, inceliği ve yumuşaklığı ile aranan şal dokunurdu. Fontanier, *a.g.e.*, s. 283; Erzincan'da Ankara Keçisi'nin soyu tükenince şal dokumacılığı bitmiştir. Earl Percy, *Highlands of Asiatic Turkey*, Printed by Ballantyne, Hanson & Co., London 1901, s. 161; Ankara'da 1590 yılında bulunan tezgah sayısı için bkz. Özer Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, Ankara Enstitüsü Vakfı Yayınları, Ankara 1995, s. 101.
- 37 Cuinet, *La Turquie d'Asie II*, s. 676-678.

Gazi

Akademik
Bakış

279

Cilt 14
Sayı 28
Yaz 2021

Kumaşının yumuşaklığı, zarafeti ve hafifliğiyle en üstünü ve en pahalısı Ankara Sofu'dur. 19. yüzyılın başlarında yaygın olarak kullanılan en aşağı kalitedeki kumaş parçasının fiyatı 15 kuruş iken pahalı olan 150 paradan alıcı bulmuştur. Bu pahalı kumaşlar İstanbul ve Mısır'da tercih edilmiştir.³⁸

Ankara'da sof üretimine dayalı sof dokuyucular, sof yuyucular, sof boyacıları ve sof perdahçıları ya da cendeciler olmak üzere, dört iş kolu gelişmiştir. Sof boyacıları ve cendeciler, hem Ankara'da hem de Tosya, Kastamonu, Çankırı, Sivrihisar ve Kalecik gibi yerlerde, dokunan sofları ilgili işlemlere tabi tutmuşlardır. Böylece sof kumaşın işlenmesinden, çeşitli renk ve desenlerde boyanmasına kadar geçen süreci kontrol eden Ankara, önemli bir merkez haline gelmiştir.³⁹

Dernschwam'ın, sof imalat süreci ve yapılan işlemlere dair Ankara'da önemli gözlemleri bulunmaktadır. Tiftik ipliği, yıkanıp sıcak suda kaynatıldıktan sonra, baskı altına konulup suyu tamamen sıkılmaktadır. Bu iplikler, kurduktan sonra bir yerden bir başka yere iyice gerilip, yağlı bir madde ile yağlanmaktadır. Bir süre sonra çözgü ile dokuma tezgâhına alınmakta ve dokuma işlemi başlamaktadır. Dokunan sof kumaşlar, Bent Deresi'nde sabunla iyice yıkanıp durulanırken; düz taşlar üzerinde ayakla çiğnenip, suyu sıkılmaktadır. Bundan sonra bir çukurdaki ocak üzerine konulmuş, derince ve ağızları iyice kapanan bakır kazanlara yetmiş parça olarak istif edilmektedir. Her parçanın arasına ince kamışlar yerleştirilmektedir. Kazan temiz su ile doldurulup, bir gün bu halde bekletilmektedir. Kamışlar sayesinde, her kumaş parçasının arasına su gelmektedir. Kazandan çıkarılan sof kumaşlar arasındaki kamışlar alınıp, yine yetmiş parça üst üste istif edilerek, iki kısa ve kalın iğden oluşan üç buçuk Viyana arşını uzunluğundaki kalın bir kalas ile yedi kişinin çevirdiği bir baskı aletinin altına konulmaktadır. Bu şekilde kumaşların suyu tamamen sıkılmaktadır. Yere serilip kurutulan kumaşlar, katlanıp yeniden baskı altında sıkıştırılarak hazır hale getirilmektedir. Dernschwam'ın, gördüğü sofların hepsi siyah olup, boyama ve kaynatma sırasında ayrı ayrı özel aletler kullanılmaktadır.⁴⁰

Evliya Çelebi'nin aynı süreç ile ilgili verdiği bilgilere göre ocağın üzerindeki kazan içerisinde gerçekleştirilen işlemin, boyama işlemi olduğu anlaşılmaktadır. Büyük bir kazan, ateş üzerine yerleştirilmekte ve kazan içerisine istenilen renk boya eklenip, yarısına kadar su ile doldurulmaktadır. Kazan içerisinde ağaçtan yapılan katlar üzerine soflar yerleştirilip, sof kumaşların her bir katı arasına ağaç çöpler konulmaktadır. Bu şekilde desteler, kazan içerisine tamamen yerleştirildikten sonra ağzı kapatılmakta ve kapağın etrafı hamur ile sivanmaktadır. Böylece ateş üzerinde kaynayan kazandaki boya, buhar ile sof-

38 Corancez, *a.g.e.*, s. 404.

39 Ergenç, *a.g.e.*, s. 100.

40 Dernschwam, *a.g.e.*, s. 250-257.

lara işlemekte ve çeşitli izler oluşturup boyama işlemi gerçekleşmektedir.⁴¹

Sof gibi şal kumaşlar da, Ankara'da doğal renk iplikten dokunduktan sonra, boyacılar gönderilmiştir. Renklerin bütün ayrıntıları ve tonları ile boyanan şal kumaşlardan en fazla talebi, canlı kırmızı ve mor renk görmüştür.⁴²

Sof ve şal kumaşlar, giyim kuşam alanında kullanılırken; özellikle sof kumaştan yapılan giysileri saray ileri gelenleri ve padişahlar tercih etmiştir. Sultan Süleyman'ın sof kumaş dışında bir elbise giymediği ve yeşil rengi tercih ettiği, hatta bu renk tercihi inanca bağlanmıştır. En ince iplikten her renkte dokunan yumuşak şal kumaşlardan, şayağa benzeyen, iki iplikli, düz, tek renk veya çizgili dokunanlardan dikilen giysiler, Türk toplumu tarafından yazlık olarak giyilmiştir. Şal kumaştan yapılan yazlık giysilerde, Türklerin genellikle tercihi beyaz renkten yanadır. Sof kumaş giysiler ile giyinmek, yüksek mevkilerdeki yaşlı Türkler arasında kibarlık işareti sayılmıştır. Tiftik ipliğinden çok ince, yarım çoraplar örülmüştür. Kadınların tiftik ipliğinden çizgili ve figürlü desenlerle ördükleri zarif, ince ve kalın çoraplar, varlıklı kadınlar tarafından giyilmiştir. Yine tiftikten peruk yapılırken; tiftik ipliğinden eldiven, boyun atkısı, yatak ve masa örtüsü ile yastık yüzü dokunmuş veya örülmüştür.⁴³

Dokuma ve Ticaret Merkezi

Ticari ve ekonomik anlamda keçinin, Ankara havalisinde yetiştirilmesi ve kaliteli tiftik elde edilmesi bir yana, kaliteli sof ve şal kumaşın da Ankara'da dokunması, burayı önemli bir ticari merkez haline dönüştürmüştür. Ankara'da 16. yüzyılın ilk yarısının sonlarında bulunan Belon, izleniminde gün boyunca büyük bir sof kumaş ticareti trafiği yaşanan Ankara'yı, ülkenin en ünlü şehri olarak tanıtmaktadır. Evliya Çelebi'ye göre İzmir, Frengistan, Arabistan, Mısır ve yedi iklimde, sof makbul olduğundan, Ankara halkı seyahat ile ticaret etmektedir. Simeon sof'un ticari değerini, "Halkının çoğu sofcu ve iyi cins sof buradan çıkar, bütün köylerde sof dokunur; fakat Ankara'nın sof kumaşı eşsiz!" değerlendirmesi ile açıklamaktadır. Lucas, Ankara'yı çok kalabalık bir ticaret merkezi olarak görüp, bunu iplik ticaretine bağlarken; Tournefort, tiftiği Ankara'nın zenginlik kaynağı olarak gösterip, bütün varlıklı kişilerin tiftik ticaretiyle uğraştığını belirtmektedir. Tancoigne, Asya'nın en yoğun ticari şehirlerinden birisi dediği Ankara çarşılarının,

41 Evliyâ Çelebi, *a.g.e.*, s. 213.

42 Corancez, *a.g.e.*, s. 403.

43 Türkler, sof ve şal kumaş tercih ederdi. Pockocke, *a.g.e.*, s. 90; Tiftik ipliğinden ince yarım çoraplar örülürdü. Tancoigne, *a.g.e.*, s. 20; Sultan Süleyman ve yaşlı Türkler sof kumaş tercih ederdi. Busbequius, *Travels into Turkey*, s. 66; Busbecq, *Türk Mektupları*, s. 55; Günâ-gün elvân pâdişâhlar giydüğü hayâl-i reng-âmiz sûflar bu keçi tüğünden hâsıl olur. Evliyâ Çelebi, *a.g.e.*, s. 213; Tiftik sadece Padişah sarayının sofları için kullanılırdı. Tiftik peruklara katılırdı. Tournefort, *A Voyage into the Levant II*, s. 350; Tournefort, *Tournefort Seyahatnamesi II*, s. 230; Tiftik ipliğinden çizgili, figürlü, zarif ve ince çoraplar örülürdü. Lennep, *Bible Lands*, s. 564; Tiftikten mamul örme ve dokumlar için bkz. Avram Galanti, *Ankara Tarihi I-II*, Çağlar Yayınları, Ankara 2005, s. 213.

Görsel

Akademik
Bakış

281

Cilt 14
Sayı 28
Yaz 2021

bir gezginin isteyebileceği her şeyi içerdiğini, tek başına şalların bu çarşıları zenginleştirmek için yeterli olduğunu, bunların da Ankara Keçisi'nin tiftiğinden dokunduğunu; hatta ipek, devetüyü veya yünden yapılmış kumaşları güzellikte geride bıraktığını dile getirmektedir.⁴⁴

Ankara kadar olmasa da Beypazarı da ticari bir mekân olup; burada haftada bir gün pazar kurulduğu gibi, çok kalabalık olan bu pazarda iplik ticareti ilk sırada gelmektedir.⁴⁵ Dauzats da, Beypazarı'nı 1855 yılında mühim bir tiftik üretim merkezi olarak göstermektedir.⁴⁶ Bunun dışında, Gerede çevresinde kırkılan tiftik burada satın alınırken, yörede eğrilmediği için Ankara'ya gönderilmektedir.⁴⁷ Ankara tiftiğinin bir kısmı ihraç edilirken, kalan tiftikten ince ve iyi boyanmış şallar dokunup İzmir ve İstanbul'a pazarlanmıştır.⁴⁸ İç piyasadaki tiftik ticareti, Ayaş'tan başlasa da Ankara tiftiği kadar ince olmadığı için makbul sayılmaz.⁴⁹ 19. yüzyılın ilk yarısından itibaren ham tiftik ticareti öne çıkarken, Ayaş'ta iplik üretimi önem kazanmış ve Ayaş, tüccarlar için yeni iplik alım merkezi haline gelmiştir. Ham tiftik ticaretinin yoğunlaştığı Ankara'dan gönderilen tiftiğin üçte biri, İzmit'te bulunan devlete ait fabrikada dokunan yünlü kumaşlarda kullanılmıştır.⁵⁰ Tiftik dokumaları ve tiftik ticareti, Ankara'ya bağlı kalırken; diğer şehirlerin girişimleri yürümese⁵¹ de 19. yüzyılın ikinci yarısının başlarında tüccarlar tiftik imtiyazını alınca, Ankara, çevre illerin ürün satış pazarı olmaktan çıkmıştır. Tiftik üretildiği yerde çile haline getirilip satılmıştır. Kalan miktar talep üzerine şal ve sof kumaş dokumak için kullanılmıştır. Siparişler için yetersiz kalan Ankara'nın temel ihtiyaçları yanında İstanbul'un ihtiyacı da buralardan karşılanmıştır. Kırşehir'de büyük sermayeli tüccar bulunmadığı için tiftik üretiminin dörtte biri Ankara ve Yozgat'a gönderilmiştir. Geri kalan dörtte üçü üreticiler tarafından pazarlara gelen veya bu iki şehirde bulunan tüccarlara götürülüp, doğrudan satılmıştır. Bu tüccarlar da aldıkları tiftiği Samsun, Mersin ve Bursa'ya taşımışlardır.⁵²

İç piyasada tiftik ticaretinde hileli mal satışları da olup; İstanbul'da yaşanan durum, gezgin Simeon tarafından, "Ankara ve Tosya'dan, her zaman olduğu

44 Dernschwam, a.g.e., s. 251; Cuinet, *La Turquie d'Asie I*, s. 289; Belon, a.g.e., s. 376; Evliyâ Çelebi, a.g.e., s. 214; Simeon, a.g.e., s. 191; Lucas, a.g.e., s. 152; Tournefort, *A Voyage into the Levant II*, s. 350; Tournefort, *Tournefort Seyahatnamesi II*, s. 230; Tancoigne, a.g.e., s. 19-20; Texier, a.g.e., s. 417; Poujoulat, a.g.e., s. 194.

45 Evliyâ Çelebi, a.g.e., s. 228.

46 Bozkurt, a.g.m., s. 269.

47 Pococke, a.g.e., s. 93.

48 Poujoulat, a.g.e., s. 194; William J. Hamilton, *Researches in Asia Minor, Pontus, and Armenia; with Some Account of their Antiquities and Geology*, Vol. I, John Murray, Printed by William Clowes and Sons, London 1842, s. 418.

49 Texier, a.g.e., s. 472.

50 Cuinet, *La Turquie d'Asie I*, s. 284; Cuinet, *La Turquie d'Asie IV*, s. 346.

51 Texier, a.g.e., s. 415.

52 Cuinet, *La Turquie d'Asie I*, s. 258, 330-331.

gibi bu defa da büyük miktarda tiftik getirilmişti. Sarraflar, malın yünle karışık kalb olduğunu görüp ihbar edince, satıcılar yakalanarak tiftik yerine yün sattıkları için tazyik edildiler. Onlar da memleketimizde tiftik kalmamıştır. Celaliler her tarafı harabeye çevirerek keçileri telef ve gasp eylemiş olduklarından fakir düştük ve bunu yaptık; diye itirafta bulundular. Mallar, şehrin meydanında yığılıp kâmilen yakıldı; fakat sahiplerine bir şey yapılmadı” şeklinde aktarılmaktadır. Ayrıca Celâlilerin keçi sürülerinin bir kısmını telef edip bir kısmına el koyup götürmeleri üzerine, taşrada yaşanan otorite boşluğunda Ankara Keçisi ve tiftik üretiminin büyük zarar gördüğü belirtilmiştir.⁵³

İç ticaret boyutu ile değerlendirildiğinde, 19. yüzyılın ilk yarısının sonlarında Kayseri'nin yıllık ticaret hacmi içerisinde, tiftik alımı vardır. Erzurum'dan okkası 6 paradan, 40.000 okka; Merzifon'dan okkası 5 ile 6 paradan, 7.000 okka tiftik ve keçi kılı alınmıştır. Keçi kılı, kıl çuval dokumasında kullanılmıştır. Erzurum'dan alınan tiftik, Kayseri'de temizlenip işlendikten sonra bir kısmı yerinde tüketildiği gibi okkası 15 ile 18 paradan, 25.000 okkası İstanbul ve İzmir'e satılırken; burada %2.5 oranında vergi kesilmiştir. Tiftik, Kayseri'den, İzmir'e kervanlarla taşınırken, yol uzun olduğu için yağmura maruz kalıp zarar görmüştür. Bu nedenle daha kısa mesafeden Tarsus'a taşınıp, depolanması ve buradan İzmir ve İstanbul'a sevk edilmesi önerilmiştir.⁵⁴

Ankara'daki tiftik endüstrisi, 1800'lü yılların başlarında çok gelişmiş büyük bir yerel refah kaynağıydı. Tiftik eğirildikten sonra atölyelerde gerekli işlemlerden geçirilip, çile halinde Avrupa'ya gönderilirdi. Sof ve şal kumaşın yıllık ihracatı, 800.000 parça veya 30.000 balyaya ulaşırdı; 1890 yılına gelindiğinde, iplik üretimi ve kumaş dokuma ciddi bir düşüş ile unutulmaya yüz tuttu. İplikleri Avrupa'ya göndermek için çile olarak hazırlayan atölyeler, büyük oranda terk edildi. Kumaş dokunan yerler azalırken; sadece Ankara'ya 30 km uzaklıktaki İstanos Köyü'nde üç dokuma atölyesi kaldı. Bu gerilemenin temel nedenlerinden biri, yurt dışına çıkarılan Ankara keçilerinin, İngiliz sömürgesi Güney Afrika'da iklime uyumu ile tiftik üretiminin başlamasıydı. Ardından 1874 yılından itibaren Güney Afrika tiftiği, Türk tiftiğinin ciddi bir rakibi oldu. Bu gelişme Ankara'daki tiftik endüstrisine büyük bir darbe indirdi. Devletin bu süreçte mevcut durumu korumak veya geliştirmek adına başta endüstri olmak üzere yatırım alanında politika üretememesi de önemli bir etkeni. Tiftik endüstrisi zayıflayınca, Ankara keçilerinin değer olarak diğer keçilerden herhangi bir farkı kalmadı. Kesilmek üzere büyük bir kaynağa dönüştü ve çoğu İstanbul'a gönderildi. Böylece keçilerin sayısında ciddi bir düşüş yaşandı. Bu azalmayı durdurmak ve üremeyi teşvik etmek için keçi başına 4.5 kuruştan alınan ağnam vergisi, 1 Mart 1888'den itibaren 3 kuruşa düşürüldü.⁵⁵

53 Simeon, *a.g.e.*, s. 61, 192.

54 William Burckhardt Barker, *Lares and Penates: or, Cilicia and its Governors; Being a Short Historical Account of that Province from the Earliest Times to the Present Day*, (ed. William Francis Ainsworth), London 1853, s. 372, 376-379.

55 Cuinet, *La Turquie d'Asie I*, s. 260, 289; Schreiner, *a.g.e.*, s. 155.

Bu süreçte dokuma endüstrisindeki mevcut durumu ele alan Arslanian, 1893 yılı itibari ile İstanbul'da on civarında, Ankara'da ise bir iki dokuma tezgâhı bulunduğunu belirtir ki buradan imalat sektörünün ciddi bir çöküş yaşadığı anlaşılmaktadır. Kannenberg, Ankara'da tiftiğe dayalı endüstrinin 1850'li yıllardan itibaren tamamen söndüğünü belirtmektedir. Buna neden olarak bir taraftan 1860 ile 1865 yıllarında Güney Afrika'ya uyum sağlayan keçilerden elde edilen tiftik miktarının artması ile rekabetin başlamasını gösterirken; diğer taraftan Avrupa'da gelişen makinalı üretim karşısında yerel endüstrinin rekabet şansını kaybedip, 1897 yılında tamamen yok olduğunu düşünmektedir. Ankara'da mahalle aralarında birkaç el tezgâhı kaldığını ve bunlarla da sınırlı iş görüldüğünü; fakat sadece Tosya'da kısmen bu sanayinin devam ettiğini belirtmektedir. Kannenberg'in ifade ettiği durum açısından bakılırsa, makinalı seri üretim boyutu ile İngiliz pamuklu ve yünlü kumaş dokuma endüstrisinin sanayi devrimi ile birlikte gelişme kaydetmesi, 19. yüzyılın başlarından itibaren sof ticaretinin gerilemesine neden olmuştur. Buna bir de 1838 Balta Limanı Ticaret Antlaşması koşulları eklenip, tiftik doğrudan dışarıya satılmaya başlanınca, sof ticareti büyük bir darbe almıştır. Yaşanan bu gelişmeler sonunda, ham tiftik dışarıya doğrudan satılırken; Osmanlı Devleti pazarlarında Avrupa kumaşlarının yer alması ve ayrıca kapitülasyonların tek taraflı olarak işlemesi de çöküşte ciddi bir etkidir. Tedbir olarak Güney Afrika tiftiğinin, Ankara tiftiği kadar kaliteli olmadığını belirten Arslanian, Ankara'da tiftik işçiliği ve ticaretinin yeniden canlandırılması gerektiğini savunmaktadır. Ayrıca hayvancılığın, özellikle Tiftik Keçisi üretiminin geliştirilmesi için 2. Abdülhamid döneminde 6 Mayıs 1895 tarihinde temeli atılıp, 1898 yılında tamamlanan Numune Çiftliği ve Mektebi kurulmuştur. Çiftlikte kaliteli tiftik keçisi yetiştirmeye elverişli yöntemler araştırılırken; çiftliğe bağlı okulda keçinin bakım ve yetiştirilme koşulları ile ecnebi mahsulata karşı rekabet yöntemleri öğretilmiştir. Bu öneri ve tedbirlere rağmen Ankara, tiftik endüstrisinin zayıflamasından sonra, ham tiftik alım merkezi haline gelmiştir. 20. yüzyıl başlarında Kırşehir üzerinden Ankara'ya giden Horvath, Kaman'da konakladığı anda, Ankara'ya tiftik satmaya giden kabile ile karşılaşmıştır. Buna göre Ankara'nın hâlâ bu dönemde de ham tiftik alımı yapan önemli bir merkez olduğu anlaşılmaktadır.⁵⁶

Tiftik ve Ürünlerinin İhracatı

Tiftik önemli bir hammadde olup; 16. yüzyıla ait bir malumata göre Ankara'ya gelen Yahudi tüccarların Ankara Keçisi tiftiğini alıp, Venedik'e gönderdikleri beyanından bu dönemde, tiftiğin ihracında bir engel bulunmadığı anlaşılmaktadır.⁵⁷ Aynı yüzyıl içerisinde Ankara ve çevresinde dokunan sof kumaş, önemli

56 Eyice, *a.g.m.*, s. 91-93; Erdoğan vd., *a.g.e.*, s. 100, 104; Mektep için bkz. Özkan Keskin, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Modern Ziraat Eğitiminin Yaygınlaşması: Ankara Numune Tarlası ve Çoban Mektebi", *OTAM/Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Sayı: 28, Güz 2010, s. 90-92; Horvath, *a.g.e.*, s. 103-104.

57 Galanti, *a.g.e.*, s. 201.

bir ticari girdi sağlarken; İstanbul, Bursa, Halep ve Şam yanında büyük bölümü Venedik, Lehistan ve İngiltere'ye satılmıştır. Tüccarlar, 1599 yılında Ankara'dan 162 deve yükü sof satın alırken; bunun toplam maliyeti 5.700.000 akçeye denk gelmektedir. Devlet, sof ticaretinden zarar-ı kassabiye adı ile %1 oranında vergi alırken; yine sof satışlarından damga vergisi tahsil edilmiştir. Bu yüzyılda ticaret, Müslüman veya yerli gayrimüslim tüccarlar aracılığı ile yürütülürken; Ankara'ya gelen yabancı tüccarlar, ülkeleri adına sof ticareti yapmaktaydı. Bunların çoğunluğunu Venedikliler, Lehliler ve 1604 yılından sonra İngilizler oluşturmuştur. Bunlar, Ankara'da uzun süre kaldıkları gibi barınmak için ev, topladıkları malları muhafaza etmek için de depo satın almışlar veya kiralamışlardır. Yabancı tüccarların oturduğu bu çok geniş evler, malların hazırlandığı depo veya tonozlu odalardan oluşan alt bölümler ile işçilerin kullanımı için ayrı bir giriş ve avluya sahiptir.⁵⁸

Sof ticareti önemli bir girdi sağlarken; Osmanlı Devleti, tüccarları korumaya yönelik her türlü tedbiri almıştır. Muhtemelen Celali isyanları kaynaklı eşkiya saldırısı nedeni ile İstanbul'a sof gelmemiş ve ticaret durma noktasına gelmiştir. Bunun üzerine sof ticareti ile uğraşan Müslim ve gayrimüslim tüccarlar, saldırılardan şikâyetçi olunca; Payitaht tarafından Üsküdar'dan Ankara'ya kadar bütün kadırlara yazılan 18 Mayıs 1609 tarihli hükümde, tüccarların rencide edilmemeleri emredilmiştir.⁵⁹ Bu defa 1646 tarihli bir fermana göre işlenmemiş tiftik ve ipliğin Ankara dışına çıkarılması yasaklandığı gibi, sadece kumaş ticaretine izin verilmiştir. Tiftik işleme ve dokuma, Ankara halkının önemli bir gelir kaynağı olduğu için ham tiftiğin ihraç yasağı 18. yüzyılda da devam ederken, kumaş yanında iplik ticareti de serbest bırakılmıştır. Bu yasağa rağmen Lucas, ülkesine dönerken yanında deri ve tiftik götürüp, tiftikten o dönemde Avrupa'da moda olan uzun peruk yaptırmak istemiştir. Fransa ve İngiltere'ye örnekler göndermiş; ancak işlenmemiş deri ile tiftiğin ihracı yasak olduğu için ticaretini yapamamıştır. Tiftik ihracını yasaklayan fermana rağmen uzunca bir süre sonra bunu ihlal edip; Halep, İzmir, Sinop ve Samsun üzerinden ham tiftik ihraç edilince, şikâyet üzerine 1817 yılında ihraç yasağı yenilenmiş ve bunu çiğneyen tüccarların mallarına el konulacağı belirtilmiştir.⁶⁰

17. yüzyılın sonları ile 18. yüzyıl boyunca ticaret Ankara'da oturan, hatta bir kısmı burada ölen İngiliz, Fransız ve Hollandalı tüccarlar tarafından yürütülmüştür. Bunların içinde bir de Venedikli olup, Fransız tüccarların 1790 yılında Ankara'da birkaç ticari temsilciliği bulunmaktadır. Bu tüccarlar, kaliteli sof

58 Ergenç, *a.g.e.*, s. 113-119; Erdoğan vd., *a.g.e.*, s. 99-100; Depo ve evler için bkz. Lennep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, s. 178.

59 Galanti, *a.g.e.*, s. 202-203.

60 Pococke, *a.g.e.*, s. 90; Lucas, *a.g.e.*, s. 152; Texier, *a.g.e.*, s. 416-417, 421; Kannenberg, tiftiğin Fransa ve İngiltere'de peruk yapımında kullanıldığını belirtmektedir. Eyice, *a.g.m.*, s. 92; Tiftik ihraç yasağı ile ilgili ferman için bkz. Suraiya Faroqi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, (çev. Neyyir Kalaycıoğlu), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000, s. 177-178.

başta olmak üzere şal, yağmurluk gibi çeşitli kumaşlar ile tiftik ipliğini satın alıp depolamaktadır. Bunlar içerisinde Doğu'nun en değerli malları olarak gösterilen Ankara ve Beypazarı tiftiği ipliklerinin ayrı bir yeri bulunmaktadır. Bu malların çoğunun sevkiyatı, güvenli ve büyük bir ticaret hacmi bulunan İzmir Limanı üzerinden yapılırken; Fransa'ya yönelik ihracat malları genellikle İstanbul ve İzmir limanlarına gönderilip, buralardan da Marsilya'ya sevk edilmiştir. Özellikle ecnebi tüccarlardan kapitülasyonlar ile elde ettikleri ayrıcalıkları kendi lehlerine kullananlar, yurt dışından İzmir'e kumaş ve çeşitli ürünler getirip, dönüşlerinde iplik ile parlak kumaş olarak da nitelenen, çeşitli renklerdeki sof kumaşı İngiltere başta olmak üzere çeşitli ülkelere götürmüşlerdir.⁶¹

Büyük bir kısmı yurt dışına ihraç edilen bu kumaşların hammaddesi tiftiğin okkası 1740 yılında 2 dolar iken ülke dışına ihracatı yasak olduğu için eğrilen tiftik ipliğinin ortalama fiyatı 2.5 ile 6 dolar arasında değişmektedir. Fiyat bazen 30 dolara kadar çıkar ki bu iplik kalitesi ile doğrudan ilgili olabilir. İplik veya kumaş olarak İngiltere, Fransa ve Hollanda'ya yapılan birbirine yakın toplam ihracat miktarı yıllık 600 deve yükü civarında olup; her bir yük 150 okkadan oluşmaktadır. İngiltere ile ticaret zayıflarken, en büyük ihracat Fransa ve Hollanda'ya yapıldığı gibi ipliğin okka fiyatı 3 ile 6 dolar arasında değişmektedir.⁶²

17. ve 18. yüzyıllar boyunca Ankara'da, Hollandalı ve Fransız tüccarların açtığı temsilcilikler etkili iken Fransız Devrimi her yerde ticareti sekteye uğratmıştır. Bu dönemde yaşanan savaşlar, Avrupa'nın tiftik ipliği ve sof kumaş talebini doğrudan etkilemiştir. Ankara ile yapılan tiftik ipliği ve kumaş ticareti uzun süre duraklamıştır. Fransızlar 1798 Mısır Seferi'nden dolayı Ankara'yı terk etmek zorunda kalmışlar; hatta ticaret erbabı Hollandalılar da ölmüştür. Bu duraklama döneminin ardından yeniden canlanan Ankara ticareti bu defa büyük oranda Rum tüccarların eline geçmiştir. Bunlar Ankara ve çevresindeki köylerden veya pazarlardan tiftikleri satın alıp, hazırladıkları malları kurdukları bağlantılar ile Avrupa'ya ve özellikle kumaşların büyük talep gördüğü İngiltere'ye ihraç etmişlerdir. Bu malları toplarken Londra veya İstanbul'daki İngiliz ve Rum ticarethaneleri tarafından desteklenmişlerdir. Hatta bu dönemde İstanbul'da bulunan bir İngiliz tüccar, Ankara'ya temsilcisi olarak gönderdiği bir Ermeni üzerinden ticari faaliyetlerini yürütmüştür.⁶³

61 Motraye, *a.g.e.*, s. 314; Mesela Lennep Ankara'da oturan ve burada ölen tüccarların mezar taşları üzerinden isimlerini, uyruklarını ve ölüm tarihlerini vermiştir. Lennep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, s. 177-184; Simeon, *a.g.e.*, s. 191; Olivier, *Voyage Dans l'Empire Othoman*, s. 346-347; Olivier, *Türkiye Seyahatnamesi*, s. 164; Lennep, *Bible Lands*, s. 202-203; John Baptista Tavernier, *The Six Voyages of John Baptista Tavernier, a Noble Man of France Now Living, Through Turkey into Persia and the East-Indies*, Printed for R.L. and M.P., London 1678, s. 34; Jean Baptiste Tavernier, *Tavernier Seyahatnamesi*, (ed. Stefanos Yerasimos, çev. Teoman Tunçdoğan), Kitap Yayınevi, İstanbul 2006, s. 117; Tournefort, *A Voyage into the Levant II*, s. 376; Tournefort, *Tournefort Seyahatnamesi II*, s. 249; Poccocke, *a.g.e.*, s. 38, 89; Kinneir, *a.g.e.*, s. 64.

62 Poccocke, *a.g.e.*, s. 90.

63 Motraye, *a.g.e.*, s. 314; Lennep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, s. 177-184; Reclus,

Ham tiftik ihracatı boyutu ile 19. yüzyıl başlarında birinci kalite tiftik ihracı yasak iken, Avrupa'ya ancak ikinci kalite tiftik satılmıştır. İstanbul'dan 1820 yılında birkaç balya işlenmemiş ham tiftik ihraç edilse de bundan sonra ağırlıklı olarak eğrilmiş iplik ticareti devam etmiş; hatta Ankara esnafı hızla artan talebi karşılamakta zorlanmıştır. Hamilton, tiftikten mamul ticarete 18. yüzyıl boyunca yapılan İngiliz aracılığının 1836 yılı itibari ile oldukça gerilediğini belirtmektedir. Oryantalist bir bakış açısı ile tiftik üretimi ve işletmelerini geliştirenlerin, Ermeniler olduğunu ileri sürmektedir. Tiftik ve ticaretinin Türkler tarafından tekelleştirildiğini; bunun da doğal olarak tiftik üretimi ve ihracatına yönelik kayda değer bir düşüşe neden olduğunu iddia etmektedir. Osmanlı Devleti, ticareti serbest bırakmasına rağmen, buna endişe ile yaklaşmaktadır. İngiltere ile yapılan 1838 Balta Limanı Ticaret Anlaşması, tiftik ihracatının önündeki engeli kaldırmış olmalı ki 1839 yılında ülkeden 1.247.000 libre tiftik ihraç edilmiştir. İngiltere, bu anlaşma ile pazarlardaki Türk tiftik tekeli büyük oranda ele geçirdiği gibi, 1844 yılında 1.290.771 libre tiftik ithal edip; bunun 97.529 libresini Almanya, Hollanda, Belçika, Fransa ve Amerika'ya satmıştır. İngiltere, 1846 yılında 1.287.320 libre Türk tiftiği alıp, bunun da 48.093 libresini ilgili ülkelere ihraç ile aracı rolü oynamıştır. Ankara havalisinde 1848 yılı itibari ile üretilen tiftiğin bir miktarı ülkenin ihtiyacı için dokunan şal ve kumaşlara ayrılırken; Hollanda'ya ihraç edilen iplik imalatında diğer yerlerden de toplanan 400.000 okka tiftik kullanılmıştır. Ham olarak 300.000 okka İngiltere'ye ihraç edilirken; ham tiftiğin çok az bir miktarı Marsilya Limanı'ndan Fransa'ya, Trieste tarafından Avusturya'ya girmiştir. Türk ihracatı 1853 yılında 2.916.509 libre olarak gerçekleşirken; 1858'de 3.312.012 libreye ulaşmış ve 1839'dan beri neredeyse üç katına çıkmıştır. Ankara tiftiği Avrupa'ya düşük nakliye maliyeti ile uygun fiyata taşınırken; özellikle İngiltere'ye ihraç edilen tiftik, İngilizler tarafından Kaşmir tiftiği adı altında, Avrupa'da altın fiyatına satılmış ve İngiltere bundan büyük oranlarda kâr elde etmiştir. Yine bu dönemde ihraç edilen tiftik ipliklerinden, Hintliler tarafından kaşmir şal kumaş dokunmaktadır.⁶⁴

Mordtmann, 1852 yılında Ankara'dan okkası 60 kuruştan 1.000.000 okka tiftik ihraç edildiğini belirtmiştir.⁶⁵ Kaliteli Türk tiftiği 50 ile 200 kilogram arasında değişen balyalarla ihraç edildiği gibi ihracat, 1850'de 12.884 balya, 1860'da 11.902 balya, 1861'de 16.592 balya, 1862'de 17.706 balya, 1863'de 14.812 balya, 1864'de 19.761 balya, 1865'de 27.641 balya, 1866'da 22.068 balya olarak gerçekleşmiştir.⁶⁶

a.g.e., s. 575; Bu bilgilerin geneli için bkz. Perrot, *a.g.e.*, s. 331.

64 Schreiner, *a.g.e.*, s. 70, 152-153; Faroqi, *a.g.e.*, s. 178; Hamilton, *a.g.e.*, s. 418; Texier, *a.g.e.*, s. 417; Tchihatcheff, *a.g.e.*, s. 699-700.

65 Galanti, *a.g.e.*, s. 204.

66 John L. Hayes, *The Angora Goat: its Origin, Culture and Products*, Press of A. A. Kingman Museum of the Boston Society of Naturel History, Boston 1868, s. 35.

Türk tiftiğinin 1875 ile 1896 yılları arasındaki ihracatının neredeyse tamamı her biri yaklaşık 170 libre ağırlığındaki çuvalarla İngiltere'ye yapılmıştır. İhraç edilen tiftiğin 22 yıllık ortalaması 40.924 çuvala ve 6.957.080 libreye denk gelmektedir. Yıllık üretim ortalaması düzenli seyrettiği halde, bazı yıllarda ihracatta yaşanan dalgalanma, yerel alıcılara bağlanmaktadır. Türk tiftiğinin 1890 ile 1894 yılları arası ortalama yıllık getirisi 365.593 sterlin iken, aynı dönemde Güney Afrika'dan Cape Town tiftiğinin getirisi 403.068 sterlin olarak gerçekleşmiştir.

Cape Town tiftiği devreye sokulup, İngiltere'ye ilk ihracat 1857 yılında 870 libre iken, 1867 yılında 50.832 libre olup; 1874 yılında 1.036.570 libre ile Türk ihracatının beşte birine ulaşmıştır. Bu tarihten itibaren yavaş yavaş Türk tiftiğinin pazardaki rakibi haline geldiği gibi tiftik verimi keçi başına fazla olsa da kalitesi, Türk tiftiğini yakalayamamıştır.⁶⁷

Rekabetten hareketle uluslararası piyasada Ankara ile Cape Town tiftik ticaret hacmi karşılaştırıldığı zaman 1893 yılında Ankara'dan 1.230.000 baş keçiden keçi başına 2.5 libreden 3.360.000 libre tiftik ve 200.000 sterlin gelir elde edilirken; Cape Town'da 2.811.206 baş Ankara Keçisi'nden keçi başına 3.5 libreden 9.457.278 libre tiftik ve 419.501 sterlin gelir elde edilmiştir. Türk tiftiği, Cape Town tiftiğinden daha kaliteli olsa da pazarlanabilir tiftik açısından fark görülmediği gibi 1894 yılında Türk tiftiği 6.900.000 libre iken, Cape Town tiftiği 9.000.000 libre; 1895 yılında Türk tiftiği 11.000.000 libre iken, Cape Town tiftiği 11.100.000 libre ile aynı orana ulaşmıştır. Hatta 1896 yılında Türk tiftiği 4.900.000 libre iken, Cape Town tiftiği 10.000.000 libre olarak gerçekleşmiştir. Dünya tiftik arzının Aralık 1895 bültenine göre 18.000.000 ile 20.000.000 libre arasında olduğu tahmin edilmektedir. Bu tarihte pazara ulaşan Türk tiftiği ile Cape Town tiftiğinin tamamını satın alan İngiltere, yine bunun 1.250.000 libre-sini Amerika'ya ihraç ettiği gibi kalanı kendi fabrikalarında işlemiştir.⁶⁸

Tiftik üretimi ve endüstrisinde yer almak isteyen Amerikan hükümeti, 1862 yılında tiftik endüstrisinin geliştirilmesi için Ankara keçileri ve tiftik ticareti hakkında rapor hazırlamak üzere İsrail Diehl'i, Türkiye'ye göndermiştir. Hazırlanan rapor, 1863 yılında hükümete sunulmuş; ancak Amerika, Türkiye ile hiçbir zaman ciddi bir rakip olamadığı gibi 1897 ile 1898 yılları tiftik üretim

67 İngiltere'ye, 1875'te 31.300 çuval 5.321.000 libre, 1876'da 26.000 çuval 4.420.000 libre, 1877'de 35.200 çuval 5.984.000 libre, 1878'de 27.300 çuval 4.641.000 libre, 1879'da 34.300 çuval 5.831.000 libre, 1880'de 48.500 çuval 8.245.000 libre, 1881'de 24.834 çuval 4.221.780 libre, 1882'de 53.325 çuval 9.065.250 libre, 1883'te 52.688 çuval 7.256.960 libre, 1884'te 53.058 çuval 9.019.860 libre, 1885'te 37.492 çuval 6.373.640 libre, 1886'da 57.796 çuval 9.825.320 libre, 1887'de 33.015 çuval 5.612.550 libre, 1888'de 44.171 çuval 7.509.070 libre, 1889'da 52.024 çuval 8.844.080 libre, 1890'da 4.120.220 libre, 1891'de 6.496.115 libre, 1892'de 7.774.541 libre, 1893'te 8.005.887 libre, 1894'te 6.889.165 libre, 1895'te 11.000.000 libre; 1896'da 4.900.000 libre tiftik ihraç edilmiştir. Schreiner, *a.g.e.*, s. 155, 160-162.

68 Schreiner, *a.g.e.*, s. 43-44, 164-165.

ortalaması yaklaşık 500.000 libre olarak gerçekleşmiştir.⁶⁹

Yaşanan rekabet ortamında Arslanian, 1893 yılı itibari ile Ankara tiftiğinin fiyatına değinmiştir. Bundan otuz yıl önce kilosu 30 veya 40 kuruş ederken; 1890 yılına doğru 12 ile 16 kuruşa kadar düşmüştür. Son yıllarda 10 kuruşa alıcı bulan tiftik, 1893 yılında 22 kuruşa yükselmiştir. Kannenberg'e göre, 1897 yılı itibari ile elli yıl önce tiftik endüstrisi sönünce, Türk tüccarlar piyasadan çekildikleri gibi aynı yıl içinde Ankara'da hiçbir muameleye tabi tutulmayan tiftik, ham olarak Ermeniler tarafından İstanbul'a gönderilmiştir. İstanbul'da yıkanma dahil bütün işlemlerden geçirildikten sonra Fransa ve İngiltere'ye ihraç edilmiştir.⁷⁰

Tiftik ve kumaş ihracatından elde edilen geliri sancaklar bazında da görmek mümkün olduğu gibi Erzurum'dan en kayda değer mallar, Trabzon üzerinden Marsilya'ya ihraç edilirken yurt dışındaki limanlarda satıldığı belirtilen ihraç malları içerisinde tiftik de bulunmaktadır. Ankara havalisinden 1890 yılı itibari ile yıllık ortalama tiftik ihracatı 1.500.000 kilogram olarak gerçekleşmiştir. Sivas, Tokat, Amasya ve Şebinkarahisar'ın yıllık ticaret hacmi içerisinde 1890 yılı itibari ile ihraç edilen tiftik miktarı toplam 115.940 kilogram iken; 208.680 Frank gelir elde edilmiştir. Musul'da ortalama yıllık tiftik üretimi, 500.000 kilogram olup; büyük bir bölümü Bağdat ve Basra Körfezi üzerinden yurt dışına satılmaktadır. İzmir'den 1891 yılında balyası 200 Frank'tan toplam 205 balyaya tiftik ihraç edilmiştir. Bunun 4.000 Frank tutarında 20 balyası İngiltere'ye, 28.400 Frank tutarında 142 balyası Fransa'ya, 8.600 Frank tutarında 43 balyası İtalya'ya gönderilmiştir. Ayrıca İzmit Limanı'ndan 1893 yılında ihraç edilen tiftikten 3.613.245 Frank gelir elde edilmiştir.⁷¹

Diyarbakır'dan 1890 yılında ihraç edilen 1.234 balya tiftikten 13.030 Türk Lirası gelir sağlanmasına rağmen özellikle Amerikan alımı azaldığı için %15 oranında daralma yaşanmıştır. Mardin'in 230.000 okka tiftik üretiminin 45.000 okkası yerinde tüketilip; kalan 185.000 okkası ihraç edilmiştir. Yine Van'dan komşu ülkelere birim fiyatı 40 kuruştan satılan 2.000 parça tiftik şal kumaştan 800 lira gelir elde edildiği gibi İstanbul üzerinden Avrupa'ya gönderilen, okkası 10 kuruştan 30.000 okka tiftikten 3.000 Türk Lirası gelir sağlanmıştır.⁷² Kütahya tiftiği, İzmir Limanı üzerinden ihraç edildiği gibi yıllık 45.000 Türk Lirası gelir

69 Schreiner, *a.g.e.*, s. 155.

70 Eyice, *a.g.e.*, s. 91-93.

71 Erzurum için miktar verilmez. Ankara'dan 1.500.000 kg, Sivas'ta 38.340 kg'dan 69.000 Frank, Tokat'ta 36.000 kg'dan 64.800 Frank, Amasya'da 29.000 kg'dan 52.200 Frank, Karahisar'da 12.600 kg'dan 22.680 Frank olmak üzere toplam 208.680 Frank gelir elde edilmiştir. Cuinet, *La Turquie d'Asie I*, s. 148, 259, 655, 722, 754, 788; Ankara tiftik miktarı için ayrıca bkz. Cronwright Schreiner, *a.g.e.*, s. 43; Cuinet, *La Turquie d'Asie II*, s. 800-801; Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie Géographie Administrative Statistique Descriptive et Raisonnée de Chaque Province de l'Asie – Mineure*, (ed. Ernest Leroux), Tome Troisième, Paris 1894, s. 430-431; Cuinet, *La Turquie d'Asie IV*, s. 348.

72 Cuinet, *La Turquie d'Asie II*, s. 441-442, 504, 679.

elde edilmiştir. Balıkesir’de yetiştirilen Tiftik keçilerinden 1892 yılı verilerine göre elde edilen süt ve peynir yerel tüketime ayrılırken; tiftik, Bandırma ve Akçay’ın önemli ihraç ürünleri arasında yer almaktadır. Kastamonu’dan tiftik ihraç edilmekle birlikte tiftikten yıllık 73.000 Türk Lirası gelir sağlanmaktadır. İnebolu Limanı, Kastamonu ve Çankırı tiftiğinin bir kısmının ihraç limanı konumunda olup; buradan ihraç edilen tiftikten elde edilen gelir 55.000 Türk Lirası iken, Çankırı’nın tiftikten elde ettiği yıllık gelir 20.000 Türk Lirası olup; Bolu’dan yıllık ihraç edilen tiftikten elde edilen gelir 18.000 Türk Lirası’na denk gelmektedir.⁷³

Yurt dışına ham tiftik ihracatı 20. yüzyılın başlarında da yapılmakla birlikte her yıl Avrupa ve Asya’nın dokuma fabrikalarına Ankara Yöresi’nden çuvalar dolusu tiftik ihracı devam etmiştir.⁷⁴

Keçilerin Yurt Dışına Götürülmesi

Ankara Keçisi’nin tiftiği ile tiftik ipliğinden dokunan kumaşların giyim kuşam alanında kullanılması ve bu hayvana Osmanlı Devleti’nin sahip olması yanında keçinin ve tiftiğin ham olarak yurt dışına çıkarılmasının yasaklanması Avrupalıların doğrudan bu keçiye sahip olmaları yönünde ilgilerini arttırdı. Keçiyi Avrupa’ya götürüp tiftik üretimini doğrudan kendi kontrollerine almak için çeşitli girişimlerde bulundular. 16. yüzyıldan itibaren Ankara Keçisi’nin yurt dışına götürülüp yetiştirilmesi için öneriler başladı ve arkasından girişimler devam etti.⁷⁵ Evliya Çelebi tarih vermese de muhtemelen 1640 yılından önce keçiler, yurt dışına götürüldü. Bir yılda tiftiği uzayan bu keçilerden elde edilen tiftikten iplik eğirilip sof kumaş dokunmak istendiyse de dokunan kumaş, sof özelliği taşımadı.⁷⁶ Keçilerin Avrupa’ya götürüldüğü ilk ciddi girişim, 1765 yılında İspanya Hükümeti’nin bir sürü ithal etmesi ile başladı. Ardından 1787 yılında Fransa Kraliyet Tarım Derneği Başkanı Aigues, Türkiye’den ithal ettiği keçileri, yetişme ortamına benzer Alplerin alçak bölgelerine yerleştirdi. Bundan sonra olduğu muhtemel Kral 16. Louis de, bir keçi sürüsü ithal edip, Rambouillet’e yerleştirdi; ancak hem bu sürü hem de Aigues’in sürüsü devrimin ardından tükendi.⁷⁷

Ankara Keçisi ile Avrupa’daki keçilerin melezlenmesi neticesinde tiftiğinin en kaliteli tiftik kadar kullanışlı hale getirilebileceği düşüncesi yanında teorik olarak bu melezleme fikri sonucunda birkaç yüzyıl boyunca bu keçilerin,

73 Cuinet, *La Turquie d’Asie IV*, s. 199-200, 259-260, 431, 442, 459, 504, 549.

74 Horvath, *a.g.e.*, s. 34.

75 Texier, *a.g.e.*, s. 415; Cronwright Schreiner, *a.g.e.*, s. 141.

76 Frenk veled-i zinâları bu Engüri keçilerinden Frenğistân’a götürüp hayâl iplik eğirüp sûf dokumak murâd edindiler. Bi-emrillah keçiler bir senede bayağı tüğlü keçiler oldu ve dokudukları şeyleri sûf olmayup mevc vermeğe kâdir olmadılar. Evliyâ Çelebi, *a.g.e.*, s. 213-214.

77 Hayes, *a.g.e.*, s. 30.

Ankara Keçisi'ne dönüştürülebileceği de ileri sürüldü.⁷⁸ Ankara Keçisi'nin nadir türlerden birisi olma özelliği ile belirli bir alanın toprak ve iklim özelliğine uyumu ve tiftiğinin inceliği ile kalitesinin Ankara toprağının doğal yapısından kaynaklandığını kabul ettikleri halde Fransızlar, yetiştirme girişiminden vazgeçmediler. Fransa'da yapılacak deneme ile yetiştirme girişiminin sonucunun ortaya konulabileceği; hatta bu denemenin çok önemli sonuçlara götürebileceği düşünüldü. 18. yüzyıldaki başarısız denemelere rağmen uygun yerlerde çevre ve iklime uyumunu sağlayıp yetiştirilmesi hedeflendi. Satın alma yolu ile Fransa'ya götürülmesi gündeme getirildi. Ankara'dan alınan keçilerin Halep üzerinden Lazkiye veya Kıbrıs'a götürülüp deniz yolu ile Fransa'ya sevk edilmesi önerildi.⁷⁹

Keçilerin kararlı ve sürekli iyi bir bakımla iklime uyum sağlayabileceği ve doğallaşacağı ileri sürüldü. Ankara sakinleri, refahlarının ana kaynağı olarak gördükleri keçilerin yurt dışına çıkarılması konusuna karşı çıktıkları için onları ikna etmek güçtü. Böyle bir girişim üzerine tüccarların olumsuz bir durumla karşılaşabilecekleri endişesi ile keçinin Avrupa'ya kaçak olarak götürülmesi de gündeme getirildi.⁸⁰ Satın alınan keçilerin kıyıya indirilip, Karadeniz üzerinden Trakya'da otlağı elverişli Beşika Körfezi'ne götürülüp; buradan da uygun yerlerde dinlendirilerek Avrupa'ya ulaştırılmaları hedeflendi. 19. yüzyılın ilk yarısının sonlarında fiyatı 15 ile 20 Frank'a satılan keçilerin, Ermenilerden alınabileceği dile getirildi. Bu şekilde Avrupa'ya götürülürse zira ticaret hacmi ve azalan keçi sayısının arttırılıp korunması da bir çare olarak ileri sürüldü.⁸¹

Bu öneriler devam ederken İspanya Kralı, 1830 yılında 100 baştan oluşan bir sürü ithal edip Escorial dağlarına yerleştirdiği gibi bunlar 1848 yılında hepsi beyaz 200 başa ulaştı ve iyi bir sonuç elde edildi. Tekelerin muhteşem bir tiftiği olduğu belirtilirken; keçiler, İspanya'nın orta bölgesinin iklimi, bitki örtüsü ve doğal koşullarına uyum sağladı. Aynı dönemde Huelva'da da 100 baştan oluşan bir başka Ankara Keçisi sürüsü vardı. Fransa İmparatorluk iklimlendirme Derneği de yoğun bir çaba ile 1855 yılında 92 baştan oluşan bir sürüye sahip olduğu gibi bu sürü parçalanıp, Fransa'nın farklı bölgelerine yerleştirildi. Bunların birçoğu öldü hatta sağ kalanlardan da kaliteli tiftik alınamadı. Bunun üzerine 1858 yılında tüm ayrı sürüler birleştirilip, yetiştirme ortamına uygun olduğu düşünülen Souliard'a yerleştirilince keçiler burada sağlıklı bir şekilde gelişip sayıları arttı. Tiftik kalitesi de incelik ve parlaklık açısından elverişli hale geldi; ancak 1859 yılındaki sert kış ile yağışlı ve nemli yaz, sürünün çoğalmasını engelledi. Kışın aşırı kar yağışı ile keçiler ağaçlarından çıkarılamazken; yazın aralıksız yağmurlar ile ıslanan ve nemli bir ortamda ıslak ot ile beslenen keçi-

78 Buffon, *Histoire Naturelle Quadrupedes*, Tome Septieme, A la Librairie Stereotype De P. Didot, Paris 1799, s. 182; Lennep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, s. 243.

79 Corancez, *a.g.e.*, s. 404-406; Texier, *a.g.e.*, s. 421.

80 Tancoigne, *a.g.e.*, s. 20.

81 Texier, *a.g.e.*, s. 421; Tchihatcheff, *a.g.e.*, s. 696-697.

lerin birçoğu sulu ötürükten ölürken, ilaçla hastalık kontrol altına alındı. Bu hastalık sonrasında 1855 yılında 92 baştan oluşan sürüden 1862 yılına gelindiğinde 70 baş keçi kaldı.⁸²

İngilizlerin, Güney Afrika kolonisindeki Cape Town'a, Ankara Keçisi ilk defa bir sanayi geliştirme düşüncesinden ziyade uğraşı olarak 1838 yılında birkaç keçi ithal etmeleri ile başladı; ancak 1853 yılına gelindiğinde bunlardan doğan oğlaklar kötüleşip herhangi bir verim alınamadı. Bu defa İngilizler, endüstrinin tiftik talebini doğrudan karşılamak için 1856 yılında Cape Town'a 30 baş keçi ithal ettikleri gibi 1857 yılında birkaç keçi daha götürüldü. Bu tarihler tiftik ticaretinde Türk tekeline kırmak adına girilen önemli tarihler olarak değerlendirilmektedir.⁸³

Cape Town'a, Ankara Keçisi ithalatı için 1858 veya 1860 yıllarından itibaren bizzat şirketler devreye girdi. Dördüncü ithalatta 30 ile 40 baş civarında keçi satın alındı. Kastamonu havalisinden seçilen ve çoğunluğu teke, safkan bir sürüden oluşan 376 baş keçi, 1868 yılında İstanbul'dan vapur ile sevk edildi; ancak kötü hava koşulları nedeni ile yolda keçilerin çoğu öldü. Kalan 54 baş teke ile 44 baş keçi, 1868 yılı Aralık ayında Port Elizabeth'de açık arttırma ile satıldı. En büyük sevkiyat 1869 yılında yapıldı. Ankara, Beypazarı, Gerede, Çerkeş ve Kastamonu havalisinden seçilip satın alınan teke ve keçilerden oluşan 806 baş İstanbul'dan vapur ile gönderilirken; yoldaki kayıptan sonra arta kalan 720 baş keçi, Port Elizabeth'e indirildi. Kastamonu ve Çankırı havalisinden 1870 yılında satın alınıp birkaç vapura 200 ile 250 arasında paylaştırılan teke ve keçilerden oluşan 750 baş Cape Town'a sevk edildi. Yolculuk sırasında 87 baş kayıp verilirken; inişten sonra 60 baş keçi daha öldüğü gibi kalanlar koloni içerisinde satılıp dağıtıldı. Kastamonu havalisi ile Ayaş ve Beypazarı'ndan seçilip satın alınan 385 baş keçi, Eylül 1870'te İstanbul'a getirilip bunlardan 5 baş teke ve 183 baş keçi seçilerek, Ekim ayı başlarında vapura yüklenip gönderildi. Akdeniz'de şiddetli bir fırtınaya tutulup, 22 ton saman zayi olurken; 26 keçi boğulunca vapur, Bulgar çoban eşliğindeki 162 baş keçi ile Cebelitarık Limanı'na yanaştı. Yolculuk sırasında birisi çiçek hastalığından olmak üzere 39 keçi ile kuru otlarla beslenen keçiler yeterince süt vermediği için biri hariç oğlaklar da açlıktan ölünce, elde kalan 119 baş keçi, 4 baş teke ve 1 baş oğlak, Mart 1871'de Port Elizabeth'e ulaştırılıp karantinaya alındı. Kayıplardan dolayı maliyet oldukça yükseldiği gibi Port Elizabeth ve Uitenhage'de üç ay güdülen keçilerin üçte ikisi bu defa tüylerini döktü. Bir de bu tarihe kadar Cape Town'da toplanan 2.000 civarındaki Ankara Keçisi bölgede çıkan akciğer hastalığına yakalanınca, büyük bir kıırım yaşanıp 125 baş keçi kaldı. Bu süreçten itibaren İstanbul'daki İngiliz Konsolos Yardımcısı Gavin Gatheral devreye girip, siparişleri topladığı gibi Ankara'dan satın aldığı 60 ile 80 baş civarında olduğu belirtilen keçiler,

82 Hayes, a.g.e., s. 30-31.

83 Schreiner, a.g.e., s. 9, 154-155.

1871 ile 1873 yılları arasında iki parça şeklinde gönderildi. Bundan sonra keçiler Ankara, Beypazarı ve Gerede'den satın alındı. Yarısi teke 40 baş 1873 yılında; çoğunluğu teke 110 baş, 1875 yılında; 120 baş, 1876 yılında; 110 baş, 1877 yılında gönderildi. Güney Afrika'da tanınmış bir Ankara Keçisi yetiştiricisi olan J. B. Evans, 1879 yılında Gavin Gatheral ile birlikte Anadolu'ya geçip, keçilerin yetiştiği yerleri dolaştıktan sonra Gerede'ye bağlı Dörtdivan'dan 23 baş teke ve 7 baş keçi satın aldı. Siparişler devam ederken Gatheral, 1880 yılında Gerede ve Beypazarı'ndan satın aldığı 128 baş teke ile 50 baş keçiyi Cape Town'a gönderilmek üzere İstanbul'a sevk etti.⁸⁴

Diest'in 1896 yılında verdiği bilgilere göre İngiliz rekabeti, Ankara'da keçinin sağladığı kazancı çok azalttı. Bir okka tiftik 1866 yılında 60 kuruşa satılırken; 1892 yılında 9 kuruşa düştüğü gibi 1896 yılında 18 kuruşa kadar yükseldi. Osmanlı Devleti bunun tehlikesini anlayıp, Ankara Keçisi ihracını yasaklamak istediysede bu defa İngiliz elçisi diplomatik yollarla buna karşı çıktı. İhracatın yeniden başlaması üzerine Türk sürü sahipleri, tiftik keçisi satmak istemediler; ancak ödenen yüksek para karşısında bu önlem de bir fayda sağlamadı. Diest, aynı tarihte Ankara'dan 2.000 baştan oluşan bir sürünün sessizce Bolu üzerinden Karadeniz kıyısına indirilerek, götürüldüğünü öğrendiğini belirtmektedir.⁸⁵

Ankara'nın tiftik ticareti alanındaki refah dönemi 1880 yılına kadar devam ederken; Ankara Keçisi'nin yetiştirilme alanı büyük ölçüde genişledi. Bu tarihte tiftik fiyatı ve temel endüstride yaşanan düşüşün nedeni hükümetin izni ile çok sayıda keçinin, Cape Town'a ihraç edilmesine bağlanmaktadır. Düşüşten rahatsız olan Türk üreticiler, aynı yıl içinde ihracı yasaklayan bir ferman çıkarılana kadar itiraz ve ısrar edince, ferman çıkarıldı; ancak Cape Town'daki tiftik üretim hacmi büyümesini sürdürdü. İhraç yasağının çıkarıldığı tarihte Güney Afrika'da Ankara Keçisi talebi durma noktasına geldi. Hatta önde gelen keçi üreticileri, 1895 yılında sürülerin istenilen kaliteye ulaştırıldığı gerekçesi ile ithalat konusunu risk olarak görmeye başladı. Bu nedenle kaliteli damızlık keçi seçmek üzere deneyimli üreticiler Türkiye'ye gönderilmedikçe, ithalatın güvenli olmayacağı kararlaştırıldı. Özellikle akciğer hastalığı endişenin en önemli nedeni olup; herhangi bir keçi ithal edildiğinde ölümcül hastalığın tekrar ortaya çıkması, üreticileri tedirgin etti. Bu düşünceler ve ihraç yasağına rağmen Gavin Gatheral, gösterdiği yoğun çaba neticesinde 1895 yılında son kez olmak üzere ithalat izni almayı başardı. Aynı yılın Ağustos ayı başlarında adamlarını Ankara Keçisi satın almaya gönderdi. Bunlar, tiftik fiyatındaki düşüşü Cape Town'a yapılan ihracata bağlayan üreticilerin ciddi bir muhalefeti ile karşılaştı. Ankara Valisi de üreticiler gibi keçilerin ihracına karşı çıktı. Hatta

84 Schreiner, *a.g.e.*, s. 190, 194-199, 202; Galanti, *a.g.e.*, s. 212-213; Ayrıca bkz. Seda Tan, "XIX. Yüzyılda Anadolu'dan Güney Afrika'ya Tiftik Keçisinin Yasal ve Kaçak Sevkiyatı", *OTAM/ Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Sayı: 35, Bahar 2014, s. 143-150.

85 Eyice, *a.g.m.*, s. 90.

hazırladığı bir dilekçeyi Payitaht'a arz edip, tiftik endüstrisini içinde bulunduğu bataktan kurtarmak için ihracatı yasaklamanın gerekliliğini vurguladı.⁸⁶

Vali, köylülere keçi satmamaları talimatını verirken, daha önce satılan keçilerin iade edileceğini belirttiği gibi Gatheral'in gönderdiği adamı tutuklandı. Bu defa büyükelçi devreye girince, Dâhiliye Nezareti'nden valilere acil telgraflar çekilip engelleri kaldırmaları ve Gatheral'in adamlarının ihtiyaçlarını gidermeleri için talimat verildi. Bunun üzerine Ankara ve Kastamonu havalsindeki en iyi sürülerden damızlık olarak seçilen 165 Ankara Keçisi iki ay sonra İstanbul'a getirildi. İstanbul'dan 16 Ekim 1895 tarihinde vapura yüklenen keçiler, iki Ermeni ve bir Türk çoban eşliğinde yola çıkarıldığı gibi yaşanan sert fırtınayla bir keçi ölürken kalanlar 6 Aralık'ta Port Elizabeth'e ulaştırıldığı gibi hepsi akciğer hastalığına karşı karantinaya alındı. Gavin Gatheral 6 Kasım 1896'da 33 baş teke ve 30 baş keçiyi vapura yükleyip Port Elizabeth'e indi. Keçiler iki ay karantinaya alındıktan sonra 13 Ocak 1897 tarihinde halka açık artırma ile satıldı. Böylece ilk sevkiyattan bu tarihe kadar Anadolu'dan, Cape Town'a 3.000 baştan fazla Ankara Keçisi ihraç edildi.⁸⁷

Amerika'ya ise ilk Ankara Keçisi 1848 yılında ihraç edildi. Amerikan Hükümeti özel bir görevle Dr. James B. Davis'i Türkiye'ye gönderdi. Başkan'ın nezaketini takdir eden Sultan, Ankara'dan seçilen 9 baş keçiyi Dr. Davis ile birlikte gönderdi; ancak bunlardan 2 baş teke ile 6 baş keçi olmak üzere 8'i Amerika'ya ulaştı. Bundan sonra doğrudan Amerika'ya keçi götürme süreci başladı. Şirketler aracılığı ile 1856 veya 1857'deki ikinci girişim neticesinde, 6 veya 8 civarında keçi ithal edildi. Bunun ardından 1864 yılında 40 baş keçi gönderildi; ancak bunlardan uyuz ve yara nedeni ile bir kısmı yolculukta, geri kalanlar ulaştıktan sonra ölürken; 1866 ile 1867 yıllarında 20'şer baş keçi ithal edildi. İthalat süreci devam ettiği gibi 1869 yılında götürülen 150 baş keçiden, 135 baş Amerika'ya ulaştı. Rum, A. Eutichides, 1870 yılında babasına ait Türkiye'deki sürülerden 175 baş keçiyi Amerika'ya gönderdi; ancak bunların çoğu uyuz hastalığı ve yara nedeni ile öldü. Sağlam kalanlar Kaliforniya'ya gönderilip devlet fuarında açık artırma ile satıldı. Amerika'ya 1874 yılında 3'ü safkan damızlık 9 baş keçi ithal edilirken; İngiliz bir kaptan 1875 veya 1876 yılında 2 baş damızlık keçi getirip sattı. Ayrıca John M. Harris 1876 yılında Ankara'yı ziyaret ederken, 2 baş teke ve 10 baş keçi satın alıp götürdü. Amerika'ya 1879 yılında 3 baş keçi daha ithal edilirken; bu tarihe kadar götürülen keçi sayısı 400 civarına ulaştı. Türkiye'de 1880 yılında yurt dışına keçi çıkarılması yasaklanınca, bundan sonra ithalat gerçekleşmedi.⁸⁸

Avustralya'ya, Ankara Keçisi'nin götürülme süreci Melbourne tüccarı Sechel'in, Cape Town'daki başarıyı duyması ile başladı. Bursa'dan 1856 yılın-

86 Schreiner, *a.g.e.*, s. 157, 160, 208-210.

87 Schreiner, *a.g.e.*, s. 211-212, 216.

88 Schreiner, *a.g.e.*, s. 56, 235, 238-240.

da ilk defa Avustralya'ya 7 baş keçi ithal edilirken; bunlar Victoria Zooloji ve İklimlendirme Derneği tarafından satın alınıp Melbourne'deki Royal Park'ta bulunan araziye yerleştirildi. İkinci kez 1865 yılında Bursa çevresinden seçilen 12'si safkan 95 baş keçi, İzmir Limanı'ndan vapura yüklenip, Melbourne gönderildiği gibi 2 kayıpla 1866 yılının başlarında 93 keçi kıtaya ulaştı. Bir kısmı açık artırma ile satılırken; kalanlar, Kraliyet Parkı'ndaki arazide bulunan diğer keçilerle karıştırıldı. Halktan bazı kişilerin aldığı keçiler, iyi bir şekilde yetiştirilirken, Royal Park'takilerin gelişimi zayıf kaldı. Anadolu'dan 1869 yılında Güney Avustralya'ya 10 baş safkan Ankara Keçisi daha ithal edilirken; 1871, 1872 ve 1873 yıllarında Ankara ve Kastamonu havalisinden 16 baş teke ve 168 baş keçi ithal edildi. Ayrıca Avustralya'da 1873 yılında yayınlanan Ankara Keçisi raporuna göre 40 baş teke ve 74 baş keçi bulunduğu; 1896 yılı raporuna göre de keçileri Victoria'ya sokma girişiminin başarısız olduğu kabul edildiği gibi, 100 veya 200 baş civarında keçi kaldığı tahmin edilmektedir.⁸⁹

Amerika ve Avustralya'ya götürülen keçileri yetiştirme çabaları olumsuz sonuç verirken, Fransa'da istenen verim alınamadığı gibi bunlardan kaliteli tiftik elde edilemedi. Güney Afrika'da iklim uyumu sağlanan keçiler üzerinde 1870'lerden sonra yapılan çalışmalar sonucu tiftik kalitesi Ankara kadar olmasa da 1890'da Ankara Yöresi'ndeki üretime, nitelik ve nicelik açısından yaklaşan bir ürün elde edildi. Böylece Ankara açısından bu tarihe kadar dış satımda ilk sırayı alan tiftik üretimi darbe yedikçe, miktar ve fiyat olarak dengesiz bir değer ortaya çıktı. Dünya pazarının büyümesi ve tekstil üretimindeki gelişmelerin yanı sıra, 1892'den sonra demiryolu ulaşımının gelişmesi, tiftik dış satımını bir ölçüde dengeli bir düzeye ulaştırdı.⁹⁰

Ankara Keçisi'nin yurt dışına ithalat çabaları sürerken; Texier'e göre Fransa'ya götürülmesinin sağlayacağı ekonomik yarar kadar çevreye vereceği zarar da bulunmaktadır. Çevik bir hayvan olan keçi, çukur veya tümsek demeden her yeri atlayıp geçtiği gibi ekinleri ve filizleri yediği için hem tarım alanlarına hem de ormanlara zarar vermektedir. Benzeri bir yaklaşımla Bodemeyer de bitkileri kökünden yediği ve yok ettiği gerekçesi ile Ankara Keçisi'ni zararkeç olarak görmektedir.⁹¹ Aynı düşüncede olan Diest de 1896 yılı baharında geldiği Ankara ile ilgili gözlemlerinde bir zamanlar ağaçlık ve ormanlık olan Ankara Yöresi'nin bitki örtüsü bakımından fakirleşmesinin nedenini keçilere bağlamaktadır.⁹²

89 Schreiner, *a.g.e.*, s. 248-253.

90 Cuinet, *La Turquie d'Asie I*, s. 289; Erdoğan vd., *a.g.e.* s. 105.

91 Texier, *a.g.e.*, s. 422; Hauptmann E. Von Bodemeyer, *Quer Durch Klein-Asien in den Bulghar-Dagh*, Druck und Verlag: Die Druck-und Verlags-Aktien Gesellschaft Vormalis Dölter, Emmendingen, Freiburg im Breisgau 1900, s. 31.

92 Eyice, *a.g.m.*, s. 90.

Sonuç

Ankara Keçisi'ni köken olarak oryantalist bakış açısı ile Batılı gezginler sorgulasalar da Türkistan Coğrafyası'ndan Türkler tarafından getirildiğini kabul etmek zorunda kaldılar. Keçinin yöreye getirilişi 11. ve 13. yüzyıllar arasına tarihlenip; özellikle Türk göçleri sürecine bağlandı. Yetiştigi ortam ile bütünleşip Ankara Keçisi adı ile bilinen bu keçi türünü Türklerin yetiştirdiği ve dünyaya tanıttığı kabul gördü.

Ankara'ya uğrayan hemen hemen her gezginin dikkatini çeken ilk hususlardan birisi Ankara Keçisi ve tiftik olup; tiftiğin rengi, şekli, uzunluğu, keçinin görünümü üzerinde sıklıkla durdular.

İklim ve bitki örtüsü ile keçinin bütünleştiği yer Ankara ve çevresi iken, buralar hem keçinin sağlıklı gelişimi ve üremesi hem de tiftik verimi açısından elverişlidir. Bu çevrede yetiştirilen keçilerden elde edilen tiftik, hem Türk topraklarında hem de dünyada yetiştirildiği alanlarla kıyaslandığı zaman bunların hiç birisi Ankara havalisinden elde edilen tiftiğin kalitesini yakalayamadı. Tiftik kalitesinin iklim ve buna bağlı yaz ve kış sıcaklığı ile bitki örtüsüne bağlı beslenme koşullarından etkilendiği anlaşılır; ancak keçilerin otladığı Ankara çevresindeki açık arazide pıtrak, dikenli bitki türleri ve çalılıarın az bulunması nedeni ile bunlara tiftiğin dolaşıp yıpranmamasının da tiftik kalitesine etkisi göz ardı edilmemelidir. Ankara Yöresi dışında, Türk topraklarında, İç Anadolu Bölgesi'nin büyük bir kısmı, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun belirli yerleri, Orta ve Batı Karadeniz Bölgesi, Marmara Havzası'nın büyük bir bölümü ile Ege Havzası'nın İç Batı Anadolu Bölümü, hatta Musul Yöresi keçinin yetiştirildiği ve tiftik elde edilen yerlerdir.

Yetiştirilme alanı genişlese de Ankara Keçisi hassas ve iklime uyumu zor bir hayvan olup; özellikle kış dönemlerinde hayvanın sağlığı açısından iyi korunması, gerekli barınma koşullarının oluşturulması, nemli ıslak ortamdan uzak tutulması ve durgun su içirilmemesi gerekmektedir. Uygun iklim koşullarında tutulmaz ise ciğerini çabuk bozmakta; hatta uyuz hastalığına yakalanıp yağır olmaktadır. İklimlendirilmesi yanında Ankara Keçisi'nin güdülmesi, yıkanması, tiftiğin kırkımı, taranması, eğirilmesi ve dokunması genellikle üreticiler tarafından bilinen ve yapılan bir husus iken; dokunup, kumaşa dönüştürülmesine ve boyanmasına kadar en önemli merkez Ankara'dır. Burada işlem basamaklarında uzmanlaşmış bir meslek erbabı olduğu gibi bütün bu üretim alanlarında icra edilen görev, halka da önemli bir gelir sağlamaktadır. Bu açıdan yöre ahalisinin geçimini keçi ve keçiye bağlı ürünlerden temin etmesi, ham tiftik ihracının yasaklanmasının temel nedenidir.

Gezginlerin çoğu keçiler ve üreticiler ile tiftiği işleyip kumaş dokuyan Türk toplumundan hayranlıkla bahsetseler de, bazıları oryantalist bir bakış açısı ile Ankara'da keçileri yetiştiren hatta tiftik işleme sektörünü elinde tutan-

Geçisi

ların Ermeniler olduğunu ileri sürüp; pazar payındaki daralmayı, tiftiğin Türk tekeline geçmesine bağlamıştır.

Tiftiğin tekstil endüstrisinde, kaliteli kumaş dokuma ve giyim kuşam alanında kullanımı yurt dışında ilgiyi oldukça arttırdı. Tiftikten mamul kaliteli sof ve şal kumaşların ipek ile kıyaslanacak kadar değerli olması, Avrupa'da talep artışında etkili oldu. Kumaş dokuma ve ihracı boyutu ile Ankara önemli bir ticari üs haline geldiği gibi sof, şal, halı ve çeşitli dokuma türleri ile çorap, atkı, eldiven gibi örgüler, her şekilde ilgi gördü. Tiftiğin peruk yapımında kullanılması da Avrupa'da ilgiyi arttırdı. Bir süre sonra dokuma kültürü bir türlü geliştirilemeyip, hep eski usulde kaldığı için yeni gelişmeler karşısında rekabet şansını kaybetti.

Tiftik işleme merkezi konumundaki Ankara, 16. yüzyıldan itibaren yabancı ülkelerin temsilcilerinin uğrak yeri ve hatta yerleşip satın alma merkezleri açtıkları ve öncelikle iplik ve kumaş satın alıp depolayarak ülkelerine doğrudan pazarladıkları bir yer oldu. Tiftik ihraç yasağı kalkınca, tiftik alıp pazarladılar. Fransız Devrimi sonrasında yaşanan kargaşa ortamı, Avrupa'da tiftik talebini olumsuz etkiledi. Fransa'nın 1798 yılında Mısır'ı işgali Türkler ile Fransızlar arasındaki ilişkileri gerince, Fransız tüccarlar Ankara'yı terk etmek zorunda kaldı. Ticaret bir süre sonra 19. yüzyıl içerisinde yeniden gelişme gösterse de tiftik ticareti İngiliz, Fransız ve Hollandalıların çekilmesi ile Osmanlı Devleti vatandaşı Rumların, hatta bir süre sonra da Ermenilerin eline geçti. Mevcut sosyo-ekonomik koşullar hem üretici hem de ticaret yapan Türkler açısından olumsuzluklara yol açarken; hem pazardan hem de imalat sektöründen Türklerin çekilmesi üzerine ortam Rumlar ve Ermeniler ile onların Batıda bağlantı kurdukları ecnebi tüccarlara kaldı. Bunlar ihracatta Batı bağlantıları ve özellikle İngilizlerle birlikte hareket ettiler. Hatta 19. yüzyılda uluslararası pazarlardaki tiftik tekeli, İngilizler tarafından ele geçirildiği gibi bunlar, Türklerden aracılar vasıtası ile aldıkları tiftiği Avrupa ülkeleri ile Amerika'ya pazarlayıp, büyük kârlar elde ettiler.

Ankara Keçisi'nin doğrudan Türklerin tekelinde bulunması, Avrupa başta olmak üzere Amerika ve Avustralya kıtalarının ilgisini her geçen gün arttırdı. 16. yüzyıldan itibaren keçiyeye sahip olmak için diplomatik girişimler başladı. İspanya ve Fransa 18. yüzyılda diplomatik yollarla bir miktar keçiyeyi ithal etti; ancak iklimle uyum ve üretim konusunda süreklilik sağlayamadılar ve kaliteli tiftik elde edemediler. 19. yüzyılda özellikle İngilizler, sömürgeleri konumundaki Güney Afrika'ya götördükleri ve ihraç engeli kalktıktan sonra ardı ardına gerçekleştirdikleri ithalat neticesine, keçilerin iklimle uyumunu sağlayıp bol miktarda tiftik elde etmeyi başardılar. Güney Afrika, 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren tiftik alanında uluslararası piyasaya girip rekabete başlarken; 1895 yılında Türk üretimi ile eşit hale geldi. Bu arada Amerika ve Avustralya'da keçiyeyi ithal etti; ancak bunlar da üretim ve tiftik elde etme boyutu ile istedikleri kaliteyi yaka-

Geçisi

Akademik
Bakış

297

Cilt 14
Sayı 28
Yaz 2021

layamadılar. Güney Afrika tiftiği kalite bakımından olmasa da miktar olarak uluslararası piyasada Türk tiftik ihracatına karşı büyük bir engel olarak doğdu.

Sanayi devrimi sonrasında yaşanan teknolojik gelişmeler ve makinalı üretim, Ankara'da yerel koşullarda kalmış tiftik işletmelerine darbe indirirken; özellikle 1838 Balta Limanı Ticaret Antlaşması'nın getirdiği koşullar sonrasında ihraç ve ithal gümrüklerindeki değişiklik, yerli işletmeciler açısından dengeleri altüst etti. Ülke, yabancı malların istilasına uğrarken; yerli işletmecinin bunlar karşısında rekabet şansı kalmadı. Endüstri alanında dönüşümün sağlanamaması da önemli bir etkeni. Kapitülasyonların tek taraflı işlemesi bu endüstri dalına zarar veren bir başka husustu. Bunlara bir de keçilerin yurt dışına çıkarılması ve özellikle İngiliz sömürgesi Güney Afrika'da iklime uyumu ile sayının arttırılıp tiftik elde edilmesi ve uluslararası pazarlarda yerini alması eklenince, Türk üretici büyük zarar gördü.

Tiftik fiyatları ile yerli üretici maliyetleri arasındaki denklem, yerli işletmeler aleyhine bozuldu. İşletmeci, ürettiği kumaş maliyeti ile seri üretim karşısında rekabet şansını yitirdi. Batı'daki üretim tarzı ile yerli endüstri kuruluşlarının üretim tarzı farklıydı. El emeği, dokumayı değerli kılsa da piyasada tutunmak ve pazar anlamında eski talep kalmadı. Çünkü ham tiftiğin yurt dışına götürülüp fabrikalarda kumaşa dönüştürülmesi iş ve süreci ile Osmanlı Devleti yerli endüstri kuruluşlarının şartları eşit değildi. Bir süre sonra yerli endüstri çöküp birkaç aile işletmesi el tezgâhı dışında herhangi bir işletme kalmadı. Bu ortamda ham tiftik ihracı üzerine kurulu bir sistem ortaya çıktı. Devlet de Batı'da yaşanan gelişmeler karşısında endüstri alanında dönüşümü sağlayamadı. Tiftiğin elde edildiği yerde üretime dönük, rakiplerle rekabet edebilecek, işletmeler açmak gibi bir düşünce de yoktu. Devletin içinde bulunduğu ekonomik darboğaz gibi bir savunma mantığı bu noktada işlevsiz olup; bu bir iktisadi zihniyet dünyası idi. Devlet bürokrasisi tiftik fiyatlarında yaşanan dalgalanma ve çöküş nedeni ile 1880 yılında üreticilerin direktmesi sonucu Ankara Keçisi ihracını yasaklasa da Güney Afrika'da durum doyma noktasına ulaştığı için sonucu çok fazla etkilemedi. İyi niyetli bir girişim olarak Numune Çiftliği ve Mektebi'nin açılıp burada keçinin bakım, üreme, kaliteli tiftik elde etme, ecnebi mahsulata karşı mücadele yöntemleri öğretilse de keçi ve tiftik üretimi devam etti; ancak tiftiğe dayalı yeni usul endüstri dalı kurmaya yönelik bir düşünce ve algı oluşturulamadı. Türkler, Dünya'da, Ankara Keçisi ve tiftik üretiminin 1850 yılı itibari ile %100'üne yakın bir orana sahip iken bundan sonra giderek azalması ve üstünlüğün kaybedilmesi hatta bugün Türkiye'nin dünyadaki tiftik üretim payının %6'ya düşmüş olması, geçmişten günümüze tarım ve hayvancılık alanında izlenen politika açısından sorgulanması gereken bir husustur. Tiftik üretimi ve mamul maddeye dönüştürme anlamında gerekli yatırımın yapılamaması ve dönüşümün sağlanamaması, hayvancılık önünde duran bir engel olma özelliğini korumaktadır.

Görüş

Akademik
Bakış

298

Cilt 14
Sayı 28
Yaz 2021

Üretim olmadan tüketime yönelik bir bakış açısı veya hammaddeye dayalı bir üretim tarzı ile dünyadaki ticari ve ekonomik dengeler içerisinde tutunmak mümkün değildir. Her şeye rağmen dünyada en kaliteli tiftiğin Ankara ve çevresinde üretildiği gerçeğinin hâlâ geçerliliğini koruması, bu alanda yapılacak yatırımların hem hayvancılık hem de endüstri boyutu ile ülkeye önemli bir girdi sağlayacağını göstermektedir.

Kaynaklar

- AINSWORTH, William Francis, *Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea, and Armenia*, Vol. I, Harrison and Co., Printers, St. Martin's Lane, London 1842.
- BARKER, William Burckhardt, *Lares and Penates: or, Cilicia and its Governors; Being a Short Historical Account of that Province from the Earliest Times to the Present Day*, (ed. William Francis Ainsworth), London 1853.
- BELON, Pierre, *Les Observations de Plusieurs Singularitez et Choses Memorables, Trouvees en Grece, Asie, Indee, Egypte, Arabie*, Chez Hierosme de Marnef, & la veufue Guillaume Cauellat, au mont S. Hilaire, a l'enseigne du Pelican, Paris 1588.
- BODEMEYER, Hauptmann E. Von, *Quer Durch Klein-Asien in den Bulghar-Dagh*, Druck und Verlag: Die Druck-und Verlags-Aktien Gesellschaft Vormals Dölter, Emmendingen, Freiburg im Breisgau 1900.
- BOZKURT, Tolga, "Seyahatnamelerde Beypazarı", *Tarihin Peşinde*, 8, 2012, s. 258-291.
- BROQUIERE, Bertrandon De La, *Bertrandon De La Broquiere'in Denizışı Seyahati*, (ed. Ch. Schefer, çev. İlhan Arda, yay. haz. Muhittin Salih Eren), Eren Yayınları, İstanbul 2000.
- BUFFON, *Histoire Naturelle Quadrupedes*, Tome Septieme, A la Librairie Stereotype De P. Didot, Paris 1799.
- BUSBECQUIUS, A. G., *Travels into Turkey: Containing the Most Accurate Account of the Turks, and Neighbouring Nations*, Printed for J. Robinson, at the Golden-Lyon in Ludgate-Street; and W. Payne, Opposite Durbam Yard in the Strand, London 1744.
- BUSBECQ, Ogier Ghislain De, *Türk Mektupları*, (ed. Emre Yalçın, çev. Derin Türkömer), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011.
- CORANCEZ, Louis Alexandre Olivier, *Itineraire d'une Partie Peu Connue de l'Asie Mineure*, Paris 1816.
- CUINET, Vital, *La Turquie d'Asie Geographie Administrative Statistique Descriptive et Raisonnee de Chaque Province de l'Asie - Mineure*, (ed. Ernest Leroux), Tome Premier, Paris 1892.
- CUINET, Vital, *La Turquie d'Asie Geographie Administrative Statistique Descriptive et Raisonnee de Chaque Province de l'Asie - Mineure*, (ed. Ernest Leroux), Tome Deuxieme, Paris 1891.
- CUINET, Vital, *La Turquie d'Asie Geographie Administrative Statistique Descriptive et Raisonnee de Chaque Province de l'Asie - Mineure*, (ed. Ernest Leroux), Tome Troisieme, Paris 1894.
- CUINET, Vital, *La Turquie d'Asie Geographie Administrative Statistique Descriptive et Raisonnee de Chaque Province de l'Asie - Mineure*, (ed. Ernest Leroux), Tome Quatrieme, Paris 1894.
- DAVIS, E. J., *Anatolica; or, the Journal of a Visit to Some of the Ancient Ruined Cities of Caria, Phrygia, Lycia, and Pisidia*, Grant and Co., Printers, London 1874.
- DAVIS, E. J., *Anadolu XIX. Yüzyılda Karya, Frigya, Likya ve Pisidya Antik Kentlerine Yapılan Bir Gezinin Öyküsü*, (çev. Funda Yılmaz), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2006.
- DERNSCHWAM, Hans, *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü*, (çev. Yaşar Önen, Kültür Bakanlığı Yayını), Mersin 1992.
- ELOY, Aucher, *Relation de Voyages en Orient de 1830 a 1838*, (rev. M. Le. Comte Jaubert), Premiere Partie, Librairie Encyclopedique de Roret Rue Hautefeuille, Paris 1843.
- ERDOĞAN, Abdülkerim vd., *Osmanlı'da Ankara*, Ankara Büyük Şehir Belediyesi Yayını, Ankara 2007.
- ERGENÇ, Özer, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, Ankara Enstitüsü Vakfı Yayınları, Ankara 1995.

Görsel

Akademik
Bakış

299

Cilt 14
Sayı 28
Yaz 2021

EVLİYÂ ÇELEBİ b. Derviş Mehmed Zıllî, *Evlîyâ Çelbi Seyahatnâmesi*, II. Kitap, (haz. Zekeriya Kurşun, Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1998.

EYİCE, Semavi, "Ankara'nın Eski Bir Resmi", *Atatürk Konferansları IV*, TTK Yayınları, Ankara 1971, s. 61-124.

FAROOHİ, Suraiya, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, (çev. Neyyir Kalaycıoğlu), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000.

FELLOWS, Charles, *A Journal Written During an Excursion in Asia Minor*, Printed by Richard and John E. Taylor, London 1839.

FONTANIER, V., *Voyages en Orient, Entrepris Par Ordre du Gouvernement Français de l'Annee 1821 a l'Annee 1829*, Librairie Universelle de P. Mongie Aine, Paris 1829.

GALANTİ, Avram, *Ankara Tarihi I-II*, Çağlar Yayınları, Ankara 2005.

HAMILTON, William J., *Researches in Asia Minor, Pontus, and Armenia; with Some Account of their Antiquities and Geology*, Vol. I, John Murray, Printed by William Clowes and Sons, London 1842.

HAYES, John L., *The Angora Goat: its Origin, Culture and Products*, Press of A. A. Kingman Museum of the Boston Society of Nature History, Boston 1868.

HAWLEY, Walter A., *Asia Minor*, Printed by William Brendon and Son LTD., New York 1918.

HORVATH, Bela, *Anadolu 1913*, (çev. Tark Demirkan, yay. haz. Ayşen Anadol), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996.

KESKİN, Özkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Modern Ziraat Eğitiminin Yaygınlaşması: Ankara Numune Tarlası ve Çoban Mektebi", *OTAM/Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 28, Güz 2010, s. 87-106.

KINNEIR, John Macdonald, *Journey Througe Asia Minor, Armenia, and Koordistan, in the Years 1813 and 1814; with Remarks on the Marches of Alexander, and Retreat of the Ten Thousand*, John Murray, London 1818.

LENNEP, Henry J. Van, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor; with Illustrations of Biblical Literature and Researches in Archeology*, Vol. II, Printed by William Clowes and Sons, London 1870.

LENNEP, Henry J. Van, *Bible Lands: Their Modern Customs and Manners Illustrative of Scripture*, Harper & Brothers Publishers Franklin Square, New York 1875.

LUCAS, Paul, *Voyage du Sieur Paul Lucas, Fait Par Ordre du Roy Dans La Grece, L'asie Mineure, La Macedoine et L'Afrique*, Tome I, Chez Nicolas Smart Imprimeur Ordinaire de Monfeigneur le Dauphin, rue Saint Jacques, au Dauphin Couronne, Paris 1712.

MIKUSCH, Dagobert Von, *Avrupa ile Asya Arasındaki Adam Gazi Mustafa Kemal*, C. III, (çev. Esat Nermi Erendor), Çağdaş Matbaacılık ve Yayıncılık, İstanbul 2000.

MOTRAYE, A. De La, *Voyages du Sr. A. De La Motraye, en Europe, Asie & Afrique*, Tome Premier, Chez T. Johnson & J. Van Duren, A La Haye 1727.

OLIVIER, G. A., *Voyage Dans l'Empire Othoman, l'Egypte et la Perse*, Tome I, Chez H. Agasse, Imprimeur-Libraire, Rue Des Poitevins, Paris 1793.

OLİVIER, *Türkiye Seyahatnamesi (1790 Yıllarında Türkiye ve İstanbul)*, (çev. Oğuz Gökmen), Ayyıldız Matbaası, Ankara 1977.

PERCY, Earl, *Highlands of Asiatic Turkey*, Printed by Ballantyne, Hanson & Co., London 1901.

PERROT, Georges, *Souvenirs D'un Voyage en Asie Mineure*, Michel Levy Freres Libraires Editeurs, Paris 1864.

POCOCKE, Richard, *A Description of the East and Some other Countries*, Vol. II, Part II, Printed for the Author, by W. Bowyer, London 1745.

POUJOLAT, M. Baptistin, *Voyage a Constantinople Dans l'Asie Mineure, en Mesopotamie, a Palmyre, en Syrie, en Palestine et en Egypte*, Tome I, Societe Belge de Librairie, Bruxelles 1841.

RECLUS, Elisee, *Nouvelle Geographie Universelle La Terre et Les Hommes*, C. IX, Imprimerie A. Lahne, Paris 1884.

SCHREINER, S. C. Cronwright, *The Angora Goat*, Published under Auspices of the South African Angora Goat Breeders Association, London 1898.

- SİMEON, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi*, (çev. Hrand D. Andreasyan), Kesit Yayınları, İstanbul 2007.
- STRABON, *Antik Anadolu Coğrafyası (Geographika: XII-XIII-XIV)*, (çev. Adnan Pekman), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2000.
- TAN, Seda, "XIX. Yüzyılda Anadolu'dan Güney Afrika'ya Tiftik Keçisinin Yasal ve Kaçak Sevkiyatı", *OTAM/Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 35, Bahar 2014, s. 137-152.
- TANCOIGNE, M., *A Narrative of a Journey into Persia, and Residence at Teheran: Containing a Descriptive Itinerary from Constantinople to the Persian Capital; also a Variety of Anecdotes*, Printed for William Wright, London 1820.
- TAVERNIER, John Baptista, *The Six Voyages of John Baptista Tavernier, a Noble Man of France Now Living, Through Turkey into Persia and the East-Indies*, Printed for R.L. and M.P., London 1678.
- TAVERNIER, Jean Baptiste, *Tavernier Seyahatnamesi*, (ed. Stefanos Yerasimos, çev. Teoman Tunçdoğan), Kitap Yayınevi, İstanbul 2006.
- TAYLOR, Bayard, *The Lands of the Saracens; or, Pictures of Palestine, Asia Minor, Sicily and Spain*, Printer Stereotyper and Elektrotyper Carton Building, New York 1859.
- TEXIER, Charles, *Küçük Asya Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi*, (çev. Ali Suat), C. 2, Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı Yayını, Ankara 2002.
- TCHIHATCHEFF, P. De, *Asie Mineure Description Physique, Statistique et Archeologique*, (ed. Gide et J. Baudry), Deuxieme Partie, Imprimerie de J. Claye, Paris 1856.
- TOURNEFORT, M., *A Voyage into the Levant: Containing the Ancient and Modern State of the Island of the Archipelago; As Also of Constantinople, the Coast of the Black Sea, Armenia, Georgia, the Frontiers of Persia, and Asia Minor*, Vol. II, London 1718.
- TOURNEFORT, J., *Tournefort Seyahatnamesi*, C. II, (ed. S. Yerasimos, çev. A. Berktaş, T. Tunçdoğan), Kitap Yayınevi, İstanbul 2005.

Extended Abstract

Western travellers who travelled through the lands of the Ottoman Empire gave detailed information while drawing the attention of Angora Goat and mohair. They investigated the goat as its origin and speculated on the possibility that it may have belonged to them with an orientalist point of view, but they accepted that it was brought by Turks from the Geography of Turkistan between the 11th and 13th centuries.

The place where the goat is integrated with the climate and vegetation is Ankara, and over time, goats started to be raised in a wide area in Turkish lands. Although the cultivation area expanded, quality mohair was obtained from around Ankara.

All the work and process related to mohair, which is converted into fabric by undergoing various processes in Ankara, are an important source of income for the local people. Therefore, the export of goats and raw mohair abroad is prohibited. Beginning from the 16th century on, foreign traders came and opened agencies in Ankara which was an important centre for mohair and finished products. They bought and marketed other products made of sof fabric and mohair, which received a lot of attention in Europe. In the 19th century, the barrier to the export of raw mohair was also removed.

The turmoil that followed the French Revolution and the occupation of Egypt by France in 1798 negatively affected the yarn and fabric trade. When relations between the French and the Turks were strained, the French merchants left Ankara, together with the Dutch merchants. Thus, when foreign and domestic Turkish merchants withdrew from the market, the trade, which redeveloped in the 19th century, fell into the hands of Greek and Armenian merchants who were citizens of the Ottoman Empire. They exported the goods they collected to Europe and England through their connections in the West.

Görsel

Akademik
Bakış

301

Cilt 14
Sayı 28
Yaz 2021

The fact that the goat is under the monopoly of the Turks and the raw material of valuable fabrics such as sof and shawl are mohair has increased the interest of Europe, America and Australia in goats day by day. Spain and France imported some goats in the 18th and 19th centuries but failed to adapt to the climate, produce and obtain quality mohair. There was no improvement in the production of goats taken to America and Australia and the quality of mohair. In the 19th century, the British, as a result of a series of successive imports of the colonies to South Africa, ensured the adaptation of goats to the climate and obtained plenty of mohair, although not as high quality as Turkish one. Thus, South African mohair, which entered the international market from the last quarter of the 19th century, caught Turkish mohair production in 1895.

Technological developments after the Industrial Revolution negatively affected mohair enterprises in Ankara that remained under local conditions. Especially as a result of the 1838 Balta Liman Treaty of Trade, the change in export and import customs upset the balance for domestic enterprises. While the country was invaded by foreign goods, domestic enterprises could not compete with them. The unilateral processing of capitulations has also seriously damaged the mohair industry. Turkish producers and businesses suffered altogether when the goats were reproduced in South Africa with the adaptation of the climate and obtaining plenty of mohair. The Ottoman Empire banned the export of Angora Goats in 1880 due to the fluctuation and collapse of the mohair market, but this did not change the result much. While Turkish producers who feed goats decreased, producers and enterprises lost their earnings, and the state lost tax revenue.

Goş

Akademik
Bakış

302

Cilt 14
Sayı 28
Yaz 2021

1923-1980 Yılları Arasında Isparta Sanayisi ve Ekonomiye Katkıları*

Industry in Isparta and Its Contributions to the Economy Between 1923-1980

Esin YÜZBAŞI ** - Bayram AKÇA***

Öz

Bu çalışmada, Isparta'nın 1923-1980 yılları arasındaki sanayi faaliyetleri ve bunların Isparta ekonomisine sağladığı katkılar incelenmiştir. Isparta sanayisinde, gülcülük, gülyağcılık ve halı dokuma sektörleri şehrin ekonomisine yön vermiştir. Bunların yanında Isparta'da eski yöntemlerle yapılan küçük el sanatları; dokumacılık, dericilik, kunduracılık, bakırcılık, urgancılık-mutaflık ve nalbantlık varlığını sürdürmüş fakat sanayileşme ile küçük el sanatlarının ekonomiyeye etkisi azalmıştır. Cumhuriyet döneminde Türkiye'de uygulanan iktisat politikaları sayesinde, 1923-1980 yılları arasında Isparta'da önemli fabrikalar kurulmuştur. Özellikle 1970'ten itibaren farklı sanayi sektörleri gelişmiş, çimento, yem, orman ürünleri işleme, bisküvi, meyve suyu, konfeksiyon fabrikaları açılmış ve bunlar sayesinde Isparta'nın ihracat yaptığı ürün sayısı ve sanayiye bağlı gayrisafi milli gelir düzeyi artmıştır. Isparta sanayisinde önemli bir yer tutan bu fabrikalar hem şehrin ekonomisine hem de ülke ekonomisine katkı sağlamıştır. Cumhuriyet döneminde Türkiye'de uygulanan ekonomi politikaları sayesinde sanayileşme artmış ve 1978 yılına gelindiğinde; Isparta sanayisinin il gayri safi milli hasılası üzerindeki payı %15,1'e yükselmiş ve Isparta sanayisi bu oran ile tarım sektörünün %25,1'lik payından sonra şehrin ekonomisine en çok katkı sağlayan ikinci alan olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Isparta, Sanayi, Gülcülük, Halıcılık, El Tezgâhlarına Dayanan Sanayi, Fabrikalar.

Abstract

In this study, the industrial activities of Isparta province between 1923 and 1980 and the contributions of these activities to Isparta economy have been investigated. In Isparta, the sectors of rose farming, rose oil manufacturing and carpet weaving have directed the city's economy. Besides these, small handicrafts made with old methods in Isparta, which are weaving, leatherwork, shoe-making, coppersmithing, rope making and blacksmithing, continued to exist but their impact on the economy decreased with industrialization. Thanks to the economic policies implemented in Turkey during the republican era, important factories were founded between the years 1923 and 1980. Especially in the early 1970s, different industrial sectors developed, cement, feed, forest products processing, biscuit, fruit juice and garment factories have been opened and thanks to these, the number of products that Isparta exports and the level of gross provincial income due to industry increased. These factories, which hold a significant place in Isparta industry, made contributions to both city economy and that of the country. Thanks to the economic policies implemented in

Makale Geliş Tarihi: 03.02.2020. Makale Kabul Tarihi: 13.11.2020.

* Bu çalışma, Esin Yüzbaşı'nın 2019 yılında Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde kabul edilen "Cumhuriyet Döneminde Isparta (1923-1980)" başlıklı Doktora tezinden üretilmiştir.

** Dr., E-mail: esinn-38@hotmail.com; ORCID ID: 0000-0002-0685-6120.

*** Prof. Dr., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
E-mail: abayram@mu.edu.tr; ORCID ID: 0000-0001-7396-3498.

gazi

Akademik
Bakış

303

Cilt 14
Sayı 28
Yaz 2021

Turkey during the Republican era, industrialization increased and by 1978; the share of Isparta industry in the gross provincial product increased to 15.1%, and with this rate, Isparta industry became the second largest contributor to the city's economy after the agricultural sector's share of 25.1%.

Key Words: *Isparta, Industry, Rose Farming, Tapestries, Industry Based on Handlooms, Factories.*

Giriş

Mayıs ve haziran aylarında şehri saran gül kokusu ve meşhur yün halı dokumasıyla Isparta, gülcülük ve halıcılıkta hep ön planda olmuştur¹. İlk kez İran'da üretildiği bilinen gülyağı Hindistan, Tunus, Cezayir, Fransa, İtalya ve Bulgaristan'da da üretilmiş ve gülün bu üretim yerleri arasında en fazla gülyağı üretimini yapan Bulgaristan olmuştur². 17. yüzyıl sonlarında Bulgaristan'a gülyağı üretme tekniğini getirenlerin Türk tüccarlar olduğu ileri sürülmektedir. Bulgaristan'da gülyağcılığın merkezi Kızanlık olup³ 17. yüzyılın son çeyreğinde Edirne'den Kızanlık'a giden gülyağcılık, 19.yüzyılın son çeyreğinde Anadolu'ya (Bursa ve İstanbul) tekrar geri dönmüştür. Isparta'da ilk olarak 1888 yılında eski adı Hacıayvaz, şimdiki adı Gülcü Mahallesi olan mahallede eski Muhasebe Başkâtibi İsmail Efendi'nin gül yetiştirme denemesini başarı ile sonuçlanmasıyla gülcülük başlamış olup Isparta şehri hem Türkiye'de hem de dünyada gülcülüğüyle ünlenmiştir⁴. I. Dünya Savaşı öncesinde Isparta'nın gülcülükte rakibi Bursa olsa da Cumhuriyet dönemiyle birlikte Türkiye'de gülcülükte önde gelen şehir Isparta olmuştur⁵. 1950-1960 yılları arasında Isparta'da; Isparta-Dinar ve Isparta-Eğirdir yollarının iki tarafları gül bahçeleriyle donatılmış⁶, 1954'te Isparta'da 9 kurucu kooperatifi ile kurulan Gülbirlik sayesinde kooperatifler arasında rekabetin önlenmesi ve kalitenin korunması hedeflenmiştir⁷. 1983 yılı verilerine göre; Türkiye'de gülyağı üretiminin %80'inini Isparta üretmiş ve gülyağcılık sektöründe Türkiye'de öncü şehir olmuştur⁸.

Isparta halıcılığı ise 1891'de Isparta Mutasarrıfı Zihni Paşa'nın bu dönemde yeni yeni başlayan halıcılık faaliyetleri için şirket kurdurup, bu şirketten hisse almasıyla gerçekleşmiştir. Zihni Paşa'nın sonrasında Ermeni Haçik Usta Isparta'da halıcılığın öncülerinden olmuş, Şark Halı Kumpanyası onun sayesinde kurulmuştur⁹. Isparta halıcılığı I. Dünya Savaşı'ndan olumsuz etkilenmiş,

- 1 Bu bilgi, 01.10.1955 Isparta Şarkikaraağaç doğumlu Gülbirlik Genel Müdürü Hasan Çelik ile 20.08.2019 tarihinde yapılan sözlü görüşmeden elde edilmiştir (Çelik, Kişisel Görüşme, 20 Ağustos 2019).
- 2 T.C. Tarım, Orman ve Köy İşleri Bakanlığı Isparta İl Müdürlüğü ve Gülbirlik, 1987, s. 3.
- 3 Hasan Baydar-Soner Kazaz, *Yağ Güllü & Isparta Gülcülüğü*, Gülbirlik Yayınları, Isparta, 2013, s.11-12.
- 4 Baydar ve Kazaz, *a.g.e.*, s.16-17.
- 5 *Isparta 1923-1938*, Ankara Basım ve Cilt Evi, Ankara, 1938, s.82.
- 6 T.C. Tarım Orman ve Köy İşleri Bakanlığı Isparta İl Müdürlüğü ve Gülbirlik, *a.g.e.*, s.3.
- 7 Hasan Çelik, Kişisel Görüşme, 20 Ağustos 2019.
- 8 T.C. Tarım Orman ve Köy İşleri Bakanlığı Isparta İl Müdürlüğü ve Gülbirlik, *a.g.e.*, s.5.
- 9 Süleyman Sami Böcüzade, *Kuruluşundan Bugüne Kadar Isparta Tarihi*, Çev. Suat Seren, Serenler Yayınları, İstanbul, 1983, s.252.

Görüş

Akademik
Bakış

304

Cilt 14
Sayı 28
Yaz 2021

savaş sonrasında da bu etki devam etmiştir¹⁰. Cumhuriyet ile birlikte Isparta ekonomisinde halıcılık önemli bir yer tutmuş ancak burada halıcılık üzerine fabrika olmayışı halıcılık sektörünün gelişimini olumsuz yönde etkilemiştir¹¹. 1927'de Isparta'da dokuma işi yapan 48 işletme olup bu işletmelerde çalışan sayısı 1.174 kişi olmuştur¹². Isparta'nın ilk iplik fabrikası T.A.Ş. 1926'da kurulmuş olup¹³ 1943'e geldiğinde Sümerbank bu iplik fabrikasını satın alıp, Sümerbank topluluğuna katmıştır¹⁴. II. Dünya Savaşı'ndan da olumsuz etkilenen Isparta ekonomisinin önemli bir sektörü olan Isparta halıcılığındaki durgunluğu gidermek adına mücadele edilmiştir¹⁵. 1950-1960 yıllarında Isparta ekonomisinde halıcılık en önemli ticaret kaynağı olmasına rağmen¹⁶ 1970'den sonra halıcılıkta kalite düşmüş ve tekrar halıcılık sektörü canlandırılmak istense de istenilen sonuç alınamamıştır¹⁷. 1970'den 1979 yılına kadar halıcılık faaliyetleri sürdürülmüş ancak 1980'de ülke ekonomisindeki bunalım Isparta halıcılığını da olumsuz yönde etkilemiştir¹⁸.

Isparta'da eski bir geçmişe sahip olan el sanatları ise; dokumacılık, dericilik ve kunduracılık başta olmak üzere urgancılık-mutafılık, bakırcılık ve nalbantlık olmuştur¹⁹. Isparta'daki fabrika sektörüne bakıldığında; gülyağı, halı, un, yün ipliği, orman ürünleri, kereste, dokuma ve gıda sanayi başta gelmektedir²⁰. Cumhuriyet dönemiyle birlikte Türkiye'de uygulanan iktisat politikaları sayesinde ülke ekonomisinin toparlanmasına yönelik çalışmalar olmuş²¹, Isparta'da da bu iktisat politikaları doğrultusunda 1926'da Isparta İplik Fabrikası, 1927'de Deri Fabrikası²², 1928'de Güzel Isparta Rakı Fabrikası²³, 1935'te Isparta Gülyağı Fabrikası²⁴, Isparta Güneş Gazoz Fabrikası²⁵, 1973'te GÖLTAŞ

- 10 "Isparta", *Yurt Ansiklopedisi Türkiye İ İ Dünü Bugünü Yarını*, C.5, Anadolu Yayıncılık, İstanbul, 1982, s.3554.
- 11 Bu bilgi, 1987-1989 yıllarında Isparta Ticaret ve Sanayi Odası Başkanı olan 1936 yılı Isparta doğumlu Atilla Süldür'den 09.05.2019'de elde edilmiştir (Atilla Süldür, Kişisel Görüşme, 9 Mayıs 2019).
- 12 T.C.B.D.İ.E., *Sanayi Sayımı 1927*, Ankara, 1969, s.32.
- 13 Önder Küçükerman, *Batı Anadolu'da Türk Halıcılık Geleneği İçinde İzmir Limanı ve Isparta Halı Fabrikası*. İstanbul, 1990, s.159.
- 14 *Yurt Ansiklopedisi Türkiye İ İ Dünü Bugünü Yarını*, a.g.e., s.3554.
- 15 "Halıcılığımız", *Isparta*, 30 Ekim 1946, s.1-2.
- 16 *Yurt Ansiklopedisi Türkiye İ İ Dünü Bugünü Yarını*, a.g.e., s.3562.
- 17 "Isparta Halılarında Kalite Düştü", *Isparta*, 29 Mayıs 1970, s.1.
- 18 *Yurt Ansiklopedisi Türkiye İ İ Dünü Bugünü Yarını*, a.g.e., s.3561.
- 19 Bu bilgi, Bakırcılar Arastası esnaflarından, 20.09.1960 tarihli Isparta Merkez doğumlu Adnan Tuncoğlu ile 02.09.2019'de yapılan görüşmeden elde edilmiştir (Adnan Tuncoğlu, Kişisel Görüşme, 2 Eylül 2019).
- 20 *Isparta Yıllığı 1923-1983*, Ofset Matbaacılık, Isparta, 1983, s.297.
- 21 *Yurt Ansiklopedisi Türkiye İ İ Dünü Bugünü Yarını*, a.g.e., s.3541.
- 22 Nuri Katircioğlu, *Bütün Isparta*, Bereket Matbaası, Ankara, 1958, s.72.
- 23 Kadir Temurçin, "Isparta İlinde Sanayinin Gelişimi ve Yapısı", *Coğrafi Bilimler Dergisi*, Cilt:2, Sayı:2, 2004, s.85.
- 24 Temurçin, a.g.m., s.86.
- 25 Katircioğlu, a.g.e., s.74.

Görüşme

Akademik
Bakış

305

Cilt 14
Sayı 28
Yaz 2021

Çimento Fabrikası²⁶ ve 1976'ta orman ürünleri üzerine kısa adı ORMA olan Orman Mahsulleri İmalat Sanayi vb. birçok fabrika Isparta'da faaliyetlerini sürdürmüştür²⁷. Bu fabrikaların ürettikleri ürünler ve yaptıkları ihracatlar ile Isparta ekonomisinin gelişimine katkı sağladığı görülmüştür.

Bu çalışmada; Cumhuriyetin ilanı ile birlikte 1980 yılına kadar olan dönemde Isparta'nın sanayisi ele alınmış olup şehirdeki önde gelen el zanaatları ve fabrikalar incelenerek onların Isparta'nın ekonomisine dolayısıyla da Türkiye'nin ekonomisine kazandırdıkları ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Bu çalışmanın ortaya çıkmasında; Isparta'da yerel basın başta olmak üzere, daha önceki dönemlerde Isparta ile ilgili hazırlanan kitaplar, yayınlanan makaleler, Yurt Ansiklopedisi, yayınlanan tezler, Resmî gazete, Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Yıllıklar, Devlet İstatistik Enstitüsü, Isparta Orman Bölge Müdürlüğü Arşivi, Gülbirlik Arşivi, ORMA Orman Mahsulleri ve Entegre Sanayi ve Ticaret A.Ş. Faaliyet Raporu, internet kaynakları ve kişisel görüşmelerden yararlanılmıştır.

Gülcülüğün Tarihi ve Isparta'da Gülcülük

Gül ve gülsuyunun eski çağlardan beri dini törenlerde kullanıldığı bilinmekle birlikte İbn-i Haldun, gülyağını 8.yüzyılda kullanılan ticari mallardan biri olarak göstermiştir. Gülsuyunun varlığı çok eskilere dayanmasına rağmen gülyağının üretimi daha sonraları olmuştur. Ayrıca, 1210 yılında Belçikalı bir tarihçi Edirne'deki gül bahçelerinden bahsetmiş ve 17. yüzyılda Evliya Çelebi eserlerinde Edirne'deki gül bahçelerini ele almıştır²⁸.

Gülyağının üretim yerleri; Bulgaristan, Hindistan, Tunus, Fransa, Ceza-yir ve İtalya olup en fazla Bulgaristan'da gülyağı üretimi yapılmıştır²⁹. Osmanlılar da 14.yüzyılda Edirne'yi aldıktan sonra başkentlerini Bursa'dan Edirne'ye taşımışlar ve burada gül bahçelerini daha da çok genişletmişlerdir. Daha sonra ise gülün Edirne'den Bulgaristan'a geçtiği, gülcülüğün merkezinin Bulgaristan'daki Kızanlık olduğu³⁰ ve burada gülcülüğü geliştirenlerin Türkler olduğu bilinmektedir³¹. Kızanlık'ta üretilen gülyağı, Perslerin ilk kez kullandığı eski sistem olan damıtma yöntemiyle imbiklerle üretilmiştir. Bu yöntem, 17.yüzyıldan başlayıp yaklaşık 20.yüzyılın başına kadar devam etmiştir. Ancak Fransa, parfüm endüstrisi adına 18.yüzyıl sonlarında başladığı yeni damıtma yöntemleri geliştirdiğinde, Bulgaristan Fransa'dan buharla damıtma sistemini alarak buhar kazanlarıyla gülyağı üretimini geliştirmiştir. Daha sonra burada tarımın önemli bir parçası olan gülcülük ve yağ gülü üretimi zamanla Bulgaristan'ın sembolü haline gelmiştir. Hatta Kızanlık'ta "*Gül, Tıbbi ve Aromatik Bitkiler Enstitü-*

26 "GÖLTAŞ Çimento Fabrikası Törenle Açıldı", *Isparta*, 10 Temmuz 1973, s.1.

27 *Isparta Yıllığı 1923-1983*, 1983, s.297.

28 Turhan Baytop, *Türkiye'de Eski Bahçe Gülleri*, T.C. Kültür Bakanlığı, Ankara, 2001, s.88.

29 T.C. Tarım, Orman ve Köy İşleri Bakanlığı Isparta İl Müdürlüğü ve Gülbirlik, *a.g.e.*, s.3.

30 Baydar-Kazaz, *a.g.e.*, s.11-12.

31 Gülbirlik Arşivi.

sü" açılmış ve "Gül müzesi" kurulmuştur³².

Gülcülüğün Anadolu'ya tekrar gelişi ise şu şekilde olmuştur; Bulgaristan'da gülcülük yapılmakta iken, Anadolu'da yağ gülü üretilmemiştir. Osmanlı Devleti, eyaleti Bulgaristan'dan ihtiyacı olan gül ürünlerini almış ve Bulgaristan'da yapılan gülyağı ticaretinden hazinesine gelir sağlamıştır³³. Ancak 1877-1878 yıllarında Türk-Rus savaşı sonrasında Türkler, Bulgaristan'dan göç edince buradaki gülyağı tesislerine Bulgarlar hâkim olmuştur³⁴. Böylece 17.yüzyılın son çeyreğinde Edirne'den Bulgaristan'a giden gülyağcılık ve gülcülük, 19. yüzyılın son çeyreğine gelindiğinde Anadolu'ya (Bursa, İstanbul) geri gelmiştir. İstanbul ve Bursa'dan sonra diğer başka illerde de üretimi denenen gülcülük, en çok Isparta ve Burdur'da iyi sonuçlar vermiştir. Güller diyarı Isparta'ya devlet teşvikinin yanı sıra gülcülüğü getiren kişi Mehmet İzzet Efendinin oğlu Eski Muhasebe Başkâtibi İsmail Efendi olmuştur. İsmail Efendi 1888'de, Isparta'da eski adı Hacıayvaz şimdiki adı Gülcü olan mahallede gül bahçesi kurmuş hatta, 1892 yılında Kızanlık'lı olan Pehlivan Ahmet ustanın da yardımıyla gülhanede gülyağı damıtmıştır³⁵. Maddi olarak gülyağından iyi kazanç sağlanmış olup burada üretilen güller yurt dışından da rağbet görmüştür³⁶. Gülyağları önce İzmir'e, oradan da dış pazara gönderilmiştir³⁷. Bursa, I. Dünya savaşı öncesinde ürettiği 600 kilo gülle, gül ihracatında Isparta'nın rakibi olmuştur. Ancak Isparta, Cumhuriyet dönemiyle gülcülüğün merkezi konumuna gelmiştir³⁸. Isparta'da aile işletmeciliği şeklinde üretilen güller, köylerden merkez ilçeye at arabaları ile getirilmiş olup güller Isparta merkezde Güneykent kasabasında toplanmıştır³⁹. Ancak 1929 yılındaki dünya ekonomik buhranı gülyağı üretimini etkilese de⁴⁰ 1932 yılında ekonominin tekrar toparlanmasıyla Isparta'da 140 bin kilo gül çiçeği üretimi ve 12 bin-15 bin kadar gülyağı üretimi yapılmıştır⁴¹. Isparta'da gülyağı satışı bazen yapılan hileler nedeniyle duraklasa da hükümetin uyguladığı sanayi programı sayesinde⁴², gülyağı satışına bir standart getirilmiştir. 1935 yılına gelindiğinde ise Ziraat, İş Bankası ve Sümerbank'ın da katılımıyla Isparta'da gülyağı fabrikası kurularak⁴³, gülyağında standart ve ünlü Isparta gülyağı profili oluşturulmuştur⁴⁴.

32 Baydar-Kazaz, *a.g.e.*, s.13-14.

33 *A.g.e.*, s.16.

34 Baytop, *a.g.e.*, s.88.

35 Baydar-Kazaz, *a.g.e.*, s.16-17.

36 *Yurt Ansiklopedisi Türkiye İ İ Dünü Bugünü Yarını, a.g.e.*, s.3541.

37 *A.g.e.*, s.3544.

38 *Isparta 1923-1938, a.g.e.*, s.82.

39 Bu bilgi, Isparta İl Gıda, Tarım ve Hayvancılık Müdürlüğünde 10.11.1967 doğumlu Ziraat Müh. Ercan Sarı ile 06.02.2019'de yapılan görüşmeden elde edilmiştir (Ercan Sarı, Kişisel Görüşme, 6 Şubat 2019).

40 *Yurt Ansiklopedisi Türkiye İ İ Dünü Bugünü Yarını, a.g.e.*, s.3541.

41 T.C.B.İ.G.D., *Tarım İstatistikleri 1928-34*, Ankara, 1936, s.124.

42 Hüsnü Işık, *Isparta'da Gülcülük ve Gülyağcılık*, Güney Matbaacılık ve Gazetecilik Ankara, 1953, s.8-9.

43 *Isparta 1923-1938, a.g.e.*, s.82.

44 Işık, *a.g.e.*, s.8-9.

Gül üretiminde zamanla daha da çok gelişen Isparta'da, 1950-1960 dönemlerinde Isparta-Dinar ve Isparta-Eğirdir yollarının iki taraflarındaki tarlalarda gül yetiştiriciliği yapılmış, Karaağaç mahallesi, Demirköprü, Gökçay ve Öküzbattı tarafları gül bahçeleriyle doldurulmuştur. Ayrıca Sav, Çünür, Lağus, Deregümü, Findos ve İslamköy'de de gülcülük yapılmıştır⁴⁵. Isparta'da 1954'te kurulan Gülbirlik, 1958'de İslamköy'de ve 1976'da Kılıç, Yakaören ve Güneykent'te kurulan gülyağı fabrikaları ve Aliköy Kongret⁴⁶ Fabrikası gülyağı üretiminde Isparta'yı dünyaya duyurarak⁴⁷ ülke ihracatında gülcülüğü ön plana çıkarmıştır.

Gülbirlik

Isparta'da 1954'te "Isparta Gül-Gülyağı ve Yağlı Tohumlar Tarım Satış Kooperatifleri Birliği" olarak kurulan "Gülbirlik" 9 kurucu kooperatifin birleşmesiyle kurulmuştur. Birliği kuran kooperatif üyeleri, aralarındaki rekabeti önlemek ve kaliteyi korumak adına bu birliği oluşturmuştur. Isparta'da birlik kurulmadan önce Gülcülük İstihsal Kooperatifi adında kooperatifler ve köy tipi üretim yapılan imbikhaneler bulunmuştur. Isparta'da 1980'lerde ise gülcülükte 4 firma etkili olmuştur.

Bunlar şunlardır; 5 fabrikası bulunan Gülbirlik, Gürkan A.Ş. (Mustafa Gürkan), Erçetin Gülyağı ve Konur A.Ş. olmuştur. Bu dönemde Isparta'daki gül çiçeğinin %40'ını Gülbirlik, %60'ını diğer firmalar işlemiştir. Isparta'da gül hasadı; mayısın ilk haftasında başlayıp, haziran sonuna kadar 45-50 gün devam etmiştir. Ancak iklim şartlarına göre bu süre daha az da olabilmıştır. Gülbirlik günlük olarak 300 ton gül çiçeğini işlemiş ve burada üretmiş olduğu gülyağı, gül kongreti ve gül suyunu ihraç etmiştir. Günümüzde de varlığını devam ettirmekte olan Gülbirlik, Türkiye'nin en büyük ihracatçı kuruluşları arasında yer almış olup⁴⁸ 1980 yılında Gülbirlik'in yapmış olduğu ihracat tutarı 1.533.638 \$ olmuştur⁴⁹.

El Tezgâhlarına Dayanan Sanayi

Isparta'da el tezgâhlarına dayanan sanayi, eski yöntemlerle yapılan küçük el sanatlarının oluşturduğu işletmeler olmuştur. Bunlar; halıcılık, kunduracılık, dericilik, urgancılık, dokumacılık, bakırcılık, mutafık ve semerciliktir.

Halıcılık

Isparta'da halıcılık, 1891 yılında Isparta Mutasarrıfı Zihni Paşa'nın, daha yeni başlamış olan halıcılık çalışmaları için şirket kurdurup, hisse alarak halıcılığı teşvik etmesiyle başlasa da bu uzun ömürlü olmamıştır. Daha sonra ise Isparta'da halıcılığın öncülerinden olan Ermeni Haçık usta, İzmir'de oturan

45 Hulusi Turgut, *Cumhuriyetten Günümüze Isparta*, ABC Yayınları, İstanbul, 2000, s.85.

46 Kongret: Katı Gülyağı

47 T.C. Tarım, Orman ve Köy İşleri Bakanlığı Isparta İl Müdürlüğü ve Gülbirlik, *a.g.e.*, s.3.

48 Hasan Çelik, *Kişisel Görüşme*, 20 Ağustos 2019.

49 *Isparta 1923-1938, a.g.e.*, s.292.

Agapoğlunun da desteğiyle burada Şark Halı Kumpanyasını kurmuştur. Bu kumpanya Isparta'da halıcılık için önemli bir adım olmuş, köylerde de halıcılıkla uğraşmış⁵⁰, hayvanların yünleri eğrilmiş, oluşan ipler kökboyasıyla boyandıktan sonra bu iplerle halı dokunmuştur⁵¹.

Ülkemize 1898'den itibaren Avrupa boyalarının getirilmesiyle Türk halıları daha da güzel üretilmeye başlanmış, dış pazarlara da bu halılar ihraç edilmiştir. Isparta, Bünyan, Kayseri, Simav Sivas, Ürgüp'te çıkarılan halılarda yerli ham madde kullanılmakla birlikte, en kaliteli halı Isparta halıları olarak görülmüştür. Yunanistan'a giden muhacirler burada halı sanayisi için çalışmışlarsa da pahalıya mal olan halı üretimi Türkiye ile rekabette başarısız olmuştur⁵².

Isparta'da halıcılık I. Dünya savaşından etkilenmiş ve daha sonra da durgunluk bir süre daha devam etmiştir⁵³. Cumhuriyet döneminden sonra da Isparta'da halıcılık önemli bir yer teşkil etmiş olmasına rağmen burada fabrikanın bulunmaması nedeniyle gelişim gösterememiştir⁵⁴. 1927'de Isparta merkezde küçük ev sanayi şeklinde yapılan halıcılıkla uğraşan 48 işletme olup buralarda çalışan kişi sayısı 1774 olmuştur⁵⁵. Ancak Isparta halıcılığı 1929 dünya ekonomik buhranından etkilendiği için, 1930'da halı üretimi 30 bin metre kareye düşünce, 1932 yılında buradaki halıcılar birleşerek Halıcılar Birliğini oluşturmuşlardır⁵⁶. II. Dünya savaşından da etkilenen Isparta'da ki halıcılık sektöründe pamuk ipliğinin azlığı ve ipliklerin istenilen kalite de olmayışı ihracatın durmasına ve halıda kalitenin bozulmasına yol açmıştır. Satışların durgunluğu nedeniyle stok yapan halıcılık sektörü, bu stokları eritmek ve gelen yeni siparişlere yetişebilmek için çalışmıştır. Sümerbank İplik Fabrikasının bu dönemde halıcılığa katkısı olup bu fabrikada bir taraftan düzgün olmayan iplikler düzeltip ürünler çıkarılmaya çalışılmış, diğer taraftan da halıları ellerinde kalan veya halılarını satamayan halıcılara az kârla pamuk ipliği verilmiştir⁵⁷.

1950'de Isparta Ticaret ve Sanayi Odası üyelerinin çoğunluğu halıcılardan oluşmuş olup Isparta'nın en önemli ticaret kaynağını da yine halıcılar oluşturmuştur. Isparta'da şirketleşmenin zirvede olduğu 1954-1960 arası dönemde Isparta'da 15 şirketin 13'ü limited, 1'i komandit ve 1'i anonim olarak kurulmuş ve bu şirketlerden 11'i halıcılık ile uğraşmıştır⁵⁸. Isparta ekonomisinin

50 Böküzade, *a.g.e.*, s.252.

51 Ercan Sarı, Kişisel Görüşme, 6 Şubat 2019.

52 "El Halısı, Makine Halısı", *Resmi Isparta*, 26 Aralık 1934, s.1.

53 *Yurt Ansiklopedisi Türkiye İll Dünü Bugünü Yarını, a.g.e.*, s.3554.

54 Bu bilgi, Cumhuriyetin ilanıyla İzmir'e gidip orada Kemeraltı'nın en eski esnaflarından olan Uyar ailesinin, 1923-1925 yılları arasında Isparta'ya tekrar dönüp burada esnaflığa başlamış olan, Isparta eski Demokrat Parti kurucularından Kadir Uyar'ın Oğlu Ömer Uyar ile 08.02.2019 tarihinde yapılan sözlü görüşmeden elde edilmiştir. (Ömer Uyar, Kişisel Görüşme, 8 Şubat 2019).

55 T.C.B.D.İ.E., *a.g.e.*, s.32.

56 "Şehir Haberleri", *Cumhuriyetçi Isparta*, 8 Nisan 1936, s.1.

57 "Halıcılığımız", *Isparta*, 30 Ekim 1946, s.1-2.

58 *Yurt Ansiklopedisi Türkiye İll Dünü Bugünü Yarını, a.g.e.*, s.3562.

de önemli rol oynayan Isparta halıcılığı için, 1964 yılında kalitesi düşen halıcılığı kalkındırmak ve kaliteli işçi yetiştirmek adına halıcılık okulu açılması kararlaştırılmıştır. Köylerden seçilen yetenekli hanımların, alacakları 4-6 civarı bir kursla, bu okulda halı dokuma öğretmenliği yapabilecekleri belirtilmiştir⁵⁹. Isparta halıcılığında kaliteyi korumak adına 1969'da Isparta Ticaret ve Sanayi Odası, boyacılar halı ipliğinde kullanacakları boyaların Ticaret Bakanlığı acil kotasından arttırılacağını duyurmuştur⁶⁰.

Isparta Sümerbank Halı Fabrikası, Türkiye'nin birçok yerinde 27 Aralık 1972 tarihi itibarıyla 55 halıcılık kooperatifi, 34 cezaevi ve 22 tüccar ile birlikte çalışmıştır. Bu 55 kooperatiften 55 halıcılık kooperatiften 14'ü Isparta'da olup bunlar Isparta'da ki yarı açık cezaevi ile iş birliği içinde olmuştur. Burada dokunacak halı ipliklerini Sümerbank karşılamıştır. 1972'de Isparta halılarının dokunduğu Isparta merkezdeki cezaevi, şimdiki Atatürk parkının bulunduğu yerde konumlanmıştır. Cezaevindeki mahkûmlar devlete yük olmayıp, burada halı dokuyarak para kazanmışlardır. Cezaevinde dokunan halılar erkek gücüyle yapıldığı için dayanıklı olduğundan bu halılara talep daha fazla olmuş, halılar hapishane müdüründen parayla satın alınmıştır⁶¹. 1972'de Isparta kalitesiyle dokunan halıların metre karesi 350-500 lira arasında olmuştur⁶². 3 Kasım 1975 tarihinde Isparta halısının başıboşluktan kurtulması için halı standartlarının düzenlenmesi yasası⁶³ 15401 Sayılı Resmî Gazetede 7/10480 Sayılı karar ile yayınlansa da⁶⁴ Ispartalı halıcılar bunun için hiçbir çalışma yapmamıştır⁶⁵.

Kayseri Milletvekili Kemal Doğan ile 11 milletvekili arkadaşı 1980'de, TBMM'ye Türk ve Isparta halıcılığıyla ilgili halıcılığın dağınıklığından kurtulması ve halıcıların imkânlarının arttırılması adına meclis araştırması için bir önerge vermişlerdir⁶⁶. Isparta'da halıcılığın gelişimi, 1970'lerden 1979'a kadar devam etmiş, 1979 yılında 2.250.000 m² el dokuması halı, 110.000 m² de makine halısı yapılmıştır. Aynı yılda Almanya, ABD, İngiltere ve İtalya'ya da Isparta halısı ihraç edilmişse de ülkemizde 1980 yılında ki ekonomik bunalım Isparta'daki halıcılık sektörünü de etkilemiştir⁶⁷.

59 "1965 Yılında Isparta'da Halıcılık Okulu Açılacak", *Eğirdir Göl Sesi*, 19 Aralık 1964, s.1.

60 BCA, Fon: 030.1.0.0, Kutu: 122, Dosya: 780, Sıra: 2, 22 Mart 1969, Ankara.

61 Bu bilgi, Isparta'da 1979-1995 yılları arasında Şehit Ali İhsan Kalmaz Lisesi ve Isparta Merkez Ortaokul Müdürlüğü ve Isparta İl Kültür Müdürlüğü yapan 22.03.1945 Eğirdir doğumlu Türkolog Sümer Şenol ile 05.02.2019 tarihinde yapılan görüşmeden elde edilmiştir (Sümer Şenol, Kişisel Görüşme, 5 Şubat 2019).

62 "Sümerbank Halıcılık Müessesesine 55 Kooperatif ile 34 Cezaevi ve 22 Tüccar Bağlı Olarak Çalışıyor", *Isparta*, 27 Aralık 1972, s.1.

63 "Kasımda Uygulanacak Olan Halı Standartları Düzenlemesi Yasasına Hazırlık Yapılmıyor", *Isparta*, 11 Şubat 1976, s.1.

64 Resmî Gazete, 3 Kasım 1975, Sayı: 15401, s.14.

65 "Kasımda Uygulanacak Olan Halı Standartları Düzenlemesi Yasasına Hazırlık Yapılmıyor", *Isparta*, 11 Şubat 1976, s.1.

66 "Türk ve Isparta Halıcılığı Mecilise Geliyor", *Isparta*, 14 Temmuz 1980, s.1.

67 *Yurt Ansiklopedisi Türkiye İl İl Dünü Bugünü Yarını, a.g.e., s.3561.*

Isparta'da Cumhuriyetin ilanı ile birlikte şehrin ekonomisine yön veren kaynaklardan biri olan halı dokumacılığı, yurt içinin yanı sıra yurt dışında da Isparta halıları ile ün yapmıştır. Ancak 1960'lardan sonra makineleşme ile birlikte makine halıcılığı ön plana geçmiştir.

Dokumacılık

Isparta'da dokumacılık 19.yüzyılda Kız Sanat Okulunda kurulan tezgahlarda yapılmıştır. Isparta'da dokumacılığı daha çok geliştirmeyi amaçlayan ve bunun için tezgahlar açan Muhasebe Baş Kâtibi Müftüzade İsmail Efendi olmuş olup dokumacılık adına Antalya'dan Isparta'ya masura sarabilen makineler getirtilerek dokuma çeşitlerinin artması amaçlanmıştır. Tezgahlarda bezin yanı sıra sofr ve hamam takımları da dokunmuş, hatta bunların Hristiyan tezgahlarında dokunanlara göre daha sağlam olduğu düşünülmüştür⁶⁸. Isparta'da dokunan bu ürünlerin sağlamlığı 1896 Konya Vilayet Salnamesinde de ifade edilmiş, Isparta merkezde Avrupa'dakiler kadar sağlam kumaşların dokunduğu ve bu kumaşlardan yapılan kıyafetlerin uzun ömürlülüğünden bahsedilmiştir⁶⁹. Ancak ipliklerin dış pazardan alınması bu alanda gelişimi engellemiştir. Bunun için Isparta'da iplik üretimi yapılması adına girişimler olsa da teknik yetersizlik ve işçi problemi nedeniyle bir sonuca ulaşılamamıştır⁷⁰. Isparta'da halı dokunmadan daha önce kilim dokuması ile uğraşılmış olup bu kilimler yün ipinden dokunmuştur. Isparta'nın köylerinde de dokunan ürünleri halk, kendi hayvanlarından elde ettikleri yünlerden elde etmiştir. İnsanlar evlerinde ve ev çıkırıklarında bükerek kilim dokumaları için iplerini oluşturmuşlar ve bunları kökboyasıyla boyayarak kilimlerini dokumuşlardır. Ayrıca Isparta'da dokumacılıkla uğraşan bazı aileler halı siparişi alarak hem sanatlarını icra etmişler hem de kendilerine bundan gelir sağlamışlardır⁷¹.

Cumhuriyet döneminde Isparta'da dokumacılık, şehrin ekonomisine ve ülkenin ekonomisine büyük katkı sağlamışsa da 1960'tan sonra makineleşmeyle birlikte ürünlerin daha hızlı sürede ve daha ekonomik olarak üretilmesi sebebiyle dokuma tezgâhlarında yıllara göre azalmalar olmuş ve fabrikasyon üretim artmıştır.

Tabaklık (Dericilik)

Kunduracılıkla birbirini tamamlayan Tabaklık sanatının Isparta'da ne zaman başladığı bilinmemekle birlikte, dericiliğin gelişmemesi ve kunduracılıkta modern yeni deriler tercih edilmesiyle bu iki sanat birbirinden uzaklaşmıştır⁷².

68 Böcüzade, *a.g.e.*, s.243.

69 *1896 Konya Vilayet Salnamesi*, Çev. Mehmet Eminoğlu, Konya Büyükşehir Belediyesi, Konya, 2006, s.398.

70 Böcüzade, *a.g.e.*, s.243.

71 Ercan Sarı, Kişisel Görüşme, 6 Şubat 2019.

72 Hilmi Dilmen, "Isparta'da Tabaklık" *Ün*, Cilt 4, Sayı 37, Nisan 1937, s.529-530.

Gazi

Akademik
Bakış

311

Cilt 14
Sayı 28
Yaz 2021

Isparta'da 1870 yılında 43 tabak bulunup bunlar; İskender mahallesinde olan tabakhane adı verilen yerde çalışmalarını yapmışlardır⁷³.

Cumhuriyet döneminde Isparta'da, 1927 yılında Isparta Debagat Sanayi ve Ticaret TAŞ fabrikası kurulmuştur⁷⁴. Yenice mahallesinde kurulan fabrika 25 beygirlik bir türbinle çalışmış⁷⁵, ancak 1930'larda işletme sermayesinin yetersiz oluşu, kalitesiz ürünler ve hayvan ırkının ıslahındaki eksiklik dericiliği olumsuz etkilemiştir⁷⁶. 1931'de işlenen deriyle çok az ihracat yapılmakta olup işlenen deri ancak ihtiyacı karşılamıştır⁷⁷. Basit yöntemlerle çıkartılan ürünlerin çıkarıldığı imalathanelerde birkaç havuzu ve tezgâh olup deri yıkama yerleri ortak olmuştur. Bu dönemde bulunan 57 deri imalathanesinde, ustalar hariç 63 kalfa ve 100 çırak deri üretiminde çalışmış olup buradaki memur, usta ve amale sayısı 30 olmuştur⁷⁸.

1941 yılında Isparta sanayisinin önemli zanaatkârlarından olan dericiler ve mutfakların (keçi kılından yem torbası, hayvan çulu, vb. dokuyanlar) herhangi bir teşkilata bağlı olmaması ve bu sanatlarla uğraşanların kendi başına iş yapması ürünlerin kalitelerinin faklı olmasına neden olmuştur⁷⁹. 1948 yılı nisan ayında Isparta ve çevre illerinin deri ihtiyacını gideren Isparta'nın Yenice mahallesindeki deri fabrikası yenilenerek modern tesisleriyle yeniden faaliyete başlamıştır. Kösele ve kunduraları iyi bir şekilde üreten fabrika, buradaki kunduracılara katkı sağlamıştır⁸⁰. Yine aynı yılda Isparta'da 140-150 deri iş yeri olup bunların 35 tanesi motorlu deri imalathaneleri, diğerleri ise elle deriyi işleyen debbağlar⁸¹ olarak çalışmalarını sürdürmüştür⁸². 1948'de Mustafa Toka isimli vatandaş bu eski deri fabrikasını alıp halı ipliği fabrikası yapmıştır⁸³.

Isparta'ya 1972 yılında yarı özel bir deri fabrikası kurulması fikri ortaya çıkmış ve tabakhane esnafının da fabrikaya ortak olacağı belirtilmiştir⁸⁴. Hatta bu fabrika için Hollanda ve Fransa'dan uzmanlar getirtilmiştir. Ancak 1974 yılında Bülent Ecevit Başbakan olunca bu fabrikanın Isparta'ya değil de Denizli-Yeşilyurt mevkiine kurulmasına izin verilmiştir⁸⁵. Isparta'da 1980'de

73 Enver Süldür, *İkinci Isparta Tarihi*, Üstün Sanat Matbaası, İzmir, 1951, s.49.

74 *Yurt Ansiklopedisi Türkiye İ İ Dünü Bugünü Yarını, a.g.e.*, s.3555.

75 Dilmen, *a.g.m.*, s.530.

76 *Yurt Ansiklopedisi Türkiye İ İ Dünü Bugünü Yarını, a.g.e.*, s.3555.

77 *Isparta Vilayeti İdare Coğrafyası 1932*, Ankara, 1999, s.18.

78 Dilmen, *a.g.m.*, s.530.

79 "Esnaf Cemiyetlerinin sayısı Arttırılıyor", *Isparta*, 29 Ocak 1941, s.2.

80 "Deri Fabrikası Çalışmaya Başladı", *Isparta*, 28 Nisan 1948, s.1.

81 Debbağ: Anadolu'nun çoğu yerinde dabak olarak ta bilinen deriyi işlenebilir duruma getiren kişilere verilen isimdir.

82 *Isparta Valiliği, 1967 İl Yılığ*, Isparta Valiliği, Isparta, 1968, s.167.

83 Katırcıoğlu, *a.g.e.*, s.72.

84 Bu dönemde Sümerbank askeriyenin deriden imal edilen ayakkabı, kemer vb. ihtiyaçlarını imal etmişlerdir.

85 Bu bilgi, Isparta'nın eski tabaklarından 1938 yılı Isparta doğumlu Selahattin Taştekin ile

deri üretimine bakıldığında; deriler Isparta merkez ve Yalvaç'ta işlenmekte olup bu yılda toplam 56.110 adet deri işlenmiştir. Bunların %73'ü küçükbaş hayvandan ve %27'si de büyük baş hayvandan imal edilmiştir⁸⁶. 1960'tan sonra makineleşmeyle birlikte ürünlerin daha hızlı sürede ve daha ekonomik olarak üretilmesi sebebiyle, dericilik mesleğini yapanlarda 1980'lerden sonra azalma görülmüştür. Günümüzde ise bu zanaatı el emeği ile yapan sadece birkaç usta bulunmaktadır.

Kunduracılık

Isparta'da kunduracılığı İsmioğlu ve Korukoğlu adlı iki Ispartalı geliştirmiştir. Onların yaptıkları yatırımlarla Isparta'da hem kunduracılık sanatı gelişmiş hem de kunduracıların sayısı artmıştır⁸⁷. Isparta'da kösele şirketinde kaliteli ürünler üretilmiştir⁸⁸. Dönemin yollarına, şartlarına uygun olarak imal edilen kundura çeşitleriyle Isparta, çevre illere göre ön planda olmuş; mest⁸⁹ ve yazlık yemeniler⁹⁰ komşu illere (Burdur, Antalya...) ve ilçelere at sırtında taşınarak satılmış ya da başka ürünler ile değiştirilmiştir⁹¹. 1930-1940 yıllarında kunduralar bazen eşeklerin üstünde; Burdur, Bucak, Ağlasun Beli ve Bucak Kızılkaya'da ki pazarlarda satılmıştır⁹².

Isparta'da kunduracılık alanında iyi yetişmiş sanatkârlar bulunmuş olup 1930'lu yılların kunduracı esnafları; Şeyh Mehmet Ömürlü, Sayacı Kırbaş, Mehmet Kalaycı, Reşat Selbaş, Ahmet Büyükselçuk, Hasan Saygıcı, Hüseyin Kışlalı, Hasan Hüseyin Büyükgezirci, Ali Köse, Ahmet Köse, Adil Büyükgezirci, Hasan Şataf, Ahmet Çırak ve Ahmet Dinçer vb... olmuştur⁹³. Isparta'da ayakkabıcılık sanatının ilerlemesi ve ayakkabıların sağlamlığı adına 1936 yılında ayakkabıcı esnafının da katılımıyla bir toplantı düzenlenmiş ve Isparta merkezde Ayakkabıcılar Birliği'nin kurulması için çalışmalarına başlanmıştır⁹⁴. Isparta'da tabakhanelerin⁹⁵ varlığı, burada derinin ve köselenin üretilmesi sayesinde, 1945-1970

03.09.2019 tarihinde yapılan sözlü görüşmeden elde edilmiştir (Selahattin Taştekin, Kişisel Görüşme, 3 Eylül 2019).

86 Kadir Temurçin, "Isparta İli Ekonomik Coğrafyası", Ankara Üniversitesi SBE., Ankara 2004 (Doktora Tezi), s.205.

87 Süldür, a.g.e., s.49.

88 Hasan Babacan-Kadir Temurçin, *Türkiye'nin Sıhhi, İktimai Coğrafyası Hamidâbat (Isparta) Sancağı*, Altınpost Yayıncılık, Ankara, 2013, s.24.

89 Mest: deri veya deriye benzer madde ile ayağı topuklar ile beraber örten, su geçirmeyen, dik durabilen ayakkabı türlerinden biridir.

90 Yemeni: üstü kırmızı veya siyah deri olan, tabanı köseleden yapılan topuksuz bir ayakkabıdır.

91 "Isparta'da Eskiden Kundura Pazarlaması Böyle Oluyordu", *Isparta*, 14 Kasım 1980, s.1.

92 Bu bilgi, 2004 yılından beri Isparta Kunduracılar Odası Başkanı, 01.01.1966 Isparta doğumlu Ercan Süslü ile 02.09.2019'de yapılan sözlü görüşmeden elde edilmiştir (Ercan Süslü, Kişisel Görüşme, 2 Eylül 2019).

93 Ömer Uyar, Kişisel Görüşme, 7 Şubat 2019.

94 "Ayakkabıcılar Birliği", *Cumhuriyetçi Isparta*, 15 Temmuz 1936, s.1.

95 "Debbağ" kelimesi eski dilde deriyi işleyen kişiye verilen isim olup bu işin yapıldığı yere ise debbağhane (tabakhane) denilmiştir.

Gazi

Akademik
Bakış

313

Cilt 14
Sayı 28
Yaz 2021

yılları arasında Diyarbakır, Şanlıurfa, Ankara, İstanbul vb. birçok illere burada üretilen kundurular gönderilmiştir. Isparta'da 1960 yılından itibaren makineleşmenin dericilik ve kunduracılığa etkisine bakıldığında; dericilerin makineleşmeye geçmesine rağmen, kunduracıların dükkânlarının makineleşme için yetersiz oluşu nedeniyle makineleşmeye geçemediği görülmüştür⁹⁶. Isparta'da üretilen kunduruların satışı Türkiye'nin her tarafına yapılmış olup buradaki üretim ve pazarlama 1971 yılından sonra eski canlılığını kaybetmiştir⁹⁷. Bunun nedeni, İstanbul ve İzmir gibi büyük şehirlerden Isparta'ya getirilerek satışı yapılan ayakkabılar olmuştur. Böylece Isparta'dan çevre illere satışı yapılan kundura çeşitlerinin artık başka illerden Isparta'ya getirilip, kendine pazar alanı bulduğu görülmüştür⁹⁸. 28 Mayıs 1971 tarihine gelindiğinde; Isparta'da bulunan kunduracıların bulunduğu arastanın⁹⁹ yetersizliğinden dolayı 6 katlı 203 dükkânlı, düğün salonlu, kafeteryalı ve asansörlü olarak planlanan kunduracılar sitesinin temeli atılmıştır¹⁰⁰. Kunduracılar Sitesi Kooperatifi tarafından inşa edilen 203 dükkân için 18 Kasım 1973 tarihinde özel idare salonunda noter huzurunda bir kura yapılmış, dükkânlar kooperatif ortaklarına dağıtıldıktan sonra¹⁰¹, üzüm pazarının içi ve civarında bulunan kunduracı esnafı bu sitedeki dükkânlara taşınabilmişlerdir. Kunduracılar sitesine bakıldığında; bina 5 katlı olup üst katlarında imalat, giriş katında ise kundura satışı yapılmıştır. Ancak 20-25 m² civarından olan dükkânlar kunduracılar için küçük gelmiş ve sitede yük asansörünün yerinin olmasına rağmen asansörün yapılmaması 5 katlı olan bu sitedeki esnafı için dezavantaj olmuş, kunduracılıkta makineleşmeye geçilememiş ve kunduracılık sanatı burada gelişmemiştir¹⁰². Isparta'da 1980 yılında kunduracılıkla uğraşan 250-300 kadar esnaf bulunmuştur¹⁰³. Isparta'da 1945-1960 yılları arasında önemli yere sahip olan kunduracılık mesleği, 1960'dan sonra makineleşmenin etkisiyle giderek azalmış olup günümüzde el emeği ile bu mesleği yapan sadece birkaç usta mevcuttur.

Bakırcılık

Ana malzemesi bakır olan bakırcılıkta kullanılan aletler; çakmak, keski, perdah çekeceği, çekiç, oyma çizme silindir, mengene olup motif olarak kilim motifleri

96 Süslü, Kişisel Görüşme, 2 Eylül 2019.

97 "Kunduracılar Sitesinin temeli Törenle Atıldı", *Isparta*, 29 Mayıs 1971, s.1.

98 "Isparta'da Eskiden Kundura Pazarlaması Böyle Oluyordu", *Isparta*, 14 Kasım 1980, s.1.

99 Eskiden çarşılarda aynı tür iş yapan esnafın bulunduğu bölüme arasta denilmiştir. Kunduracılar arastası da üzüm pazarının olduğu yerde bulunmuştur (Süslü, Kişisel Görüşme, 2 Eylül 2019).

100 "Kunduracılar Sitesinin temeli Törenle Atıldı", *Isparta*, 29 Mayıs 1971, s.1.

101 "Kura ile Dağıtıldı ve Kunduracılar Modern Dükanlarına Kavuştu", *Isparta*, 20 Kasım 1973, s.1.

102 Süslü, Kişisel Görüşme, 2 Eylül 2019.

103 Bu bilgi, Isparta kunduracılar sitesinde kundura imalatı yapmış olan Isparta doğumlu Yaşar Karakoç ile 02.09.2019 tarihinde yapılan görüşmeden elde edilmiştir (Yaşar Karakoç, Kişisel Görüşme, 2 Eylül 2019).

de kullanılmıştır¹⁰⁴. Osmanlı devletinde işlenen nakışlı bakır kaplar; bey, ağa evlerinde kullanılırken, düz kaplar diğer kişilerce kullanılmıştır. 1950 yılından önce nadir olarak işlenip imal edilen bakır kaplar, 1950 yılından sonra düz olarak üretilmiştir¹⁰⁵. Ancak 1960 yılından sonra makineleşme ile hızlı ve ekonomik ürünler çoğalınca, el emeği ile yapılan bakır kaplar önemini kaybetmeye başlamış¹⁰⁶ ve zevkle işlenen bu kapların yerini çeşitli sentetik kaplar almıştır¹⁰⁷.

Isparta'da bakırcı esnafının nerelerde bulunduğu; Kütük Minareye giden sokağın üstünde olan bakırcılar arastasında; kalaycılar, yorgancılar, makine sayacıları ve terzi atölyeleri ile bir arada bulunduğu görülmüştür¹⁰⁸. Isparta'da 1970'ler de Ali Tuncoğlu, Kâmil Kalaycı, Mustafa Aşıkoğlu, Süleyman Barlas, Kadir Usta, Hasan Yenay, Niyazi Arpacı, Bidik Aşçı ve Ramazan Şanlıtepe gibi¹⁰⁹ bakırcılar çarşısını oluşturacak kadar bakırcı esnafı olmasına rağmen, 1980'lerde elle biçim vererek bu sanatı sürdüren 7 bakırcı ustası bulunmaktadır¹¹⁰. Bu ustalar; Bakırcı Ali Tuncoğlu'nun oğlu Adnan Tuncoğlu, Kâmil Kalaycı, Mustafa Aşıkoğlu, Süleyman Barlas, Kadir Usta ve Hasan Yenay'ın oğulları Yusuf Yenay ve Hakkı Yenay'dır¹¹¹. Ancak daha sonraları zamanla bakırcı ve kalaycıların sayısı azalmış ve 2010 yılında Yusuf Yenay ustanın da vefat etmesiyle¹¹² Isparta merkezde bakırcılık mesleğini günümüzde devam ettiren sadece bir usta kalmıştır. Bu usta Isparta merkezde Çelebiler Mahallesi muhtarlığı da yapan Adnan Tuncoğlu ustadır¹¹³. Günümüzde Isparta merkezde bulunan son bakırcı ustası Adnan Tuncoğlu'nun bakırcılık mesleğini bırakmasının ardından burada bu mesleği yapacak kimsenin olmayacağı görülmektedir.

Urgancılık-Mutaflık

Isparta'da eskiden beri yapılan küçük sanatlardan biri de urgancılıktır¹¹⁴. Urgancılar, aletlerini kendileri yapmışlardır. Bunlar; beş iğli basit bir çıkırcık, kendiri halaçlamak¹¹⁵ için kullanılan bir çeşit sopa ve sicimleri bükerken ellerinde dolaştırdıkları tahtadan yapılan bir top olmuştur. Isparta'da 1936'da haftada

104 Naile Rengin Oyman, Isparta'da Kaybolmaya Yüz Tutmuş El Sanatları. S. B. Hüseyin Gül içinde: *Geçmişten Günümüze Isparta*, Atatürk Kültür Merkezi, Ankara, 2009, s. 346-347.

105 Bu bakır kaplar; semaver, ibrik, sini, tencere, tava, sağan, çamaşır leğeni vb. olmuştur.

106 Adnan Tuncoğlu, Kişisel Görüşme, 2 Eylül 2019.

107 "Sentetik Kap Sanayi, Eski ve Güzel Sanat Dalı Olan Bakırcılığı Giderek Öldürüyor", *a.g.e.*, s.1.

108 Katırcıoğlu, *a.g.e.*, s.87.

109 Adnan Tuncoğlu, Kişisel Görüşme, 3 Kasım 2020.

110 "Sentetik Kap Sanayi, Eski ve Güzel Sanat Dalı Olan Bakırcılığı Giderek Öldürüyor", *a.g.e.*, s.1.

111 Hasan ustanın oğlu Hakkı usta, babasının mesleğini vefat edene kadar devam ettirmiştir.

112 Adnan Tuncoğlu, Kişisel Görüşme, 3 Kasım 2020.

113 Adnan Tuncoğlu, Kişisel Görüşme, 2 Eylül 2019.

114 Urgan: Kenevir elyafından elde edilen ve kendir isminde bir maddeden üretilen bir maddeden üretilen bir iptir.

115 Halaçlamak: pamuk, keten, kendir gibi dokumada kullanılan ham maddeleri çekirdek veya kabuklarından temizleme işlemine verilen addır.

Gazi

Akademik
Bakış

315

Cilt 14
Sayı 28
Yaz 2021

700 kilo kadar halat, urgan, sicim yuları, çılıbır¹¹⁶ ve hayvan kösteği gibi ürünler üreten 30 civarı urgancı, evlerinde aile üyeleriyle birlikte çalışmıştır. Urgancı ustalar ürettikleri ürünleri Antalya, Ankara, Konya, Afyon vb. illere pazarlamışlardır¹¹⁷. Isparta'da halk, mutaflik sanatını da¹¹⁸ Dere Mahallesi'nde, evlerinde veya evlerinin alt katında bulunan atölyelerinde keçi kılını işleyerek yapmıştır. Isparta'da 1945 yılından önce 3 kişi mutaflik yapmış olup bunlar; Oflazlar, Özkirazlar ve Çulcular olmuştur. Oflazlar; günümüzde urgan ve ip ürünlerini Kutlubey Mahallesi Mimar Sinan Camisinin arkasında bulunan dükkânlarında sunmaya devam etmektedir. Özkirazlar; 1960'lı yıllarda mutafliği bırakıp halı-cılığa başlamışlardır. Çulcular da mutafliği bırakıp un sektöründe hizmet vermektedir. 1960 yılından sonra Isparta'da bu mesleği Oflazlar sürdürmüşlerdir. Atkuyruğunu kendine sermaye yapan Bekir Oflaz (1901-1978), 1928-1930 yıllarında bu mesleğe başlamış olup hem keçi kılından çadır yapmış hem de urgan alıp satmıştır. Oflazlar, keçi kılını tarayıp daha sonra çarka takıp eğirerek onu ip haline getirmişlerdir. Eski dükkânları, günümüzdeki dükkânlarının yanındaki ahşap dükkân olan Oflaz ailesi, 1941'den sonra şimdiki beton dükkânlarına taşınmış¹¹⁹, 1960'lardan sonra Kastamonu'dan temin ettikleri urganın sadece satışını yapmışlardır. Ayrıca Isparta'da urgan üretimi Dere Mahallesi'nin yanı sıra Keçeci mahallesinde de yapılmıştır¹²⁰. Ancak makineleşme ile birlikte diğer birçok ilde olduğu gibi Isparta'da da el emeği olan urgancılık-mutaflik mesleğini yapan usta bulunmamaktadır.

Nalbantlık

Isparta'da nalbantlık, 1920'lerde Çelebi mahallesinde Nalbant arastasında yer alan "Yahya Han", "Murat Han", "Ahmet Han" ve "Ali Han" olmak üzere 4 han-da yapılmıştır. Bu hanlarda semerci ustaları da yer almıştır. Genellikle nallar Isparta'ya Afyon'dan getirilmiş olup bir siparişte 1000 giyim kadar nal siparişi yapılmış, bu nallar 1-1,5 yıl kadar kullanılmıştır Faytonlardaki atların nalları ayda bir değişirken, köy hayvanlarına takılan nallar 3-4 ay da bir değiştirilmiştir. Nalbantlar, hayvanlara nalları çakarken, hayvanın sabit durması için "yağışık" adı verilen malzemeyi hayvanın burnuna takıyorken, daha sonraları iğne kullanılarak hayvanlar sabit durdurulmuştur. Dağ ve köy hayvanlarına hayvanın ayağına diken, taş vb. batmaması için ortası dolu düz nallar takılırken, koşu atları ve şehirdeki faytonlarda ki atlara içi boş nallar takılmıştır. Bir hayva-

116 Çılıbır: Yulara takılan zincir ya da ip.

117 Hilmi Dilmen, Urgancılık. *Ün*, Cilt 2, Sayı 22,23,24, Ocak, Şubat, Mart 1936, s.336-337.

118 Mutaf: dokuma veya örme işlemiyle keçi kılından çul, yem torbası gibi ürünler yapan kişiye verilen isimdir.

119 Oflaz Ailesi: Bekir Oflaz (1907-1978) oğlu Mustafa Oflaz (1932-2019) ve Mustafa Oflaz'ın oğlu 1964 doğumlu Bekir Oflaz'dan oluşur.

120 Bu bilgi, dedesi ve babası mutaf olan Isparta Merkez 1964 doğumlu Bekir Oflaz ile 02.09.2019'de yapılan sözlü görüşmeden elde edilmiştir. Bekir Oflaz halen baba ve dedelerinin mesleğini Isparta'da dükkânında hazır ürün satışları yaparak devam ettirmektedir (Bekir Oflaz, Kişisel Görüşme, 3 Eylül 2019).

na yaklaşık 30 dakikada nal takılabilmiş olup her bir nala 6 çivi çakılmıştır. Isparta'dan Antalya Döşemealtı'na kadar nal çakmak için gidebilen nalbant ustaları; Ağlasun, Dereköy, Sakarlar, Kışla, Yazır, Darıveren, Çukur, Güneyce ve Sav'da konakladıkları zamanlarda da nal çakma işi yapmışlardır. 1975-1980 yıllarında Isparta merkezde nalbantların bulunduğu 7 han vardır. Bunların 4'ü daha önce adı geçen hanlar olup diğer 3 han ise; Mimar Sinan caddesindeki "Gemici Han", "Yağcı Han" ve "Töngü Han" olmuştur.

Çelebiler mahallesindeki nalbant arastası 1976 yılında yandığı için buradaki ahşap hanlar zarar görmüştür. 2000 yılına kadar yangında zarar gören hanlar kullanılmış ancak 2000 yılında kentsel dönüşümle birlikte burası yıkılıp yerine yeni dükkânlar yapılmıştır. Bu yıkım işi yapıldığında Isparta'da tek nalbant olan Ali Cengiz Akdağ, eski dükkânlarının karşısındaki kaldırımında mesleğini 2014 yılına kadar sürdürmüştür. 2014 yılından itibaren ise Isparta'da Nalbantlık mesleğinin yok olmaması için Isparta'nın son ve tek Nalbant'ı olan Ali Cengiz Akdağ'a "İyaş Park" tarafından Nalbant arastası karşısındaki kaldırım kenarına yaklaşık 6 m² kapalı bir alan tahsis edilmiştir. Isparta merkez 1950 doğumlu Ali Cengiz Akdağ, Nalbant mesleğini günümüzde hala kendine tahsis edilen yerde devam etmekte olup Isparta merkezin tek Nalbant ustasıdır¹²¹. El emeği gerektiren Nalbantlık mesleğini de makineleşme etkilemiş olup Isparta'nın son nalbandı olan Nalbant Cengiz Akdağ'dan sonra bu mesleği Isparta merkezde yapacak kimsenin kalmayacağı görülmektedir.

Fabrikalar

Isparta'daki ilk fabrika 1891'de kurulan Şark Halı Kumpanyasına ait olan Dokuma Fabrikasıdır. Bu fabrika, Dere Mahallesi'ne olup Bulgaristan'daki ABA Fabrikasından 4 Türk ustanın Isparta'ya getirilmesiyle kurulmuştur. Bu işletme 6 yıl kadar faaliyetini sürdürmüştür. Cumhuriyet döneminde Isparta'da 1923-1938 yılları arasında kurulan fabrikalar şunlardır; 1926 yılında işletmeye açılan Isparta İplik Fabrikası¹²² (1943 yılında Sümerbank Halı AŞ. olarak çalışmıştır)¹²³, Isparta'da Yenice mahallesinde halkın girişimleriyle 1927 yılında açılan deri fabrikası¹²⁴, 1928'de açılan Güzel Isparta Rakı Fabrikası, 1934'te açılan Keçiborlu Kükürt Fabrikası, 1935'te açılan Isparta Gülyağı Fabrikası ve Isparta Güneş Gazoz Fabrikası¹²⁵ ve 1936'da açılan Güzel Isparta Şarap Fabrikası¹²⁶. Ayrıca bu dönemde kurulan diğer fabrikalar ise; Dere Un Fabrikası, Lütfü Sezgin Un Fabrikası ve Kurtuluş Kereste Fabrikası olmuştur¹²⁷.

121 Bu bilgi, 1950 Isparta merkez doğumlu Nalbant Ali Cengiz Akdağ ile 03.09.2019 tarihinde yapılan sözlü görüşmeden elde edilmiştir (Ali Cengiz Akdağ, Kişisel Görüşme, 3 Eylül 2019).

122 Katırcıoğlu, a.g.e., s.72.

123 Temurçin, a.g.m., 2004, s.85.

124 Katırcıoğlu, a.g.e., s.72.

125 A.g.e., s.74.

126 Temurçin, a.g.m., s.85.

127 Isparta Yıllığı 1923-1983, Ofset Matbaacılık, Isparta, 1983, s.94-95.

Gazisi

Akademik
Bakış

317

Cilt 14
Sayı 28
Yaz 2021

1938-1983 yılları arasındaki kurulan fabrikalara bakıldığında; un fabrikaları: Salman Un Fabrikası, Beşel Un Fabrikası ve Hediye Un Fabrikası, yün ipliği fabrikaları: Erkoçlar, İşbil, Kaçkoçlar Yün ve Pamuk İpliği Fabrikası, Yönelp, Zengiler, Dülgeroğlu, Fevzi Sezgin ve Ortakları, Nuri Tepe, Emekliler, Memiş Kütüktütüncü, Yorgancıoğlu ve Yün İplik Fabrikalarıdır. Orman ürünleri ve kereste fabrikaları: ORMA Orman Ürünler Fabrikası, Ali Münif Özdemir Kereste Fabrikası, Yılmaz Şener Kereste Fabrikası, Alaattin Özdemir Kereste Fabrikası ve Terakki Kollektif Şirketi Kereste Fabrikasıdır¹²⁸. Ayrıca 1952'de Isparta'nın 2. gülyağı fabrikası olan SITA¹²⁹ ve 1956'da Şevket Demirel, Ali Demirel, Mesut Şener¹³⁰ ve Mehmet Özdemir ortaklığıyla Terakki Kollektif Şirketi kurulmuş olup¹³¹ 600 bin sermayesi olan¹³² bu şirkette halı ve kereste imalatı ve ihracatı yapılmıştır¹³³.

Diğer Fabrikalar ise; GÖLTAŞ (Göller Bölgesi Çimento Sanayi ve Ticaret A.Ş.), YEMTAŞ (Yem Ticaret A.Ş) Isparta Yem Fabrikası, Fruko Meyve Suları Fabrikası, Kolçelik Madeni Eşya Sanayi Kollektif Şirketi, Kuleönü Beton Kanale Fabrikası, KOTEK-SAN (Konfeksiyon Tekstil Sanayi) ve Ticaret AŞ., Mustafa Gürkan Halı Dokuma Fabrikası, Isparta Kaplama Sanayi ve Ticaret AŞ., KOTEKS (Konfeksiyon Tekstil) Giyim Sanayi, Boşgelmez Kollektif Şirketi, Gül Kiremit ve Tuğla Fabrikası, HİMAT Kollektif Şirketi, Toka Kollektif Şirketi, Ekrem Erçetin Gülyağı Fabrikası ve GÜLSAN (Gül Sanayi) Komandit Şirkettir¹³⁴. 1923-1980 döneminde Isparta'nın iş yeri sayısına göre sanayi durumuna bakıldığında; en çok artış 1970-1980 yılları arasında gerçekleşmiştir. 1923-1980 döneminin son 10 yılında açılan iş yeri sayısı 1232 olurken bu sayı 1980 yılına kadar açılmış olan iş yerleri sayısının %67,3'üne karşılık gelmektedir¹³⁵. Bu demek oluyor ki, 1923-1980 yılları arasında Isparta sanayisi en gelişmiş dönemi 1970-1980 dönemi olmuştur. 1924-1972 yılları arasında Isparta ilinin ithalat ve ihracat durumu aşağıdaki gibi olmuştur: ¹³⁶

Isparta Merkez İlçe		Isparta İl Geneli		
Yıllar	İhracat (TL)	Yıllar	İthalat (TL)	İhracat (TL)
1924	1.311.000	1960	94.431.110	145.395.000

128 *Isparta Yıllığı 1923-1983, a.g.e., s.297-301.*

129 Temurçin, a.g.m., s.86.

130 Mesut Şener: Süleyman Demirel'in eşi Nazmiye Demirel'in babasıdır.

131 Bu bilgi, Yükselen Kereste Fabrikası ortağı ve Demirkan keresteciliğinin kurucusu Zeynel Abidin Demirkan'ın oğlu olan 01.08.1960 tarihli İslamköy doğumlu Hasan Demirkan ile 07.05.2019 tarihinde yapılan sözlü görüşmeden elde edilmiştir (Hasan Demirkan, Kişisel Görüşme, 7 Mayıs 2019).

132 *Isparta Valiliği 1967 İl Yıllığı*, Isparta: Isparta Valiliği, s.174.

133 Hasan Demirkan, Kişisel Görüşme, 7 Mayıs 2019.

134 *Isparta Yıllığı 1923-1983, a.g.e., s.297-301.*

135 Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 1980 Genel Sanayi ve İş Yerleri Sayımı (Birinci Aşama Sonuçları), Ankara, 1980, s.87.

136 *Isparta Yıllığı 1923-1983, a.g.e., s.95; Isparta Yıllığı 1973*, Isparta, 1973, s.162.

1925	1.141.000	1961	148.896.204	166.517.494
1926	1.561.000	1962	175.478.321	198.674.116
1927	1.505.000	1963	202.070.438	221.869.910
1928	971.000	1964	228.662.555	245.065.704
1929	1.101.000	1965	305.900.270	340.900.270
1930	1.118.112	1966	337.420.270	378.067.774
1931	900.005	1967	403.319.625	430.145.040
1932	893.276	1968	471.662.101	532.983.932
1933	1.990.000	1969	519.651.475	577.892.667
1934	1.128.400	1970	624.351.044	772.280.952
1935	1.895.920	1971	784.400.630	985.826.947
1936	1.895.920	1972	826.517.350	1.018.718.103
1937	2.193.835			
1938	2.437.590			

Bu tablodaki bilgilere göre; Isparta merkez ilçenin 1924-1938 yılları arasında yapmış olduğu ihracat yıllara göre bazı yıllarda artarken bazı yıllarda da azalmıştır. 1924-1938 döneminde ihracatının en çok olduğu yıl 2.437.590 TL ile 1938 yılı olurken, en az ihracat ise 893.276 TL ile 1932 yılında yapılmıştır.

Isparta ilinde 1960-1972 yılları arasında ihracatın en çok olduğu yıl ise 1972 yılı olup bu yılda 1.018.718.103 TL ihracat yapılmıştır. Aynı yılda, Türkiye'nin toplam ihracatı ise 10.500.000.000 TL iken, Isparta'nın ihracatı 1.018.718.103 TL olmuş ve 1972'de Türkiye'nin ihracatının yaklaşık %10'u Isparta'dan gerçekleşmiştir. 1972'de Türkiye'nin ithalatı ise 18.410.000.000 TL iken Isparta'nın ithalatı ise 1972'de 826.517.350 TL olmuş ve bu tutar ülkenin 1972'de yapmış olduğu ithalatın yaklaşık %4,5'ine karşılık gelmiştir¹³⁷. Isparta ilinde 1960-1972 yılları arasında ihracatın en az olduğu yıl ise 145.395.000 TL ile 1960 yılı olurken, 1960-1972 döneminde ihracat her yıl artış göstermiştir. Isparta'da ithalata bakıldığında ise, ithalatın yıllara göre arttığı görülmektedir. İlde 94.431.110 TL ile en az ithalat yapılan yıl 1960 yılı, en çok ithalatın yapıldığı yıl ise 1972 yılı olmuş ve bu yılda 826.517.350 TL ithalat gerçekleşmiştir.

Ayrıca 1927 yılında Isparta sanayisinde 898 işletme bulunmuş ve bu işletmelerin %58,8'i olan 528'i tarım, ormancılık, arıcılık ve balıkçılık üzerine olmuş olup bu işletmelerde toplam çalışan sayısı 1.116 olmuştur. İkinci sırada ise maden işletme ve makine imalat sanayi yer alırken işletmeler arasında %20 paya sahip olan bu sanat türünde işletme sayısı 180 iken bu işletmelerde toplam 376 çalışan bulunmuştur. En çok işletmesi bulunan sanat türleri sıralamasında 3. sırada yer alan dokuma sanayi alanında ise 99 işletmede toplam 1890 çalışan bulunmuş olup bu sanayi dalları içerisinde en fazla çalışanı bulunan dokuma sanayi olmuştur. 1927 yılında Isparta sanayisinde toplam çalışan

137 Isparta Yıllığı 1973, Isparta, 1973, s.163.

Gazi

Akademik
Bakış

319

Cilt 14
Sayı 28
Yaz 2021

sayısı 3729 iken yaklaşık %50,7'si dokuma sanayisinde çalışmaktadır¹³⁸. Buda göstermektedir ki; 1927 yılında Isparta'nın ekonomisinde dokumacılık sektörü önemli yer tutmuştur.

1978 yılına gelindiğinde; Isparta sanayisinin il gayri safi hasılası üzerindeki payı %15,1 olmuş olup Isparta'da sanayi, tarım sektörünün %25,1'lik payından sonra şehrin ekonomiye en çok katkı sağladığı 2. sektör olmuştur¹³⁹. Ayrıca şehrin imalat kesimi çoğunlukla küçük sanayi ve “ev tipi üretime” dayandığı için, imalat sanayi il içerisinde önemli bir yere sahip olmasına rağmen Isparta sanayisinin gayri safi milli hasılası içindeki payı sadece %0,4 seviyesinde kalmıştır.

Isparta Halı ve İplik Fabrikaları

1926 yılında Isparta'da halı ipliğini temin etmek amacıyla Isparta Milletvekili İbrahim Demiralay'ın girişimleriyle ilk Isparta İplik Fabrikası T.A.Ş açılmıştır. Isparta halıcuları ve Türkiye Sanayi Maadin Bankasının girişimleriyle kurulan iplik fabrikasına Ticaret Bakanlığının da 175.000 TL katkısı olmuştur. Fabrika, 1930 yılında sermayesinin yetersizliği nedeniyle ham madde temininde zorlanmış olup¹⁴⁰ bu yıldaki üretimi 250.000 kilo olmuştur¹⁴¹. Sümerbank, 1931'de 69786 kilo yün ve 33.227 kilo ip üreten¹⁴² Isparta İplik fabrikasını, 1943 yılında 380.000 TL ödeyerek satın alarak¹⁴³, 14. işletme olarak Sümerbank topluluğuna katmıştır. Daha sonrasında Sümerbank'a geçen iplik fabrikasına 26 dokuma atölyesi daha ilave edilmiş ve çalışan sayısı da 5 katına çıkartılmıştır¹⁴⁴. Ayrıca bu fabrikada ipliğin yanı sıra battaniye, halı gibi çeşitli dokuma ürünleri üretilmiştir.

Sümerbank Halı ve İplik fabrikası, 1972 yılı temmuz ayı başında istasyonun altında bulunan yeni yapılan tesislere taşınmaya başlamış¹⁴⁵, 1975 yılında 14 milyon, 1976 yılının ilk beş ayında ise 6 milyon liralık halı ihracatında bulunmuştur¹⁴⁶. Türk el halıcılığını geliştirme projesini 1976'da başlatan fabrika¹⁴⁷, dünyanın en büyük halı yıkama tesislerinden birine sahip olmuştur. Burada dokunan halılar ve Köy İşleri Bakanlığı ile diğer bazı bakanlıklara bağlı kooperatifler aracılığıyla üretilen halılar Sümerbank'ta yıkanıp kırıldıktan sonra son

138 Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Sanayi Sayımı 1927, Ankara, 1969, s.32

139 *Yurt Ansiklopedisi Türkiye İ İl Dünyü Bugünü Yarını, a.g.e., s.3535.*

140 Küçükerman, *a.g.e., s.159.*

141 *A.g.e., s.147.*

142 *Isparta Vilayeti İdare Coğrafyası 1932, a.g.e., s.18.*

143 *Yurt Ansiklopedisi Türkiye İ İl Dünyü Bugünü Yarını, a.g.e., s.3554.*

144 *A.g.e., s.3554.*

145 “Sümerbank İplik Fabrikası Taşınıyor”, *Isparta*, 11 Temmuz 1972, s.1.

146 “Sümerbank Geçen Yıl 14 Milyar, Bu Yılın İlk Beş Ayında İse 6 Milyon Liralık Halı İhraç .Etti”, *Isparta*, 24 Haziran 1976, s.1.

147 Küçükerman, *a.g.e., s.160.*

işlemeleri yapılarak satışa hazırlanmıştır¹⁴⁸. 1980 yılında Avrupa'ya çok fazla halı ihracatı yaptıklarını belirten fabrikanın müdürü Ahmet Günindi, Avrupalıların Isparta halılarına ilgi gösterdiklerini ve yaptıkları bu ihracatla Türkiye'ye daha çok döviz girmesine katkı sağladıklarını ifade etmiştir¹⁴⁹.

1924-1981 yılları arasında Isparta'da dokunan halılar için tezgâh sayısı, üretim miktarı, imalat değer ve çalışan kişi sayısına bakıldığında; en az tezgâhın bulunduğu yıl 1.350 tezgâh ile 1930 yılı olmuş ve aynı yılda 4.050 işçi ile 30.000 m² halı dokunurmuştur. En fazla tezgâhın bulunduğu yıl ise 1979 yılı olmuş ve 1979'da 84.000 çalışan ile toplam 7.875.500.000 TL değerinde 2.250.000 m² halı dokunmuştur. Ayrıca, imalat değerinin en az olduğu yıl 53.091.120 TL ile 1960 yılı olmuştur. İmalatın en yüksek olduğu yıl ise 1979 yılı olmuş olup 1979'da 7.875.500.000 TL değerinde üretim yapılmıştır. Diğer taraftan Isparta'da halı dokuma işinde çalışan sayısının en az olduğu yıl 4.050 kişi ile 1930 yılı, çalışan sayısının en çok olduğu yıl ise 1972 yılı olmuş ve bu yılda 93.700 kişi halı dokuma işinde çalışmıştır¹⁵⁰. Isparta ekonomisinde halıcılık sektörü günümüzde de etkinliğini korumaktadır.

Isparta Gülyağı Fabrikaları

Güllerin çabuk bozulma özelliğinden dolayı küçük işletme yerleri olan imbikhanelerde hemen işlenmesi gerekmektedir. Bu nedenle Isparta'da güneş doğmadan erken saatlerde güller toplanır, imbikhanelere¹⁵¹ götürülür, saplarından çıkartılan güller kazanlarda 2 saat civarında kaynatılır, soğuyunca da suyu ve yağı (bu yağ yeşilimsi ve opal gibi parlak bir yağdır) ayırılır. İnsan emeğiyle elle toplanan bu 300-500 gül guncasından sadece 1 kilo çiçek elde edilebilmektedir¹⁵². Isparta'da fabrika olmadığı için gülcüler, ürünlerini bir sonraki seneye bekletme olanağına sahip olmadıklarından Bulgaristan ve İstanbul'dan gelen tüccarlara bu ürünleri uygun fiyatlara satmışlardır. Bu nedenle burada sönmeye başlayan gülcülüğü canlandırma adına bir fabrikaya ihtiyaç duyulmuştur. Sermayeyi yabancıların karşılamasından dolayı büyük payın da yabancılara gidecek olması, daha önceki gülyağı fabrikası kurma deneyimlerini başarısız kılmıştır¹⁵³. Ispartalıların bu hayali ancak 1934 yılında gerçekleşmiş ve gülyağı fabrikasının temeli atılmıştır¹⁵⁴. Yeni yapılacak gülyağı fabrikası için gül çiçeği sahipleri çiçeklerini belediyede toplayarak buradan fabrikaya satmışlardır¹⁵⁵.

148 Suat Tutum, "Dünyanın En Büyük Halı Yıkama Tesislerinden Birine Sahipiz", *Isparta*, 28 Haziran 1976, s.1.

149 "Sümerbank Halı İhraç Ediyor", *Isparta*, 15 Kasım 1980, s.1.

150 *Isparta Yılığ* 1973, Isparta, 1973, s.168.; Mustafa Koç, *Tüm Yönleri ile Isparta*, Isparta, 1983, s.171-172.

151 İmbikhane: Damıtma işleminin yapıldığı yer.

152 "Bulgaristan'da Gülyağı İstihsalatı", *Resmi Isparta*, 22 Ağustos 1934, s.3.

153 "Hayalimiz Hakikat Oldu", *Resmi Isparta*, 3 Ekim 1934, s.1.

154 "Gelecek Değerli Konuklar", *Resmi Isparta*, 26 Eylül 1934, s.2.

155 "Gülyağcılığımız", *Resmi Isparta*, 2 Ocak 1935, s.1.

Görüş

Akademik
Bakış

321

Cilt 14
Sayı 28
Yaz 2021

Gülyağı fabrikasının yapı işleri 30 Ocak 1935 tarihinde bitmiş, fabrikanın makineleri İzmir'e getirilmiştir. Ayrıca gülcülerden de 200 bin kilo çiçek için noterden tasdikli senetler alınarak¹⁵⁶, 18 Mayıs 1935'de daha önce spor faaliyet alanı olan yerde güllerin yağının çıkartılma süreci başlamıştır¹⁵⁷. 1938 yılında 2000-2500 dekar gül bahçesi bulunan Isparta'da 250 bin kilo çiçek yetiştiriciliği yapılmıştır¹⁵⁸. 1951 yılına gelindiğinde buradaki 20 bin dönüm civarındaki gül bahçelerinde üretilen gülyağı Türkiye'de ve dış piyasadaki ihtiyaç için yeterli gelmemiştir. Bu nedenle devlet, gül üreticilerine Ziraat Bankası aracılığıyla 6 yıl vadeli kredi sağlamış ve Isparta merkezde 335 kişi bu krediden yararlanarak 109.450 lira kredi almıştır¹⁵⁹. Isparta'da bir diğer gülyağı fabrikası, 1952'de Fransızlar tarafından açılan SITA Gülyağı Fabrikası olmuştur. 10 yıl sonra, 1962 yılında Gülcüler İstihsal ve Satış Kooperatifi bünyesine devretmek şartıyla açılan bu fabrikanın gerekli malzemelerinin 4 Mayıs 1953'te gümrüğe geldiği, fabrikanın makinelerinin montajının 20 Mayıs 1953'teki gül sezonunun açılışına yetiştirileceği belirtilmiştir. 1952'de ilk olarak çalışmalarına başlayan SITA Kongret Fabrikası, 1954'te daha geniş çapta faaliyete geçirilmiştir¹⁶⁰. 1971 yılı itibariyle Isparta merkez ve ilçelerde toplam 6 gülyağı fabrikası ve pek çok imalathane de bulunmuştur¹⁶¹. 1975'te de gül bahçelerine uygulanan ilaçlamanın gül çiçeği verimini artırdığı görülmüştür¹⁶².

1923-1931 döneminde; gül çiçeği üretiminin en az olduğu yıl 75.000 kg ile 1923 yılı olurken, en çok olduğu yıl ise 450.000 kg ile 1931 yılı olmuştur. Bu dönemde gül çiçeği üretimi yıllara göre hep artmıştır. Gül çiçeği üretimi 1931 yılında 1923 yılına göre %500 artarak 450.000 kg'a yükselmiştir. Gülyağı üretimine bakıldığında ise 1923-1931 yılları arasında sadece 1928 yılında bir azalmanın olduğu görülmekte olup 1928'de bir önceki yıl olan 1927 yılına göre 67,95 kg üretim azalarak 81,90 kg'a düşmüştür. Gülyağı üretiminin en az olduğu 1923'te 22,5 kg üretim yapılırken üretimin en çok olduğu yıl olan 1931'de 229,5 kg üretim yapılmış olup 1931 yılındaki gülyağı üretimi 1923 yılına göre %920 artış göstermiştir¹⁶³. 1955-1981 yılları arasında gül çiçeği üretimi yıllara göre farklılıklar gösterirken üretimin en az olduğu yıl 1.179.781 kg ile 1958 yılı olmuştur. Üretimin en çok olduğu yıl ise 1.843.377.350 kg ile 1981 yılı olmuştur. Fabrikasyon ve köylü tipi¹⁶⁴ gülyağı üretiminde de en az üretim 1958'de yapılmış ve bu yılda 304 kg üretim olurken, en çok üretim ise 1.450 kg ile 1978 yılında yapılmıştır. Gülyağının kg fiyatının en az olduğu yıl ise 1.600 TL ile 1955

156 "Gülyağı Fabrikamız", *Resmi Isparta*, 30 Ocak 1935, s.1.

157 Kemal Ünal, "Şehir Haberleri", *Resmi Isparta*, 10 Temmuz 1935, s.1.

158 *Isparta 1923-1938, a.g.e.*, s.82.

159 "Gülcülük Hummalı Bir Hızla Geliyor", *Demokrat Isparta*, 28 Şubat 1951, s.2.

160 "Gül Kampanyası Açıldı", *Yalvaç*, 10 Haziran 1954, s.4.

161 "Fabrikalar Gülyağı Üretimine Başladı", *Isparta*, 26 Mayıs 1971, s.1.

162 "İlaçlamanın, Gül Çiçeği Verimini Yüzde 100 Arttırdığı Bildiriliyor", *Isparta*, 14 Haziran 1975, s.1.

163 Selva Bilir, *Isparta İlinde Gülcülük ve Ekonomik Önemi*, İstanbul Üniversitesi, SBE, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2010, s.33.

164 Köylü Tipi: ince Gülyağı

yılı olurken en fazla olduğu yıl ise 6.150.158 TL ile 1981 yılıdır. Kongret¹⁶⁵ üretiminde ise en az üretim 227 kg ile 1959 yılında olmuş ve en fazla üretim ise 3.150 kg ile 1976 yılında gerçekleşmiştir. Kongretin kg fiyatının en az olduğu yıl 1955, 1956 ve 1957 yıllarındadır. Bu yıllarda kongretin kg'ı 750 TL'den satılmış olup kg fiyatının en çok olduğu yıl 41.716 TL ile 1981 yılı olmuştur ¹⁶⁶. Isparta şehri gül üretimine ve gülcülük alanında ihracatına günümüzde de devam etmektedir.

Yem Fabrikası

21 Temmuz 1972 tarihinde temeli atılan YEMTAŞ¹⁶⁷, 9 Milyon TL sermaye ve saatte 10 ton üretim kapasitesiyle kurulmuştur ¹⁶⁸. YEMTAŞ'ın makineleri 12 Aralık 1972 tarihinde İsvç'ten gelmiş¹⁶⁹, 1973 yılında hizmete açılan bu fabrikanın müdürlüğüne, daha önce Konya Yem Fabrikası Müdürlüğü yapan Yıldırım Öztürk getirilmiştir¹⁷⁰. YEMTAŞ kurucularından ve şirketin İdare Meclisi Başkanı Mehmet Bilginer, yem fabrikası sayesinde Isparta bölgesinde hayvancılığın daha çok gelişeceğini ve et sorununun kısmen de olsa ortadan kalkacağını belirtmiştir¹⁷¹. Fabrikanın maliyeti 9 milyon lirayı bulmuş olup fabrika Eğirdir yolu üzerindeki 30 dekarlık alanda kurulmuştur. Saatte 10 ton yem üretme kapasitesine sahip olan ¹⁷² fabrikanın Yönetim Kurulu Başkanı Mehmet Bilginer ile Müdür Erdoğan Gürsoy, 1979 yılı Eylül ayında yeni sezon için 5 bin ton arpa ve buğday, 1500 ton kepek, 1000 ton küspeden oluşan toplamda 7500 stoklarının bulunduğunu ifade etmişlerdir. Bu stoklarla yeni sezonda yem sıkıntısının yaşanmayacağı ve 1980 yılı şubatına kadar Isparta'nın ihtiyacının bu ürünlerle karşılanacağı belirtilmiştir¹⁷³. Yine 1980 yılında fabrika, yılda 10 bin ineği besleyecek 30 bin ton yem üretmiştir¹⁷⁴. YEMTAŞ yem fabrikası kuruluşundan günümüze başta Isparta ve çevre iller olmak üzere hayvancılık sektöründe gerekli olan yem ihtiyacını karşılamış ve bu sayede şehrin ve ülkenin ekonomisine de katkı sağlamıştır.

Çimento Fabrikası

Isparta'da 8 Temmuz 1973 tarihinde¹⁷⁵ 60 Milyon TL sermaye ve 3 vardiya ile yıllık 600.000 ton üretim kapasitesiyle kurulan GÖLTAŞ Çimento Fabrikası'nın

165 Kongret: Katı Gülyağı

166 Mehmet Delikanlı, Sadık Güneş, Gülcülük, *Isparta İli Kalkındırma Derneği Yeni Ün Isparta Derneği Yayını*, Ankara, 1970, s.32; Koç, a.g.e., s.181-182; "İlaçlamanın, Gül Çiçeği Verimini Yüzde 100 Arttırdığı Bildiriliyor", *Isparta*, 14 Haziran 1975, s.1.

167 "YEMTAŞ Fabrikasının Temli Dün Atıldı", *Isparta*, 22 Temmuz 1972, s.1.

168 "Yem Fabrikasının Tecrübesine Başlandı", *Isparta*, 20 Şubat 1974, s.1.

169 "YEMTAŞ'ın İthal Makineleri Geldi", *Isparta*, 13 Aralık 1972, s.1.

170 "Yıldırım Öztürk YEMTAŞ Müdürü Oldu", *Isparta*, 7 Temmuz 1973, s.1.

171 "Isparta Yem Fabrikasının Projesi Isparta'nın Yeri Dikkate Alınarak Yapıldı", *Isparta*, 7 Mart 1974, s.1.

172 "Yem Fabrikasının Tecrübesine Başlandı", *Isparta*, 20 Şubat 1974, s.1.

173 "Yem Bol Olacak", *Isparta*, 10 Eylül 1979, s.1.

174 "Yem Üretimine Çağın Teknolojisi Uygulanıyor", *Isparta*, 12 Eylül 1980, s.3.

175 "GÖLTAŞ Çimento Fabrikası Törenle Açıldı", *Isparta*, 10 Temmuz 1973, s.1.

Gazi

Akademik
Bakış

323

Cilt 14
Sayı 28
Yaz 2021

açıldığında 354 işçisi bulunmuştur¹⁷⁶. GÖLTAŞ Çimento Fabrikası, 245 bin tonu 1973 yılında, 405 bin tonu da 1974'de üreterek 4 Ocak 1975 tarihine kadar toplamda 650 bin ton çimento üretmiştir¹⁷⁷. Ülkenin bir yılda ihtiyacı olan toplam çimentonun %3'ünü karşılayabilen¹⁷⁸ bu fabrika, 1977 yılı şubat ayı itibarıyla belediye sınırları içine dahil edilmiştir¹⁷⁹. Ancak, fabrikanın 1979 yılı eylül ayında, aylık 50 bin tonu bulan çimento üretimi, günlük 6 saate varan elektrik kesintileri nedeniyle 25 bin tona düşmüştür¹⁸⁰. GÖLTAŞ Çimento Fabrikası'nın 1973-1980 yılları arasında yapmış olduğu en fazla ihracat 97.505 ton ile 1975 yılı olmuştur. En az ihracat ise 4.320 ton ile 1980 yılında gerçekleşmiştir. 1973-1980 yıllarında GÖLTAŞ toplam 263.451 ton ihracat yapmış olup¹⁸¹ Isparta ekonomisine katkı sağlamaya günümüzde de devam etmektedir.

Meyve Suyu Fabrikası

10 Aralık 1972 tarihinde tarımcılar ve kooperatifçiler muhtarlarla meyve suyu fabrikası kurulması üzerine görüşmüş olup elma üreticileri ve diğer çiftçilerin de ortak olma durumları da ele almışlardır¹⁸². Fabrika açma girişimleri, 1975'de sonuçlanmıştır. Yedigün Meyveli Kokteyl, sade gazoz, Pepsi Cola, Fruko gazoz ve meyve sularının üretildiği işletme, Antalya yolu üstünde Fruko ve Tamek Meyve Suları Fabrikası adı ve 18 Milyon TL sermayesi ile faaliyete geçmiştir. Fabrikanın yıllık üretim kapasitesi 850.000 kasa olurken bunların üretiminde çalışan sayısı 79 olmuştur¹⁸³. 1982'de son bir yılda üretilen meyve suları 591.838 kasa olup en çok üretilen meyve suyu çeşidi de 348.819 kasa ile standart Pepsi olmuştur. Bu meyve suyu diğer meyve sularının %58,9'unu oluşturmuştur. Standart Pepsi'den sonra ise en fazla tüketilen meyve suyu 113.246 kasa ile Yedigün Portakal olmuş ve tüm üretimdeki bu oranın payı %19,1 olarak belirlenmiştir. En az üretim yapılan meyve suyuna bakıldığında ise 7.174 kasa ile Yedigün Limonata olmuş ve aynı yılda üretilen meyve suları içerisinde bunun oranı %1,21'de kalmıştır¹⁸⁴. Fruko ve Tamek Meyve Suları Fabrikası kapatılana¹⁸⁵ kadar şehrin ekonomisine katkı sağlayan işletmeler arasında yer almıştır.

176 "GÖLTAŞ Çimento Fabrikası Törenle Açıldı", *Isparta*, 10 Temmuz 1973, s.1; *Isparta 1923-1938, a.g.e.*, s.296; Turgut, *a.g.e.*, s.85; Göller Bölgesi Çimento Sanayi ve Ticaret A.Ş., "Tarihçe" <https://www.goltas.com.tr/>.

177 "Çimento Fabrikası Bugüne Kadar 650 Bin Ton Çimento Üretti", *Isparta*, 4 Ocak 1975, s.1.

178 *Yurt Ansiklopedisi Türkiye İle Dünyu Bugünü Yarını, a.g.e.*, s.3536.

179 "Çimento Fabrikası Belediye Sınırları İçine Alındı", *Isparta*, 14 Şubat 1977, s.1.

180 "Bölgede Yine Çimento Sıkıntısı Başgösterdi", *Isparta*, 19 Eylül 1979, s.1.

181 *Isparta 1923-1938, a.g.e.*, s.297.

182 "Meyve Suyu Fabrikası İle İlgili Dünkü Toplantı Ümit Verici Oldu", *Isparta*, 14 Aralık 1972, s.1.

183 *Isparta 1923-1938, a.g.e.*, s.298.

184 Koç, *a.g.e.*, s.184;

185 Bu bilgi, Isparta Uygulamalı Bilimler Üniversitesinde, Görsel, İşitsel Teknikler ve Medya Yapımcılığı Bölümünde görev yapan, 30.08.1957 tarihli Isparta doğumlu Öğr. Gör. Muharrem Zafer Çağlar ile 05.11.2020 tarihinde yapılan sözlü görüşmeden elde edilmiştir (Zafer Çağlar, *Kişisel İletişim*, 05.11.2020).

Bisküvi Fabrikası

Isparta'nın ilk bisküvi fabrikası, 1973 yılı aralık ayında Dere Mahallesi'nde Refik Korkmaz ve Süleyman Ulupınar'ın ortaklığıyla "Hülya Bisküvi Fabrikası" adıyla üretime başlamıştır. Fabrikada sade, krema, gofret, petibör, finger vb. ürünler üretilmiş ve fabrikanın tam gün üretim kapasitesi 9 ton olmuştur¹⁸⁶. 1981 yılında Refik Korkmaz ve Süleyman Ulupınar, Isparta-Eğirdir yolu üzerinde de bir bina inşa ederek fabrikayı büyütme istekleri konusunda anlaşamadıkları için fabrika 1981 yılında kapatılmıştır¹⁸⁷. 1981 yılında kapatılan¹⁸⁸ bu fabrika çalıştığı dönemde Isparta halkının ihtiyaçlarının yanı sıra şehrin ekonomisine de katkı sağlamıştır.

Orman Mahsulleri İmalat Sanayi

Kısa adı ORMA olan orman ürünleri üzerine kurulan Orman Mahsulleri Entegre Sanayi ve Ticaret A.Ş., 1970 yılında 30.000.000 TL sermaye ve yıllık 54.000 m³ üretim kapasitesiyle Isparta-Eğirdir yolu üzerinde kurulmuştur¹⁸⁹. 1973 yılında üretime başlayan bu fabrikanın açıldığında 334 işçisi bulunmuştur¹⁹⁰. ORMA 1974 yılında 261.336 dolar, 1976 yılında 25.685.056 dolar ve 1981'de 1.326.999.096 dolar ihracat yapmış olup fabrikada orman ürünleri ve artıkları değerlendirilerek; yonga, levha ve ahşap kaplama yapılmıştır¹⁹¹.

Kuruluşunda 50.000 m² lik bir alana kurulan ORMA, günümüzde 70.000 m² si kapalı alan olmak üzere 500.000 m² alanda üretimini sürdürmekte¹⁹² ve ORMA'nın 2019 yılı sonunda sermayesi 27.200.000 TL olarak görülmektedir¹⁹³. Ayrıca ORMA, kuruluşundan günümüze çalışma alanını 50 yılda 50.000 m² den 500.000 m² ye çıkararak %1000 arttırmıştır.

Yonga-Levha Fabrikası

Eğirdir yolu üzerinde ORMA tesislerine bağlı olarak hizmete açılan Gülplak Yonga-levha Fabrikası, 7 Temmuz 1980 tarihinde üretime başlamıştır. 12 üniteden, tam otomatik olarak çalışan bu fabrika 425 milyona mâl olmuştur. Fabrikanın yılda 100.000 m³ yonga-levha üretmesi planlanan¹⁹⁴, bu tesisin kademeli olarak 10 bin kişiye iş, aile bazında bakıldığında ise 100 bin kişiye geçim imkânı

186 "Dere Mahallesi'ne Kurulan "Hülya Bisküvi" Fabrikası Deneme İmalatına Başladı", *Isparta*, 4 Aralık 1973, s.1; Adnan Tuncoğlu, Kişisel Görüşme, 3 Kasım 2020.

187 Adnan Tuncoğlu, Kişisel Görüşme, 3 Kasım 2020.

188 Isparta, 4 Aralık 1973: 1; Adnan Tuncoğlu, Kişisel Görüşme, 3 Kasım 2020.

189 *Isparta Yıllığı 1923-1983, a.g.e.*, s.297; <http://www.orma.com.tr/>.

190 *Isparta Yıllığı 1923-1983; Yurt Ansiklopedisi Türkiye İll Dünü Bugünü Yarını, a.g.e.*, s.3557.

191 *Isparta Yıllığı 1923-1983, a.g.e.*, s.297.

192 ORMA Orman Mahsulleri ve İntegre Sanayi ve Ticaret A.Ş İnternet Sayfası, "Tarihçe", <http://www.orma.com.tr/hakkimizda/#tarihce>.

193 ORMA Orman Mahsulleri ve İntegre Sanayi ve Ticaret A.Ş. 2019 Yılı Faaliyet raporu 50. Faaliyet Dönemi, 2019.

194 "ORMA'ya Dayalı Gülplak Yonga-Levha Fabrikası Bugün Törenle Açılacak", *Isparta*, 7 Temmuz 1980, s.1.

Gazi

Akademik
Bakış

325

Cilt 14
Sayı 28
Yaz 2021

sağlayacağı belirtilmiştir¹⁹⁵. Günümüzde bu fabrika ORMA bünyesinde faaliyetine devam etmekte¹⁹⁶ ve Isparta ekonomisine katkılarını sürdürmektedir.

Konfeksiyon Fabrikası

4 Nisan 1977'de Isparta'da Çünür civarında konfeksiyon üzerine kurulan KOTEKS-SAN Konfeksiyon Sanayi ve Ticaret A.Ş.¹⁹⁷, 1978 yılında idari personel de dahil 20 çalışanı ile hizmet vermiştir. Fabrikada kemer astarı, kemer bandı ve komple cep üretimi yapılmıştır¹⁹⁸. Günlük 30.000 metre-50.000 metre arasında kemer astarı üretebilen KOTEKS-SAN 2008 yılında kapatılmış olup fabrika kapatılana kadar üretim ve ihracatta etkin olmuştur¹⁹⁹.

KOTEKS-SAN Konfeksiyon Sanayisinin 1982'de bir yıllık üretimine bakıldığında; dar bant üretimi 886.000 metre, zincirli ya da özel kemer astarı üretimi ise 886.000 metre, bilyeli kemer astarı 180.000 metre, yapışkan kemer astarı 120.000 metre ve takım cep üretimi ise 1.080.000 metre olmuştur²⁰⁰.

Sonuç

Isparta'da 1923-1980 döneminde gülcülük ve halıcılığın yanı sıra dokumacılık, dericilik, kunduracılık, urgancılık-mutafılık, bakırcılık ve nalbantlık gibi el tezgâhlarına dayalı zanaatlar şehrin ekonomisinde önemli yere sahip olmuştur. Ancak 1960'lı yıllardan sonra makineleşme ile daha az sürede daha ekonomik üretimin artmasıyla, el emeği ile yapılan bu zanaatların sayısı azalmıştır. Isparta'da günümüzde bakırcılık ve nalbantlık mesleğini yürüten sadece birer usta mevcutken diğer zanaatlarda yok olmaya yüz tutmuştur.

1923-1980 yılları arasında Isparta'da halı dokumacılığına bakıldığında; en az tezgâhın bulunduğu yıl 1.350 tezgâh ile 1930 yılı olmuş ve aynı yılda 4.050 işçi ile 30.000 m² halı dokunmuştur. 1950'li ve 1960'lı yıllarda imalat sanayisinin başında yün ve pamuk ipliği üreten fabrikalar gelmiş olup 1950'lerden sonra halıcılık sektörü hızlı bir şekilde ilerlemiştir. 1970'e geldiğinde Isparta'daki halı tezgâhı sayısı 40.500'e, 1979 yılında 1970 yılına göre; %19 artarak 48.200'e yükselmiştir. 1979'da halıcılık sektöründe çalışan kişi sayısı 84.000 olmuş ve 2.250.000 m² halı dokuması yapılmıştır. Ayrıca, 1923-1980 döneminde imalat değerinin en az olduğu sene 53.091.120 TL ile 1960 yılı olurken en fazla olduğu yıl ise 7.875.500.000 TL değerinde üretim yapılan 1979 yılı olmuştur. Böylece, 1979'da halı sektörünün Isparta ve ülke ekonomisine katkısı 7.875.500.000 TL olmuştur.

195 "Tesisler Yüz Bin Nüfusa İmkan Sağlayacak", *Isparta*, 8 Temmuz 1980, s.1.

196 ORMA Orman Mahsulleri ve İntegre Sanayi ve Ticaret A.Ş İnternet Sayfası, "Tarihçe", <http://www.orma.com.tr/hakkimizda/#tarihce>.

197 "MSP Yalvaç'ta Temel Attı", *Isparta*, 5 Nisan 1977, s.1.

198 *Isparta Yıllığı 1923-1983, a.g.e.*, s.298.

199 Atilla Süldür, Kişisel Görüşme, 9 Mayıs 2019.

200 Koç, a.g.e., s.184; Atilla Süldür, Kişisel Görüşme, 9 Mayıs 2019.

Isparta'nın ekonomisinde önemli yere sahip olan gülcülüğe bakıldığında; 1923-1931 döneminde; gül çiçeği üretiminin en az olduğu yıl 75.000 kg ile 1923 yılı iken en çok üretim yapılan yıl ise 450.000 kg ile 1931 yılı olmuştur. 1923-1931 döneminde gül çiçeği üretimi giderek artmış olup 1931 yılında 1923'e göre %500 artarak 450.000 kg'a yükselmiştir. Gülyağı üretimi ise 22,5 kg üretim ile en az 1923'de, en çok üretimde 229,5 kg üretim ile 1931'de yapılmıştır. 1931 yılındaki gülyağı üretiminin 1923 yılına göre %920 artması, gülcülüğün Isparta'da hızlı bir şekilde geliştiğini göstermektedir. 1955-1981 döneminde gül çiçeği üretiminde ise yıllara göre farklılıklar görülmüş olup üretimin en az olduğu yıl 1.179.781 kg ile 1958 yılı olmuştur. En çok üretim de 1981'de olmuş ve toplam 1.843.377.350 kg gül çiçeği üretilmiştir. Kongret üretiminde ise en az üretim 1959 yılında olup 227 kg kongret üretimi yapılırken, en fazla kongret üretimi ise 3.150 kg ile 1976 yılında yapılmıştır. Gülyağcılık 1980'lerde yine önemini korumuş ve 1981 yılında tümü dış pazara satılmak amacıyla 2.300 kg civarında gülyağı üretimi yapılmıştır.

Şehrin imalat sanayisinde geleneksel olarak halıcılık ve gülcülük yer alırken, 1970'lerde bu geleneksel yapı kırılarak orman ürünleri tesisleri ve çimento fabrikası gibi çeşitli dallarda kurulan tesislerle şehrin ekonomisine katkı sağlanmıştır. 1973'te kurulan GÖLTAŞ Çimento Fabrikası, ülkenin bir yılda ihtiyacı olan toplam çimentonun %3'ünü karşılamıştır. 1973'te üretime başlayan Orman Mahsulleri Entegre Sanayi ve Ticaret A.Ş. (ORMA) ise 1974 yılında 261.336 dolar, 1976 yılında 25.685.056 dolar ve 1981'de 1.326.999.096 dolar ihracat yapmış olup her ikisi de şehrin ve ülkenin ekonomisinde önemli bir yer edinmiştir. 1923-1972 yılları arasında Isparta'da ihracatın en çok olduğu yıl ise 1972 yılı olmuştur. Aynı yılda Türkiye'nin toplam ihracatı 10.500.000.000 TL iken Isparta'nın ihracatı da 1.018.718.103 TL olmuş ve Türkiye'nin ihracatının yaklaşık %10'u Isparta'dan karşılanmıştır. 1972'de Türkiye'nin ithalatı ise 18.410.000.000 TL iken Isparta'nın ithalatı 826.517.350 TL olmuş ve bu tutar bu yıldaki ülke ithalatının yaklaşık %4,5'ine karşılık gelmiştir. 1978 yılına gelindiğinde ise; Isparta sanayisinin il gayri safi milli hasılası üzerindeki payı %15,1 olmuş olup Isparta sanayisi bu oran ile tarım sektörünün %25,1'lik payından sonra şehrin ekonomisine en çok katkı sağlayan diğer bir alanı oluşturmuştur.

Kaynaklar

I- Arşivler

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı (BCA)

Isparta Orman Bölge Müdürlüğü Arşivi

Gülbirlik Arşivi

II- Süreli Yayınlar

Gazeteler

Cumhuriyetçi Isparta

Görüş

Akademik
Bakış

327

Cilt 14
Sayı 28
Yaz 2021

Isparta
Resmi Isparta
Demokrat Isparta
Yalvaç
Eğirdir Göl Sesi
Resmî Gazete

III-Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK)

T.C.B.D.İ.E., *Sanayi Sayımı 1927*, Ankara, 1969.
T.C.B.İ.G.D., *Tarım İstatistikleri 1928-34*, Ankara, 1936.
B.D.İ.E., *1980 Genel Sanayi ve İş Yerleri Sayımı (Birinci Aşama Sonuçları)*, Ankara, 1980.

IV-Yıllıklar

Isparta 1923-1938, Ankara, 1938.
Isparta Valiliği, 1967 İl Yıllığı, Isparta Valiliği, Isparta, 1967.
Isparta Yıllığı 1923-1983, Ofset Matbaacılık, Isparta, 1983.
Isparta Vilayeti İdare Coğrafyası 1932. (1999). Ankara: Isparta Valiliği.
ORMA Orman Mahsulleri ve Entegre Sanayi ve Ticaret A.Ş. 2019 Yılı Faaliyet raporu 50. Faaliyet Dönemi, 2019.

V-Ansiklopedi

"Isparta", *Yurt Ansiklopedisi Türkiye İl İl Dünyü Bugünü Yarını*, C.5, Anadolu Yayıncılık, İstanbul, 1982.

VI-Kitaplar

BABACAN, Hasan ve TEMURÇİN, Kadir, *Türkiye'nin Sıhhi, İktimai Coğrafyası Hamidâbat (Isparta) Sancağı*, Altınpost Yayıncılık, Ankara, 2013.
BAYDAR, Hasan ve KAZAZ, Soner, *Yağ Güllü & Isparta Gülcülüğü*, Isparta, 2013.
BAYTOP, Turhan, *Türkiye'de Eski Bahçe Gülleri*, T.C. Kültür Bakanlığı, Ankara, 2001.
BÖCÜZADE, Süleyman Sami, *Kuruluşundan Bugüne Kadar Isparta Tarihi*, Çev. Suat Seren, Serenler Yayınları, İstanbul, 1983.
Isparta Vilayeti İdare Coğrafyası 1932, Isparta Valiliği, Ankara, 1999.
IŞIK, Hüsnü, *Isparta'da Gülcülük ve Gülyağcılık*, Güney Matbaacılık ve Gazetecilik, Ankara, 1953.
KATIRCIOĞLU, Nuri, *Bütün Isparta*, Ankara, 1958.
KÜÇÜKERMEN, Önder, *Batı Anadolu'da Türk Halıcılık Gelenegi İçinde İzmir Limanı ve Isparta Halı Fabrikası*, İstanbul, 1990.
OYMAN, Naile Rengin, *Isparta'da Kaybolmaya Yüz Tutmuş El Sanatları*. S. B. Hüseyin Gül içinde: *Geçmişten Günümüze Isparta*, Atatürk Kültür Merkezi, Ankara, 2009
SÜLDÜR, Enver, *İkinci Isparta Tarihi*, Üstün Sanat Matbaası, İzmir, 1951.
T.C. Tarım, Orman ve Köy İşleri Bakanlığı Isparta İl Müdürlüğü ve Gülbirlik, *Gülcülük*. Isparta, 1987.
TURGUT, Hulusi, *Cumhuriyetten Günümüze Isparta*, İstanbul, 2000.
1896 Konya Vilayet Salnamesi, Çev. Mehmet Eminoğlu, Konya Büyükşehir Belediyesi (Basılmamış Yayın), Konya, 2006.,

VII-Makaleler

DİLMEN, Hilmi, "Isparta'da Tabaklık", *Ün*, Cilt 4, Sayı 37, Nisan 1937.

DİLMEN, Hilmi, "Urgancılık", *Ün*, Cilt 2, Sayı 22,23,24, Ocak, Şubat, Mart 1936.

TEMURÇİN, Kadir, "Isparta İlinde Sanayinin Gelişimi ve Yapısı", *Coğrafi Bilimler Dergisi*, Cilt 2, Sayı 2, 2004.

VIII-Tezler

TEMURÇİN, Kadir, "Isparta İli Ekonomik Coğrafyası", Ankara Üniversitesi SBE., Ankara 2004 (Doktora Tezi).

BİLİR, Selva, "Isparta İlinde Gülcülük ve Ekonomik Önemi", İstanbul Üniversitesi SBE, İstanbul 2010 (Yüksek Lisans Tezi).

IX- Sözlü Görüşmeler

ÇELİK, Hasan, 20 Ağustos 2019.

DEMİRKAN, Hasan, 7 Mayıs 2019.

OFLAZ, Bekir, 3 Eylül 2019.

SÜSLÜ, Ercan, 2 Eylül 2019.

TAŞTEKİN, Selahattin, 3 Eylül 2019.

TUNCOĞLU, Adnan, 2 Eylül 2019, 3 Kasım 2020.

SARI, Ercan, 6 Şubat 2019.

ŞENOL, Sümer, 5 Şubat 2019.

SÜLDÜR, Atilla, 9 Mayıs 2019.

UYAR, Ömer, 1 Mayıs 2019.

ÇAĞLAR, Zafer, 5 Kasım 2020.

X- İnternet Kaynakları

<https://www.goltas.com.tr/>, Erişim: 28.10.2020

http://www.orma.com.tr, Erişim: 29.10.2020

Extended Abstract

In this study, the industrial activities in Isparta province, famous for rose cultivation and carpet weaving, over the period of 1923 to 1980 and the contributions of these activities to Isparta economy have been investigated. In the industry of Isparta, rose farming, rose oil manufacturing and carpet weaving have shaped the city's economy. Rose planting dates back to ancient ages. Rose and rose water were used in religious ceremonies in ancient times like today. Ibn-i Haldun stated that rose-oil was among the commercial products used in the 8th century. The art of rose breeding was first introduced to Isparta in the 19th century from Kızanlık region, Bulgaria. In the year 1888, İsmail Efendi, an old chief clerk of accounting, grew roses in Gülcü (formerly Hacıayvaz) District and thus gained the practice of rose planting to Isparta. The first rose oil factory in Isparta was founded in 1935. Since then, Isparta has gradually become a preeminent city for rose cultivation both in Turkey and around the world. In order to prevent competition in rose and rose oil production in Isparta and improve overall quality, Gülbirlik was founded by the uniting of nine cooperatives under the name "Isparta Cooperatives Union for Agricultural Sales of Rose Oil and Oily Seeds" in 1954.

Gazi

Akademik
Bakış

329

Cilt 14
Sayı 28
Yaz 2021

In addition to activities pertaining to rose breeding, Isparta is also well-known for carpet production. Carpet weaving in Isparta was initiated by the efforts of the then Governor of Isparta named Zihni Pasha, who helped found a company on carpet business in 1891 and bought some of its shares, although these efforts failed to reach a long-lived conclusion. Later on, Oriental Carpet Manufacturers Company was established with the support of an Izmir inhabitant called Agapoğlu and an Armenian Master Haçik, who were among the pioneers of carpet business in Isparta. The locals in Isparta produced kilims and carpets using the wools acquired from their animals, thus rendering carpet production a substantial part of the city economy. Carpet business in Isparta was negatively affected from the First World War. After the republican period, although carpet craftsmanship maintained its important place in Isparta, development beyond a certain extent could not be possible due to lack of factories in the city. As a result of the detrimental effects of 1929 World Economic Crisis on carpet business, carpet manufacturers of Isparta united to form Union of Carpet Manufacturers. Carpet labour in Isparta was also adversely affected by the Second World War, after which some measures were taken to revive carpet weaving. During the republican era, in order to provide the sector with carpet yarn, the construction of Isparta Yarn Factory was started in 1924 and the factory began functioning in 1926. Sümerbank bought this factory in 1943 and turned it into Sümerbank Carpet Corporation.

Besides these, small handicrafts made with old methods in Isparta, which are weaving, leatherwork, shoe-making, coppersmithing, rope making and blacksmithing, continued to exist but their impact on the economy decreased with industrialization. Especially in the early 1970s, different industrial sectors developed, cement, feed, forest products processing, biscuit, fruit juice and garment factories were been opened and thanks to these, the number of products that Isparta exports and the level of gross provincial income due to industry increased.

Thanks to the economic policies implemented in Turkey during the Republican era, industrialization increased and by 1978; the share of Isparta industry in the gross provincial product increased to 15.1%, and with this rate, Isparta industry became the second largest contributor to the city's economy after the agricultural sector's share of 25.1%.

Gazi

Akademik
Bakış

330

Cilt 14
Sayı 28
Yaz 2021

1923-1950 Arası Dönemde Ankara Kentleşmesi ve Sorunları

Urbanization of Ankara and Its Problems Over the Period of 1923 to 1950

İbrahim İRDEM* - Asilkan LENGER**

Öz

Türkiye’de 1923-1950 dönemi, kentleşme sürecinin yavaş ilerlediği yıllardır. Dönem içerisinde 1950’li yıllara kadar Ankara şehri dışında kentleşme hareketlerine pek rastlanılmamıştır. Ankara 1923 yılında başkent olarak ilan edilmesiyle birlikte hızlı büyüme ve göç alma sürecine girmiştir. Kent, başkent olduktan sonra şantiye alanına evrilerek, sürekli göç almasıyla birlikte konutların, arsaların ve kiralarn bedellerinin hızla arttığı sürece tanıklık etmiştir. Her ne kadar kenti modernleştirmeye yönelik hamleler Ankara’yı genç Türkiye için örnek bir kent haline getirmeyi amaçlasa da, kentte fiziki değişimlerin yanı sıra sosyal, ekonomik ve kültürel değişimlerin yaşanmaya başlaması aynı zamanda yapısal bozuklukların ve kentleşmeden kaynaklı güvenlik problemlerinin ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Bu çalışmada, 1950’li yıllara kadar Türkiye’de gerçekleşen kentleşme sürecinin beraberinde getirdiği sorunlar Ankara kenti üzerinden ele alınacaktır. Çalışmada 1923-1950 arası dönemde Ankara kentleşmesine yer verilmesi günümüzde Ankara’nın karşı karşıya kaldığı kentsel sorunların ortaya çıkmasını etkileyen tarihsel sürece ışık tutması bakımından oldukça önemlidir. Dolayısıyla bu çalışmanın temel varsayımını Ankara kentleşmesinin bugün yaşadığı sorunların erken Cumhuriyet döneminde aranması gerektiği fikri oluşturmaktadır. Çalışmada metodolojik olarak doküman analizi ve ikincil verilerden yararlanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kentleşme, Gecekondu, Rantiye Kent, Çarpık Kentleşme, Güvenlik, Ankara.

Abstract

The period between 1923-1950 in Turkey is the years when the urbanization process progressed slowly. Until the 1950s, no urbanization movements were encountered other than the city of Ankara during the period. Ankara entered a process of rapid growth and immigration along with the declaration of it as the capital city in 1923. After becoming the capital, Ankara, by evolving into a construction site and along with the continuous immigration, witnessed the process in which the prices of houses, lands and rents increased rapidly. Although the attempts to modernize the city aimed to make Ankara an exemplary city for the young Turkey, the social, economic and cultural changes as well as physical changes in the city also led to the emergence of structural disorders and security problems arising from urbanization.

In this study, the problems brought about by the urbanization process that took place in Turkey until the 1950s will be discussed over the city of Ankara. Including the urbanization of Ankara in the period between 1923-1950 in the study is very important in terms of shedding light on the historical process that affected the emergence of the urban problems Ankara is facing today. Therefore, the basic assumption of this study is creating the idea that the problems of Ankara urbanization today should be sought in the early Republic period. In the study, document analysis and secondary data were used methodologically.

Key Words: Urbanization, Slum, Rentier City, Crooked Urbanization, Security, Ankara.

Makale Geliş Tarihi: 05.12.2020. Makale Kabul Tarihi: 07.03.2021.

* Dr. Öğr. Üyesi, Polis Akademisi Başkanlığı, Güvenlik Bilimleri Enstitüsü, Güvenlik Stratejileri ve Yönetimi Anabilim Dalı, E-mail: ibrahimirdem33@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-0559-3418.

** Polis Akademisi Başkanlığı, Güvenlik Bilimleri Enstitüsü, Güvenlik Stratejileri ve Yönetimi Anabilim Dalı Yüksek Lisans Öğrencisi, E-mail: lengerasilkan@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-8619-0754.

Görüş

Akademik Bakış

331

Cilt 14
Sayı 28
Yaz 2021

Giriş

Bu çalışma Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan 1950'li yıllara kadar olan dönemde gerçekleşen kentleşme sürecinin Ankara kentine etkileri ve neden olduğu sorunları ortaya koymayı amaçlamaktadır. Ankara'nın başkent ilan edilmesiyle birlikte kent içerisinde yapısal dönüşümlerin yaşanması ve bu dönüşümlerin kente etkileri mekânsal bağlam temelinde analiz edilecektir. 1950'li yıllara kadar olan dönem içerisinde Türkiye çok hızlı bir kentleşme süreci yaşamamıştır. İstisna olarak nitelendirilmesi gereken Ankara kenti özelinde kentleşme süreci incelenerek değerlendirilmelerde bulunulacaktır.

Ankara'nın başkent ilan edilmesi kentin çekiciliğini arttırmış ve şehre doğru yoğun göç hareketlerinin yaşanmasına neden olmuştur. Yaşanan göçler, kent nüfusunun genişlemesini hızlandırarak konut yetersizliğinin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Ankara'nın bu şekilde hızlı büyüme göstermesi konut yetersizliğinin yanı sıra şehre gelen memurlarda ekonomik problemlerin oluşmasına neden olmuş; kentte yaşanan nüfus artışı konut, arsa, arazi ve kira bedellerinde artışların yaşanmasına bağlı olarak Ankara'nın rantiyeye kent özellikleri gösteren bir görünüm kazanmasına yol açmıştır. Kent içerisinde yaşanan ekonomik dalgalanmalar derme çatma evlerin inşa edilmesine ve beraberinde çarpık kentleşmenin yaşanmasına kaynaklık etmiştir.

1950'li yıllara kadar hem Türkiye'de hem de Ankara özelinde sanayiye bağlı bir kentleşme dönemi yaşanmamıştır. Türkiye'de sanayiye bağlı bir kentleşme yerine sosyal ve ekonomik nedenlerle bir göç yaşanmıştır. Sanayi ve büyüme hızına bağlı kentleşme sürecinin Türkiye'de tam anlamıyla gerçekleşmemesi kentsel sorunları ortaya çıkarmıştır. Ankara'nın kentleşme sürecinde ortaya çıkan sorunların üstesinden gelebilmek için çeşitli planlamalarla çözüm üretmeye yönelik adımlar atılmasına rağmen istenilen sonuca ulaşılamamıştır.

Bu çalışmada, 1923-1950 yılları arası dönemde Ankara'daki kentleşme süreci ve bu süreçle birlikte ortaya çıkan sorunlar değerlendirilecektir. Kamu yönetiminde bu sorunlara yönelik politikalar ve planlamalarının getirdiği uygulamalar sorgulanacaktır. Çalışmanın ilk bölümünde, kent ve kentleşme olguları kavramsal olarak ele alınacak, kentleşme sürecine neden olan faktörler açıklanacaktır. Çalışmanın ikinci bölümünde Türkiye Cumhuriyeti'nin kentleşme tarihi ele alınacak ve kentleşme sürecine yönelik devlet politikaları değerlendirilerek kentleşmeye neden olan etkenler incelenecektir. Çalışmada üçüncü bölüm ise Erken Cumhuriyet Dönemi'nden itibaren Ankara kentleşmesi üzerinde değerlendirmelerin ve incelemelerin olduğu bölümdür. Çalışmada başkent Ankara'nın 1923-1950 yılları arasında yaşadığı kentleşme sürecine ilişkin dinamiklerin ve günümüze kadar miras kalan sorunların irdelenmesi amaçlanmıştır. ,

Göç

Akademik
Bakış

332

Cilt 14
Sayı 28
Yaz 2021

Kent ve Kentleşme

Kentler insanlık tarihi boyunca toplulukların birlikte hayatını sürdürebilecekleri yerleşim biçimlerinden birisi olmuştur. Kentler farklı dönemlerde içinde buldukları toplumsal yapının özelliklerini barındıran farklı isimlerle adlandırılmış olsa da netice itibarıyla aynı niteliklere sahip olan yerleşim biçimleridir. Klasik yönetim anlayışına sahip düşünür Weber, kentin siyasal ve örgütsel bir örgütlenme ile var olabileceğini dile getirerek kente yönelik yaklaşımları yönetim örgütlenmesi üzerinden ele almıştır. İnsanlar aslında ilk çağlardan beri belirli bir amaç etrafında bir araya gelerek örgütün doğmasına ve örgütlü bir yaşam tarzına yönelik faaliyetlerde bulunmuşlardır. Bu örgütler ilk başlarda kan bağı ile kurulurken ilerleyen zamanlarda değişime uğrayarak polis, aile, köy, kasaba, komün ve kent isimleriyle adlandırılmıştır.¹ Örgütlerin gelişim süreci her toplum için aynı değişim sürecinden geçmeyerek modern zamanda devlet olarak nitelendirilen bir kavram temelinde ele alınmıştır. Tarih içerisinde kentlerin ortaya çıkması insanlığın ilkel durumdan uygar duruma geçişini hızlandırarak düzensiz olan toplumun düzenli hale gelmesi ile birlikte toplumsal iyileşme yaşamıştır. Bu dönemlerde kentler genellikle politika aracı olarak karakterize edilmiştir. Kentin oluşumunu gerçekleştiren devlet temellerini bu oluşum üzerine kurarak kendi düzenini sağlamaya çalışmıştır.²

Kentler uygarlığın ortaya çıktığı dönemlerin başkahramanıdır. İnsanların avcılık ve toplayıcılık gibi yaşam biçimlerinden ayrılarak yerleşik hayata geçmesi ile birlikte uygarlık ve kentleşme başlamıştır.³ Kentler kendi tarihsel süreci içinde farklılıklar yaşayarak kendini dinamik tutmuş ve bu sayede günümüze kadar gelmiştir. Kentlerin bu derece dinamik olarak ilerlemesinin başlıca nedeni ticaretin gelişmesidir. Toplumu oluşturan bireylerin arzu ve istekleri onları çıkarları ve menfaatleri doğrultusunda hareket etmeye yöneltmiştir. Bu çıkarlar doğrultusunda kentlerin oluşturulduğu ve iş birliğinin ancak bu şekilde sağlandığı kentsel oluşum süreci yaşanmıştır.

Kentler, üzerinde hâkim olduğu toplumun aynasıdır. İnsanların topluluktan topluma geçiş sürecinin ürünü olan ve bir toplumun gelişmişlik düzeylerini yansıtan sosyal mekânlardır. Kentler zamanla uygarlık, iş birliği, standartlaşma, nüfus yoğunlaşması ve ticarileşme ile birlikte adlandırılmaya başlamıştır.⁴ Kentler ayrıca sosyal, kültürel, siyasal ve teknik bilgilerin birlikte olduğu mekânlardır. Bir zenginlik göstergesinin adı olarak nitelendirilmeye başlanan kentler sosyal bir olgu olarak günümüzde de varlığını sürdürmektedir. İnsanların oluşturdukları bir yerleşim alanı olan kentler ile birlikte bilginin

1 Recai Galip Okandan, Umumi Amme Hukuku Dersleri, İstanbul, 1959, s.5.

2 Kürşat Bumin, Demokrasi Arayışında Kent, İz Yayıncılık, İstanbul, 1998, s.26-28.

3 Gordon Childe, Kendini Yaratan İnsan, Varlık Yayınları, İstanbul, 1978, s.146.

4 Bekir Parlak, "Bilgi Toplumunda Kent ve Kentleşmenin Dönüşen Paradigmaları", Uluslararası 7. Bilgi, Ekonomi ve Yönetim Kongresi Bildiriler Kitabı, Yalova, 2009, s.1253-1263.

ve farklı kültürlerin sürekli aktarılarak devam etmesi çevrenin doğal durumuna göre daha iyi konumda olduğunu göstermektedir. Kentler yalnızca fiziksel bir çevre ve ekonomik örgütlenmelerden ibaret değil, insanların düşüncelerine ve duygularına yön veren, onları bulduğundan farklı gösteren toplumsal bir düzendir.⁵

Kentler dünya düzeni içerisinde değişim ve dönüşümün yaşandığı kaynak noktalarıdır. Bu süreçler mekânsal, siyasal, ekonomik ve kültürel boyutlar üzerinde etkili olmuştur. Kentlerin gelişme süreci içerisinde doğuş halinden itibaren sanayi ve tarıma yönelik bakışları dönemlere göre farklılık göstermiştir. Zamanla kentlerin gelişmesi sonucu ekonomik kaynakların çeşitliliğinin artması ekonomiye dayalı sektörlerde farklılıkların yaşanmasına neden olmuştur. Modern kentler ekonomik farklılıkların oluşmasının topluma yönelik etkileri sonucu meydana gelmiştir. Kent; tarıma yönelik üretimlerin yapılmadığı, dağıtım ve denetim işlevlerinin merkezi konumu olduğu, belirli bir büyüklüğe sahip heterojen ve bütünleşmiş bir mekân olarak tanımlanmaktadır.⁶ Kentte nüfus büyüklüğünün yanı sıra ekonomik ve sosyal faktörler de önemli bir unsuru oluşturmaktadır. Günümüzde şehir kelimesi ile birlikte anılan kentler, örgütlenmiş bir yaşam alanına sahip olan pastoral bir yaşamdan uzaktırlar. Kentlerde artık tarım sektörünün geçerli olmadığı ve bunun yerine genellikle kentlerde sanayi, ticaret ve hizmet sektörlerinin yer bulduğu bir düzen hâkimdir.

Kent; içerisinde kültürleri, dinleri ve etnik yapıları barındıran politik bir yerleşme birimidir. Modern anlamda kenti tanımlamak gerekirse sanayileşme sürecinin devamında alevlenen bir yerleşim birimidir. Sanayileşme ile birlikte kentlerin değeri artmış ve beraberinde kente yönelik göç hareketleri yaşanmıştır. Yoğun göç süreci sonucunda özellikle gelişmekte olan ülke kentlerinde gecekondulaşma artarak kentin demografik yapısı değişime uğramıştır. Dünyanın hemen hemen her yerinde kırsal alandan kente doğru bir göç yaşanması kentleri alan ve nüfus bağlamında büyümeye sevk etmiştir. Sanayi devrimi sonucunda kentlere yönelen geniş çaplı insan hareketliliği sonucunda kent sayılarında artışla karşılaşmıştır. Kentsel mekân sanayileşmeden önceki kentlere göre daha geniş bir yapıya kavuşmuştur. Ulaşılan genişlemelerle birlikte yollar genişlemiş ve binaların yüksekliği artmaya başlamıştır. Dünyanın hızla kentleştiği küresel bir düzende konut ve iş yerlerinin birbirinden ayrıldığı bir düzen hâkim olmaya başlamıştır. Sanayileşme süreci öncesindeki kent yerleşiminden farklı bir yerleşim metodu oluşturulmuştur. Üst ve orta gelire sahip bireyler kentin çevresine yerleşmiş ve merkez ile bu konut alanları arasına ise geçiş bölgesi adı verilerek buraya görece alt tabakaya mensup insanlar ve is-

5 Şafak Kaypak, Kent Sosyolojisi, Basılı Ders Notu, Mustafa Kemal Üniversitesi, Hatay, 2015, s.12.

6 Ruşen Keleş, Kentleşme Politikası, İmge Yayınevi, Ankara, 1996, s.35.

tenmeyen unsurlar yerleştirilmiştir.⁷ Kentler kendisini ortaya çıkaran tarihsel süreçle birlikte emeğin üretilmesinin sağlandığı⁸, belirli bir nüfus yoğunluğunun var olduğu, heterojen bir yapıya sahip yerleşim birimi olarak günümüze kadar gelmiştir.

Kentleşme; insanlığın belirli koşullar bakımından kentli olma veya kente yakın olma isteklerini azmettiren bir süreçtir. Sosyolojik, psikolojik, sosyal ve ekonomik açıdan belirli parametreler ile kentleşme süreci gerçekleşmiştir. Kentleşmeyi sadece dar anlamda sayısal olarak büyümenin gerçekleşmesi olarak düşünmek yerine sosyal ve siyasal olgularla birlikte değerlendirmek gerekir.

Kentleşmeyle birlikte ticaret ve hizmet sektörüne yönelik faaliyetler Sanayi Devrimi etkisi sonrası hızla büyüme sürecine girmiştir. Doğal olmayan yapay bir süreç olarak nitelendirilebilen kentleşme süreci, dinamik bir şekilde sosyo-kültürel, nüfus, ekonomik ve siyasal düzende yapısal etkisini göstermektedir. İnsanlık tarihi boyunca doğal olarak yaşanan bu süreçler yapay devrim halinde gerçekleşmiştir. Kentleşme süreci kentlerin fazlaşmasını sağlayarak kent içerisinde iş bölümlerinin, örgütlü yapıların ve uzmanlaşmaların gerekliliğini ortaya çıkarmıştır.

Kentleşmenin her devlette veya toplumda farklı hız ve koşullarda gerçekleşmesi kentleşme olgusunun çevreden çevreye kendi iç dinamiklerine göre değerlendirilmesi gerektiğini açığa çıkarmaktadır. Her bölgenin yapısının aynı olmaması toplumların farklı dinamik süreçlerden geçerek kentleşme yaşamasına neden olmuştur. Kimi zaman süreç içerisinde makineleşmeye bağlı göç sonucu ile kentleşme yaşanırken; kimi durumlarda da siyasal ve sosyal koşullara bağlı olarak kentleşme gerçekleşmiştir. Kentleşme süreci az gelişmiş ülkelerde bir nüfus birikimi süreci olarak karşımıza çıkmıştır. Az gelişmiş ülkelerde kentleşme, gelişmiş ülkelerdeki kentleşme ile karşılaştırıldığında hızla artan bir yol izlemiş, bir ya da iki kent diğer kentlere göre daha hızlı büyümüş ve kentleşen nüfusun kentsel hizmetleri karşılamadaki yetersizliği kentsel problemlerin meydana gelmesine neden olmuştur.

Kentleşme süreci ülkeler, yöreler ve toplumlar açısından mekânsal olarak aynı düzeyde gerçekleşmemiştir. Her bir toplum gelişmişlik ve az gelişmişliğine bağlı olarak kendisini kentleşmeye iten nedenlere sahiptir. Bunun yanında, kentleşmeye etki eden çekici, itici ve politik etmenler kentleşme sürecinin evrensel nedenlerini oluşturmaktadır.⁹

İş olanaklarının azlığı, düşük ücretlerin olması, eğitim ve sağlık gibi sebepler kentleşmeye ilişkin itici sebeplerden bazılarıdır. Kentleşmenin sebep-

7 Giorden Sjoberg, "Cities in Developing and Industrial Societies a Crosscultural Analysis", Hause, Schnore (Ed.), The Study Of Urbanisation, 1967, s.229-230.

8 Ruşen Keleş, Yerinden Yönetim ve Siyaset, Cem Yayınevi, 2006, s.122.

9 Sema Erder, İstanbul'da Bir Kent: Ümraniye, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996, s.36.

leri içerisinde yer alan *itici faktörler* genellikle ekonomiye dayalı sebeplerdir ve sanayileşme sonucunda gerçekleşen makineye dayalı üretim biçimleri insanların işsiz kalmasına neden olarak kente yönelmelerinde etken olmaktadır.¹⁰ Kırsalın geçim kaynağı olan üretim faktörlerinin kentlerde ucuz ve kolay bir şekilde elde edilmesi kentin ekonomik olarak üstün olduğunun ayrı bir göstergesidir. Bunun yanında; kentlerde eğitim olanaklarına bağlı olarak yetişmiş insan gücü kırsala göre sayıca fazladır. Kentlerde yaşayan insanların ekonomik açıdan yaşam standartları daha geniş olmakla birlikte iş olanaklarının fazlalığı da söz konusudur. İnsanlar kentte kırdakinden daha rahat bir şekilde mal ve hizmetlere ulaşabilmektedirler. Kentlerin kırsala göre birçok açıdan ekonomik üstünlüklere sahip olması kent ile paralel bir şekilde artış göstermekte ve insanların kırdan kente doğru göç etmesini tetiklemektedir.¹¹

Kentleşmenin *çekici faktörlerini* kentte iş olanaklarının fazlalığı, istihdamda yüksek ücretlerin var olması, bireylerin buldukları konumdan daha yüksek kademelere yükselebileme imkânı gibi nedenler oluşturmaktadır. Bunların yanında kent yaşamının kırsala göre sosyal ilişkiler bakımından daha hareketli oluşu, eğitim ve sosyal olanakların fazlalığı kentleşmenin çekici sebeplerindedir. Görüldüğü gibi kentleşmenin çekici faktörleri genellikle insanlar üzerinde sosyolojik ve psikolojik sebeplere dayalıdır. İnsanlar kentlerde kendilerini geliştirme açısından birçok fırsata sahip olmaktadır. Kültürel, sosyal ve teknolojiye dair birçok ihtiyaçlarını elde edebilme imkânına sahiptirler. Kentlerde ayrıca kırla karşılaştırıldığında kültür festivalleri yapılması, kongre, sempozyum gibi bilimsel çalışmaların düzenlenmesi ve yükseköğretim kurumlarının kentlerde yer alması kenti çekici hale getiren başlıca sebeplerdendir.¹²

İletişim araçlarının etkisi, teknolojik ilerlemeler ve ulaşım araçlarındaki gelişmeler kentleşmenin *iletici etkenlerini* oluşturmaktadır. Kırdan kente doğru göç hareketlerinin yaşanmasında bilgi iletişim ve ulaşım teknolojilerindeki gelişmeler mekanlar arasındaki mesafeyi azaltmakta, göç eden nüfusun kente uyum sürecini kolaylaştırmaktadır.

Kentleşmeye neden olan *itici* ve *çekici* faktörlere dışarıdan etki olarak göz önünde bulundurulması gereken *siyasi faktörler* de göz ardı edilmemelidir. Bir toplum içerisinde verilen siyasi kararlar, o toplumun yönetsel özellikleri ve toplumun düzenini sağlayan hukuk normlarının etkisi kentleşmeye neden olan sebepler arasındadır. Ayrıca savaşlar ve uluslararası ilişkilerde ortaya çıkan anlaşmazlıklar da kentleşmeye neden olan faktörler arasındadır. Örneğin; İkinci Dünya Savaşı sırasında İngiltere'de savaş ekonomisine katkı yapmak üzere kır-

10 Ruşen Keleş, *Yerinden Yönetim ve Siyaset*, Cem Yayınevi, İstanbul, 2006, s.36-39.

11 Ruşen Keleş, *Kentbilim İlkeleri, Sosyal Bilimler Derneği Yayınları*, Ankara, 1976, s.37.

12 Mahmut Tezcan, *Sosyolojiye Giriş, Temel Kavramlar*, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayınları, Ankara, 1995, s.195.

saldan kente doğru yaklaşık 5-6 milyon insan göç etmiştir.¹³ Dolayısıyla devletlerin uyguladığı ekonomik, sosyal ve kültürel politikalar kentleşme üzerinde etkili olan hususlardır. Uygulanan politikalar sonucu kentlere yönelik planlamaların gerçekleşmesi yapılan işlerin idari bir boyutta ele alınmasını mümkün kılmaktadır. Kentleşmeye yönelik oluşturulan politikalar ve gerçekleştirilen uygulamalar birer idari işlem niteliği taşımaktadır.

Türkiye’de Kentleşme

Türkiye’de kentleşme hızlı bir şekilde ilerleme kaydederek günümüze kadar gelmiştir. Bu hızlı kentleşme sürecinin sağlıklı bir şekilde olmadığına göstergesi büyük kentlere bakıldığında aleni bir şekilde görülebilmektedir. Türkiye’de kentleşme sürecinin sorunlu bir şekilde bürünmesinin sebebi gelişmiş ülke kentleriyle mukayese edildiğinde Türkiye kentleşmesinin özelliklerinde aranmalıdır. Türkiye’de kentleşme sürecinde birkaç kent diğerlerine göre daha hızlı büyümüş, büyük kentler orta ve küçük ölçekteki kentlere göre demografik olarak daha fazla artmış, sanayileşmiş ülkelere oranla kentleşme hızlı bir şekilde gerçekleşmiş, bazı bölgelerde kentleşme oranı daha düşük düzeyde kalmış ve kentleşen nüfusun ihtiyaçlarının ve kamu hizmetlerinin sağlanmasındaki yetersizlikler Türkiye kentleşmesinin temel özellikleri olmuştur. Bu nedenle Türkiye’de yaşanan kentleşme süreci, gelişmiş ülkelerdeki gibi yaşanmayarak genellikle gelişmemiş ülkelerde yaşanan kentleşme süreci ile ilintili olmuştur. Genellikle Batı toplumlarında sanayileşme ile birlikte seyreden, paralel ilerleyen bir kentleşme süreci yaşanırken Türkiye’de böyle bir süreç yaşanmamıştır. Türkiye’deki kentleşme sanayi odaklı olarak gerçekleşmeyerek sanayileşmemiş ülke kentleşmesi özelliklerini taşımıştır.¹⁴

Türkiye’de kentleşme sürecinin gelişimi incelendiğinde 1950 öncesi ve 1950 sonrası kentleşme olarak iki farklı dönemde ele alınması gerekmektedir. 1950 yılına kadar kendi içerisinde bir hareketlilik söz konusu olmakla birlikte yavaş hareket eden bir kentleşme gerçekleşmiştir. 1950 sonrası ise kırsal kesimlerde meydana gelen yapısal değişiklikler kırsalın çözülmesine neden olmuştur. Kentlere yönelik yoğun bir göçün görülmesine neden olan bu çözümler hızlı kentleşmenin kaynağı olmuştur. 1950 sonrası başlayan bu göç dalgasının şekillendirdiği hızlı kentleşme halen Türkiye’de dinamikliğini korumaktadır.

Türkiye’de 1950 öncesi kentleşme; ülkenin geneline hâkim olan bir kentleşme hareketinin pek de yoğun olarak yaşanmadığı bir dönemdir. Türkiye’nin bütünü incelendiğinde güçlü bir kentleşme hareketi yaşanmamıştır. Türkiye Cumhuriyeti’nin ulus devlet inşasına karşılık gelen 1923-1950 arası dönem; si-

13 Ruşen Keleş, Kentbilim İlkeleri, Sosyal Bilimler Derneği Yayınları, Ankara, 1976, s.38.

14 Çetin Özek, “Türkiye’de Şehirleşmenin Ana Nitelikleri ve Ceza Adaleti Yönünden Yol Açabileceği Sorunlar”, Şehirleşmenin Doğurduğu Ceza Adaleti Sorunları Sempozyumu (17-19 Aralık 1973), İ.Ü. Huk. Fak. Ceza Hukuku ve Kriminoloji Ens. Yayını, Fakülteler Matbaası, İstanbul, 1974, s.53.

yasal, ekonomik ve sosyal yapının yeniden şekillendiği bir dönem olmuştur. Bu dönem Osmanlı'dan sonra toplumsal yapının dönüşüm yaşadığı bir süreçte kentleşmeye yönelik hareketlerin yaşandığı yıllar olmuştur. 1923'den 1950'li yıllara kadar Türkiye'de gelişmiş ülkelerde yaşanan büyük çapta bir kentleşme süreci yaşanmamıştır. Örneğin; sanayileşmeye bağlı bir kentleşme sürecinin olmaması ve kente yönelen iş gücünü istihdam edecek sanayi yatırımlarının yetersiz olması kentte çalışabilir nüfusu marjinal sektörlere yöneltmiştir.

1923-1950 arası dönemde Ankara kentinde diğer kentlerde görülen kentleşme sürecinden farklı bir süreç yaşanmıştır. Başkent olmasıyla birlikte göç hareketliliğinin artması, Ankara'yı sürekli göç alan bir kent haline getirmiştir. Böylece genişleyerek kentleşen Ankara'da arazilerin, arsaların ve konutların kiralari artış göstermiştir. Türkiye içerisinde kentleşme modeli değerlendirmesinde başkent Ankara'da idari merkez özellikli bir kentleşme modeli hâkimken; diğer şehirlerde ise iç dinamiklere dayalı bir kentleşme görülmüştür. Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki İstanbul ve İzmir gibi illerde ve diğer şehirlerde de kentleşme yaşanmasına, mimari uygulamalarda bulunulmasına ve nüfus artışının olmasına rağmen Ankara gibi aynı düzeyde gerçekleşmemiştir.

Türkiye'de kentleşme kalkınmaya yönelik olarak gerçekleşen bir süreç olmamıştır. Kentlerin sanayileşmenin gerektirdiği uygunluğa erişememesi kentleşmenin düzensiz ve sağlıksız gerçekleşmesine sebep olmuş, böylece çarpık bir yapılaşmanın oluşmasına kaynaklık etmiştir.¹⁵ Kırdan gelenler kentlerde değişim yaratamamış, çevreyi kalkındıramamış ve toplumsal bir değişim yaratmayan kentleşmeye neden olmuştur.¹⁶ Türkiye'de kalkınma paralelinde bir kentleşme gerçekleşmemesi ve ekonomik büyüme hızının kentleşme hızı ile aynı düzeyde olmaması kırdan kente doğru göç edenler üzerinde olumsuz etkiler yaratmıştır. Kente gelenler büyüme hızının yavaşlığından dolayı iş bulamayarak işsizliğin verdiği yoksullukla birlikte resmi olmayan işlere yönelmişlerdir. Ayrıca kentler yapısal değişikliklere ortam hazırlayarak çarpık düzenin hâkim olduğu bir yerleşim haline gelmiştir. Kırsal kesimlerden gelen insanlar kentlerde daha iyi olanaklara sahip olacaklarını düşünürken sağlıksız bir düzen içerisinde kendilerini bulmuşlardır. Altyapının yetersiz olması kente gelen insanların çarpık kentleşmesine neden olmuştur. Kalkınma ile paralel hareket etmeyen kentleşme süreci sağlıklı olmayan düzensiz bir kentleşmeyi beraberinde getirmiştir. Türkiye'de ortaya çıkan çarpık kentleşme sonucu oluşan ekonomik ve sosyal sorunlar kentleşme sürecinin başarısız olduğunun göstergesidir. İşsizliklerin yaşanması, altyapı hizmetlerinin yetersiz duruma gelmesi, bölgelerin farklı şekillerde kentleşmesi ve en önemli sorun olan konut eksikliğinin oluşturduğu geçekondü sorunu *ekonomik sorunlardandır*. Türkiye'de sanayiye

15 Eyüp İspir, Şehirleşme Meseleleri, Ocak Yayınları, Ankara, 1986, s.30.

16 Ruşen Keleş, "Şehirleşmede Denge Sorunu", Mimarlık Dergisi, Yıl:4, Sayı:37, İstanbul, 1974, s.53.

dayalı kentleşme sürecinin yaşanmamasının önemli bir göstergesi işgücünün büyük bir kısmının halen tarım alanında çalışması ile açıklanabilir. Bu durum sektörler arasında farklılıkları oluşturarak iç dengesizliklere neden olmuştur. Tarım alanının dışında gerçekleşen sektörler arası iç dengesizlikler, Türkiye’de sanayiye dayalı bir kentleşmenin olmaması sonucu ortaya çıkmıştır.¹⁷ Ekonomik sorunlar genel olarak insanların yaşamını sürdürebilmesi için gerekli olan maddi ihtiyaçları içerisinde barındırmaktadır. Gereksinim duyulan ihtiyaçların eksikliği kentleşmenin gereği gibi yaşanmadığının göstergesidir. Sağlıksız kentleşme sonucu karşılaşılan *sosyal sorunlar*; çevrenin tahrip edilmesi, plansız ve düzensiz yerleşme, gelir dağılımındaki eşitsizlikler gibi hususlardır. Sosyal tabakalaşmanın artarak farklı sosyal sınıfları sayısal olarak genişlemesi, kültür değişimine bağlı olarak kültürel uyumsuzlukların yaşanması ve toplum hayatındaki değişimler sosyal hayattaki özel sorunlardır.¹⁸

Türkiye’de yaşanan kentleşmeyi farklı boyutlarıyla ele aldığımızda düzensiz bir kentleşmenin yaşandığı aşikârdır.¹⁹ Modernleşme ile hızla artış gösteren kentleşme süreci gelişmiş ülkelerde olumlu etkiler göstererek büyüme ve kalkınma süreçlerine yardımcı olmuştur. Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerde ise kentleşme süreci kalkınma ve büyümenin gelişmesine engel olmuştur. Türkiye’de çarpık kentleşme kültür erozyonunun ortaya çıkmasına, alt yapı sorunlarına ve ekonomik sorunlara kaynaklık etmiştir. İktisadi kalkınma ve büyüme çerçevesinde ivme kazanan bir kentleşme sürecinin aksine Türkiye kentleşmesi genel itibariyle nüfus popülasyonunun artması sonucu cereyan etmiştir.

Türkiye’de tarımsal yapıda görülen değişimler, bilhassa 1950’lerde yaşanan tarımda makineleşmeyle birlikte ekilebilir toprağın azalması ve kırsal alanlarda iş gücü fazlalığının ortaya çıkması kentleşmeyi tetiklemiştir. Buna ek olarak ekonomik, sosyal ve kültürel yapıda görülen değişimler, kentlerde var olan daha iyi eğitim ve istihdam olanakları kentleşmenin çekici sebepleri olmuştur. Ulaşım ve haberleşme imkânlarının zamanla gelişmesi ise kentleşmenin *iletici etmenleri* olarak dolaylı olarak kente göçü artırmıştır. Bu unsurlar dışında yasalar ve siyasal kararlar gibi hukuksal ve politik nedenler; insanların kendisini kentte daha özgür hissetmesi gibi psikolojik nedenler, II. Dünya Savaşı sonrasında Marshall yardımları gibi dış etmenler kentleşmenin sebeplerini oluşturmuştur.

Cumhuriyet’in İlanından Sonra Ankara Kentleşmesi

Kurtuluş Savaşı’ndan yeni çıkan Türkiye, Cumhuriyet’in ilanından sonra yeni dünya düzenine ayak uydurmak için modern devlet anlayışına yönelik strateji-

17 İhsan Sezal, Şehirleşme, Ağaç Yayınları, İstanbul, 1992, s.77-78.

18 İhsan Sezal, Şehirleşme, 1992, s.74.

19 Emel Özdemir, “Modernizm, Kentleşme ve Türkiye”, Akdeniz Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Antalya, 2018, s.94.

ler geliştirmiş ve bir ulus-devlet olarak uluslararası aktörler arasında yer almıştır. Milliyetçilik temelinde hareket edilerek modern devlet çizgisinde politikalar üretilmiştir. Bu dönemde kentlerdeki mekânların önemine vurgu yapılmış, ulus-devlete yaraşır bir kent mekânı oluşturulması gerektiği ve kentlerin modern mekânlar olarak tasarlanması gerektiği fikri benimsenmiştir.²⁰ Türkiye’de modernite projesi kapsamında gerçekleşen kent planlamalarının başlangıcı Ankara kenti için yapılan düzenlemelerle başlamaktadır. 13 Ekim 1923 tarihinde Türkiye’de başkent Ankara olması ve çok fazla zaman geçmeden 29 Ekim 1923 tarihinde ise Cumhuriyet’in ilan edilmesi Ankara şehri için bir dönüm noktası olmuştur. Devletin yönetim sisteminin değişmesi yeni başkent olan Ankara için yeni sistemle örtülecek bir modern kent üretilmesi çabalarını beraberinde getirmiştir. Modern bir başkent inşa etme yönünde adımlar atılarak kentin alt yapısını iyileştirme, altyapı stoku ve yaşanılabilir bir çevre için hedefler konulmuştur. Hem ülke içerisinde hem de uluslararası topluluğun üyesi olan başkaca devletler için örnek alınabilecek, modern, yeni bir kent tasarımına yönelik hedefler ortaya koyulmaya çalışılmıştır.

Ankara, başkent olmasıyla birlikte ülkenin merkezi haline gelmiş ve sanayi alanında gelişmeler görülmüştür. Gelişen sanayi ile birlikte kırsal yörelerden kente doğru göç hareketinin yaşanması onu diğer şehirlerden kentleşme bağlamında farklılaştırmıştır. Ankara’ya doğru yaşanan göç hareketleri kentin büyümesine ve kent nüfusunun artmasına neden olmuştur. Bu durum yeni Türkiye’de ilk kez Ankara özelinde konut politikalarının oluşmasına sebebiyet vererek; kente yönelik politikalar, imar düzenlemeleri ve idarenin düzenleyici işlemlerini oluşturulacak politikalar için kaynak teşkil etmiştir. Ankara kenti, bireysel üretim biçiminden uzaklaşarak kooperatifçiliğe yönelmiş; yap-sat ve toplu konut gibi kavramlar gündeme gelmiştir. Bu konuda kentler, genellikle emeğin her durumda yeniden üretildiği bir alan olarak karşımıza çıkmaktadır.²¹ Ankara kentinin genişlemesi ile birlikte konuta duyulan ihtiyaç atılmış; konuta duyulan ihtiyacı karşılamaya yönelik toplu konut projeleri, kooperatifçilik gibi stratejiler ve hedefler belirlenmiştir. Modern kent oluşturmaya yönelik şehir planlamaları, imar faaliyetleri ve düzenlemeler ilk olarak Ankara’da gerçekleşmiştir.

Cumhuriyet sonrası Ankara kenti için politik hedefler ortaya konularak planlama stratejileri bu hedefler etrafında şekillenmiştir. Ankara’nın başkent olması kenti sosyo-kültürel açıdan etkilediği gibi kentin fiziki yapısında da değişimler yaşanmıştır. Kentte yaşanan değişimlerin anlaşılması için Ankara’ya uygulanan Ankara Şehremaneti modeli ile Lörcher ve Jansen planlarının incelenmesi gerekmektedir.

20 İlhan Tekeli, Türkiye’de Cumhuriyet Döneminde Kentsel Gelişme ve Kent Planlaması, 75 Yılda Değişen Kent ve Mimarlık Dergisi, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, s.4-5.

21 Ruşen Keleş, Yerinden Yönetim ve Siyaset, 5. Basım, İstanbul, 2006, s.122.

Ankara'nın Batı'daki başkentlere benzer modern bir kent statüsüne kavuşturulmasına dönemin siyasi elitleri ve karar alıcıları tarafından önem verilmiştir. Bu yönde atılan ilk adım Şubat 1924'te 417 sayılı Ankara Şehremaneti Kanunu'nun çıkarılması olmuştur. Tıpkı Dönemin hükümeti tarafından İstanbul'da kurulan Galata ve Beyoğlu semtlerini içine alan Altıncı Daire Belediyesi gibi bir yerel yönetim birimi oluşturulmuştur. Belediye hizmetlerinin örgütlü bir şekilde yürütülmesi ve bireylerin daha düzenli bir kentte yaşamaları arzulanmıştır. Ankara'da ivedilikle böyle bir belediye teşkilatı kurulurken İstanbul'daki teşkilat modelinin aynısı esas alınmıştır.

Ankara Şehremaneti Kanunu 1930 yılında 1580 Sayılı Belediye Kanunu çıkana kadar sürmüştür. Yaklaşık 6 yıl yürürlükte kalan Şehremaneti Kanunu döneminde, 583 Sayılı Kanun ile planlanan yeni şehir modeli için kamulaştırmalar yapılmıştır. Ayrıca bu dönem içerisinde planlama ve yatırımlar devlet eliyle gerçekleştirilmiştir. 1928 tarihinde 1351 sayılı Kanun ile İçişleri Bakanlığına bağlı olarak görev ifa eden Ankara Şehri İmar Müdürlüğü kurulmuştur. Ankara kenti için İmar Müdürlüğü'nün kurulması başkent Ankara'nın imarının bir şehir belediyesinden farklı olarak bir devlet meselesi olarak ele alındığının göstergesidir.²² 1930 yılında çıkarılan 1663 sayılı kanunla birlikte Ankara İmar Müdürlüğüne araziler, arsalar ve topraklar üzerinde işlem yapabilme yetkisi verilmiştir.²³

Ankara'nın 1923 ile 1930 arası dönemdeki kentleşme sürecine bakıldığında ekonomik şartların daha fazla etkili olduğu bir dönem yaşanmıştır. Başkent olmasıyla birlikte Ankara kentinin idari merkez konumuna gelmesi kentin taşıdığı sorumlulukları arttırmıştır. Bunun yanında hizmet, inşaat ve ticaret gibi sektörlerde de artış yaşanarak bu sektörler kent içerisinde genişleme imkânı bulmuştur. Bu dönem içerisinde sanayi sektöründeki gelişmeler ise çok sınırlı kalmıştır. Bu durum Ankara'ya istihdam niyetiyle göç etmek isteyen kişilerin sayıca fazla olmasını engellemiştir. Sanayinin yeterince gelişmemiş olması kent içerisinde istihdamın az olmasını sağlayarak Ankara'nın bir süreliğine yoğun göç hareketine maruz kalmasının önüne geçmiştir. Kentleşme sürecinde yaşanan bu gelişmelerin ortaya çıkmasında kırdaki insanların topraklarından kopamayışı ve şehirde beklenen işe alınma durumlarının kısıtlı olması göz ardı edilmemelidir.²⁴

Ankara'nın başkent olması ile birlikte modernleşme ve planlamaya yönelik çabalar kent içerisinde gelişim göstermeye başlamıştır. Ankara kenti için

22 Gönül Tankut, Bir Başkent'in İmarı Ankara: 1929-1939, Anahtar Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 1993, s.72.

23 Halil Kalabalık, İmar Hukuku Dersleri-Planlama, Arsa, Yapı, Koruma, Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2003, s.184.

24 Tansı Şenyapılı, Barakadan Gecekonduya: Ankara'da Kentsel Mekânın Dönüşümü (1923-1960), İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s. 98.

Geri

Akademik
Bakış

341

Cilt 14
Sayı 28
Yaz 2021

planlı büyüme, ilerleme ve yapılaşmaların planlar çerçevesinde oluşturulması yoluna gidilmiştir. Yeni bir şehir fikri, eski şehirden farklı olarak hangi değerlerin temsil edileceği ve korunacağı düşüncesiyle gündeme gelmiş, düzenli bir kent inşa etme girişimleri sonucu kendini göstermiştir. Alman mimar Carl Christoph Lörcher 1924 yılında başkent Ankara'nın ilk imar planını hazırlamıştır. Plan, genellikle meydanlara ve kentin nitelikli mekânlarına önem vermiştir. Planda Ankara için günümüzde de simgesel nitelikte olan Kızılay ve etrafına yönelik kararlar alınmıştır. Lörcher; Ankara kenti içerisinde eski şehir olarak niteleyebileceğimiz kale ve çevresinin dışında modern yeni bir şehir oluşturma fikrini ortaya koymuştur.²⁵ Ankara'nın kent planlamasının çerçevesini çizerek ileride oluşacak planlamalar için örnek oluşturmuştur. Hermann Jansen ise Lörcher'in ortaya attığı Ankara'nın modern bir kent planını geliştirerek yeni bir model oluşturmayı amaçlamıştır. Jansen planı ile birlikte daha kapsamlı bir imar planının gündeme gelmesi bu planı gelenekten gelen yabancı uzmanların oluşturduğu planların dışında bırakmıştır.²⁶ Jansen'in getirdiği plan Ankara kentindeki konutların bahçeli bir şekilde yapılmasını öngören düzenlemeleri içinde barındırmıştır. Kent planlamasını modern bir kentin inşası amacıyla tasarlamış, Ankara'yı yeşil alanlara, araç ve yaya dolaşımına açık hale getirmeyi, sosyal ve özgür bir ortam tesis etmeyi hedeflemiştir. Jansen Planı, Ankara kalesini kentin simgesi ve merkezi olarak değerlendirerek, kalenin etrafında yeşillendirilmiş alanların varlığını öngörmüştür. Bunun yanında Bakanlıklara ilişkin yapıların yeni inşa edilecek kentte toplu olarak düşünülmesi, İstasyon bölgesinin kent merkezi olarak gelişime açık hale getirilmesi, taşıt ve yaya trafiğinin birbirinden ayrılması, motorlu taşıtlar için uygun ve geniş caddelerin inşası, Atatürk Bulvarı'nın ulaşım için cazibe merkezi haline dönüştürülmesi, Bent Deresi'nin emeğin yeniden üretiminin bir aracı olarak insanların dinlenme alanı olarak tasarlanması, Ankara-Sivas demir yolu hattının çevresinde sanayinin geliştirilmesi, Atatürk Orman Çiftliği'nin çevresinin bahçe şehir uygulamasının mikro bir örneği olarak tasarlanması, kentin gelişme yönünün güneye doğru sevk edilmesi Jansen Planı'nın temel ilkeleri olmuştur. Jansen'in tasarladığı kent planlama modeli gerek eski Ankaralıları gerekse arsa sahipleri tarafından yeterince benimsenmemiştir. Planın uygulama aşamaları yetersiz kalarak Ankara kentleşme sürecinin istenildiği gibi gelişim gösterememiştir. Yeni kent planlamaları farklı ve kapsamlı planlar olsalar da, tam anlamıyla başarı gösterememişlerdir. Bu planların kabul edilmesinin sebebi ise konut problemlerinin kent içerisinde artış göstermesinden kaynaklanmıştır. Ankara'nın modern kent olarak inşa edilmesi sürecinde ortaya atılan bu planların hedefleri tam olarak yerine getirilemese de, Ankara kentleşmesinde etkili olmuşlardır. Yeşil alanla-

25 Ali Cengizkan, Ankara'nın İlk Planı: 1924-1926 Lörcher Planı, Ankara Enstitüsü Vakfı ve Arkadaş Yayınları, Ankara, 2004, s. 58-59

26 Kemal Görmez, "Büyük Kentlerde Kent Planlaması ve Bazı Sorunlar", G.Ü. İ.İ.B.F. Dergisi, 2001, s.135.

rın yer aldığı ve kamuya ait açık mekânların olduğu bir Yenışehir planı düşüncesi söz konusu olmuştur.²⁷ Yenışehir ile kast edilen bugünkü adıyla Kızılay, kentin ilerideki dönüşümünün kilit noktası haline gelmiştir.

Ankara kenti içerisinde üretilen planlamaların kentin dokusuna zarar verici düzenlemelerden kaçınılacak şekilde oluşturulması gerektiği fikri benimsenmiştir. 23 Temmuz 1932'de kabul edilen Kesin İmar Planı ile kentin tarihi dokusuna dokunulmaması gerektiğine karar verilmiştir. 1928 yılında Jansen'in ortaya attığı plan ile Kesin İmar Planı arasında birtakım farklılıklar dikkat çekmiştir. Bu plan ile Jansen'in planı arasındaki fark hem Ankara Kalesi çevresinden Çankaya tarafına doğru bir hareketlilik yaşanması hem de Kızılay Meydanı'nın estetiğine yönelik düzenlemelerin farklılık içermesidir. Ankara kentinde yaşanan bu farklı planlamaların arka planında 1929 Ekonomik Buhranının tüm sektörlerde etkisini göstererek Ankara'nın imarına da yansımaları yer almaktadır. Böyle farklı bir düzenlemenin gündeme gelmesi hem etkin bir yönetimin hem de 1929 Ekonomik Buhranı sonrası oluşan ekonomik gücün yetersizliğinden kaynaklanmaktadır.

Jansen Planı oluşturulduğu dönemin ilk yıllarında etkinliğini sürdürerek uygulama bulmuştur. Gerek bahçeli evler modeli oluşturarak günümüzdeki Emek ve Bahçelievler bölgelerini ortaya çıkarması gerekse Kızılay çevresinin düzenlenmesi Jansen'den kalan kent planlamasının parçalarıdır. İlk yıllarında şimdiki Ankara'nın çekirdek düşüncesini ortaya koymaya çalışsa bile, bahçeli evler modelinin arzu edildiği gibi geniş bahçeli evlerden oluşması sağlanamamıştır. Birbirine yakın konutların inşa edilmesi, oda sayılarının artış göstermesi faktörlerine bağlı olarak bahçeli bir yerin içinde tek ev modeli tasarısı tam olarak uygulanamamıştır. Ayrıca ilerleyen zaman diliminde Ankara'nın imarına yönelik tatbik edilen stratejilerde aksaklıklar yaşanmış ve planlanan bahçeli evler modelinden geriye yüksek katlı binalar kalmıştır. İmar planlamalarının uygulaması esnasında güçlüklerin yaşanmasıyla birlikte arsa ve arazilerde oluşan rant ve spekülasyonlar, Ankara kentinin imarına yönelik modernleşmenin önünde engel olmuşlardır. Aynı zamanda Ankara'nın süreç içerisinde beklenenin aksine hızlı bir büyüme göstermesi planlamaların güncellenmesi gerektiğini gündeme getirmiş, bu nedenle yürütülmesi planlanan stratejiler güdük kalmıştır.

Jansen planına göre, Kızılay bir ticari merkez olarak kurgulanmamış olmasına rağmen ilerleyen yıllarda burjuva sınıfının etkin rol oynadığı mekân haline gelmeye başlamıştır. Kızılay 1935 yılında özel mülkiyet sahiplerinin iradeleri doğrultusunda sosyo-yapısal bir dönüşüm yaşanan yer olarak belirgin hale gelmiştir.²⁸ 1950'lerden sonra burjuva sınıfının bölgeye hâkim olmasıyla

27 Ali Cengizkan, Ankara'nın İlk Planı: 1924-1926 Lörcher Planı, 2004, s.44.

28 Yener Baş, Reproduction of Urban Form As the Reproduction of Property Relation Morphogenesis of Yenışehir-Ankara, Fen Bilimleri Enstitüsü, Şehir ve Bölge Planlama

birlikte Yenışehir'in merkezi konumunda olan Kızılay Meydanı ticari alan olarak adlandırılmaya başlamıştır. Ankara'nın başkent ilan edilışinden 1950'lere kadarki dönemde; Kızılay'ın kuzeyinde yer alan Ulus semti, kırsal alandan gelen göçmenlerin oturduğu yoksul bir yer olarak nitelendirilmiştir. 1950'lere yaklaşıldığında ise merkezin güneyine (Kavaklıdere tarafına) doğru bir genişleme yaşanarak elçiliklerin açıldığı ve zengin insanların konakladığı yerler ortaya çıkmıştır.²⁹ Örneğin; Küçükesat, Ankara'nın 1950'li yıllarda Yenışehir merkezinin semtlerinden birisi olmuştur.

Ankara'nın başkent olmasıyla birlikte her ne kadar ilk başlarda yoğun göç hareketi yaşanmasa da ilerleyen yıllarda ekonomik koşulların iyileşmesi kente olan göç hareketliliğini artırmıştır. Böylece Ankara kenti içerisinde konuta duyulan ihtiyaç artmış ve bu durum yeni yerleşim alanlarının oluşturulmasına neden olmuştur. Esat bağları olarak nitelendirilen Küçükesat, merkezden güneye doğru büyüme sonucunda konut alanlarına dönüştürölen bir yer haline gelmiştir. Bu durumun yaşanmasının nedeni ise Kızılay merkezine olan ulaşım kolaylığı ve Kızılay içerisinde ticaretin canlı olmasıdır.³⁰ Bu süreci tetikleyen ve genellikle aktif rol oynayan aktörler ise alım gücü yüksek olan gruplar ve kentin elit sınıflarıdır. Söz konusu bu sınıfların şehrin güneyine doğru hareket ederek kentin güneyinde konaklama istekleri, Kızılay veya Yenışehir'in yeni kent merkezi haline gelmesi gibi hususlar Ankara kentinde değişimin önemli parametreleri olmuştur.³¹ Ankara'nın güneye doğru genişlemesi ve büyümesi Kızılay ve Ulus merkezli iki farklı yönde bir yapılaşmaya sebebiyet vermiştir. Kızılay yönünde zengin ve varlıklı kesimlerin yaşadığı bir çevre ile karşılaşılırken; Ulus taraflarında ise daha yoksul insanların yaşadığı bir ortam varlık göstermiştir. Bu durum Ankara şehrinin tabakalaşmasına, farklı bölgelere ayrılmasına ve mahalleler arası ekonomik farklılıkların daha da belirgin hale gelmesine neden olmuştur.³²

Ankara'nın modern, düzenli kent modeli olarak düşünölmesi ve yeni Ankara planlaması Kızılay ve Güvenpark esas alınarak çevreye doğru genişlemenin yaşandığı bir duruma tezahür etmiştir. Merkez alanlarda ticaret ve gerisinde ise sanayinin yer alması nüfusun kentin dışına doğru yerleşim alanları kurmasına neden olmuştur. Genellikle varlıklı aileler şehir dışında banliyöler oluşturma yoluna gitmişlerdir. Burada belirtmek gerekir ki, söz konusu durum

Bölümü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, ODTÜ, Ankara, 2010, s.184.

29 Tuğrul Akçura, Ankara: Türkiye'nin Başkenti Hakkında Monografik Bir Araştırma. Enstitü Vakfı. Ankara: ODTÜ, Mimarlık Faköltesi Yayınları, Ankara, 1971, s.156.

30 Tuğrul Akçura, 1971, s.122.

31 Raci Bademli, "Ankara Merkezi İş Alanının Gelişimi", Ankara 1985'ten 2015'e içinde, EGO yayınları, Ankara, 1987, s.154-158.

32 Deniz Altay ve Asuman Türkün, "The changing pattern of segregation and exclusion: The case of Ankara", Globalizing cities: Inequality and Segregation in Developing Countries içinde, 2007, s.271-308.

aynı zamanda Chicago Okulu kent teorisinin³³ Ankara kenti nezdinde kısmen uygulanabilirliğini ortaya koymaktadır. Bu teoriden kısaca bahsetmek gerekirse, Chicago Okulu kentlerin toplum biliminin bir parçası olduğunu dile getirerek kent ile sosyoloji arasında ilişkinin yadsınmaz olduğunu dile getirmektedir. Örneğin Chicago Okulu'nun temsilcilerinden olan ve temelde kent ve kapitalizm ilişkisini irdeleyen Tonnie's³⁴, toplumun kapitalizmle gelişme sürecini kentler üzerinden açıklamaya çalışarak; kapitalizmin gelişmesinin, toplum yaşantısında değişikliklere neden olduğunu ve kentleri de etkisi altına aldığını iddia etmektedir. Ankara kentinin modernleşme aşamaları Chicago Okulunun gelişim gösterdiği döneme denk gelmiştir. Ankara'nın kentleşme süreci Chicago Okulu teorisinden etkilenerek ilerleme kaydetmiştir. Gerek Ankara nüfusunun gittikçe artması gerekse çevrenin gün geçtikçe genişlemesi teoride öne sürülen kentsel yaşamın gerilimli doğasını³⁵ toplumsal farklılaşmalara bağlı olarak Ankara kenti üzerinde hissettirerek, zaman zaman toplumda gerilimlerin yaşanmasına neden olmuştur. Amerikan kentleşmesi esas alınarak oluşturulan Chicago Okulu kent teorisinde mekân, çevre ve nüfus gibi nicel faktörlerin yanında sosyal olguları da içinde barındıran nitel faktörler göz önünde tutularak kentler oluşturulmaya çalışılmıştır. 1950'lere kadar etkin bir kent teorisi olan Chicago Okulu kent teorisini etkilerini 1990 sonrasında bile Ankara kenti örneğinde devam ettirmiştir.

Ankara kalesinde başlayan yerleşim, Ankara'nın gelişimiyle birlikte Ulus'tan koparak bürokratik faaliyetlerin Kızılay çevresine doğru ilerlemesine kaynaklık etmiştir. Hem ticaretin hem de bürokrasinin Kızılay etrafına doğru yönelmesi sanayinin de buraya kaymasına neden olmuştur. Böylece ekonomik geliri iyi olan insanlar kentin kalabalığından uzaklaşmak için Yaşamkent ve Ümitköy taraflarına doğru taşınmaya başlamışlardır. Az gelirli vatandaşlar ve kırdan kente gelen insanlar ise şehir içerisinde yerleşim kurmuşlardır.

Ankara Kent Yaşantısı ve Sorunları

1923 ile 1950 arası dönemde Ankara kentleşmesiyle ilgili problemlere genellikle mekânsal sorunlar temelinde rastlansa da kentte güvenlik, konut, ekonomik ve sosyal sorunlarla da karşı karşıya kalınmıştır. Her ne kadar farklı sorunlar gibi gözükse de sayılan sorunlar birbirini tetikleyerek hareket etmektedir. Bu bölümde ekonomik ve sosyal sorunların etkileri göz ardı edilmemekle birlikte genellikle konut ve güvenlik sorunları üzerinde değerlendirmelerde bulunulacaktır.

Cumhuriyet'in ilanı ve Ankara'nın başkent olarak kabul edilmesi sonucunda şehir bir dönüşüm sürecine girmiştir. Eski Ankara şehri ve yeni başkent

33 Gencay Serter, Şikago Okulu Kent Kuramı: Kentsel Ekolojik Kuram, Planlama Dergisi, Ankara, 2013, s. 74.

34 Gencay Serter, 2013, s.75.

35 Gencay Serter, 2013, s.73.

arasında dönemin karar alıcıları tarafından imara yönelik planlama stratejileri oluşturulmaya çalışılmıştır. Ankara kentinin modern başkent haline gelmesi süreci, eski değerler göz ardı edilmeyerek ve yeni değerlerle eklenilerek modern bir kent inşa etme amacı taşımıştır. Eski ve yeni değerlerin eklenilme süreci toplum içerisinde çözümlerin yaşanmasına neden olmuştur. Ankara kenti mekânsal bir ayrışmanın yaşandığı; sosyal, ekonomik ve kültürel sorunların da ortaya çıktığı bir kent haline gelmiştir.

Konut sorunu Ankara özelinde değerlendirilmesi gereken önemli sorunlardandır. Ankara'nın başkent olmasıyla birlikte Türkiye'nin diğer şehirlerine göre hızlı kentleşme sürecine girmesi ile birlikte nüfusu artarak yoğun göç almaya başlamıştır. Kentleşme süreci ile Ankara'da konut problemlerinin ortaya çıkması aynı zamanda arsa ve arazi fiyatlarındaki artıştan kaynaklanmıştır. Erken Cumhuriyet dönemi sonrası Ankara kentleşmesi sürecinde konut sorunlarının çözümüne yönelik politikalar üretilerek, karar alıcılar bu sorunlar üzerinde yoğunlaşmış olsa da, bu durum Ankara'nın rantiyeye kent haline gelmesini engelleyememişlerdir. 1923 sonrası konut politikaları genellikle memur ve kamu görevlilerinin konut ihtiyacının giderilmesine yönelik oluşturulan politikaları kapsamaktadır. Orta gelirli gruplar olarak nitelendirilen kamu görevlilerinin konut ihtiyacının üzerinde durulurken düşük gelir gruplarının konut ihtiyaçları politikacılar tarafından göz ardı edilmiştir. 1930 sonrası Ankara kentinde ortaya çıkmaya başlayan gecekondulaşma kent içerisindeki düşük gelir gruplarının konut politikaları oluşturulurken göz ardı edilmesinden kaynaklanmıştır.³⁶ Kent planı oluşturulurken göz ardı edilen düşük gelir grupları ve kent içerisinde çarpık kentleşmenin aktörlerinin yaşam sürdürme çabaları modern kent oluşturma planlamalarının tam olarak başarıya ulaşamamasının nedenlerindedir. Uygulamaların başarıya tam anlamıyla ulaşmadığı bir Ankara kentinde, devlet tarafından kamu kesiminin konut ihtiyaçları karşılanmaya çalışılsa bile konutlar yetersiz kalmıştır. Devlet tarafından kamuya yönelik verilen kira tazminatları yanında konutların kira ve satışlarında düzenlemeler yapılmıştır. Kamuda konut üretimine getirilen düzenlemeler içerisinde tavan fiyatının belirlenmesi konut üretiminin daha da düşmesine ve konut sıkıntısının devam etmesine neden olmuştur. Konutu yapacak kişilere yönelik kredi desteği ve düzenlemeler olmadığı için konut politikaları yeterince yerine getirilememiştir.

Kurtuluş Savaşı'ndan sonra Ankara'da iki farklı sosyal tabakanın yer aldığı kent düzenine tanıklık edilmiştir. Eski Ankaralıları olarak nitelendirilen mülk sahipleri ile bürokratların oluşturduğu yeni Ankaralıları olarak iki farklı grubun yer aldığı Ankara'da kenti oluşturan farklı yapılanmalar görülmeye başlanmıştır. Kentin gelişimi sürecinde bu gruplar ekonomik, sosyal ve kültürel nedenlerden dolayı çatışma içerisine girmişlerdir. Ankara'nın başkent olmasıy-

36 Yıldız Arıbaş Tokman, Konut Politikaları Uygulamalarında Özel Bir Örnek: Yenimahalle, Kent-Koop Batıkent Konut Üretim Yapı Kooperatifleri Birliği Yayınları, Ankara, 1985, s.16.

la birlikte arsa ve arazi fiyatlarının artışa geçmesi eski Ankaralıların lehine bir durum yaratırken yeni Ankaralılar için sıkıntılı durumların oluşmasına neden olmuştur.³⁷ Ayrıca kent nüfusunun artması sadece memur ve kamu görevlilerinin Ankara'ya gelmesinin yanında, kırsal alanlardan kente doğru yaşanan göç hareketleri gibi sebepleri de içermiştir. İstihdam imkânı bulabilme düşüncesi kente göçlerin artmasına neden olan etkenlerden birisi olmuştur. Göç ile birlikte gelen insanlar düşük gelirli gruplar olduğu için konut ihtiyaçlarını kendi olanaklarıyla çözümlene yoluna giderek gecekondu probleminin çıkmasına zemin hazırlamışlardır. Yeni başkent olan ve büyüyen Ankara kenti içerisinde yaşanan zorluklar kentleşme sürecinin sağlıklı ilerlemesine neden olmuştur. Ankara'da nüfusun artmasına paralel bir kentleşme ve kentlileşme süreci yaşanmamıştır.

Ankara şehri kentleşme süreci içerisinde bütünlük bir yapıda hareket edememiştir. Şehrin bir anda nüfus hareketlerine maruz kalması ve hareketliliğe karşı önleme mekanizmalarının olmayışı kent içerisinde yapısal bozukluklara neden olmuştur. Kent içerisinde oluşum gösteren bozukluklar gecekondulaşmanın hız kazanmasına sebebiyet vererek gecekondulaşmaya doğru giden kentleşme süreci başlamıştır. Kentleşme sürecinde her ne kadar modern bir kent inşa etme amacıyla hareket edilse de genellikle sağlıklı, düzensiz ve plansız bir kent yaşantısı görülmüştür.

Ankara'ya ilk gelenler, iş merkezlerine yakın yerlerde, eğimin olduğu ve heyelan bölgesi olarak adlandırılan alanlarda yerleşmeye açılmayan bölgelerde konut üretmeye başlamışlardır. Üretilen konutlar kent içerisinde derme çatma evlerin bulunduğu ve düzensiz baraka sisteminin oluşturduğu barakalaşma sorununu doğurmuştur.³⁸

1930'lu yılları kent içerisinde gecekonduların yer almaya başlayarak konut sorunlarının oluşum gösterdiği dönem olarak nitelendirmek mümkündür. 1929-1930 yıllarında hem dünyada hem de ulusal çapta ekonomik açıdan sorunların yaşanması ve siyasilere politik duruşları kaçak, düzensiz ve sağlıklı bir yapılaşmanın artmasına neden olmuştur.

1950'lerde konut açığı o denli artmıştır ki; aileler kendi başlarının çaresine bakmak zorunda kalarak, modern olmayan yöntemler ve araçlar kullanılarak çözüm arayışına girmişlerdir. Ya kamuya açık alanlarda ya da bir başka insanın toprakları üzerinde Ankara nüfusunun üçte birinin, başka bir deyişle, yüz bin kadar kişinin, gecekonduya yaşadığı döneme tanıklık edilmiştir.³⁹ Dolayısıyla Cumhuriyet'e yaraşır örnek ve modern bir kent olma yolunda planlanan

37 İlhan Tekeli, Türkiye'de Kentleşme Yazıları, Ankara, 1982, s.55.

38 Tansı Şenyapılı, Barakadan Gecekonduya: Ankara'da Kentsel Mekânın Dönüşümü (1923-1960), 2004, s. 98.

39 Fehmi Yavuz, Ankara'nın İmarı ve Şehirciliğimiz, SBF Yayını, Ankara, 1952, s.72.

Ankara'da konut politikalarında başarısızlıklar yaşanmıştır. Konut politikalarının başarısız olması Ankara kenti içinde konut sorunlarının çözümü için idari düzenlemelere gidilmesini gerekli kılmıştır.

1948 yılında çıkarılan iki yasayla birlikte gecekondulaşma gibi konut sorunlarına yönelik belediyelere yetki veren düzenlemelerde bulunulmuştur. İlk olarak 5218 Sayılı ile belediye içerisindeki gecekonduların yasal çerçevede ele alınması için zemin hazırlanmıştır. Gecekonduların yasal çerçevede incelenmesi ileride düzenlenecek Gecekondu Yasası'nın habercisi olmuştur. Yasa ile birlikte gecekonduların düzenlenmesi ve sağlıklı bir yaşam çevresinin elverişli bir şekilde kontrol altına alınması gerekliliği vurgulanmıştır. Gerek gecekonduların tamiri ve ıslahı konusunda gerekse uygun olmayan gecekondu sahiplerine devlet tarafından başka bir yer tahsis edilmesi konusunda düzenlemeler yapılmıştır. Gecekonduların genellikle hazine arazisi üzerine yapılmasından dolayı 5218 Sayılı Yasa ile belediyeye devredilmesi gerektiği düzenlenmiştir.⁴⁰ Belediyelere devredilen arsalarla birlikte ucuz konut üretimi gündeme gelmiş, ucuz gecekondu sahiplerine ya da ev yapmak isteyenlere tahsis edilerek konut sahibi olabilmelerinin önü açılmıştır. Bu durum ekonomik açıdan fazla geliri olmayan insanların konut yapmasını zorlaştırmıştır. 5218 Sayılı Yasa konut üretiminde ilerlemenin sağlanması için ihtiyaç duyulan arsaların ucuz yoldan temin edilmesini sağlayarak, belediye sınırları içerisinde gecekonduyu yasallaştırmıştır.⁴¹ Daha sonra ise 5218 Sayılı Kanun'un sonuçlarını ülke geneline yaymak ve 5218 Sayılı Kanun'un finansmanın sağlanmasına ilişkin eksikliğini kapatmak amacıyla kredi desteğini öngören⁴² "5228 Sayılı Bina Yapımı ve Teşvik Kanunu" kabul edilmiştir. 5228 sayılı yasa ile birlikte belediyelerin sınırları içerisindeki hazine arsalarının belediye tarafından konut yapma şartıyla şahıslara verilmesini sağlama girişimi söz konusu olmuştur.⁴³ Ancak yalnızca şahıslara değil; kooperatiflere de arsa tahsis edilmesi gerektiği konusunda uzlaşma sağlanmıştır. Ayrıca durumun sürekliliği için vergi bağımsızlığı getirilmesi ile birlikte kentlilere kredi kolaylıkları da sağlama yoluna gidilmiştir. Her iki yasa da belediye tarafından üretilen ucuz arsaların kamuda tutularak kiralanması yerine satılarak özel mülkiyete geçirilmesine neden olmuştur.⁴⁴ Bu durum ileride özel mülkiyete sahip olunan kişiler tarafından arsanın rant aracı

Görüş

- 40 5218 Sayılı Ankara Belediyesine, Arsa ve Arazisinden Belli Bir Kısmını Mesken Yapacaklara 2490 Sayılı Kanun Hükümlerine Bağlı Olmaksızın ve Muayyen Şartlarla Tahsis ve Temlik Yetkisi Verilmesi Hakkında Kanun, md. 2, <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/6938.pdf>, (Erişim Tarihi: 10.10.2020)
- 41 Mithat Arman Karasu, Devletin Değişim Sürecinde Belediyelerin Konut Politikalarında Farklılaşan Rolü, Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Vol: 14, No:3, 2009, s. 248.
- 42 Mithat Arman Karasu, 2009, s. 248.
- 43 5228 Sayılı Bina Yapımı ve Teşvik Kanunu md.1, <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/6950.pdf> (Erişim Tarihi: 10.10.2020)
- 44 Fehmi Yavuz, 2006, s.76.

olarak kullanılmasına kaynaklık etmiştir. Düşük maliyetle üretilen arsaların kiralanması yerine satışa gidilmesi ilerleyen zamanlarda kent içerisinde kentsel hizmetlerin üretilmesinde sorunlara yol açmıştır. Böyle bir uygulamanın gerçekleştirilmesinin nedeni insanların konaklama, barınma ve yaşam alanlarının özel mülkiyette olan konutlar aracılığıyla giderilmiş olmasından kaynaklanmıştır. Çıkarılan yasalar çerçevesinde Ankara kentinde orta sınıfın konut ihtiyacını karşılamak üzere Yenimahalle bölgesinde uygulamalara gidilmiştir. Yenimahalle'de gerçekleştirilen uygulamalar kentsel gelişme açısından bir örnek olarak nitelendirmek istenmiş olmasına karşın konutların ve arsaların piyasaya bırakılması, kentsel rant peşinde koşan insanların odağı haline gelmesi imar yolsuzluklarını ortaya çıkarmıştır.⁴⁵

1923-1950 arasında Ankara kentleşmesinin beraberinde getirdiği konut sorunu hükümet aracılığıyla giderilmeye çalışılmıştır. Devlet müdahalesiyle konut sorunlarına yönelik çözüme gidilse de şehir içerisindeki yaşantının farklı olmasından dolayı kültürel, ekonomik ve sosyal boyutlar çerçevesinde planlamalar tam anlamıyla tatbik edilememiştir. Kentleşme süreci içerisinde kentin dokusunda değişiklikler meydana gelmiş, kent hem estetiksel sorunlarla hem de konut sorunları ile karşılaşarak günümüze kadar etkisini sürdürmüştür. Ankara kentinde 1923-1950 arası süreçten günümüze kadar miras kalan önemli bir güvenlik sorununu çöküntü mahalleleri oluşturmaktadır. Kamu hizmetlerinin yeterli olarak sağlanmadığı, kendilerini kentin görece zengin mahallerinde yaşayan orta ve zengin sınıfla karşılaştırarak 'öteki' olarak konumlandırılan gecekonduların dışlanmış hissine kapıldıkları için bu durumdan olumsuz etkilenmektedirler. Özellikle suç işleme potansiyeli olan, suça meyilli kişiler kendilerini suç işlemeye teşvik edecek nedenler üretmektedirler.

Kent ve güvenlik ilişkisi toplum içerisinde asayişin sağlanarak bir yerin düzen ve güvenli içerisinde bulunması durumuna işaret etmektedir. Kısaca kentlerde yaşayan insanların bulunduğu mekânlarda güvenli bulunma durumu olarak da açıklanabilir. Kent içerisinde yaşayan insanların güvenli olmalarıyla birlikte yaşanılabilir bir kent ortamı görülebilecektir. Güvenli bir kentin tesisinde sosyal, ekonomik ve kültürel faktörler de fiziki güvenlik kadar etkilidir. Kentlerde meydana gelen güvenlik sorunlarının nedenleri genellikle kırsaldan kente gelen yoğun göç ve nüfus hareketliliği karşısında göç edilen yere uyumun sağlanamaması, hızlı kentleşme, yoksulluk ve alt yapı yetersizliği gibi konular olarak sayılabilmektedir. Kentleşme sorunlarına neden olan faktörlerin içerisinde yer alan göç ile birlikte oluşan nüfus artışı büyük kentleri daha fazla etkileme potansiyeline sahiptir. Büyük kentlerde yaşanan göç hareketliliği kültürel, sosyal ve güvenlik sorunları bağlamında kentleri olumsuz etkilemektedir. İki farklı kültürün bir araya gelmesiyle birlikte çatışmaların yaşanması güvenlik sorunlarının ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Kent güvenliğinin sağlanma-

45 Cevat Geray, Şehirciliğimiz ve Ankara, Türkiye Mühendislik Haberleri içinde, sayı: 409, 2000, s. 16.

Geray

Akademik
Bakış

349

Cilt 14
Sayı 28
Yaz 2021

sı zamanla ulusal olmaktan çıkarak uluslararası aktörleri de etkisi altına almış ve yerel bir olgunun küresel çerçevede düşünülmesini gerekli kılmıştır. Örneğin, Avrupa Konseyi'nin kentsel politikalarından yola çıkarılarak oluşturulan ve Mart 1992'de kabul edilen Avrupa Kentsel Şartı'nın maddelerinden birisi insanların güvenli bir kentte yaşama hakkına sahip olması gerektiğidir.⁴⁶ Şartın ortaya koyduğu maddede kentsel yaşam alanının güvenli olmasının önemine dikkat çekilmiştir.

Ankara'nın başkent olmasıyla birlikte kent içinde başlayan kentleşme sürecinin getirdiği güvenlik sorunları incelendiğinde yeni ve eski Ankaralıları arasında sorunlar yaşandığı görülmektedir. Kente gelen yeni Ankaralıların farklı karakteristik özelliklere sahip olmaları eski Ankaralıları karşı uyumunu zorlaştırarak güvenlik açmazlarına neden olmuştur. Ekonomik açıdan düşük gelirli insanların ihtiyaçlarını karşılamak için kentin iç taraflarına doğru yönelmeleri beraberinde birçok sorunun ortaya çıkmasına neden olmuştur. Kentteki yerleşim alanlarının fırsatçı arsa vurguncuları tarafından elde tutuluyor olması onları kent içerisinde sağlıklı yerleşim mekânları oluşturmaya iterek gecekondulaşmanın önünü açmaya başlamıştır. Bu düzensiz yapılaşma insanların sağlıklı bir ortama sahip olmasını engelleyerek modern olarak tasarlanan Ankara'nın estetiğini bozmuştur. Ankara'nın kentleşme süreci içerisinde yoğun göç hareketine maruz kalması sonucunda nüfus artışları yaşanmıştır. Yaşanan nüfus artışları kentte mekânsal ve sağlık sorunlarının yanında güvenlik sorunlarının da oluşmasına neden olmuştur. Belediyeler tarafından karşılanması gereken hizmetlerde gecikme yaşanarak vatandaşların ihtiyaçlarının karşılanmasında zorluklar ortaya çıkmıştır. Kentleşme sürecinde ihtiyaçları gereği gibi karşılanamayan, maddi durumu zayıf olan, suç meyilli olan vatandaşların bazıları ihtiyaçlarını elde edebilmek için kent merkezlerine gelerek suç işleme eğilimi göstermişlerdir. Özellikle nüfus yoğunluğunun fazla olduğu kent merkezlerinde yakalanma riskinin az olması insanları suç işlemeye teşvik eden faktörler olarak değerlendirilebilir. Kamu düzeninin gereklerinden birisi olan güvenliğin sağlanamadığı durumlarda toplum hayatının olumsuz etkilendiğini söylemek mümkündür.

Ankara kentinin 1923-1950 arasındaki kentsel sorunları sadece o dönem içerisinde kalmayarak devam eden yıllarda da varlığını göstermiştir. Ankara'nın kentsel sorunlarından gecekondu sorununa yönelik 1966'da Gecekondu Yasası kabul edilerek düzenlemelere gidilmiştir. Bu yasa ile birlikte Toplu Konut İdaresine yetkiler verilerek gecekonduların ıslahı ve arsaların yeniden tahsisi tek elde toplanmıştır. İnsanların gecekondu hayatından uzaklaştırılarak sitelere veya apartmanlara yerleştirilme süreçleri bu dönemde artış göstermiştir. Gecekondu hayatından çıkan insanların da yeni yerleşim alanlarına alışmakta zorlandıkları görülmüştür. Daha önce gecekonduya yaşayan insanlar bir yandan

46 Council of Europe's Standing Conference of Local and Regional Authorities of Europe, Strasbourg, 1992, <https://rm.coe.int/168071923d> (Erişim Tarihi: 10.10.2020)

kıra ait alışkanlıklarını, yaşam biçimini, değerlerini yeni oluşturulan sitelere taşıırken diğer yandan da gecekondular ile site arasında kültür alışverişi yaşanmıştır. Sitelerin kendine has özellikleri, kuralları ve kısıtlamalarının olması gecekonduların yaşantısından gelen insanlar için sorun haline gelmiştir. Site yöneticileri tarafından gecekondulardan gelenlere yönelik fiziksel, ekonomik ve sosyal kısıtlama eylemleri görülmüştür. Balkonlarda çamaşır asılmasının yasaklanması ve daire kapısı önünde oturmanın engellenmesi yaşam alanını kısıtlayan kurallar arasında yer almıştır. Ayrıca gecekondular hayatında geniş odalara ve avlulara sahip olan insanların site içerisindeki yaşam alanları küçülmüştür. Dairelerin küçüklüğü, çoğu meskenlerde depo ve kiler gibi odaların olmaması, balkonların depo olarak kullanılmasının yasak olması gibi kurallar sitelerle birlikte gelen kısıtlamalara örnek teşkil etmiştir. Gecekondular hayatı içerisinde para ile değer biçilen bir durum yokken gecekondulardan ayrılarak sitelere yerleşen insanlar için yoksulluk baş göstermiştir. Ayrıca, gecekondularda yaşayan insanlar arasında komşuluk ilişkilerinin daha güçlü olması ve buna bağlı olarak birbirlerini denetleyebilmeleri suç işleme potansiyelinin düşmesine katkı sağlarken; gecekondular hayatından çıkarak denetimsiz ve ilişkisiz bir yaşama adapte olmaya çalışan sitelerin yeni sakinlerinde, eski niteliklerinin kaybolmasıyla suç ve şiddete yönelimlerinde artış yaşanmıştır.⁴⁷ Gecekondular hayatından çıkarak yeni yerleşim yerlerinde hayatlarını sürdüren bireylerde birbirleri arasındaki dayanışmanın eskisi gibi olmaması ve aralarında iletişim kopukluğu yaşanması yabancılaşmanın da toplum içerisinde artmasına zemin hazırlamıştır.

Sonuç

Ankara şehrinin kentleşme sürecine girmesinde Cumhuriyetin ilanı ve Ankara'nın başkent olması etkili olmuştur. Ankara, modern bir kent oluşturma sürecinin Türkiye'de uygulamaya konulduğu ilk kenttir. İlk planlar bu kent üzerinde düşünülmüştür. Ankara'ya özel olarak çıkarılan kanunlar zaman içerisinde ulusal çapta da uygulamaya girerek, oluşabilecek sorunların önceden öngörülmesi amaçlanmıştır. Modern bir şehir olarak inşa edilmesi planlanan Ankara kenti, göç hareketliliği sonucu oluşan sorunların getirdiği etkilerden dolayı sağlıklı bir kentleşme süreci yaşayamamıştır. Bu süreç içerisinde planlamalar ve stratejiler tam uygulanamayarak Ankara'da konut ihtiyacının artış göstermesine neden olmuştur. Hız kazanmaya başlayan göç hareketi ile birlikte konut ihtiyacı altından kalkılamayacak dereceye gelmiş ve Türkiye'nin diğer kentlerinde de hissedilmeye başlanmıştır.⁴⁸

1932 öncesi sadece Ankara'da hissedilen kentleşme süreci tam olarak üstesinden gelinememesinin yanında yeni göç hareketi tüm ulusu saran bir

47 Tahire Erman, Ankara Kent Çeperinin İçine Bakmak, İdealkent Dergisi, sayı:4, Eylül 2011, s.194-195.

48 Özcan Altaban, Cumhuriyetin Kent Planlama Politikaları ve Ankara Deneyimi, 75 Yılda Değişen Kent ve Mimarlık İçinde, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, s.48.

kentleşme olgusuna doğru eğilim göstermiştir. Eğilimi sürekli artan bir şekilde, kırdan kente doğru yaşanan yoğun göç hareketi sonucunda, kent bir rant alanı olarak ele alınmaya başlanmıştır. Başkent Ankara'nın Cumhuriyet'in ilk yıllarında yaşanan göçler sonucunda rantıye kent haline gelerek kentsel sorunları oluşturması günümüzde de kentte varlığını devam ettirmektedir. Ankara kentine doğru yaşanan göç hareketi ile birlikte yeşil alanların yok edilerek arazi, arsa ve konutların fiyatlarının belli bir rant kesiminin eline geçtiği bir dönem söz konusu olmuştur. Ankara kentini modern bir kent olarak planlama düşüncesi rant gruplarının etkisiyle kentsel gelişim süreci içerisinde plansız bir hale dönüşmüştür. Ayrıca kente göç eden kitlelerin gecekondulara yerleşmesi ve yerleşilen alanların sahiplenilmesi durumu ortaya çıkmıştır. Gecekonduların zamanla kentte etkinliğini artması rantların yükselmesini ve toplumsal yoksullaşmayı da ortaya çıkararak ekonomik sorunların oluşmasına neden olmuştur.⁴⁹

Ankara'da konut ihtiyacının giderilmesi için muhtelif dönemlerde yasalar çıkartılarak konut açığı giderilmeye çalışılmış, modern bir kent yaratma düşüncesi devletin sağladığı olanaklarla hedeflenmiştir. Ancak tarihi zenginliklerin korunması meselesi modernleşme uğrunda tam anlamıyla yerine getirilememiş, suç üreten alanlar olan çöküntü mahalleleri oluşmuş ve kentin güvenli bir yapıya kavuşturulması meselesi tepeden inmece yaklaşımlar çerçevesinde çözüme kavuşturulmaya çalışılmıştır. Günümüzde de güvenli bir kent inşa etmek amacıyla özellikle kentsel dönüşüm ve toplu konut gibi projelerle çarpık kentleşmenin önlenmesi amaçlanmaktadır. Ancak buralarda yaşayan bölge sakinlerinin ekonomik sorunlarının devam etmesi, yeni yapılan konutların pahalı olması, kentlilik bilinci ile uyumlu bir kentleşme sürecinin yaşanmaması güvenli bir kente tam anlamıyla imkân tanımamaktadır. Ayrıca dönüşüm projeleri çerçevesinde geliştirilen politikalar yüksek rant getiren gecekondular ve benzeri yapıların yıkılarak yerine yüksek gelir grupları için tasarlanan alışveriş merkezleri ve konut inşasını ön plana çıkarmaktadır. Orta ve üst gelire sahip bireyler Kızılay-Ulus gibi kentin merkezi alanlarını terk etme eğilimi göstermekte, kamu kurumları da bu bölgelerden kentin dış çevrelerine doğru taşınmaktadır. Ankara kenti sermaye ve tüketim odaklı bir anlayışla genişleme yaşamakta; bu durum tarım toprakları, yeşil alanlar, su kaynakları üzerinde ciddi baskılar yaratmaktadır.

Gerek yerel yönetim birimleriyle gerekse merkezi idare ile iş birliği içerisinde hareket edilmesi kentleşmenin getirmiş olduğu sorunların çözümüne katkı sağlayacaktır. Ankara kentinin merkezini çevreleyen alanlara ve merkezden uzak yerel birimlere yönelik vizyon, strateji, hedefler belirlenmesi, stratejik yönetim mantığıyla düzenlemeler yapılması gerekmektedir. Kentin çevresinde istenilen yapıların yapılması aşamasında arsa ve arazi rantının önlenmesine

49 Kemal Görmez, "Türkiye'de Kent-Siyaset İlişkisine Dair Gözlemler", 2015, s. 3.

Görüş

yönelik planlamalar yapılmasına ihtiyaç duyulmaktadır. 1923-1950 arası kentleşme sonucu meydana gelen sorunlar ile 21. yüzyılın başlarındaki sorunlar örtüşmektedir. Arsa ve arazi rantı her dönem kendisine yer bularak vatandaşların ekonomisine zarar vermeye devam etmektedir. 1923 sonrası başlayan dönem ile birlikte rantıye kent olarak nitelendirilebilecek Ankara kenti günümüzde de rant merkezi halindedir.

Kentte yaşayan insanların ne tam kentli ne de tam olarak köylüdür. Kentli, kentte yaşayan kent kültürünü benimseyen, geçimini tarımdan başka faaliyetlerle sağlayan kişidir. İnsanların kendisini kentsel mekânın bir parçası olarak görmesi ile birlikte kentsel aidiyetin sağlanacağını ve topluma karşı duyarlı hale geleceğini söylemek mümkündür. Kent içerisinde hak ve sorumluklarının bilincinde hareket edilerek kent ile bütünleşik bir yaşam biçiminin benimsenmesi hem insanların kente ait olduğunu hem de kentin sahibinin insanlar olduğu gerçeğini ortaya koymaktadır. Bu nedenle kentle ilgili kararların alınmasında, planların yapılmasında yönetim çerçevesinde sivil toplum kuruluşlarına, meslek odalarına, üniversitelere, siyasi partilere, kamu kurumlarına, vatandaşlara müşterek sorumluluk bilinciyle hareket etme gereği düşmektedir. Kent konseylerine katılım yerel demokrasinin işlerliğine katkı sağladığı gibi aynı zamanda kentte ikamet eden hemşehrilerin karar alma sürecine katılımına, yerel yönetimlerin faaliyetlerini izlemeye ve denetleyebilmeye imkân tanımaktadır. Ankara kentinin karşılaştığı sorunların çözümünde, kentin iktisadi, sosyal ve kültürel dönüşümünün yönetiminde, kentle ilgili planlamaların yapılmasında kent konseylerinin yapısal ve işlevsel sorunlarının çözümlenerek vatandaşların etkin bir yerel paydaş olarak karar alma sürecine katılımı teşvik edilmelidir.

Toplumsal duyarlılık kentte yaşayan insanların bir kent bireyi olarak adlandırılması ile artmaktadır. Kent içerisinde kentin gelişimine yönelik yatırımların ve planlamaların yapılması Ankara kentinin kendine özgü değerleri ve kimliği esas alınarak yapılmalıdır. Coğrafi konum faktörü, ekonomik kaynakların varlığı ve sanayi sektörlerinin gittikçe gelişmesi Ankara kentinin çekiciliğini arttırmış olsa da Ankara kenti esas kimliğini kente gelen kamu görevlileri neticesinde kazanmıştır. Başkent Ankara'ya özel bir kent kimliği atfedilmesinin nedeni kentin idari merkez konumunda yer almasıdır.

Türkiye'de kentte yaşayan insanların kente aitlik ve kentlik bilincinin oluşmaması bir sorun olarak hala güncelliğini sürdürmektedir. Kentleşme sürecinin yaşandığı bir toplum içerisinde kentlileşme evresi Türkiye'de halen eksik bir olgu olarak devam etmektedir. Kırsal kültürden kent kültürüne geçiş ile birlikte köyün yaşam biçiminin kentlerde devam ettirilmesi hususu Ankara kentinde de görülmektedir. Kırsal alanlardan kente gelen insanlar eski yaşantılarını ve geleneklerini kente taşıyarak kent kültürü ile kır kültürü arasında sosyalize olmakta ve kendi içlerinde bir çatışma yaşamaktadırlar. Kırdan kente

Gazi

Akademik
Bakış

353

Cilt 14
Sayı 28
Yaz 2021

göçle birlikte kent hayatına uyum sağlayamama suça meyilli kişiler üzerinde suç davranışının ortaya çıkmasına zemin hazırlamaktadır. Bir başka ifadeyle, kent içerisinde hayatını sürdürmeye başlayan bireylerin kendilerini yeni yerleşim yerleri olan kentlerde ekonomik, sosyal, psikolojik vb. açılardan güvende hissetmemesi maddi ve manevi gelişimlerini sağlayamamalarına neden olabilmektedir.⁵⁰ Bu nedenle yerel halkın yerel yönetimlerle iş birliği içerisinde hareket etmesi ve karar alma mekanizmasına katılarak kendi sorunlarını dile getirebilmesi hem istek ve taleplerini kent yönetimlerine aktarma açısından hem de kentin gelişimi için önem taşımaktadır. Başta kentte yaşayan vatandaşlarla yerel yönetimler olmak üzere yerel halk, yerel yönetimler ve merkezi idare arasında dayanışma ve işbirliği sağlanması kentte karşılaşılan güvenlik sorunlarını da en aza indirecektir.

Son yıllarda kentsel dönüşüm projeleri ile Ankara içerisindeki gecekonduların ortadan kaldırıldığı görülmektedir. Kentsel dönüşüm projeleri tarihi dokuyu bozmayarak Ankara kentini plansız bir betonlaşmaya döndürmediği sürece olumlu olarak karşılanabilir. Fakat; Türkiye’de modernleşme ve şehirleşme belirli çevreler tarafından bilinçsizce kullanılarak sağlıksız ve güvenliksiz bir kentleşmeye doğru eğilim göstermiştir.

Dikey mimarı yerine yatay mimarının yapılmasına yönelik politikalar üretilmesi kentte güvenlik sorunlarının önüne geçilmesinde oldukça önem taşımaktadır. Ankara kentinde de hızla yükselen gökdelenler ve dikey mimari yerine yatay mimarının tercih edilmesi başta sağlık olmak üzere kentlerde artan sorunların dikkate alınarak yaşanabilir, insan odaklı ve çevreye duyarlı şehirlerin oluşmasını beraberinde getirecektir. Kentleşme politikasının Covid-19 pandemisi ile birlikte ne kadar önemli olduğunu yeniden idrak ettiğimiz günümüzde kentsel tasarımla halk sağlığı arasında organik bir ilişki söz konusudur. Kentleşme politikaları bulaşıcı hastalıkların yayılması, azalması veya toplumun salgınla mücadele edebilmesi hususunda hayati rol oynamaktadır. İnsanlar küreselleşmenin olumsuz etkileri ile ilk defa kentlerde karşılaşmaktadır. Kentteki alışveriş merkezleri, parklar, tarihi / turistik yerler, hava alanları gibi kalabalık mekanlar ve toplu ulaşım araçlarının bulunduğu yerler virüsün yayılma hızını etkilemektedir. Kentlerdeki çok katlı yapılaşma virüsün yayılmasında önemli bir tehdittir.

Diğer büyük şehirlerde olduğu gibi Ankara’nın kentleşme politikasında “CittaSlow” (yavaş kent) hareketi mutlaka ön plana çıkartılmalıdır. Küreselleşmeyi reddetmeyen ancak olumlu yönlerinden istifade ederek yerelleşmeyi ve sürdürülebilirliği sağlamak adına ‘yavaş kent hareketi’ önemli bir alternatif kent modeli sunmaktadır. Yavaş kent hareketi kentte yaşayanların yaşam kalitesinin iyileştirilmesi; yerel nitelikli doğal, tarihi, kültürel değerlerin korunma-

50 Servet Armağan, Temel Haklar ve Ödevler, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1980, s.51.

Geri

ısı; hava, su ve toprağın temiz olması; çevresel değerlerin ve doğal kaynakların korunması; sosyo-kültürel ve çevresel yapıda sürdürülebilirliğin sağlanması çerçevesinde küreselleşmeye, hıza ve kapitalizme alternatif olarak yerelleşmeyi merkeze almaktadır. Yavaş kent hareketi ayrıca kentleşmenin hızını gereksinimlere uygun olarak optimum boyuta indirgemeyi hedeflemektedir.

Sonuç olarak; 1923-1950 Ankara kentleşmesine baktığımızda modern, düzenli, planlı ve programlı bir kent oluşturma fikri söz konusu olmuştur. Örnek bir kent oluşturma düşüncesiyle girilen planlama sürecinde istenilen sonuca varılamadığı görülmüştür. Gerek konut sorunlarının halen çözülmemiş olması gerek hızlı nüfus artışı gerekse kentleşmeden kaynaklı güvenlik sorunlarının baş göstermesi kentin 1923-1950 döneminden çok sayıda sorunu günümüze kadar taşımasına neden olmuştur.

Kaynaklar

AKÇURA, Tuğrul, Ankara: Türkiye'nin Başkenti Hakkında Monografik Bir Araştırma. Enstitü Vakfı. Ankara: ODTÜ, Mimarlık Fakültesi Yayınları, Ankara, 1971.

ALTABAN, Özcan, "Cumhuriyetin Kent Planlama Politikaları ve Ankara Deneyimi", 75 Yılda Değişen Kent ve Mimarlık içinde, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, s.41-64.

ALTAY Deniz - TÜRKÜN Asuman, "The changing pattern of segregation and exclusion: The case of Ankara", Globalizing cities: Inequality and Segregation in Developing Countries içinde, 2007, s.271-308.

ARMAĞAN, Servet, Temel Haklar ve Ödevler, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1980.

BADEMLİ, Raci, "Ankara Merkezi İş Alanının Gelişimi", Ankara 1985'ten 2015'e içinde, EGO yayınları, Ankara, 1987, s.154-158.

BAŞ, Yener, Reproduction of Urban Form As the Reproduction of Property Relation Morphogenesis of Yenışehir-Ankara, Fen Bilimleri Enstitüsü, Şehir ve Bölge Planlama Bölümü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, ODTÜ, Ankara, 2010.

BUMİN, Kürşat, Demokrasi Arayışında Kent, İz Yayıncılık, İstanbul, 1998.

CENGİZKAN, Ali, Ankara'nın İlk Planı: 1924-1926 Lörcher Planı, Ankara Enstitüsü Vakfı ve Arkadaş Yayıncılık, Ankara, 2004.

CHİLDE, Gordon, Kendini Yaratan İnsan, Varlık Yayınları, İstanbul, 1978.

ERDER, Sema, İstanbul'da Bir Kent: Ümraniye, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996, s.36.

ERMAN, Tahire, "Ankara Kent Çeperinin İçine Bakmak", İdealkent Dergisi, sayı:4, Eylül 2011, s.176-196.

GERAY, Cevat, "Şehirciliğimiz ve Ankara", Türkiye Mühendislik Haberleri içinde, sayı: 409, 2000, s.10-17.

GÖRMEZ, Kemal, "Türkiye'de Kent-Siyaset İlişisine Dair Gözlemler", 2015, s.3.

GÖRMEZ, Kemal, "Büyük Kentlerde Kent Planlaması ve Bazı Sorunlar", G.Ü. İ.İ.B.F. Dergisi, 2001, ss.133-140.

İSPİR, Eyüp, Şehirleşme Meseleleri, Ocak Yayınları, Ankara, 1986.

KALABALIK, Halil, İmar Hukuku Dersleri-Planlama, Arsa, Yapı, Koruma, Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2003.

KARASU, M. Arman, , Devletin Değişim Sürecinde Belediyelerin Konut Politikalarında Farklılaşan Rolü, Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Vol: 14, No:3, 2009.

Görsel

Akademik
Bakış

355

Cilt 14
Sayı 28
Yaz 2021

- KAYPAK, Şafak, Kent Sosyolojisi, Basılı Ders Notu, Mustafa Kemal Üniversitesi, Hatay, 2015.
- KELEŞ, Ruşen, "Şehirleşmede Denge Sorunu", Mimarlık Dergisi, Yıl:4, Sayı:37, İstanbul, 1974, s.53.
- KELEŞ, Ruşen, Kentbilim İlkeleri, Sosyal Bilimler Derneği Yayınları, Ankara, 1976.
- KELEŞ, Ruşen, Kentleşme Politikası, İmge Yayınevi, Ankara, 1996.
- KELEŞ, Ruşen, Yerinden Yönetim ve Siyaset, Cem Yayınevi, 5. Basım, İstanbul, 2006.
- OKANDAN, Recai Galip, Umumi Amme Hukuku Dersleri, İstanbul, 1959.
- ÖZDEMİR, Emel, "Modernizm, Kentleşme ve Türkiye", Akdeniz Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Antalya, 2018.
- ÖZEK, Çetin. "Türkiye'de Şehirleşmenin Ana Nitelikleri ve Ceza Adaleti Yönünden Yol Açabileceği Sorunlar", Şehirleşmenin Doğurduğu Ceza Adaleti Sorunları Sempozyumu (17-19 Aralık 1973), İ.Ü. Huk. Fak. Ceza Hukuku ve Kriminoloji Ens. Yayını, Fakülteler Matbaası, İstanbul, 1974.
- PARLAK, Bekir. "Bilgi Toplumunda Kent ve Kentleşmenin Dönüşen Paradigmaları", Uluslararası 7. Bilgi, Ekonomi ve Yönetim Kongresi Bildiriler Kitabı, Yalova, 2009, s.1253-1263.
- SERTER, Gencay, "Şikago Okulu Kent Kuramı: Kentsel Ekolojik Kuram", Planlama Dergisi, Ankara, 2013, s. 67-76.
- SEZAL, İhsan. Şehirleşme, Ağaç Yayınları, İstanbul, 1992.
- SJOBERG, Gioden, "Cities in Developing and Industrial Societies a Crosscultural Analysis", Hause, Schnore (Ed.), The Study Of Urbanisation, 1967.
- ŞENYAPILI, Tansı, Barakadan Gecekonduya: Ankara'da Kentsel Mekânın Dönüşümü(1923-1960), İletişim Yayınları, İstanbul, 2004.
- TANKUT, Gönül, Bir Başkentin İmanı Ankara: 1929-1939, Anahtar Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 1993, s.72.
- TEKELİ, İlhan, Türkiye'de Kentleşme Yazıları, Ankara, 1982.
- TEKELİ, İlhan, "Türkiye'de Cumhuriyet Döneminde Kentsel Gelişme ve Kent Planlaması", 75 Yılda Değişen Kent ve Mimarlık Dergisi, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, s. 1-24.
- TEZCAN, Mahmut, Sosyolojiye Giriş, Temel Kavramlar, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayınları, Ankara, 1995.
- TOKMAN, Arıbaş, Yıldız, Konut Politikaları Uygulamalarında Özel Bir Örnek: Yenimahalle, Kent-Koop Batıkent Konut Üretim Yapı Kooperatifleri Birliği Yayınları, Ankara, 1985, s.16.
- YAVUZ, Fehmi, Ankara'nın İmanı ve Şehirciliğimiz, SBF Yayını, Ankara, 1952.
- YAVUZ, Fehmi, Şehircilik Ders Kitabı, A.Ü.S.B.F. Yayını, Ankara, 1953.
- 5218 Sayılı Ankara Belediyesine, Arsa ve Arazisinden Belli Bir Kısmını Mesken Yapacaklara 2490 Sayılı Kanun Hükümlerine Bağlı Olmaksızın ve Muayyen Şartlarla Tahsis ve Temlik Yetkisi Verilmesi Hakkında Kanun, <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/6938.pdf>, (Erişim Tarihi: 10.10.2020).
- 5228 Sayılı Bina Yapımı ve Teşvik Kanunu, <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/6950.pdf> (Erişim Tarihi: 10.10.2020).
- Council of Europe's Standing Conference of Local and Regional Authorities of Europe, Strasbourg, 1992, <https://rm.coe.int/168071923d> (Erişim Tarihi: 10.10.2020).

Extended Abstract

Cities are settlements that reflect the society that resides in them. Cities that are deprived of a universal definition are generally settlements where non-agricultural activities are carried out, the economy is therefore pursued based on non-agricultural production, division of labor, organization and specialization are at the highest level, and which have reached a certain population size. Cities, where labor is reproduced, where there is a certain population density, and which correspond to a heterogeneous structure, host various cultures, religions and ethnic structures.

Gazi

Akademik
Bakış

356

Cilt 14
Sayı 28
Yaz 2021

Therefore, cities are also a political settlement unit. People with different lifestyles interact with each other in cities, which are spatial spaces that share a long part of their lives. In the city, which can be evaluated in physical, political or functional ways, characteristics such as reaching a certain population size in general, having sufficient infrastructure, performing production in the industry and service sector rather than agricultural production, replacement of traditional values by individual relations and values stand out.

Urbanization, which can be defined as the increase in population in cities in its simplest form, is related to the demographic change that takes place from rural areas to urban areas. Urbanization is described as the growth of cities and the increase in the number of cities as a result of rural people leaving their rural life and coming to cities. Industrialization is closely related to economic development and modernization, and it creates changes in human behavior and relationships. With the urbanization process, the rural culture, where face-to-face relations, common blood ties and homogeneous population structure are seen, is rapidly leaving its place to the urban culture where people from different cultures act in awareness of the individual rights and responsibilities of the city. The urbanization process has developed through different stages in each state or society. The reasons why societies have different urbanization processes are shaped within the framework of factors such as economic, social, health and environment.

Unlike the urbanization process seen in developed countries, the urbanization process in Turkey has not been dependent on industrialization. The urbanization process, which increased rapidly with industrialization and modernization, showed positive effects in developed countries and helped them with their growth and development processes. In Turkey, the inability of the cities to reach the conformity required by industrialization caused the urbanization to occur in an irregular and unhealthy way, thus a unplanned urbanization was experienced. In cities, employment opportunities being insufficient, insufficient infrastructure services, urbanization of regions in different ways, lack of housing, rent and speculations on lands and terrains have surfaced as chronic problems of urbanization in Turkey.

Kitap Değerlendirme

ZORAKİ İTTİFAKTAN YOL AYRIMINA İTTİHAT-TERAKKİ ve ERMENİLER

Yücel GÜÇLÜ*

Günay, Nejla, Zoraki İttifaktan Yol Ayrımına İttihat-Terakki ve Ermeniler, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2020, XXII + 597 s. ISBN No: 9789751631374**

Profesör Nejla Günay Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Tarih Eğitimi Bölümünde öğretim üyesidir. Lisans, yüksek lisans ve doktorasını tarih alanında aynı üniversitede yapmıştır. Yazarın Osmanlı-Ermeni ilişkilerinde arka planda nazik gelişmelerin yaşandığı 1908-1914 dönemini geniş bir şekilde ele alan *Zoraki İttifaktan Yol Ayrımına İttihat-Terakki ve Ermeniler*'i 2007 ve 2009 yıllarında yayınladığı *Maraş'ta Ermeniler ve Zeytin İsyancıları* ile *100. Yılında 1909'ta*

Değerlendirme Geliş Tarihi: 03.02.2021. Değerlendirme Kabul Tarihi: 12.04.2021.

* Doç. Dr., T.C. Dışişleri Bakanlığı Araştırma Dairesi, E-mail: yucel.guclu@mfa.gov.tr
Bu kitabın İngilizce tahlili için bkz. Journal of Muslim Minority Affairs, Volume: 40, No:30, 2020, pp. 539-542.

Gazi

Akademik
Bakış

359

Cilt 14
Sayı 28
Yaz 2021

Maraş'ta Ermeni Olayları'ndan sonra Ermeni meselesi üzerine yazdığı üçüncü kitabıdır. Türk tarihinin yaklaşık son 150 yılını etkileyen uyuşmazlıklardan biri olan Ermeni meselesinin önümüzdeki yıllarda da sathını genişletip Türkiye'nin başına yeni gaileler açacağı anlaşılmaktadır. Gerek Avrupa Birliği ve Amerika kıtası ülkelerindeki gerekse dünyanın diğer başkentlerindeki parlamentolar birbirini ardından Türklerin Ermenilere karşı soykırım fiili işlediklerine dair kararlar almaktadırlar. Bu kararların son yıllarda artması dikkat çekicidir. Ermeniler bu ülkelerden aldıkları destekle dünya kamuoyunu kendi lehlerine çevirmektedirler. Amerika Birleşik Devletleri Cumhurbaşkanı Joseph Biden'ın Temsilciler Meclisi ve Senato tarafından alınan soykırım kararlarını onaylayıp yasa haline getirmesi halinde bu ülkedeki Ermenilerin Türkiye aleyhine açtıkları ve açacakları gayrimenkul tazminat davalarında sübut vasıtası olarak kullanılmaya çalışılacağı aşikardır. Ermeni gailesi Tanzimatçıları, Meşrutiyetçileri ve Kuvayı Milliyecileri çok uğraştırmıştır. Bugün de Cumhuriyet bireylerini uğraştırmaktadır. Günay'ın gelişmeleri izlerken, diğer işlerini bir kenara koyup, Ermeni gailesi üzerine bir kitap daha yazmak gereğini duyması bu bakımdan yerindedir.

Çalışma; kısaltmalar, önsöz, giriş, üç ana bölüm, sonuç, kaynakça ve dizinden meydana gelmektedir. Giriş kitabın ana hatları hakkında okura rehber olmaktadır. İttifaka Giden Yol başlıklı birinci bölüm Yirminci Yüzyıl Başında Osmanlı Devletinin Çevresindeki Muhalif Hareketler, Osmanlı Devletindeki Muhalif Hareketler, Jön Türkler ve Diğer Muhalif Gruplar Arasındaki İlişkiler, İkinci Abdülhamit'e Muhalif Grupların Birleşmesi, İkinci Meşrutiyetin İlanı ve Sonrasındaki Gelişmeler, İkinci Meşrutiyetin İlanından Sonra İttihat ve Terakki-Ermeni İlişkileri ve Osmanlı Mebusan Meclisinde Çıkarılan Bazı Kanunlar ve Ermenileri Tutumu; İttifakı Zora Sokan Gelişmeler başlıklı ikinci bölüm İttifakı Zora Sokan İç Gelişmeler ve İttifakı Zora Sokan Dış Gelişmeler; Yol Ayrımı başlıklı üçüncü bölüm Osmanlı hükümetlerinin Ermeni İslahatı Çalışmaları, Ermenilerin Birbiriyle İlişkileri ve İslahat Projeleri, Büyük Devletlerin İslahat Konusundaki Tutumu ve İslahat Projeleri, Yeniköy Anlaşması, İslahat Projesinin Basında Tartışılması ve Tepkiler, Yeniköy Anlaşmasından Sonra Osmanlı Ermenilerinin Devlete Bağlılık Duygusunun Zayıflaması ve Birinci Dünya Savaşı Öncesinde Yaşanan Gelişmeler alt başlıklarından müteşekkildir.

Günay, 1908'den 1914'e uzanan zaman sürecinde Osmanlı-Ermeni ilişkilerini vukuf ve ehliyetle gözler önüne sererek aşağıdaki tarzda özetlenebilecek sağlam ve doğru yargılara varmaktadır. 1839'da Tanzimat Fermanının ilanından sonra Türk olmayan Osmanlı halkları milliyetçilik gibi modern akımlardan etkilenirken bu hareket Türkler arasında yayılmamıştır. Dolayısıyla Türk olmayan unsurlar 1908'de başlayan İkinci Meşrutiyet yönetiminden unsurların birliği yerine ayrılığını anlamış ve İttihat ve Terakki Cemiyetinin (İTC) izlediği ittifak-ı anasır politikası onlardan ziyade Türkler

Görüş

Akademik
Bakış

360

Cilt 14
Sayı 28
Yaz 2021

arasında daha rağbet bulmuştur. Sonuçta Osmanlıcılık politikası devletin gayriTürk unsurlarınca pek benimsenmemiş ve yeni düzenin kazançları bu topluluklarca kendi milli emelleri için bir araç olarak görülmüştür. Osmanlı Hıristiyan münevverleri 1908'den sonra Osmanlı Devletini kendi devletleri addetmemeye ve Babıali'nin Düvel-i Muazzama'nın hâkimiyeti altına girmesinin kendi çıkarlarına daha uygun düşeceğini düşünmeye başlamışlardır. Unsurları bir arada tutma arzusu İttihatçıların politikaları daha doğrusu ideali olmaktan öteye gidememiştir. Zira o güne kadar unsurlar arasında dil, kültür ve amaç birliği teşekkül etmemiştir. Meşrutiyet yönetiminin devletin bekasını sağlayamayacağı ve ülkenin parçalanmaya doğru gittiği meydandaydı. Haddizatında Balkanlarda Yunanlılar, Sırp, Karadağlılar, Romenler ve Bulgarlar kendi devletlerini daha önce kurmuşlardı. Arnavutlar da kendi devletlerini kurmak istiyorlardı. Genç Türk ihtilalini yapan İTC'nin bu meselelere çözüm olabilecek plan ve projeleri yoktu ve yönetimleri sırasında iç isyanlar ve idari karışıklıklarla uğraşmaları politikalarının idealizmden öteye gidememesine sebep olan bir etkendi. İTC'nin hedefi Osmanlı Devletinin bağımsızlığının ve bütünlüğünün korunmasıydı. Bu idealde Osmanlı olmaktan memnun olan herkese eşit haklar veriliyor ve herkes Osmanlı kabul ediliyordu. Taşnaksutyun, Hınçak ve Ramgavar gibi Osmanlı Ermeni siyasi örgütlerinin mensupları ise kendilerini öncelikle Ermeni olarak görüyorlardı. İttihatçılarla Taşnakların ilişkileri Meşrutiyetin ilanından beri hep iyi olsa da idealleri birbirine zıttı; İttihatçılar bütün unsurları Osmanlı birliği altında toplamak isterken Taşnaklar yerel özerklik istiyorlardı. Tek emeli Ermenistan olan Taşnaksutyun Komitesine göre, Ermenistan özerkliğine giden tek yol Meşrutiyetten geçiyordu ve bunun için İTC'nin desteklenmesi gerekiyordu. Öte yandan, 1912'de ülkede yaşanan seçim atmosferi ve bunun getirdiği siyasi karmaşa ortamı başkentte ve taşradaki Taşnaksutyun Komitesi mensupları arasındaki görüş farklarını iyice su yüzüne çıkartmıştı. İttihatçılarla uzlaşılmasından memnun olmayan bazı Taşnaklar ülkenin içinde bulunduğu durumu yeni bir fırsat olarak değerlendirmek istemişlerdir.

İttihatçı-Taşnak ilişkilerini zorlayan bir başka gelişme de bazı Anadolu vilayetlerinde Ermenilerle Müslümanlar arasında vuku bulan olaylardır. Bunlardan en önemlisi 14 Nisan 1909'da Adana'da patlak veren büyük çaplı karışıklıklardır. Çarpışmalarda iki tarafta da çok can kaybı yaşanmasına rağmen Taşnaksutyun Komitesi ile İTC arasındaki iyi ilişkiler ve işbirliği devam etmiştir. Zira 13 Nisan'da (miladi 31 Mart'ta) İstanbul'da çıkan ayaklanma Meşrutiyet rejiminin yıkılabileceğinin işaretiydi. Bu Ermenilerin hiç istemedikleri bir durumdu. O sebeple Meşrutiyeti savunan ve bu rejimi ayakta tutabilecek yeğane güç olan İttihatçılarla işbirliğini sürdürmüşlerdir. Öte yandan, Ermenilerin bazı anayasal haklar elde etmenin verdiği özgüvenle hareket etmesi Doğu Anadolu'daki Kürt aşiretleriyle ilişkilerinin daha da kötüleşmesine yol açmıştır. Bu da bölgede Kürtlerle öteden beri süregelen arazi anlaşmazlıkları ve asayiş meselelerinin giderek büyümesiyle sonuçlanmıştır. Bu arada Ermeni önderler

Gazisi

Akademik
Bakış

361

Cilt 14
Sayı 28
Yaz 2021

Meşrutiyetin getirdiği hürriyet, müsavet ve uhuvvet ilkelerini kendileri için bir imtiyaz sayarak seçkin bir zümre havasına girmişlerdir. Patrikhane sürekli takrirler vererek hükümet üzerinde baskı kurmaya çalışırken Ermeni basını da Ermenilerin haksızlığa uğradıklarını ileri süren yayınlar yaparak kamuoyu oluşturmaya çalışmıştır. Osmanlı ordusunun 1912-1913 Balkan Savaşlarında aldığı yenilgi de Ermenilerin devlete ve hükümete bakışlarını tamamen değiştirmiştir. Zira Ermeni milliyetçilik hareketlerinde her zaman Balkanlarda vuku bulan gelişmeler örnek alınmıştır. Ermenilerle Balkan milletlerinin talepleri aynı olmuştur. 1913'ten sonra Osmanlı Ermenileri arasında milliyetçilik artmıştır. Patrikhane merkezi otoriteye karşı protestolar yayınlamış, Ermeniler başkentte büyük mitingler düzenlemişlerdir. Bütün bunların sebebi Ermenilerle ilgili reformların yapılmasının talep edilmesiydi. Osmanlı hükümeti Ermenilere reform yapma sözü verse de Ermeniler gerçekte bundan çok fazlasını isteyip yabancı devletler koruması ve özerklik talep ediyorlardı. Babıali Ermeni ıslahatı konusunu Ermenilerle çözmek için uğraştıysa da bunda başarılı olamadı ve Ermenilerin talep ettiği reformlar 8 Şubat 1914'te Sadrazam Halim Sait Paşa ile Rusya'nın İstanbul Büyükelçiliği Maslahatgüzarı Konstantin Gulkievic arasında imzalanan Yeniköy Anlaşmasında taahhüt altına alındı.

Anılan anlaşmadan sonra Ermenilerin Osmanlı Devletine bağlılıkları zayıflamıştır. Anadolu'da Rus etkinliği ve Ermenilerin giriştikleri komitecilik faaliyetlerinde artış gözlenmiştir. Bunun sonucunda Ermeni komitecilerinin Ermeni halkı silahlандırdığı tespit edilmiştir. Osmanlı Ermenileri kendi içlerinde bir tür seferberlik ilan ederek Karekin Pastırmacıyan gibi bazı mebuslarının önderliğinde Rus ordusuna "gönüllü asker" olarak kayıt yaptırmışlardır. Bu askerlerden Ermeni alayları kurulmuştur. Ermenilerin Birinci Dünya Savaşında Ruslar hesabına çalışmaları Osmanlı Devleti açısından askeri ve siyasi sonuçlar doğurmuştur. Buna göre, Ermenilerin Osmanlı ordusunun stratejik noktalarını Ruslara haber vermesi ve Osmanlı sınırlarını geçen Rus askerlerine kılavuzluk edip dağ yollarını ve patikaları göstermeleri Osmanlı ordusunun savunma gücünü zayıflatmıştır. Ermeniler Rus ordusunun öncü birlikleri olarak görev yapıp Rusların başta Van olmak üzere Anadolu şehirlerine girmesinde önemli rol oynamışlardır.

Kitap esas itibariyle Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) ve Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi (ATASE) belgeleri ile hatırat, Osmanlı basını, resmi yayınlar (Düstur ve Takvim-i Vekayi) ve ikinci el kaynaklara dayanılarak hazırlanmıştır. Kısmen de Rus, Fransız ve İsviçre arşiv malzemesi kullanılmıştır. BOA'da Babıali Evrak Odası; Dâhiliye Nezaretinin Kalem-i Mahsus Müdüriyeti, Muhaberat-ı Umumiye İdare Kalem-i Hukuk Kısmı, Siyasi Kısm, İdari Kısm, Mütenevvi Kısmı, İdare-i Umumiye Mektubi Kalem-i Umum Vilayat Tahriratı, Umur-ı Mahalliye-i Vilayat Müdüriyeti, Sicill-i Nüfus İdare-i Umumiye, Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Emniyet Kalem-i Emniyet-i

Gör

Akademik
Bakış

362

Cilt 14
Sayı 28
Yaz 2021

Umumiye Müdüriyeti Kalem-i Hususi, Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Tahrirat Kalemi, Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti İkinci Şube, Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Beşinci Şube, Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Kısım-ı Adli Kalemi, Emniyet-i Umumiye Müdüriyet-i Evrak Odası Kalemi, Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu Muamelat Kısım, Şifre Kalemi; Hariciye Nezareti Siyasi Kısım; Meclisi Vükela Mazbataları; Şura-yı Devlet Vesaiiki; Yıldız Arşivinin Mütenevvi Maruzat Evrakı, Hususi Maruzat Evrakı, Perakende Evrakı Mabeyn Başkitabeti, Perakende Evrakı Askeri Maruzat, Perakende Evrakı Umum Vilayat Tahriratı; İrade Hususi; İrade Dâhiliye; İrade Meclis-i Mahsus; Maarif Nezareti Mektubi Kalemi; Zaptiye Nezareti ve Rumeli Müfettişliği fonları ile ATASE'de Balkan Harbi Katalogundan yararlanılmıştır.

Günay dönemin geneline hâkimiyeti ve olaylara geniş açıdan bakan perspektifiyle belgeleri okumakta ve anlamlandırmaktadır. Kaynağın muhtevası olduğu gibi alınmak yerine belli bir kontekse yerleştirilmektedir. Kaynağın oluşumundaki etkenler tahkik edilmekte ve kaynağın niteliği belirlenmektedir. Kaynakların bu kapsamda sorgulanıp değerlendirilmeleri tarihi olayların yeniden inşasını kolaylaştırmaktadır. Yazar, başta *Tasvir-i Efkar*, *Şura-yı Ümmet*, *Tanin*, *İkdam* ve *Sabah* olmak üzere, Osmanlı basınında yayınlanan haber ve makaleleri gün ışığına çıkararak tahlil etmektedir. Kullanılan Osmanlı basınının, Ermenilerle ilgili görüş ve düşüncelerinin yanında, *Jamanak*, *Puzantion* ve *Azadamart* gibi Ermeni gazetelerinden iktibasta bulunması Ermenilerin olaylara bakış açılarını ve olaylar karşısındaki tutumlarını ana kaynaklardan öğrenme fırsatını da vermektedir. Ayrıca, buradaki dünya basınından haberler de Ermeni meselesinin uluslararası kamuoyunda nasıl görüldüğünü kısaca ortaya koymaktadır.

Yazarın olaylara eğilirken ve bunları açıklarken yaptığı serinkanlı değerlendirmeler Ermeni tarihçilerinkinden farklıdır. Dönem üzerine yazan Ermeni tarihçilerin ortak özellikleri peşin hükümlü olmaları ve zihinlerindeki bir takım fikri sabitleri ispatlamaya çabalamalarıdır. Bu kişiler tartışmaya kapalı olup mantık ve sağduyudan çok hisleriyle hareket etmektedirler. Kişisel beklenti ve zümre sadakatının bunda başlıca rolü oynadığı görülmektedir. Ermeni tehciri bitmiş fakat külleri henüz soğumamıştır. Olayın sonuçları halen devam etmektedir. Tehcirin evveliyatının ele alınıp sebep-sonuç ilişkileri çerçevesinde layıkıyla incelenmesi ve hakkaniyetle yazılması zorunludur. *Zoraki İttifaktan Yol Ayrımına İttihat-Terakki ve Ermeniler*'in yazarı da tam olarak bunu yapmaktadır. Bu sebeple övgüye değerdir. Türk kaynaklarının yanında Ermeni ve Batılılarınkinin de kullanılıp karşılaştırılması sonucu metin kapsam ve muhteva itibarıyla zenginleşip derinlik kazanmıştır. Türk tarafının görüşleri kadar Ermenilerin iddialarına da yer verilerek adil davranılmıştır. Olaylar kronolojik sırayla nakledilmek yerine dönemin siyasi ve sosyal gelişmeleri artı-eksileriyle irdelenmiş ve karşıt görüşler tartışılmıştır. Meşrutiyet, inkılap,

Görüş

Akademik
Bakış

363

Cilt 14
Sayı 28
Yaz 2021

hürriyet, müsavat ve uhuvvet gibi dönemin çokça dile getirilen anahtar kavramları yeniden doğru olarak tanımlanmıştır. Dış politika ve diplomasiye gerekli alan tahsis edilmiş, Düvel-i Muazzama'nın Osmanlı Devletiyle ilişkileri ele alınmış ve 1878-1914 zaman kesitinde Avrupa arenasında ne olduğu özlüce anlatılmıştır. Metin kaleme alınırken tarihe yardımcı olarak siyaset bilimi ve sosyolojiden de yararlanılarak disiplinlerarası yöntemle başvurulmuştur. Yapılan yorumlar belli amaçlara yönelik propaganda tonu taşımamaktadır. Ermeni meselesinin son zamanlarda aldığı boyuta bakılacak olursa, çoğu mesnetsiz ve ana mecradan kopuk suçlamalarla dolu bir yaygın bombardımanıya karşı karşıya kalındığı görülür. Buna mukabil Günay'ın çalışması savunma niteliğinde olmayıp Ermenilerin sıkça kullandığı terimlerden vicdani sorumluluk ve toplumsal travmanın tek yanlı olmadığını göstermeyi ve bu gibi konularda yeniden sağlıklı ve nısfetli düşünmeyi amaçlamaktadır. Böyle bir yaklaşımın uluslararası kamuoyu ve bilim camiasında gereken kabulü görmesi beklenir.

Günay 514 sayfa uzunluğundaki metinde hemen her paragraf için dipnot kullanmıştır. Atıf yapılan kaynaklar düzgün bir tarama yapıldığına ve erişilen kaynaklardan azami ölçüde ve sıkça yararlanıldığına delalet etmektedir. Yazar çok sayıda ve farklı kaynaklara başvurmuş ve ana kaynaklara inmiştir. Araştırmanın omurgasını teşkil eden kaynaklar kitabın bilim değerini tespitte önemli bir kıstas olduğu gibi aynı zamanda araştırmacının savunduğu görüşlerin doğruluğunu ve güvenilirliğini desteklemektedir. Eser, aynı konuda yeni araştırmalar yapacaklara yararlanabilecekleri kaynaklar hakkında yol göstericidir.

Kitap kökü tarihin derinliklerine inen Osmanlı-Ermeni ilişkilerinin 1908-1914 dönemini daha doğru anlamaya yardımcı olabilecek niteliktedir. Uzun ve zahmetli çaba sonucu hazırlanan ve bugüne de ışık tutan bu değerli eserin Ermeni meselesi üzerine kafa yoran herkesin kütüphanesinde bulunmasında yarar vardır. Günay'ın çalışmasını yayınlayan Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığına teşekkür etmek yerine getirilmesi gereken bir borçtur.

Zoraki İttifaktan Yol Ayrımına İttihat-Terakki ve Ermeniler'in biran önce Batı dillerine tercüme edilip dünya kitaplığına girmesi dilenir.

Görüş

Akademik
Bakış

364

Cilt 14
Sayı 28
Yaz 2021

GAZİ AKADEMİK BAKIŞ DERGİSİ YAYIN İLKELERİ

A. Yazım Kurallarına İlişkin Esaslar

1. Yazım dili Türkçedir. Ancak İngilizce yazılmış çalışmalar da yayınlanabilir. Dergiye gönderilen yazıların redaksiyonunu Yazı Kurulu yapar. Yazım ve noktalamasında ve kısaltmalarda TDK İmlâ Kılavuzu'nun en son baskısı esas alınır. Gönderilen yazılar dil ve anlatım açısından bilimsel ölçülere uygun, açık ve anlaşılır olmalıdır. İmlâ Kılavuzu ve Türkçe sözlüğe, <http://www.tdk.gov.tr> adresinden de ulaşmak mümkündür.
2. Yayınlanmak üzere gönderilen yazılar, özetler ve kaynakça dâhil yaklaşık 20 sayfadan fazla olmamalıdır.
3. Makalenin başlangıç kısmında, Türkçe ve İngilizce olarak hazırlanmış makale başlıklarını da içeren 250 kelimeyi aşmayan özet ile Türkçe ve İngilizce beş anahtar kelime bulunmalıdır. Türkçe makalelerin sonuna ise 500-600 kelimelik "Extended Abstract" başlığı altında uzun İngilizce özet eklenmelidir.
4. Yazar adı, ortaya, italik koyu, 11 punto olarak yazılmalı; unvanı, görev yeri ve elektronik posta adresi dipnotta (*) işareti ile 8 punto yazılarak belirtilmelidir. Diğer açıklamalar için yapılan dipnotlar metin içinde ve sayfa altında numaralandırılarak verilmelidir.
5. Yazı karakteri Times New Roman, 10 punto, satırlar tek aralıklı, dipnotlar 8 punto ve tek aralıklı yazılmalıdır.
6. Gazi Akademik Bakış Dergisi Yayın İlkeleri'ne uygun olarak düzenlenmeyen makaleler değerlendirilmeye alınmayacaktır.

B. Sayfa Düzenine İlişkin Esaslar

1. Paragraf yazısı, ilk satır 1. 25, paragraflar arası önceki 3 nk, sonra 3 nk, iki yana dayalı, satır aralığı tek olmalıdır.
2. Sayfa düzeni normal, sayfa yapısı üstten 5 cm, alttan 5.5 cm, sol 4.5 cm, sağ 4.5 cm, cilt payı 0, üst bilgi 1.25 cm. alt bilgi 4,5 cm olmalıdır.
3. Alt başlıklar kendisinden önce gelen başlıkla aynı hizada olmalıdır.
4. Sayfa numaraları altta sağda verilmelidir.
5. İlk sayfadan sonra, çift numaralı sayfalara yazar adı, tek numaralı sayfalara makale adı 9 punto karakterinde üst bilgi olarak eklenmelidir.

C. Dipnot Yazımında Kullanılacak Kaynakların Yazımı İle İlgili Esaslar

1. Göndermeler (referanslar), Gazi Akademik Bakış Dergisi'nde dipnotlar sayfa altında numaralandırılarak verilecektir. Atıflar, metin içinde (Örn. Karpaz, 2001: 101.) şeklinde gösterilmeyecektir.

Gazi

Akademik
Bakış

365

Cilt 14
Sayı 27
Kış 2020

2. Atıfta bulunulan kaynağın tam kimliği verilecektir, atıfta bulunulmamış eserler kaynakçada gösterilemez.

3. Aynı kaynağa yapılan atıflarda kitaplar için, a.g.e., makaleler için a.g.m., tezler için a.g.t., aynı sayfa için Aynı yer kısaltmaları kullanılmalıdır.

Aşağıda Dipnotların yazım teknikleri gösterilmiştir:

a. KİTAP

- Kitap, Tek Yazar:

Hale Şıvgın, *Trablus-garp Savaşı ve 1911-1912 Türk İtalyan İlişkileri*, Atatürk Araştırma Merkezi yayını, 2. Baskı, Ankara 2006, s.100.

- Kitap, İki Yazar:

Bonyar Waylet-Ernest Jackh, *İmparatorluk Stratejileri ve Ortadoğu* (çev. Vedat Atilla), Chivi-yazıları Yayınevi, 2. Baskı, İstanbul 2004, s. 100.

- Kitap, Üç Yazardan Fazla:

Marian Kent vd., *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu ve Büyük Güçler*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 1999, s. 100-102.

- Çeviri Kitaplar:

Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu* (çev. Metin Kıratlı) TTK yayını, 3. Baskı, Ankara 1991, s. 157.

- Yazar veya Editör Adı Bulunmayan Kitap ve Makaleler:

Tarihi Yaratan 1000 Büyük Adam, Milliyet yayını, İstanbul 1985, s.50.

- Birden Fazla Ciltten Oluşan Yayınlar

Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi* (çev. Halil Berktaş), C.1, Eren yayını, İstanbul 2000, s. 100.

b. MAKALE

- Derleme Kitaplarda Makale

Maria Todorova, "Balkanlardaki Osmanlı Mirası", L.Carol Brown, der., *İmparatorluk Mirası: Balkanlar'da ve Ortadoğu'da Osmanlı Damgası* (çev.Gül Çağalı Güven), İletişim Yayınları, İstanbul 2003, s.85.

- Dergilerde Yazarı Belli Olan Makale

Hale Şıvgın, "Arnavutlarda Milli Bilincin Gelişme Sürecinde Yaşanan Siyasi Olaylar", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı:147, Aralık 2003, s. 132-136.(varsa cilt numarası da yazılır.)

- Dergilerde Yazarı Belli Olmayan Makale

"Balkanlarda Türk Varlığı", *Toplumsal Tarih*, X/7, Mayıs 1990, Ankara s. 8.

- Günlük Gazetelerden Alınmış Makaleler

Bilgin Çelik, "Balkanlarda Arnavut Sorunu", *Cumhuriyet Strateji*, 24 Ocak 2005, s. 16-18.

Görsel

Akademik
Bakış

366

Cilt 14
Sayı 27
Kış 2020

- İnternet Dergisinde Makale

Hüseyin Ukuşlu, "Gebze' de Kentleşme Süreci ve Sorunları", *Sosyal Bilimler Araştırmaları E-Dergisi*, III/5, Sayı:5, Dönem:2006, 10 Temmuz 2007, <http://www.sbe.gazi.edu.tr/edergi/sosdergi.htm>, s. 100-101.

c. RAPOR

- Yazarı Belli Olan Rapor

Fatma Gök, *Öğretmen Profili Araştırma Raporu*, Eğitim Bilim ve Kültür Emekçileri Sendikası Yayınları, Ankara 1999, s.25.

- Yazarı Belli Olmayan Rapor

Arnavutluk Ülke Raporu, TİKA Yayını, Ankara 1995.

- Bir Kurum, Firma ya da Enstitünün Yazarı Olduğu Rapor

Dış Politika Enstitüsü, *Uluslararası İlişkilerle İlgili Anayasaya Konabilecek Hükümler*, Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1990, s. 33.

d. ANSİKLOPEDİ MADDESİ

"Arnavutluk", *Türk Ansiklopedisi*, C.3, İstanbul 1971, s.360-379.

e. TEZLER

Dritan Egro, "Osmanlı Devletinin XIV-XVI Yüzyıllarındaki İslamiyet'in Arnavut Topraklarına Yayılması", Bilkent Ü. SBE., Ankara 2003 (Yayımlanmamış Doktora Tezi), s. 52.

f. İNTERNET

- Kamu Kurumlarının İnternet Sayfaları

T.C. Dışişleri Bakanlığı Resmi İnternet Sayfası, "Türkiye Ukrayna Anlaşması", <http://www.mfa.gov.tr/turkce/group/ikili/11.htm>.

- İnternet Dergisinde Makale

Hüseyin Ukuşlu, "Gebze' de Kentleşme Süreci ve Sorunları", *Sosyal Bilimler Araştırmaları E-Dergisi*, III/5, Sayı:5, Dönem:2006, 10 Temmuz 2007, <http://www.sbe.gazi.edu.tr/edergi/sosdergi.htm>, s. 100-101.

- E-Posta Yoluyla Tartışma Gruplarına, Forumlara vb. Gönderilen Mesajlar

Abdulahap Kara, "Kazak Mitolojisinin Dildeki Yansımaları", (Mesaj: 25), 10 Temmuz 2007, http://groups.google.com/group/turk-tarihciler/browse_thread/thread/f8cef971c-ca8fd7b.

g. KONFERANSLARDA SUNULAN TEBLİĞLER

Dritan Egro, "Arnavutluk'ta Osmanlı Çalışmaları", *XIII.Türk Tarih Kongresi, Bildiriler*, 4-8 Ekim 1999, C.I, TTK yayını, Ankara 2002, s. 14.

h. BROŞÜR

Alev Keskin, *1877-78 Osmanlı-Rus Harbi Harp Tarihi Broşürü*, Genelkurmay Başkanlığı Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara 2000, s.7.

Gazi

Akademik
Bakış

367

Cilt 14
Sayı 27
Kış 2020

1. RESMÎ YAYINLAR

İsmet Binark, *Balkan Ülkelerinin Tarihi Kaynakları Bakımından Başbakanlık Osmanlı Arşivlerinin Önemi*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yayını, Ankara 1996, s. 25.

i. HARİTALAR VE ŞEMALAR

Şanlıurfa Turizm Haritası, Harita, Şanlıurfa Valiliği Yayını, 1983.

j. BÜLTEN

Afyon Kocatepe Üniversitesi Haber Bülteni, Afyon Kocatepe Üniversitesi Yayınları, Afyon, 2000, s 15.

k. ARŞİV BELGELERİ

Arşiv adı, Fon adı ve kodu, Dosya numarası ya da klasör numarası, Gömlek numarası, varsa belge numarası ya da fihrist numarası.

BOA,Y.A.HUS, D:512, G:72, Belge no(lef):3.

ATASE, BHK, K:685, A:6-8288, D:5, Fil.

D. Kaynakça Yazımında Uyulacak Esaslar

1. Kaynakçada yazar soyadı büyük ve başta; adı ise küçük harflerle yazılacak.

2. Kaynaklar alfabetik sıra ile verilecek.

3. Makalelerde sayfa numaraları tam olarak belirtilecektir.

Aşağıda örnek bir kaynakça gösterilmiştir:

ANHEGGER, Robert - Halil İnalçık, *Kânûnnâme-i Sultânî Ber Müceb-i 'Örf-i 'Osmânî*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1956.

İLHAN, Suat, "Türk Çağdaşlaşması", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, VII/19, Kasım 1990, s.7-19.

KAFADAR, Cemal, *Between Two Worlds. The Construction of the Ottoman State*, University of California Press, Berkeley 1995.

KARPAT, Kemal H., *Ortadoğu'da Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk* (çev. Recep Boztemur), İmge Kitabevi, Ankara 2001.

MAYER, Kurt B. – Walter Buckley, *Class and Society*, Random House, New York 1969.

OLCOTT, Martha B., "The Basmachi or Freeman's Revolt in Turkestan 1918-24", *Soviet Studies*, XXXIII/3, July 1981, pp.352-369.

SANDIKLI, Atilla, "Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası Işığında Avrupa Birliği'ne Giriş Süreci", İstanbul Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, İstanbul 2007 (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

YALÇIN, Durmuş vd., *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi II*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2002.

Görsel

Akademik
Bakış

368

Cilt 14
Sayı 27
Kış 2020

E. Belge, Tablo, Şekil ve Grafiklerin Kullanımında Uyulacak Esaslar

1. Ekler (belgeler), yazının sonunda verilecek ve altında belgenin içeriği hakkında kısa bir bilgi ile bilimsel kaynak gösterme ölçütlerine uygun bir şekilde kaynak yer alacaktır.
2. Diğer ekler (Tablo, Şekil ve Grafik) normal yazı dışındaki göstergelerin çok olması durumunda Tablo, Şekil ve grafik için başlıklar; Ek Tablo: 1, Ek Grafik: 3 ve Ek Şekil: 7 gibi yazılmalı, ekler, KAYNAKÇA'dan sonra verilmelidir.

Bu eklere metin içerisinde yapılan atıfların mutlaka Ek Tablo:1, Ek Grafik: 3 veya Ek Şekil: 7 şeklinde yapılmalıdır. Tablo, şekil, grafik ve resim için şayet alıntı yapılmışsa, mutlaka kaynak belirtilmelidir.

Değerlendirme

1. Dergi Yayın Kurulu, biçim ve alanlar açısından uygun bulunduğu yazıları konunun uzmanı hakemlere (iki hakeme) gönderir, değerlendirmelerin ikisi de olumlu ise yayına kabul edilir. Biri olumlu, diğeri olumsuz ise makale üçüncü bir hakeme gönderilir. Yayınlanması için düzeltilmesine karar verilen yazıların, yazarları tarafından en geç 20 gün içerisinde teslim edilmesi gereklidir. Düzeltilmiş metin, gerekli görüldüğü durumlarda, değişiklikleri isteyen hakemlerce tekrar incelenebilir.

2. Gönderilen yazılar iki alan uzmanının "yayımlanabilir" onayından sonra, Yayın Kurulu'nun son kararı ile yayımlanır. Yazarlar hakem ve Yayın Kurulu'nun eleştirisi, değerlendirme ve düzeltmelerini dikkate almak zorundadırlar.

Katılmadığı hususlar olması durumunda, yazar bunları gerekçeleri ile ayrı bir sayfada bildirme hakkına sahiptir.

3. Hakem oluru alan makaleler, Yayın Kurulu tarafından derginin konu içeriği esas olmak üzere, hakem raporlarının tamamlanma tarihlerine göre sıraya konarak yayınlanır.

4. Dergiye gönderilen yazılar yayımlansın veya yayımlanmasın iade edilmez.

5. Gazi Akademik Bakış Dergisi'nde yayımlanan makalelerdeki görüşler, yazarlarının şahsi görüşleri olup; Gazi Akademik Bakış Dergisi'nin resmî görüşü niteliğini taşımaz.

Gazi

Akademik
Bakış

369

Cilt 14
Sayı 27
Kış 2020

GUIDELINE OF THE JOURNAL OF GAZI AKADEMİK BAKIŞ

A. Instruction for Authors

1. Language of publication is Turkish. However works written in English may also be published. Reductions to papers submitted to the journal are made by Vice Editors and the Editorial Board. The most recent edition of the spelling guide of Turkish Language Institution is taken into account for language use, punctuation and abbreviations. The texts submitted must be clear and understandable, and be in line with scientific criteria in terms of language and expression. The Spelling Guide and Turkish Dictionary are available at <http://www.tdk.gov.tr>.
2. The texts submitted to be published must be no longer than 20 pages including also the abstract and references.
3. The texts must be submitted together with the abstract no longer than 250 words in Turkish and English at the beginning of the paper, including also the Turkish and English headings for the paper, and with five key words in Turkish and in English. At the end of the articles in Turkish language, there will be a 500-600 word "Extended Abstract".
4. Name of the author must be placed at the center in bold italics, in 10 type size; his/her title, place of duty and e-mail address must be indicated in the footnote with (*) in 8 type size. footnotes for other explanations must be provided both in the text and down the page in numbers.
5. The type character must be Times New Roman, 10 type size, line spacing single, footnotes in 8 type size and with single line spacing.
6. Articles which are not prepared according to above requirements, will be ignored.

B. Page Layout

- 1 Indentation must be, for the first line, 1, 25; spacing before must be 3 pt, after must be 3 pt, justified, and line spacing must be 1.
2. Page layout must be normal, page setup must be 5 cm from top, 5,5 cm from bottom, 4,5 cm from left, 4,5 cm from right, gutter 0, header 1.25 cm, footer 4,5 cm.
3. Sub-headings must be within three characters from the preceding heading.
4. Page numbers must be placed bottom right.
5. Following the first page, name of author must be provided on even numbered pages, and name of paper must be provided on odd numbered pages in 9 type size as headers.

Gazi

Akademik
Bakış

371

Cilt 14
Sayı 28
Yaz 2021

C. Citations in Footnotes

a. BOOK

- Book, Single Author:

Hale Şıvgın, *Trablusgarp Savaşı ve 1911-1912 Türk İtalyan İlişkileri*, Atatürk Araştırma Merkezi publishing, 2. Press, Ankara 2006, p.100.

- Book, Two Authors:

Bonyar Waylet-Ernest Jackh, *İmparatorluk Stratejileri ve Ortadoğu* (trans. Vedat Atilla), Chiviyazıları Publishing 2. Press, İstanbul 2004, p. 100.

- Book, More Than Three Authors:

Marian Kent et. al., *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu ve Büyük Güçler*, Tarih Vakfı Yurt Publishing, 2. Press, İstanbul 1999, p. 100-102.

- Translated Books:

Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu* (trans. Metin Kıratlı) TTK yayını, 3. Press, Ankara 1991, p. 157.

- Books with More Than One Edition:

Ernest Edmondson Ramsaur, *Jön Türkler ve 1908 İhtilali* (trans. Nuran Yavuz), Pozitif Publishing, 5.Press, İstanbul 2007, p. 57.

- Books or Papers with Name of Author or Editor Non-Specified:

Tarihi Yaratan 1000 Büyük Adam, Milliyet Publishing, İstanbul 1985, p.50.

- Citation to Second Resource

Ziya Kaya, *title of the book*, Ankara Onur Publishing, 1995, p. 24'den G. Fuller, "Eurasia in the World Politics", *Foreign Affairs*, Volume 10, Number 3, June 2000, p. 44.

- Publications with More Than One Volume

Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi* (trans. Halil Berktaş), V.1, Eren Publishing İstanbul 2000, p. 100.

b. PAPER

- Paper in Compilation Books

Maria Todorova, "*Balkanlardaki Osmanlı Mirası*", L.Carl Brown, compil., *İmparatorluk Mirası: Balkanlar'da ve Ortadoğu'da Osmanlı Damgası* (trans. Gül Çağalı Güven), İletişim Publishing, İstanbul 2003, p.85.

- Paper with Author Specified in Journals

Hale Şıvgın, "Arnavutlarda Milli Bilincin Gelişme Sürecinde Yaşanan Siyasi Olaylar", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Number:147, December 2003, p 132-136.

- Paper with Author Non-Specified in Journals

“Balkanlarda Türk Varlığı”, *Toplumsal Tarih*, X/7, May 1990, Ankara p. 8.

- Papers from Daily Newspapers

Bilgin Çelik, “Balkanlarda Arnavut Sorunu”, *Cumhuriyet Strateji*, 24 January 2005, p.16-18.

- Paper from Internet Journal

Hüseyin Ukuşlu, “Gebze’ de Kentleşme Süreci ve Sorunları”, *Sosyal Bilimler Araştırmaları E-Dergisi*, III/5, number:5, period: 2006, 10 August 2007, <http://www.sbe.gazi.edu.tr/edergi/sosdergi.htm>, s. 100-101.

c. REPORT

- Report with Author Specified

Fatma Gök, Öğretmen Profili Araştırma Raporu, *Eğitim Bilim ve Kültür Emekçileri Sendikası Publishing*, Ankara 1999, p.25.

- Report with Author Non-Specified

Arnavutluk Ülke Raporu, TİKA Publishing Ankara 1995

Report Prepared by an Institution, Firm or Institute

Dış Politika Enstitüsü, *Uluslararası İlişkilerle İlgili Anayasaya Konabilecek Hüükümler*, Siyasal Bilgiler Fakültesi Publishing Ankara 1990, p. 33.

d. ENCYCLOPEDIA ARTICLE

“Arnavutluk”, *Türk Ansiklopedisi*, V.3, İstanbul 1971, pp.360-379

e. THESIS

Dritan Egro, “Osmanlı Devletinin XIV-XVI Yüzyıllarındaki İslamiyet’in Arnavut Topraklarına Yayılması”, Unpublished Doctorate Thesis, İngilizce, Bilkent Ü. SBE., Ankara 2003.

f. INTERNET

- Web Pages of Public Institutions

T.C. Dışişleri Bakanlığı Resmi İnternet Sayfası, “Türkiye Ukrayna Anlaşması”, <http://www.mfa.gov.tr/turkce/group/ikili/11.htm>.

- Paper from Internet Journal

Hüseyin Ukuşlu, “Gebze’ de Kentleşme Süreci ve Sorunları”, *Sosyal Bilimler Araştırmaları E-Dergisi*, III/5, Number: 5, Period: 2006, 10 August 2007, <http://www.sbe.gazi.edu.tr/edergi/sosdergi.htm>, p. 100-101.

- Messages Sent to Discussion Boards, Forums etc by E-Mail

Abdulvahap Kara, “Kazak Mitolojisinin Dildeki Yansımaları”, (Message: 25), 10 July 2007, http://groups.google.com/group/turk-tarhnciler/browse_thread/thread/f8cef971c-ca8fd7b.

Gazi

Akademik
Bakış

373

Cilt 14
Sayı 28
Yaz 2021

g. DECLERATIONS TO CONFERENCES

Dritan Egro, "Arnavutluk'ta Osmanlı Çalışmaları", *XIII. Türk Tarih Kongresi*, Bildiriler, 4-8 October 1999, C.I, TTK publishing, Ankara 2002, p. 14.

h. BROCHURE

Alev Keskin, *1877-78 Osmanlı-Rus Harbi Harp Tarihi Broşürü*, Genelkurmay Başkanlığı Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Publishing, Ankara 2000, p.7.

i. OFFICIAL PUBLICATIONS

İsmet Binark, *Balkan Ülkelerinin Tarihi Kaynakları Bakımından Başbakanlık Osmanlı Arşivlerinin Önemi*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi Publishing, Ankara 1996

i. MAPS AND FIGURES

Şanlıurfa Turizm Haritası (English), Harita, Şanlıurfa Valiliği Publishing, 1983.

j. BULLETINS

Afyon Kocatepe Üniversitesi Haber Bülteni, Afyon Kocatepe Üniversitesi Publishing, Afyon 1999, p.8.

k. ARCHIVE DOCUMENTS

Archive name, collection name and code, file number or box number, document number.

BOA,Y.A.HUS, D:512, G:72, Belge no(lef):3.

ATASE, BHK, K:685, A:6-8288, D:5, Fil.

D. Principles to Abide By in Presentation of References

1. Surname of the author shall be at the beginning with capital letters; name with small letters.
2. Resources shall be presented in alphabetical order.
3. Page numbers shall be fully indicated for papers.

An example references is presented below:

ANHEGGER, Robert - Halil İnalçık, *Kânûnnâme-i Sultânî Ber Müceb-i 'Örf-i 'Osmânî*, Türk Tarih Kurumu Publishing, Ankara 1956.

İLHAN, Suat, "Türk Çağdaşlaşması", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, VII/19, November 1990, p.7-19.

KAFADAR, Cemal, *Between Two Worlds. The Construction of the Ottoman State*, University of California Press, Berkeley 1995.

KARPAT, Kemal H., *Ortadoğu'da Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk* (çev. Recep Boztemur), İmge Publishing, Ankara 2001.

MAYER, Kurt B. – Walter Buckley, *Class and Society*, Random House, New York 1969.

OLCOTT, Martha B., "The Basmachi or Freeman's Revolt in Turkestan 1918-24", *Soviet Studies*, XXXIII/3, July 1981, pp.352-369.

SANDIKLI, Atilla, *Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası Işığında Avrupa Birliği'ne Giriş Süreci*, İstanbul Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, İstanbul 2007 (Unpublished doctorate thesis).

YALÇIN, Durmuş et. al., *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi II*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2002.

E. Principles to Abide By in Using of Documents, Tables, Figures and Graphics

1. Attachments (documents), shall be presented at the end of the text and down below shall be a brief information as to the content of the document and proper citation in line with the relevant criteria.
2. Other attachments (Table, Figure and Graphics) shall be presented as Additional Table: 1, Additional Graphic: 3 and Additional Figure: 7 if indicators other than the text are too many in number; attachments shall be presented after the REFERENCES. References to these attachments in the text shall absolutely be made as Additional Table:1, Additional Graphic: 3 or Additional Figure: 7. If citation has been made for table, figure, graphic or picture, resource shall absolutely be indicated.

Evaluation

1. Publication Board of the Journal sends to referees of expertise in the field (three referees) the papers it has found relevant in terms of form and fields; the papers are accepted for publication with the approval of at least two referees out of the three. The papers which have been decided to be reviewed, shall be submitted by the author(s) within no later than 20 days. The revised text may be re-examined by the demanding referees if found necessary.
2. The papers submitted shall be published with the final decision of the Publication Board, following the "can be published" approval of the three experts in the field. Authors shall take into account criticism, assessment and revisions of the referees and the Publication Board. If the author has any points he/she does not agree with, he/she has the right to specify these issues in a separate page with the justifications thereof.
3. The papers, following the approval by the referees, are ordered by the Publication Board, based on dates of completion of referee reports and also based on the scope of the journal.
4. The papers submitted to the journal shall not be given back whether published or not.
5. The views in the papers published in Gazi Journal of Academic View are the personal views of the authors, and are no way the official view of the journal.

Gazi

Akademik
Bakış

375

Cilt 14
Sayı 28
Yaz 2021

